Jerzy Topolski

METODOLOGIA ISTORIEI

Editura Științifică și Enciclopedică

Jerzy Topolski

Metodologia istoriei

Traducere de
Aura Ţapu

Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică
Bucureşti, 1987

CUVÎNT ÎNAINTE LA EDIȚIA ROMÂNEASCĂ

A trecut 14 ani de cînd s-a publicat cea de-a doua ediție poloneză a *Metodologiei istoriei.* În acest interval știința istoriei s-a dezvoltat dinamic, ca și reflecția metodologică asupra ei. Stau mărturie în acest sens și congresele internaționale de istorie în cadrul cărora s-a acordat o mare atenție problemelor metodologice și teoretice. Deosebit de bogat din acest punct de vedere a fost al XV-lea Congres Internațional al științelor istorice de la București (1980). S-a discutat, printre altele, cu privire la structura limbajului istoricului și a narațiunii istorice, despre metodele istoriei bazate pe izvoarele „vorbite" și despre rolul factorilor ecologici și demografici în procesul istoric. În esență, tendința dominantă din ultimii ani în științele istorice a fost de a deplasa narațiunea istorică din planul descrierii faptelor și al explicațiilor fragmentare la nivelul formulărilor globale, care se îndreaptă spre straturile „mai profunde" ale procesului istoric, atît în ceea ce privește reconstituirea evenimentelor, cît și în privința explicării lor. Acest fapt a mărit și mărește interesul pentru teorie, care este indispensabilă realizării unui astfel de program, și totodată a scos în evidență și relevă, în continuare, rolul teoriei materialismului istoric, întrucît, față de alte teorii existente, aceasta satisface cel mai mult dezideratul de a concepe întregul proces istoric sub aspectul său dinamic și structural.

Cartea mea s-a străduit să reflecte tocmai această tendință, ceea ce face, cred, ca ea să întovărășească în continuare eforturile tot mai intense ale istoricilor îndreptate spre ridicarea nivelului cercetărilor în domeniul istoriei. Teza ei fundamentală, care subliniază necesitatea unirii cercetării empirice cu teoria, rămîne la fel de actuală, îndeosebi dacă se ține seama de tendința menționată mai sus, aceea de a trata integral trecutul în legătură cu investigarea unor straturi „mai profunde" ale procesului istoric.

Să ne oprim o clipă aici, asupra conceptului de teorie în domeniul cercetării istorice, cu atît mai mult cu cît, după numeroasele lucrări și discuții din ultimii ani, s-a mărit sensibil materialul de reflecție. În primul rînd trebuie dată definiția propoziției teoretice — spre deosebire de propoziția așa-zisă strict istorică. Deci, într-o narațiune istorică propoziția este teoretică atunci cînd are un caracter general, adică atunci cînd conținutul ei nu-l constituie faptele individuale, ci diversele feluri de interdependență între clasele de fapte. Este ușor de sesizat că aceasta e o proprietate graduală. Cu cît este mai generală o astfel de propoziție, adică cu cît se referă la o arie cronologică și geografică mai mare, cu atît caracterul ei teoretic este mai mare (de exemplu, se poate referi numai la prima jumătate a secolului al XIX-lea pe teritoriul polonez, susținînd că motivul ascuțirii luptei de clasă a țăranilor a fost contradicția dintre sistemul social de exploatare feudală încă existent și dez-

voltarea gospodăriei țărănești care tindea, în condițiile extinderii pieței, spre emancipare; dar se poate referi de asemenea la întreaga epocă feudală, avînd în vedere, de exemplu, factorii care determină fluctuația prețurilor în economia feudală). Gradualitatea caracterului teoretic al unei propoziții istorice generale face ca granița dintre aceasta și propoziția strict istorică să poată fi marcată numai prin aproximație, aproape intuitiv.

Propoziția teoretică este un element indispensabil oricărei teorii, dar nu un element suficient. Avem de-a face cu teoria numai atunci cînd o astfel de propoziție (sau un număr mai mare de propoziții, legate de obicei cu propozițiile strict istorice) formează un fel de sistem explicativ, adică oferă o explicație ipotetică a faptelor individuale care aparțin categoriei de fapte ce constituie obiectul teoriei. Este, evident, numai o schemă explicativă, care îi facilitează istoricului analiza. Pentru fiecare caz concret istoricul trebuie să descopere structurile irepetabile de factori care influențează faptul particular — un eveniment, un proces etc.

Teoria astfel înțeleasă este un îndreptar indispensabil pentru cercetările empirice. De altfel, indiferent dacă cercetătorii sînt conștienți sau nu, în cercetările lor se conduc după cunoștințele generale. În cercetările modern concepute cunoștințele nu trebuie să fie numai niște cunoștințe comune, impregnate de o valorizare primitivă, ci trebuie să se sprijine pe știința și pe cercetările teoretice științifice. Am consacrat o mare parte dintr-o altă carte a mea — *Rozumienie historii* [Înțelegerea istoriei], Warszawa, 1978 — acestei chestiuni a cunoașterii generale care ghidează cercetarea, problematică introdusă pentru prima oară în literatura domeniului prin *Metodologia istoriei*. Acolo am introdus, printre altele, noțiunea de „spații ontologice" ale istoricului, deci acel cadru pe care i-l trasează în cercetare propriile sale cunoștințe și care constituie cîmpul în care se poate mișca în cercetarea întreprinsă. Tocmai aceste spații ontologice, „populate" de către istorici cu „obiecte" și cu diverse scheme de relații între clasele de fapte, nu o dată îi determină pe istorici ca, pe baza acelorași surse, să ajungă la reconstituiri mai mult sau mai puțin diferite ale trecutului.

În ultimii ani s-a scris mult despre rolul teoriei în cercetarea științifică (implicit în cea istorică), dar mult mai puțin despre căile de pătrundere a conținutului teoretic al procedeelor cercetătorului și al rezultatelor obținute de el. La drept vorbind, aceasta se leagă de o problemă de permanentă actualitate, cea așa-numită a contextului descoperirii (care pînă acum l-a preocupat puțin pe metodolog) și a contextului motivației (care este în continuare principalul său obiect de reflecție), dar, avînd în vedere că se referă la ambele contexte, are specificul său clar, iar prin aceasta reclamă, fapt deosebit de important pentru știința istoriei, renunțarea la tradiționala orientare factografică și descriptivă. Aș vrea să atrag atenția asupra a două modalități de pătrundere a teoriei în cercetările istorice, care au dus în ultimii ani, în special de cînd am publicat *Metodologia istoriei*, la rezultate excepționale, oferind totodată material pentru reflecție metodologică. Este vorba, în primul rînd, de introducerea reflecției teoretice în istorie prin intermediul termenilor teoretici (sau strict istorici, dar care au o anumită bază teoretică), legată de descoperirea a noi aspecte și probleme ale istoriei, necunoscute pînă acum, în primul rînd a acelora care nu sînt vizibile la „suprafața fenomenelor". Aceasta a făcut necesar apelul la sociologie, economie politică, psihologie, antropologie etc. Mari reali-

zări în acest domeniu a înregistrat școala franceză de la Annales. Mai exact, ea a renunțat la divizarea dogmatică a cercetărilor în cele referitoare la „structuri" și cele referitoare la „conjuncturi", tinzînd, mai ales prin extinderea obiectului cercetărilor, spre o istorie globală. Avînd în vedere lipsa bazelor teoretice generale, aplicațiile teoriei de către reprezentanții școlii de la Annales prin denumirea fenomenelor și proceselor nou cercetate au ca efect un caracter „împrăștiat". Ceea ce-i leagă pe istoricii din școala de la Annales este în primul rînd tendința spre cercetarea unor chestiuni noi, inspirate adesea din sfera de preocupări a diferitelor științe sociale.

De asemenea, așa-zisa psihoistorie, care s-a dezvoltat în ultimii 10—15 ani (în special în Statele Unite ale Americii), vrea să descopere noi domenii ale istoriei, de data aceasta ascunse în străfundurile subconștientului uman, bizuindu-se pe teoria lui Freud sau a neofreudiștilor. În acest caz avem de-a face nu numai cu introducerea unor anumiți termeni teoretici (de exemplu, complexul lui Oedip), ci și cu o anumită teorie a procesului istoric. Este o teorie de tip fatalist, care condiționează schimbările istorice de acțiunile indivizilor, dictate de mecanisme psihice compulsive. Ca și concepțiile structuraliste (de tipul C. Lévi-Strauss), care au de asemenea un caracter fatalist, psihoistoria promovează o cercetare istorică ce nu constă în explicarea materialului istoric, ci în adaptarea lui la anumite modele preconcepute. Nu mai trebuie subliniat că aceste concepții ale psihoistoriei sau structuralismului sînt în contradicție cu principiul istorismului, care reclamă cercetarea dezvoltării istorice în funcție de propriile condiționări cauzale. Istoricii, independent de spațiul lor ontologic, sînt în general adepții unui istorism înțeles în felul acesta. Trebuie subliniat că cele două concepții nu s-au bucurat de o largă apreciere în rîndul lor.

Generalizînd, a doua cale de pătrundere a teoriei în cercetările (și textele) istorice constă tocmai în tratarea teoriei, adică a unei teorii date, definite, ca o construcție ipotetică, destinată să direcționeze selectarea, ierarhizarea, precum și legăturile cauzale și funcționale ale faptelor și proceselor. În ultimii ani, ea își găsește expresia în primul rînd în apelul pe care-l fac istoricii la metoda modelării. Ei concep modelul ca pe o imagine de ansamblu mai mult sau mai puțin exactă, dar simplificată, a unui fragment de realitate istorică, sau, mai precis, ca pe o mulțime de propoziții determinate teoretice și strict istorice, derivate din teoria adoptată sau provenite din cercetările empirice referitoare la fragmentul de realitate cercetat, care permite „surprinderea" integrală a faptelor și proceselor cercetate și evidențierea principalelor mecanisme ale schimbărilor. În timpul cercetării modelul este supus verificării și concretizării. El se exprimă în forma narațiunii adoptată în ultimă instanță de către istoric. În acest caz narațiunea poate fi denumită model concretizat. În lucrarea mea *Metodologia*, care schițează principalele premise ale metodei modelării și care reclamă, în urma cercetărilor din ultimii ani, noi interpretări, am arătat că metoda modelării, denumită și metoda abstractizării, a fost aplicată de K. Marx în special în *Capitalul*. Ea a fost, de altfel, o consecință firească a principiului de a ne conduce în cercetările empirice după lumina teoriei. În ultimii ani au apărut la Poznań multe lucrări referitoare la metoda abstractizării, semnate, printre alții, de J. Kmita, S. Magala, L. Nowak, J. Topolski. Numeroase studii ale acestor autori și ale altora, publicate în revista „Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences

and the Humanities", ce apare din anul 1975 la Amsterdam, informează cititorul străin asupra direcției acestor lucrări.

Nu mai trebuie subliniat faptul că succesul metodei modelării depinde în primul rînd de justețea teoriei adoptate de istoric drept punct de plecare în construcția modelului. În perspectiva anilor trecuți valențele teoriei materialismului dialectic, ca bază a cercetărilor istorice, au ieșit în evidență mai pregnant decît în perioadele anterioare datorită răspîndirii tot mai mari a marxismului în rîndul istoricilor și, în consecință, a rezultatelor pozitive obținute în verificarea utilității lui. S-a înmulțit totodată numărul studiilor valoroase care dezvoltă teoria materialismului istoric publicate în U.R.S.S., Polonia, România, R. D. Germană, Franța, Italia și în multe alte țări. Se poate spune că în aceste cercetări domină interpretarea acționalistă, care arată că omul este creatorul istoriei. Omul nu acționează, însă, spune Marx în *Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte,* după bunul său plac, în împrejurări alese de el, ci în condițiile care i-au fost lăsate moștenire de trecut.

Deplina adeziune la această interpretare autentic marxistă a dus la aprofundarea considerațiilor despre rolul conștiinței în procesul istoric și cu privire la dialectica factorilor obiectivi și subiectivi în istorie. Cititorul va observa ușor că punctul de vedere acționalist asupra procesului istoric, inclus în *Metodologia istoriei,* a anticipat oarecum direcțiile de interpretare ce s-au făcut remarcate în ultimii ani. Am dezvoltat în acest sens și propria reflecție. Deosebit de importantă mi s-a părut în special problema transformării afirmațiilor teoretice ale materialismului istoric în directive metodologice, problemă neabordată pînă acum în domeniul metodologiei. În cercetările întreprinse am ajuns la concluzia că în materialismul istoric trebuie deosebite afirmațiile teoretice cu caracter asertoric (enunțate cu convingerea că sînt adevărate) de directivele metodologice cu caracter euristic, care facilitează cercetările științifice. Acestea nu sînt norme, adică nu stabilesc obligații pentru cercetător, deci nu fac obiectul cercetării logicii deontice, ci numai recomandări, destul de complicate în structura lor logică, de tipul: dacă ai o situație de cercetat care constă în căutarea factorilor ce au provocat schimbarea X și/sau schimbările $X_1 \ldots . . X_n$, atunci ia în considerare influența factorului Y ori a factorilor $Y_1 \ldots Y_n$. Despre legătura cauzală dintre schimbările clasei X și factorii Y vorbesc propozițiile teoretice care sînt elemente ale teoriei. Directivele metodologice nu afirmă că survin anumite relații, ci sînt oarecum suprastructurate pe afirmațiile privind stabilirea relațiilor dintre clasele de fapte. Este evident că folosirea directă a afirmațiilor teoretice ca norme de cercetare, fără reformularea lor ca directive metodologice, ar putea duce la deformarea imaginii trecutului. Se poate întîmpla ca situațiile studiate — și așa este adesea — să nu fie o simplă reflectare a situației despre care vorbește teoria. Aceasta reclamă descoperirea de fiecare dată a unor mulțimi diferite de factori, deoarece acțiunea factorilor principali — de exemplu a factorului economic — este modificată de influența factorilor secundari din punctul de vedere al teoriei. Metoda modelării, care facilitează, printre altele, ierarhizarea factorilor, este în acest context extrem de utilă.

În ultimii ani s-a discutat mult despre statutul epistemologic al teoriei, care are în mare măsură legătură directă cu problema rolului teoriei, precum și cu conceperea modelului în cercetarea istorică. Au devenit evidente, mai clar decît înainte, sub acest aspect, deosebirile esențiale dintre punctele de vedere opuse; în ultimă instanță aceasta

oglindește opoziția fundamentală dintre idealism și materialism. Una dintre tezele epistemologice fundamentale ale materialismului este, după cum se știe, afirmația privind legătura dintre realitate și cunoștințele despre ea descrisă prin intermediul conceptului de adevăr (adevărul absolut desemnează în acest caz un izomorfism total între realitate și afirmațiile despre ea), pe cînd în concepțiile idealiste cunoașterea (factorul intelectual, spiritual) constituie realitatea, ceea ce elimină automat necesitatea folosirii noțiunii de adevăr ca instrument al cunoașterii. Avem de-a face aici cu puncte de vedere mai mult sau mai puțin radicale. Cei mai radicali reprezentanți ai epistemologiei idealiste, ca, de exemplu, T. S. Kuhn, P. K. Feyerabend sau H. Keuth, resping categoria de adevăr în raportarea la orice propoziție în știință, atît la acele propoziții care au indicatori de spațiu și timp, cît și la acelea teoretice, pe cînd alții, ca, de exemplu, W. v. O. Quinn, admit caracterizarea unor propoziții ca adevărate sau false, dar nu în cazul propozițiilor teoretice (al teoriei). Numeroase discuții a trezit, în domeniul metodologiei, în special cartea lui L. J. Goldman *Historical Knowing* (Austin and London, 1976), ce reprezintă un punct de vedere extremist și de aceea neacceptat în general. Goldman consideră că nu există nici o diferență între faptul istoric și descrierea lui de către istoric, deoarece, descriind faptele, istoricul le și constituie totodată. Autorii care elimină categoria adevărului, deci concordanța propozițiilor despre realitate cu realitatea însăși, motivează această eliminare prin inexistența observației „pure", fără intervenția cunoștințelor observatorului, ceea ce înseamnă, după ei, că realitatea este inaccesibilă cunoașterii, după cum inaccesibilă este și posibilitatea definirii acelui punct de referință de care ar fi trebuit să se apropie cercetătorul. Este suficient, spun ei, să se realizeze în știință criteriile unei metode științifice (de exemplu a intersubiectivității) și nu să se tindă spre categoria „metafizică" a adevărului.

Acest punct de vedere nu numai că nu este de acceptat pentru adepții epistemologiei materialiste, dar, după cum m-am străduit să demonstrez încă după publicarea *Metodologiei,* vine în contradicție cu practica istoricilor, care apreciază afirmațiile din narațiunea istorică nu numai din punctul de vedere al concordanței lor cu cerințele metodei științifice, ci și din punctul de vedere al concordanței cu realitatea. Altfel ar fi greu de înțeles de ce au loc discuții în care concurează teze pregătite cu aceeași legitimitate științifică. Istoricii sînt convinși că tind nu numai spre o prezentare credibilă științific a imaginii trecutului, ci, totodată, către una adevărată.

Reînnoirea posibilității de aplicare a criteriului veridicității în raport cu teoria duce la așa-zisul instrumentalism metodologic. Afirmațiile teoretice și teoriile sînt tratate numai ca instrumente (modele, reguli, principii) de ordonare a datelor de observație și nu ca o reflectare *sui-generis* a realității. Nu mai trebuie subliniat că, raportată la cercetarea istorică, o astfel de interpretare a teoriei, adică aprecierea ei ca instrument abstract, invariabil, care poate fi folosit în cele mai diferite cazuri, duce la anchilozarea obiectului cercetării, la formulări anistorice. Un exemplu de abordare de acest gen este, printre altele, structuralismul (de tipul C. Lévi-Strauss), care propune cuprinderea procesului istoric în anumite scheme care izvorăsc din predispozițiile invariabile ale gîndirii umane. La rezultate similare duce psihoistoria, deja amintită, precum și unele curente ale așa-zisei antropologii culturale (prezentată, printre altele, în cartea lui P. Bagby *Cultura și istoria,* 1958). În ultimii ani s-au purtat

numeroase discuții pe aceste teme. Se poate afirma, în general, că a scăzut simțitor, ținînd seama de dogmatismul lor, caracterul abstract al acestor direcții.

În *Metodologia* mea reprezint punctul de vedere al realismului în interpretarea teoriei și, totodată, a modelului. Consider că teoria se poate supune unei valorizări logice la fel ca propozițiile referitoare la faptele istorice; teoria poate fi, în consecință, adevărată sau falsă, însă valoarea de adevăr sau fals are un caracter gradat. O astfel de poziție este caracteristică nu numai pentru metodologia marxistă, ci și pentru alte filozofii ale științei (de exemplu, K. Popper).

Punctul de vedere realist presupune, în consecință, strînsa legătură dintre teoria realității (ontologia) și metodologie. Aceasta înseamnă că o cercetare adecvată a realității nu este posibilă fără teorie, care este în același timp o reprezentare simplificată a realității (evident, subliniem încă o dată, ipotetică) și un instrument de cercetare, iar nu numai acesta din urmă, așa cum vor instrumentaliștii. Rezultă de aici că structura metodologiei de cercetare a unuia sau altuia dintre aspectele realității trebuie să reflecte structura realității și, în consecință, că dezvoltarea reflecției metodologice poate să găsească în teorie o sursă de inspirație direcționată în mod corespunzător (dar, evident, permanent supusă verificării).

Inspirația pare a fi deosebit de fecundă în domeniul celui mai important capitol — din perspectiva istoriografiei moderne — cel al metodologiei istoriei. Această chestiune am tratat-o mult mai pe larg într-o altă lucrare a mea, de care am amintit, intitulată *Înțelegerea istoriei*. Acolo am formulat directiva explicării integrale, ce rezidă în constatarea existenței a două aspecte ale realității sociale — obiectiv și subiectiv — și a legăturii lor dialectice. Tot acolo s-a arătat că în discuțiile cu privire la modelul nomologico-deductiv, formulat pentru prima dată cu referire la istorie de către G. Hempel — aspectul obiectiv al procesului istoric a fost separat de cel subiectiv, propunîndu-se pentru ele modele de explicație diferite, tratate alternativ. Deocamdată atît modelul nomologico-deductiv, referitor la latura obiectivă a procesului istoric, adică explicația prin apelul la legi cauzale, deci la propoziții teoretice despre regularitatea procesului istoric, cît și explicația prin apelul la motivațiile umane au un rol esențial în explicația istorică. Și alte tipuri de explicație semnalate, cum sînt în primul rînd cele funcționale, care atrag atenția asupra interdependenței elementelor procesului istoric, sau genetice, care reconstituie cursul dezvoltării — deci răspund la întrebarea „cum", iar nu „de ce"? — își au rolul lor în cercetarea istorică. În concluzie, în istorie pot fi indicate cel puțin patru modele de explicație: nomologico-deductiv, motivațional (cu diverse variante), funcțional și genetic.

Modelul nomologico-deductiv îl considerăm ca fundamental, fiind acela care scoate la iveală relațiile cauzale în procesul istoric. Menționăm, totuși, că modelul lui Hempel, izvorînd din idei pozitiviste, este numai o formă logică a cărei aplicare în cercetare depinde de teoria procesului istoric acceptată de cercetător. Este vorba în primul rînd de caracterul și conținutul legilor, care sînt numai o parte a premiselor deducției în model. În concepția marxistă legea (chiar în sens larg) trebuie să arate mecanismul legăturii cauzale, să nu fie numai o generalizare a coexistenței anumitor fapte sau caracteristici. O lege *stricto sensu* este bunăoară legea gravitației sau, *lato sensu*, legea Copernic-Gresham, care vorbește de scoaterea din circulație a banului mai prost de către cel

mai bun, dar nu va fi o generalizare (chiar și comună) ca aceea că toate pietrele aruncate cad. Atît legea gravitației, cît și ultima constatare pot fi „folosite" în model, dar, după părerea noastră, numai prima oferă explicația corespunzătoare. Apelul la o lege de tipul al doilea poate oferi numai o explicație ad-hoc. În ceea ce privește conținutul legilor, acesta depinde de obiectul la care ele se referă și de teoria în care se include legea respectivă. În urma animatelor discuții asupra modelului nomologico-deductiv care au avut loc după publicarea *Metodologiei istoriei*, se poate avea convingerea că acest model se verifică în practica obișnuită a istoricilor și poate fi tratat și ca o directivă metodologică. De asemenea, corespunde și tezei cu privire la caracterul legic al realității sociale.

Totuși acest model nu poate fi folosit în explicarea acțiunilor umane decît dacă e utilizat în cadrul explicației behavioriste, care se slujește numai de generalizări ale observării comportamentului uman și care tratează omul ca pe o marionetă ce reacționează la stimuli externi — recompense și pedepse. După cum reiese din numeroase cercetări de ultimă oră (de exemplu, J. Kmita), pentru explicarea acțiunilor umane este potrivit modelul explicației raționale, adică al explicației, deja amintite, prin reconstituirea scopurilor acțiunii, a cunoștințelor despre condițiile de activitate și a sistemului de valori existent, deci a așa-zisei structuri motivaționale. J. Kmita denumește o astfel de explicație — interpretare umanistă. Avînd în vedere caracterul indisolubil al laturilor obiective și subiective ale procesului istoric, obținem o explicație relativ integrală numai atunci cînd privim orice fapt istoric atît din perspectiva producerii evenimentelor — adică a activității umane, cît și din perspectiva rezultatelor globale ale acestei activități, deci din perspectiva proceselor obiective. Aceasta înseamnă că este necesar să fie corelate ambele modele de explicare, adică în explicarea acțiunilor umane să se tindă și spre explicarea proceselor obiective, a condițiilor acestor acțiuni, iar în explicarea proceselor obiective să se investigheze mecanismele „producerii" acestor procese de către oamenii care sînt implicați în ele și care-și realizează scopurile.

În discuțiile referitoare la explicație, purtate în ultimii ani în special între metodologii care în general nu sînt istorici, s-au atacat în fapt chestiuni secundare. Adesea s-a confundat analiza activității practice a istoricilor cu programul întreprinderii explicative. Se poate afirma că, în general, fărîmițarea filozofiei pozitiviste a științei a dus la revigorarea în cercurile nemarxiste a concepției comprehensiunii și a inspirat ofensiva pentru includerea explicației acțiunii umane în modelul nomologico-deductiv. Aceasta s-a corelat cu ofensiva pentru explicațiile inspirate de psihologia behavioristă. Căutarea „rațiunii" acțiunilor umane, iar nu a „cauzelor" lor sau a regularităților behavioriste, a devenit principala temă a discuțiilor. S-a ajuns, mai des decît pînă acum, la concluzia caracterului complicat al explicațiilor istorice, a imposibilității indicării ansamblului condiționărilor etc. Se ridică în continuare voci care susțin că noțiunea de cauză nu este necesară istoricului.

Divergențele în problema explicației au fost legate în mod obișnuit de diferențele în conceperea științei istorice însăși. Autori ca G. Leff sau P. Weyne sînt convinși de caracterul ei ideografic. Tratînd istoria ca „descriere", îi neagă posibilitatea de a dobîndi statutul de știință socială statuată de teorie. Aceste opinii au dus la dezvoltarea analizei narațiunii istorice și la părerea că explicația sau comprehensiunea în

istorie poate fi obținută numai prin „istorisirea“ evenimentelor. M-am ocupat de narațiunea istorică și în alte studii, apărute după publicarea *Metodologiei istoriei*, dar din constatarea că istoricul își prezintă rezultatele cercetărilor în formă narativă nu am tras concluzia cu privire la statutul descriptiv al științei istoriei. Dimpotrivă, subliniez că narațiunea istorică este de neconceput, în epoca științei istorice moderne, fără fundamente teoretice.

Pentru mine este o mare satisfacție publicarea cărții de față în România. Nu numai pentru că sînt legat de istoricii români prin relații de colegialitate, dar și pentru că prin intermediul cărții mele mă apropii mai mult de un centru cu o bogată gîndire filozofică și logică, precum și cu un bogat curent de gîndire istorică și metodologică. Este suficient să amintesc de savanți ca A. D. Xenopol (1847—1920) și N. Iorga (1871—1940) pentru a ne da seama cît de bogat este terenul intelectual pe care ajunge cartea mea. Aceasta obligă, dar și onorează.

AUTORUL

Partea I

METODOLOGIA ȘI ISTORIA

I. OBIECTUL METODOLOGIEI ȘTIINȚEI

1. Probleme și aspecte fundamentale ale metodologiei științelor

Metodologia generală a științelor — care, uneori, se numește logică, filozofie sau teorie a științei — nu are un obiect al său strict delimitat. Așa încît ar fi, se pare, inutil a se căuta o definiție a ei cu care să fie de acord toți cei interesați. Este poate mai bine să se contureze aria problemelor de care se ocupă sau ar trebui să se ocupe metodologia generală a științelor. Putem stabili astfel un anumit număr de probleme aparținînd în mod cert astăzi cercetării metodologice. Numai pe baza unei asemenea operații se poate da metodologiei o accepțiune convenabilă unor considerații asupra problematicii metodologice a istoriei.

Este unanim acceptat faptul că în sfera metodologiei generale a științei intră două domenii de preocupări legate de:

1) activitatea de cunoaștere a cercetărilor științifice;

2) produsul acestei activități de cunoaștere.

Primul dintre aceste două domenii se referă la știință, înțeleasă ca un proces de cunoaștere, care constă, în ultimă instanță, în formularea și argumentarea unor enunțuri, în timp ce al doilea domeniu reprezintă știința înțeleasă ca rezultat al acestui proces de cunoaștere (adică, în ultimă instanță, un grup de teoreme sau — altfel spus — un grup de propoziții). K. Ajdukiewicz numește metodologie pragmatică acel compartiment al metodologiei al cărui obiect este știința înțeleasă ca profesiune a savanților, adică știința ca activitate, corespunzînd primului domeniu menționat mai sus, iar metodologia nonpragmatică — cercetarea asupra științei concepută „nu ca activitate a savanților, ci mai degrabă ca rezultat al procesului de cunoaștere“[1].

Trebuie arătat că cercetările asupra activității de cunoaștere, ca și asupra rezultatului acesteia, se pot face în două feluri. Aceasta permite să se evidențieze în cadrul lor nu două domenii, ci două modalități de cercetare metodologică. Se poate vorbi astfel despre:

1) o metodologie descriptivă;

2) o metodologie normativă.

Metodologia descriptivă se limitează la descrierea procesului cunoașterii și a produsului său, pe cînd metodologia normativă se străduiește să compare normele de cercetare științifică corectă și să indice nivelul de dezvoltare a științei respective[2].

În definițiile curente ale metodologiei științelor se accentuează în general în mod diferit interpretarea ei pragmatică și cea nonpragmatică, cea descriptivă și cea normativă. În practica cercetării însă aceste puncte de vedere se interferează deseori.

Este necesar să se indice încă o împărțire internă a metodologiei, esențială pentru considerațiile noastre, și anume diferențierea dintre metodologia generală a științelor și metodologia specială sau metodologia

diverselor discipline. Acestea din urmă pot fi concepute în sens mai restrîns sau mai larg. De exemplu, metodologia specială va fi atît metodologia tuturor științelor neformale (deci a științelor naturii și sociale), cît și, de pildă, însăși metodologia științelor sociale, și, mai departe, a științelor istorice, sau, în sfîrșit, a diverselor discipline istorice[3]. Metodologia generală poate fi examinată din punctul de vedere al analizei procesului de cunoaștere, precum și al rezultatelor acestuia[4].

2. Metodologia științelor și semiotica

Reflectînd asupra obiectului metodologiei științelor și, implicit, asupra metodologiei istoriei, ne întîlnim la fiecare pas cu noțiunea de semiotică (sau semantică în înțelesul larg al cuvîntului), identificată uneori cu sfera de preocupări a metodologiei științelor. Se pune deci problema raportului reciproc dintre metodologia științelor și semiotică și, în special, a rolului semioticii în cercetările din domeniul metodologiei științelor (generale și speciale).

Orice fel de semne, mai exact procese în care ceva funcționează ca semn constituie obiectul semioticii, al cărei părinte spiritual este Locke[5], iar creator Ch. Morris[6]. Uneori semiotica este denumită știința generală despre semne, știința generală despre semne și limbaje, sau teoria generală despre semne[7]. Noțiunea de semn este raportată la o anumită știință. „Semnul — spun J. Giedymin și J. Kmita — din punctul de vedere al unei anumite științe este orice obiect (sau stare) care este folosit (sau produs) într-un mod repetat. Această folosire (producere) repetată poate fi reconstruită rațional din punctul de vedere al scopurilor de comunicare pe baza științei date“[8].

Din sfera semioticii care se referă la orice fel de semne se desprinde așa-numita semiotică logică, care se ocupă numai de un anumit domeniu al semnelor, anume de limbaj, putînd fi limitată la studiul limbajului științei. Examinarea limbajului științei pe baza semioticii este, cel puțin ca punct de pornire, destul de largă, deoarece semiotica dispune de trei posibilități de abordare a obiectului:

1) sintaxa, care studiază teoria proprietăților formale ale expresiilor unui limbaj și care se ocupă cu cercetarea relațiilor reciproce dintre expresiile lingvistice;

2) semantica (în înțelesul restrîns al acestui cuvînt), care se ocupă cu relația dintre expresiile lingvistice și realitatea pe care acestea o descriu (așa-numitele obiecte sau stări de fapt);

3) pragmatica, care se ocupă cu relația dintre limbaj și persoana care îl utilizează (adică legătura dintre om și limbaj).

Deci contactul semioticii cu realitatea se realizează pe două „planuri“: al obiectului studiat și al cercetătorului. Aceasta se poate prezenta grafic ca în Fig. 1.

După cum se vede, numai sintaxa — domeniul speranțelor deșarte ale neopozitiviștilor logici[9] — își limitează preocupările la analiza exclusiv logică a limbajului științei. Dacă am limita numai la aceasta metodologia științelor, am desființa obiectul propriu-zis al acesteia, care trebuie să aibă în vedere scopul fundamental al științei — descrierea și explicarea realității (dacă e vorba de știință ca efect) și aspectul ei umanist (dacă e vorba de știință ca activitate a savanților). La această concluzie au ajuns chiar și neopozitiviștii, pătrunzînd tot mai mult pe te-

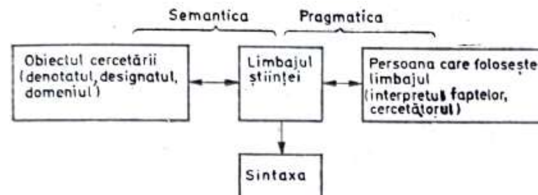

Fig. 1

renul cercetărilor extralingvistice[10], ceea ce a dus, după cum se știe, la scindarea lor, cîndva atît de uniți.

Cu toată importanța considerațiilor din domeniul sintaxei (sintaxei logice) pentru analizele metodologice, mult mai aproape de cerințele metodologice sînt cercetările semantice, care examinează legăturile dintre obiectul cercetării și limbajul științei[11]. Este deci vorba de relația dintre două sfere: a obiectului și a limbajului. Examinînd această relație, este imposibil să nu reflectezi asupra caracteristicilor uneia sau alteia dintre sfere sau planuri. De aceea, în strînsă legătură cu semantica apar diverse curente de cercetare ontologică, care se ocupă de trăsăturile specifice ale realității. Rămîne totuși o problemă deschisă dacă aceste cercetări ontologice intră sau nu în sfera semioticii, sau dacă servesc drept bază demersului semantic. În ceea ce privește cercetările sintactice incluse în semiotică, nu există nici un dubiu în acest sens.

În sfera cercetărilor strict semantice, adică referitoare la relațiile dintre lumea obiectelor și a stărilor, pe de o parte, și denumiri și propoziții, pe de alta, conceptele de bază sînt: denotarea, reprezentarea, desemnarea, metalimbajul și adevărul, inclusiv conceptele domeniului, izomorfismul și modelul. Acestea constituie categoriile fundamentale ale metodologiei științelor, fără de care ar fi greu să ne imaginăm atît metodologia generală, cît și metodologiile speciale. Deoarece aceste noțiuni ne vor fi utile în considerațiile privind problematica metodologiei istoriei, merită, pentru facilitarea dezbaterilor viitoare, să le analizăm pe scurt.

Denotarea este raportarea denumirilor, a predicatelor și a altor categorii sintactice la obiecte și stări. De exemplu, denumirea colectivă „curtea lui Stanisław August“ desemnează o anume mulțime de obiecte, denumirea „șleahta poloneză — altă mulțime, iar denumirea Sigismund I, regele polonez“ indică un individ (obiect individual). Acești termeni au deci denotațiile lor. De asemenea, predicatele (expresiile de tipul: este bine, a învins etc.), alături de denumiri (în înțelesul termenilor unici) ca cele mai importante elemente ale sintaxei logice, au denotații. Acestea sînt mulțimi (în cazul predicatelor simple) sau relații de două sau mai multe elemente (în cazul predictelor compuse din două sau mai multe elemente)[12].

Reprezentarea se referă la anumite simboluri variabile (de exemplu „x“) care privesc pe fiecare obiect din domeniul dat fără să indice unul anume. De exemplu în fraza „Dacă x a fost nobil, atunci a avut anumite privilegii“ — variabila nu se referă la obiect în sensul denotației, ci reprezintă obiectele date. În narațiune, variabilele apar foarte rar.

Indicarea sau desemnarea se referă numai la denumiri înțelese ca termeni unici. În cazul denumirilor individuale, denotația este o mulțime al cărei unic element este desemnatul acelei denumiri (de exemplu Tadeusz Kościuszko). Alta este situația în cazul denumirilor generale (care au mai mult decît un desemnat, de exemplu deputatul) sau al denumirilor vide (care nu au deloc desemnați și a căror denotație sînt mulțimi vide, de exemplu Leh, Ceh și Rus)[13].

Următorii termeni fundamentali ai semanticii sînt legați de diferențierea, deosebit de importantă pentru metodologie (susținută, printre alții, de G. Frege și D. Hilbert), a limbajului obiectual și a metalimbajului. Limbajul obiectual este limbajul în care sînt descrise obiectele și stările de lucruri[14], iar metalimbajul este pur și simplu limba în care se comentează limbajul obiectual. Dacă afirm că „pricina împărțirii Poloniei a fost lipsa unui guvern puternic“, folosesc un limbaj obiectual. Cînd însă spun că afirmația lui Bobrzyński (istoric polonez, 1899—1935. — *n.t.*) „cauza împărțirii Poloniei a fost lipsa unui guvern puternic“ este justă, folosesc metalimbajul. Metalimbajul este format deci de opiniile despre opiniile altora, de aceea gradul de „îndepărtare“ de obiect poate fi diferit.

E ușor de observat că noțiunile de veridicitate și falsitate (adevăr, fals) se referă la metalimbaj, deoarece spun ceva despre expresiile limbajului obiectual. Pentru explicarea lor este necesară folosirea concomitentă a conceptului de domeniu și a celui de model semantic.

Conceptul de domeniu face posibilă definirea în metalimbaj a obiectului cercetării. Un domeniu poate fi simbolic reprezentat printr-o pereche ordonată (U, C), unde U (care stă pentru universul discursului) este o mulțime non-vidă de indivizi, iar C reprezintă calitatea acestui univers, de exemplu, submulțimile lui U, relațiile dintre elementele lui U și elementele specific indivizualizate în cadrul mulțimii respective[15]. Această precizare este destul de generală, deoarece se referă la toate domeniile, inclusiv la domeniul cercetărilor istorice (domeniu care în limbajul obiectual e definit, de exemplu, ca o realitate trecută). Este evident că într-o limbă oarecare se poate vorbi de un domeniu dat numai atunci cînd între acest limbaj și domeniul respectiv există o relație de izomorfism (reciprocitate), adică atunci cînd putem descrie domeniul în limbajul dat. Această constatare are o importanță imensă în analizele metodologice.

Definiția semantică a adevărului reprezintă o formulare mai riguroasă a definiției clasice a adevărului, care susține că o anumită propoziție este adevărată dacă este conformă realității[16], deoarece propoziția este raportată numai la limbajul și la domeniul dat. Una și aceeași inscripție (secvențe de simboluri scrise) poate fi propoziție (o expresie construită corect) într-o limbă, dar poate să nu fie propoziție într-o altă limbă. Exprimată însă în aceeași limbă poate fi adevărată într-un domeniu, dar falsă în alt domeniu al acelei limbi. Numai propozițiile pot fi adevărate sau false, adică numai propozițiile pot cuprinde una sau două valori logice: adevăr sau fals. Adesea lipsa de cunoaștere nu ne permite să stabilim în mod ferm aceste valori. Pentru fiecare propoziție din limbajul obiectual dat există un corespondent metalingvistic care afirmă că în domeniul dat survine faptul despre care vorbește propoziția exprimată în limbajul obiectual. Se poate spune că o propoziție a limbajului obiectual dat este adevărată pentru domeniul dat atunci cînd este adevărat corespondentul lui metalingvistic (deci atunci cînd există o corespondență a ambelor enunțuri). Trebuie să menționăm că

așa-numitele tautologii sînt propoziții adevărate pentru fiecare domeniu, iar propozițiile contradictorii sînt propoziții neadevărate în orice domeniu de definiție. Facem abstracție aici de împărțirea discutabilă în propoziții așa-numite analitice și sintetice.

Conceptul de model este legat de noțiunea de adevăr al propoziției sau de adevăr al unei mulțimi de propoziții. Orice domeniu în care o judecată dată este adevărată reprezintă modelul semantic al acelei judecăți. În timp ce o tautologie are cîte un model în orice domeniu, o judecată contradictorie nu are nici un model. Un domeniu în care axiomele unei teorii date sînt adevărate este un model al acelei teorii.

Este ușor de remarcat că în știință ne ocupăm cu acele domenii care constituie modele ale diferitelor discipline (prin disciplină științifică înțelegînd un set de propoziții asupra unor obiecte specifice)[17], admițînd că știința conține propoziții adevărate, iar nu contradictorii.

Cercetările semantice se referă, prin urmare, la probleme care interesează în cel mai înalt grad metodologia științelor și aceasta atunci cînd examinează procesele de cunoaștere, ca și rezultatele acestor procese.

A treia ramură a semioticii — pragmatica — care se ocupă de relațiile dintre om și limbaj, pătrunde pe terenul psihologiei. Aceasta este o ramură care nu are încă propria sa teorie. Se poate afirma că pragmatica semiotică consideră judecățile drept echivalenți psihici ai propozițiilor enunțate[18]. Enunțurile cuprind în afara denotației și o încărcătură de conținut psihic referitoare la raportul om-afirmație, care merită să fie analizată. Această „încărcătură“ preocupă în cel mai înalt grad metodologia științelor, în special a acelor științe care (cum este de exemplu istoria) se folosesc în cercetările lor de enunțurile formulate de alte persoane. Merită să fie cunoscută atitudinea autorului enunțului față de această problemă. În știință includem afirmațiile pe care le considerăm adevărate, cu toate că rațiunile asupra acestor aprecieri pot fi diverse (de exemplu, credința în adevărul afirmației sau recunoașterea unei propoziții pe baza aprecierilor altora). Abia pe parcursul confirmării lor se schimbă din afirmații presupus adevărate în afirmații (considerate ca) adevărate. Analiza așa-numitelor coduri psihologice este deosebit de importantă pentru studiul procesului de cercetare și al rezultatelor sale.

Recapitulînd, se poate afirma că preocupările semioticii (care se folosește de diverse științe, în primul rînd de logică) se leagă strîns de metodologia științelor, atît sub aspectul ei pragmatic, cît și nonpragmatic. Din punctul de vedere al unei înțelegeri foarte largi a metodologiei științelor, s-ar putea considera că semiotica este o parte componentă a ei. Așa consideră, de exemplu, G. Klaus în lucrarea *Semiotik und Erkenntnistheorie* (1962). De asemenea, se poate afirma că în metodologie ne folosim de realizările semioticii. E adevărat că specialiștii în semiotică (de exemplu Morris) au nutrit speranța posibilității de a rezolva integral problemele limbajului științei cu ajutorul unei științe speciale creată de ei, care să rămînă într-un fel „în afara“ cercetărilor științifice. După cum afirmă în mod just L. Geymonat, analiza limbajelor științifice — pentru că doar aceasta rămîne în centrul preocupărilor semioticii — trebuie legată de cercetarea istoriei științelor. „Ar trebui să insistăm — scrie el — asupra necesității unei strînse legături între analiza limbajelor științifice și cercetarea istoriei lor... (deoarece)... numai o asemenea legătură poate preîntîmpina transformarea analizei lingvistice în ceva abstract și dogmatic“[19]. Aceasta permite precizarea mai exactă a legături-

lor limbajului unei științe date cu limba vorbită și, deci, soluționarea unei probleme de primă importanță pentru cercetările metodologice, ca și pentru istorie, care operează în fond cu limba vorbită.

3. Metodologia științelor și istoria științei

Cu greu poate fi pusă la îndoială importanța cercetărilor asupra istoriei științei pentru analizele metodologice, chiar dacă opiniile cercetătorilor nu sînt tocmai identice. Asemenea analize reprezintă un punct de vedere nonformal, care ia în considerare dezvoltarea proprie a fiecărei discipline în parte.

Istoria științei se poate referi, după cum se știe, la diverse probleme și poate fi realizată în diverse moduri. Aici poate fi vorba atît de o istorie a investigării afirmațiilor științifice asupra domeniului dat (de exemplu, istoria disputei cu privire la cauzele căderii Imperiului roman), cît și de o istorie a modalităților de cercetare a domeniului dat.

Metodologia generală este preocupată în primul rînd de acest al doilea aspect. În accepțiunea primului aspect (să-l numim obiectiv), istoria științei este mai degrabă o parte componentă a disciplinei respective (care intră, adică, în cazul dat, în corpul disciplinei). De exemplu, istoria istoriografiei (înțeleasă nu ca istoria metodelor de cercetare) este tratată ca o ramură a cercetărilor istorice legate de istorie în înțelesul strict al acestui cuvînt (după cum istoria chimiei este tratată ca o ramură a chimiei etc.). Pentru metodologia generală aceste cercetări (asupra progresului științei respective) au importanță indirectă. În schimb, se poate reflecta dacă nu cumva poate intra în sfera metodologiei științelor istoria științei care se dezvoltă exploziv în ultimul timp sub aspectul al doilea (să-i zicem metodologic), și care constă în examinarea mutațiilor privind metodele sau modalitățile[20] de cercetare în diverse domenii științifice. Dacă avem în vedere metodologia științelor în sensul ei larg, atunci fără îndoială că acest moment al istoriei științei ar trebui inclus aici, dar dacă avem în vedere sensul ei restrîns, atunci istoria științei nu e decît o bază, printre altele posibile, a metodologiei științelor. Se pare că importanța cercetărilor asupra istoriei științei este cu atît mai mare pentru analizele metodologice, cu cît cercetăm mai „în amănunt" metodologia. Deci ar fi greu să ne imaginăm metodologia istoriei fără cercetarea istoriei acestei științe. De asemenea, se impune prelevarea legăturii cu primul dintre cele două aspecte menționate ale istoriei științei.

4. Metodologia științelor și teoria deciziei și a jocurilor

După cum semiotica și logica matematică, pe de o parte, și istoria științei sub aspectul ei metodologic, pe de altă parte, constituie, în funcție de punctul de vedere, fie o parte componentă a metodologiei generale a științelor, fie științe în baza cărora se desfășoară cercetări metodologice, tot așa este și cu teoria deciziei și a jocurilor[21]. Cercetarea științifică poate fi interpretată ca o variantă a activității raționale. Din acest punct de vedere, e necesar să se examineze procedeul de cercetare. Metodologia științelor se poate mulțumi (și așa se întîmplă în forma ei descriptivă) cu o descriere simplă a operațiilor de cercetare efectuate de savanți, fără a se examina eficacitatea deciziilor luate, sau, folosind limbajul teoriei jocurilor, fără a examina eficiența strategiilor alese de aceștia.

Se poate merge mai departe (în cazul formei normative), încercîndu-se să se stabilească regulile „ascunse" care orientează activitatea savanților pentru a realiza obiectivele demersului cercetării și, în consecință, să se stabilească o strategie optimă pentru domeniul respectiv. Includerea problemei deciziei în sfera considerațiilor metodologice duce la deplasarea ei din planul descrierii în planul explicației și evaluării. Totodată, aceasta apropie analiza metodologică de problema valorizării, ceea ce duce mai departe la definirea relațiilor cu multe alte științe și ramuri ale cunoașterii, cum sînt axiologia, etica, sociologia științei. Toate aceste științe se află în strînsă relație cu metodologia științelor. Fiecare dintre ele are apoi alte ramificații, ceea ce în știință constituie un fenomen foarte „firesc". Anumite noțiuni din teoria deciziilor și a jocurilor le introducem pe parcursul cercetărilor noastre, deja foarte speciale, deoarece se referă strict la metodologia istoriei. Oricum, trebuie menționată marea lor utilitate tocmai în această ramură a metodologiei, întrucît istoricul se ocupă de activitățile din trecut ale oamenilor și vrea nu numai să le descrie, dar să le și explice. Utilitatea teoriei jocurilor este oarecum dublă: pe de o parte poate servi în cercetările asupra demersului istoricilor înșiși, iar pe de altă parte — în cercetarea acțiunilor oamenilor de care aceștia se ocupă. Deci poate avea rolul unui instrument metodologic cu acțiune dublă.

5. Metodologia științelor și teoria informației

Dacă e vorba de legătura teoriei informației cu metodologia științelor, lucrurile se petrec la fel ca și cu semiotica. Deoarece, după cum scrie J. Giedymin, „problemele cunoașterii le rezolvăm obținînd și analizînd informații, trebuie să adăugăm la noțiunile metodologiei elementare, în afară de cele folosite tradițional, conceptul de informație și noțiunea de informatician în special, pe cea de observator și de autenticitate a lui"[22]. Nu mai e nevoie să subliniem că aceste probleme au o importanță primordială pentru istorie — știință care folosește, după cum am spus, efectele observațiilor realizate de alte persoane. Dacă am considera metodologia în sens larg, am putea admite că teoria informației este o parte componentă a ei; putem de asemenea considera că în metodologia științelor realizăm cercetări, printre altele, pe baza unor categorii din teoria informației.

Teoria informației a introdus, în cadrul metodologiei științelor, multe noțiuni, fără de care ne-ar fi greu să ne imaginăm azi cercetările metodologice[23]. Pe lîngă noțiunea de informație amintită (și de informatician) se mai pot adăuga, în primul rînd, noțiunile de mesaj, cod și canal și noțiunea de entropie. Se disting informația selectivă și semantică. Informațiile selective sînt capabile să transmită simboluri nesemantice, în schimb o informație semantică poate fi transmisă numai de propoziții enunțiative, adevărate sau false. J. Giedymin dă următoarea definiție informației: „Prin informație vom înțelege în general o reducție a varietății, adică o limitare a unui set (univers) de posibilități în conformitate cu anumite criterii, iar prin informația semantică — o reducție a varietății care este setul de evaluări (interpretări binare) ale propozițiilor unei mulțimi date"[24]. Noțiunea de informație nu este identică cu noțiunea de semn, care este strict limitată de diverse condiții. Teoria informației a deschis, deci, în multe privințe posibilități necunoscute semioticii.

Informația astfel „preparată" ca să ajungă (prin intermediul canalului) la receptor poartă numele de mesaj. Această „preparare" înseamnă codificarea. Pentru a recepta un mesaj (un item de informație), acesta trebuie să fie decodificat, receptorul trebuie să cunoască codul. În termeni generali, codul este o funcție care atribuie mesajului respectiv un anumit conținut[25].

În cazul informației semantice, codul de bază este codul lingvistic, adică un limbaj înțeles și de transmițător și de receptor. În știință ne folosim de codul lingvistic factual, totuși ne preocupă codul psihologic-lingvistic și cel metaforic și chiar subliniem rolul creator al ultimului. De codul lingvistic este legat codul scrierii.

Canalul informațional este cel prin care trece mesajul în drumul de la transmițător la receptor (de exemplu hîrtia în cazul scrierii, aerul în cazul vorbirii etc.). Entropia este măsura dezordinii, nedeterminării, haosului. Informația reduce deci entropia. Cantitatea informației obținute este egală cu diferența dintre entropia sistemului înainte de obținerea informației și după obținerea informației.

6. Metodologia științelor și teoria cunoașterii

Adesea poate fi întîlnită opinia că metodologia științelor (accentul aici nu este pus pe metodologiile specializate) este o parte a teoriei cunoașterii (gnoseologiei, epistemologiei). Această opinie are o justificare serioasă: cunoașterea științifică este numai o anumită varietate a cunoașterii umane în general. Așa încît problemele fundamentale ale cunoașterii științifice pot fi rezolvate pe baza rezultatelor cercetărilor generale de gnoseologie. Semiotica și teoria informației se preocupă, e adevărat, de relațiile dintre realitate și cele relatate despre ea, dar nu analizează procesul care apare între realitate și omul care ia cunoștință de ea, adică în ce mod omul cunoaște realitatea. Aceste științe studiază în ce măsură enunțul corespunde realității și, eventual, în ce măsură enunțul este conform cu convingerile vorbitorului, precum și corespondența dintre mesajul transmis și mesajul receptat[26]. Deci pentru a supune procesele cunoașterii unei analize multilaterale, trebuie să se recurgă la teoria cunoașterii. De asemenea, cînd examinăm efectul cunoașterii științifice — știința, e bine să apelăm la cercetările gnoseologice generale.

Tot așa de justificată este probabil și părerea conform căreia metodologia științelor are legături deosebit de puternice cu teoria cunoașterii, sau că-și sprijină cercetările pe concluziile acesteia. De asemenea, se poate spune că o parte a cercetărilor gnoseologice se circumscriu metodologiei științelor concepută într-un sens larg.

7. Metodologia științelor și cercetările ontologice și psihologice

Toate științele examinate pînă acum au fost tratate fie ca părți (elemente) ale cercetărilor metodologice generale, fie ca discipline pe baza cărora se desfășoară cercetările metodologice. Ele s-au referit în majoritate la două direcții incontestabile ale metodologiei științelor (vezi pct. 1): procesele cunoașterii și rezultatele lor.

Lărgirea sferei metodologiei științelor prin diverse discipline (semiotica, teoria deciziilor și a jocurilor, teoria informației, istoria științei sau

aspectul ei metodologic, teoria cunoașterii) nu a depășit aceste două direcții. Totuși, dacă privim schema modificată, care ar putea arăta ca în Fig. 2, observăm că au fost incluse in cadrul metodologiei științelor relațiile dintre obiect și enunțuri, dintre enunțuri și cercetător, enunțurile

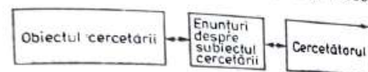

Fig. 2

singure (analiza logică a limbajului), relații cercetate de diverse științe (nu numai de semiotică), dar au fost omise cercetările asupra obiectului cercetărilor și cercetătorului. Primele constituie obiectul diverselor curente de cercetare ontologică, iar celelalte obiectul considerațiilor psihologice.

Apare întrebarea, dacă și în ce măsură ar putea fi postulată includerea acestor cercetări în cadrul metodologiei științelor. Un răspuns pozitiv la prima parte a întrebării ar avea ca efect împărțirea în:

1) metodologie în sensul restrîns al termenului;

2) metodologie într-un sens mai larg al termenului.

Totuși, independent de opiniile în această problemă, este evident, ceea ce am subliniat deja vorbind despre principiile semanticii (pct. 2), că cercetările metodologice se desfășoară și trebuie să se desfășoare (în vederea obținerii unor rezultate corespunzătoare) pe baza investigațiilor asupra obiectului cercetărilor, adică asupra domeniului cercetărilor științei respective. De modul în care va fi investigat acest obiect va depinde însăși concluzia cercetării metodologice.

Problema fundamentală este de a ști, în primul rînd, ce tipuri de obiecte și ce raporturi există între ele (cum sînt: categoriile ontologice, compartimentele realității etc.) denotate cu denumiri și expresii ale altor categorii sintactice ale unei limbi date (interpretată semantic, adică avînd raportate la termenii limbii respective obiecte corespunzătoare) și, în al doilea rînd — ce caracter au aceste obiecte. S-a încercat să se răspundă la aceste întrebări încă de la începuturile investigațiilor filozofice (de exemplu, categoriile ontologice ale lui Aristotel), dar progrese însemnate s-au realizat numai în ultimul timp. Referitor la prima întrebare se impun cuceririle în domeniul teoriei mulțimilor, al mereologiei și ciberneticii, discipline în plină dezvoltare. Teoria mulțimilor, al cărei punct de pornire l-a schițat G. Cantor[27], a avut o influență imensă asupra multor ramuri ale științei contemporane. Printre noțiunile fundamentale ale acestei teorii se află noțiunea de mulțime și de apartenență la o mulțime. În teoria mulțimilor se examinează așa-numitele (colecții) mulțimi distributive. Conceptul de mulțime distributivă se referă la totalitatea obiectelor (constituind elementele unei mulțimi) care posedă o anume trăsătură caracteristică comună. De exemplu, mulțimea „omenire" desemnează mulțimea oamenilor care trăiesc în lume, „regii polonezi" — o mulțime de regi care au domnit cîndva în Polonia, „șleahta poloneză" — un tip asemănător de mulțime. Deci trebuie subliniat caracterul abstract al mulțimii distributive. Aceste mulțimi sînt obiecte generale, altele decît obiectele care constituie elementele ce intră în componența acestei mulțimi[28].

În teoria mulţimilor se practică diverse genuri de operaţii cu mulţimile, ca şi în metodologie de altfel. Pe parcursul acestor operaţii şi analize s-au evidenţiat, printre altele, submulţimile (elemente ale mulţimilor), sisteme ordonate, adică acele mulţimi în care se menţine o anumită succesiune a elementelor, precum şi conceptul de relaţie bilaterală (aşa-numitele mulţimi ordonate pe indivizi), tridimensională etc.

În rezumat, principalele categorii ontologice ale teoriei mulţimilor sînt individul şi mulţimile (în sens distributiv).

Mereologia se ocupă de altfel de mulţimi — aşa-numitele mulţimi colective[29]. Mulţimile colective, spre deosebire de cele distributive, sînt obiecte materiale, iar nu o „sumă" abstractă de proprietăţi ale obiectelor materiale respective. Un exemplu de mulţime colectivă este „curtea lui Stanisław August", o grămadă (aglomerare) de pietre (care trebuie deosebită de mulţimea distributivă de pietre, unde e vorba de piatră „în general" şi nu de o grămadă concretă) etc.

Spre deosebire de teoria mulţimilor şi de mereologie, cibernetica operează la un nivel ontologic exprimat prin noţiunile fundamentale de structură şi conexiune[30]. Aşa după cum, pentru teoria informaţiei, n-are importanţă conţinutul informaţiei, tot aşa în cibernetică conceptul de structură se poate referi la diverse domenii ale realităţii. De noţiunea de structură se leagă noţiunea de elemente ale structurii, de mişcare, de evoluţie a structurii — sumă de concepte deosebit de importante pentru cercetările istorice. Nu amintim aici de semnificaţia acestor concepte, deoarece ne vom ocupa de ele pe parcursul investigaţiilor.

Teoria mulţimilor, mereologia, cibernetica, operînd cu termeni ca individ, mulţime, relaţie, structură, conexiune etc., caracterizează în general obiectul cercetărilor ştiinţei. Analizele ontologice asociate cu filozofia ştiinţelor naturii (concepute în sens larg, adică omul şi societatea umană sînt o parte a naturii) furnizează şi ele răspunsuri la întrebările privind cele mai generale trăsături caracteristice ale obiectelor, care constituie domeniile de cercetare ale diverselor ştiinţe. Pe baza lor se examinează problemele unităţii materiale a lumii, ale devenirii existenţei (dialecticii), ale noţiunilor de timp şi de spaţiu. Nu vom caracteriza aici nici chiar în linii generale aceste probleme, aşa de cunoscute de fapt, deoarece ne vom ocupa de ele mai îndeaproape în partea de specialitate a investigaţiilor noastre. Aceste probleme sînt esenţiale pentru investigaţiile metodologice ale istoriei[31].

Dacă pot exista dubii în ceea ce priveşte considerarea unor cercetări ontologice (realizate fie în metalimbaj, fie în limbajul obiectual) ca parte componentă a metodologiei generale a ştiinţelor, problema se prezintă altfel în cazul metodologiilor speciale. În acest caz, cînd este vorba de anumite ramuri ale ştiinţelor sau de fiecare ştiinţă în parte, trebuie recunoscut că un punct de vedere general asupra structurii domeniului cercetat, ca parte componentă a bagajului de cunoştinţe al cercetătorului, pe baza căruia acesta îşi desfăşoară cercetările, influenţează în mod real desfăşurarea lor şi deci analiza acestui punct de vedere asupra structurii domeniului ar trebui să pătrundă, într-o măsură oarecare, în sfera investigaţiilor metodologice. În funcţie de includerea sau neincluderea acestor cercetări în sfera de interes a metodologiei speciale respective, vom putea vorbi de o metodologie (specială) în sens larg sau în sens restrîns. Concluziile noastre se referă, evident, şi la metodologia istoriei.

Mai rămîne problema eventualei includeri în sfera metodologiei ştiinţelor a consideraţiilor psihologice. Aici este vorba, evident (excluzînd în acest moment preocupările pragmaticii semiotice), numai de aşa-numita psihologie a creaţiei ştiinţifice — domeniu deosebit de interesant. Aceasta aparţine însă disciplinei psihologiei; numai rezultatele cercetărilor din acest domeniu trebuie să constituie obiectul preocupărilor metodologului care examinează activitatea de cunoaştere şi rezultatele unei astfel de activităţi.

8. Concluzii pentru metodologiile speciale

Ca rezultat al investigaţiilor noastre asupra obiectului metodologiei ştiinţelor, am ajuns la concluzia că metodologia generală se foloseşte de multe ştiinţe pentru a-şi realiza principalele sale sarcini, anume cercetarea proceselor de cunoaştere şi a rezultatelor lor. Unele dintre aceste ştiinţe au apărut relativ de curînd şi se dezvoltă furtunos; legat de acest fapt se poate prevedea un progres rapid al investigaţiilor metodologice. În funcţie de un ţel sau altul, putem trata toate aceste ştiinţe sau unele dintre ele, ori chiar anumite ramuri ale lor, ca părţi componente ale metodologiei ştiinţelor, după cum se poate considera că cercetarea metodologică a ştiinţei se realizează pe baza lor. Această a doua atitudine corespunde în mai mare măsură actualului stadiu al cercetării.

Ca urmare a acestei analize rezultă anumite concluzii pentru metodologiile speciale. Astfel, se profilează domeniul lor de cercetare (asemănător în linii mari cu domeniul de preocupări al metodologiei generale) şi se evidenţiează, într-o măsură oarecare, diferenţele dintre instrumentele de cercetare. Aceste diferenţe decurg în primul rînd din diversitatea obiectului cercetărilor fiecărei ştiinţei. Raportat la metodologia generală, acest obiect este întreaga realitate (sau, altfel spus, toate domeniile), adică toate lumile posibile. Cu cît ne apropiem mai mult de cercetarea metodologiei fiecărei ştiinţe în parte (sau chiar a unui grup din ele), cu atît mai clar încep să apară, să se evidenţieze diferenţele între domeniile cercetate. Luînd, spre exemplificare, obiectul cercetărilor fizicii, el este foarte diferit de obiectul cercetărilor istoriei, deşi cu instrumentele metodologiei generale ele pot fi cercetate în mod unitar. Apare deci o problemă care nu a fost pînă în prezent soluţionată: în ce măsură aceste instrumente, să le zicem generale, pot fi folosite în metodologiile speciale şi în ce măsură şi în ce mod trebuie ele adaptate la cerinţele acestora. În sfîrşit, în ce măsură trebuie să fie folosite instrumentele proprii numai unei anumite ştiinţe (sau grup de ştiinţe), sau în ce măsură pot fi ele create, şi dacă aceste instrumente sînt, eventual, numai o varietate a instrumentelor generale. Oricum, se poate afirma, referitor la metodologiile speciale, că stabilirea sferei lor de preocupări şi a tipului de instrumente de cercetare trebuie să se facă ţinînd seama de metodologia generală şi de analiza domeniului respectiv de cercetări.

NOTE

1. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna* [Logica pragmatică], Warszawa, 1965, p. 173—177.
2. J. Giedymin deosebeşte în mod exact aceste aspecte, vorbind despre metodologia descriptivă (cercetări asupra limbii şi funcţiilor ştiinţei) şi metodologia normativă (culegere de reguli şi afirmaţii care guvernează procesele

de cercetare) ca despre două semnificații ale termenului „metodologie"
Hipotezy, metodologia opisow, wyjaśnienie [Ipoteze, metodologie descrip-
tivă, explicații], KN, 4, 1962, p. 918; *Problemy, Założenia, Rozstrzygnięcia*
[Probleme, Principii, Hotăriri], Poznań, 1964, p. 17, 177.
3. Vezi K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, *op. cit.* p. 174.
4. K. Ajdukiewicz nu subliniază acest lucru (p. 177), limitind împărțirea în me-
todologie generală și specială la metodologia pragmatică.
5. J. Locke, *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego* [Eseu asupra intelectului
uman], Warszawa, 1956, vol. II, cap. XI, cartea IV.
6. Ch. Morris, *Foundations of the Theory of Signs. International Encyclopaedia
of Unified Sciences*, vol. I, partea a II-a, 1938; Idem, *Signs, Language and
Behaviour*, New York, 1946.
7. Trebuie amintită aici culegerea de scrieri pe teme ale limbajului și cunoaș-
terii aparținînd unuia dintre creatorii metodologiei științelor — K. Ajdu-
kiewicz, intitulată *Język i poznanie* [Limbaj și cunoaștere], vol. I, *Wybór
pism z lat 1920—1939* [Culegere de texte din anii 1920—1939], Warszawa,
1960; vol. II *Wybór pism z lat 1945—1966* [Culegere de texte din anii
1945—1966], Warszawa, 1965. Pentru nespecialiști există un curs introduc-
tiv de semiotică al lui H. Stonert, *Język i nauka* [Limbajul și știința],
Warszawa, 1964.
8. J. Giedymin și J. Kmita, *Wykłady z logiki formalnej, teorii komunikacji i me-
todologii nauk* [Lecții de logică formală, teoria comunicării și metodo-
logia științelor], Poznań, 1966, p. 15. Mulțumesc autorilor pentru că mi-au
pus la dispoziție această lucrare în manuscris. Vezi și J. Kotarbińska,
(Pojęcie znaku [Noțiunea de semn], în „Studia Logica", vol. 6, Poznań,
1957.
9. Vezi una dintre primele lucrări ale lui R. Carnap, *Die Überwindung der Me-
taphysik durch die logische Analyse der Sprache*, în „Erkenntnis", vol.
12, 1932, pp. 219—241; Idem, *Philosophy and Logical Syntax*, London, 1935.
10. Vezi R. Carnap, *The Methodological Character of Theoretical Concepts*, în
„Minnesota Studies in the Philosophy of Science", vol. 1, Minneapolis,
1956, pp. 38—76.
11. Evoluția lor este legată de numele logicianului polonez A. Tarski. Recoman-
dăm aici articolul: *O ugruntowaniu naukowej semantyki* [Despre conso-
lidarea semanticii științifice], în „Prezglad filozoficzny", vol. 39, 1936.
12. Propoziție cu predicat simplu: Sigismund August a murit în anul 1572. Propo-
ziție cu predicat compus: Jagiełło i-a învins pe cavalerii teutoni. Catego-
riile sintactice sînt descrise în mod accesibil de H. Stonert în *Język i
nauka [Limbajul și știința]*. Nu atingem aici problema funcțiilor seman-
tice (denotarea) ale simbolurilor funcționale (de exemplu „+", „—"), ale
simbolurilor variabile, ale conjuncțiilor, cuantificatorilor etc. Aceasta nu
are legătură cu considerațiile noastre. Simbolurile funcționale au, de ase-
menea, denotațiile lor.
13. H. Stonert, *op. cit.*, p. 192.
14. Este clar că aici e vorba întotdeauna despre un limbaj interpretat (adică des-
pre un limbaj care are reguli semantice ce subordonează termenilor săi
obiecte determinate) și nu de un limbaj de calcul pur (de care se ocupă,
de exemplu, logica matematică). Vezi J. Giedymin, J. Kmita, *Wykłady z
logiki formalnej ...*, *op. cit.*, p. 37 și urm. În metodologia generală a știin-
țelor observăm aplicarea tot mai largă a logicii matematice. Aceasta fa-
cilitează aducerea la un numitor comun a diverselor noțiuni și enunțuri,
dîndu-le o formă unitară.
15. Vezi J. Giedymin, *Problemy ...*, *op. cit.*, p. 177.
16. Pe tema adevărului, vezi R. Suszko, *Logika formalna a niektóre zagadnienia
teorii poznania* [Logica formală și unele probleme ale teoriei cunoașterii],
în „Myśl Filozoficzna", nr. 2—3, 1957. Definiția semantică a adevărului se
leagă de numele lui A. Tarski, *Pojęcie prawdy w jezykach nauk deduk-
cyjnych* [Noțiunea de adevăr în limbajul științelor deductive], Lvov —
Warszawa, 1929.
17. Vezi H. Stonert, *op. cit.*, p. 234—235.
18. *Ibidem*, p. 245. Printre creatorii pragmatici, în afară de Morris, îi socotim
și pe K. Twardowski, T. Kotarbiński, R. Carnap, M. Martin.
19. L. Geymonat, *Filozofia a filozofia nauki* [Filozofia și filozofia științei], War-
szawa, 1966, p. 192.

20. Merită amintită aici definiția metodei dată de T. Kotarbiński în *O pojęciu
metody* [Despre noțiunea de metodă], Warszawa, 1957, p. 5; *Elementy teo-
rii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk* [Elemente de teoria cu-
noașterii, de logică formală și metodologia științelor], Wrocław, War-
szawa—Kraków, 1961, p. 526: „Metoda este o modalitate de a acționa
folosită cu conștiința posibilității aplicării în cazurile în care ceva exem-
plar este examinat într-o situație determinată de persoana care acțio-
nează".
21. În această lucrare am folosit în special lucrările lui R. D. Luce, H. Raiffa, *Games
and Decisions. Introductions and Critized Survey*, New York, 1957 (trad.
pol., 1964). Praxeologia se ocupă cu principiile acțiunii raționale. Vezi
T. Kotarbiński, *Traktat o dobrej robocie* [Tratat despre lucrul bine făcut],
Warszawa, 1955.
22. J. Giedymin, *Problemy ...*, *op. cit.*, p. 7.
23. Printre lucrările care explică noțiunile fundamentale, precum și istoricul cer-
cetărilor de teoria informației, menționăm: P. H. Woodword, *Probability
and Information Theory*, 1958; A. M. Jaglom, J. M. Jaglom, *Vierojetnóst i
informacija* (trad.) — [Probabilitatea și informația], Moskva, 1960; J. Gie-
dymin, J. Kmita, *Wykłady z logiki formalnej ...*, *op. cit.*; vezi și M. Po-
rębski, *Sztuka a informacja* [Artă și informație], în „Rocznik Historii
Sztuki", vol. III, 1962, p. 44—106; J. Ziomek, *Staff i Kochanowski, Próba
zastosowania teorii informacij w badaniach nad przekładem* [Încercare de
aplicare a teoriei informației în cercetările privind traducerea], Poznań,
1965; J. Giedymin, *Problemy ...*, *op. cit.*, p. 20—22 (literatura citată:
C. E. Shannon, A. I. Chinczin, J. G. Kemeny, D. Harrah și alții).
24. J. Giedymin, *Problemy ...*, *op. cit.*, p. 20—21. Dăm aici, după Giedymin, ex-
plicarea noțiunii de informație semantică. Pentru a putea vorbi de o ast-
fel de informație sînt necesare următoarele date:
a) Mulțimea Y de propoziții enunțiative (adevărate sau false);
b) Mulțimea V de sisteme posibile de valori logice de adevăr (simbol unu)
și fals (simbol zero) raportată la fiecare propoziție. Aceasta constituie
o mulțime de evaluări *(universul* incertitudinii);
c) Submulțimea C(V), cuprinsă în V, care este o reducere a eterogenității
și e selectată după anumite criterii. Autorul examinează următorul
exemplu, în care avem două propoziții afirmative: propoziția A și pro-
poziția B

$$Y = < A, B >$$
$$V = \{1,1;\ 1,0;\ 0,1;\ 0,0$$

C(V) poate fi oricare dintre perechi, de exemplu C(V) = <1,0>. Eva-
luînd, în răspunsul la întrebare, <1,0>, deci că propoziția A este ade-
vărată, iar B falsă, dăm o informație semantică, fiindcă din mulțimea
V am ales submulțimea C(V), limitînd, totodată, eterogenitatea mulți-
mii V. În știință facem alegerea lui C(V) bazîndu-ne pe diverse criterii;
în ultimă instanță ne interesează un răspuns conform cu realitatea (vezi
J. Giedymin, *Problemy ...*, *op. cit.*, p. 21).
25. Vezi J. Giedymin, J. Kmita, *Wykłady z logiki formalnej ...*, *op. cit.*, cap. III —
Metajęzykowe zachowanie komunikacyjne [Comportamentul comunicațio-
nal al metalimbajului].
26. Denumirile diverselor verigi ale lanțului de comunicare le-am luat din lucra-
rea lui S. Nowak, *Studia z metodologii nauk społecznych* [Studii de meto-
dologie a științelor sociale], Warszawa, 1965, cap. VI.
27. Pe tema teoriei mulțimilor, care este o disciplină matematică, există în limba
polonă o serie de lucrări fundamentale. Vezi J. Słupecki, L. Borkowski —
Elementy logiki matematycznej i teorii mnogości [Elemente de logică ma-
tematică și teorie a mulțimilor], Warszawa, 1963.
28. Vezi J. Słupecki, L. Borkowski, *op. cit.*, p. 259 și urm. și K. Pasenkiewicz, *Lo-
gika ogólna* [Logică generală], vol. I, Warszawa — Krakow, 1963, p. 112
și urm.
29. Întemeietorul mereologiei este S. Leśniewski. Vezi J. Słupecki, *Próba uogólnienia
mereologii S. Leśniewskiego* [Încercare de generalizare a mereologiei lui
S. Leśniewski], în „Studia Logica", vol. VIII, Poznań, 1958, p. 131—158.
Singurul termen primar al mereologiei lui Leśniewski este relația $x < y$,

care se citește astfel: obiectul x este un element (propriu sau impropriu) al obiectului y.

30. Sfera teoriei cunoașterii (a metodologiei) este reprezentată de un capitol al ciberneticii amintit deja: Teoria informației. Creatorul ciberneticii este N. Wiener (vezi *Cybernetyka a społeczeństwo* [Cibernetica și societatea] (trad.), Warszawa, 1961). Printre alte lucrări fundamentale traduse în limba polonă menționăm: W. Ross Ashby, *Wstęp do cybernetyki* [Introducere în cibernetică], Warszawa, 1961; Z. Rowieński, A. Ujemow, J. Ujemowa, *Filozoficzny zarys cybernetyki* [Schiță filozofică a ciberneticii], Warszawa, 1963; O Lange — *Całość i rozwój w świetle cybernetyki* [Întregul și dezvoltarea în lumina ciberneticii], Warszawa, 1962.

31. Aceasta se referă în special la problema timpului.

II. OBIECTUL METODOLOGIEI ISTORIEI

1. Domeniile metodologiei istoriei

În baza observațiilor de pînă acum referitoare la cîmpul de cercetare al metodologiei generale a științelor și la concluziile care izvorăsc de aici privind metodologiile speciale, pot fi stabilite următoarele trei domenii ale metodologiei istoriei:

1) considerații privind procesele cunoașterii în cercetarea istorică, adică privind știința istoriei înțeleasă ca profesiune a istoricilor;

2) considerații asupra rezultatelor cercetării, adică asupra științei istoriei înțeleasă ca un ansamblu de afirmații despre domeniul cercetat;

3) considerații privind obiectul cercetărilor istorice (domeniul), adică asupra faptelor istorice. Evident, considerațiile asupra faptelor istorice pot fi socotite drept un domeniu așa de special de cercetare, încît să nu fie justificată tratarea lui ca parte a metodologiei istoriei. Aceasta este, după cît se pare, o chestiune secundară. Indiferent de modul cum se clasifică preocupările de cercetare luate în considerare, nu se poate contesta rolul important al investigațiilor asupra obiectului cercetărilor pentru activitatea metodologică. Dacă se admite că scopul științei istoriei (interpretat din interior, din punctul de vedere al științei însăși) este obținerea de afirmații adevărate, atunci, în acest caz, trebuie cunoscute nu numai metodele de obținere a acestor afirmații, respectiv motivarea lor. Acest lucru îl realizează în principiu prima ramură a metodologiei istoriei. Dar pentru argumentarea acestor afirmații trebuie să existe niște posibilități de confruntare a afirmațiilor despre domeniul cercetat cu ceea ce se cunoaște deja despre acest domeniu. Cunoașterea realității, după cum s-a mai afirmat, nu depășește ceea ce s-a spus despre acest domeniu în mod științific, adică, altfel zis — reprezentarea noastră despre obiect se configurează pe baza cunoștințelor dobîndite despre acest obiect. Atunci cînd facem o afirmație (într-un domeniu dat) o confruntăm în primul rînd cu cunoștințele pe care le avem (deja despre domeniul dat) și, în general, o respingem dacă ni se pare că este discordantă sau contradictorie cu acestea și dacă nu avem suficiente motive pentru a ne schimba punctul de vedere. Abia după aceea vine momentul confruntării cu practica acțiunii. Deci, metodologiei istoriei nu-i poate fi indiferentă cunoașterea acelui „ceva" cu care istoricul se confruntă.

În metodologia concepută normativ trebuie să se tindă spre o cunoaștere cît mai perfectă a obiectului sau a sistemului de referință cu care confruntăm afirmațiile noastre despre obiectul cercetărilor. Metaforic, s-ar putea spune că cunoașterea obiectului joacă rolul unei oglinzi în care ne reflectăm afirmațiile și, deci, problema este ca această oglindă să arate toate eventualele deformări ale imaginii faptelor istorice reconstruite de noi. Ținînd seama de faptul că, în practica cercetării, formularea afirmațiilor și verificarea lor se realizează în strînsă interdepen-

dență și că, în ultimă instanță, la forma relativ definitivă a unei afirmații se ajunge abia după încercări repetate de argumentare în diverse etape, se poate spune că cunoștințele despre obiect joacă un rol deosebit chiar pe parcursul formulării afirmațiilor. De altfel, după cum vom arăta în următoarele părți ale lucrării, acest lucru este valabil pentru fiecare moment al investigației istoricului.

În literatura de specialitate nu există o concordanță în definirea diverselor direcții de investigație denumite de noi metodologice și nici în definirea lor luate ca întreg. Primul dintre domeniile amintite, care se referă la cercetările asupra proceselor cunoașterii, poate fi exclus din metodologia istoriei (cum a făcut, de exemplu, E. Bernheim), în timp ce al doilea, care se referă la știința concepută ca o mulțime de afirmații, poate fi denumit mai degrabă metodologie. Adesea sînt considerate metodologice tocmai investigațiile asupra căii de cercetare istorică, incluzind chiar și problemele tehnicii de cercetare (de exemplu, M. Handelsman) sau descoperirile care sînt efectul analizelor întreprinse în primul și în al doilea domeniu al metodologiei istoriei, dar care privesc stabilirea caracterului metodologic al științei istoriei și al locului ei în cadrul științei, în genere. Termenul, destul de des întîlnit, de „teorie a istoriei" are semnificații diferite de la autor la autor. În accepțiunea cea mai largă, el desemnează investigațiile asupra limbajului științei istorice și analiza (neconcepută totuși normativ) activității de cercetare, excluzîndu-se însă tot ceea ce e considerat drept tehnică de cercetare. Tocmai în acest sens a folosit termenul de „teorie a istoriei" P. Gardiner cînd și-a intitulat cunoscuta culegere de opere ale autorilor care au meditat asupra științei istoriei *Theories of history* (1959).

Considerațiile asupra obiectului cercetărilor istorice apar adesea sub numele de filozofie a istoriei. Voltaire[1], Hegel și alții l-au folosit în sensul de reflecție asupra faptelor istorice. Cu timpul, termenul își va schimba semnificația. El își va păstra sensul de reflecție asupra faptelor istorice, dar va căpăta anumite accente negative, admițînd speculațiile necontrolate din punct de vedere științific, în special pe tema desfășurării viitoare a evenimentelor istoriei. Pentru a evita total aceste implicații, A. C. Danto a dat interesantei sale lucrări titlul *Analitycal Philosophy of History* (1965), ceea ce indică totodată legăturile cu o direcție (sau cu diverse direcții) ale așa-numitei filozofii analitice. Alți reprezentanți ai acestei filozofii, precum și mulți alți autori din afara curentelor ei, folosesc termenul „filozofie a istoriei" nu în sensul reflecției asupra cursului istoriei, ci asupra științei istoriei ca atare, concepută în același timp ca activitate cognitivă și ca rezultat al acesteia[2]. Din cauza autorilor care reduc metodologia istoriei numai la un anumit tip de investigații și care, în plus, introduc în cercetările lor și probleme de tehnică a cercetării, se simte nevoia unei definiții generale, care să integreze totalitatea cercetărilor. Așa se face că pot fi întîlnite denumirile de „istorica" (J. Lelewel, M. Handelsman), „enciclopedia și metodologia istoriei", „introducere în studiul istoriei" (Ch. Langlois, Ch. Seignobos, L. Halphen)[3] și așa mai departe.

Pentru a evita într-o oarecare măsură această confuzie terminologică, vom trata considerațiile referitoare atît la procesele de cercetare, cît și la efectele acestora, precum și la cercetările asupra obiectului cercetărilor istorice, ca probleme ale metodologiei istoriei. Propunem ca diver-

sele direcții ale acestor considerații să le numim pe parcursul lucrării astfel:

1) metodologia pragmatică a istoriei;
2) metodologia nonpragmatică a istoriei;
3) metodologia obiectuală a istoriei.

2. Metodologia pragmatică a istoriei

Pentru a arăta care sînt sarcinile metodologiei istoriei, concepută ca analiză a activității cognitive a istoricului, cităm definirea sarcinilor metodologiei pragmatice din lucrarea lui K. Ajdukiewicz. Anume, el scrie (subliniind punctul de vedere descriptiv și normativ) că „principalele trei sarcini ale acestui sector al metodologiei sînt: 1) evidențierea tipurilor de activități întreprinse în practicarea științei și analiza lor, analiză care conduce la o definiție a caracteristicilor acestei activități; 2) descrierea modalității științifice de cunoaștere aplicată în diverse științe; 3) urmărirea sarcinilor spre a căror realizare tind, conștient sau subconștient, savanții, specialiștii în diverse științe și, pe această bază, codificarea normelor de acțiune corectă în științe"[4].

Deci, partea principală a acestui tip de investigații metodologice este reconstituirea și, eventual, evaluarea modalităților (schemelor, principiilor) de deducție și a diverselor tipuri de raționament folosite cu scopul de a soluționa problemele pe care le pune știința[5]. Cele trei sarcini principale indicate aici privesc și istoria. În sfera primelor două se includ deci analiza și descrierea următoarelor activități (cu mențiunea că nu toate sînt valabile pentru fiecare caz):

1) alegerea domeniului de cercetare;

2) formularea întrebărilor în acel domeniu;

3) stabilirea surselor de cercetare (pentru a răspunde la întrebările formulate);

4) critica (internă și externă) a surselor;

5) descrierea (a ceea ce s-a întîmplat și a ceea ce se dorește a se cunoaște);

6) explicația (de ce a fost așa);

7) formularea propozițiilor teoretice;

8) formularea sintetică a rezultatelor cercetărilor (adică prezentarea răspunsurilor la întrebările de cercetare în domeniul dat);

9) aprecierea oamenilor și a evenimentelor din trecut.

În sfera celei de-a treia sarcini a metodologiei pragmatice indicată de Ajudkiewicz, preocupările specifice științei istoriei se vor concentra în jurul formulării scopurilor care-i ghidează pe istorici în activitatea lor științifică; totodată, trebuie să se țină seama că aceste scopuri se puteau schimba pe parcursul istoriei. E suficient să amintim că nu întotdeauna dorința de a obține o imagine adevărată a timpurilor trecute a direcționat activitatea istoricilor; după cum știm, la început a prevalat ideea ca istoria să furnizeze exemple demne de urmat. Atunci cînd aspirația spre adevăr a devenit evidentă, a rămas deschisă întrebarea dacă istoricul este dator numai să descrie „în mod fidel" trecutul sau trebuie să tindă și spre indicarea legităților care guvernează viața socială; și ce a făcut vis-à-vis de această alternativă și ce face dacă năzuința către adevăr exclude îndeplinirea rolului instructiv al istoriei? Oare istoricul trebuie să evalueze oamenii și evenimentele?

Realizarea fiecăruia dintre aceste obiective presupune o serie de modalități și norme de acțiune. Scopul principal — obținerea de propoziții adevărate — reclamă deci știința argumentării și a verificării formale a afirmațiilor. De aceasta se leagă un întreg ansamblu de noțiuni ale unor demersuri cognitive, în rîndul cărora trebuie să se afle în primul rînd noțiunea de verificare a ipotezei.

Este evident că obiectivul cercetării influențează direct căile acesteia. Dacă cineva, de exemplu, nu-și propune drept scop înțelegerea legităților care guvernează procesul istoric, atunci nu-l va interesa calea de obținere a unor aserțiuni teoretice.

Vom dedica partea a II-a a lucrării în întregime analizei istorice a acestor scopuri, analizei schimbărilor lor, precum și a schimbărilor survenite în metoda de cercetare a istoricului. În schimb, părțile a IV-a și a V-a se vor ocupa de reconstituirea (analiza) și evaluarea actualei modalități de cercetare istorică. Dintre conceptele fundamentale ale metodologiei pragmatice a istoriei adoptate în lucrarea noastră menționăm: 1) observația; 2) cunoașterea provenită din izvoare; 3) cunoașterea provenită din afara izvoarelor; 4) izvorul istoric; 5) informația provenită din izvoare și din afara acestora; 6) autenticitatea izvorului; 7) credibilitatea agentului informației; 8) stabilirea faptelor; 9) explicația; 10) argumentarea și verificarea; 11) ipoteza; 12) logica de situație; 13) confirmarea; 14) probabilitatea; 15) valorizarea; 16) construcția și sinteza.

3. Metodologia nonpragmatică a istoriei

Strîns legată de metodologia pragmatică a istoriei este metodologia istoriei denumită de noi nonpragmatică. În acest caz se examinează efectul activității istoricului, deci se analizează enunțurile formulate de el (propozițiile). Este evident că, atunci cînd se examinează modalitatea de cercetare științifică, este imposibil să nu se vorbească despre propozițiile istoricului. Avînd în vedere faptul că este vorba de propoziții cu caracter diferit (propoziții de observație, teoretice), logic interconectate, deci de construcția unui sistem pe care o realizează știința istoriei, aceste cercetări pot fi denumite sistematico-metodologice. În prezent, în acest domeniu cea mai răspîndită este teoria sistemelor deductive (matematice); totuși, nimic nu se opune efortului de a se încerca o sistematică plecîndu-se și de la alte științe.

În măsura în care metodologia pragmatică nu poate fi practicată fără a se avea în vedere, concomitent, problematica care intră în sfera metodologiei nonpragmatice, nu se poate imagina nici o cercetare în sfera acesteia din urmă fără o referire la rezultatele celei dintîi.

Rolul special al investigațiilor în domeniul metodologiei nonpragmatice apare cu deosebire atunci cînd ne străduim să relevăm trăsăturile caracteristice ale științei istorice (sau, altfel spus: structura ei metodologică), pentru a-i defini acesteia locul în cadrul științelor. În acest mod se pot stabili trăsăturile comune ale diverselor discipline științifice și se poate progresa în cercetările asupra clasificării științelor.

În cadrul metodologiei nonpragmatice a istoriei se includ, în primul rînd, considerațiile asupra aserțiunilor istorice, generalizărilor istorice, asupra aserțiunilor generale și asupra legilor, precum și asupra conceptului de narațiune, dar, după cum am mai spus, și metodologia pragmatică se ocupă de rolul fiecărui tip de afirmație. Ne vom ocupa mai amănunțit de considerațiunile care fac parte din sfera metodologiei nonpragmatice în partea a VI-a a acestei lucrări.

Pentru a studia metodologia nonpragmatică a istoriei sînt deci indispensabile următoarele concepte: 1) aserțiunea istorică; 2) generalizarea istorică; 3) legea în sensul sintactic; 4) legea științifică; 5) valorizarea; 6) narațiunea istorică; 7) limbajul obiectual și metalimbajul; 8) adevărul; 9) izomorfismul.

4. Metodologia obiectuală a istoriei

Termenul de metodologie obiectuală a istoriei nu este poate cel mai fericit, dar l-am adoptat pentru a sublinia că aici nu este vorba de o „simplă" transferare pe terenul metodologiei istoriei a unor științe ca filozofia istoriei sau teoria evoluției sociale, cibernetica, sau, în sfîrșit, a științelor care se ocupă de obiectul cercetării istorice, ci de o reflecție specială asupra acestui obiect, care apelează la aceste științe și, eventual, la altele în folosul cercetării istorice. Pentru moment, acest lucru reprezintă un postulat. Totuși, ar fi bine dacă, în viitor, ar pătrunde pe terenul metodologiei istoriei considerațiuni de acest gen și care să fie utilizate în mod adecvat. Ele permit adaptarea pentru cerințele cercetării istorice și pentru analiza cercetării istorice a rezultatelor teoretice și metateoretice ale filosofiei (ontologiei), ciberneticii și chiar ale teoriei mulțimilor, mereologiei sau ale altor științe (existente sau care vor apărea).

Am atras atenția deja asupra rolului important al cunoștințelor despre obiectul (domeniul) cercetării pe parcursul investigațiilor științifice întreprinse de istoric. Se poate adăuga aici, servindu-ne de definiția semantică a adevărului dată anterior, că nu este posibilă calificarea propozițiilor ca adevărate sau false fără anumite cunoștințe despre domeniul cercetat. Căci, după cum se știe, o propoziție „p" (exprimată în limbaj obiectiv) este adevărat în domeniul D atunci și numai atunci cînd ea are un echivalent în metalimbajul P[6]. Se pune întrebarea, ce cunoștințe trebuie să avem despre domeniul D, pentru a putea atribui propozițiilor din acest domeniu valorile logice de adevăr sau fals? Domeniile constituie, după cum se știe, modele pentru propoziții, pentru șiruri de propoziții sau pentru științe întregi. Astfel de modele sînt totuși numai acele domenii în care propozițiile, șirurile de propoziții sau științele sînt adevărate (care au echivalenți în metalimbaj). Pe istoric îl interesează cum poate caracteriza domeniul care constituie modelul afirmațiilor formulate de el; răspunsul la această problemă însă îl oferă metodologia obiectuală a istoriei. Întrebarea privind veridicitatea propozițiilor se referă deci la faptul dacă acestea au un model al lor, respectiv dacă există un domeniu în care sînt adevărate și dacă acest domeniu corespunde obiectivului cercetărilor (sfera de interes a) științei istoriei. Deci cunoștințele despre acest domeniu trebuie sistematizate după nevoile istoricului. Această cunoaștere ar trebui să furnizeze fiecărui istoric în parte un număr cît mai mare posibil de elemente convergente. Alături de folosirea cunoștințelor despre obiect (domeniu), pentru a conferi propozițiilor anumite valori logice (ceea ce istoricul face oarecum automat), considerațiunile asupra obiectului furnizează numeroase direcții euristice cu privire la ceea ce este de cercetat (problema selecției), asupra căror direcții trebuie îndreptată atenția în procesul explicației și, eventual, în baza căror criterii se face valorizarea a ceea ce s-a întîmplat; în plus, furnizează istoricului conceptele teoretice fundamentale (termenii) necesare pentru formularea propozițiilor despre obiectul cercetării.

Prin urmare, sarcina metodologiei obiectuale a istoriei este de a caracteriza în mod general domeniul care constituie modelul științei isto-

rice pentru: 1) a permite diferențierea propozițiilor adevărate de cele false în domeniul dat; 2) a furniza direcțiile euristice în cercetarea domeniului; 3) a furniza termenii teoretici necesari în descrierea științifică a domeniului.

Cunoștințele privind obiectul cercetării constituie o parte a cunoștințelor istoricului. Ele reprezintă, totodată, o parte esențială a cercetării istorice. Putem merge mai departe, amintindu-ne că orice cunoaștere, deci și cunoașterea științifică, se realizează numai în baza unui anumit bagaj de cunoștințe. În cazul cercetărilor istorice, propunem să numim aceste cunoștințe, spre deosebire de cele achiziționate pe parcursul cercetării izvoarelor istorice, cunoștințe care nu provin din astfel de izvoare (extra-surse). Partea a IV-a a lucrării noastre este consacrată, în conexiune cu analiza obiectului cercetărilor, unei examinări mai atente a acestor cunoștințe extra-surse.

Conceptele fundamentale pentru metodologia obiectuală a istoriei sînt: 1) faptul istoric (structura); 2) elementele structurii și forma ei; 3) diferența dintre structuri, dintre elementele structurii, dintre formele structurilor; 4) transformările stării structurii, ale elementelor structurii; 5) evoluția structurii; 6) cauzele; 7) legitățile.

5. Metodologia generală a istoriei și metodologia disciplinelor istorice speciale

Alături de domeniile amintite ale metodologiei istoriei merită înregistrată încă o împărțire, făcută după alte criterii: metodologia generală a istoriei și metodologia fiecărei discipline istorice în parte[7]. Este ușor de observat că investigațiile noastre de pînă acum s-au referit la metodologia generală a istoriei, în cadrul căreia am distins metodologia în accepțiune largă și în accepțiune restrînsă. Raportul dintre metodologia generală a istoriei și metodologia diverselor discipline istorice ar putea fi înțeles la fel ca raportul dintre metodologia generală a științelor și metodologia așa-numitelor științe speciale. Metodologia generală a istoriei examinează deci problemele în cea mai mare măsură independent de materialul concret cercetat de diferitele discipline istorice. Ea nu se preocupă de particularitățile obiectului cercetărilor propriu acestor discipline și, deci, de examinarea faptelor istorice dintr-un anumit punct de vedere (de exemplu militar, economic, ideologic), ci analizează „istoriile" societății umane ca pe un întreg, în categoriile sale fundamentale (de exemplu timp, spațiu) și în relațiile sale (de exemplu raportul dintre sfera economică și cea ideologică). De asemenea, ea nu investighează particularitățile metodelor de reconstituire a diverselor fapte istorice cercetate de disciplinele istorice, ci se preocupă de principalele modalități de reconstituire a întregii istorii. Metodele speciale, proprii diverselor discipline, intră în sfera ei de preocupări numai ca niște cazuri ale principiilor fundamentale descoperite de metodologia generală a istoriei. De asemenea, în ceea ce privește cercetarea structurii metodologice a istoriei, particularitățile diverselor discipline istorice devin obiectul investigațiilor metodologiei generale a istoriei numai pentru comparații, pentru a arăta proprietățile metodologice generale ale științelor istorice. Metodologia generală a istoriei este deci o știință extrem de abstractă; ea vrea să formuleze afirmații referitoare la toate științele istorice. Deci nu poate pătrunde în problematica specială a disciplinelor specifice, care trebuie să-și elaboreze metodologii proprii.

În momentul de față, atît metodologia generală a istoriei, cît și — cu atît mai mult — metodologiile speciale, fac primii pași mai hotărîți. Dintre diversele științe ale istoriei numai istoria economică, istoria științei împreună cu istoria istoriografiei, istoria educației și, într-o oarecare măsură, istoria militară, pot să se evidențieze prin cercetări metodologice mai mult sau mai puțin dezvoltate. În acest loc merită menționat că cercetările metodologice de pînă acum în domeniul istoriei au fost inspirate în primul rînd de tradiționala problematică a istoriei politice, ceea ce înseamnă că metodologia generală a istoriei, în practică, a fost în cea mai mare măsură o metodologie a istoriei politice. În special n-au putut să pătrundă aici considerațiile istoriei economice, devenită independentă mai tîrziu, și care cercetează alt gen de procese decît istoria politică.

Istoria economică dispune de un număr impresionant de lucrări consacrate cercetărilor generale. Cele cu un caracter mai sintetic sînt formulate în două moduri. În unele, grosul cercetărilor este consacrat obiectului cercetărilor, deci evenimentelor economice divers formulate, însă în cadrul lor se acordă o atenție mai mică modalităților specifice de reconstituire științifică a acestor evenimente. Un astfel de caracter au, de exemplu, lucrările lui Ch. Morazé[8] și ale lui Ch. Verlinden[9], care oferă o privire sintetică asupra procesului de dezvoltare economică. O a doua grupă de lucrări își concentrează atenția în principal spre analiza istoriografică, prezentînd realizările cercetării în domeniul istoriei economice[10]. Poate fi inclusă aici și cartea lui W. Kula: *Problemy i metody historii gospodarczej* (1963) [Probleme și metode ale istoriei economiei], care constituie o nouă încercare de abordare. Autorul nu se limitează la analiza istoriografică, ci, prin însăși construcția lucrării, trimite la cele mai importante probleme de cercetare, după părerea sa, ale istoriei economice și analizează critic soluționarea lor. Volumul se deschide cu un capitol consacrat istoriei economice; urmează cîteva studii asupra obiectului istoriei economice, surselor privind istoria economică a Poloniei moderne și contemporane și asupra periodizării istoriei economice. În capitolul al cincilea, autorul schițează direcțiile principale (după opinia sa) ale istoriei economice, abordînd aici și problema metodei sintezei. Urmează capitole privind statistica istorică, demografia istorică, cercetările istorice asupra structurilor sociale, investigațiile în domeniul prețurilor și pieței, capitole despre metrologia istorică, despre dependența omului de natură, despre metoda comparativă și despre generalizări în istoria economică și, în sfîrșit, despre previziunile bazate pe istoria economică. Am făcut această trecere în revistă a capitolelor lucrării lui W. Kula pentru a arăta cum se prezintă în istoria economică sfera problematicii metodologice actuale.

În domeniul cercetărilor teoretice din ultimii ani referitoare la istoria științei, atragem atenția asupra lucrării lui T. S. Kuhn, intitulată *The Structure of Scientific Revolution* (1962). Ea cuprinde considerații privind obiectul cercetărilor istoriei științei și în special cu privire la trăsăturile caracteristice ale dezvoltării științei. Autorul încearcă să demonstreze teza conform căreia evoluția științei se face în primul rînd prin răsturnări (revoluții) care creează, pe calea respingerii vechilor modalități de acțiune, noi modele (paradigme) de compartament științific. Știința, afirmă autorul, nu se naște din simpla cumulare a descoperirilor-cărămizi, așa după cum consideră, de exemplu, adepții lui R. Carnap[11].

Sînt destul de extinse, iar în ultimii ani se dezvoltă rapid cercetările asupra istoriei istoriografiei, care ne interesează aici în mod deosebit. S-ar putea enumera sute de lucrări de sinteză în diverse limbi şi cu diverse sfere de preocupări[12]. O grupă specială de lucrări o formează cărţile consacrate unui singur istoric. Spre exemplu, amintim lucrarea lui W. Kaegi despre Burckhardt[13]. Problematica istoriei istoriografiei este abordată şi de M. H. Serejski. El scrie: „Principala sarcină a istoricului de istoriografie este de a descoperi interdependenţa dintre evoluţia gîndirii istorice şi viaţă, adică dintre sistemul relaţiilor sociale, cultura epocii respective, evenimentele politice etc." şi imediat pune întrebarea: „Oare aceasta reclamă folosirea unor metode şi mijloace de cunoaştere specifice?"[14]. Se pare că este întrebarea fundamentală a metodologiei speciale, o disciplină care în acest caz intră în familia ştiinţelor istorice. Răspunzînd la această întrebare, autorii care se ocupă de istoriografie, atunci cînd depăşesc sarcinile de ordin istoric şi reflectează asupra muncii lor, anilizează în primul rînd obiectul propriei discipline.

Din domeniul metodologiei istoriei militare, care se află încă în curs de formare, menţionăm, de exemplu, observaţiile lui S. Herbst şi B. Miśkiewicz[15]. În ceea ce priveşte discuţiile referitoare la metodologia istoriei educaţiei, menţionăm, de exemplu, darea de seamă a simpozionului de la Łódź[16].

Se poate afirma că evoluţia viitoare a disciplinelor istoriei depinde în mare măsură de progresul metodologiilor speciale. Ele nu au încă bine precizate sferele lor de interes; în principal se ocupă de particularităţile obiectelor cercetării ale disciplinelor respective, deşi — cum este cazul istoriei economice — trec la consideraţiuni tot mai pătrunzătoare privind soluţionarea problemelor specifice ale unei ştiinţe istorice date şi asupra structurii metodologice a acestor ştiinţe speciale.

6. Metodologia generală a istoriei, euristica şi critica izvoarelor. Locul ştiinţelor auxiliare ale istoriei

Împărţirea în metodologie generală a istoriei şi metodologie a disciplinelor speciale ale istoriei atrage după sine întrebarea, dacă şi, eventual, în ce măsură metodologia istoriei este datoare să se ocupe şi de euristică şi de critica (externă şi internă) a izvoarelor, deci de problemele care intră în sfera de interes a aşa-numitelor ştiinţe auxiliare ale istoriei[17].

J. Lelewel (1822) a definit scopul ştiinţelor auxiliare ale istoriei spunînd că sarcina lor constă în cunoaşterea (înţelegerea) izvoarelor[18]. Această definiţie a rămas valabilă pînă astăzi[19]. Totuşi, nu toată problematica cunoaşterii izvoarelor istorice poate fi pusă pe seama ştiinţelor auxiliare ale istoriei. W. Semkowicz afirmă că aceste ştiinţe „îi sînt indispensabile istoricului pentru descifrarea, înţelegerea, stabilirea timpului şi locului evenimentelor, precum şi pentru evaluarea critică a izvoarelor istorice"[20]. Este uşor de observat că aici problema evaluării critice a izvoarelor e destul de net separată de alte activităţi preliminare ale istoricului, de activităţile incipiente ale istoricului. Aceste acţiuni incipiente se numesc în mod obişnuit critica externă sau erudită a izvoarelor; la ea s-a gîndit în prima parte a afirmaţiei sale Semkowicz. În partea a doua l-a interesat aşa-zisa critică internă, denumită hermeneutică, a

cărei sarcină principală este stabilirea gradului de autenticitate a informaţiilor cuprinse în izvoare. În realitate, tocmai pentru acest scop sînt indispensabile ştiinţele auxiliare tradiţionale ale istoriei, dar nu sînt suficiente.

Metodologia generală a istoriei trebuie să excludă total din investigaţiile sale euristica, adică — după cum subliniază M. Handelsman, ştiinţa „despre materialele istorice, despre amplasarea lor şi despre modalităţile de depistare şi strîngere a lor" (deci, în principal, ştiinţa despre izvoare, precum şi ştiinţa despre arhive, biblioteci şi bibliografii)[21]. Acestea sînt cunoştinţe care constituie punctul de plecare al cercetărilor istorice; ele trebuie să arate unde pot fi căutate informaţiile necesare despre trecut şi de unde se obţine cunoaşterea din afara izvoarelor, dar totodată trebuie să arate care este tehnica de strîngere şi ordonare a materialelor ce servesc la reconstituirea fragmentului de istorie cercetat. Critica externă a izvoarelor realizată pe baza regulilor de cercetare impuse de determinările ştiinţelor auxiliare (paleografie, diplomaţie, cronologie, genealogie şi altele) nu poate rămîne în schimb indiferentă la metodologia generală a istoriei. Capacitatea de cunoaştere a acestor reguli şi structura lor logică trebuie să preocupe metodologia. Este vorba aici de cele mai generale reguli, nu de informaţiile concrete, ci de indicaţiile tehnice cuprinse în manualele de ştiinţe auxiliare ale istoriei. În măsura în care critica externă interesează metodologia generală a istoriei în formulările sale fundamentale, în aceeaşi măsură critica internă, care nu are rezervorul său de reguli ca ştiinţele auxiliare, dar care foloseşte numai rezultatele criticii externe, intră în sfera cercetărilor metodologice. Este evident că în sfera metodologiilor speciale poate intra, de asemenea, euristica, precum şi o paletă foarte bogată de reguli particulare ale criticii externe.

Trebuie subliniat caracterul relativ al conceptului de „ştiinţe auxiliare ale istoriei". *In extenso,* pentru un istoric orice ştiinţă de ale cărei rezultate şi metode se foloseşte în activitatea sa de cercetare poate fi numită auxiliară. Necesitatea tot mai evidentă a unei atitudini integrative în ştiinţă, de care sîntem tot mai conştienţi, face ca întreaga ştiinţă să devină un angrenaj de discipline ştiinţifice ce se ajută reciproc, în care fiecare ştiinţă raportată la o alta este într-un anume fel auxiliară. În acest fel, pentru istorie (nu este vorba aici de metodologia istoriei) sînt auxiliare — economia, sociologia, psihologia, logica şi multe alte ştiinţe — ba chiar, în măsură tot mai mare, matematica, sau chiar cibernetica, împreună cu teoria informaţiei. W. Semkowicz a distins, în vederea unei clasificări, ştiinţele care ajută istoria de ştiinţele auxiliare ale istoriei, în ultimul caz el gîndindu-se la aşa-zisele ştiinţe auxiliare tradiţionale ale istoriei legate de euristică şi critica externă a izvoarelor. În general, se poate afirma că ştiinţele auxiliare ale istoriei se leagă de euristică[22] şi de critica externă a izvoarelor, adică de primele etape ale muncii istoricului, iar ştiinţele care ajută istoria, furnizînd cunoştinţe care nu provin de la izvoare sau care atrag atenţia asupra unor posibilităţi noi ale metodei de cercetare, se leagă de etapele următoare ale activităţii istoricului, adică de hermeneutică (critica internă) şi de întreaga aşa-zisa sinteză (în principal de explicaţia cauzală şi de valorizare). Nu este necesar să se sublinieze că, odată cu dezvoltarea ştiinţei, atît noţiunea de ştiinţe auxiliare ale istoriei, cît şi cea de ştiinţe denumite de W. Semkowicz ajutătoare vor suferi schimbări.

NOTE

1. Mulți autori (incepînd cu J. Bury) lui îi atribuie paternitatea acestui termen (1756).
2. Este semnificativ că periodicul „History and theory" inserează în subtitlu informația că se referă la „filozofia istoriei" (Studies in the Philosophy History).
3. Autorii care scriu „introduceri în cercetarea istorică" îl adaptează la necesitatea studierii istoriei. În acest caz, ei fac o alegere corespunzătoare a problematicii referitoare la direcțiile indicate de noi și relevă problemele tehnice ale cercetării istorice (vezi W. Moszczeńska, *Wstęp do badań historycznych* [Introducere în studiul istoriei], Warszawa, 1960; B. Miśkiewicz, — *Wstęp do badań historycznych* [Introducere în studiul istoriei], Poznań, 1964). Discuția se desfășoară asupra acestui gen de probleme.
4. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna, op. cit.*, p. 175.
5. Aici este bine să dăm definiția deducției pe care o vom folosi în investigațiile noastre: „Deducția este un proces mental în care, pe baza unei recunoașteri mai mult sau mai puțin ferme a premiselor, ajungem la recunoașterea unei concluzii pe care pînă atunci nu o luasem deloc în considerare sau pe care o recunoșteam într-un mod mai puțin decis; în acest context, gradul de fermitate a recunoașterii concluziei nu depășește gradul de recunoaștere a premiselor" (K. Ajdukiewicz, *ibidem*, p. 106). Apreciem că termenul „înțelegere" este mai larg decît termenul „deducție", deși acești doi termeni (inclusiv termenul „metodă") se folosesc unul în locul celuilalt (vezi J. Giedymin, *Z problemów logicznych analizy historycznej* [Problema logicii analizei istorice], Poznań, 1961, p. 28).
6. Cf. H. Stonert, *Język i nauka, op. cit.*, p. 230.
7. Această împărțire corespunde împărțirii introduse deja în metodologia generală a științelor și în metodologiile speciale (într-o măsură diferită) și-și găsește aici justificarea. În ceea ce privește conceptul de metodologie a istoriei, vezi V. Husa, *Metoda — metodika — metodologia* [Metodă — Metodică — metodologie], în „Československy Časopis Historický", VI, p. 311—315.
8. Ch. Morazé, *Introduction à l'histoire économique*, Paris, 1948 (ed. I, 1943).
9. Ch. Verlinden, *Introduction à l'histoire économique*, Coimbra, 1948.
10. Printre alții, A. Fanfani, *Introduzione allo studio della storia economica*, Milano, 1960 (ed. a III-a); C. Beutin, *Einführung in die Wirtschaftsgeschichte*, Köln-Graz, 1958; vezi W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, [Probleme și metode ale istoriei economice], Warszawa, 1963, p. 7.
11. Cf. și P. Derek J. de Sola Price, *Węzłowe problemy historii nauki* [Probleme fundamentale ale istoriei științei], Warszawa, 1965.
12. Menționăm, ca exemplu: G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, London, 1913; K. Ritter, *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft*, München-Berlin, 1916; J. T. Shotwell, *An Introduction to the History of History*, New York, 1923; E. Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, München-Berlin, 1936; J. W. Thompson, *A History of the Writing of History*, vol. I—II, New York, 1942; H. Srbik, *Geist und Geschichte vom deutschem Humanismus bis zur Gegenwart*, vol. I—II, München-Salzburg, 1950—1951; H. Butterfield, *Man on his Past*, Cambridge, 1955.
13. W. Kaegi, *Jacob Burckhardt. Eine Biographie*, vol. I—II, Basel, 1945—1956.
14. M. H. Serejski, *Przeszłość a teraźniejszość. Szkice i studia historiograficzne* [Trecutul și prezentul. Schițe și studii istoriografice], Wrocław — Warszawa — Krakow, 1965, p. 12—13; vezi schițele intitulate *Problematyka historii historiografii* [Problematica istoriei istoriografiei] și *Historia historiografii a nauka historyczna* [Istoria istoriografiei și știința istorică].
15. S. Herbst, *Historia wojskowa, treść, dzieje, metoda, metodologia* [Istoria militară, conținut, evenimente istorice, metodă, metodologie], în „Zeszyty Naukowe WAP", Secțiunea „Historia", Warszawa, VII, nr. 5, 1961, p. 30—39. În lucrarea lui B. Miśkiewicz, *O metodyce badań historyczno-wojskowych* [Metoda cercetărilor istorico-militare], Poznań, 1961, întîlnim următoarele teme: războiul în concepția științei istorico-militare; legăturile dintre război, armată, arta militară și istoria socială; interdependența dintre război, armată și arta militară; direcțiile cercetărilor istorico-militare; pregătirea istoricului militar; realizările și sarcinile științei istorico-militare. Majoritatea cercetărilor sînt, după cum se vede, de istorie militară.
16. *Z zagadnień metodologicznych historii wychowania* [Probleme metodologice ale istoriei educației], Łódź, 1965.

17. În mod obișnuit, în rîndul științelor auxiliare ale istoriei se includ: știința despre izvoare, arhivistica și biblioteconomia, paleografia, diplomația, sfragistica, cronologia, genealogia, heraldica, numismatica, metodologia și statistica istorică (adică științele care se ocupă de izvoare și de critica lor externă și internă). Vezi A. v. Brandt, *Werkzeug des Historikers, Eine Einführung in die historischen Hilfswissenschaften*, Stuttgart, 1958, (ed. a III-a, 1963).
18. Titlul micii lucrări a lui Lelewel este *Nauki dające poznać źródła historyczne* [Științele care permit cunoașterea izvoarelor istorice]. Termenul de „științe auxiliare ale istoriei" a fost introdus de Teodor Sickel, istoric vienez și paleograf (a doua jumătate a sec. al XIX-lea).
19. Vezi, de exemplu, *Chronologia polska* [Cronologia poloneză], lucrare colectivă sub redacția lui B. Włodarski, Warszawa, 1957, cu o introducere semnată de T. Manteuffel, p. 5: „Pentru a trece la interpretarea unui izvor trebuie înainte de toate să-l înțelegi".
20. W. Semkowicz, *Paleografia łacinska* [Paleografia latină], Kraków, 1951, p. 5.
21. M. Handelsman, *Historyka* [Istorica], Warszawa, 1928, p. 41 și urm.
22. Se întîlnește și o definiție globală a euristicii ca știință auxiliară a istoriei.

III. DOMENIUL CERCETĂRII ISTORICE

1. Considerații introductive

Pentru a putea continua examinarea metodologiei istoriei este absolut necesar să se stabilească sfera de interes atribuită științei istoriei. Este vorba de schițarea unui cadru general al acesteia, asupra căruia s-ar obține un consens, și, în același timp, de stabilirea cîmpului considerațiilor particulare asupra obiectului istoriei.

La fel ca în alte științe, și în cazul istoriei opiniile referitoare la domeniul cercetărilor au suferit de-a lungul secolelor multiple schimbări; aceasta înseamnă că nici azi domeniul istoriei nu poate fi considerat pe deplin stabilit. Analizei acestor schimbări îi este consacrată partea a II-a a lucrării noastre. Deocamdată, mulțumindu-ne să delimităm în linii generale obiectul cercetării în istorie, am dori să obținem un referențial sau un model *sui-generis* pentru ceea ce vom putea spune mai departe despre acest obiect atît pe plan strict istoric (partea a II-a), cît și pe plan teoretic (partea a III-a). În acest scop am ales două căi. În primul rînd, etimologia și evoluția sensului termenului însuși de istorie și, în al doilea, analiza unor definiții ale istoriei date de istorici, filozofi ai istoriei sau metodologi. Ne va fi oferit astfel materialul pentru precizarea semnificației termenului de istorie acceptat de noi azi.

2. Etimologia și evoluția semnificației termenului „istorie"

Primul înțeles al termenului „istorie" îl oferă analiza etimologică a acestuia. Termenul provine din cuvîntul grecesc ἱστορία (historía), care înseamnă cercetare, chestionare, investigare a unui martor ocular și, totodată, relatarea rezultatelor acestor acțiuni. În această accepțiune apare la Herodot de cinci ori[1]. Exemple analoage găsim și la Eforos, autorul operei *Historia Koinón práxeon*. Analiza altor texte grecești, incepînd cu Homer, realizată de F. Müller, conduce la constatări similare. El deduce că termenul „istorie" în textele antice grecești are trei semnificații: în primul rînd — de cercetare și relatare a cercetării, apoi de povestire poetică, și, în sfîrșit, de descriere exactă a faptelor[2]. Alături de termenul *historia* (ἱστορία), în greacă mai există și cuvintele *histoa* (ἱστωα), care înseamnă martor, judecător, cineva care știe, *historeo* (ἱστορεω), care se traduce cu: a căuta, a (se) întreba, a cerceta. Tuturor acestor cuvinte li se atribuie o legătură cu rădăcina indoeuropeană „vid", de la care provin latinescul *video*, franțuzescul *voire* și *savoire*, germanul *wissen*, polonezul *widzieć* și *wiedza*, cehescul *videti*, precum și o serie de alte cuvinte din alte limbi[3].

Din limba greacă termenul *historia* (ἱστορία) a trecut în alte limbi, în special prin intermediul latinei, căpătînd treptat un sens tot mai precis. *History, Historie, histoire, storia, istoria, historia* — iată cîteva dintre versiunile contemporane ale cuvîntului care ne interesează. În latina clasică *historia* înseamnă, în general, același lucru ca în limba greacă — observație directă, cercetare și relatare a cercetării. Acest lucru se vede clar la Tacit, care nu întîmplător numește istorie *(Historiae)* relatarea despre timpurile observate de el direct — anii 69—96 e.n. —, pe cînd pentru relatarea despre anii precedenți (14—68 e.n.) folosește termenul de anale *(Annales)*. Traducerea la noi (în limba poloneză — *n.t.)* a lucrării lui Tacit *Historiae* cu *Dzieje* (Istorie) este evident inexactă, deoarece în antichitate și chiar în evul mediu nu se folosea încă termenul *historia* ca un echivalent al realității trecute, adică în sensul de evenimente istorice. De altfel, acest termen avea pe atunci un caracter prin excelență static și puțin extins în timp și, în plus, nu era absolut necesar să se refere la activitatea umană (de exemplu *Historia naturalis* de Pliniu). El marca faptul că cercetarea timpurilor vechi nu poate avea același grad de precizie pe care-l are cercetarea bazată pe dovezi, care vorbesc de fapte cunoscute; referitor la perioadele trecute nu se întrevedea posibilitatea acestui din urmă tip de cercetări, iar dacă ele se întreprindeau totuși, atunci se făceau cu conștiința unei investigații diferite, care-și găsea corespondentul într-o altă denumire.

Termenul „anale" din antichitate, iar apoi „cronici", rămîn principalii termeni ai evului mediu pentru a desemna atît notarea curentă a faptelor demne de atenție, cît și scrierile istorice narative. Analistica medievală și, indirect, arta cronicarilor, rămîn legate de practica bisericească de pregătire a ciclurilor pascale și a calendarelor (inserate în breviare sau liturghii). Notele analistice erau înscrise în calendare și cicluri. În conținutul unor termeni ca anale sau cronici este cuprins un element de timp, care lipsea în cuvîntul grecesc *historia* (ἱστορία) și care era puțin prezent în relatările sau povestirile *(historiae)* lui Tacit. Sub influența noii viziuni asupra trecutului și viitorului, noțiunea de istorie a avut și ea posibilitatea să capete un conținut nou. Pentru aceasta era totuși necesară fuziunea într-un singur curent a scrierilor cronicărești strict cronologice și a altor povestiri istorice care în evul mediu apăreau sub denumirea de biografii — *vitae* (de exemplu *Vita Caroli Magni*, de Einhard, secolul IX), de istorii sau de fapte — *gesta* (de exemplu *Res gestae Saxonicae*, de Widukind).

Pînă la sfîrșitul evului mediu, termenul *istoria* este folosit totuși în sensul său prim, reamintind că *historiare*, în latina medievală, însemna atît *narrare*, cît și *dicere;* este evident că termenul putea fi întîlnit numai acolo unde nu se punea problema unei construcții absolut cronologice, specifice analelor sau cronicilor. Nu putem lua în considerare, așadar, denumirile de genul *Historia Gothorum*, de Iordanes (secolul VI), *Historia Francorum*, de Grégoire de Tours (secolul VI) sau *Historia Polonica*, de Długosz (1415—1480), deoarece ele au fost, în general, conferite de copiștii și editorii de mai tîrziu. Totuși, uneori, termenul *historia* (în mod obișnuit sub forma *historiae*, ca la Tacit) este folosit în sensul lui real. Într-un astfel de caz opera analizată trebuie asimilată mai degrabă tipului *gesta*, adică povestirii, decît cronicilor *stricto sensu*. Grégoire de Tours, părintele istoriografiei franceze, n-a dat probabil nici un titlu operei sale. În prima ediție din 1512, deci la o distanță de 800 de ani de la elaborarea lucrării, ea este intitulată astfel: *Gregorii Turonensis episcopi historiarum praecipue Gallicarum lib. X*. Titlul *Historia Francorum* apare abia la ediția din 1561. În fapt, autorul însuși folosește termenul *historiae* (dar la plural) în finalul lucrării, relatînd că a scris,

printre altele, 10 cărți de istorii (dar se vede clar că este vorba aici de povestiri istorice în accepțiunea de *gesta)*, în genul lui Tacit[4]. La fel se poate spune despre Orosius (secolul V), autorul operei *Historiarum adversus paganos libri*, cel mai mare istoric al evului mediu timpuriu (sau al antichității tîrzii), alături de Beda și de Isidor din Sevilla.

Długosz nu-și permite folosirea denumirii de *historia*, pe atunci încă așa de puțin precizată și lipsită de un conținut istoric propriu, intitulîndu-și opera în mod tradițional: *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*. Abia prima ediție scoasă de S. Herburt în 1614, de altminteri nebazată pe așa-numita operă „autografă", folosește denumirea *Historia Polonica*, care, alături de traducerea *Dzieje Polski*, a intrat, totuși, cu o oarecare pecete de anacronism în limba curentă.

Alături de folosirea sporadică a termenului *historia* sau mai degrabă *historiae* pentru a denota *res gestae* în general, acest termen este folosit din plin în evul mediu relativ la faptele „sfinților" din Vechiul și Noul Testament[5]. La fel s-au petrecut lucrurile și în literatura poloneză în limba latină[6]. Nu (mai) trebuie subliniat că *historia* biblică se apropia mai mult de tipul *vitae* sau *gesta* decît de anale sau cronici. În limbile germanice, în evul mediu tîrziu se constituie un termen autohton care corespunde latinescului *gesta* sau *res gestae*. Este vorba de denumirea de tipul *Geschichte* — *geschiedenes*, care derivă de la verbul a se întîmpla *(geschehen)*. Acest termen devine, cu timpul, în limbile germanice termenul principal și global pentru a desemna istoria în diversele sale semnificații. În alte limbi, acest rol este îndeplinit de un cuvînt de tipul *historia*.

În limba polonă, pentru a defini evenimentele din afara sferei istorice biblice s-a folosit mai mult termenul *dzieje** — *gesta* — evenimente istorice. Evoluția în această direcție s-a încheiat în evul mediu tîrziu. Un moment caracteristic al acestei evoluții este fuziunea denumirii medievale de anale cu denumirea mai recentă de *dzieje* — *gesta*, dînd denumirile *dzieje* — *anale* (întîlnite la M. Kromer, de exemplu) — și *dzieje* — *anale* bisericești (P. Skarga), deși încă din sec. al XVI-lea termenul *dzieje* (evenimente istorice) este în general acceptat (de exemplu L. Górnicki). Totuși, încă din sec. al XVIII-lea, alături de termenul istoric, termen tot mai uzitat, începînd cu secolul al XVI-lea, în sensul de istoriografie, întîlnim (de exemplu la A. Naruszewicz) denumiri de tipul *dziejopismo* (narațiune istorică). Acest din urmă termen este folosit în mod curent și azi. În secolul al XVI-lea se încheie treptat existența vechilor anale și cronici și, totodată, se impune o tot mai mare exigență critică istoriei, adică povestirilor istorice *(historiae)* de tipul *gesta* sau *vitae*. Se verifică astfel bazele unei unificări a tuturor acestor curente și pentru crearea unei literaturi istorice relativ uniforme, care să evolueze în direcția istoriei științifice și către o denumire comună de tipul *Geschichte* sau de tipul *historia*. Acest termen s-a eliberat curînd de îngrădirile medievale și a inclus în sfera noțiunii sale, pe de o parte, definiția *dzieje-gesta* și, pe de altă parte, procesul reconstituirii acestora, încheiat cu o relatare corespunzătoare.

Este evident că în limbile (de exemplu în limba franceză) unde nu există un termen corespondent pentru *dzieje* (fapte istorice), denumirea *historia* (inclusiv în *dzieje* scrise în latină) s-a împămîntenit mai de timpuriu. Astfel, se poate menționa că atît Bodin, cît și Bruni *(Historiarum Florentini populi libri XII)* și alții au folosit acest termen la plural. Trecerea la istorie la singular se confundă cu formarea științei istoriei. Ca rezultat al acestei evoluții, în unele limbi s-a creat o diferențiere terminologică între conceptele *dzieje* ca *gesta* și ca *historia*, în schimb în altele (spre regretul francezilor, de exemplu) ambele sensuri trebuie să fie „servite" de un singur termen.

* De la verbul *dziać się* — a se întîmpla, a avea loc. Nu există echivalent în limba română *(n. tr.)*.

Evoluția sensului termenului istorie este descrisă schematic în Fig. 3.

Se vede clar că în epoca Renașterii noțiunea *istorie* (sau *Geschichte)* începe să unifice două curente principale ale preocupărilor privind *dzieje-gesta*. Unul dintre ele a adus elementul narațiunii format pe baza mitografiei antice, a anticei *Zeitgeschichte*, a medievalelor *gesta*, *vitae* și a istoriilor „sfinte", sau a altor scrieri asemănătoare; al doilea, întărit, în special, de analistica medievală și, împreună, de cronicile bisericești și de chorografie, a dat coloana vertebrală timp-spațiu, atît de necesară pentru evoluția istoriei. În cursul evoluției ulterioare intervine o diferențiere netă între sensul istoriei în accepțiunea de evenimente și sensul narațiunii despre evenimente. Numai odată cu integrarea istoriei în știință acest termen a căpătat și un conținut metodologic.

Schema nu face o diferențiere cronologică strictă între antichitate și evul mediu. Avem în vedere toate genurile de scrieri, deși se știe că, de exemplu, *Zeitgeschichte* din vremea lui Herodot este un mare pas înainte în comparație cu genealogia (mitografia) lui Hecateu din Milet și cu cronicile locale de tipul celei a lui Carone din Lampsaco.

Trebuie să adăugăm — ceea ce nu apare în schema dată — că în unele genuri de literatură antică, care au contribuit într-un mod oarecare la precizarea conceptului de istorie, își află începutul și alte științe, cum sînt, de exemplu, etnografia și geografia.

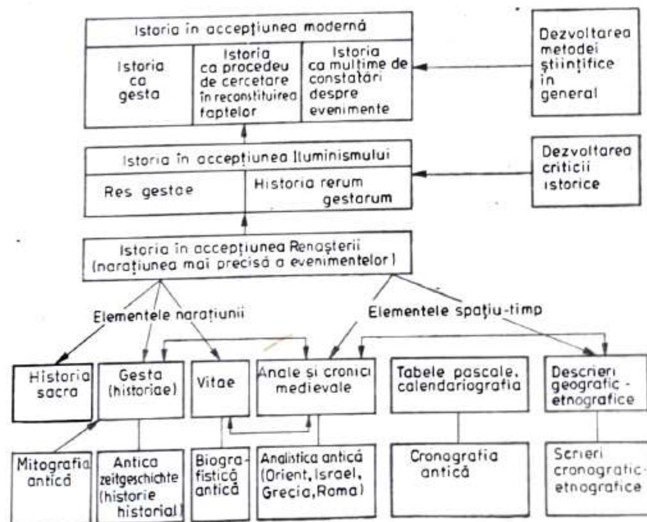

Fig. 3.

3. Definiții generale ale obiectului istoriei (ca știință)

Din ceea ce am spus în paragraful 2 al acestui capitol ar rezulta că opinia conform căreia în domeniul istoriei intră preocuparea pentru evenimentele istorice s-a format treptat de-a lungul secolelor. Inițial, termenul „istorie" era direct legat de evenimentele la care se referea un martor ocular, adică de narațiunea istorică, și mai puțin de reconstituirea faptelor. Numai consolidarea unei astfel de convingeri a creat bazele pentru reflecția asupra acelor evenimente care constituie însuși obiectul preocupărilor istoricului.

S-a căzut astfel de acord asupra faptului că cercetarea trebuie să cuprindă pe cît posibil toate domeniile evenimentelor istorice: politice, sociale, științifice, artistice etc. S-a căzut de acord, în general, asupra faptului că cercetarea trebuie să se ocupe de istoria omului sau, cu alte cuvinte, de istoria societății umane (spre deosebire de cercetarea lumii naturale). Acest lucru poate fi observat cu ușurință în definițiile date istoriei de majoritatea lucrărilor citate de noi, în cadrul cărora se pot distinge însă și diferențe. Acestea din urmă se referă nu atît la limitele obiectului cercetărilor de istorie, cît la accentul pus pe unul sau pe altul dintre obiectivele științei istoriei. De aceste probleme ne vom ocupa însă ceva mai departe.

E. Bernheim spune că „istoria este știința dezvoltării umanității"[7], R. G. Collingwood constată că cercetarea istorică se preocupă de activitatea umană în trecut[8]. J. Huizinga exprimă aceeași idee altfel: el tratează istoria ca pe „o formă spirituală în care civilizația își dă seama de trecutul său"[9]. Pentru R. Aron[10], istoria este știința despre trecutul uman, M. Bloch scoate în evidență activitatea umană în trecut[11]. L. Febvre subliniază că istoria se ocupă nu de om, niciodată de om, ci „de societăți umane, de grupuri organizate"[12]. În opera lui E. Callot găsim o definiție care oferă și o valorizare a științei istoriei: „Istoria este știința descriptivă care cercetează o societate concretă în întregul ei din punct de vedere temporal"[13]. Alții, în schimb, vorbesc numai despre „trecut" (V. H. Galbraith, K. Jaspers ș.a.).

K. Marx și Fr. Engels (înțelegînd istoria ca evenimente) au scris că „istoria nu este nimic altceva decît activitatea omului care tinde spre propriile sale scopuri"[14], ceea ce reprezintă un sprijin pentru alte definiții, care văd în istorie ceva mai mult decît o știință a trecutului.

În definițiile aprofundate, care acum nu ne interesează, se atrage atenția, după cum am spus, și asupra scopurilor științei istoriei. Diferențele fundamentale dintre ele reies din diversitatea viziunilor referitoare la faptul dacă istoria trebuie să dea seama de legitatea procesului istoric sau să se limiteze la o simplă relatare a evenimentelor. Este clar că un răspuns pozitiv la prima întrebare presupune recunoașterea caracterului legic al realității.

Pentru a arăta că tipul de definiții ale istoriei ce subliniază faptul că această știință se ocupă de activitățile sociale din trecut se referă la un stadiu avansat de dezvoltare a acestei științe, inserăm definiția istoriei dată de Voltaire, în care se remarcau alte probleme, pe atunci de primă importanță pentru știința noastră. Citim deci la Voltaire că istoria este relatarea faptelor considerate adevărate, spre deosebire de basm, care este o povestire despre fapte neadevărate sau fictive[15]. În acele timpuri se simțea, evident, necesitatea separării istoriei de povestirile-fabule, care pentru un om obișnuit (și chiar pentru istoric) nu era încă un lucru așa de clar.

4. Istoria ca „res gestae" și istoria ca „historia rerum gestarum"

De-a lungul vremii termenul „istorie" a avut cel puțin două semnificații fundamentale: ca descriere a evenimentelor *(dzieje — res gestae)* și ca relatare a evenimentelor *(historia rerum gestarum)*. Istoria în sensul de evenimente *(dzieje)* este, de asemenea, diferit înțeleasă. Dacă, de exemplu, acest termen se utilizează fără un adjectiv care să-i determine mai precis sfera cronologică sau reală, el poate fi tratat fie ca istorie înțeleasă în general, concepută ca un întreg complex de fapte petrecute în trecut, fie ca o antropomorfizare a noțiunii vehiculate în judecățile de tipul „sentința istoriei" sau „mîna necruțătoare" a istoriei sau altele asemănătoare. Avînd în vedere că ne imaginăm întotdeauna evenimentele pe baza celor ce știm despre ele, conținutul, pe care unii oameni (sau grupuri de oameni) îl asociază cu termenul de istorie (pentru a denumi evenimentele), poate fi foarte diferit, oscilînd între reconstituiri științifice și reprezentări impregnate de legende și mituri. Analiza acestei probleme constituie obiectul cercetărilor asupra conștiinței istorice a grupurilor și indivizilor și, implicit, asupra rolului istoriei ca sumă a unor reprezentări corespunzătoare a evenimentelor și concluziilor ce se desprind de aici.

Termenul „istorie" însoțit de un atribut ce-i determină sfera, ca, de exemplu, „istoria Poloniei", „istoria evului mediu", „istoria orașului Gniezno", „istoria mișcării muncitorești" etc. indică folosirea lui cu sensul de *dzieje* (evenimente).

Termenul „istorie" folosit ca echivalent al relatării despre evenimente *(historia rerum gestarum)* are cel puțin două semnificații, ceea ce adesea se uită. În primul rînd, poate semnifica însăși modalitatea de cercetare care reconstituie evenimentele (știința înțeleasă ca activitate a savanților), iar în al doilea rînd — rezultatele acestei reconstituiri sub forma unui complex de afirmații despre evenimentele stabilite de istoric (știința înțeleasă ca rezultat al cercetării). În limbile contemporane se face, în general, diferența dintre istorie ca evenimente și istorie ca știință (sau cunoaștere), folosindu-se, alături de „istorie" sau alături de *Geschichte — Geschichtsschreibung*, termenul de „istoriografie" *(Historiographie, historiografie, historiography, storiografia* și altele). Acesta nu afectează caracterul general al termenului „istorie", fiindcă el a căpătat numai o valoare auxiliară. Domină numai în sintagma istoria istoriografiei și, după cît se pare, în mare parte din rațiuni fonetice (pentru a nu spune istoria istoriei ca Popelinière). În limba franceză se poate întîlni uneori antiteza *Histoire* și *histoire*, rezervîndu-se majuscula pentru sensul de evenimente istorice. Se poate sesiza cu destulă claritate o anume unilateralitate a termenului istoriografie. El se referă de fapt numai la efectul activității istoricului, adică la rezultatele scrierilor lui. Acesta a fost și cazul termenului de istoriografie cunoscut încă în limba greacă[16]. Nu se constată în acest termen nici o referire la modalitatea de cercetare. Și poate că din această cauză termenul „istoriografie" nu a cunoscut o aplicare universală, cel puțin în accepția sa mai restrînsă. Tendința de a folosi o desemnare unitară a istoriei, chiar și cu prețul unei anumite ambiguități, este evidentă.

Diferențele propuse de către noi ni se par clare. Spunînd istorie, se poate avea în vedere numai procesul de cercetare. În cunoscuta clasificare a lui Hegel în *res gestae* și *historia rerum gestarum*[17], răspîndită

mai apoi în știință, nu este clar totul, dar abia mai tîrziu s-a complicat de fapt problema. *Historia rerum gestarum* semnifică narațiunea istorică.

Nu se prea știe în ce măsură se poate include aici conținutul legat de modalitatea de cercetare (știința concepută ca activitate). Această problemă începe să apară odată cu dezvoltarea metodei științifice de cercetare istorică (în secolul al XIX-lea), cînd drumul de la evenimente la nararea acestora devine mai complicat, deoarece trebuie să respecte exigențele tot mai severe ale criticii izvoarelor și ale exactității „povestirii“. Aceasta este în primul rînd opera pozitivismului, curent care a dorit să ridice istoria la rangul de adevărată știință. Noțiunea de *historia rerum gestarum*, după excluderea referirii la modalitatea de cercetare, corespunde interpretării istoriei ca o mulțime de afirmații privind evenimentele, deci ca rezultat al activității istoricului. În mod obișnuit, cînd folosim termenul de istorie în accepțiunea menționată aici, adăugăm un atribut care să determine mai exact sfera lui, de exemplu „istoria Revoluției Franceze“, „istoria Florenței“, „istoria capitalismului“ etc. De aici decurge că vorbind, de exemplu, despre istoria orașului Gniezno, putem înțelege atît evenimentele petrecute în oraș, adică adevărata lor desfășurare, necunoscută nouă, precum și ceea ce ne-au relatat istoricii despre acest oraș sub forma, să zicem, unei cărți. Nu se admite în acest caz înțelegerea termenului de istorie în sensul modalității de cercetare. Pe de altă parte, definiri ca „istoria economică“, „istoria militară“, „istoria culturii materiale“ etc. sugerează într-o oarecare măsură și metoda folosită pentru reconstituirea faptelor economice, militare, ale culturii materiale etc. Istoria economică înseamnă deci faptele economice și știința despre aceste fapte, înțeleasă ca metodă de cercetare și ca mulțime de afirmații asupra faptelor.

Se pot distinge, așadar, trei semnificații principale ale termenului „istorie“: istoria ca evenimente, istoria ca activitate de cercetare a istoricului și istoria ca rezultat al acestei activități, adică suma afirmațiilor despre evenimente. În ultimele două accepțiuni este vorba de istorie ca știință. O astfel de concepere a istoriei s-a format treptat, după cum s-a arătat mai sus, odată cu dezvoltarea gîndirii asupra faptelor istorice sau a științei care le reconstituie.

Delimitarea de mai sus a preocupărilor metodologiei istoriei corespunde celor trei moduri de concepere a istoriei. Fiecare ramură a metodologiei „se ocupă“ de una dintre aceste semnificații.

NOTE

1. J. Wikarjak, *Historia powszechna Herodota* [Istoria universală a lui Herodot], Poznań, 1961, p. 5. Vezi și J. Dobiáš, *Dějepisectví starověké* [Istoriografia antică], Praha, 1948, p. 86—87.
2. F. Müller, *De „historiae“ vocabulo atque notione*, Mnemosyne, vol. 43, R 1926, p. 234—257, în special p. 246. Vezi și K. Keuch, *Historia. Geschichte des Wortes und seiner Bedeutung in der Antike und in der romanischen Sprachen*, Münster, 1934.
3. Cf. H. J. Marrou, *Qu'est-ce-que l'histoire*, în „L'histoire et ses méthodes“, Paris, 1961, p. 3 și urm.; R. Jolivet, *Définition et sens de l'histoire*, în „L'Homme et l'histoire“, Paris, 1952; J. Dobiáš, *Dějepisectví starověké*, *op. cit.*, p. 86—87.

4. Cf. *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores rerum Merovingicarum*, vol. I, pars I, Hannoverae, 1884.
5. Ch. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, vol. III, Niort, 1884, p. 209—210.
6. Cf. *Słownik staropolski* [Dicționarul de polonă veche], Wrocław — Kraków — Warszawa, 1959, vol. II, caietul 7 (13), p. 54. Se citează aici numai *Rozmyślania przemyskie* [Meditații din Przemysk]; în alte izvoare cercetate acest termen nu apare.
7. E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, Leipzig, 1908, p. 10.
8. R. G. Collingwood, *The Idea of History*, London, 1961, p. 9.
9. J. Huizinga, *A Definition of the Concept of History*, *Philosophy of History*, Oxford, 1936, p. 9.
10. R. Aron, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, Paris, 1938, p. 17.
11. M. Bloch, *Apologie pour l'histoire*, Paris, 1949 (trad. pol., Warszawa, 1960, p. 47—49).
12. Citat din E. Callot, *Ambiguités et antinomies de l'histoire*, Paris, 1962, p. 107.
13. *Ibidem*, p. 106.
14. K. Marx, Fr. Engels, *Święta rodzina, Dzieła* [Sfînta familie, Opere], vol. II, Warszawa, 1961, p. 114.
15. Citat după A. Stern, *Philosophy of History and the Problem of Values*, The Hague, 1968, p. 18.
16. Vezi F. Jacoby, *Über die Entwicklung der griechischen Historiographie, und den Plan einer neuen Sammlung der griechischen Historikerfragmente*, în „Klio“, vol. IX, Leipzig, 1909, p. 96, al. 1.
17. Merită amintite aici considerațiile lui Lelewel din anul 1818. El scrie: „Cuvîntul istorie se folosește în diverse accepțiuni. El desemnează atît evenimentele, cît și povestirile sau nararea lor. Cuvîntul polonez «dzieje» pare a corespunde evenimentelor, adică acelor întîmplări despre care trebuie să se vorbească; totodată, el poate prelua semnificația cuvîntului istorie ... — astfel prezentate (adică în mod științific), evenimentele poartă în mod normal onorantul nume de istorie. Cu excepția limbii germane, care alege pentru aceasta cuvîntul *Geschichte*, toate celelalte limbi europene acceptă cuvîntul grecesc *historia*, fără excepție. Și limba polonă în acest caz poate să-l accepte“. (J. Lelewel, *Dzieła* [Opere], vol. II, partea a 2-a, Warszawa, 1964, p. 871.

Partea a II-a

MODELE DE CERCETARE ISTORICĂ

O ÎNCERCARE DE CLASIFICARE

Nu este posibil, după cum, pe bună dreptate, spunea L. Geymonat[1], citat înainte de noi, să se facă cercetări metodologice asupra științei fără a se ține seama de „dimensiunea istorică". Subliniem încă o dată că o analiză metodologică care nu ia în considerare acest punct de vedere nu va fi în stare să ofere și să deducă concluzii suficient de generale pe tema limbajului științei date și nici să evidențieze problemele ei acute și să ofere soluții. Numai atunci cînd tratăm o știință dată în ansamblul său istoric, adică atunci cînd o tratăm ca pe un sistem supus unor schimbări permanente, vom fi în măsură să înțelegem dialectica dezvoltării sale și problemele care îi sînt proprii și, în același timp, să-i evidențiem tendințele de dezvoltare. Dacă vom reuși să cunoaștem aceste tendințe, care-și găsesc expresia în scopul atins (mai mult sau mai puțin conștient) de către oamenii de știință, putem să ne întrebăm ce ne-a permis sau ne va permite să realizăm acest obiectiv reconstituit de noi, ori ce frînează realizarea lui.

Problema pusă aici poate fi examinată din două puncte de vedere:

1) ca activitate de cercetare a istoricilor (în sensul modalității de investigație și al rezultatelor obținute);

2) ca reflecție asupra acestei activități.

Poate fi vorba deci de analiza modului în care istoricii cercetează domeniul științei lor și de rezultatele la care ei au ajuns (care interesează metodologia) sau de cercetarea opiniilor acestora despre știința respectivă.

Bineînțeles că, în acest al doilea caz, metodologia este interesată nu numai de opiniile istoricilor, ci, în aceeași măsură, și de cele ale filozofilor, sociologilor, metodologilor și, eventual, de cele ale reprezentanților altor științe. În ceea ce privește reflecțiile istoricilor asupra procesului de cercetare, ele s-au limitat la problemele ținînd de euristică și de critica izvoarelor, cu accent special pe tehnica de cercetare.

Corelînd aceste concluzii din domeniile metodologiei istoriei, se poate spune că de la istoria științei istoriei pînă la metodologia istoriei sîntem interesați să cunoaștem:

1) ce s-a gîndit despre obiectul (domeniul) cercetărilor istorice (despre sfera și trăsăturile lui caracteristice);

2) cum s-a cercetat acest obiect și care au fost concluziile;

3) opiniile privind rezultatele obținute de cercetare.

E poate mai potrivit să stabilim unele modele (paradigme) de cercetare istorică dominante în diverse epoci și considerațiile metodologice legate de acestea decît discutarea separată a punctelor menționate. Ca un criteriu de diferențiere a diverselor tipuri de reflecții (adică a diverselor modele de cercetare luate împreună cu modul în care sînt ele înțelese) să considerăm scopul final atribuit cercetării istorice[2]; realizării acestui scop îi sînt subordonate instrumentele de investigare, dar, pe de altă parte, aceste instrumente și însăși formularea scopului depind de ceea ce se înțelege prin obiectul cercetării. Prin urmare, stabilirea scopului final drept criteriu de diferențiere a diverselor modele de cercetare istorică permite o formulare mai sintetică a acestora.

Fiecare model de cercetare istorică poate fi examinat luînd în considerare fie scopurile acestei cercetări derivate din însuși modelul dat, fie cele la a căror formulare știința istorică a ajuns doar în cadrul evoluției sale. În acest fel, unele activități care, avînd la bază un model dat, sînt absolut justificate, se pot dovedi neraționale în raport cu un scop formulat ulterior. Nu întotdeauna se face o distincție satisfăcătoare între aceste două puncte de vedere ale cercetării, care altfel trebuie considerate împreună.

Punînd problema în termeni generali, este neîndoielnic că diferitele modele de cercetare istorică s-au schimbat de-a lungul secolelor și întotdeauna unul din ele a devenit dominant, dar, în același timp, celelalte nu au dispărut complet, găsindu-și adepți și condiții de reactivare. N-ar fi exagerată afirmația că, în strînsă legătură cu etapa de dezvoltare a cercetării, au existat simultan mai multe modele ale acesteia; în astfel de cazuri, modelul cel mai ambițios sub raport științific a devenit unitate de măsură pentru evaluarea modelelor care l-au precedat ori i-au urmat, considerate din punctul său de vedere ca nevalide. Fiecare dintre aceste modele a avut o valoare determinată pentru cercetarea istorică și, deși modelul următor a apărut adeseori ca o negare a celui anterior, el a beneficiat de cuceririle tehnico-științifice ale predecesorului. Încă în timpul cînd domina un anumit model apăreau adesea mari precursori ai unor soluții noi, ce-și propuneau noi obiective. Din această categorie face parte, de exemplu, Ibn Khaldun, surprinzător prin concepțiile sale, și creatorul celui mai modern model de știință istorică — Karl Marx. Printre alții, L. Valla, Voltaire, L. Ranke, H. Berr au formulat modele noi sau le-au dezvoltat pe cele existente.

Obiectivele cercetării istorice[3] s-ar putea rezuma astfel. În antichitate și în cea mai mare parte a evului mediu domină scopul practic (pragmatic). Anticii, care nu considerau că scopul fundamental al istoriei este formularea de enunțuri adevărate despre trecut, nu o considerau deci ca știință, ci ca pe una dintre formele activității practice, legată de viață. J. M. Finley demonstrează într-un mod interesant, după exemplul grec, că, pînă spre sfîrșitul secolului al VI-lea, forma dominantă de exteriorizare a conștiinței istorice a grecilor era mitul, dar mitul se exprima prin poezie și nu prin istoriografie. Eroii lui Homer nu acționează în nici o dimensiune temporală[4]; eposul nu are nimic comun cu descrierea istorică. Abia dezvoltarea politică a polis-ului grec a impulsionat trecerea de la mit și tradiția orală la literatura istorică[5]. Pentru a-și cuceri un loc al său, istoriografia antică — și nu numai cea greacă — a trebuit să accepte rivalitatea ... poeziei. Deci trebuia să preia de la poezie sarcina, pînă atunci exclusivă a acesteia, de a formula generalizări, misiunea de a spune adevăruri vitale ce constituiau suma experiențelor umanității. În acele timpuri, cea mai mare parte din considerațiile ce făceau parte din sfera așa-zisei înțelepciuni a vieții se regăseau mai mult în producțiile poetice decît în istoriografia care se năștea. Avea deci dreptate Aristotel[6] cînd acorda istoriei o mică valoare din punct de vedere științific, punînd mai presus poezia și, în special, tragedia. În descrierile de atunci ale faptelor trecute domina relatarea individuală, fără nici o tentativă de cercetare

a cauzelor şi de apreciere a evenimentelor. Faimoasa frază a lui Herodot, cu care-şi începe opera sa *Histories apodexis,* ne arată că literatura istorică la începuturile sale îşi asuma sarcina de a descrie faptele trecute pentru a nu pieri amintirea despre ele, dar şi pentru a lămuri cauzele desfăşurării lor în felul în care au avut loc, precum şi pentru a evalua trecutul[7]. Era deci mai mult decît dăduse poezia, deoarece anunţa studiul faptelor şi analiza cauzală[8]. În stăpînirea poeziei rămînea în primul rînd realizarea estetică, încît rivalitatea cu poezia îi obliga şi pe istorici să se îngrijească de forma exprimării. Unii dintre ei au mers pînă acolo încît au şters orice diferenţă dintre descrierea poetică şi cea istorică. În legătură cu aceasta s-a ajuns să se discute despre limitele admiterii dramatizării în descrierea istorică[9]. S-a distins o istorie „tragică" şi una „retorică". Unii istorici, ca, de exemplu, Tucidide, s-au opus unei istorii poetice, adică istoriei care viza în primul rînd obiective estetice[10]. În concluzie, istoriografia greacă s-a străduit să realizeze acele principii pe care Aristotel le-a formulat pentru tragedii[11], încercînd să extragă — prin descrierea şi explicarea acţiunilor omeneşti — învăţăminte din trecut.

Nu este deci întîmplător că toate marile opere istorice ale antichităţii, atît ale celui mai mare istoric, Tucidide, cît şi ale lui Timaios, Polibiu, Salustiu sau Tacit, au fost de fapt disertaţii politice, introduceri în politică (după cum s-a exprimat F. Chatelet referitor la opera lui Tucidide), care se refereau la evenimentele contemporane acestor autori, fiind purtătoare de învăţăminte. Introducînd o serie de concepte referitoare la viaţa politică, aceste opere au fost, totodată, modele de naraţiune istorică.

Ştiinţa istoriei s-a născut deci dintr-o luptă cu poezia. Multă vreme, pînă în evul mediu tîrziu, fiindcă nu existau opere de valoarea celor ale lui Tucidide sau Tacit, eposul „suplineşte" sau sprijină o istoriografie slabă. Sarcinile naraţiunii istorice, pregătită pentru realizări ulterioare, erau formulate, după cum am amintit, încă de la începutul acestei lupte. Asumarea rolului de „magistra vitae" i-a asigurat astfel literaturii istorice unica şansă de dezvoltare. Era însă prea devreme pentru a cere de la naraţiunea istorică adevărul şi pentru a formula, în acest sens, obiectivul ei final. Unica soluţie era atunci modelul pragmatic de scriere a istoriei; astfel că nu degeaba a fost numit Herodot, cel puţin în cultura europeană, părintele istoriei.

Abia de-a lungul secolelor modestul curent al analelor şi cronicilor ce se dezvolta treptat începe — după cum am mai arătat — să aducă în naraţiunea istorică conştiinţa unor sarcini noi. Dar nu aici se află începutul ştiinţei istorice.

Formarea noului model de literatură istorică s-a realizat cu efort şi de-a lungul mai multor secole. Treptat, în locul vechiului obiectiv — acela de a furniza învăţăminte morale — se formulează ca obiectiv principal căutarea adevărului despre trecut. Informaţiile despre trecut încep să fie supuse criticii şi din acest moment noul model de literatură istorică este denumit — critic. Formularea unor propoziţii adevărate, idee susţinută cu o deosebită forţă de erudiţii secolului al XVII-lea, constituie sarcina principală recunoscută de toţi istoricii de atunci, faptul de a nu spune adevărul fiind considerat ca cea mai mare greşeală.

Noul obiectiv al literaturii istorice nu elimină însă vechiul pragmatism. Este de reflectat dacă n-ar trebui pusă o cezură între epoca de dominare a modelului pragmatic şi epoca modelului critic, nu la Valla

(cum facem în continuare), ci abia la Gibbon, Niebuhr şi Ranke, deoarece tendinţele pragmatice au continuat nu numai să existe încă o lungă perioadă, ci adesea să fie şi dominante[12]. Momentul în care adevărul s-a transformat dintr-o larvă latentă existentă încă în antichitate într-un fluture observat de toţi poate fi considerat ca dată de naştere a noului model. Continuă să fie propagate sloganuri pragmatice, dar în alte condiţii, adică în condiţiile în care se admite că scopul principal al istoriei este căutarea adevărului. Evaluarea acestui pragmatism, ca şi a formelor ulterioare de pragmatism trebuie să fie diferită, în funcţie de atitudinea pragmatică: dacă aceasta îngreuiază sau facilitează descoperirea adevărului. Să nu-i apreciem însă în mod eronat pe istoricii din antichitate în această lumină. Faptul că principalul scop al naraţiunii lor era practic nu înseamnă că ei au propagat falsul. Tendinţa de a pune istoria în slujba vieţii nu înseamnă a nega adevărul. Arareori se aminteşte că Cicero a corelat faimoasa deviză „historia magistra vitae" cu recomandarea de a căuta „lumen veritatis" şi de a evita falsul[13].

Din momentul apariţiei noului model de cercetare istorică au început disputele asupra a ceea ce înseamnă descoperirea adevărului. Avînd în vedere că se cunoştea prea puţin obiectul cercetărilor istorice şi că noul model de cercetare istorică era slab consolidat, existau mai multe interpretări ale acestui adevăr. În prima perioadă de dominare a noului model în Europa se pot distinge cel puţin patru asemenea interpretări: două ecleziastice (catolică şi protestantă), una de curte şi una „savantă", provenită de la istoricii stăpîniţi de ideea republicii învăţaţilor *(respublica docta).*

Practic nu exista ceva cu care să se confrunte imaginea evenimentelor reconstituite. Acest fapt l-au observat gînditori ca: Voltaire, Turgot, Condorcet, Montesquieu, Herder, care reclamau extinderea cercetărilor istorice şi care au introdus în istorie o serie de concepte generale din domeniul evoluţiei societăţii. Vestitul „Siècle de Louis XIV (1756)" al lui Voltaire — autorul articolului *Istoria* din Marea Enciclopedie[14] — constituie punctul de pornire al acestor tentative. În cadrul modelului critic de cercetare istorică au apărut două curente: erudit (care accentuează tendinţa de a acumula date despre trecut) şi filozofic (definiţia vine de la Hegel), care accentuează dorinţa de a descoperi legităţile istorice prin cuprinderea în cercetarea istorică a cunoştinţelor generale despre societate; evident, scopul este descoperirea adevărului.

Pentru moment a învins curentul erudit. El a subliniat necesitatea extinderii „laboratorului" istoriei în scopul acumulării unor cunoştinţe cît mai vaste cu privire la obiectul cercetării. Acest obiect trebuia să constea în primul rînd în cunoaşterea faptelor, deşi adesea nu lipseau nici curajoase proiecţii sintetice. Principalul mobil al acestor cercetări era ideea de naţiune. Istoricii faptelor şi istoricii autori de sinteze erau animaţi de aceeaşi dorinţă de bază de a îmbogăţi bagajul de cunoştinţe despre istorie, în special despre istoria propriei naţiuni. Îi putem deci clasifica ca reprezentanţi ai reflecţiei erudite. Şi vechii erudiţi adunaseră fapte, dar aceasta s-a petrecut tocmai într-o perioadă în care se impunea nevoia de adevăr. Cînd, cu două secole mai tîrziu, Ranke repeta acest lucru, căutarea adevărului era deja un slogan vechi (deşi a fost necesar şi atunci şi mai tîrziu să fie mereu repetat); noul obiectiv era obţinerea pe cît posibil a cît mai multor date despre aceste fapte.

Cea mai mare realizare a modelului erudit este interpretarea genetică, care atrage atenţia asupra necesităţii corelării faptelor într-o suc-

cesiune cronologică. În concluzie, modelul erudit în forma lui romantică, pozitivist-genetică sau de tip colecție, este un model care fetișizează faptele, așa-zisul „romantism“ avînd în vedere caracterul inexact al acestui termen. Dar aceste fapte sînt în esență insuficiente, fiecare cercetare descoperind noi arii necunoscute. Elementul novator introdus de unii istorici (ca, de exemplu, H. T. Buckle) privind necesitatea căutării legităților în istorie nu este legat de examinarea faptelor din cauza modului specific în care este înțeleasă legitatea.

O reacție la modelul erudit-genetic de cercetare istorică o constituie accentuarea tendinței spre o cuprindere „globală“ a obiectului cercetării, adică spre reliefarea întregii structuri a realității istorice examinate. Aceasta a intensificat apariția altor tendințe, de integrare a studiilor istorice, care au condus spre un nou tip de reflecție asupra cercetării istorice și la un nou model de cercetare, care poate fi denumit structuralist.

Modelul dialectic de cercetare istorică și-a propus scopuri și mai ambițioase. El a încorporat toate realizările curentelor literaturii istorice anterioare și contemporane lui, punînd pe primul plan cercetarea dezvoltării societății.

Abia în baza acestui model s-a introdus în știința istoriei categoria de „dezvoltare“, care a înlocuit conceptul cartezian de „progres“. Cercetarea dezvoltării înseamnă deci integrarea curentului genetic și structuralist. În acest mod au putut fi eliminați factorii externi în raport cu procesul istoric (divinitatea, spiritul național, progresul interpretat și înțeles ca o lege naturală, factorul geografic sau rasial interpretat în mod determinist etc.). Modelul dialectic de cercetare istorică include, de asemenea, investigația istorică implicată în cunoașterea științifică universală, ceea ce facilitează cercetarea simultană a structurii și a schimbărilor în timp.

Fiecare dintre modelele enunțate a avut ca rezultat un gen specific de narațiune istorică. Odată cu dezvoltarea cercetării istorice, adică odată cu noile sarcini ale istoriei, s-a schimbat structura narațiunii istorice. Bazele sale s-au conturat de fapt în perioada de dominare a primelor două modele.

NOTE

1. L. Geymonat, *op. cit.*, p. 196.
2. Conștientizarea acestui scop, după cum am afirmat (cf. K. Ajdukiewicz — *Logika pragmatyczna*, *op. cit.*, p. 75), aparține domeniului de cercetare al metodologiei pragmatice, adică capitolului de metodologie examinat împreună cu cel de metodologie nonpragmatică.
3. Analiza prezentă nu este făcută din punctul de vedere al istoriei istoriografiei și de aceea nu concordă în unele puncte cu aceasta.
4. J. M. Finley, *Myth and History*, în „History and Theory“, IV, 1965, p. 281—302.
5. O indică J. M. Finley în opera citată.
6. Opinia lui Aristotel este analizată în numeroase lucrări. Cf., printre altele, R. G. Collingwood, *The Idea of History*, New York, 1956, p. 24; F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, p. 7; E. Nagel, *Some Issues in the Logic of Historical Analysis*, în „Theories of History“, Glencoe, III, 1959, p. 373; de acest din urmă autor vezi și *The Structure of Science*, London, 1961, p. 547; J. M. Finley, *op. cit.*, p. 281—282.
7. Aceasta era deja o formulare a principalelor modalități ale cercetării istorice. O subliniază, printre alții, A. Stern, *L'irreversibilité de l'histoire*, în „Diogène“, nr. 29, 1960, p. 3—19. Pe tema Herodot cf. și F. Chatelet, *La naissance de l'histoire*, Paris, 1962, p. 55—95.

8. „Diogène“, nr. 29, 1960, p. 18. Cf. J. Dobiaš, *Dějepisectví starověké*, *op. cit.*, p. 120, nota 1.
9. Cf. E. Bernheim, *op. cit.*, p. 26.
10. *Ibidem*, p. 27.
11. Indică aceasta K. Fritz, *Die Bedeutung des Aristoteles für die Geschichtsschreibung*, în „Histoire et historiens dans l'antiquité“, Vandoeuvres — Genève, 1956, p. 85 și urm., în special p. 156.
12. Există tendința de a lega marile schimbări din cercetarea istorică (adică formarea unui nou model de cercetare) de activitatea eruditilor. Această activitate este tratată ca o parte a așa-numitei revoluții științifice din secolul al XVII-lea (de exemplu H. Butterfield, F. Smith-Fussner). În aceste concepții sînt multe simplificări. Dificultatea de a prinde „începutul momentului de răscruce“ este sesizată de M. H. Serejski în *Przeszłość a teraźniejszość*, *op. cit.*, p. 31—32.
13. Asupra acestui al doilea aspect al devizei lui Cicero mi-a atras atenția prof. M. H. Serejski.
14. *Ibidem*, p. 106.

IV. INTERPRETAREA PRAGMATICĂ

1. Antichitatea

Simpla alăturare a începuturilor pragmatismului (cu alte cuvinte — ideea de a conferi istoriei scopuri practice) de numele lui Polibiu sau chiar de-al lui Tucidide nu este corectă, deoarece — după cum arată J. Dobiáš — faptul de a scrie istorie cu intenţia de a face aprecieri şi recomandări privind comportamentul public şi particular poate fi remarcat într-o formă incipientă încă în istoriografia hitită (secolul XIV î.e.n.) şi ebraică (în legătură cu redactarea Vechiului Testament)[1]. Termenul „pragmatikòs" provine, într-adevăr, de la Polibiu (secolul II î.e.n.), dar toate scrierile lui Tucidide (secolul V î.e.n.), întemeietorul istoriei politice, care aveau ca scop instruirea oamenilor de stat, poartă amprenta unui pragmatism avansat[2]. Faptul că muza istoriei a fost numită Clio dovedeşte că în istoria greacă a dominat de timpuriu pragmatismul, fapt subliniat şi cu altă ocazie[3]. Acest nume — Clio — derivă probabil de la grecescul „kleio" — care înseamnă a glorifica, a celebra. Însăşi ideea de a combina istoria cu descrierea poetică care glorifică faptele este semnificativă. O astfel de înţelegere a scopurilor istoriei a marcat istoriografia timp îndelungat, determinînd implicit şi sarcinile istoricului conştient de rolul său, deşi unii istorici, ca Polibiu, socoteau că pentru „înţelepţi" istoria ar fi putut fi scrisă altfel (fără credinţă în zei şi frică de ei — *deisdaimonia*).

Deşi istoricii pragmatici îşi asumau ca sarcină investigarea cauzelor evenimentelor sau, mai exact, a faptelor omeneşti — ceea ce adesea se consideră ca trăsătura caracteristică a istoriografiei pragmatice — erau relativ puţine realizări în acest domeniu. Cercetarea cauzelor a devenit de atunci unul dintre elementele naraţiunii istorice. În antichitate, ca şi mai tîrziu, în evul mediu, un rol important s-a acordat intervenţiei divine în istorie (vezi Herodot), dar, în acelaşi timp, mai mult decît în epoca medievală, în antichitate s-a remarcat rolul omului (al individului) ca responsabil de actele sale şi ca un creator de istorie (vezi Tucidide), acest fapt marcînd trecerea de la gîndirea mitică la cea istorică. Polibiu — unul dintre cei mai mari istorici ai antichităţii, superior multor altora prin gîndirea sa metodologică, dar, pe de altă parte, foarte controversat — elimină factorii supranaturali din analizele sale, considerînd că prin includerea lor ne acoperim ignoranţa. În concordanţă cu poziţia sa umanistă, istoriografia greco-romană a situat pe primul loc între factorii naturali acţiunile individului, dar remarca într-o oarecare măsură influenţa mediului şi, în special, a climei asupra omului[4].

Aşadar, antichitatea a evidenţiat cîţiva factori care explică evenimentele istorice. Un rol deosebit a fost acordat acţiunilor individului influenţat de mediul natural, motivării psihologice a acestor acţiuni (concepute de fapt statistic), dar, în diferite grade, şi factorului divin. Totuşi, în istoriografia antică nu găsim nici un fel de consideraţii referitoare la

noţiunea propriu-zisă de cauză. Iar pentru că nu se înţelegea acest concept, n-a existat nici o explicaţie a mecanismului evoluţiei istorice. Numai conceptul de schimbare a fost inclus în fondul principal de categorii ale construcţiei istorice. În măsura în care naraţiunea istorică ajunsese să includă descrierea, explicarea şi evaluarea, începea să se contureze structura sa fundamentală bazată pe timp şi spaţiu.

Gîndirea istorică a vechilor greci şi romani se descurca mult mai greu cu problema timpului decît gîndirea medievală. Observăm la ei chiar un regres faţă de egipteni şi babilonieni, vestiţi pentru dezvoltarea astronomiei şi care ştiau să măsoare timpul mai bine decît grecii şi romanii, aceştia depăşind dificultăţile cronologiei odată cu introducerea calendarului iulian (46 î.e.n.)[5]. De asemenea, egiptenii aveau sentimentul curgerii timpului mult mai dezvoltat.

La Herodot, timpul şi spaţiul, ca elemente de ordonare a descrierii şi de alcătuire a unor formulări istorice complexe nu au avut un rol determinant. El încearcă să introducă succesiunea temporală şi a datelor, dar datarea se face prin raportarea la diferite repere (de exemplu, generaţiile de regi persani etc.), ceea ce are ca rezultat o formulare asincronică. Abia Hellanicos din Mytilene (cca 479 — cca 395 î.e.n.), părintele cronografiei greceşti, a încercat să unifice bazele datării istorice pornind de la lista preoteselor zeiţei Hera din Argos. Tentative ulterioare (pornind de la cronologia olimpiadelor) au făcut Timaios din Taormina (cca 355—340 — cca 200—245 î.e.n.) şi, în special, Eratosthenes din Cyrene (cca 275 — 195 î.e.n.). Totuşi, pînă la sfîrşitul antichităţii lipseşte o formulare clară a cronologiei.

Se susţine că, în general, romanii au avut sentimentul curgerii timpului mai dezvoltat decît grecii; aceştia din urmă însă se caracterizau printr-o concepţie mai cuprinzătoare asupra spaţiului[6]. Ca şi în ceea ce priveşte timpul, concepţia asupra spaţiului nu avea un caracter filozofic, ci mai mult tehnic — care ordona şi preciza naraţiunea. Ne referim aici în primul rînd la Hecateu din Milet (secolele VI—V î.e.n.), autorul „Hărţii lumii" *(Ges periodes)* şi al descrierilor geografice, care, în lucrarea sa *Periegésis* a demarcat pentru prima oară linia între Europa şi Asia, iniţiind astfel un nou curent în literatura de specialitate. Din acest moment observăm o tot mai puternică consolidare a ideii de spaţiu în istoriografia greco-romană. O mare realizare au constituit-o lucrările lui Eratosthenes, care au făcut să prospere ideile legate de designare şi înţelegere a spaţiului. În ultimă instanţă, concepţia asupra curgerii timpului, bazată la greci pe ideea larg acceptată în gîndirea lor filozofică a „eternei reveniri", duce la o slabă percepere a vremuirii faptelor istorice şi, odată cu aceasta, a continuităţii istorice. Această observaţie nu trebuie înţeleasă în mod exclusiv, deoarece se poate sesiza la Homer o anume conştiinţă a unităţii între timpurile trecute şi cele prezente[7].

Noţiunea de schimbare şi mişcare apare în mod clar, în filozofia antică, la Aristotel, de exemplu, însă ea abia pătrunde în sfera istoriei. Trebuie adăugat că, în ciuda unui anume progres înregistrat în istoriografia medievală în ceea ce priveşte receptarea curgerii timpului, istoriografia antică a indicat mai pregnant schimbările în istorie decît cea medievală, pentru care contau mai mult modelele, deci elementele invariabile. În istoriografia antică, aceste modele erau mai mobile, legate în mare măsură de activitatea omului, deşi omul trăia sub semnul destinului, ale cărui fire se aflau în mîinile zeilor.

Toate observațiile de pînă acum s-au referit la modul în care concepeau anticii metoda descrierii trecutului. După cum am văzut, ei au reflectat asupra valorilor estetice ale descrierii și asupra rolului social al acesteia, asupra necesității unor legături cauzale pe cît posibil comprehensive și asupra introducerii în descrierea istorică a ordinii temporale și spațiale. În afară de aceasta, s-a mai vorbit despre necesitatea unui discurs obiectiv și despre aspirația către adevăr (Polibiu).

În ciuda prezenței în istoriografia antică a individualismului metodologic, putem găsi în cadrul ei și o oarecare tendință spre formulări general-globale, dar care acordă o atenție neînsemnată cauzelor diferențelor existente între situațiile diverselor popoare, formulări care constituie însă primii pași în această direcție. O astfel de tendință se manifestă în primul rînd în istoriografia romană — apărută pe fundalul expansiunii politice — care scoate în evidență istoria universală, fără de care istoria Romei ar fi rămas de neînțeles. În istoriografia greacă, primul din acest punct de vedere este Hellanicos din Mytilene, autorul unei istorii universale și al cîtorva monografii speciale, de nepreţuit — după cum apreciază H. J. Marrou[8] — pentru dezvoltarea gîndirii istorice. Tendința către tot mai ample sinteze o putem observa apoi la mulți istorici, printre care poate fi citat în primul rînd Poseidonius (135—50 i.e.n.).

Totuși s-a reflectat puțin asupra cunoașterii istorice propriu-zise, adică asupra surselor documentare de bază ale narațiunii, deși anticii (de exemplu Tucidide) stăpîneau bine euristica, ca și multe alte metode de reconstituire a trecutului. Deci a trebuit să se dezvolte euristica practică, deși lipseau formulările teoretice. Progresul în acest domeniu este dovedit prin faptul că Herodot, în comparație cu logografii, își dezvăluie într-o oarecare măsură izvoarele. Nu era însă o regulă generală, deoarece nici chiar Tacit, care era relativ exact, nu-și citează izvoarele[9]. Se poate spune că în acest timp nu exista preocuparea pentru cercetarea izvoarelor. Istoricii nu se îngrijeau de conservarea izvoarelor, folosind în mod mai mult literar decît științific mărturiile pe care le întîlneau întîmplător. Această apreciere generală nu poate fi negată de unele excepții ca, de exemplu, de atitudinea inductivă a lui Aristotel, care recomanda strîngerea de fapte concrete. Cauza consta în faptul că istoria nu era tratată în mod științific; același lucru se poate susține și despre evul mediu. Simțul critic față de izvoare apare în unele elemente de interpretare rațională a vechilor mituri (tratate ca izvoare) în *Genealogia* lui Hecateu din Milet (despre care am mai amintit). Cu toată creșterea conștiinciozității în cercetarea izvoarelor, nu se ajunge la critica lor internă și externă.

2. Evul Mediu

Evul mediu a moștenit de la lumea antică, în domeniul metodei istorice, unele elemente de teorie a descrierii istorice și, în primul rînd, o bogată practică istoriografică cu înalte valori estetice. Abia spre sfîrșitul evului mediu, sub influența umanismului, istoriografia europeană atinge vechile culmi ale narațiunii interesată de formă, mai exact, sub raportul ordonării spațio-temporale. Reflecția asupra timpului a constituit principala forță a gîndirii medievale atît în ceea ce privește filozofia, cît și metodele istoriografiei. Pentru creștinism timpul are o direcție clară: curge de la facerea lumii către judecata de apoi. În antichitate, în special la greci, timpul nu avea o direcție anume, se mișca ciclic.

Schimbarea concepției despre timp în evul mediu a avut repercusiuni și asupra modului de înțelegere a istoriei. O consecință deosebit de importantă pentru literatura istorică a avut-o conceptul introdus de Aurelius Augustinus (Sf. Augustin — 354—430 e.n.) al istoriei ca o succesiune de epoci care constituie realizarea unor scopuri divine determinate. Interpretarea lineară a cursului istoriei consolidează concepțiile cristologice (epoca Tatălui, a Fiului și a Sfîntului Duh), precum și împărțirea introdusă de Gioacchino da Fiore (sec. XII) în ere (status — *n.t.*) și perioade (aetates — *n.t.*). Mai tîrziu, se raliază la aceste concepții Bossuet (1627—1704), precum și filozofii iluminiști, care le îmbogățesc cu elemente laice.

Pentru practica istorică medievală au fost totuși mai importante progresele în măsurarea timpului. Alături de realizările mai timpurii ale cronografilor Sextus Iulius Africanus (secolul III e.n.) și Eusebius din Caesarea[10] (secolul IV. e.n.), baza pentru măsurarea timpului a dat-o eminentul istoric al bisericii Beda Venerabilul (cca 673—735), autorul cunoscutei *De temporum ratione*, prin lucrările sale asupra tabelelor pascale (care serveau la calcularea datei pentru paște). El a observat o mare discrepanță între anul astronomic și calendarul iulian, inițiind prin aceasta discuțiile asupra reformei calendarului, care a fost efectuată abia în secolul al XVI-lea (calendarul gregorian), fiind la început obstrucționată de biserică. Cea mai mare importanță practică a avut-o însă tabelul pascal întocmit de Beda, acesta aplicînd calcularea timpului de la nașterea lui Hristos. Acest mod de a calcula provine de fapt de la călugărul roman Dionisie cel Tînăr (secolul VI î.e.n.), dar Beda a fost primul care a introdus în istorie era concepută de acesta. Pînă la sfîrșitul sec. al XVII-lea s-au calculat după această metodă numai anii de după nașterea lui Hristos. Lucrările lui Beda, precum și ale unor calculatori creștini de mai tîrziu au contribuit la unificarea sistemului cronologic al istoriografiei medievale în Europa. Aceasta se referă numai la partea de cronici și anale a scrierilor (în sensul cel mai strict al acestor termeni), curentul narativ sau epic (ne gîndim la perioada din jurul secolului al XII-lea) de tipul „gesta" neatribuind aceeași semnificație preciziei cronologice, concentrîndu-și atenția asupra unei descrieri a acțiunii pe cît posibil mai pitorească și mai instructivă. Se poate afirma, în general, dar nu cu mare precizie, că primul curent a fost legat în mai mare măsură de centrele bisericești (mănăstiri și biserici), iar al doilea era reprezentat într-o mare măsură de istoriografia de curte.

Elementul spațial, care concentra atenția istoricului asupra diferențelor dintre teritorii și popoare, exprimîndu-se astfel nevoia de a explica, a căpătat profunzime în perioada medievală europeană. În domeniul geografiei se pot mîndri cu mari descoperiri arabii (ca, de exemplu, Al Mussudi în sec. al X-lea sau Ibn Khaldun în sec. al XIV-lea), probabil cei mai mari călători ai Evului Mediu, favorizați în acest sens de relativa unitate a lumii islamice[11]. Lucrările lor nu au influențat însă scrierile creștine.

Deși se înregistrează un oarecare progres al preciziei în descriere, nu este de mirare însă că în istoriografia creștină nu se înregistrează nici un progres în examinarea cauzelor deosebirilor și schimbărilor. Puternicul curent umanist care a existat în antichitate în prezentarea evenimentelor istorice și care a legat originea schimbărilor de acțiunile omului a înregistrat un regres evident în perioada creștinismului medieval. Individualismul cedează locul universalității; omul devine un instru-

ment în mîna lui Dumnezeu, care dă o finalitate evenimentelor istorice și asigură lumii protecția sa, omul neavînd nici o posibilitate de a produce schimbări esențiale în lume. O astfel de interpretare a realității istorice trebuia să influențeze o anumită atitudine metodologică în ceea ce privește descrierea acestei realități. Respectarea succesiunii temporale în descriere a îndreptat gîndul istoricului pe calea cercetării legăturii dintre cauză și efect, dar omnipotentul pragmatism, care căuta în istorie modele ce derivau, în ultimă instanță, de la Dumnezeu, a barat drumul unei analize explicative exacte atît în ceea ce privește reliefarea factorilor purtători de schimbare, cît și în ceea ce privește cercetarea conceptului de cauzalitate în istorie. Un oarecare progres în sfera explicației istorice îl face istoriografia arabă, dar nici ea nu cunoaște categoriile dezvoltării istorice.

Istoria medievală a fost pragmatică atît în forma ei ecleziastică (implementarea ideilor creștine), cît și în forma ei laică (slujirea monarhilor și a statului), dar, avînd în vedere puternica dominare a vieții intelectuale de către elementele religioase, în sfera selectării faptelor, adică a multilateralității și relativei obiectivități a formulării, efectele au fost mai dure decît în antichitate. Pe de altă parte însă, creștinismul a influențat dezvoltarea unei tendințe universaliste în istoriografie, care aspira să cuprindă întregul trecut istoric într-un context geografic pe cît posibil mai vast, în timp ce acceptarea elementului divin capabil să explice totul nu îndrepta atenția spre alți factori de diferențiere și schimbare. Ca exemplu pot fi dați Orosius, Otton de Friesingen (secolul XII) sau autorul „Cronicii papilor și împăraților", Martin din Opawa (Troppau), supranumit Martin Polonul (secolul XIII). Dar, cu toată tendința de formulare globală, lipsa reflecțiilor asupra deosebirilor, transformării, dezvoltării, nu a permis schimbarea caracterului în fond compilator al activității cronicărești medievale. Pe de altă parte, folosirea mai decisă a elementelor temporale și spațiale nu a fost suficientă ca descrierea istorică să devină o imagine coerentă și compactă. Aceasta reclama o meditație profundă privind explicarea deosebirilor între fapte, a mutațiilor în timp și a dezvoltării, ceea ce putea rezulta numai dintr-o atitudine de cercetare față de realitatea trecută, meditație care n-a existat nici în epoca medievală, nici în antichitate.

Dar descrierea putea fi ameliorată, dîndu-i pe cît posibil o bază demnă de crezare. Evul Mediu, în special în istoriografia bizantină și arabă, a marcat efectiv un progres în analiza izvoarelor. Nu se poate spune același lucru despre literatura creștină, unde acest spirit critic era foarte timid. Acest progres era o rezultantă a dezvoltării euristicii, a atenției față de cercetarea izvoarelor și față de o documentare mai completă și îngrijită a descrierii. Progresul era paralel cu lărgirea evidentă a orizontului intelectual al păturilor superioare ale societății, în pas cu dezvoltarea culturii citadine și a vieții universitare, precum și cu o anume evoluție a opiniilor privind sarcinile istoriei. Se simțea tot mai mult nevoia unor scrieri de proveniență laică angajate politic, cel puțin tot atît cît și religios. Era vorba de o literatură care să corespundă manifestărilor de crescînd patriotism național, căreia nu puteau să-i facă față annalistica tradițională și hagiografia, susținute de slabe baze euristice și aflate de fapt în declin. Începuturile acestor tendințe le observăm încă din secolele XI—XII atît în vestul Europei, cît și în Rusia (sub influența istoriografiei bizantine), dar dezvoltarea lor se face în secolele următoare, culminînd în sec. al XV-lea.

În Polonia, năzuința de a scrie o mare cronică națională își găsește expresia în colecția din secolul al XIV-lea, *Cronica Magna seu Longa Polonorum*, care pare a fi rezultatul unei lucrări pregătitoare (euristice), probabil a lui Janek din Czarnków[12], pentru întocmirea unei istorii naționale[13]. Ideea a fost realizată apoi de Jan Długosz. Analiza operei sale *Annales* certifică un considerabil progres al euristicii, dar trebuie avut în vedere că Długosz era unul dintre istoricii remarcabili ai epocii sale. J. Dąbrowski scrie că în epoca în care a activat Długosz „nu era istoric în Europa care să-l egaleze, și cu atît mai puțin să-l depășească"[14]. El afirmă că nici chiar primii scriitori umaniști, inclusiv vestitul Enea Silvio Piccolomini, nu au creat o operă care s-o întreacă pe cea a lui Długosz, deși aceasta a fost scrisă în spiritul pragmatismului religios. În folosirea izvoarelor pe Długosz l-a caracterizat tendința de a obține, pe cît posibil, o documentare cît mai diversă și, ceea ce merită subliniat, de a ajunge la izvoarele primare, deci nu numai la vechile compilări, ci chiar la documentele „ce prin biserici, arhive și alte locuri au fost risipite". El scria: „nemulțumindu-mă cu repetarea a ceea ce au scris cei vechi și străinii, vreau să înaintez un pic"[15]. Merită subliniat, fapt în general neobservat, că în însăși juxtapunerea unor izvoare variate (cronici poloneze și materiale cehești, rusești, teutone, ungurești, scrisori, tradiții orale, observații proprii, relatări contemporane) se ascunde momentul criticii lor externe și interne. Conform uzanțelor timpului de atunci, Długosz nu citează sursele, dar analiza critică a operei sale demonstrează că în descrierea unui fapt el se baza, pe cît era posibil, pe mărturii originale sau pe cele mai apropiate cronologic de acel fapt. Cu toată veridicitatea operei lui Długosz, demonstrată mai sus, legată de progresul euristicii reprezentată de el, el amestecă în narațiune relatările despre fapte cu propria fantezie, cu care vrea să completeze golurile izvoarelor și să ofere explicații cauzale. Pentru o critică modernă a surselor lipseau științele auxiliare bine dezvoltate, chemate la viață abia în secolele următoare de reflecția asupra bazelor cunoașterii istorice.

Totuși, în perioada în care a activat Długosz observăm începuturile științelor auxiliare ale istoriei. După cum este de așteptat, aceste discipline erau legate la început de un anume spirit critic față de document, care juca un rol important în evul mediu, dar care adesea era falsificat. L. Valla (1407—1457), secretar pontifical și una dintre mințile luminate ale vremii, a fost printre primii care au suspectat acest mod de reconstituire a trecutului. Examinînd așa-numita donație a lui Constantin, pe care el o considera un mit, s-a străduit să folosească atît critica externă, cît și critica internă. Istoricul — considera el — este dator să fie obiectiv, avînd grijă ca imaginea trecutului să nu-i fie deformată de „studium", „odium" sau „vanitas"[16].

În perioada Evului Mediu tîrziu, importante contribuții la interpretarea literaturii istorice a avut eminentul istoric al lumii musulmane Ibn Khaldun (Abd ar-Rahman ibn Khaldun — 1332—1406), autorul unei istorii a arabilor, persanilor și berberilor, precum și al unei revelatoare opere *Prolegomene la istorie*. El a anticipat clar cuceririle gîndirii sociologice de mai tîrziu, proclamînd necesitatea reflectării mutațiilor din structura socială pe fundalul procesului continuu de dezvoltare istorică. Analizînd (în primul rînd) diferențele dintre popoarelor nomade și sedentare, Khaldun indică factorii purtători de schimbări sociale (în special factorul geografic). El interpretează obiectul istoriei într-un sens foarte larg, ca pe un studiu al „culturii lumii", anticipînd astfel iluminismul.

În fine, la el pot fi întrezărite unele tentative de a diferenția istoria științifică (cercetarea mutațiilor în structura socială) de cea descriptivă. El a pus în strînsă legătură cunoașterea izvoarelor cu atitudinea critică față de ele[17].

NOTE

1. J. Dobiáš, *op. cit.*, p. 36, 49—50.
2. *Ibidem*, p. 102; E. Bernheim, p. 27; R. Aron, *Thucydide et le récit des événements*, în „History and theory", I, 1961, p. 104 ș.a. Cf. și F. Châtelet, *La naissance de l'histoire*, p. 81 și urm.
3. De ex. A. Stern *Philosophy of History and the Problem of Values*, The Hague, 1962, p. 49.
4. Cf. J. Dobiaš, *op. cit.*, p. 182—184; F. Teggart, *Theory and Processes of History*, p. 174—175; L. Febvre, *A Geographical Introduction to History*, London, 1932, p. 1—4; Hippocrates, Platon, precum și Aristotel (într-unul din capitolele cunoscutei sale lucrări *Politica*) au subliniat influența climei asupra omului.
5. *Chronologia polska*, Warszawa, 1957, p. 36.
6. Cf. de ex. K. Hanell, *Zur Problematik der älteren römischen Geschichtsschreibung*, în „Histoire et historiens dans l'antiquité", p. 180 și urm. (opinie în discuția cu J. de Romilly). Chiar și la Tucidide momentul geografic ocupă un loc foarte modest. Vezi și F. Sieveking, *Die Funktion geographischer Mitteilungen im Geschichtswerk des Thukidydes*, în „Klio", vol. 42, 1964, p. 73—179, în special p. 73.
7. Cf. K. Latte, *Die Anfänge der griechischen Geschichtsschreibung*, în „Histoire et Historiens", *op. cit.*, p. 3—4.
8. H. J. Marrou, *Qu'est-ce-que l'histoire*, în „L'Histoire et ses méthodes", p. 5 și urm.
9. Cf. S. Hamer, *Tacyt i jego dzielo* [Tacit și opera sa]. Introducere la ediția poloneză, Tacit, *Opere*, vol. 1, Warszawa, 1959, p. 50.
10. Cf. W. Nigg, *Die Kirchengeschichtsschreibung. Grundzüge ihrer historischen Entwicklung*, München, 1934.
11. Acest fapt este demonstrat cu deosebire de cunoscutele note de călătorie ale lui Ibn-Battuta (sec. XIV). Cf. *Osobliwości miast i dziwy podróży 1325—1354* [Particularitățile orașelor și ale călătoriei din 1325—1354], Warszawa, 1962.
12. Ne raliem opiniei lui J. Dabrowski din *Dawne dziejopisarstwo polskie* [Istoriografia poloneză veche], Warszawa, 1964, p. 129 și urm.
13. Cf. B. Kürbis, *Dziejopisrarstwo wielkopolskie XIII i XIV w* [Istoriografia din Wielkopolska în secolele al XIII-lea și al XIV-lea], Warszawa, 1959, p. 35. ș.a.
14. J. Dąbrowski, *op. cit.*, p. 239.
15. *Ibidem*, p. 223.
16. Cf. B. Suchodolski, *Narodziny nowożytnej filozofii człowieka* [Începuturile filozofiei moderne despre om], Warszawa, 1963, p. 35—37. Mențiuni despre Lorenzo Valla, adesea foarte amănunțite, întîlnim în multe lucrări.
17. Studii complete despre Ibn Khaldun oferă H. Becker și H. E. Barnes în *Social Thought from Love to Science* (trad. pol., Warszawa, 1964, p. 360 și urm.), vol. I, ed. a III-a, New York, 1963. Printre alte studii atragem atenția asupra lucrării lui N. Schmidt (*Ibn Khaldun*, 1930), capitolului care-l prezintă pe Ibn Khaldun ca istoric, precum și asupra studiului lui Muhsin Mahdi, *Ibn Khalduni's Philosophy of History*, 1957. Dintre lucrările poloneze cf. J. Bielawski, *Twórca socjologii w świecie Islamu Ibn Chaldun* [Creatorul sociologiei în lumea islamică Ibn Khaldun], în „Kultura i społeczeństwo", vol. III, nr. 2. Există și o traducere în engleză a operei lui Ibn Khaldun *The Muquddimah: An Introduction to History*, 3 vol., New York, 1958.

V. INTERPRETAREA CRITICĂ

1. Formarea modelului critic de cercetare și eruditionismul timpuriu

Schimbarea centrului de greutate al preocupărilor istoricului de la narațiunea în sine la bazele acestei narațiuni, schimbare manifestată încă de la sfîrșitul evului mediu, dar precizată în timpurile moderne, a avut ca rezultat o splendidă dezvoltare a tehnicilor critice ale istoricului. Instrumentele tot mai subtile ale acestor tehnici reprezintă „signum specificum" al unei bune activități a istoricului și chiar și azi, cînd știința istoriei consideră existența acestor tehnici ca pe ceva firesc, unii dintre istorici, preocupați de metodologie (de exemplu L. E. Halkin), le socotesc un criteriu al caracterului științific al istoriei. Acest criteriu, care minimalizează de fapt istoria, a fost îmbogățit însă, în planul modelului critic, de cerințele unei narațiuni nu numai adevărate, ci și cu virtuți teoretice (filozofice). Necesitatea lui fost susținută în general de filozofii și de teoreticienii științei, deși nici istoricii proeminenți nu s-au abținut de a face considerații generale.

În modelul critic de cercetare domină, întreținută de diverse motive, reflecția asupra metodelor de cercetare a izvoarelor și de critică a acestora, dar spiritul critic s-a extins apoi, în bună parte, asupra întregii opere a istoricilor. Un astfel de spirit inspiră, de exemplu, prima istorie amplă a istoriografiei moderne scrisă de de La Popelinière[1]. Printre numeroasele propuneri interesante ale acestei lucrări, care proclamă ideea de „istorie perfectă" *(histoire accomplie)*, găsim, printre altele, condamnarea acelei narațiuni care pune în gura eroilor monologuri și dialoguri imaginate de istorici; de La Popelinière se opune excesivei emiteri de verdicte asupra trecutului, comparînd acest tip de istorici cu niște studenți care, ieșind de la curs, încearcă să „schimbe" legea lui Licurg sau a lui Solon. El subliniază că istoria nu trebuie scrisă în folosul cuiva. Narațiunea trebuie să fie adevărată, să înfrunte legenda și mitul; caracterul ei științific este dat de tendința de a descoperi „cauzele naturale" *(causes naturelles)* ale evenimentelor istorice. Se pare că lucrarea lui de La Popelinière poate fi considerată expresia formării unui nou model de cercetare istorică. Pot fi citate numeroase alte lucrări care promovează acest model.

Corespondentul lor filozofic este creația lui Francis Bacon (1561—1626). El îndeamnă la prudență în formularea verdictelor și, dorind să revoluționeze știința, el atribuie inducției un rol principal. Aceasta a însemnat pentru istorie recomandarea de a respecta strict izvoarele, fără să se ceară însă renunțarea totală la ipotezele ce nu se bazează pe izvoare. A devenit faimoasă ideea lui Fr. Bacon de a sistematiza factorii „care asaltează mintea omului", care îi împiedică deci pe istorici să reconstituie critic trecutul. (Aceștia sînt așa-numiții „idola theatri" (supunerea la doctrină), „idola fori" (a lua cuvintele drept lucruri), „idola specus" (convingeri individuale) și „idola tribus" (mituri de grup). Metoda induc-

tivă a lui Bacon își va găsi pe deplin continuarea în pozitivismul secu-
lului al XIX-lea.

Este evident că, în comparație cu critica modernă a izvoarelor,
această atitudine critică, promovată și utilizată în raport cu mărturiile
trecutului, avea încă un caracter limitat, ba mai mult, ea nu-și avea sor-
gintea, în perioada Renașterii, în pasiunea cercetării autonome, ci în sco-
purile practice. Devenea tot mai frecvent apelul la exemplele istorice
în viața contemporană și în special în conflictele ei, atingînd un nivel
deosebit în luptele religioase din timpul Reformei. Adepții Reformei cău-
tau sprijin în istorie și se străduiau să demonstreze (într-o sferă sau
alta) falsitatea imaginii trecutului creată de vechea istoriografie biseri-
cească și de cea papală contemporană. Aceste tentative apar în sec. al
XV-lea și se intensifică în sec. al XVI-lea. În acest context, analiza izvoa-
relor s-a extins deseori dincolo de critica externă, creînd astfel nucleul
hermeneuticii. Rezultatele preocupărilor analitice pentru izvoare apar
într-o formă mai precisă în sec. al XVII-lea. E adevărat, Renașterea în-
deamnă la o cercetare critică a izvoarelor, dar — dacă examinăm faptul
din punctul de vedere al dezvoltării reflecției asupra istoriei — ea aduce
în primul rînd dezvoltarea filozofiei sociale (sau, altfel spus, a sociolo-
giei istorice) și politice, ceea ce a avut o importanță imensă pentru evo-
luția judecăților asupra obiectului cercetării istorice. Deja la N. Machia-
velli (1469—1527), F. Guicciardini (1483—1540), J. Bodin (1530—1596) și
la alții filozofia, pînă atunci deductivă și teologică, se împletește cu istoria.
Punctul de pornire pentru o astfel de atitudine n-a fost atît o întrebare
științifică cu caracter pur cognitiv, cît o necesitate de cunoaștere socială
și politică a vremurilor, pentru care se căuta sprijin în trecut, deși acești
autori erau departe de o atitudine moralizatoare.

Am vrea să subliniem excepționala importanță pe care au avut-o
pentru evoluția gîndirii asupra istoriei lucrările lui Machiavelli, consi-
derat de altfel de contemporani în primul rînd ca istoric. El a adus din
nou în politică, după o pauză care a durat de la Aristotel, o viziune
laică și științifică. În materie istorică, Machiavelli, urmînd un drum deja
bătut — dacă ținem seama de cei mai apropiați predecesori ai lui, printre
care Villani cu ale sale *Cronici florentine (Cronica fiorentina)* — accen-
tuează puternic problematica socială conjugată cu conflictele interne ale
societății, se interesează de originile statului (premisele conceptului de
contract social), de rolul social al religiei și dreptului, de viața econo-
mică. Extinderea obiectului cercetării științifice era legată de introduce-
rea gîndirii filozofice (teoretice) non-teologice, care organiza descrierea —
inexistentă în istoriografia pragmatică și cronicărească — și care per-
mitea simultan o selecție corespunzătoare a informațiilor despre fapte.
Nu întîmplător reflecția asupra acestei probleme datează din timpul Re-
nașterii. În ciuda numeroaselor deosebiri, F. Guicciardini a reprezentat în
literatura istorică tendințe similare cu ale marelui său predecesor[2].

O importanță decisivă pentru evoluția metodologiei istoriei a avut
lucrarea lui J. Bodin *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566),
născută din amintitele polemici ale Reformei, dedicată exclusiv jude-
căților asupra istoriei, deși se referă cu precădere la evenimentele isto-
rice și nu la metodele de reconstituire a lor[3]. J. Bodin subliniază că
pentru dezvoltarea istoriei este necesară aprofundarea analizei și a cri-
ticii mărturiilor documentare. În reflecțiile sale asupra istoriei, el con-
semnează, pentru prima oară, necesitatea ca istoricul să posede cunoș-
tințe și din afara izvoarelor (în special geografice și cronologice). În

considerațiile cu privire la „istoria umană", delimitată de el, adică în
considerațiile asupra genezei societății și statului, deci și asupra
factorilor ce determină diferențele între diversele societăți, Bodin atrage
atenția asupra caracteristicilor geografice și climatice ale mediului am-
biant, precum și asupra trăsăturilor antropologice ale oamenilor (factori
statici). Totodată, el distinge și rolul factorilor sociali, în primul rînd
al conflictelor ce survin în societate, deci al factorilor legați de activi-
tatea omului (factori dinamici). Multe din concluziile lui sînt asemănă-
toare cu cele ale genialului său precursor Ibn Khaldun, ale cărui scrieri
Bodin poate le-a cunoscut. El demonstrează un simț mult mai pronun-
țat al timpului și al procesului istoric decît predecesorii săi.

O dovadă a evoluției generale a opiniilor în perioada Renașterii o
constituie apariția conceptului de „progres"[4], definit nu prea clar, dar
care devine de acum încolo o categorie permanentă a gîndirii istorice și
principala realizare renascentistă în acest domeniu. Etapa incipientă a
acestei evoluții este marcată de operele lui Fr. Bacon și J. Bodin. Acesta
din urmă încearcă, într-o oarecare măsură, să se pronunțe asupra istorio-
grafiei precedente, în această tentativă el găsind un eminent continuator
în persoana lui de La Popelinière, amintit mai sus.

Înviorarea spiritului critic în literatura renascentistă trezește la viață
științele auxiliare ale istoriei și, în primul rînd, diplomatica (în sensul
cel mai larg al acestui cuvînt). Totodată se înregistrează un real pro-
gres în evoluția cronologiei, legat de disputele provocate de reforma
Papei Grigore XIII (J. Scalinger, 1540—1609, *Thesaurus temporum;* D.
Petavius, 1583—1652, *De doctrina temporum*, 1627). Scalinger a propus
diviziunea timpului în istorie după principii matematice și astronomice,
iar Petavius a fost primul care a datat evenimentele înaintea sau după
nașterea lui Hristos. Acest mod de datare se răspîndește treptat în cursul
secolul al XVII-lea. Ca și cronologia, diplomatica se formează în mediul
mănăstiresc al abațiilor St. Germain-des-Près și St. Denis; momentul
exact al nașterii sale este anul 1681, data apariției primei cărți a lui
J. Mabillon, *De re diplomatica libri VI*. În aceeași perioadă apare fai-
mosul dicționar al latinei medievale al lui Du Cange, valabil și azi.

În secolul al XVII-lea, care se caracterizează în primul rînd prin
progresul tehnicii de stabilire a faptelor, apar primele ediții de culegeri
de izvoare, unele foarte cuprinzătoare, în care încep să se aplice treptat
principiile criticii. În anul 1623, G. J. Voss publică la Leida lucrarea *Ars
historica*, care constituie nucleul viitoarelor tratate de istorie („istorica").
În lucrare nu găsim considerații metodologice precise, ci numai o înși-
ruire de reguli de tehnică a scrierii istorice, pe care autorul o atribuie
abilității de a distinge falsul de adevăr. Abilitatea de a scrie istorie este
„arta istorică", arta critică[5]. Între cercetători cîștigă tot mai mult teren
opinia, relevată de Fr. Bacon, a necesității de a se elibera de pragmatism
și de a scrie o istorie obiectivă. Pe această temă au loc discuții tot mai
ample, care duc la intensificarea tendințelor critice ce operează treptat
cu mijloace tehnice tot mai dezvoltate.

Evenimentele pe care le observăm în sfera literaturii istorice în se-
colul al XVII-lea și, parțial, încă în secolul al XVI-lea, reclamă o aten-
ție particulară[6], pentru că acum începe să se formeze pentru prima
dată (ne gîndim în primul rînd la Franța) un mediu profesional de sa-
vanți istorici (o societate de savanți în general) conștienți de identitatea
lor, al căror țel principal este pur și simplu reconstituirea obiectivă a
trecutului. Ei vor să trateze istoria ca pe o știință, opunîndu-se tendin-

ţelor pragmatice, în special celor inspirate de biserică şi de cercurile guvernamentale. În general, ei resping diversele speculaţii răspîndite anterior referitoare le evenimentele istorice şi atrag atenţia asupra perfecţionării metodelor de cercetare, în primul rînd a criticii izvoarelor.

Aceste noi tendinţe apar în diverse părţi, dar se manifestă cu claritate în cercurile mai luminate ale bisericii (atît în cele catolice, cît şi în cele protestante). În discuţii începe să se pună accentul pe o bună documentare a tezelor. O interesantă dovadă în acest sens o constituie, în primul rînd, *Acta Sanctorum* — opera aşa-numitului grup al savanţilor bollandişti (după numele iniţiatorului acestei publicaţii — Jean Bolland). În această etapă se introduc unele rigori ale gîndirii ştiinţifice într-un domeniu aşa de puţin critic cum este istoria sfinţilor. Dar cea mai înaltă expresie a noilor tendinţe istorice o constituie operele deja citate ale lui Mabillon şi Du Cange. Mabillon este cel care a stabilit un complex de reguli fundamentale de cercetare a autenticităţii şi veridicităţii documentelor-sursă, valabile pentru multă vreme[7].

În concluzie, se poate vorbi de apariţia primei etape a eruditionismului în istorie. Rolul ei de pionierat a constat în eforturile de a plasa istoria într-un orizont ştiinţific. Eruditţii au luat atitudine şi împotriva istoriei ecleziastice şi împotriva celei nobiliare. Curentul istoriografiei erudite nu se stinge, evident, în secolul al XVII-lea, el continuă să existe, îmbogăţindu-se cu noi valori, care dau mai tîrziu o amprentă caracteristică activităţii în domeniul istoriei.

Cu toate strădaniile critice, literatura istorică a rămas în continuare o artă puţin critică, care a încercat să joace — împreună cu filozofia, sau chiar independent — rolul de „magistra vitae". Este deci uşor de înţeles de ce ea n-a putut obţine aprobarea scepticului şi riguroşului Descartes (1596—1650), aşa după cum înainte nu o obţinuse nici pe cea a lui Aristotel. Descartes, militînd pentru un model deductiv al cunoaşterii, îi reproşează istoriei, printre altele, spiritul critic încă prea limitat, amestecul prea mare al fanteziei şi incapacitatea de a selecta faptele. În acest sens el avea mare dreptate; situaţia specială de trecere a ştiinţelor naturale — pînă atunci neglijate — pe o cale tot mai ştiinţifică ameninţa cu mărirea distanţei dintre vastitatea şi exactitatea studiilor despre natură, pe de o parte, şi studiile asupra societăţii, pe de alta.

Influenţa lui Descartes asupra gîndirii metodologice a istoriei a fost dublă. În primul rînd a creat un climat filozofic care favoriza aspiraţiile de exactitate, claritate şi conştiinţa critică. În al doilea rînd, avansînd noţiunea progresului continuu şi stabilit apriori pînă la atingerea stării de perfecţiune a cunoaşterii umane bazate pe axioma ordinii naturale a universului, el a fost adevăratul creator al ideii, dezvoltate mai tîrziu în perioada Iluminismului, a legilor naturii considerate ca axiome din care se poate deduce (ca în geometrie) întreaga ştiinţă despre om. De la Descartes, progresul este înţeles neistoric, ca un „proces natural", care constă în realizarea legilor invariabile ale naturii, asigură oamenilor fericirea şi pot fi cunoscute pe calea raţiunii. De invariabilitatea acestor legi se leagă premisa că şi natura umană este invariabilă. Progresul, în această accepţiune, presupunea posibilitatea descoperirii legilor ce-l guvernează ca principii apriorice, independente de desfăşurarea reală a evenimentelor. Abia în epoca Iluminismului a început cercetarea pe o scară mai mare a acestor legi[8].

2. Varianta filozofică a modelului critic al cercetărilor istorice. Dezvoltarea instrumentelor criticii istorice în secolul al XVIII-lea

Pericolul unei disproporţii prea mari între dezvoltarea istoriei şi cea a ştiinţelor naturale a fost preîntîmpinat de dezvoltarea continuă a gîndirii social-politice antifeudale născută în perioada Renaşterii, dezvoltare legată de descompunerea feudalismului şi apariţia unei ideologii corespunzătoare cerinţelor unei burghezii tot mai puternice. Aceasta a dat istoriei şansa de a deveni cu timpul o ştiinţă care cercetează originile şi evoluţia societăţii umane şi explică formarea instituţiilor ei, în principal ale instituţiei statului. O dovadă în acest sens o constituie în primul rînd consideraţiile lui Grotius, Harrington, Hobbes, Locke (referitoare, printre altele, la contractul social), iar mai tîrziu întreaga gîndire filosofică, socială şi politică din secolul al XVIII-lea. Toate acestea au reclamat o intensă activitate în domeniul metodologiei cercetării istorice, domeniu care, însă, n-a reuşit să ţină pasul cu reuşitele în explicarea procesului istoric, legate de „înfilozofarea" istoriei, adică de dezvoltarea deosebită a gîndirii sociale.

Preocuparea pentru explicarea cauzală, care se străduia în primul rînd să pună în lumină diferenţele între stările de atunci ale diverselor societăţi, i-a condus pe savanţi la dezvoltarea metodei comparative şi a celei genetice. În acest sens, se realizează progrese tot mai mari în domeniul euristicii şi criticii izvoarelor, deci un progres în stabilirea faptelor din trecut, dar Iluminismul a exercitat o influenţă mai puternică în definirea obiectului cercetării istorice, în analiza factorilor care explică evenimentele istorice şi în formularea legilor progresului istoric. În ceea ce priveşte caracterul naraţiunii istorice, istoria începe — dar foarte timid — să se erijeze într-o disciplină ştiinţifică care descrie critic, într-o oarecare măsură, evenimentele (din timpul Renaşterii concepute tot mai amplu), care explică faptele şi care — pe baza unor generalizări — se străduieşte să prevadă posibila înlănţuire a evenimentelor. Ca urmare, în reflecţia metodologică asupra literaturii istorice încep să fie completate, uneori destul de superficial, lacunele resimţite de secole, ceea ce nu înseamnă însă că dispar unele disproporţii ale sale.

La uriaşa acţiune de situare a istoriei pe harta ştiinţei au cooperat filozofii (în accepţiunea largă de atunci a acestui cuvînt) şi istoriografii-practicanţi. Este caracteristic interesul deosebit de viu manifestat de filozofi, şi încă de cele mai luminate minţi ale acelor timpuri (Hume, Voltaire şi alţii), pentru cercetările istorice practice, fapt a cărui importanţă pentru dezvoltarea ştiinţei istorice, cît şi a judecăţilor asupra ei ar fi greu de subapreciat.

În ceea ce priveşte euristica şi critica izvoarelor se poate nota un oarecare scepticism cognitiv. În anul 1722 Levesque de Poully scrie *Sur l'incertitude de l'histoire des quatre premiers siècles de Rome;* o lucrare asemănătoare publică în anul 1738 Louis de Beaufort[9]. Nicolas Lenglet de Fresnoy, autor al unui manual de tehnică istorică (după *Ars historica* a lui Voss) intitulat *Méthode pour étudier l'histoire* (1713, completat în 1740), manifestă o mai mare încredere faţă de posibilitatea de a descoperi adevărul pe baza izvoarelor. O comparaţie între manualul lui Voss şi cel al lui Fresnoy indică un progres al gîndirii critice[10]. Fresnoy încearcă să clasifice criteriile de apreciere a autenticităţii mărturiilor documentare (observaţia directă a autorului izvorului, imparţialitatea, claritatea şi preci-

zia expunerii), precum și cauzele defectelor unor izvoare din diverse epoci. Conform opiniei ce se forma atunci, el arată diferențele dintre izvorul primar, mult mai valoros pentru cercetare, și descrierea izvoarelor. El subliniază importanța cunoștințelor provenite din afara izvoarelor în stabilirea faptelor (cunoașterea diverselor religii și obiceiuri). Numeroasele și ambițioasele ediții de izvoare au constituit o școală practică și un stimulent pentru dezvoltarea euristicii și a criticii izvoarelor și, implicit, a științelor auxiliare ale istoriei. Ca exemplu, se pot menționa, dintre publicațiile franceze: *Palaeografia graeca* a lui Bernard de Montfaucon (1708), *Rerum Gallicarum et Franciscarum scriptores* a lui M. Bouquet (1738), 31 volume, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* a lui J. Mansi (1759); engleze: *Foedera conventiones literae et cuiusque generis acta publica* a lui T. Rymer (1704); italiene: 25 volume din *Rerum Italicarum scriptores ab anno Chr. 500—1500*, precum și alte publicații ale lui L. A. Muratori; germane: *Codex Juris gentium diplomaticus* (1693), *Scriptores rerum Brunsvicensium* (1707) și altele ale lui G. W. Leibnitz; *Teutsches Reichsarchiv* de J. Ch. Lünig (1710), *Scriptores rerum Germanicarum praecique Saxonicarum*, de J. B. Menckes (1778); primele ample publicații de tipul „regesta", compilate de P. Georgisch (din 1740); poloneze: *Volumina Legum* (1732) sau *Codex Diplomaticus* (1758).

În contextul extraordinarei dezvoltări a preocupărilor euristice și a criticii izvoarelor nu surprinde nevoia unui nou „Mabillon" îmbunătățit de Toustain și Tassin, care au publicat *Nouveau traité de diplomatique* (6 volume, 1750—1865). Odată cu diplomatica s-a dezvoltat paleografia, delimitîndu-se treptat ca o știință auxiliară distinctă de istorie. De asemenea, se detașează cronologia; originile ei ca știință auxiliară a istoriei se află în lucrările benedictinilor francezi, care în anul 1750 au început să publice *L'art de vérifier les dates et les faits historiques*. În următoarele decenii încep să se înmulțească manualele celorlalte științe auxiliare ale istoriei. Treptat, dezvoltarea lingvisticii a pus la dispoziție instrumente tot mai rafinate pentru înțelegerea și critica izvoarelor.

De asemenea, considerațiile teoretice de pînă atunci privind stabilirea faptelor nu mai corespundeau progresului înregistrat de practică. Un progres, în comparație cu opera lui Fresnoy, se constată, în special, în lucrările lui J. M. Chladenius *(Allgemeine Geschictswissenschaft*, 1752) și G. B. de Mably *(De la manière d'écrire l'histoire*, 1782) și, mai tîrziu, în numeroasele manuale de J. C. Gatterer și A. L. Schlözer. În lucrările lui Chladenius domină problemele legate de veridicitatea izvoarelor. Gradul de certitudine a informației documentare provenită de la izvor, adică al concordanței ei cu faptele, este dată de „calitatea" informatorului, de gradul de universalitate a evenimentului, de confirmarea altor izvoare, de concluziile rezultate din analiza realității contemporane. În celelalte lucrări, alături de problemele criticii izvoarelor și-au găsit o reflectare mai clară noile modalități de cercetare a vieții sociale și politice caracteristice Iluminismului: tendința de a scrie o istorie universală, încercări de clasificare, năzuința de a interpreta integral trecutul istoric și relațiile istoriei cu alte discipline. În Polonia găsim aceste idei, redate pe scurt în *Memorial względem pisania historii narodowey* (1755). [Reflexii privind scrierea istoriei naționale], de A. Naruszewicz (1733—1796). Acest istoric eminent subliniază importanța unei tehnici adecvate pentru a ajunge la adevăr. Printre altele, el scrie: „Critica te învață să deosebești binele de rău, aparența de adevăr, să cîntărești în balanța

rațiunii problemele omenești, să le descoperi cauzele, să analizezi metodele și modalitățile, să evaluezi efectele"[11]; deși preocupat de ideile Iluminismului, el era într-o mai mare măsură reprezentantul eruditionismului modern, în curs de formare, decît al istoriei „filozofante". Un astfel de eruditionism, care se baza pe tendința spre o istorie „filozofică" și care se caracteriza prin orientarea spre o expunere academică sistematică, este promovat de așa-numita școală din Göttingen. Creatorii ei au fost eminenții autori ai schițării unei istorii universale, citați mai sus, J. C. Gatterer (1727—1799) și A. L. Schlözer (1735—1809)[12]. Concepția acestei școli a precedat direct modelul eruditionist de cercetare istorică care s-a dezvoltat în secolul al XIX-lea. Ea nu poate fi însă identificată cu această direcție ulterioară de cercetare. Interpretarea eruditionist-critică se afla la începuturile ei (de exemplu Gatterer și Schlözer n-au reușit să separe istoria biblică de cea laică) și, pe de altă parte, era prea strîns legată de cotitura voltairiană.

Schimbările în concepția privind obiectul istoriei sînt strîns legate de progresul din sfera explicației cauzale. Alături de dezvoltarea unei abordări critice a izvoarelor istorice, aceasta este cea mai mare cucerire a gîndirii metodologice moderne asupra istoriei. Cuprinderea în istorie a problematicii sociale, adică extinderea fundamentală a obiectului ei, mai exact apariția pe tărîmul istoriei a unei științe despre societate, datează, după cum am arătat, încă din timpul Renașterii. Este semnificativ faptul că printre „părinții" sociologiei se menționează în mod obișnuit istoricii Ibn Khaldun și Ferguson, autorul lucrării ***Essay on the History of Civil Society*** (1767). În lucrările lor istorice, aceștia au analizat în mod dinamic diferite categorii sociologice legate de viața grupurilor și de mutațiile sociale. În afara acestor opere de pionierat ale celor doi învățați și a lucrărilor deja amintite din epoca Renașterii, o influență de excepție asupra evoluției concepțiilor privind obiectul istoriei au avut-o operele din epoca Iluminismului, în special cele ale lui Voltaire[13], apoi ale lui Montesquieu[14], A. H. L. Heeren[15], J. Müller[16], E. Gibbon[17] și ale multor altora. Voltaire a afirmat că dobîndirea de către istorie a unui caracter științific depinde de evoluția tehnicii criticii și de amploarea viziunii istoricilor asupra trecutului. Cunoașterea tot mai profundă a trecutului istoric în toate manifestările sale, susținută de „filozofare", a contribuit — după cum au observat exact istoricii iluminiști — la obținerea unei imagini adevărate a trecutului. Un excelent exemplu al unui astfel de gen de a scrie istoria este opera lui E. Gibbon despre căderea Imperiului roman. În concluzie, în acest gen de lucrări, strîns legate de extinderea gîndirii moderne sociale, politico-juridice și economice, și, totodată, de dezvoltarea științei geografiei (descoperirea de noi pămînturi!), obiectul narațiunii istorice cuprinde tot mai multe domenii ale activității umane, ambiția cuprinderii existînd chiar pentru ansamblul culturii umane în diversitatea și evoluția sa. Totuși, se știe că încă cel puțin o jumătate de veac această abordare consecventă a problemei a rămas un deziderat, așa de puternică era presiunea vechilor tradiții istoriografice, politice și diplomatice. În orice caz, cîștigă tot mai mult teren o viziune integrală asupra sarcinilor literaturii istorice, care duce la mărirea interesului pentru o istorie universală. Acest gen de integrare se sprijinea pe cu totul alte baze decît universalismul creștin al bisericii, susținut de ideea de Dumnezeu.

Astăzi este greu de afirmat dacă introducerea unor factori tot mai diferențiați în investigarea cauzelor deosebirilor dintre situațiile țărilor

și popoarelor a fost principalul motiv care a dus la lărgirea obiectului istoriei, sau dacă această dependență a fost inversă. În schimb, nu există nici un dubiu, după cum s-a mai subliniat, că aceste două tendințe au coexistat strîns, deși au fost frînate de concepția invariabilității naturii umane, destul de puternică în gîndirea iluministă. Printre factorii propuși să explice diferențele și mutațiile, cel privitor la originea supranaturală a lumii pierde (evident numai în gîndirea celor care merg în pas cu spiritul epocii și nici atunci pe deplin) din puterea sa explicativă, dar se conturează cu tot mai multă precizie factori ca mediul geografic și clima, nivelul intelectual al societății și caracteristicile culturale ale grupurilor sociale, ba chiar și factori economici (în special comerțul), ceea ce poate fi considerat ca punct de pornire al multor discipline speciale, ca antropogeografia, etnologia, istoria economică și chiar sociologică. În acest mod cîștigă o importanță majoră factorii dinamici, legați de activitatea oamenilor. Totuși, în ceea ce privește înțelegerea asupra diferențelor și schimbărilor continuă să domine factorii statici, independenți de activitatea omului, cum sînt clima, mediul geografic, diferențele de rasă.

Ar fi greu să se enumere toți istoricii cu renume care au evidențiat, într-un fel sau altul, factorii amintiți mai sus. În general, ei pot fi întîlniți în toate lucrările care tind spre o viziune mai largă asupra obiectului descrierii istorice și care se rup de interpretarea teologică încă puternică a istoriei, al cărei model a fost oferit în a doua jumătate a secolului al XVII-lea de Bossuet. Unele opere sînt deosebit de semnificative pentru evoluția gîndirii asupra caracterului de dependență în istorie. Ele aparțin fie curentului ce acordă o atenție mai mare factorilor de natură fizică și biologică, fie curentului ce caută explicația caracterului națiunilor și a situației grupurilor sociale în elementele psiho-sociale. În acest context, Montesquieu consideră în primul rînd factorii ce țin de climă ca predominanți și abia după aceea cei care privesc dezvoltarea comerțului și contactele dintre popoare, densitatea populației, nivelul intelectual[18]. Gibbon vede cauza căderii Romei în dezvoltarea creștinismului. D. Hume — filozof și autorul unei *Istorii a Angliei* (de la 1751) în 19 volume, denumit de H. Becker și H. E. Barnes determinist cultural — merge și mai departe, contribuind în mod decisiv la progresul analizei diferențelor și mutațiilor. El consideră că înainte de a se examina posibilitățile de acțiune a factorilor climatici și biologici trebuie cercetați factorii de natură culturală. Aici pot intra în joc procesele de asociere, de imitare și educație, contactele dintre diversele grupuri și schimburile de idei, „întreruperea“ revoluționară a raporturilor deja stabilite în gîndire, în conducerile politice și în societate[19]. Turgot merge în aceeași direcție[20]. Totuși, ca și la Montesquieu și Hume, premisa invariabilității naturii umane (omul anistoric) privează de profunzime istorică explicațiile pe care le dă diferențelor dintre diversele situații sociale, explicații ce apar astfel ca niște scheme anonime, ce pot fi aplicate oricărei perioade istorice. El consideră că omul este întotdeauna același, în toate timpurile și în toate locurile[21]. Mutațiile sociale se nasc în principal ca rezultat al migrațiilor și al contactului cultural, în special prin intermediu comerțului[22].

Și J. G. Herder ia în considerare factorii sociali și, în mare măsură, pe cei economici. El atrage atenția însă și asupra rolului mediului geografic, și în special asupra rolului climei, ca un factor cu acțiune permanentă, fără a cădea însă în determinism geografic, evitînd, pe deplin

conștient, greșelile lui Montesquieu. Conștiința cooperării unor factori diverși în istorie este foarte avansată la Herder, în comparație cu întreaga literatură a Iluminismului; dar însemnătatea excepțională a acestei gîndiri remarcabile constă în desprinderea de concepția invariabilității naturii umane, cu toată atitudinea diferită a lui Kant în această privință. Dacă se ia în considerare atitudinea similară a lui Ferguson și Condorcet, din care ultimul, vorbind de progresul permanent al istoriei umanității, consideră că se realizează prin perfecționarea gîndirii umane și a educației[23], se poate demonstra formarea unui curent important în rîndul gînditorilor iluminiști, care consideră literatura istorică (în special Herder) ca o reflectare a factorilor de progres uman în continuă schimbare, deci care încearcă să coreleze progresul cu cercetarea procesului real al evenimentelor istorice. Din acest curent face parte și A. L. Heeren, care a accentuat importanța unor fenomene cum sînt comerțul, comunicațiile, migrația și conflictele[24]. Toți acești autori, care nu înțelegeau conceptul de evoluție, dar care doreau să descopere elementele diferențelor dintre situațiile umane, au trebuit să se refere la materiale din alte domenii de cercetare, ceea ce a dus la apariția metodei comparative în istorie.

Dezvoltarea interesului pentru trecut și aprofundarea analizelor istorice au incitat reflecția asupra metodologiei științei istoriei. Acestea nu erau considerații analitice asupra operelor istorice ale timpului, ci mai degrabă observații privind locul (cum este sau cum ar trebui să fie) istoriei în cadrul științelor. În parte, ele reprezintă o variantă *sui-generis* a reacției anticarteziene. R. G. Collingwood scrie că Hume a fost acela care „a pus istoria pe picioare“[25], prin al său *Treatise on Human Nature*. Într-adevăr, meritele lui Hume (de altfel ca și ale lui Locke și, în parte, ale lui Berkeley) sînt mari prin considerațiile sale epistemologice asupra istoriei, dar „punerea istoriei pe picioare“, adică examinarea ei nu numai ca o narațiune, ci și ca o știință de un tip determinat, este opera efortului colectiv al unei întregi pleiade de eminenți gînditori. Primul dintre ei este G. B. Vico (1668—1744), autorul revelatoarei *Scienza Nuova*, editată pentru prima oară în anul 1725, apoi complet revizuită și republicată în anul 1738. El îi impută lui Descartes tendința nejustă de a modela orice cercetare după modelul geometric, în timp ce științele reclamă o abordare diferită în funcție de obiectele lor. Istoria, ocupîndu-se de cunoașterea a ceea ce a înfăptuit omul, se deosebește prin metodologia sa de științele naturii; cunoașterea acțiunilor umane de către om are mai multe șanse de succes decît cunoașterea naturii — caracterul istoriei, din punctul de vedere al conținutului său umanist este definit destul de clar[26]. Vico a conceput, bineînțeles, istoria ca cercetare a evenimentelor unei societăți.

În mod similar a conceput lucrurile Kant în ceea ce privește amploarea cunoașterii, afirmînd că omul poate cunoaște pînă la limitele propriei capacități, dar Kant, preocupat de problemele științelor naturii, în care a introdus ideea variabilității (care abia mai tîrziu avea să influențeze gîndirea istorică) nu s-a preocupat mai îndeaproape de istorie. După cum Vico a oferit prin formulările sale punctul de pornire pentru analiza metodologică a istoriei în perioada Iluminismului, gîndirea lui A. N. Condorcet (1743—1794) a însemnat încununarea acesteia. Odată cu acești doi autori, care au aparținut aceluiași mare curent iluminist de reînnoiri, apare în germene divergența de opinii cu privire la posibilitățile de aplicare a modelelor științelor naturii la cercetările istorice (în general la cercetările în științele sociale), divergențe ce s-au accentuat

mai tîrziu. Vico, evident, nu vedea chestiunea sub formă unei alternative a două modele metodologice, ci pur și simplu căuta un loc pentru concepția carteziană a istoriei pe harta științei din acea epocă. Din contră, Condorcet — plecînd de la gîndirea carteziană — are deja o concepție constituită: el vrea să construiască o știință universală despre om după modelul oferit de matematică, ceea ce definește punctul său de vedere cu privire la metodologia istoriei. Istoria umanității, la fel ca și natura, este guvernată de legi ce pot fi descoperite în cursul cercetărilor. Pe baza cunoașterii acestor legi se poate prevedea în mod științific direcția evoluției istorice[27]. Aceste legi continuă să aibă totuși un caracter deductiv, bazat pe recunoașterea ordinii stabilite apriori de Natură. Crearea condițiilor — prin pregătire intelectuală — pentru a se asigura desfășurarea „naturală“ a lucrurilor și înlăturarea obstacolelor din calea acesteia, a oferit direcții de acțiune practică, bazată pe descoperirea acestor legi.

În concluzie, în perioada pe care am denumit-o perioada gîndirii critice a istoriei, dar care poate fi denumită (raportat la sec. al XVII-lea) și a gîndirii filozofice sau perioada deducționismului, s-au petrecut transformări notabile în știința istoriei. În afara progresului evident (la nivelul întregii gîndiri metodologice) în domeniul euristicii și criticii, care a avut ca rezultat începutul formulărilor teoretice în aceste sectoare de activitate ale istoricului, narațiunea istorică se încarcă cu elemente de teorie socială ca efect al creșterii importanței realității sociale pentru istorie. Din aceste elemente începe să se formeze o adevărată concepție asupra istoriei. La încercările mai vechi, dar permanent întărite, de stabilire a categoriilor de timp și spațiu, care serveau la organizarea descrierii, se adaugă verigi noi, sub forma categoriilor sociologice, antropogeografice și, într-o oarecare măsură, economice. Se naște deci necesitatea unei științe teoretice distincte, care să constituie un îndreptar pentru cercetările istorice. Aceste schimbări de opinii în cercetarea istorică sînt legate de evoluția punctelor de vedere asupra istoriei. În procesul istoric începe să se impună acțiunea legilor generale, înțelese, ce-i drept, în mod cartezian, dar nu numai ca rezultat al „intervenției divine“. Aceasta a permis, în baza cunoașterii „legilor naturii“, să se întrevadă posibilitatea ca istoria să îndeplinească o funcție de previziune (în special Condorcet). Toate acestea se referă, bineînțeles, la realizările de vîrf, care s-au pierdut, din punct de vedere cantitativ, în oceanul unei literaturi tradiționale, anecdotice și puțin critice, continuatoare a istoriei tradiționale pragmatice.

NOTE

1. H. L. V. de La Popelinière, *Histoire des histoires avec l'idée de l'histoire accomplie*, 1599.
2. Cf. W. Voisé, *Początki nowożytnych nauk społecznych* [Începuturile științelor sociale moderne], Warszawa, 1962, p. 206—222.
3. Trebuie luată în considerare în opera fundamentală a lui J. Bodin, *Les six livres de la République*, 1576 (ed. poloneză, cu introducerea lui Z. Izdebski, Warszawa, 1958).
4. Cf. K. Grzybowski, *Z dziejów pojęcia postępu* [Istoricul conceptului de progres], în „Kwartalnik Historyczny", nr. 3, 1957, p. 3 și urm. Pe tema mutațiilor în gîndirea istorică din epoca Renașterii cf. W. K. Ferguson, *The Renais-*

sance in Historical Thought, Boston, 1948; A. Klempt, *Die Säkularisierung der universalhistorischen Auffassung. Zum Wandel der Geschichtswissenschaft im 16 und 17 Jahrhundert*, Göttingen, 1960; H. Butterfield, *The Origins of Modern Science, 1330—1800*, London, 1958 (trad. pol., 1963, p. 203 și urm.). Referitor la Polonia, vezi K. Dobrowolski, *Studia nad kulturą naukową w Polsce do schyłku XVI stulecia* [Studii asupra culturii științifice în Polonia pînă la sfîrșitul sec. al XVI-lea], în „Nauka Polska", vol. XVII, Warszawa, 1933, precum și S. Herbst, *Początki historycznego widzenia rzeczywistości w nauce i sztuce polskiego Odrodzenia* [Începuturile viziunii istorice asupra realității în știința și arta Renașterii poloneze], în *Orodzenie w Polsce*, vol. II, part. I, Warszawa, 1956. Cf. G. Monod, *Du progrès des études historiques en France depuis le XVIe siècle*, în „Revue Historique", vol. I, Paris, 1876, p. 5—33.
5. E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode...*, *op. cit.*, p. 31, 173, 222, 227.
6. Cf. F. Smith-Fussner, *The Historical Revolution. Historical Writing and Thought 1580—1660*, London, 1962, precum și studiile lui K. Pomian.
7. Jean Mabillon (1639—1707) a fost călugăr în abația benedictină din St. Germain-des-Près din Paris. El a stabilit regulile de cercetare a autenticității izvoarelor (a diplomelor medievale), ocupîndu-se de documentele din epoca merovingiană. Jean Bolland (1597—1665), iezuit belgian, a obținut aceleași rezultate pregătind pentru publicare documentele referitoare la viețile sfinților *(Acta Sanctorum)* și lucrarea *Martyrologium Romanum*.
8. R. J. Collingwood, *The Idea of History*, *op. cit.*, p. 53, F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, *op. cit.*, p. 87—91.
9. E. Bernheim, *op. cit.*, p. 223.
10. *Ibidem*, p. 226. O apreciere exactă a operelor lui Fresnoy a făcut-o J. Lelewel, în anul 1826 *(O historii, jej rozgałęzieniach i naukach związek z nią majacych* — [Despre istorie, despre ramurile sale și științele conexe]), în *Dzieła* [Opere], vol. II, part. I, Warszawa, 1964, p. 233, 395—397, 402—403, 405.
11. A. Naruszewicz, *Memorial wzgledem pisania historii narodowei* [Reflexii privind scrierea istoriei naționale], în *Hystorycy o historii* [Istoricii despre istorie], sub îngrijirea lui M. H. Serejski, Warszawa, 1963, p. 36.
12. Pe tema școlii din Göttingen cf. H. Wesendonck, *Die Begründung der neueren deutschen Geschichtsschreibung durch Gatterer und Schlözer*, Leipzig, 1875. Pentru o viziune mai nouă, vezi H. Butterfield, *Man on his Past*, Cambridge, 1965; M. H. Serejski, *Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela* [Concepția lui Joachim Lelewel privind istoria universală], Warszawa, 1958, p. 33—41.
13. Avem în vedere în special opera lui *Siècle de Louis XIV*, Berlin, 1751. Aici se ocupă de o mulțime de probleme de ordin economic. Aceste preocupări se observă și în alte opere ale lui Voltaire, în special în *Essai sur les moeurs et Esprit des Nations (1753—1758)*. În literatura de specialitate nu există un acord în aprecierea rolului lui Voltaire în istoria științei istorice. Un exemplu de evaluare pozitivă a acestuia este lucrarea lui Furio Diaz, *Voltaire storico*, Torino, 1958. În schimb, H. Brunfitt este mai critic *(Voltaire Historian*, London, 1958). El demonstrează superioritatea lui Montesquieu în unele probleme și arată că Voltaire atribuie un rol exagerat marilor personalități în istorie. Există o ediție model a operelor istorice ale lui Voltaire: *Voltaire, oeuvres historiques*, Paris (Bibliothèque de la Pléiade), cu o introducere de René Pomeau. Vezi și *Ideas in History. Essays presented to Louis Gottschalk*, Durham N. C., 1965. (Despre Voltaire si Gondorcet au scris, de asemenea, și K. Weintraub și Rockwood; istorismul german este comentat de G. G. Iggers).
14. Montesquieu, *De l'Esprit des lois, 1784* (trad. pol., vol. I—II, Warszawa, 1957) și alte lucrări.
15. A. H. L. Heeren, *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*, vol. I—III, Göttingen, 1793—1812. Multe observații juste despre acest istoric german găsim în cartea: S. I. Krandijevski, *Očerki po istoriografii ekonomičeskoj istorii*, Harkov, 1964, p. 123—124.
16. J. v. Müller, *Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft*, Leipzig, 1786—1808.
17. E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776—1788) (trad. pol., Warszawa, 1968, cu o introducere de T. Zawadzki) F. J. Teggart apreciază în mod deosebit (dar în mod just) rolul lui Gibbon în

dezvoltarea gindirii istorice în lucrarea *Theory and Processes of History*, *op. cit.*, p. 36—38.

18. Cf. prezentarea lui H. Becker și H. S. Barnes, *Social Thought ...*, *op. cit.*, p. 527—529. Sursa de inspirație a lui Montesquieu pentru reliefarea rolului imens al factorului climatic a fost J. Arbuthnot, cu al său *Essay Concerning the Effects of Air on Human Bodies* (1773). *L'Esprit des lois* a apărut în anul 1748.

19. Este vorba în primul rînd de lucrările lui Hume, *Of Rise and Progress of the Arts and Sciences* (1742) și *Of National Character* (1748). Cf. F. J. Teggart, *Theory of History* (ed. a III-a, 1962), p. 181 și urm. (capitolul 15, *The Method of Hume and Turgot);* H. Becker și H. E. Barnes, *Social Thought ...*, *op. cit.*, p. 526—527.

20. F. J. Teggart, *Theory of History*, *op. cit.*, p. 183 și urm.

21. Cf. A. R. J. Turgot, *Oeuvres*, editată de G. Schelle, vol. 1, Paris, 1913. Ne-a folosit mult lucrarea lui I. Berlin, *The Age of Englightenment. The 18th century philosophy selected with introduction and interpretative commentary*, New York, 1956. Cf. și G. Pflug, *Die Entstehung der historischen Methode im 18. Jahrhundert*, în „Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte", vol. XXVIII, 1954, p. 447—471; K. Weyand, *Kants Geschichtsphilosophie*, Köln, 1963.

22. O analiză exhaustivă la H. Becker și H. E. Barnes, *Social Thought ...*, *op. cit.*, p. 529—535.

23. A. N. Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, 1794 (trad. pol., Warszawa., 1957, subliniind introducerea semnată de B. Suchodolski).

24. Cf. H. Becker și H. E. Barnes, *Social Thought ...*, *op. cit.*, p. 538—541. Cf. J. Niedermann, *Kultur. Werden und Wandlungen des Begriffs und seiner Ersatzbegriffe von Cicero bis Herder*, în „Bibliotecca dell Archivum Romanicum" Seria I, vol. 28, Firenze, 1941; A. L. Kroeber, C. Kluckhohn, *Culture. A critical Review of Concepts and Definitions*, Cambridge, 1952; M. H. Serejski, „Poezatki i dzieje słow «kultura» i «cywilizacja» w Polsce" [Începuturile și istoricul cuvintelor „cultură" și „civilizație" în Polonia], în „Prezeszłość a teraźniejszość" [Trecutul și prezentul], p. 237 și urm.

25. R. G. Collingwood, *The Ideea of History*, *op. cit.* p. 65. Cf. și G. A. Sabine, *Hume's Contributions to the Historical Method*, în „Philosophical Review", vol. 15, 1909.

26. Cf. G. D. Vico, *The New Science*, în *Theories of History*, ed. by P. Gardiner, Glencoe, 1959, p. 12—21; în special p. 20—21; B. Croce, *Giovanni Battista Vico*, în „Enciclopedia of the Social Sciences", vol. 15, p. 249—250. Autorul citează și trad. pol. a lucrării *The New Science*, vol. 1, Warszawa, 1916, cu o prefață de F. Nikolicz.

27. Cf. A. N. Condorcet, *The Progress of the Human Mind*, în *Theories of History*, p. 57.

VI. INTERPRETAREA GENETICO-ERUDITĂ

1. Formarea modelului. A treia fază a narațiunii istorice

Ar putea exista îndoieli asupra faptului că literatura istorică din secolul al XIX-lea, atît de bogată în orientări (mai mult descriptive și și filozofice, mai puțin angajate și în slujba vieții), a răspuns exigențelor unui model unitar. Faptul este cu atît mai discutabil cu cît, din momentul în care aspirația către adevăr devine sarcina principală a cercetării istorice, știința istoriei își dezvoltă neîntrerupt mijloacele de cercetare. Din acest punct de vedere, istoriografia secolului al XIX-lea este expresia continuării tendințelor precedente erudit-filozofice, în special dacă avem în vedere școala din Göttingen și dezvoltarea ulterioară a științei istorice germane. Istoriografia mai veche abia încerca, cu destulă dificultate, să separe istoria de mit, de legendă și de basm. Schlözer mai începe încă, cu toată seriozitatea, prima perioadă a istoriei universale cu Adam și o termină cu Noe. Această istoriografie strîngea fapte, era erudită, dar în primul rînd trebuia să-și consolideze simțul critic, care să-i permită cernerea adevărului de neadevăr. În istoriografia pragmatică această idee era prezentă în germene, dar nu s-a putut dezvolta din cauza altor sarcini ale istoriei.

În pragul secolului al XIX-lea, această activitate esențială de fundamentare critică a afirmațiilor istorice era deja încheiată. Deci nu mai trebuia să se sublinieze tot timpul că în istorie afirmațiile trebuie să se sprijine pe mărturiile izvoarelor, ci se putea trece, avînd acest imperativ oarecum „în sînge", la formularea unui număr tot mai mare de posibile afirmații. Sarcina primordială, care în mod natural „le-a absorbit" pe cele precedente, era îmbogățirea cunoștințelor despre trecut, adică erudiția. Este adevărat că această tendință putea fi determinată de diverse alte scopuri (în special de o puternică idee națională — vizînd trezirea și consolidarea conștiinței naționale). Erudiția, înțeleasă fie în sensul acumulării de fapte, fie în mod sintetizant sau estetizant, devine o normă obligatorie și, totodată, un motiv de mîndrie pentru istorici. Această tendință reunește diverse orientări, foarte diferite sau chiar contradictorii în ceea ce privește bazele politice și opiniile asupra sarcinilor istoriei. O trăsătură caracteristică ulterioară a istoriografiei de secol nouăsprezece este forma definitivă pe care o capătă narațiunea istorică. În afara excluderii (bineînțeles în teorie) din această narațiune a afirmațiilor neconfirmate, principala ei realizare o constituie aspirația de a construi o descriere genetică, adică o alcătuire a expunerii în așa fel, încît să reconstituie desfășurarea cronologică a faptelor, deci stadiile succesive ale proceselor cercetate. Vechea erudiție se mulțumea cu o descriere mai simplă. Punctul de vedere genetic s-a inspirat la început din diferite concepții finaliste, iar mai tîrziu din ideea pozitivistă de progres și evoluție. Aceste două concepții — finalistă și pozitivistă — deși diferite

din punct de vedere filozofic, au consolidat gîndirea direcționat-diacronică.

Rezultatele științifice ale modelului erudit al literaturii istorice ar trebui evaluate dintr-o dublă perspectivă.

Predominarea istoriografiei erudite nu înseamnă declinul tendinței de dezvoltare a istoriografiei filozofice. Secolul al XIX-lea a fost prea complicat pentru a putea cuprinde toate fenomenele ce s-au produs în timpul lui în niște formule unice. Acest secol a dat literaturii istorice părți bune și părți mai puțin bune, sesizabile și azi. În timpul industrializării, pe fundalul condițiilor sociale în schimbare au apărut divergențe noi, existente pînă atunci în germene, în modul de a concepe metoda istorică și în perceperea istoriei ca o ramură a cunoașterii umane. Ceea ce înainte putea fi inclus într-un singur curent care atribuia literaturii istorice obligația de a explica evenimentele istorice, iar nu numai de a le descrie, oferă astăzi un mozaic de opinii contradictorii, în permanentă schimbare. Moderația secolului al XVIII-lea în tratarea factorilor, descoperiți treptat, care explică diferențele dintre situațiile sociale, se transformă la mulți autori în tendința de formulări extremiste, exagerînd rolul unuia sau altuia dintre factori (mediul geografic, factorul biologic, rolul individual etc.). Acest mozaic de opinii, urmărit cu interes de societatea cultă, în strînsă legătură cu creșterea nemaiîntîlnită a producției istorice, concretizată în sute și mii de publicații, majoritatea în mai multe volume (de mirare atîta efort individual!), a furnizat filozofilor reprezentînd diferite curente politice și clase un material deosebit de bogat pentru considerații privind atît faptele istorice, cît și procesul de reconstituire a lor. În secolul al XVIII-lea aproape că nu există o linie de demarcație între istoric și filozof, dar odată cu dezvoltarea pregătirii sistematice și cu apariția în universitate a noii forme didactice de seminar pentru disciplina istoriei (la început în Germania, apoi în alte țări) și a școlii de critică a izvoarelor (École des Chartes, 1823) devine universală figura istoricului profesionist, înarmat cu un complex de reguli critice bazate în primul rînd pe cunoașterea filologiei și a științelor auxiliare ale istoriei. Ei lasă în seama filozofilor gîndirea nebazată pe izvoare, iar aceștia ținînd cont de specializarea tot mai îngustă — spre deosebire de practica precedentă — nu mai întreprind cercetări istorice. Acest fapt n-a putut rămîne fără urmări atît în ceea ce privește literatura istorică, cît și în ceea ce privește dezvoltarea gîndirii asupra acesteia. Studierea evenimentelor nu putea înlocui cercetarea asupra structurilor sociale. Sociologia, care s-a dezvoltat în trecut în cadrul istoriei și care acum era puternic impulsionată de opera lui A. Comte, a început să completeze golul din știința despre societate pe care l-a creat istoriografia erudită[1].

În concluzie, istoriografia secolului al XIX-lea[2] nu se rupe de nici una din principalele caracteristici ale analizei metodologice din perioadele anterioare. Este în continuare critică, dezvoltînd în mod excelent această caracteristică a sa. Ea nu evită gîndirea teoretică, deși aceasta nu este partea ei forte. Deși proclamă obiectivismul, este în continuare pragmatică, numai că pragmatismul ei este adesea ascuns cu abilitate (criptopragmatism). Erudiția, atribuită părții sale predominante, indică numai un accent deosebit pe acumularea și critica informațiilor documentare. Slabul nivel teoretic al istoriei erudite a menținut-o la nivelul explicației genetice, adică al descrierii care dă întîietate evenimentelor, dar care nu indică cauzele lor mai „profunde" și legile dezvol-

tării istorice. Toate acestea au fost facilitate de evoluționismul hegelian și apoi de cel pozitivist. De aceea a fost denumită și istoriografie genetică; de altminteri și ea s-a autointitulat adesea astfel.

În dezvoltarea gîndirii metodologice asupra literaturii istorice din secolul al XIX-lea — pe care H. Berr, în acord cu spiritul epocii, după A. Thierry, l-a denumit în mod just „secolul istoriei" — se manifestă o cezură internă, destul de clară, între anii 1850 și 1870, cînd reacția împotriva narațiunii erudite, estetizante și a implicațiilor naționale proprii romantismului, precum și a democrației, a început să îmbrace multiple forme, care au dat deceniilor de mai tîrziu o amprentă caracteristică cercetărilor metodologice, legate strîns de atitudini sociale și politice bine definite. Istoria își consolidează în această perioadă în mod hotărît poziția sa ca știință, situată la loc de frunte în cadrul umanisticii. Istoricii devin figurile centrale ale universităților din acea perioadă.

2. Gîndirea metodologică în epoca romantismului

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, observațiile și regulile metodologice prezente în lucrările istorice rezultau din două principii pînă la un punct contradictorii între ele: al finalismului idealist și, totodată, evoluționist, care se menținea, și al convingerii că trecutul poate fi reconstituit prin intermediul înlănțuirii cronologice a faptelor stabilite de analiza critică a izvoarelor. Primul din aceste principii i-a facilitat istoriei să-și însușească treptat conceptul de mutație și progres, al doilea — fiind, după cum am arătat, o simplă continuare a tendințelor critice mai vechi —, a înarmat istoricul cu tehnici noi, dar, datorită empirismului (inducționismului) său extremist, nu a permis introducerea categoriilor teoretice privind socialul, care ar fi putut arăta calea unor observații dirijate a izvoarelor. Numai cîțiva istorici, printre care și Lelewel, au reușit să-și bazeze cercetările pe cele mai noi cuceriri ale gîndirii filozofice din acele timpuri, care au impulsionat metodologia științelor (de exemplu, Kant), și să dispună totodată de o tehnică care să uimească pînă astăzi prin precizia sa, ținînd seama în mod conștient de categoriile și orientările teoretice.

Principiile menționate s-au reflectat diferit în scrierile diverșilor istorici. Unii s-au străduit într-o măsură mai mare să prezinte în cercetările lor unele idei sociale sau principii politice (de exemplu, Michelet sau T. Macaulay), alții — mai degrabă obiectiviști prin programul lor (ca, de exemplu, Ranke) — s-au preocupat de epuizarea tuturor materialelor și de stabilirea unui număr cît mai mare de fapte. Primii dintre ei au dat sinteze dominate în cel mai înalt grad de aspirațiile și luptele politice ale timpului. Aceste sinteze trebuiau să demonstreze că lumea, în acord cu o anume logică a istoriei, merge de veacuri într-o direcție determinată (de exemplu, spre realizarea ideii de libertate, democrație). Alții au dat sinteze erudite care ordonau numeroasele fapte cronologic și sistematic. Dar și unii și alții erau încă departe de sintezele științifice, deși primii reprezentau acel gen de istorie care, fără a se rupe de cerințele vieții și de lupta ideologică sau politică, sesiza mai bine exigențele științei. Toți se preocupau de frumusețea formei literare a narațiunii istorice și acest lucru, împreună cu tehnicile critice moderne, îi unea cel mai mult. Operele lor abundă de un psihologism intuitiv și de abilitatea de a reconstitui în mod pitoresc evenimentele istorice. În ele se concretizează principiul scrierii beletristice, prin care se compensează

categoriile teoretice de sinteză a descrierii istorice. Istoricii, şi acest fapt durează încă multe decenii, nu au nevoie de popularizarea operelor lor; ei reuşesc să ajungă prin propria lor capacitate literară la societate, influenţînd formarea unor atitudini hotărîte, cum nu s-a reuşit mai tîrziu[3]. H. Berr îi denumeşte pe A. Thierry şi J. Michelet poeţi „au sens profond du mot"[4]. Acelaşi Thierry, indicînd el însuşi fundamentele metodologice ale istoriografiei din acel timp, afirma: „După părerea mea, toată compoziţia istorică este atît o operă de artă, cît şi de erudiţie"[5].

Aceşti istorici au adus mari servicii în domeniul criticii erudite, fapt de care se leagă dezvoltarea rapidă a ştiinţelor auxiliare ale istoriei, a căror semnificaţie se extinde de atunci tot mai mult. Bazele acestei dezvoltări au fost create nu numai de nevoile cercetării istorice, ci, în egală măsură, de progresul altor ştiinţe ca filologia (lingvistica comparativă!), geografia, economia politică etc. Este adevărat, există pînă azi o mare divergenţă de opinii în ceea ce priveşte sfera ştiinţelor auxiliare ale istoriei, dar treptat s-a ajuns la clasificarea, acceptată şi azi (vezi cap. II), în ştiinţe auxiliare *stricto sensu* („ştiinţe care permit cunoaşterea izvoarelor istorice") şi ştiinţe care au „legătură cu istoria". Manualele tot mai numeroase de scriere a istoriei, în care se observă această divergenţă, ca şi căutările intense de clasificări clare şi unitatea terminologică ce rezultă din toate aceste cercetări, reflectă dezvoltarea istoriografică erudită.

În manuale predomină consideraţiile asupra conceptului şi tipurilor de izvoare istorice, precum şi informaţiile oferite de ştiinţele auxiliare, care cu timpul devin obiectul unor compendii separate. Pe planul consideraţiilor generale, acestea s-au oprit în primul rînd asupra noţiunii de istorie şi asupra clasificării interne a istoriei.

Pentru înţelegerea acestor tendinţe, cele mai explicite sînt manualele germane, care se bucură totodată de cea mai mare consideraţie: cele vechi, semnate de J. C. Gatterer (*Handbuch der Universalhistorie*, 1765), K. T. G. Schönemann (*Grundriss einer Encyklopädie der historischen Wissenschaften*, 1788—1799) şi cele mai noi, semnate de J. E. Fabri (*Enzyklopädie der historischen Hauptwissenschaften und deren Hilfsdoktrinen*, 1808), C. F. Rühs (*Entwurf einer Propädeutik des historischen Studiums*, 1811), E. W. G. Wachsmuth (*Entwurf einer Theorie der Geschichte*, 1820) şi altele.

Lucrările de metodologie ale lui Lelewel s-au deosebit destul de mult de aceste manuale, în primul rînd *Historyka* (Istorica) — 1815 şi *O historii, jej rozgałęzieniach i naukach związek z nią majacych* [Despre istorie, ramurile sale şi despre ştiinţele auxiliare] — 1826, care reprezintă istoria „filozofică". În manualele de primul tip sînt incluse principiile istoriei „descriptive" şi „narative", tratată ca artă; la Lelewel o pondere egală o au şi consideraţiile privind explicaţia cauzală. El distinge următoarele etape în activitatea istoricului: euristica (în accepţiunea de azi), critica, explicaţia cauzală („indicarea căilor pentru cunoaşterea cauzelor şi efectelor problemelor umane"), precum şi metoda de expunere, adică de povestire, pe care o numeşte istoriografie. Pentru explicaţia cauzală, după cum just demonstrează, dar nu s-a înţeles atunci, este necesară o teoria socială, pe care o include în consideraţiile sale metodologice. În loc de „ars historica", introduce în mod conştient termenul „historica", pentru a elibera consideraţiile metodologice de asociaţiile cu [illegible]ria. Alţi autori de manuale indică numai (cu diverse denumiri pe care le-au creat singuri) euristica, critica, istoriografia (descriere, expunere).

Wachsmuth, prin teoria istoriei înţelege euristica (totalitatea cercetărilor) şi expunerea. În cadrul euristicii se ocupă de izvoare (între care apreciază cel mai mult izvoarele scrise), precum şi analiza locului şi timpului ca forme ale evenimentelor istorice. Deci, el concepe euristica în mod foarte larg. Noţiunea de izvor (sau de sursă istorică), ca şi clasificarea lui, s-a dezvoltat, de asemenea, foarte mult în acele timpuri. Lelewel consideră izvoare tot ceea ce poate contribui la reconstituirea trecutului. El le subdivide în: tradiţie orală, izvoare nescrise şi izvoare scrise. Îşi dă seama de existenţa unor izvoare (sau informaţii) directe şi indirecte pentru o cercetare dată.

Marile realizări ale istoriografiei din prima jumătate a secolului al XIX-lea în sfera criticii au făcut posibilă dezvoltarea metodei indirecte pentru reconstituirea faptelor. Un impuls pentru aceasta l-a constituit înmulţirea preocupărilor pentru istoria antică şi medievală, care reclama reconstituirea indirectă a faptelor. Pentru deducţia indirectă, argumentele se căutau în ştiinţele auxiliare ale istoriei şi în cunoştinţele generale aduse de dezvoltarea ştiinţei din acel timp.

În concluzie, teoria descrierii istorice s-a îmbogăţit simţitor. Istoricii erudiţi au formulat obiectul acestei descrieri într-un mod tot aşa de larg ca şi predecesorii din epoca iluministă, dar n-au reuşit să avanseze pe calea unei viziuni generale asupra realităţii sociale. Polihistorii secolelor anterioare şi-au putut permite unificarea unor puncte de vedere diferite: politice, economice, antropologice etc. Mai tîrziu, odată cu dezvoltarea specializării, acest lucru s-a dovedit a fi tot mai complicat. Sarcina depăşea posibilităţile epocii. Deşi exista tendinţa spre formulări globale, în istorie[6] continuă să domnească istoria politică atît printre reprezentanţii curentului „obiectivist", cît şi ai celui „angajat" politic. Şi aici principiile metodologice caracteristice perioadei romantismului şi-au găsit reflectarea cea mai clară. La primii, cel mai mare interes îl trezeşte istoria antică, care e tot mai mult cunoscută, precum şi cea medievală, inclusiv secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, iar ceilalţi abordează şi teme ale vremurilor lor.

Din grupul istoricilor celor mai reprezentativi pentru perioada romantismului din prima jumătate a secolului al XIX-lea, cel mai devreme (în 1807) a început să publice J. Ch. L. Simonde de Sismondi (1774—1842), economist şi istoric progresist, denumit de V. I. Lenin reprezentantul romantismului economic[7]. În lucrările sale referitoare la istoria politică, fiind reprezentantul micii burghezii, el urmăreşte evoluţia ideii de libertate politică, democraţie şi parlamentarism. În acelaşi timp (1808) apare K. F. Eichhorn (1787—1854), odată cu creatorul şcolii istorice de drept K. F. Savigny (1779—1861), ultimul fiind reprezentantul acelei şcoli care milita pentru interpretarea istoriei ca ştiinţă ce reconstituie progresul constant al evenimentelor[8]. În aceeaşi perioadă (1811—1812) apar şi primele două volume ale vestitei *Römische Geschichte*, de B. G. Niebuhr (1776—1831), autor care, odată cu L. Ranke (1795—1886), este considerat fondatorul istoriografiei cu adevărat „ştiinţifice".

Fără a minimaliza meritele acestor istorici în edificarea modelului erudito-genetic al istoriografiei, trebuie subliniată exagerarea acestor opinii, ceea ce rezultă de altfel clar din argumentele noastre de pînă acum. Activitatea lui Ranke şi a altor istorici cu idei similare nu a produs o cotitură decisivă în evoluţia generală a metodelor de cercetare a istoriei. Afirmaţia lui Ranke, conţinută într-una din faimoasele fraze ale intro-

ducerii la prima ediție a *Geschichten der romanischen und germanischen Völker* (1824), că nu vrea să învețe, ci numai să arate „cum s-au petrecut lucrurile cu adevărat", însemna nu numai accentuarea atitudinii antipragmatice (care de altfel nu era nouă), dar, totodată, în contradicție cu sloganul „obiectivist", condamna istoriografia filozofică a Iluminismului, angajată în lupta pentru progresul social și politic, deși în alte exemple (înalta apreciere a posibilităților de investigare a istoriei) făcea apel la Iluminism.

În discuțiile cu privire la Ranke, pierde tot mai mult teren opinia formulată, printre alții, de Dilthey, potrivit căreia Ranke nu avea în a sa filozofie a istoriei nimic în afara convingerii că cercetarea fără pasiune a faptelor individuale (descrierea — cum s-a petrecut?) constituie scopul activității istoricului, subliniind prin aceasta importanța înțelegerii intuitive a voinței marilor personalități în acțiune, a spiritului epocii sau a unor instituții — cum este Statul — care, în ultimă analiză, sînt creația spiritului divin. Toate transformările din istorie sînt expresia voinței lui Dumnezeu, iar fiecare epocă, după cum subliniază într-o altă faimoasă frază Ranke, se află în „contact direct cu Dumnezeu". El a respins speculațiile filozofice, nu s-a pronunțat așa de categoric, cum au făcut-o mai tîrziu discipolii lui, în favoarea politicii naționaliste germane (era în cel mai înalt grad un conformist), dar avea, totuși, concepția sa despre istorie al cărei conținut s-a dovedit a fi conservatorismul, providențialismul[9]. De altfel a studiat teologia, ceea ce i-a influențat scrierile și în special atitudinea față de explicația în istorie.

Contemporani cu Ranke au fost vestiții istorici francezi A. Thierry (1795—1856), J. Michelet (1798—1874), englezi — Th. Carlyle (1798—1881), Th. Macaulay (1800—1859) și alții, olandezi — G. v. Prinsteren, sau cehi — F. Palacký (1798—1876). Înaintea lui au fost: J. Lelewel (1786—1861), F. Guizot (1787—1874) și, în primul rînd, N. M. Karamzin (1765—1826), a cărui *Istorija gosudarstva Rossijskogo* începe să apară în anul 1818. Aceștia toți, poate într-o măsură mai mare decît Ranke, au dat caracteristica istoriografiei epocii lor. Mulți dintre ei (chiar și Carlyle în perioada de început a activității sale) au promovat ideea de democrație și de liberalism. În afară de tendințele spre formulări universale, îi unea un etnocentrism de diverse tipuri. Acum intră pentru totdeauna în dicționarul de concepte istorice noțiunile de națiune și popor și încep să apară noțiunile de clasă socială și luptă de clasă. Michelet, care — merită subliniat — a fost influențat într-o oarecare măsură de cursurile lui A. Mickiewicz de la Collège de France — a elogiat Revoluția franceză[10], dar în primul rînd a elogiat Franța. Prenaționalismul său (să rezervăm termenul de „naționalism" pentru epocile următoare) i-a dictat afirmația că francezii sînt „prima națiune în Europa"[11]. De altminteri, la fel au crezut despre națiunile lor și alți istorici ai acelei perioade: Macaulay vorbea despre englezi ca despre „cea mai mare și mai civilizată națiune"[12], ceea ce nu l-a împiedicat să promoveze ideea de progres și libertate; la fel și Ranke despre germani. Aceste afirmații deveneau și mai periculoase atunci cînd erau susținute de istorici ce reprezentau țări care asupreau alte popoare, și cu atît mai mult cînd erau legate (ca la Ranke) de afirmarea consecventă a statului contemporan și a forței acestuia. Karamzin a reînviat interesul pentru istoria veche a Rusiei. Palacký a luptat pentru dreptul poporului ceh la independență politică[13]. În acest sens, Palacký a fost depășit de Lelewel, întrucît[14] acesta a înțeles care ar trebui să fie adevăratul drum spre libertatea

politică. Guizot și Thierry au justificat rolul istoric al celei de-a treia stări ca principală forță a națiunii.

Lelewel a unit vasta sa activitate istorică cu preocuparea intensă pentru metodologia istoriei, pe care am caracterizat-o deja. Lelewel nu a fost un istoric erudit, deși era de o mare erudiție. El s-a opus istoriei narative, predominantă în acea epocă, aspirînd spre o istorie filozofică („combinatorie"). Această istorie avea să-și sprijine principiile pe cele mai înalte cuceriri ale teoriei cunoașterii, precum și pe un întreg sistem de categorii sociologice (construit independent de Lelewel), sistem care dădea o viziune structurală asupra obiectului cercetării. Aceasta nu avea nimic comun cu conceptele finaliste de genul „spiritului națiunii", față de care se arată sceptic, ba chiar se desprinde în mod evident de ele, indiferent dacă sînt ale lui Condorcet, Kant, Fichte sau ale romanticilor conaționali. Ca și pentru Michelet, Guizot sau Thierry, și pentru Lelewel principala forță a transformărilor în istorie o constituie activitatea maselor. Este o concepție absolut laică și înalt democratică. Pentru acele timpuri, Lelewel era deosebit de avansat. El vedea evenimentele istorice în mod global, subliniind „unitatea și totalitatea" lor, dar nu a reușit, ceea ce este de înțeles, să facă o analiză mai amplă a factorilor dezvoltării, în așa fel încît să arate cauzele schimbărilor acestui „întreg". El se preocupa de exactitatea și precizia cercetării, punînd în fața istoricului exigențe foarte mari. În multe puncte ale atitudinii sale metodologice, el a întrecut simțitor istoriografia de mai tîrziu, pozitivistă, care a prelungit existența ideografismului istoric, deoarece s-a rupt complet de concepția istoriei „filozofice", ce se baza pe premise generale determinate[15].

În primele decenii ale secolului al XIX-lea se practică tot mai serios istoria economică, în mare măsură sub influența economiei politice. Acest lucru se petrece în toate țările, dar în special în Anglia, avansată din punctul de vedere al dezvoltării capitalismului, unde apare — înaintea școlii de istorie a economiei — prima mare serie de lucrări de istorie economică[16]. Printre zecile de nume și sutele de opere, indicăm, dintre francezi, pe L. Reynier (istoria antică economică), A. A. Monteil (o istorie social-economică a Franței, în 10 volume, de la 1828); dintre englezi pe D. Macpherson (4 volume de istorie a comerțului, manufacturilor și navigației engleze, 1805), T. Took și W. Newmarch (prețurile și banii în Anglia între 1793 și 1850, publicate în anii 1838—1857), G. R. Porter (istoria economică a Imperiului britanic, 3 volume — 1836—1843), dintre germani: G. Hansen (istoria agrară) și G. L. Maurer, deosebit de apreciat de Marx și Engels, istoricul vechii mărci germane[17].

Încep cercetările asupra situației economice a „săracilor" (F. Eden, *The State of the Poor*, 1797), apoi asupra clasei muncitoare în ascensiune (P. Gaskell, D. Tuchett, E. Buret, P. Vinçard și alții), care converg cu începuturile cercetărilor sociologice asupra situației contemporane a clasei muncitoare inițiate de L. R. Villermè, Le Play și alții.

De asemenea, apar cercetători ai istoriei culturii. În concluzie, obiectul narațiunii este vast.

Aceste lucrări, ca și cele din domeniul istoriei politice, sînt inviorate adesea de tendința de a justifica necesitatea reformelor în situația clasei țărănești și a clasei muncitoare. Alături de criteriile politice, pentru identificarea progresului (de exemplu a libertății) începe să se impună în mod timid gîndirea asupra criteriilor economice ale acestuia, criterii relevate cercetărilor de revoluția industrială în curs.

Istoricii din această perioadă concepeau progresul ca un proces continuu al cărui motor nu erau legile naturii, ci nişte forţe spirituale interne la fel de neclare, mult mai schimbătoare decît însăşi natura umană. Concepţia de progres cognoscibil pe cale deductivă şi înţeles în mod static, în care este prezent un oarecare moment al punctului final, invariabil şi tangibil în fiecare epocă[18], începe să fie înlocuită de conceptul de progres a cărui esenţă poate fi cunoscută numai prin cercetare, deoarece aceasta nu este dată apriori. Aceasta însemna extinderea sarcinilor inductive ale descrierii istorice şi un progres în analiza schimbării. Era o concepţie care depăşea posibilităţile cognitive ale naraţiunii „în progresie", adică genetice. Istoriografia secolului al XIX-lea nu a preluat sugestiile dialectice ale lui Herder, iar, mai tîrziu, nici dialectica evoluată a lui Hegel (1770—1830) şi nici chiar holismul său, adică o viziune globală asupra evenimentelor istorice, care permitea conceperea progresului ca un proces de dezvoltare şi, totodată, de explicare cauzală a sa. Odată cu consolidarea burgheziei, iar, mai tîrziu, odată cu ameninţarea crescîndă a acesteia de către noile forţe sociale, această istoriografie, legată de burghezie, a pierdut treptat posibilităţile obiective ale unor curajoase interpretări ale istoriei, deoarece aceste interpretări nu erau în acord cu interesele ei de clasă.

În sfera explicaţiei cauzale continuă să domine, atunci cînd e vorba de faptele „mărunte", apelul la motivele de acţiune ale personalităţilor; pe de altă parte, nu era necesar să se explice cursul general al evenimentelor istorice, deoarece, conform opiniilor lui J. G. Fichte (1762—1814), preluate şi de alţi istorici, ale lui F. W. J. Schelling (1775—1854), precum şi ideii absolute a lui Hegel, şi a opiniilor altor gînditori (printre care F. Schiller) — dezvoltarea istorică înseamnă, în felul său, un proces de autorealizare (autodezvoltare) a unei idei, întreaga istorie fiind, în ultimă instanţă, o istorie a gîndirii care trebuie cunoscută[19]. Dacă nu s-ar fi pornit de la premisa existenţei unei forţe divine atotdiriguitoare, nu s-ar fi ştiut de unde provine această idee. Aşa s-au comportat unii. Ranke recunoaşte omnipotenţa justificatoare a lui Dumnezeu în istorie (de aici critica la adresa lui cu privire la relativismul prin care justifică actele istorice ilegale)[20]. Alţii credeau în ideea de progres ce se realiza pe parcursul istoriei şi pe care o relevau în cercetările lor. Ideea, atît la unii, cît şi la alţii, se manifestă în acţiunile oamenilor, care sînt purtătorii ei. Dar de la acest punct încolo întîlnim o mare divergenţă de opinii: de la identificarea caricaturală a istoriei numai cu acţiunile marilor oameni (Th. Carlyle)[21], trecînd printr-o concepţie aparent „mai liniştită", dar la fel de eroică, ca a lui Ranke[22], sau prin atribuirea diferenţelor dintre istoriile naţiunilor caracterului guvernelor, cum o face Sismondi, pînă la concepţiile cu rol precursor ale lui Guizot, Thierry, Tocqueville sau L. v. Stein[23], care întrevăd motorul progresului în acţiunea întregii clase — a stării a treia. Nu era încă o atitudine teoretică prin care să se introducă categoria de clasă şi lupta de clasă în literatura istorică, ci atribuirea concretă a unor caracteristici determinate numai unei singure clase — în luptă cu forţele feudalismului. Această puternică consolidare a structurii naraţiei nu a fost preluată de gîndirea metodologică a istoricilor de mai tîrziu, legaţi de interesele burgheziei.

Astfel de poziţii, cu toate diferenţele profunde dintre ele, nu admiteau necesitatea stabilirii legilor istorice, deoarece realitatea (obiectul cercetării), în concepţia istoricilor din prima jumătate a secolului al XIX-lea, nu permitea, prin însăşi natura sa, să se stabilească nici o lege

referitoare la ea. Ei reprezentau deci punctul de vedere al ideografismului obiectiv[24], care, într-un fel, îi constrîngea să rămînă la etapa descrierii evenimentelor izolate, irepetabile, după ei. În comparaţie cu realizările metodologice ale Iluminismului, care ajunsese la recunoaşterea legilor istorice (stabilite, este adevărat, pe baza invariabilităţii categoriilor gîndirii), avem acum de-a face cu un pas înapoi, care purta totuşi germenii progresului metodologic. Legile progresului au fost înlocuite de idei sau tendinţe ce guvernau epocile, şi tocmai ele constituiau subiectul ce trebuia descoperit în cursul cercetării. Cel mai adesea se apela la ideea de spirit naţional, deosebit de populară în rîndul istoricilor din epoca romantismului. Din dorinţa de a depăşi barierele concepţiilor iluministe de legi ale progresului şi neputînd încă să le înlocuiască cu legile dezvoltării, istoriografia romantică a renunţat la legile iluministe şi a înaintat, cu preţul căderii în metafizică, în analiza schimbării.

În ceea ce priveşte locul istoriei în cadrul ştiinţelor, s-a avansat ideea împărţirii ştiinţelor în ştiinţe despre natură şi despre societate. Reacţia anticarteziană a lui G. B. Vico a constituit cu un secol mai devreme factorul determinant în ceea ce priveşte creşterea cunoştinţelor istoricului şi a adus justificarea activităţii sale ştiinţifice, deşi altfel decît în ştiinţele exacte. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, gîndirea metodologică a progresat pe această cale, abandonînd ideea de integrare a lui D'Alembert şi Condorcet. Schelling şi în special Hegel au realizat delimitarea precisă dintre fenomenele naturale şi cele istorice. La primele nu se aplică conceptul de dezvoltare, deoarece schimbările în natură sînt ciclice. În consecinţă, cercetările în domeniul ştiinţelor naturii şi cercetările istorice aparţin unor lumi diferite, care se guvernează după alte principii. Merită menţionat că modul integralist de concepere a istoriei de către Hegel şi deci, ca urmare, holismul metodologic — după cum am arătat — nu a fost acceptat de istoricii din prima jumătate a secolului al XIX-lea, la fel ca şi dialectica, care a deschis drumul spre înţelegerea mecanismului dezvoltării. În comparaţie cu epocile următoare, lipsa de unitate în formularea obiectului cercetării istorice, caracterizată deja, nu era încă aşa de avansată. Într-o oarecare măsură, finalismul idealist a jucat rolul de unificator al cercetării din acea perioadă.

3. Particularităţile consideraţiilor pozitiviste asupra istoriei

A doua jumătate a secolului al XIX-lea aduce o serie de schimbări în gîndirea metodologică asupra istoriei. Din nou ele trebuie căutate în primul rînd în practica istoricilor, cu toată afirmarea din ce în ce mai pronunţată a unei conştiinţe metodologice. Totodată, istoria ca ştiinţă devine, ca niciodată pînă atunci, obiectul inepuizabil al consideraţiilor filozofilor şi sociologilor. Dezvoltarea impetuoasă a diferitelor discipline ştiinţifice, fiecare dintre ele dorind să-şi definească locul în lumea ştiinţei, un loc, bineînţeles, cît mai onorabil posibil, a constituit fundamentul acestor discuţii.

Literatura istorică a celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea se află în primul rînd sub influenţa pozitivismului[25], un curent care, respingînd metafizica şi reclamînd luciditatea, bizuirea strictă pe fapte, a dominat gîndirea filozofică şi ştiinţifică a timpului, pătrunzînd adînc în practica vieţii cotidiene. Impunînd respectarea faptelor, deci numai a

informațiilor provenite din izvoare, pozitivismul a consolidat, prin urmare, curentul erudit în istorie, oferindu-i baze mai moderne. Istoria „filozofică" în accepțiune iluministă sau în cea a lui Lelewel, de exemplu, a fost înlăturată din știință, deși s-au dezvoltat în continuare unele rămășițe puternice ale unor formulări speculative și finaliste de tipul „spiritul național" în special în cadrul așa-numitei școli naționaliste istorice prusace. Este adevărat că tipografiile timpului sînt invadate în continuare de scrieri care erau mult în urmă, din punctul de vedere al nivelului, și în primul rînd din cauza clericalismului lor, în comparație cu cele mai importante realizări științifice ale acelei epoci, care ne preocupă aici în special.

Vorbind despre influența ideilor pozitiviste asupra gîndirii metodologice referitoare la istorie, influență care s-a manifestat cam de la jumătatea secolului al XIX-lea în Europa și în egală măsură în afara Europei ca factor caracteristic al dezvoltării acestei gîndiri și ca măsură a realizărilor ei, nu trebuie să uităm că stingerea vechilor idei și apariția altora noi s-au petrecut într-un mod dificil de încadrat cronologic. Reprezentanții vechilor școli trăiau și creau încă, influențîndu-i pe discipolii lor, așa încît aceștia nu preluau ideile noi în mod automat. Dintre reprezentanții tinerei generații de istorici, născuți în general în al doilea sfert și către mijlocul secolului al XIX-lea, unii s-au raliat într-o mai mare măsură la curentul obiectivist (Ranke), alții la curentul finalist (istoricii francezi). În ciuda aparențelor, al doilea curent a fost într-o mai mare măsură precursorul pozitivismului decît primul. Independent de aceasta, istoricii au preluat unele idei pozitiviste, ceea ce a fost posibil întrucît pozitivismul era o doctrină eclectică. De asemenea, se poate vorbi de cîteva variante ale pozitivismului[26], care au înrîurit în diverse moduri istoria.

Mișcarea pozitivistă în filozofie și știință a fost inițiată de A. Comte (1798—1857) prin al său *Cours de philosophie positive* (1830—1842), oferind un punct de pornire pentru diversele variante ale școlii franceze (H. Taine, 1837—1897; E. Renan, 1823—1892 și alții). În aceeași perioadă, dar pe baza unor surse proprii, a apărut pozitivismul empiric englez, formulat în modul cel mai complet în lucrările lui J. Stuart Mill (1806—1873), care — prin intermediul faimoasei opere a lui H. T. Buckle (1820—1862) *History of Civilization in England* (1857—1861) — tradusă în multe limbi — a înrîurit în mod deosebit de puternic mentalitatea acelor timpuri. Ea a constituit, de asemenea, și un izvor de inspirație pentru metodologia pozitivistă în istorie. Formulînd empirismul și teoria inducției, Mill a respins orice premisă apriorică (deci și realitatea conceptelor generale), admițînd numai lucrurile și faptele individuale. Raționamentul inductiv, afirma el, trebuie să preceadă raționamentul deductiv, iar ambele tipuri de raționament trebuie să se sprijine pe principiile elaborate de Mill pe baza observațiilor din științele naturii[27]. În concepția lui Comte, de asemenea, obiectul științei îl pot constitui numai lucrurile și faptele care intră în cîmpul experienței.

Această opinie a influențat progresul în domeniul descrierii (narațiunii) printr-o ruptură definitivă, cel puțin în teorie, cu concepția istoriei ca parte componentă a literaturii. Printre cei ce se ocupă de stabilirea momentului de la care istoria devine o știință, unii consideră această ruptură cel mai important semn și, ca urmare, sînt dispuși să trateze istoria ca știință cam din jurul anului 1850. Pe de altă parte, este vorba și de un fapt în fond secundar; opera istorică al cărei limbaj atinge

culmile artei literare poate fi mult mai „științifică" decît o prezentare seacă și superficială.

Pozitivismul a eliminat din descrierea istorică numeroasele elemente de fantezie (de exemplu în cercetarea „începuturilor" națiunii, statului, ale diverselor instituții etc.) și a slăbit în mare măsură puternicele elemente de metafizică religioasă. El s-a pronunțat pentru eliminarea oricărui fel de pragmatism și a întărit în mod magistral instrumentele criticii istorice, dezvoltînd apoi complicata argumentație a raționamentului indirect. Periodicele istorice tot mai numeroase, cărțile, tribunele congreselor științifice au devenit arena unor înverșunate lupte polemice cu privire la interpretarea justă a izvoarelor. Criptopragmatismul a fost un fenomen universal. Pe acest fundal s-a încins în Polonia disputa dintre așa-numita școală varșoviană și cea cracoviană. Și una și alta erau, în lumina criteriilor cu care se opera la timpul respectiv, mai mult sau mai puțin pozitiviste. S-au deosebit în special prin gradul de angajare față de tabăra catolică și prin atitudinea față de problemele social-politice ale vremii. Polemicile nu au adus însă o concepție metodologică nouă[28].

Progresul în planul euristicii și al criticii izvoarelor se manifestă clar în seria noilor manuale de metodică a istoriei („istorica", metodologii, introduceri, principii de critică istorică etc.). În aceste manuale nu se mai întîlnește preocuparea pentru terminologie și clasificare. Datorită dezvoltării analizei logice, aceste probleme erau deja discutate și codificate. Bineînțeles, se distinge o diferență în acest domeniu între formulările metodologice de la jumătatea secolului al XIX-lea și cele din ultimele decenii ale secolului. Printre lucrările mai timpurii se află: lucrarea lui P. J. B. Buchez din 1833 *(Introduction à la science de l'histoire)* cu unele accente pozitiviste, culegerea de studii în 20 de volume a lui P. C. F. Daunou (*Cours d'études historiques*, 1842—1849) și — cu mari rezerve — lucrările istoricilor germani, ca, de exemplu, *Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte* (1858) și *Grundriss der Historik* (1868)[29] ale lui J. G. Droysen. Apar apoi o serie de lucrări de acest tip în diverse țări, care se mențin în același ton pozitivist, lucrări semnate de Ch. de Smedtal (1881), N. T. Kariejev (1883—1913), E. A. Freeman (1896), P. Lacombe (1904)[30] și G. B. Andrews (1897), Ch. Langlois și Ch. Seignobos (1897); cea mai mare popularitate a avut-o lucrarea acestora din urmă. Deși au fost enumerate împreună, aceste lucrări s-au diferențiat între ele foarte mult din punctul de vedere al atitudinii filozofice a autorilor. Le este însă comună tendința spre obținerea rigorii metodei istorice. Se întrezăresc idei noi în sfera clasificării izvoarelor și se stabilește succesiunea etapelor de activitate a istoricului în euristică, critică, sistematică (construcție) și descriere. În spiritul noii metode se înființează mai multe reviste istorice. În anul 1876, sub redacția lui G. Monod, apare „Revue Historique", care consolidează pozitivismul istoric în Franța. În lucrări consacrate direct gîndirii asupra științei istoriei, ca și intregii avalanșe a marilor opere, monografii sau contribuții mai mărunte, se urmărește respectarea principiului expus de Langlois și Seignobos în vestita propoziție „L'Histoire se fait avec des documents". Documentele (în sensul de izvoare), care conțin informații despre fapte, aveau să constituie baza unor observații asemănătoare cu cele din domeniul științelor naturale. Cu cît sînt mai multe observațiile de acest fel, adică cu cît se stabilesc mai multe fapte, cu atît cercetarea este mai veridică. Se considera că este posibilă și cunoașterea viitorului pe această cale.

Intr-o astfel de cunoaştere personalitatea istoricului trebuie să intervină cît mai puţin. Punctul central îl constituie concretul, faptul, ca şi în cercetarea naturii.

După cum s-a exprimat sociologul E. Durkheim, pozitivismul, apărut în umbra ştiinţelor naturii, a adus pe terenul istoriei conceptul de „fapt", care s-a consolidat mai tîrziu, sub influenţa sociologiei postpozitiviste (în special a celei durkheimiene), ca o categorie fundamentală a gîndirii istorice[31].

În metodologia contemporană a istoriei nu se mai fac referiri la geneza acestui concept, ceea ce constituie, după părerea noastră, sursa multor confuzii în înţelegerea sa corectă. Trebuie subliniat totodată conţinutul eminamente static pe care l-a dat accepţiunea pozitivistă faptului istoric. Aceasta nu poate fi realizată fără a cunoaşte întreaga concepţie a metodologiei pozitiviste, care — apărînd în strînsă legătură cu gîndirea iluministă — a preluat atît valorile ei supreme, cît şi părţile sale slabe[32]. De asemenea, referitor la gîndirea asupra istoriei, pozitivismul (în special datorită lui A. Comte) a îndeplinit rolul de a transmite ideile iluministe şi, parţial, pe cele carteziene în secolul al XIX-lea[33]. Cu preţul abandonării finalismului, care, este adevărat, a adus cu sine metafizica, dar a şi introdus în istorie omul (şi chiar clasele) ca element activ al istoriei, s-a obţinut o acurateţe ştiinţifică în stabilirea faptelor, dar s-a înregistrat un regres pe calea înţelegerii depline a categoriilor de schimbare şi dezvoltare — atît de importante pentru orice gîndire asupra istoriei.

Un astfel de punct de vedere a îngreuiat dezvoltarea deplină atît a istoriei, cît şi a fizicii sociale (sociologia) postulată de Comte. Comte a împărţit ştiinţele în abstracte, adică cele care descoperă legile ce guvernează faptele, şi concrete sau descriptive, care exprimă judecăţi despre aceste fapte[34]. Cu excepţia sociologiei, toate celelalte discipline sociale, deci şi istoria, se regăseau în grupa din planul doi al ştiinţelor descriptive. Fiecare ştiinţă abstractă, deci şi sociologia, are — la rîndul său — în lumina concepţiei lui Comte, o parte statică şi una dinamică. În sfera fizicii sociale, această dinamică este ceva în genul sociologiei istorice, care ar trebui să se ocupe de stabilirea unei serii ideale de trăsături ale progresului în istoria umanităţii. Pentru aceasta este necesară, în primul rînd, o metodă comparativă, bazată pe observarea societăţii contemporane, care reprezintă un stadiu sau altul al progresului social, şi abia în al doilea rînd o metodă istorică, deoarece în seriile ideale ale lui Comte nu sînt necesari descriptorii de timp şi spaţiu. Acest progres vizibil în trecerea umanităţii de la un stadiu la altul este ceva natural, care se realizează independent de evenimentele istorice concrete. El se desfăşoară în mod continuu, pe calea unor mutaţii lente, determinate apriori de legile sale interne. Faptele sau evenimentele istorice nu sînt purtătorii lui; ele pot fi deci examinate în mod static, ca elemente pasive ale istoriei, ca nişte blocuri dispuse de mîna cuiva după un plan prestabilit. Sub acest aspect ele sînt asemănătoare cu faptele statice naturale şi, cu toate că, încă de la jumătatea secolului al XVIII-lea şi în secolul al XIX-lea, se conturează concepţia evoluţionistă în cercetarea naturii (Kant, Laplace, Lamarck, Hutton), Comte continuă să se situeze pe poziţia completei staticităţi a faptului natural. El limitează introducerea concepţiei evoluţioniste, care subliniază continuitatea mutaţiilor mărunte, numai la disciplinele dinamice din cadrul ştiinţelor abstracte, care se ocupă de progresul abstract. Construcţia statică a faptului istoric

a fost ulterior susţinută de sociologia post-comtiană, care, după ce a abandonat studiul evoluţionist al progresului, destul de neconvingător, al lui Comte, şi-a îndreptat atenţia spre domeniul staticii sociale, adică spre cercetarea structurii societăţii contemporane. Această cercetare, iniţial plină de construcţii speculative, a căpătat abia treptat un conţinut empiric[35].

Nici alte surse fundamentale de inspiraţie evoluţionistă din secolul al XIX-lea n-au reuşit să furnizeze sugestii deosebite pentru gîndirea istorică: evoluţionismul în etnologie şi evoluţionismul ştiinţelor naturii, deoarece şi în cazul lor, în mare măsură sub influenţa lui Comte, schimbarea era tratată independent de fapt.

Etnologii, aspirînd spre construcţii teoretice, s-au lipsit de studiul faptelor istorice; ei s-au opus lui Comte numai pentru că acesta credea în caracterul unitar al dezvoltării umanităţii[36]. Ei erau interesaţi în primul rînd de cercetarea similitudinilor, fapt care i-a condus pe unii spre înţelegerea anistorică a „începuturilor", iar pe alţii spre aculturaţie, adică la o concentrare exagerată a atenţiei asupra căutării influenţelor reciproce dintre diferitele culturi. Este însă important faptul că difuzioniştii au extins cercetările sociale şi spre timpurile vechi „legendare" şi că ei au trecut dincolo de lumea convenţională a Europei.

Revoluţia din ştiinţele naturii, care se leagă de crearea de către Ch. Darwin (1809—1882) a teoriei evoluţiei (1859), a redat naturii istoria — dar o istorie evoluţionistă, după principiul secolului al XVIII-lea şi cel comtian, potrivit căruia „natura non facit saltum"[37]. De aceea, deşi pozitivismul evoluţionist al lui H. Spencer (1820—1903), bazat în special pe descoperirile lui Darwin, a constituit un progres pentru dezvoltarea evoluţionismului, deoarece a extins principiul asupra tuturor fenomenelor, atît ale societăţii, cît şi ale naturii, el nu a deschis perspective noi literaturii istorice, cu excepţia aprofundării analogiilor organice. Mult mai interesante pentru istorie au fost consideraţiile lui H. Taine (1828—1893), care, reprezentînd, ca şi Spencer şi Comte, un punct de vedere consecvent naturalist asupra ştiinţelor sociale (apreciază că şi lor li se aplică metodele ştiinţelor naturii)[38], a demonstrat că faptele naturale şi istorice au acelaşi caracter (de repetabilitate). El a respins evoluţionismul atît în ceea ce le priveşte pe unele, cît şi pe celelalte, dar prin aceasta s-a văzut constrîns să dea o altă explicaţie diferenţelor între etapele civilizaţiei şi, în consecinţă, el a conceput istoria mult mai profund decît Comte, deoarece nu se mai baza pe un concept abstract de progres, independent de jocul faptelor. Concepţia lui Comte, care nu ţinea cont de stadiul de atunci al cercetărilor istorice şi care limita faptele la simpla descriere, nu a fost pe deplin acceptată de istorici. Ei doreau — bineînţeles, aceia care se preocupau în general de problemele metodologiei cercetării — să nu limiteze sarcinile istoriei la descriere, ci ca istoricul să facă generalizări şi să descopere, la fel ca în „ştiinţele abstracte", legile care guvernează istoria. Această idee a fost susţinută cel mai consecvent de opera amintită a lui Buckle[39]. Ea a suscitat, în special prin anticlericalismul său, un întreg val de discuţii, dar nu a putut influenţa în mare măsură practica scrierii istoriei: în primul rînd pentru că erau prea solid consolidate tradiţiile scrisului de tip erudit şi, în al doilea rînd, deoarece concepţia pozitivistă a legităţii istorice era prea împovărată de un conţinut anistoric, care provenea încă din secolul al XVII-lea şi din perioada iluministă şi care conducea, în consecinţă, spre legile naturii şi

spre caracteristicile intelectuale invariabile ale omului. Chiar și la J. S. Mill, care l-a criticat pe tatăl său (James Mill) și pe J. Bentham pentru ideea prea îngustă a legilor invariabile ale naturii ce guvernează acțiunile omului și care înțelegea mai bine istoria decît Comte, se poate regăsi, în fond, o concepție similară. Cu tot dezideratul privind cercetarea empirică a diverselor etape ale progresului societății și stabilirea legilor empirice în acest domeniu, acestea nu pot fi explicate fără a se face apel la principiile fundamentale ale psihicului omului (legile naturii omului)[40]. Legile în această formulare nu erau legile dezvoltării istorice, ci legile progresului. Evoluția indica pasivitatea obiectului acestei evoluții; dezvoltarea implică schimbarea obiectului fără referire la caracterul acestor schimbări: continue sau dialectice. De aceea, opinia răspîndită conform căreia evoluționismul a făcut din istorie o știință este complet nejustificată. Pentru ca istoria să devină o știință în plină dezvoltare (fiindcă o știință în curs de dezvoltare a fost încă de la primii săi pași), era necesar să se coreleze cercetarea faptelor cu cercetarea schimbărilor sub forma studierii în mod global a procesului dezvoltării, dar nu un progres înțeles în mod metafizic sau pozitivist (ca evoluție a gîndirii, a cunoașterii).

Din momentul în care conținutul conceptului de progres n-a mai avut nici o legătură cu intervenția factorului divin și a fost corelat cu conceptul de legi tratate independent de procesul schimbărilor istorice, deci fatalist și teleologic, unica soluție era să se coreleze aceste legi cu natura omului (cu psihicul său), deoarece corelarea lor cu activitatea omului ar fi anulat total conceptul de progres. Activitatea omului nu se desfășoară izolat și, prin urmare, aceste legi trebuie deduse nu din psihic, ci din relația omului cu lumea care-l înconjoară. Aceasta ar fi condus spre o consecință cu largă prespective: schimbarea legilor progresului în legi ale dezvoltării.

Mill arată că, din punct de vedere logic, legea este o expresie cu caracter strict general. El distinge legile cauzale și cele ale coexistenței. Comte nu corelează direct legile cu categoria de cauză, care-și găsește rațiunea de a fi mai degrabă în studierea succesiunii faptelor și nu în studierea schimbărilor[41], în timp ce Mill consideră caracterul cauzal al acțiunilor oamenilor ca un rezultat al jocului acestor legi, admițînd eventual că libera voință a omului are și ea un anumit rol[42]. Recunoașterea existenței legilor a eliberat istoriografia de acuzația de ideografism obiectivist, deși — după cum am văzut — concepția legilor avea un caracter anistoric. În practică, totuși, s-a cultivat în continuare literatura ideografică; acest ideografism nu provenea din neputința de a examina legile, ci din dificultatea practică de a le căuta, deoarece conceptul de legi pozitiviste era artificial, derivînd din necesitățile reale ale științei istorice, care trebuie să se intereseze în primul rînd de mecanismul dezvoltării. Exemplul lui Buckle a demonstrat, de fapt, că și tehnicile de lucru ale unui eminent istoric au dat rezultate banale în căutarea unor astfel de legi. Aceasta însemna că, pentru a învinge tot mai impetuosul erudiționism evoluționist (genetic), trebuia căutată o altă soluție.

În domeniul analizei factorilor care influențează diferențele de nivel dintre diversele societăți, observații mai demne de atenție au apărut, în general, ca urmare a desprinderii de principiile unui pozitivism consecvent. Ansamblul factorilor luați în considerare, care influențează istoria, a rămas același. S-a exagerat factorul geografic (influența lui Buckle și a școlii geografice, F. J. Turner), factorul demografic, facto-

rul evoluției cunoașterii umane, rolul statului (W. O. Klucevski, S. M. Soloviev și alții), refuzîndu-se însă un rol istoric mai important, dar nu pretutindeni, religiei și bisericii.

La creșterea importanței factorului economic a contribuit dezvoltarea istoriei economice ca disciplină deja distinctă a cercetărilor istorice. La complicata sorginte a înfloririi ei se afla, printre altele, așa-numita școală istorică a economiei politice, născută din opoziția față de concepția clasică a lui Smith și Ricardo. Principalul rezultat al eforturilor ei n-au fost afirmațiile teoretice, ci numărul mare de lucrări istorico-economice. Apariția școlii istorice se corelează cu ideea de geneză (adică un fel de istorism „sui-generis"), proprie perioadei romantismului (de exemplu, concepția lui Savigny, Ranke și a altora), și cu filozofia pozitivistă a lui Comte. Cea mai mare realizare teoretică a acestei școli constă în concepțiile variate asupra stadiului de dezvoltare economică a umanității. Născute din evoluționismul pozitivist, legate adesea de analogiile organice, aceste concepții au păcătuit prin anistorism; indicînd diferitele faze, ele nu au descoperit mecanismul de trecere de la o fază la alta. De aceea, în formulările școlii istorice diversele stadii apar ca ceva deja constituit, fără perioade de trecere. Roscher, ca și B. Hilderbrand (1812—1886), a distins economia naturală, monetară și de credit, bazîndu-se nu pe cercetarea schimbărilor istorice, ci pe paralelisme (analogii) între istoriile diverselor țări. Poate de aceea cel mai strălucit reprezentant al acestei școli, sub aspect metodologic, K. Knies (1821—1898), care subliniază într-o măsură mai mare caracterul național al activității umane, nu vorbește de astfel de studii universale. El subliniază că principala sarcină a economiei este descoperirea cauzelor istorice concrete ale activității economice a omului; aceste cauze pot fi diferite, dar esențiale sînt condițiile naturale și psihicul omului. Analogiile, care după Knies reprezintă conținutul legilor istorice (economice), intervin atunci cînd apare un paralelism nu numai în sfera trăsăturilor caracteristice ale fenomenelor (cum era în concepția stadiului dezvoltării economice), ci și în domeniul cauzelor care provoacă aceste fenomene.

În evoluția ulterioară a școlii istorice distingem două direcții. Una dintre ele continuă ideea stadiului de dezvoltare economică (de exemplu, K. Bücher), înlocuind prin aceasta sarcina de a căuta legitățile dezvoltării economice; a doua, în schimb (de exemplu, G. Schmoller), merge mai departe (deși, aparent, ar putea să nu se înțeleagă așa), dar făcînd un pas pe drumul căutării legilor nu depășește limita cauzalității și a descrierii genetice. Totuși, după cum am arătat, nici chiar tezele teoretice ale pozitivismului lui Comte și J. S. Mill nu au reușit să coreleze ideea de cauzalitate cu ideea existenței legităților generale. Aceste legi sînt un fel de forță ce se află în afara acțiunii omului: în cel mai bun caz acțiunile umane sînt o rezultantă a acestor legi și a „caracterului omului" (ca la J. S. Mill)[43].

Caracterul trenant, manifestat treptat, al atitudinii pozitiviste în formulările explicațiilor pe terenul istoriei era legat și de o tot mai accentuată dezintegrare a cercetărilor. Dezvoltarea diverselor discipline istorice, între care predomina în continuare istoria politică (tot mai diferit concepută), dar tot mai puternic amenințată în monopolul său de istoria economică, a dus la o specializare progresivă. Istoricii au îmbrățișat domenii tot mai înguste, ceea ce a dus fie la renunțarea la explicații, fie la exagerări provenite din supralicitarea importanței obiectului cercetării. În polemici au dominat argumentele ținînd de euristică,

critica externă și politică, și nu de teoria socială sau economică. După o oarecare înviorare, datorată însăși apariției metodologiei pozitiviste, în marea masă a istoricilor s-a produs o îngrijorătoare dispariție a interesului pentru metodologia propriei discipline. Numai cîțiva au sesizat că, pe lîngă istorie, în timp ce ea se ocupa cu o astfel de „mare de fapte", s-au dezvoltat numeroase științe ce se ocupau de om și de societate, ceea ce a creat o nouă situație pentru toate științele sociale. Și mai puțin numeroși au fost aceia care au reușit să aprecieze posibilitățile de schimbare pe care le-a adus metoda dialectică consolidată atunci, teoria materialismului istoric și economia politică marxistă. De aceea, în reacția față de metodologia pozitivistă, marxiștii au jucat un rol relativ modest, cu toate că atitudinea față de noua teorie și metodă constituia obiectul a tot mai numeroase discuții, putîndu-se rămîne tot mai puțin indiferent față de noile idei, care aduceau soluții pentru multe dintre problemele vitale ale științelor umaniste.

NOTE

1. Această teză nu trebuie înțeleasă în mod extremist; nu este vorba de un istoric sau altul, ci de o caracteristică fundamentală a întregii istoriografii a epocii.
2. O înaltă valoare informativă pe tema istoriografiei secolului al XIX-lea o are pînă astăzi lucrarea deja amintită (publicată cu peste 50 de ani în urmă) a lui G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*; E. Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*. Cf. și L. Halphen, *L'Histoire en France depuis cent ans*, Paris, 1914; H. E. Barnes, *History of Historical Writing*, University of Oklahoma Press, 1939; B. G. Reizov, *Francuskaja romanticeskaja istoriografija*, Leningrad, 1956, J. W. Thompson, *A History of Historical Writing*, New York, 1942. Referitor la istoriografia germană, cf. F. Wegele, *Geschichte der deutschen Historiographie*, München, 1934; F. Meinecke, *Die Entstehung des Historismus* (vol. I—II), Berlin, 1936; G. Below, *Die deutsche Geschichtsschreibung*, Berlin, 1915.
3. In discuțiile privind măsura în care istoriografia naționalistă germană a pregătit terenul fascismului german se fac referiri nu o dată la Ranke, a cărui operă a avut o influență imensă. De altfel, Ranke a trăit 91 de ani, pînă în anul 1886, și a scris continuu. Această problemă este analizată de P. Geyl în *Ranke in the Light of Catastrophe*, în *Debates with Historians*, Groningen, Djakarta, The Hague, 1955, p. 118. Referitor la Ranke și la istoriografia acestei perioade cf. C. Hinrichs, *Ranke und die Geschichtstheologie der Goethezeit*, Göttingen, 1954.
4. H. Berr, *La synthèse en histoire, son rapport avec la synthèse générale* (nouvelle édition revue et mise à jour), Paris, 1953, p. 232—233.
5. Citat după H. Berr, *ibidem*, p. 233. Cf. o amplă analiză a școlii romantice franceze în lucrarea lui B. G. Reizov, *Frantzuzskaja romantičeskaja istoriografija*, *op. cit.*; referitor la „poetica" acestei școli cf. p. 150.
6. Cf. J. Topolski, *Zagadnienia gospodarcze u Joachima Lelewela* [Problemele economice în concepția lui Joachim Lelewel], în „Z badań nad pracami historycznymi J. Lelewela" [Cercetări asupra lucrărilor istorice ale lui Lelewel], Poznań, 1962, pp. 35—50.
7. V. I. Lenin, *Przyczynek do charakterystyki romantyzmu ekonomicznego* [Contribuție la caracteristicile romantismului economic], Warszawa, 1951. Din lucrările de istorie ale lui Sismondi menționăm: *L'Histoire des républiques italiennes du moyen-âge*, Zürich-Paris, 1807—1818 (16 volume) și cea mai importantă: *Histoire des Françaises sous deux premières dynasties*, Paris, 1821. Despre Sismondi scrie G. Plehanov, *K voprosu o razvitii monističeskogo uzgljada na istoriju* (trad. pol., Warszawa, 1960, p. 18—19).
8. Cf. K. Grzybowski, *O miejscu niemieckiej szkoły historycznej w rozwoju nauki prawa* [Rolul școlii germane de istorie în dezvoltarea științelor juridice], în „Czasopimo Prawno-Historyczne" [Revista de drept istoric], vol. VIII, 1956, caietul 2. Savigny s-a ocupat de istoria dreptului roman: *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter*, Heidelberg, 1816—1818.

9. Acest fapt îl subliniază P. Geyl în *Ranke in the Light of Catastrophe*, *op. cit.*, p. 17. Problema este examinată și de G. G. Iggers (*The Image of Ranke in American and German Thought*, în „History and Theory", vol. II, nr. 1, 1962, p. 17—40), de G. Schilfert (în *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft*, Berlin, 1963, p. 241 și urm.). Cf., de asemenea, și opinia lui Acton despre Ranke (H. Butterfield, *Man on his Past*, p. 86 și urm.). Caracterul ideografic al operei lui Ranke a fost puternic subliniat de K. Marx.
10. Pe această temă, cf. M. H. Serejski, *Jules Michelet a Polska* (Jules Michelet și Polonia), în „Przeszłość a teraźniejszość" [Trecutul și prezentul], p. 108 și urm.
11. Citat după P. Geyl, *Michelet and his History of the French Revolution*, în „Debats with Historians", p. 82.
12. Idem, *Macaulay in his Essays*, în „Debats with Historians", p. 26.
13. În lucrarea sa fundamentală *Geschichte von Böhmen*, vol. I—V, Praga, 1836—1867. (Edițiile cehe au început să apară abia după Revoluția de la 1848, continuînd pînă în 1876). Motivul principal îl constituie lupta poporului ceh pentru libertate.
14. Aceasta apare clar din amplele cercetări cu privire la Lelewel. În introducerea la *Pisma metodologiczne* [Scrieri metodologice] (în *Dzieła* [Opere], Warszawa, 1964, vol. 2, partea I, p. 7—93 și în special p. 46—77) de N. Assorodobraj, de care ținem cont în prezenta lucrare, găsim o amplă prezentare, bazată pe cele mai noi cercetări, a poziției metodologice a lui Lelewel.
15. Lucrările metodologice ale lui J. Lelewel sînt cuprinse în Dziela [*Opere*], vol. II, partea 1 și 2, Warszawa, 1964]. În afara celor menționate anterior, o mare importanță pentru cunoașterea poziției metodologice a lui Lelewel o au ale sale *Dzieje historii i jej badań i sztuki* [Istoria istoriei, a cercetării și a artei ei], în *Dzieła*, vol. II, partea 2, p. 709—856. L. Janowski, în *Wstęp ogólny do historii powszechnej* [Introducere generală în istoria universală], 1846, s-a apropiat de opiniile lui Lelewel asupra istoriei. Pot fi indicați și alți adepți ai formulărilor lui Lelewel, deși în general el n-a prea fost înțeles — era prea avansat față de timpul său.
16. Observații cu privire la istoria economică găsim în lucrarea lui W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej* [Problemele și metodele istoriei economice].
17. Cercetările asupra vechilor comunități au fost destul de populare în istoriografia secolului al XIX-lea. Cf. lucrările lui E. Nasse și P. Violett. De acest curent se leagă și respectivele concepte ale lui J. Lelewel.
18. Deosebit de instructive sînt deducțiile lui T. J. Teggart, în *Theory and Processes of History*, *op. cit.*, p. 96—98.
19. Cf. în special introducerea lui Hegel la *Prelegeri de filozofie a istoriei*. Cităm, ca deosebit de caracteristic, ceea ce a scris Lelewel despre concepția istoriei la Fichte. Ea este „o idee infinit progresistă, ca întrupare a... unui ideal... dar momentul în care se atinge acest ideal nu poate fi indicat nici de experiență, nici de teorie, pentru că acesta este numai o credință, credința omului care înfăptuiește" (*Dziela* [Opere], vol. II, partea I, p. 819—820). Cf. și R. G. Collingwood, *The Idea of History*, *op. cit.*, p. 89—114.
20. P. Geyl, *Ranke in the Light of Catastrophe*, în „Debats with the Historians", p. 13.
21. În special în lucrările *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*. Cf. schița lui P. Geyl, *Carlyle, his Significance and Reputation*, în „Debats with the Historians", p. 33—35.
22. A arătat aceasta W. Dilthey.
23. El a scris lucrarea *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis aus unsere Tage (1850)*, Leipzig, 1950; Darmstadt, 1959.
24. Cf. A Malewski și J. Topolski, *Studia z metodologii historii* [Studii de metodologie a istoriei], Warszawa, 1960, p. 11—40.
25. Pozitivismul s-a manifestat sub diverse forme.
26. Cf. J. Legowicz, *Zarys historii filozofii* [Schiță a istoriei filozofiei], Warszawa, 1964, p. 302 și urm.
27. Influența pozitivismului filozofic asupra literaturii istorice este comentată, printre alții, de I. S. Kon, *Die Geschichtphilosophie des 20 Jahrhunderts*. Ber-

lin, 1964, p. 46 și urm.; A. Galeati, *Natura e finalità della storia nel moderno pensiero europeo. Dalla storia filosofica allo storismo idealistico*, Milano, 1953, p. 173 și urm.

28. În gîndirea metodologică, nu prea dezvoltată în realitate, se făceau referiri la obiectivism (în special școala varșoviană, în frunte cu T. Korzon, T. Wojciechowski), empirism și inducționism (A. Pawiński, M. Bobrzyński, T. Korzon și alții), se indica „legitatea" dezvoltării sociale (W. Smoleński, M. Bobrzyński și alții), se sublinia unitatea metodologică a științelor naturii și istoriei (de exemplu, M. Bobrzyński, T. Wojciechowski); J. Szujski — reprezentant al antipozitivismului — se opunea în primul rînd anticlericalismului și viziunii laice a lumii pe care acesta îl aducea cu sine. Tendințele antipozitiviste erau reprezentate în mare măsură și de S. Smolka. M. H. Serejski a cules toate opiniile istoricilor polonezi din acea perioadă în lucrarea *Historycy o historii, op. cit.*, p. 139—140 (nota editorului, p. 130—138). Mai trebuie examinată și poziția lui K. Potkański.

29. Manuscrisul celei de-a doua lucrări provine din anul 1858 (ediția a II-a, 1875, ed. a III-a, 1888). Apoi au fost publicate ambele lucrări sub titlul comun *Johann Gustaw Droysen Historik* (1936—1943). Ultima ediție din 1958 poartă titlul *Historik. Vorlesunger über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. Asupra lui J. G. Droysen (1808—1848), cf. F. Meinecke, *Johann Gustaw Droysen. Sein Briefwechsel und seine Geschichtsschreibung*, în „Historische Zeitschrift", nr. 141, 1938, p. 249—283. Același Droysen, ocupîndu-se de istoria antică, a scris lucrarea în 15 volume, deosebit de tendențioasă, care a dus la războiul de șapte ani — *Geschichte der preussischen Politik (1868—1886)*. J. G. Droysen nu consideră legile în sens pozitivist, el este intuiționist și unul din promotorii ideii de „Staatsgefühl" în Germania (care a influențat în mod determinant opiniile metodologice ale istoricilor germani, frînînd în Germania evoluția ideilor pozitiviste). În ultima perioadă se subliniază marea influență a lui J. G. Droysen asupra lui W. Dilthey (cf. F. F. Suter, *Philosophie de l'histoire chez Wilhelm Dilthey*, Bassel, 1960, p. 204). În afara lui J. G. Droysen, au activat ca istorici fiul său, Gustaw Droysen (istoria secolului al XVII-lea), și Hans Droysen (istoria militară).

30. Este vorba de studiul lui P. Lacombe, *De l'histoire considerée comme une science*, Paris, 1894 (ed. a II-a, 1930).

31. Înainte se folosea mai degrabă termenul „eveniment". Problema însă nu este esențială, deoarece atît „faptul", cît și „evenimentul" pot fi interpretate și static și dinamic.

32. În schema istoriografică a lui Comte se evidențiază influența saintsimoniștilor.

33. O definiție de acest tip este acceptată, prin intermediul lui M. Defourny (*La sociologie positiviste — Auguste Comte*, Louvain, 1902, p. 353—354), de F. J. Teggart, în *Theory and Processes of History*, p. 125, care oferă o profundă interpretare a gîndirii metodologice a lui Comte. Cf. și L. Lévy-Brühl, *Die Philosophie d'Auguste Comte*, Leipzig, 1912.

34. Cf. A. Comte, *Cours de philosophie positive*, 6 vol., Paris, 1830—1842 (trad. pol., Warszawa, 1901).

35. Cf. H. Maus, *Zur Vorgeschichte der empirischen Sozialforschung*, în „Handbuch der Empirischen Sozialforschung", vol. I, Stuttgart, 1967, p. 18—37.

36. Ne gîndim în primul rînd la sociologi ca E. B. Taylor, G. Weitz, J. F. McLennan, L. H. Morgan, J. G. Frazer. Mai trebuie menționat aici L. Gumplowicz. În anul 1962 s-a publicat în traducere poloneză lucrarea lui J. G. Frazer, *Złota gałąz* [Creanga de aur], cu o prefață de J. Lutyński, asupra căreia atragem aici atenția. Cf. și analiza conceptului de evoluție în etnologie la J. H. Steward în *Anthropology Today*, sub redacția lui A. L. Kroeber, Chicago, 1953, p. 313—325 (literatura recomandată).

37. Cf. F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, *op. cit.*, p. 137—138.

38. Asupra situației în știința contemporană în acest domeniu informează J. Giedymin, *Spór między naturalizmem i antynaturalizmem w pojmowania nauk społecznych* [Controversa dintre naturalism și antinaturalism în științele sociale], în „Rocznik Ekonomiczny" [Anuarul economic], PTE, Poznań, vol. XIII, 1961/62, p. 173—191.

39. H. T. Buckle, *History of Civilization in England*, Leipzig, 1865, în special cap. I, II, III și IV (trad. pol., Warszawa, 1873).

40. Cf. *Theories of History*, *op. cit.*, p. 83—84. Tezele lui J. S. Mill sînt expuse în studiul *A System of Logic* (Cartea a VI-a, cap. X și XI). Retipărite în *Theories of History*, *op. cit.*, p. 84—105.

41. A. Comte în *Cours de la philosophie positive*, vol. I, cap. I: „...caracteristica fudamentală a Filozofiei Pozitive este de a considera toate fenomenele ca subordonate Legilor naturale imuabile. Sarcina noastră — ținînd seama cît este de zadarnică orice căutare a ceea ce numim Cauze fie primele, fie ultimele — este de a înainta în descoperirea acestor legi, reducîndu-le însă la un număr pe cît posibil mai mic" (trad. după ediția din *Theories of History*, p. 78).

42. J. S. Mill în *A System of Logic* (cartea a VI-a, cap. X): „Nu consider necesar să repet că doctrina determinismului *(causation)* acțiunilor umane nu presupune... o fatalitate omnipotentă: ea susține numai că acțiunile umane sînt rezultatul conjugat al legilor generale *(general laws)* și al caracterului naturii umane, precum și al caracterelor specifice" (trad. după ediția din *Theories of History*, p. 96). Și J. F. Stephen încearcă să interpreteze în același spirit conceptul de legi în istorie *(The Study of History*, 1961); asupra lui s-a atras atenția recent în „History and Theory" (vol. I, nr. 2, 1961, p. 186—201).

43. Pe tema concepției privind stadiul de dezvoltare economică (și dezvoltarea generală a umanității) există o bogată literatură. Dintre cele mai recente lucrări menționăm: B. F. Hoselitz, *Theories of Stages of Economic Growth*, în „Theories of Economic Growth", 1960 și W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej* [Probleme și metode ale istoriei economice], p. 24—33. Dintre cele mai vechi, cf. în primul rînd lucrarea lui K. Bücher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft* (1893) și a lui K. Breysig — *Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte* (1904). Asupra lui Breysig vom mai reveni.

VII. INTERPRETAREA STRUCTURALĂ

1. Apariția modelului structural

Gîndirea metodologică antipozitivistă se datorește, în primul rînd, negației și scepticismului. Se vorbește de un triplu scepticism. În primul rînd, gîndirea antipozitivistă s-a născut din scepticismul față de valoarea cognitivă a acumulării inductive de fapte, adică față de cunoașterea analitică. Aceasta deoarece apăruse o îndoială justificată față de constatarea potrivit căreia cunoștințele noastre despre evenimentele trecute ar crește proporțional cu numărul de fapte stabilite. La nașterea unei astfel de gîndiri, un rol nu mai puțin important l-a jucat apoi scepticismul față de ideea pozitivistă privind evoluția continuă a valorilor intelectuale și morale ale omului, care s-ar înfăptui, chipurile, conform legilor naturale ale progresului ce acționează independent de fapte; acest scepticism viza deci însăși existența unor astfel de legi. În sfîrșit, scepticismul față de recunoașterea optimistă a istoriografiei ca știință exactă, asemănătoare științelor naturii, și față de justețea credinței într-o istorie „obiectivă" ruptă de viață s-a repercutat de asemenea puternic asupra gîndirii antipozitiviste.

Acest triplu scepticism, care cuprindea, direct sau indirect, toate domeniile gîndirii metodologice asupra istoriei, a condus spre cele mai diverse teze, adesea contradictorii între ele. Primul tip de scepticism a determinat atît pesimismul cognitiv în istorie, cît și îmbogățirea cunoașterii istorice prin tendința spre formulări globale (sinteze). Al doilea a dus în egală măsură la recrudescența ideografismului obiectiv și a indeterminismului, cît și la progresul ulterior în interpretarea legilor istorice și a explicației în istorie. Al treilea a dus la negarea totală a caracterului științific al istoriei și la întărirea convingerii, prin argumente noi, cu privire la caracterul exact al cercetărilor istorice. În concluzie, unele dintre tendințele noi pot fi interpretate ca o continuare critică și ca o dezvoltare a ideilor fundamentale ale pozitivismului (conceput în mod mai mult sau mai puțin evoluționist), altele ca o negare a acestora și o revenire la ideile mai vechi. O caracteristică dominantă, pozitivă, a gîndirii metodologice apărută ca rezultat al criticii sceptice a pozitivismului din secolul al XIX-lea este perceperea — deși de pe diverse poziții filozofice — a importanței pentru cercetările istorice a unui punct de vedere global, pentru care istoriografia erudită era o negare multiplă. Ca urmare, s-a încercat pe diverse căi: 1) integrarea internă a analizei istorice, în sensul corelării procesului de stabilire a faptelor cu enunțurile sintetice, 2) proiecția punctelor de vedere distincte (politice, economice și altele) asupra unui același obict al cercetării, 3) utilizarea altor științe în cercetarea istorică.

Toate acestea au contribuit la adoptarea unui punct de vedere nou, de tip structural, atît de necesar cercetărilor istorice, cuprinzînd ansamblul dezvoltării unei societăți, în care toate elementele sînt mai mult sau

mai puțin legate între ele. Totuși, nu se realiza în continuare integrarea examinării faptelor cu examinarea schimbărilor și, deci, cu dinamizarea enunțurilor, numai conjugarea acestor două puncte de vedere putînd oferi posibilitatea unei descrieri totale și a unei explicații a procesului de dezvoltare în istorie. S-a criticat evoluționismul, care a fost negat total, dar nu s-a indicat o altă soluție. Cu toate acestea, gîndirea metodologică apărută pe terenul criticii eruditionismului poate fi denumită structurală, deoarece în ea domina tendința spre formulări structurale ale „întregului", formulări care adesea au fost însă, după cum vom vedea, speculative. Deci, din nou un pas înainte dintr-un anumit punct de vedere a însemnat pentru gîndirea metodologică un pas înapoi sau o rămînere pe loc dintr-un alt punct de vedere.

2. Mobiluri filozofice antipozitiviste

Pentru istorie, principalele mobiluri în lupta cu primatul modelului metodologic al științelor naturii, cu destrămarea pozitivistă a obiectului cercetării istorice, cu rigiditatea enunțurilor și cu pasivitatea în cunoaștere a istoricului le-a furnizat în special filozofia, care traversa, la răscrucea secolelor al XIX-lea și al XX-lea, o perioadă de o deosebită înflorire, în special în plan gnoseologico-metodologic. Filozofii, care în multe cazuri considerau ontologia ca metafizică, au creat nu numai baze noi pentru teoria generală a cunoașterii, dar pentru prima oară și-au extins la o asemenea scară cercetările proprii asupra cunoașterii istorice și asupra structurii metodologice a istoriei. Gîndirea metodologică dezvoltată de istorici în acest nou climat filozofic avea — ca și în secolul al XIX-lea — toate caracteristicile unui transplant mai mult sau mai puțin adecvat al acestor analize pe terenul necesităților practice ale cercetării istorice. Deoarece în acel timp istoria trebuia să facă față unor probleme care erau comune tuturor științelor umaniste, nu se putea ca ea să nu fie influențată de tendințele manifestate în alte discipline, cum ar fi, în special, sociologia, etnologia, economia și psihologia. Evident, și istoria cu problemele sale a devenit o sursă pentru investigațiile generale ale filozofiei și ale umanisticii în general.

În domeniul cunoașterii, în locul empirismului inductiv este propusă cunoașterea intuitivă, care atribuie capacității organizatorice a cercetătorului un rol suprem și creativ. Importanța acestui rol trebuie să se manifeste în primul rînd în știința culturii, deci și în istorie, deoarece pentru a cuprinde cultura în totalitatea ei ca pe o creație complexă a omului este necesară, după cum s-a arătat, înțelegerea directă, iar nu o simplă explicație prin indicarea cauzelor (suficientă în științele naturii). În diversele curente ale cunoașterii pur intuitive, avînd caracterul unei experiențe cognitive ce se sustrage analizei atente, acest postulat apare atît la neokantienii școlii de la Baden și ai școlii de la Marburg, cît și la neohegelieni și în așa-numita filozofie a vieții[1] sau fenomenologie.

H. Bergson (1859—1942), a cărui influență asupra gîndirii filozofice în istorie era, în acel timp, cea mai mare, dorind, spre deosebire de pozitiviști, să interpreteze realitatea în totalitatea și în mișcarea ei, scria: „Evoluția reclamă ca prezentul să fie o continuare reală a trecutului, reclamă o durată care să fie un agent de legătură"[2], și, criticîndu-l pe Spencer, afirma că în evoluționismul acestuia „nu era vorba nici de devenire, nici de evoluție", deoarece „stratagema uzuală a metodei lui Spencer consta în a reconstitui evoluția din niște fragmente a ceva ce s-a dezvoltat deja"[3].

Fenomenologia lui E. Husserl (1859—1933), reprezentantul gîndirii logice antiempirice, se referă, de asemenea, la intuiție — adică nici la inducție, nici la deducție, ci la cunoașterea „directă", independentă de psihologie și de teorie — dar în alt sens. După Husserl, nu numai obiectele individuale (faptele), ci și esența generală a lucrurilor (abstracțiile) sînt accesibile acestei intuiții, care este denumită eidetică. În cazul unei astfel de intuiții trebuie să se renunțe la orice construcție conceptuală, chiar și la cea strict individuală. „Această suspendare universală a oricărei atitudini față de lumea obiectivă, *epoché* — scrie Husserl — este mijlocul metodic prin care însumi mă iau ca eu propriu-zis, fiind propria-mi viață a conștiinței în care și prin care întreaga lume obiectivă există pentru mine exact așa cum îmi apare mie"[4]. Acum obiectul cunoașterii nu mai este ceva ce poate fi surprins în mod pasiv, ci ceva care se constituie numai prin intermediul rolului „creator" al actului cunoașterii celei mai înalte a fenomenologiei.

La fel de influent, E. Cassirer (1874—1945), din școala de la Marburg, examinează cultura nu ca pe o acumulare de fapte și de fenomene individuale, ci ca pe un întreg unitar cu o structură logică precisă. El susține — în mod diferit de Husserl — că în cunoaștere sînt indispensabile elementele (simbolurile) apriorice, concepute însă nu în manieră definitivă, ci în funcție de valabilitatea lor de-a lungul istoriei. Aceste simboluri permit recompunerea faptelor într-un întreg, dar un astfel de întreg nu este ceva real, o existență în sens ontologic, ci o construcție a spiritului. Numai recompunerea într-un întreg permite înțelegerea obiectului culturii. În opoziție cu formularea lui Ranke, Cassirer scrie: „Ceea ce reține memoria din fapte și procese devine amintire istorică abia atunci cînd reușim s-o includem și s-o transformăm în «interioritate» a noastră"[5].

3. Filozofia antipozitivistă a istoriei

O prelungire directă a cercetării filozofice generale a constituit-o filozofia istoriei, aflată într-o dezvoltare impetuoasă și cultivată în special de filozofii care se ocupau în mod practic și de cercetările istorice.[6] Au rezultat astfel numeroase opinii contradictorii, dar care luptau împreună împotriva eruditionismului, optimist în planul cunoașterii și determinist (sau mai degrabă fatalist). Această filozofie poate fi prezentată din diverse puncte de vedere, accentuînd unele sau altele din caracteristicile ei. I. Kon o găsește ca o „criză a gîndirii istorice"[6]. El o definește ca o filozofie nemarxistă din perioada apariției filozofiei marxiste. Este o opinie greu de susținut. Concepțiile înaintate ale lui Marx nu puteau fi larg difuzate în perioada în care au apărut și aceasta nu numai din cauza unor rațiuni de clasă. Gîndirea istoriografică se afla pe atunci în faza de eruditionism genetic; un pas oarecum „natural" înainte l-a constituit atragerea atenției asupra problemelor de structură. În ansamblu, istoriografia era deci insuficient maturizată pentru a adopta modelele dialectice, care constituiau o unitate din punct de vedere genetic și structural, fără a mai traversa etapa structuralității. Așa încît, judecățile din această etapă nu pot fi interpretate ca un simptom al crizei gîndirii istorice; în multe puncte, deși nu s-a ajuns la formularea principiilor unui model dialectic de cercetare, ele au constituit un progres notabil (în analiza modalităților de cercetare), în comparație cu soluțiile sugerate de gîndirea erudito-genetică.

R. Aron definește multe curente ale filozofiei istoriei postpozitiviste cu apelativul „filozofia critică a istoriei", căutînd trăsătura lor comună

în respingerea sistemului hegelian[7], deci într-o concepție mai degrabă „direcționată" de o intenție decît structurată în sine, precum și în relativismul cognitiv. M. Mandelbaum clasifică concepțiile examinate de el din punctul de vedere al atitudinii acestora față de posibilitatea unei cunoașteri istorice obiective (adevărate), indicînd, pe de o parte, pe relativiști și, pe de altă parte, pe antirelativiști. Se menționează aici, din alt punct de vedere (în special în ceea ce privește filozofia germană), adepții așa-numitului istorism și antiistorism (P. Engel—Janosi, P. Rossi, K. Popper și alții)[8], fără a mai vorbi de numeroasele variante „naționale" ale gîndirii filozofice ce ne interesează aici.

În domeniul criticii cunoașterii istorice pozitiviste („rațiunea istorică") se evidențiază concepțiile (de altminteri foarte diferite) elaborate de W. Dilthey (1833—1911), B. Croce (186—1952), G. Simmel (1858—1918), H. Rickert (1863—1936), M. Weber (1864—1920). Toți au indicat diferențele, ignorate de pozitiviști, dintre cunoașterea naturii și cunoașterea vieții sociale (lumea valorilor, spiritului, acțiunii umane); deosebit de pregnant a formulat acest lucru Dilthey, spunînd că „natura o explicăm, viața spirituală o înțelegem". Doctrina înțelegerii istorice *(Verstehen)* apare la Dilthey într-o formă foarte extinsă, dar, totodată, extrem de complicată[9]. Criticînd insuficiența inducției, Dilthey afirmă că atunci cînd trebuie să „cuprinzi" un întreg, deci și în cazul cunoașterii istorice, nu-l poți concepe global (ceea ce, după Dilthey, constituie principalul element al obiectivității cunoașterii istorice), fără o trăire cognitivă corespunzătoare. Deci, în concepția lui Dilthey, cunoașterea istorică este relativă, de vreme ce ea depinde de caracterul acestei trăiri; istoricul creează o imagine subiectivă a trecutului prin prisma valorilor prezentului. Această cunoaștere istorică se realizează pe baza unor materiale istorice, care sînt o formă de exteriorizare a activității spiritului; cercetarea istorică este orientată deci spre cunoașterea diferitelor „obiectivări ale spiritului". Așadar, se află în joc două metode de cunoaștere a realității, aplicate simultan: trăirea (care privește propria persoană) și înțelegerea (referitoare la alte persoane). Înțelegerea este un act prin care, pe baza propriei experiențe spirituale (trăirea), retrăim experiența altcuiva. Experiența trăită, fără procesul de înțelegere, ne-ar oferi numai propria noastră biografie. Însă această înțelegere este circumscrisă în limitele propriei biografii spirituale — pentru că nu putem înțelege experiențele altora pe care noi înșine nu le-am trăit. Dilthey considera biografia ca o formă fundamentală a activității istoricului, iar autobiografiile ca sursă de valoare majoră; principalul „întreg" cercetat de istoric trebuie să fie omul, care acționează cu un scop, dar spontan (expresia vieții).

B. Croce, prin intuiționismul său, se apropie de Dilthey. El consideră că numai în confruntarea cu natura putem reconstrui lanțul cauză-efect, bazîndu-ne pe noțiunea de cauză, care este străină istoriei. În științele naturii se operează cu termeni teoretici, iar istoriei îi este proprie narațiunea. În narațiune istoricul se servește, evident, și de construcții teoretice, dar acestea nu constituie decît o formă necesară de gîndire a cărei substanță este intuiția — sursa oricărei cunoașteri istorice. Intuiția (bazată pe experiența psihologică a celui care înțelege) este pentru Croce o formă de expresie a spiritului care produce mai degrabă imagini (reprezentări) decît concepte. Intuiția este primitivă în raport cu producerea de concepte și cu activitatea practică, deoarece (după cum scrie M. Mandelbaum, analizînd această concepție a lui Croce) este independentă de ele, în timp ce nu există situație inversă. Încă din primul său

eseu despre filozofia istoriei, *La storia ridotta sotto il concetto generale dell'arte* (1893), Croce vorbește de o „viziune intuitivă", prin intermediul căreia cunoaștem faptele individuale (care de fapt sînt studiate de istorie) și care este asemănătoare cu intuiția artistului. El dezvoltă această idee mai tîrziu în special în lucrarea *Teoria e storia della storiografia* (1917). Pentru a cunoaște faptele, trebuie să „te simți" în ele, „să te identifici mental cu ele". Ideea de istorie, ca produs subiectiv al unei gîndiri vii, care animă faptele istorice „ce vibrează" în el și care, în acest fel, conferă fiecărei istorii marca contemporaneității, o regăsim și în lucrarea *La storia come Pensiero e come Azione* (1938). Nu există umbră a ceva „extern" în raport cu „spiritul". Faptele prezente și trecute pot fi înțelese numai ca fapte ale spiritului, ceea ce înseamnă că, în acest fel, pe plan spiritual trecutul fuzionează într-o oarecare măsură cu prezentul. Faptele reale consemnate în izvoare devin reale abia atunci cînd prin animarea lor spirituală devin o parte a prezentului variabil.

Concluziile care reies din această concepție pentru cunoașterea istorică sînt pînă la un punct asemănătoare cu cele ale lui Dilthey. Este imposibil să cunoaștem ce s-a întîmplat în realitate în trecut dacă întreaga istorie este „contemporană", adică animată de psihicul unui istoric care trăiește în prezent. Dacă intuiția produce fapte, atunci ea produce fapte prezente, nu trecute. Deci, așa cum rezultă din doctrina lui Croce, este imposibil să se obțină o cunoaștere obiectivă a trecutului. Pentru a evita acuzația că justifică relativismul integral, Croce introduce, ca un criteriu definitiv al adevărului — conceptul incomprehensibil de „Absolut". M. Mandelbaum, trăgînd concluziile cu privire la concepția lui Croce, scria în anul 1938 că, pe baza propriei sale teorii, Croce nu avea „dreptul să critice practica curentă (din acel timp) de a scrie istorie în Germania", deoarece asupra falsurilor hitleriste s-ar fi putut pronunța într-o astfel de formulare „numai Absolutul și nu Croce"[10].

G. Simmel își sprijină teoria istoriei pe experiențele din istoria culturii. Deși susține că faptul de a scrie istorie este un produs al intuiției istoricului, el se opune totuși relativismului. Cu toate acestea, consecințele cercetărilor sale au o natură relativistă. I. S. Kon definește concepția lui Simmel o sinteză a „înțelegerii" (Verstehen) diltheyene și apriorismului kantian, pe care o transferă în istorie. O interpretare similară întîlnim la Mandelbaum[11]. Istoria pe care o cunoaștem — afirmă Simmel — este un produs al gîndirii noastre, care se bizuie în acest act creator pe experiența psihologică, interioară a cercetătorului. Dar în acest caz nu avem de-a face cu o istorie pur subiectivă, deși cunoașterea istorică nu este o oglindă a evenimentelor istorice. Obiectivitatea ei este asigurată de categoriile „universale și necesare" ale intelectului, care organizează experiențele interne. Istoricul descrie numai faptele psihice, gîndurile, sentimentele, actele de voință. Simmel se pronunță de la bun început asupra faptului că nu este vorba de o ingerință pe terenul psihologiei, deoarece narațiunea istorică se ocupă de faptele individuale și descrie, în timp ce psihologia — care este, după el, o disciplină a științelor naturii — folosește procedee generalizatoare și explicative. Istoricul este capabil să penetreze acest material psihologic individual și să-l prezinte sub forma unui tot unitar, pe baza capacității suprasubiective *(übersubjektive)* de a cunoaște stările psihice ale altora, atît individuale, cît și colective. Această capacitate constă, pe de o parte, în înțelegerea prin proiecția propriilor experiențe psihologice asupra obiectului cercetat și, pe de altă parte, într-un „simț direct suprasubiectiv". Simțul suprasubiectiv trebuie să garanteze că în cadrul acestei proiecții se folosesc numai

acele experiențe proprii despre care se poate afirma că sînt și experiențele altora, adică trebuie să garanteze natura obiectivă a cunoașterii. Faptul că sînt posibile, în general, unele experiențe interne „tipice" se datorește existenței unor categorii comune ale gîndirii umane amintite mai sus. Cu toate aceste rezerve, concluzia finală este că în cunoașterea istorică experiența psihologică a fiecărui istoric are un rol creator, ceea ce face imposibilă realizarea unei cunoașteri obiective a trecutului.

Teoria istoriei propusă de Rickert este mult mai subtilă și mai precisă decît cea a lui Croce, Dilthey și Simmel, evitînd totodată metafizica. Ea este, de altfel, îndreptată în mare măsură împotriva lui Dilthey și a școlii sale. Rickert nu se interesează de caracterul obiectului cercetărilor istorice (de procesul istoric)[12], ci de metodologia cercetării istorice, îndreptată spre o așa-zisă examinare a faptelor, care sînt exclusiv individuale și irepetabile. Și Rickert vorbește despre înțelegere *(Verstehen)* în istorie, dar analizează acest concept mult mai atent. El arată că înțelegem acele fapte individuale pe care le legăm în secvențe de cauză și efect (deci el include și explicația în cadrul înțelegerii) sau pe care le înglobăm într-un întreg (structură), al cărui liant îl constituie raportarea la valoare. Această raportare la valoare face din obiectul dat (faptă, proces) o „individualitate" istorică. De exemplu, Napoleon sau Goethe sînt personalități istorice, dar un om de pe stradă nu poate fi o personalitate. Aceasta pentru că persoanele primilor au întrupat anumite valori, cu toate că și o persoană legată de Napoleon devine, de asemenea, o personalitate. Însă simplul act al istoricului de a atribui o valoare oarecare nu conferă statut istoric, ci numai raportarea la valorile universale ale societății (umanității), după cum subliniază Rickert, la valorile acceptate de toți. Un istoric poate să-și aprecieze mult, de exemplu, un prieten, dar acest lucru nu este suficient pentru a-l „raporta" la categoriile axiologice universale. Acestea din urmă sînt constituite din valori culturale *(Kulturewerte)*, cele care conferă istoriei statutul (individualizant) de știință a culturii.

După cum se vede, raportarea la cultură a înlocuit la Rickert raportarea metafizică la spirit, susținută de Croce și Simmel (de aici termenul *Geisteswissenschaften)*. Independent de faptul că raportarea la valori constituie obiectul cercetării istoricului, ea determină și modul de cercetare și de concepere a acestui obiect (selecția, subordonarea etc.). Rickert nu se ocupă de conținutul acestor valori (cum a făcut mai tîrziu M. Scheler); îl interesează numai latura formală a lor (de exemplu, religia în general și nu un sistem dat de credințe, statul în general etc.), deși prin introducerea conceptului *Sinngebilde* el indică manifestarea acestor valori formale în situații concrete. Raportarea la aceste *Sinngebilde* se realizează prin intermediul valorilor formale. Rickert subliniază cu consecvență că explicația cauzală constituie obligația istoricului. Legătura dintre obiectul raportat direct la valori și cel raportat indirect la ele are un caracter de conexiune cauzală.

Rickert n-a reușit să evite relativismul cognitiv. Conceptul de *Sinngebilde*, adică de valori concrete legate între ele de către istoric, pune sub semnul întrebării importanța valorilor formale ca punct de referință al judecăților despre trecut, dar concepția lui Rickert privind explicația cauzală conține o încercare irealizabilă de conjugare a tuturor conexiunilor cauzale cu referire la valoare. Mai trebuie avut în vedere că orice referire la valoare, care, după Rickert, decide asupra naturii isto-

rice a faptelor, presupune implicit cunoașterea (dar realizată cum?) obiectului examinat, pentru că altminteri cum am putea ști dacă acesta merită să fie „raportat" la valoare?

Gîndirea structurală în domeniul metodologiei științelor sociale (și a istoriei) a atins cele mai înalte cote în opera lui M. Weber[13]. Considerațiile sale asupra instrumentelor cunoașterii științifice (inclusiv istorice) și asupra rolului evaluării în știință constituie un izvor important de inspirație metodologică. El se opune intuiționiștilor, de Rickert legîndu-l doar recunoașterea faptului că obiectul științelor culturii îl constituie fenomenele cu semnificație culturală și sublinierea faptului că această semnificație se definește prin intermediul raportării la valorile culturale universale caracteristice unei anumite epoci istorice. Însă postulatul lui Weber potrivit căruia în știință trebuie să se facă o distincție precisă între stabilirea faptelor empirice și evaluarea lor[14] depășește ideile lui Rickert. Realizarea acestui postulat permite obținerea unei adevărate științe despre societate, recunoscîndu-se totodată rolul valorizării în practica cercetării. Valorizarea se manifestă în primul rînd în domeniul selectării faptelor. A doua modalitate de obținere a unei cunoașteri obiective o constituie explicarea cauzalității, care nu poate fi înlocuită prin comprehensiunea intuitivă. Totuși, avînd în vedere interdependența fenomenelor, care face foarte dificilă descrierea verigilor cauzale în toată complexitatea lor, istoricul trebuie să recurgă la unele simplificări și să indice acele conexiuni care, în contextul dat, au o importanță majoră. Și aici intervine selecția în raport cu sistemul de valori care-l orientează pe cercetător.

Weber, mai evident decît Rickert, vrea să introducă în istorie cît mai multe asertiuni generale, lucru pe care el îl face derivat, prin intermediul construirii așa-numitelor „tipuri ideale" — cea mai mare realizare metodologică a lui Weber. Tipurile ideale sînt idealizări derivate din metodologie, concepte-limită, modele teoretice etc., adică măsuri *sui generis* cu care comparăm realitatea. Ele se formează pe baza cunoașterii realității, dar nu servesc la descrierea sau clasificarea acestei realități; sînt numai o categorie gnoseologică și metodologică care servește la cunoașterea realității, dar nu sînt produsul acestei cunoașteri. Weber subliniază puternic caracterul instrumental al tipurilor ideale. Ele nu au un caracter realist ca abstracțiunile lui Marx. Sarcina istoricului constă în a compara realitatea cu tipurile ideale ca forme de examinare structurală a ei.

Rolul creativ și cognitiv al istoricului, care, prin intermediul „comprehensiunii", construiește imaginea istoriei și nu reconstituie numai realitatea, cum doreau pozitiviștii, a fost subliniat de mulți filozofi ai vremii, proveniți din tradiții filozofice foarte diferite: în Franța — de Paul Valéry (1871—1945), care spunea despre istorie, că este „cel mai periculos produs al chimiei intelectului"; în Germania — de O. Spengler (1880—1936), care în vestita sa lucrare *Der Untergang des Abendlandes* (1918—1922) neagă faptul că inducția și generalizarea sînt forme proprii cunoașterii istorice, în Anglia — de F. H. Bradley (1846—1924), neohegelian[15]; în Statele Unite — de W. James (1845—1910). Acesta din urmă, discipol al lui Ch. S. Peirce, creatorul pragmatismului, subliniază cu deosebită tărie că realitatea și cunoașterea sînt două entități diferite. Cunoașterea nu reconstituie realitatea, ci furnizează ipoteze ca instrumente de acțiune, care verifică gradul de utilitate a rezultatelor obținute în urma acțiunii.

Desfacerea legăturii simple și directe dintre realitatea istorică și cunoașterea ei a schimbat interpretarea conceptului de fapt istoric. Nu se va mai pune semnul de egalitate pozitivist între fapt ca parte a realității și fapt ca relatare a istoricului. Se vorbește fie numai despre fapt ca despre o construcție a istoricului, cînd numai practica științifică, determinată subiectiv de situația concretă de viață, creează faptul istoric, care nu există în afara gîndirii istoricului, fie leagă faptul-construcție cu realitatea empirică, cu realitatea ca întreg, iar nu cu faptele, părți ale realității. Acest gen de opinii înclină să dea faptelor istorice un statut de fapte psihice și nu materiale. Se vorbește mai mult despre fapte decît despre valori. Nu se mai vorbește despre concordanța dintre rezultatele cercetării și fapte, deoarece această problemă își pierde rațiunea de a fi; numai practica cognitivă, luînd în considerare faptele reale, dar nu numai pe ele, devenea fapt istoric. Aceasta nu se identifica, evident, cu postulatul liberului arbitru total în reconstituirea trecutului. Chiar și Croce, comparînd istoria cu arta, spune că aceasta este o artă specială, în care sînt obligatorii principiile criticii. Este o artă deoarece, după Croce, este imposibilă o știință asupra individualului, care este irepetabil; în istoriografia erudită era suficientă numai critica textelor. După cum sublinia Croce, aceasta era pseudoistorie, o istorie „filologică", o cronică neanimată de experiența vie a istoricului. R. G. Collingwood, unul dintre cei mai mari adepți ai lui Croce, îi numește pe cei ce scriu după astfel de reguli, „istorici de foarfecă și clei" *(scissors-and-paste historians)*.

Introducerea factorului „uman" în cunoașterea istorică avea ca scop stabilirea unui loc distinct istoriei în cadrul științelor, adică scoaterea ei de sub dominația științelor naturii, aparent lipsită complet — se credea — de acest factor. Modelele metodologice ale științelor naturii erau inacceptabile pentru istorici, deoarece se socotea că istoria încearcă să surprindă „inteligibil" lumea sa deosebită. În primul rînd, aceasta este o lume a faptelor (sau, mai bine: a unor întreguri) individuale și irepetabile și, în al doilea rînd, o lume a valorilor, în care este imposibil ca ceea ce a trecut să nu fie evaluat. Sublinierea caracterului individual și irepetabil al faptelor care constituie obiectul cercetărilor istorice a îmbrăcat cel mai adesea forma unei concluzii rezultate din analiza stării de fapt a istoriografiei (ideografism epistemologic), care în acel timp era aproape exclusiv descriptivă și se concentra asupra faptelor individuale. Adesea însă lua caracterul unui postulat care limita aria de interes a științei istoriei și, prin aceasta, sarcinile istoricului de a descrie faptele individuale și irepetabile, și care era un postulat al ideografismului epistemologic. Propagarea acestui postulat nu trebuia — deși era posibil — să fie legată de ideografismul obiectiv, și, deci, de atribuirea realității istorice a unui astfel de caracter, încît ea să nu poată fi concepută direct, ci numai prin intermediul faptelor individuale, care trebuie „înțelese", deoarece existența acestor fapte nu poate fi subordonată unor legi generale, astfel de legi neexistînd.

Din bogata literatură consacrată structurii metodologice a istoriei la cumpăna secolelor al XIX-lea și al XX-lea (vezi, de exemplu, cel puțin lucrările lui E. Bernheim indicate în note), cea mai mare rezonanță au avut-o ideile neokantienilor din școala de la Baden, în special cele ale lui W. Windelband (1848—1915) și ale lui H. Rickert. În anul 1894, Windelband propunea în locul clasificării științelor în științe ale naturii *(Naturwissenschaften)* și științe ale spiritului *(Geisteswissenschaften)*, care domina în știința germană (cf. Dilthey), unde obiectul cercetării

constituia criteriul diviziunii, clasificarea în științe care descriu ceea ce este individual (științe ideografice) și științe al căror țel este să stabilească legi (științe nomotetice), adică o împărțire bazată pe scopurile științei respective[16]. H. Rickert[17], păstrînd ideea fundamentală a lui Windelband cu privire la științele „care studiază fapte" și științe „care studiază legi", a introdus totodată și o împărțire a științelor după obiect în: științe ale naturii și științe ale culturii, în care criteriul de diferențiere a acestor două grupe de științe este relația cu valorile. Natura este liberă de această relație *(wertfrei)*, spre deosebire de produsele create de om, cultura, deoarece omul acționînd realizează niște scopuri, iar acestea depind de sistemul de apreciere (valori), adică de axiologia avută în vedere.

În această viziune, istoria este o știință a culturii care studiază fapte, legată de un sistem de valori. Este adevărat că în istorie se utilizează concepte generale, dar acestea sînt numai un mijloc de prezentare a faptelor individuale, în timp ce în științele care studiază legi ele sînt un scop în sine. Atribuirea de valori oferă o bază atît pentru conceptele istoriei, cît și pentru selectarea faptelor; sarcină subliniată îndeosebi în metodologia antipozitivistă, considerată (printre alții și de Windelband) baza umanisticii.

Acceptarea faptelor subiectiv-individuale, reconstituite prin raportarea lor la valori, ca obiect al cercetării istorice a avut consecințe metodologice bine definite. Neokantienii, încercînd să pună bazele științei despre faptele individuale, nu se îndoiau că istoria este o știință, deși o comparau adeseori cu arta. La fel au procedat Dilthey și Simmel. Astfel de comparații erau frecvente; le întîlnim chiar și la Ranke. Dar în paralel cu această opinie, pornind de la negarea oricărei posibilități de existență a unei științe a individualului, apare amintita opinie a lui Croce, care identifică pînă la un punct istoria cu arta. La Croce, această opinie se asociază cu reliefarea puternică a caracterului individual al obiectului cercetării istorice; ea se asociază nu numai cu postulatul ideografismului epistemologic, ci și cu ideografismul obiectiv. Istoricul trebuie să povestească numai faptele, folosindu-se de conceptele generale furnizate de filozofie. Evident, această opinie nu are nimic comun cu tratarea scrierii istorice ca gen literar[18], unde nu este obligatorie respectarea faptelor cu adevărat existente.

Ideografismul obiectiv, care subliniază irepetabilitatea faptelor individuale, a fost strîns legat de negarea existenței legilor în istoria societății; ideografismul epistemologic (metodologic) demonstrează dezinteresul istoricilor care descriu faptele individuale față de descoperirea legilor, dar nu neagă posibilitatea descoperirii lor; totuși, postulatele ideografismului epistemologic au închis istoricilor calea spre cercetările nomotetice (care stabilesc legi), fără să hotărască definitiv dacă astfel de cercetări sînt posibile sau nu în științele sociale. În concluzie, aceasta marchează desprinderea de concepția pozitivistă a legilor progresului, care în timpul Iluminismului a însemnat, într-adevăr, o noutate stimulatoare, dar care, din cauza conținutului său anistoric, i-a îndemnat treptat pe istorici la formularea unor obiecțiuni. În conceperea legilor progresului nu era loc pentru rolul activ al omului. Sarcina lui era să „descopere" legile imuabile ale naturii și să acționeze în așa fel, încît să nu împiedice materializarea lor, ce are loc pe calea unei evoluții lente. Este evident că, pentru a îndeplini acest rol, principalul ajutor îl constituie dezvoltarea intelectuală a omului, care facilitează cunoașterea

legilor naturii; la rîndul său, aceasta ne explică de ce s-a insistat atît de mult asupra rolului istoric al mutațiilor în nivelul intelectual al societății.

H. Bergson, constatînd în mod just că evoluționismul, care pune alături fragmentele „a ceea ce s-a dezvoltat deja", nu permite înțelegerea mecanismului dezvoltării, propune să se vorbească despre „evoluția creatoare", în care se va ține seama și de momentul dezvoltare și de momentul structură. Trecerea de la o structură la alta se realizează pe baza „elanului vital" *(élan vital)*, care poate fi considerat ca „legea" cea mai generală a dezvoltării. Natural, nu este vorba de o lege a dezvoltării în adevăratul înțeles al acestui cuvînt, deoarece „elanul vital" nu privește niște relații precise dintre fapte, care să explice schimbările lor în timp. Dificultatea, pe care n-au observat-o evoluționiștii și adepții concepției legilor progresului, nu este astfel soluționată, ci numai împinsă în planul metafizicii. Un gen asemănător de explicare a dezvoltării, unde, în locul legilor istorice, se introduc categorii idealiste concepute în mod intuitiv, îl oferă M. Scheler (1875—1928)[19], care propune conceptul „avînt" (Drang) istoric, ce nu se supune nici unei legi, și Fr. Nietzsche (1844—1900), care vorbește de „voința de putere" și alții. Se sesizează clar afinitățile cu ideile metafizice ale gîndirii metodologice din perioada romantică. Avem în vedere în special concepția lui A. Schopenhauer (1788—1860), care a promovat categoria „voinței de viață" ca forță ce guvernează lumea[20].

În concluzie, aceste concepte nu au corelat integral aspectele structurii cu cele ale schimbării în istorie. Negarea legilor istorice (a legilor dezvoltării) nu a permis istoricilor să treacă dincolo de interpretarea trecutului istoric ca o succesiune cronologică de structuri irepetabile. Husserl, care a fost adeptul preciziei logice și al eliminării premiselor metafizice, a subliniat clar superioritatea gîndirii structurale față de cea genetică (evoluționistă). El o considera pe aceasta din urmă ca pe un fel de rău necesar în știință[21]. De asemenea, Dilthey a vorbit despre legile structurii, negînd existența legilor de evoluție[22]. M. Weber s-a străduit să depășească dihotomia structură-mutații în timp prin introducerea în cercetarea istorică a „tipurile ideale", care-și aflau suportul în conceperea integrală a obiectului cercetării. Și în această concepție este evidentă preponderența accentelor structurale asupra celor evolutive. Weber tratează tipurile ideale ca pe niște legi istorice *sui-generis*[23] referitoare la comportamentul uman și necesare pentru explicarea lui. Legile lui Simmel, pe care el le consideră „generalizări ipotetice ale unor fenomene tipice din istorie"[24], au pînă la un punct un caracter similar. Rickert studiază problema legilor în detaliu. Analizîndu-le din punct de vedere formal, el arată că legile sînt niște afirmații generale[25], cu caracter universal, formulare încetățenită de atunci în știință. Totuși în istorie nu există asemenea legi; după cum afirmă Rickert, însuși faptul de a vorbi despre legi cu referire la faptele individuale conține o contradicție în termeni[26]. Negarea existenței în general a legilor (ca și a principiului cauzalității) și accentuarea caracterului individual al evenimentelor istorice (deci ideografismul obiectiv) le întîlnim la O. Spengler[27], în filozofia existențialistă[28], care accentuează autonomia individului și lipsa condiționărilor istorice, la personaliștii neotomiști, care încearcă să concilieze libera voință a omului cu libera acțiune a lui Dumnezeu[29]. Convenționaliștii (H. Poincaré, P. Duhem, E. Le Roy și alții), subliniind, în mare parte în mod just, rolul convenției în știință, în realitate acceptă

legile științifice, dar nu ca pe o reflectare simplă a raporturilor reale, ci numai ca pe o consecință a unui consens corespunzător pentru dezvoltarea științelor (de exemplu, pentru Le Roy legile sînt în general definiții proiective)[30]; ei concep deci legile ca pe o construcție proprie a savantului. Din punctul de vedere al istoriei, aceasta a însemnat un suport filozofic pentru relativism și intuiționism, precum și pentru ideografism în conceperea obiectului cunoașterii.

Un alt tip de conciliere a concepției ideografice asupra realității cu recunoașterea categoriei de legi ale științei, în care trebuia să-și găsească justificarea caracterul științific al istoriei ca cercetare individuală, îl constituie conceperea legilor statistice în strînsă legătură cu conceptul de probabilitate. Este evident că evidențierea formală a unor regularități statistice și definirea, pe această bază, a probabilității de producere a anumitor evenimente nu trebuie să se coreleze cu recunoașterea existenței legilor referitoare la realitate, cu toate că, raționînd riguros, ar trebui să se ajungă la acceptarea acestor legi[31]. Vom reveni într-un context mai larg la această problemă.

Negarea legilor pozitiviste ale progresului, care nu lăsau loc pentru recunoașterea rolului activ al individului sau al maselor, nu a condus, deci, în considerațiile filozofice antipozitiviste, la elaborarea unor legi istorice concepute ca legi ale dezvoltării, care să releve mecanismul intern al schimbării structurilor. S-a recomandat, în consecință, istoricilor fie să renunțe la căutarea legilor, fie s-a negat, în general, posibilitatea stabilirii oricărei legități în istorie. În concluzie, toate acestea s-au asociat cu accentuarea, într-o mai mare măsură decît se făcuse pînă atunci, a rolului activ al omului, a rolului său creator al istoriei. Lipsa unui fundament în definirea legilor dezvoltării a condus însă la exagerarea, ba chiar la absolutizarea rolului individului și al întîmplării în istorie.

4. Interpretarea structurală în istorie

În gîndirea metodologică privind domeniul istoriei se pot distinge cu mare claritate elementele noii concepții a cunoașterii istorice, intuitive și structurale (integrale), în primul rînd în noile manuale antipozitiviste de metodologie a istoriei, ca și în lucrările unora dintre istorici. Noile idei pătrund însă foarte puțin în stilul de lucru al celor mai mulți dintre istorici. Pozitivismul, care proclama încrederea în fapte, deci implicit în izvoare, găsea ecou la istorici pentru care erudiția redusă la forma istoriei contributive constituia în continuare un model de cercetare, așa încît în practică ei reuneau tezele pozitivismului și antipozitivismului. Nivelul scăzut al pregătirii lor teoretice, precum și climatul politic în care lucrau au făcut ca în tehnica lor de cercetare să pătrundă nu atît imperativul, așa de important din punct de vedere cognitiv și metodologic, al formulărilor integrale, cît o viziune obscură asupra realității istorice, întreținută de o ideologie politică retrogradă. Pentru susținerea acestei situații de fapt e semnificativă observația lui H. Berr, care, publicînd după 40 de ani de activitate a sa *La Synthèse en histoire* (1953), constata că principiile sale de integralitate continuă să fie pe deplin actuale, că, de pildă, continuă să existe în special dezacordul dintre istorie și sociologie.

În ceea ce privește euristica și critica externă, istoricii au dezvoltat realizările perioadei anterioare, îmbogățind prin numeroase lucrări în primul rînd fondul de fapte stabilite, dar fără să propună principii

metodologice calitativ noi. În domeniul explicației a avansat analiza structurală, prin indicarea locului și rolului elementelor în cadrul unui întreg, în schimb n-a avansat aproape deloc analiza dinamică, care explică dezvoltarea structurilor. Cercetările au trecut de la statica evoluționistă la statica structurală. Într-o structură dată se putea releva fie rolul fiecărui element al ei în parte, fie cel al tuturor elementelor structurii în mod egal. Acei factori propuși pentru a explica mersul evenimentelor istorice tindeau în realitate să explice, la fel ca în perioada precedentă, nu atît dezvoltarea istorică, cît diferențele dintre anumite societăți în secțiuni cronologice succesive, adică să explice schimbările. Acești factori erau tratați ca un element special al structurii, care domina alte elemente ale acesteia.

Era puțin probabil ca prin intermediul lor să se pătrundă pînă la mecanismul dezvoltării, deoarece pentru explicații se făcea apel în primul rînd la factori aflați în afara sferei de influență decisivă a activității omului, în special la factorul geografic (climă, poziție geografică etc.) și la caracteristicile biologice ale omului. Aceștia sînt factori naturali și nu sociali, iar reliefarea unilaterală a rolului lor a dus, în multe cazuri, la așa-numitul determinism geografic și biologic, conceput ca o teorie generală a dezvoltării sociale. Chiar și cînd se vorbea de rolul fundamental al factorului economic, acesta nu era conceput ca un ansamblu de activități economice ale societății, ci ca o situație economică anumită, deja constituită, care trebuia să explice un stadiu anumit și nu altul al structurii examinate, ajungîndu-se astfel la așa-numitul economism. Este evident că luarea în considerare a tuturor factorilor într-o analiză exclusiv dinamico-structurală (deci sincronică și diacronică) a eliberat cercetarea istorică de determinismul unilateral; aceasta întrucît s-a constatat că factorul natural (deci static) poate explica numai orientările primare ale structurii și că, fiind pasiv, nu este suficient pentru a explica ce se va întîmpla cu structura în dezvoltarea sa ulterioară. De pildă, o poziție geografică favorabilă poate explica numai existența unei anumite profesii în cadrul unei societăți, pentru comerț de exemplu; dar nu explică cum a fost folosită această posibilitate și eventual cum s-a perpetuat de-a lungul timpului; factorul respectiv nu se referă de fapt la mecanismul mutațiilor. Aceasta ar însemna că, luînd în considerare momentul dezvoltării, adică corelînd factorul diacronic cu cel sincronic, se elimină pericolul de a atribui un rol determinant unui singur factor. Eroarea unui astfel de determinism este posibilă numai în planul unei reprezentări statice, în care dezvoltarea este tratată ca o serie de structuri mereu noi și nu ca un proces intern de trecere de la o structură la alta. De asemenea, interpretarea procesului de dezvoltare ca un progres evolutiv a cărui desfășurare este condiționată de legi „naturale" independente de acest proces a favorizat absolutizarea rolului explicativ al diverșilor „factori" geografici și biologici. Aceasta explică de ce se observă în acest punct o asemănare între gîndirea pozitivistă și cea antipozitivistă. De aceea, alături de H. Taine, ca reprezentant al determinismului geografic, trebuie situat pe același plan F. Ratzel (1844—1900), adevăratul creator al acestuia, și mulți alții, care au avut ca sursă de inspirație antropogeografia (geografia omului)[32], pe atunci în plină înflorire. Același lucru se poate spune despre determinismul biologic inițiat de J. A. de Gobineau (1816—1882), care a condus la concepții rasiste. Totodată, tendința de a oferi explicații prin intermediul factorului demografic (densitatea populației) a marcat o anume dinamizare a formu-

lărilor, deoarece densitatea populației s-a schimbat continuu[33]. Același lucru se poate spune și despre factorul economic, pe care unii istorici și economiști au fost tentați să-l supraevalueze, nesesizînd ansamblul dezvoltării istorice (de exemplu T. Rogers).

Punerea în evidență cu precădere a rolului special al unui singur factor în limitele unei structuri date, concepută în mod static, a constituit o manifestare a dezvoltării așa-numitei teorii a factorilor (conform definiției date de A. Labriola și G. Plehanov[34]). Această teorie și-a găsit un sprijin în progresul înregistrat de diverse științe care se ocupau direct de cîte un factor. Ca expresie a unei atitudini analitice, ea venea în contradicție cu necesitatea unei reprezentări integrale și dinamice a realității istorice.

Atribuirea aceluiași rol tuturor elementelor unei structuri a dus la așa-numita teorie a interacțiunii, populară în sfera sociologiei (cf. Alfred și Max Weber) și comună tuturor curentelor istoriei așa-zise structurale, despre care va fi vorba mai departe.

Formele mai puțin radicale ale teoriei interacțiunii se caracterizează prin preferința pentru un singur factor (de obicei cel geografic); acest factor nu este tratat însă ca o cauză care determină în mod necondiționat anumite efecte, ci numai ca o posibilitate de a le determina. Un astfel de tip de interacțiune potențială este reprezentat de școala „Annales" din Franța, în special în ceea ce privește factorul geografic[35]. În concluzie, interacționismul a dus la determinismul factorilor sau la indicarea unei mulțimi de corelații complicate și greu de analizat dintre elementele unei structuri, dar care nu putea explica trecerea de la o structură la alta. Interacționismul potențial a constituit totuși un progres în domeniul explicației față de simpla teorie a factorilor, pentru că nu presupunea apriori, ca teoria pozitivistă, rolul determinant, conceput în fond într-un mod fatalist (independent de acțiunile umane), al vreunei forțe în procesul istoric, ci a lăsat cîmp de acțiune omului, care se putea folosi de factorii convenabili. Totuși, situarea factorilor cumva în „exteriorul" acțiunilor umane, ceea ce constituia o moștenire a pozitivismului, iar nu plasarea omului într-o relație interdependentă cu factorii respectivi, precum și tratarea exagerată a tuturor factorilor în mod egal au devenit un obstacol în calea explicării procesului de dezvoltare a structurilor și a elaborării legilor de dezvoltare istorică. Chiar și motivările psihologice ale comportamentului individual, reliefate în special în istoria politică, aveau caracter de factori explicativi. Găsirea unor astfel de motivații semnifica înțelegerea evenimentului. În opoziție cu aceste atitudini apar unele concepții care se străduiesc să coreleze acțiunile individuale cu caracteristicile mai generale ale mentalității dintr-o anumită epocă sau a unui grup dat. Era o simplă modernizare a ideilor de „spirit al timpului", „spirit al națiunii" etc. concepute ca factori.

În multe cazuri, atît teoria factorilor, cît și interacționismul au dus la subiectivism în accentuarea de către istorici a anumitor factori ca elemente explicative. Nu e de mirare, de exemplu, că o minte atît de precisă ca a lui A. A. Cournot (1801—1877) considera că din moment ce istoria vrea să explice, devine într-o mai mare măsură filozofie decît știință[36]. Practica istorică a fost marcată ulterior de un total arbitrariu în problema explicației, iar haosul s-a mărit datorită faptului că istoricii nu realizau eterogenitatea semnificației termenului de „cauză" (factor, condiție etc.), pe care ei nu-l analizau mai atent. Totuși, discuțiile științifice tot mai vii referitoare la modalitatea explicației au potențat interesul istoricilor pentru acest aspect al cercetării trecutului.

Noile tendințe în direcția integrării structurale a cercetării istorice, manifestate — printre altele — prin reînvierea „teoriei factorilor" în procesul explicării, s-au vărsat în bogatul torent al tezelor antipozitiviste cu privire la interpretarea caracterului științei istoriei propusă de istorici și provenită din curentele filozofice prezentate mai sus. Cel mai mare ecou l-au avut ideile așa-numitei școli a sintezei a lui H. Berr (1863—1954) în Franța și ale grupului legat de K. Lamprecht în Germania. În afară de aceasta, aproape în fiecare țară au apărut lucrări notabile, caracteristice pentru noul curent al gîndirii teoretice în istorie.

5. H. Berr și școala Annales

H. Berr, care s-a aflat în mare măsură sub fascinația lui Bergson și a școlii lui Durkheim, este pentru o sinteză științifică în locul sintezelor erudite de pînă atunci, care nu erau decît o simplă înșiruire de fapte. El susține că o astfel de sinteză nu ar fi posibilă dacă se merge pe urma ideografismului lui Rickert sau Croce, care consideră istoria ca pe un studiu al faptelor individuale[37], în timp ce, în fond, „terenul istoriei și terenul legilor este același"[38]. Berr considera, în mod diferit de contemporanii săi (de exemplu Ch. Seignobos, A. D. Xenopol), că problema legilor nu poate fi separată de problema explicației cauzale în istorie. Sinteza se poate obține pe calea cunoașterii în mare parte intuitive[39] a relațiilor dintre fapte, adică în procesul acelei explicații parțial „comprehensive", de descoperire a cauzelor. El afirma în mod just că progresul ulterior în știința istoriei va consta nu în îmbogățirea narațiunii, ci în studiul „general", al cărui punct central îl constituie conceptul de cauză, ce reclamă o profundă analiză de conținut, filozofică și logică. Berr distinge trei tipuri de fapte istorice și de relații cauzale corelate cu acestea: fapte accidentale *(la contingence)*, între care există o simplă determinare reciprocă succesivă în timp[40]; fapte necesare *(la nécessité)*, între care intervin relații constante — de tipul condiționării indispensabile[41] —, și fapte de „logică istorică", între care există relații raționale impuse de logica respectivă[42].

În prima grupă de fapte, la care ar trebui să se limiteze istoria ideografică, nu se stabilesc legi; deci, în aceste limite, nu s-ar putea explica nici structura, nici evoluția, deci nu s-ar putea trece la „general". A doua grupă relevă acele legi ale structurii tipice pentru cercetările sociologice, iar a treia — prin care Berr pătrunde în sfera finalismului perimat — cuprinde legile evoluției sau progresului, care se deosebesc de legile structurii prin aceea că indică apariția „noului", examinate pînă atunci numai de filozofia istoriei din perioada Iluminismului și pozitivismului. Se distinge cu claritate aici sursa cerinței lui Berr pentru cercetări integrate, adică pentru necesitatea ca istoricii să se ocupe de sociologie și filozofie. Ideea de progres, reluată de Berr, care este guvernată de o logică internă bine definită (rezultată nu din cercetarea istorică, ci dintr-o reflecție apriorică), era chemată să dea sintezei un caracter dinamic și să constituie o bază pentru selecția faptelor. Însă astfel nu se depășea sfera legilor abstracte ale progresului sau evoluției, nereușindu-se să se rezolve enigma dezvoltării. „Logica istoriei" își avea, în acest caz, unica sursă în cauza primă sau forța motrice a istoriei, pe care Berr o identifica cu voința creatoare a indivizilor, deci cu un factor foarte apropiat de *elanul vital* al lui Bergson[43]. În acest mod, vechea idee de progres interferează cu accentuarea ideii de voință activă a individului. În concepția

lui Berr, istoria înseamnă în ultimă instanţă dezvoltarea factorului spiritual *(l'esprit)*.

Berr încearcă să refacă unitatea ştiinţelor naturii şi sociale şi propune uniformizarea limbajului ştiinţific[44]. La el se observă deci un amalgam sui-generis de pozitivism şi intuiţionism structural. El se opune părerii evoluţioniste — devenită destul de populară datorită lucrărilor teoretice ale lui A. D. Xenopol (1847—1920) — conform căreia istoria se deosebeşte de ştiinţele naturale deoarece examinează faptele de succesiune, iar nu faptele de repetiţie. Aceste „serii de fapte" sînt rezultatul acţiunii unor nu prea bine definite „forţe istorice", deci al acţiunii unor forţe care se află în afara materialului istoric *(matériel de l'histoire)* al factorilor. Legile istorice pot fi interpretate ca manifestări ale acestor fapte[45]. În Franţa, s-a încercat să se elibereze gîndirea asupra istoriei de implicaţiile sintezei lui Berr prin programul unei istorii structurale — el însuşi derivat al acestei sinteze — lansat de L. Febvre şi M. Bloch (1886—1940) şi de şcoala „Annales"[46], înfiinţată de ei. Această istorie a fost concepută tot ca o ştiinţă tinzînd către enunţuri generale şi multilaterale, care se opunea prin tematică, în special în domeniul istoriei economice, ideografismului practic (epistemologic, adesea obiectiv), deci aşa-numitei „istorii a evenimentelor" *(histoire événementielle)*, dar neexplicative. Principala metodă folosită în această luptă a fost atragerea atenţiei, aşa după cum propunea Berr, asupra conexiunilor dintre fapte, adică asupra structurii. Ceea ce, la rîndul său, impunea corelări cu ştiinţe avînd un nivel teoretic mai înalt, în special cu economia şi sociologia[47]. În mod concret, aceasta a însemnat trecerea sub influenţa şcolii sociologice a lui Durkheim şi a celei post-durkheimiene, precum şi a economiei politice. Aşa se explică şi interesul viu manifestat simultan de aceeaşi şcoală atît pentru istoria economică, cît şi pentru istoria „reprezentărilor colective", adică pentru istoria mentalităţii sociale (G. Duby)[48]. Atenţia acordată structurii, precum şi refuzul legilor progresului şi al oricărei forme de determinare a direcţiilor de desfăşurare a evenimentelor istorice, fără ca în locul acestora din urmă să se considere altceva, denotă rămînerea la nivelul cercetărilor statice, deci înţelegerea istoriei ca o mulţime de structuri diferite, iar nu ca o dezvoltare de structuri. Finalismul lui Berr este înlocuit de teoria interacţiunii, în cadrul căreia diferitele elemente ale unei structuri sînt tratate ca egale. Aceste structuri se formează avînd la bază un cadru stabilit de aşa-numitele forţe permanente *(les forces permanentes, les permanences)*, în primul rînd de mediul natural. Structurile însele (ca şi relaţiile economice, sociale, psihologice) sînt forţe de lungă durată *(de longue durée)*. În afară de acestea se disting evenimentele, bineînţeles corelate cauzal, adică activitatea umană concretă *(événements)*, în cadrul cărora acţionează întîmplarea. Structurile sînt comparate metaforic cu o canava, în care forma broderiei ţesute depinde de întîmplare. Imaginea acestei activităţi o constituie aşa-numitele conjuncturi, adică datele privind schimbările în numărul populaţiei, cantitatea producţiei, preţuri etc. În această separare a evenimentelor (conjuncturilor) de structuri, care este mereu reluată în lucrările istoricilor din şcoala „Annales", se pot distinge urmele dificultăţilor întîmpinate de pozitivişti în corelarea faptelor cu schimbările. Noutatea concepţiei constă în concentrarea atenţiei asupra cercetării structurilor şi asupra reproducerii evenimentelor pe perioade cît mai lungi posibil, ceea ce permite descifrarea „formei" acestor schimbări, deci a conjuncturii. Raportul faţă de problema legilor este o consecinţă a acestui punct de vedere. Legile nu acţionează, evident, în sfera „evenimentelor", ci în

sfera „structurilor". L. Febvre constata că prin conceptul de „lege" nu trebuie înţelese acele legi prin care trecutul apasă asupra oamenilor, nici pe acelea care-i constrîng pe oameni la acţiune (deci legi normative), ci numai legi concepute ca „formule generale ce grupează faptele care pînă în acel moment erau separate"[49]. Accentul pus pe structură presupune apelul la teorie, deci evitarea — după cum scria Febvre — periculoasei formule potrivit căreia „l'histoire se fait avec des documents"; cercetarea trebuie să depăşească aceste documente. Aceasta semnifică validarea principiului ipotezei în cercetarea istorică.

Mai trebuie subliniat şi subiectivismul şcolii structurale. El se manifestă în gîndirea lui M. Bloch asupra obiectului istoriei (conştiinţa umană) şi in modul de înţelegere a faptelor istorice, care sînt „în esenţă fapte psihologice"[50]. Comportamentul omului este adesea dictat de „adîncurile tainice ale vieţii spirituale a omului"[51]. După cum se vede, nu s-a rupt legătura cu bergsonismul.

În comparaţie cu şcoala lui Berr şi şcoala „Annales", alte propuneri de interpretare a istoriei ca ştiinţă avansate în Franţa nu prezintă nici o noutate revelatoare, deoarece ele se referă mai degrabă la concepţia istoriografiei tradiţionale, „înţeleasă" intuitiv. Pot fi menţionaţi aici, pe de o parte, R. Aron, care scrie în spiritul lui Husserl şi M. Weber, iar pe de altă parte H. J. Marrou, un excelent istoric, dar, filosofic, un eclectic. Aron[52] (ca şi Marrou) se ocupă în primul rînd de cunoaşterea istorică. Este tentat să limiteze cercetarea istorică la faptele singulare (şi la cauzele lor), iar sociologiei să îi atribuie cercetarea corelărilor generale dintre fapte[53]. El consideră că explicaţia cauzală implică legi, adică acceptarea unor relaţii permanente între fapte, a unor dependenţe care au un caracter de probabilitate (statistic)[54]. Aron nu acceptă legi normative pentru explicarea dezvoltării. Cunoaşterea istorică presupune necesitatea adoptării unor construcţii teoretice. O astfel de construcţie este faptul istoric[55]. H. J. Marrou[56] îşi descrie singur provenienţa filozofică. La el îi regăsim pe Bergson, pe neokantieni, neohegelieni, pe Husserl şi pe existenţialişti, precum şi pe R. Aron. Platoşa antipozitivistă a cărţii sale este formată dintr-o combinaţie unică de atitudini teoretice extrase din aceste filozofii, rolul central avîndu-l categoria fenomenologică „epoché" a lui Husserl. Însă Marrou a vulgarizat această categorie, care trebuia să semnifice „o punere în paranteză" sui-generis a poziţiei personale în relaţia cu lumea obiectivă, o eliberare de convenţii în procesul cunoaşterii[57]. El considera ca principal mijloc de cunoaştere „subordonarea" faţă de obiect, înţelegerea lui prin fuzionarea propriei personalităţi cu o alta, cea cercetată. Cunoaşterea nu are deci un caracter precis, ci intuitiv, fiindcă „numai Dumnezeu" poate cunoaşte în întregime istoria[58]. Este un act subiectiv în acord cu principiul augustinian „nemo nisi per amicitiam cognoscitur". În ajutorul cunoaşterii vine „un sistem de concepte elaborate de spirit", în care intră, de pildă, tipurile ideale, termenii tehnici etc.[59]. Cunoaşterea istorică este în totalitate o construcţie a istoricului, cu atît mai bună cu cît este mai înaltă „calitatea spiritului" şi „deschiderea gîndirii *(esprit)* istoricului"[60]. Marrou consideră ca fictive orice totalităţi structurale; pentru el singurul organism adevărat este personalitatea[61]. Explicaţia în istorie nu constă în căutarea cauzelor, deoarece atunci am simplifica realitatea, ci în înţelegerea intuitivă a complexului de relaţii dintre fapte. În ceea ce priveşte istoria, Marrou acceptă irepetabilitatea fenomenelor şi neagă existenţa legilor dezvoltării.

Pot fi menţionate multe alte opere, mai puţin renumite, care cuprind reflecţii asupra istoriei. În anul 1951 a apărut lucrarea lui L. E.

Halkin *Initiation à la critique historique* (reeditată apoi de două ori), deosebit de valoroasă în părțile referitoare la critica textelor, dar — după cum arăta H. Berr[62], pe atunci în viață — „iritantă“ și „deprimantă“ în părțile sale filozofice. După Halkin, critica și nu cercetarea „generală“ și legile dezvoltării societății dau istoriei un caracter științific. Istoria se ocupă de fapte irepetabile, care trebuie înțelese în mod „subiectiv“. Printre alte lucrări se disting cele ale lui P. Ariès[63], L. Halphen[64], A. Choulguin[65]. Renumita lucrare a lui J. M. Romein[66], care încearcă să lege strîns istoria cu teoria, se distanțează de celelalte prin ambițiile sale.

6. Gîndirea metodologică în Anglia și America

Pe teritoriul englez noul mod de abordare a istoriei se asociază, exceptîndu-l pe F. H. Bradley, menționat deja, în primul rînd cu faimosul J. E. Acton (1834—1902), cunoscut pentru principiul său „cercetați nu perioadele, ci problemele“[67], prin care atrăgea atenția asupra limitelor cunoașterii erudite, apoi cu J. B. Bury, din ultima perioadă a creației sale științifice (în special după 1909)[68] și M. B. Oakeshott[69]. Ideile acestor istorici, derivate din curentele intelectuale ale timpului, influențate în mare măsură de filozofia și metodologia istoriei ale lui Croce, au fost apoi dezvoltate de R. G. Collingwood (1889—1943), amintit mai sus. Lucrarea sa *The Idea of History* (publicată postum, în 1946, și reeditată de patru ori pînă în 1961) se caracterizează printr-o aversiune deosebită față de erudiție. El combate orice opinie care încearcă să compare istoria cu științele naturii[70]. Istoria este știința despre individual, dar care-și constituie singură clasa. Obiectul ei îl constituie nu „un proces istoric“ similar proceselor naturale, ci acțiunea umană conștientă. Aceasta înseamnă în ultimă instanță că orice istorie este o istorie a gîndirii; în acest sens, deci, natura nu are istorie. Am avea de-a face cu o unitate a proceselor naturale și istorice numai dacă am accepta că ambele sînt determinate de Dumnezeu[71]. Avînd în vedere că istoricul cerceteează actele gîndirii, el nu le poate cunoaște pe calea observației, ci prin cunoașterea intuitivă (bazată pe categoria apriorică a imaginației, de tip kantian), adică să reînvie *(re-enact)* trecutul în propria gîndire. Activitatea istoricului nu diferă mult de creația literară, numai că tabloul realizat de istoric trebuie să fie în acord cu izvoarele, coerent și localizat în timp și spațiu[72]. Faptele nu înseamnă nimic, interpretarea este totul. După cum bine scrie M. Heitzman, atitudinea lui Collingwood duce la acceptarea existenței unui act mental primordial extratemporal și extraspațial, care poate reînvia în mintea diverșilor indivizi[73]. În acest mod a încercat Collingwood să combată cunoașterea erudită, care se limita, după el, la o simplă înșiruire a faptelor și care putea conduce, de pildă, la susținerea faptului că nu există deosebiri între „Cambridge Ancient History“ și Tucidide, în modul de a descrie războiul peloponezian. S-au formulat multe opinii contradictorii privind interpretarea operei lui Collingwood, ajungîndu-se totuși la un acord în ceea ce privește principiile generale ale concepției sale metodologice. În lucrările lui Ch. Oman[74], G. J. Renier[75] și ale multor altor autori găsim idei similare privind înțelegerea științei istoriei (individualism, relativism, antinaturalism), dar mai puțin radicale. Una dintre cele mai interesante este cea a lui E. Hallet Carr[76], care evită judecățile extremiste.

Gîndirea metodologică americană asupra istoriei a fost mult mai activă. De aici au ieșit lucrările novatoare ale lui J. H. Robinson, P. Cheyney și F. J. Teggart, asemănătoare în unele formulări cu școala lui Berr;

totodată, a fost dus pînă la ultimele consecințe proiectul european al unei istoriografii angajate (de exemplu, Croce), avînd ca rezultat un relativism deschis, denumit prezenteism.

J. H. Robinson, în a sa concepție a „noii istorii“[77] propune extinderea obiectului preocupărilor istorice în afara istoriei politice cultivate în mod tradițional. Dar pentru o competentă selecție a faptelor ce urmează a fi supuse cercetării este necesară o „restructurare“ a gîndirii noastre. În acest scop este indispensabil să se realizeze o cunoaștere exactă a societății pentru a trece de la o atitudine „conservatoare“ la o atitudine „radicală“. Radicalismul intern al naturii (deci ceva în genul „goanei“ după schimbări, pentru progres) dă impuls perfecționărilor, care acționează independent chiar în condițiile unei eventuale pasivități a omului. De aceea, avînd o atitudine radicală (în acest caz identificată cu cea științifică), putem înlătura obstacolele din calea progresului. Sînt evidente aici referirile la ideile carteziene, iluministe și pozitiviste[78], numai că s-a adăugat mecanismul progresului sub forma unui impuls misterios.

E. P. Cheyney[79] se opune opiniilor care consideră desfășurarea evenimentelor ca pe un joc al întîmplării. El susține că toate schimbările par a surveni ca urmare a unei determinări absolute a lor, și, de asemenea, se pare că există o succesiune independentă a evenimentelor, un fel de necesitate inexorabilă ce controlează progresul problemelor umane. „Istoria, marele proces al faptelor umane, nu este rezultatul eforturilor voluntare ale unor indivizi sau ale unor grupuri de indivizi, și cu atît mai puțin ale întîmplării, ci este supusă unor anumite legi“[80]. Acceptînd existența legilor, Cheyney vrea totuși să păstreze pe deplin principiul liberei voințe. El afirmă că omul poate acționa în mod „liber“, dar rezultatele acțiunilor lui vor depinde de concordanța dintre acțiuni și legi. El formulează cîteva astfel de legi (a continuității, variabilității, interdependenței, democrației, a contractului social liber și a progresului moral[81], care amintesc de vechile concepții ale legilor progresului, în special de cele ale lui Buckle.

În lumina acestor teorii, istoria este deci o știință care nu se limitează la descrierea faptelor, ci stabilește și legi. Această opinie este apărată de F. J. Teggart, autorul uneia dintre cele mai profunde lucrări pe tema metodologiei istoriei din cîte există[82]. El optează pentru o istorie integrală și dorește ca istoricii să coreleze cercetarea schimbărilor cu cercetarea faptelor, oferind unele analize pertinente ale bazelor istoriografiei în acest domeniu. El consideră că problema poate fi rezolvată făcîndu-se deosebirea între încrederea în progres ca moștenire carteziană și credința în posibilitatea progresului[83]. Prima dintre ele implică pasivitate și fatalism, iar a doua presupune un rol activ al omului și duce la convingerea că pentru a asigura progresul este necesară promovarea cunoașterii. Această cunoaștere nu se obține printr-un act de bunăvoință, ci prin exploatarea totală a informațiilor pe care le-a acumulat societatea în instituțiile științifice[84]. Deci, el explică dezvoltarea societății prin dezvoltarea științei. Teggart, care în întreaga sa operă, atît de erudită, ignoră cu bună știință dialectica, nu a putut rezista tentației de a separa cercetarea faptelor de cercetarea schimbărilor. Schimbările nu sînt explicate în sensul unui progres abstract, ci ca o anume tendință a naturii umane, care constă în „credința în posibilitatea progresului“.

Prezenteismul (de la cuvîntul *praesens* — prezent), propagat de numeroși istorici din țări diferite (F. H. Bradley, G. Simmel, M. B. Oakeshott, J. Ortega y Gasset, R. G. Collingwood, J. H. Robinson și alții), al cărui principal fondator a fost B. Croce (orice istorie este o istorie con-

temporană), şi-a găsit un foarte bun susţinător în pragmatismul american, care măsura valoarea ştiinţei prin eficienţa de a atinge scopurile propuse.

Istoricii prezenteişti au tras concluzii definitive din interpretarea istoriei ca ştiinţă a faptelor individuale, care nu sînt guvernate de nici un fel de legi generale, sînt înţelese în mod intuitiv şi sînt deci construite de istorici[85]. Istoria este, după ei, o creaţie subiectivă a istoricului şi deci este o parte a prezentului construită de istoric. Multe elemente ale unei astfel de concepţii se regăsesc la Ch. H. Beard, care în anul 1934 a publicat studiul *Written History as an Act of Faith*[86], la C. L. Becker, autorul lucrării *Everyman His Own Historian* (1935), la C. Read[87] şi la mulţi alţii. Pînă în prezent, observăm, sub diferite forme, o mare afluenţă de literatură istorică cu nuanţe prezenteiste. Conform acesteia, istoria se scrie mereu *ex novo*, nu pentru că în procesul cunoaşterii ajungem treptat la cea mai adevărată cunoaştere a realităţii istorice obiective, ci pentru că istoricii, ei înşişi produsul unor condiţii şi necesităţi determinate, recreează mereu, din nou, în mod subiectiv, istoria.

7. Curente metodologice în istoriografia germană

Prezenteismul, angajat politic, a fost deosebit de activ în istoriografia germană din secolul al XIX-lea, indiferent de direcţia sa, începînd cu L. Ranke[88] şi G. Droysen, continuînd cu K. Lamprecht şi F. Meinecke şi terminînd cu istoricii contemporani vest-germani, care se străduiesc să reabiliteze vechi idei (idealismul şi naţionalismul) şi totodată să caute răspunderea pentru hitlerism în afara naţiunii germane. În orice caz, atît în teorie, cît şi în practică, ştiinţa istoriei n-a fost aproape niciodată tratată în Germania ca disciplină care să presupună cercetarea obiectivă, după modelul ştiinţelor naturii. Este caracteristic că istoricii germani au fost relativ puţin influenţaţi de pozitivism, trecînd oarecum direct, cu toată tendinţa lor către politică, de la romantism la antipozitivism, la care, după cum am mai arătat, au contribuit substanţial din punct de vedere filozofic.

Se observă deci o anume particularitate în dezvoltarea gîndirii metodologice asupra istoriei în Germania. Pentru a o descifra, este bine să se menţioneze două controverse metodologice fundamentale dintre istoricii germani: în jurul concepţiei aşa-zis colectiviste a istoriei şi în jurul istorismului. În amîndouă întîlnim trăsăturile gîndirii pozitiviste şi, chiar mai clar decît acestea, diferite forme ale gîndirii structurale. K. Lamprecht (1856—1915)[89], folosind realizările psihologiei sociale (în special ale lui J. F. Herbart), propunea, la fel ca H. Berr în Franţa, o istorie integrală, în afara istoriei politice, în care evenimentele să fie explicate nu prin faptele individuale, ci prin cele de grup. Istoria nu este o descriere a faptelor individuale irepetabile, ci o ştiinţă care stabileşte legi ce guvernează evenimentele istorice. Aceste legi au caracterul legilor din psihologia socială. Schimbările din istorie depind de schimbările ce au loc în psihologia maselor. Lamprecht credea că în acest mod poate explica dezvoltarea istorică. În realitate el nu făcea decît un mic pas pe această cale; el nu a reflectat mai profund cel puţin asupra provenienţei schimbărilor în starea de spirit a maselor, acestea din urmă fiind considerate de altfel ca o sumă de indivizi. Concepţia sa oferă o metodă pentru explicarea schimbărilor, dar nu a dezvoltării. Formula lui Ranke „wie es eigentlich gewesen" este înlocuită de către Lamprecht cu formula

„wie es eigentlich geworden", care arată preocuparea sa pentru cauzele schimbărilor.

În critica tezei lui Lamprecht s-au întîlnit adepţii şi adversarii aşa-numitului istorism german. Istorismul, care-şi are rădăcinile în istoriografia primei jumătăţi a secolului al XIX-lea, era, în interpretarea pe care i-a dat-o în primul rînd E. Troeltsch (1865—1923)[90], un amalgam de evoluţionism genetic şi de concepere ideografică a istoriei. Istorismul sublinia permanenta variabilitate a evenimentelor istorice, precum şi unicitatea temporală a faptelor irepetabile. Legat de aceasta, totul în istorie era considerat a avea un caracter relativ. Nu există norme absolute de evaluare, ceea ce poate fi exprimat prin formula: veritas et virtus filiae temporis[91]. Istoria nu este guvernată de legi, deşi în cadrul ei acţionează principiul cauzalităţii; schimbările sînt rezultatul acţiunii individualităţilor, statului, regimurilor politice, mediului geografic etc. Istorismul s-a pronunţat astfel împotriva ideii iluminist-pozitiviste de progres, fără a introduce în loc alte legi. Cel mai mult au apărat istorismul, printre alţii, F. Meinecke[92] şi K. Mannheim[93]. Relativismul istoric a fost criticat însă de Troeltsch, de care am mai amintit, şi de K. Heussi[94]. Dar ei au contestat şi existenţa legilor dezvoltării. S-au opus ideilor pozitiviste, explicînd istoria prin dezvoltarea ideii şi transferînd astfel centrul de interes din planul ontologic în cel gnoseologic. Ei au promovat intuiţionismul şi au considerat istoria ca o creaţie subiectivă a istoricului. În acest fel, atît istorismul, cît şi antiistorismul au favorizat apariţia în Germania a ideii de relativism cognitiv. Acesta este susţinut de şcoala prusacă (J. G. Droysen, H. Sybel, H. Treitschke), cît şi de adepţii lui Ranke, care depăşesc prin obiectivitate provincialismul prusac al istoriei germane, dar care în practică continuă vechea direcţie a istoriei angajate politic. Opiniile pozitiviste — care comparau istoria cu ştiinţele naturii şi care recomandau descoperirea de legi — implicit ideile lui Lamprecht au fost atacate în mod vehement de E. Bernheim[95]. Avînd în vedere popularitatea manualului său asupra metodei istorice, aceasta a avut repercusiuni largi în promovarea unei concepţii generale despre istorie.

Într-o direcţie asemănătoare s-au îndreptat opiniile lui E. Meyer. Meyer a apărat ideea liberei voinţe în comportamentul uman, caracterul contingent şi individual al evenimentelor istorice[96]. Vorbind de vederile antipozitiviste din Germania, trebuie subliniată influenţa lui Fr. Nietzsche, care s-a situat pe o poziţie neobiectivă, a unei istorii legate de viaţă[97]. Totodată, rămînea prezentă influenţa lui J. Burckhardt, acesta fiind printre primii care s-au îndoit de conceptul pozitivist al progresului continuu.

Unele idei ale lui Lamprecht au fost apărate, printre alţii, de E. Gothein, K. Breysig, O. Hintze, iar în prezent se referă la Lamprecht istoricii care se rup de anumite idei tradiţionale, adepţi ai *Strukturgeschichte*. Breysig înţelegea unitatea ca o serie de stări psiho-sociale ale dezvoltării umanităţii, care, într-o astfel de legătură, poate fi cercetată ca un întreg. Acest întreg trece dintr-o stare în alta, avînd ca rezultat o serie de stadii şi tipuri. Trecerea societăţii prin diferite stadii constituie cea mai generală lege istorică. Breysig menţionează şi alte legi, care în realitate sînt generalizări istorice mai mult sau mai puţin justificate. El consideră, contrar lui Lamprecht, că, în istorie, rolul creator îl au individualităţile, iar nu masele[98].

Şi economiştii din şcoala istorică s-au pronunţat împotriva dominaţiei istoriei politice, susţinînd ideea, deja menţionată, a stadiului de dezvoltare, de astă dată economică[99]. Bineînţeles, teoria stadiului de dez-

voltare economică a introdus, în locul ideii de progres, conceptul de schimbare, dar era încă departe de înțelegerea categoriei de dezvoltare. Adepții ei nu prea puteau să explice în ce mod are loc trecerea de la un stadiu la altul. Pentru ei, aceste stadii apar într-un fel „de-a gata", fără perioade de trecere. Adeseori s-a încercat animarea lor prin introducerea finalismului[100].

8. Istoriografia structurală în alte țări
Observații finale

Ideile istoriei care respinge abuzul de erudiție, prezentate mai sus, au găsit ecou aproape în toate țările. În Rusia merită menționată propagarea metodei comparate, tendința de a lega istoria de sociologie, ca și dezvoltarea la un nivel mondial a istoriei economice. Se face cunoscută școala rusă de istorie socială, al cărei ultim reprezentant este P. A. Sorokin, sociolog, economist și istoric, care lucrează de mulți ani în S.U.A. și care este preocupat de programul integrării științelor. Unul dintre primii reprezentanți ai acestei școli a fost M. M. Kovalevski (1851—1916), ale cărui lucrări au fost consultate de Fr. Engels[101]. Sorokin încearcă să construiască o sociologie istorică și înclină spre formulări tipologice. După el, factorul determinant în istorie îl constituie dezvoltarea științei și a tehnicii, iar nu factorii economici[102].

În Polonia, în primele decenii ale secolului al XX-lea sînt puține lucruri interesante în sfera gîndirii metodologice asupra istoriei. Ar putea fi menționate intervenția lui G. Gumplowitz împotriva lui Lamprecht[103], discuția despre Lamprecht dintre adversarul acestuia, B. Dembiński, și adeptul său W. Sobieski (și alții)[104], un mare număr de speculații făcute de istorici pornind de la propria lor activitate de cercetare (de exemplu J. K. Kochanowski, F. Koneczny) și, bineînțeles, în primul rînd, *Historyka* lui M. Handelsman[105].

Această ultimă lucrare a constituit, și parțial constituie încă, principalul manual de metodologie a istoriei în Polonia. Lucrurile se petrec la fel ca în cazul lucrării lui Marrou. Ca istoric experimentat, M. Handelsman (1882—1945) a dat o excelentă introducere în euristica și analiza istorică, dar antrenat în hățișul de opinii ale celor mai diverse filozofii speculative, a oferit, în partea referitoare la cunoașterea istorică, argumente greu de acceptat. Găsim aici, în primul rînd, ecourile intuiționismului german reprezentat de tipul G. Simmel sau Dilthey. În cunoașterea istorică, decisivă este „comprehensiunea", adică „intuirea directă a ansamblului"[106] sau „intuirea creatoare a totalității individuale"[107].

Handelsman deosebește procesul „cercetării" izvoarelor istorice de cel al „cunoașterii" procesului istoric. Cunoașterea înseamnă construirea realității prin „însuflețirea" rezultatelor cercetării de către istoric. Principalele elemente ale construcției sînt: timpul, spațiul (conceput ca formă a construcției) și concepția genetică, care constă în „înțelegerea" conexiunilor dintre fapte (fenomene). În istorie nu se urmărește să se obțină răspunsul la întrebarea, de ce a fost așa, ci numai răspunsul la întrebarea, în ce mod s-a desfășurat, adică o „explicație genetică"[108]. Handelsman distinge, după Rickert, o cauzalitate generală (ca legătură de tipul condiției suficiente), stabilită de științele naturii, și o cauzalitate individuală, care desemnează o „cauză concretă și un efect concret". Raportul genetic este „o formă mai completă a cauzalității individuale"; în

el se cuprinde tot, fără de care evenimentul concret dat nu s-ar mai fi putut petrece, adică un complex de condiții indispensabile. Deoarece istoria cercetează fenomenele individuale, ea nu se ocupă, deci, de cauzalitatea generală, ci, cel mult, de căutarea conexiunilor genetice. Explicația genetică constituie totuși numai o parte a procesului de cunoaștere în istorie, al cărui efect este „comprehensiunea istorică". Tot ce este legat de om trebuie să fie cunoscut „în sine" ca „ceva unic", deci să fie trăit prin „intuirea directă a întregului".

Pentru Handelsman, realitatea istorică are în primul rînd un caracter psihic, individual și irepetabil în fiecare element al său; ea nu poate fi definită în categorii teleologice și nici deterministe. Este fundamental diferită de realitatea științelor naturii. În lucrările sale, Handelsman a subliniat rolul important al dezvoltării naționalității ca „factor istoric", dar treptat a înclinat tot mai mult spre a atribui rolul decisiv în istorie personalităților proeminente (cf. lucrarea despre A. Czartoryski).

O consecință inevitabilă a opiniilor prezentate pînă aici o constituie antinaturalismul științei istoriei. Metoda sa e opusă celei a științelor naturii, deoarece ea se referă la cercetarea „genezei individuale a fenomenelor", în istorie putînd fi întîlnite, în plus, o mulțime de elemente ce țin de artă (deși Handelsman nu merge aici atît de departe precum Croce). Totuși, Handelsman nu este de părere că istoria ar fi o știință complet ideografică, deoarece, alături de descriere, el admite „formule valabile pentru serii evolutive". Dar, pe de altă parte, aceste formule nu exprimă o cauzalitate „generală", fiind doar o formă mai completă de evidențiere a cauzalității „individuale". În cadrul lor pot fi incluse și legile înțelese de Handelsman ca „tendințe cauzale", care exprimă posibilitatea repetării anumitor fenomene în anumite circumstanțe[109].

Pe acest fundal, analizele metodologice întreprinse de J. Rutkowski (1886—1946)[110] și F. Bujak (1875—1953) se disting prin excepționala lor precizie.

Studiile lor se referă atît la problemele specifice ale metodelor de cercetare ale istoriei economice, cît și la probleme de interes mai larg ale metodologiei istoriei. În disertația sa *Zagadnienie syntezy w historii*[111] [Problema sintezei în istorie], Bujak se opune unei istorii limitate numai la descriere, fiind pentru extinderea considerațiilor generale, teză întîlnită de altfel și la unii pozitiviști. El consideră că nu este o diferență fundamentală între istorie și alte științe sociale. Fenomenele istorice sînt fenomene sociale, iar acestea, la rîndul lor, sînt fenomene psihice. Avînd în vedere că fenomenele psihice sînt guvernate de legități, și în istorie trebuie să existe astfel de legități. Bujak le concepe pe acestea în mod statistic, ceea ce înseamnă că fenomenele istorice nu pot fi prevăzute, ci numai definite prin gradul lor de probabilitate. Opiniile lui Bujak corespundeau deci tendințelor dominante în gîndirea metodologică antipozitivistă.

Interpretarea integrală (sau structurală) și-a găsit sprijin în tendințele care dominau pe atunci în etnologie, sociologie și economie. Evoluționismul, predominant mai înainte în etnologie și sociologie, cedează locul funcționalismului. Scopul principal al analizei funcționale constă în stabilirea rolului (funcției) elementelor în cadrul ansamblurilor examinate, neglijîndu-se examinarea dezvoltării acestor ansambluri în timp. În mod obișnuit, abordarea funcționalistă este asociată cu numele lui B. Malinowski, iar mai tîrziu cu al lui R. Brown și R. Merton. Ea apare, bineînțeles, în diverse variante, mai mult sau mai puțin extremiste[112]. În sociologie, funcționalismul — care era dominant de altfel în multe

cercuri — poate fi întîlnit, de exemplu, în faimoasa teorie a acţiunii sociale a lui T. Parsons[113], discipolul lui Malinowski.

În ceea ce priveşte excepţionala popularitate a concepţiei antropologice (etnologico-sociologice) ale lui C. Lévi-Strauss[114], trebuie să arătăm că această concepţie este de inspiraţie structuralistă. Ea s-a dezvoltat din curentele de opoziţie (începînd cu F. Boas) faţă de teoria evoluţionismului în cultură. Lévi-Strauss, fascinat de societăţile primitive cercetate de el, incapabile să gîndească în termeni istorici, dar care acţionau în baza unor sisteme (structuri) conceptuale atemporale, consideră această atitudine mentală ca naturală şi fundamentată. Deci evenimentele istorice trebuie privite ca o serie de structuri care nu au continuitate şi nu se dezvoltă şi care reprezintă o iluzie de un tip special. Lévi-Strauss propune „eliberarea" de istorie, considerînd-o ca o metodă; istoria trebuie să fie numai o metodă pentru „comprehensiunea" structurilor.

Teoriile statistice s-au inspirat şi din economia politică. Tentativele de dinamizare a cercetărilor, întreprinse în special de şcoala suedeză, s-au dezvoltat numai după al doilea război mondial, legate de teoria creşterii economice. Această şcoală a facilitat introducerea în cercetare a analizelor care explică schimbările în sisteme. Astfel de analize oferă, de pildă, speranţa unei îmbogăţiri a istoriei economice structurale cultivate în Franţa[115].

Interpretarea integrală în istorie s-a manifestat într-o măsură mai mare în metodologie decît în practica istoricilor. După cum am constatat, cei mai mulţi dintre savanţi n-au fost preocupaţi de discuţiile teoretice, aplicînd ideografismul sau fiind influenţaţi de filozofia speculativă.

NOTE

1. J. Legowicz vorbeşte de „filozofia pozitivistă a vieţii" (vezi lucrarea sa *Zarys historii filozofii*, *op. cit.*, p. 316 şi urm.), dar nu sîntem tentaţi s-o considerăm ca o ramură a pozitivismului. Preferăm clasificarea lui W. Tatarkiewicz din *Historia Filozofii* [Istoria filozofiei], Warszawa, 1958, vol. 3, p. 258 şi urm.
2. H. Bergson, *L'évolution créatrice*, Paris, 1907 (trad. pol., Warszawa, 1957, p. 33).
3. *Ibidem*, p. 315.
4. Citat după traducerea poloneză din *Filozofia i socjologia XX wieku*, Warszawa, 1965, p. 307 (în „Husserliana", Den Haag, 1950, vol. I, p. 7—8).
5. E. Cassirer, *Zur Logik der Kulturwissenschaften*, Göteborg, 1942, p. 85. Citat după traducerea făcută de H. Buczyńska, din Cassirer, *Wybór pism* [Scrieri alese], Warszawa, 1963, p. 135. Simbolismul lui G. Santayana (1863—1952) a condus spre contemplarea poetică, care oferă o viziune iraţională asupra lumii.
6. Printre lucrările cu caracter mai general (consultate de noi) consacrate filozofiei postpozitiviste a istoriei, printre cele mai importante le considerăm pe următoarele: M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, New York. 1938 (Croce, Dilthey, Mannheim, Simmel, Rickert, Scheler, Troeltsch); R. Aron, *La philosophie critique de l'histoire*, Paris, 1950 (ed. a II-a); I. S. Kon, *Die Geschichtsphilosophie des 20 Jahrhunderts*, Berlin, 1964, vol. I (trad. revizuită şi adăugită în comparaţie cu originalul din limba rusă); F. Kaufmann, *Geschichtsphilosophie der Gegenwart*, Berlin, 1931.
7. Opinia conform căreia secolul al XX-lea se caracterizează, în filozofie, prin dehegelizare este foarte răspîndită. Cf., de exemplu, Morton White în introducerea la *The Age of Analysis*, New York, 1955 (ed. I), 1958 (ed. a IV-a).

8. Dorim să precizăm că nu vom discuta separat problema istorismului, ci în contextul unor consideraţii corespunzătoare mai ample, deoarece conceptul de „istorism" face parte dintre cele mai ambigue concepte. Pot fi deosebite cîteva dintre cele mai importante semnificaţii ale sale:
a (1) istorismul general, adică simpla subliniere a mişcării permanente şi a schimbărilor în istorie (nerespinsă de nimeni). Sublinierea acestei schimbări s-a făcut, evident, în mod diferit în cadrul diverselor modele de cercetare istorică;
b (2) istorismul absolut (denumit, în general, relativism) în special cel german — considerat de F. Meinecke ca fiind cea mai importantă înflorire a „spiritului german" de la Reformă încoace — care, ţinînd seama de irepetabilitatea faptelor, recunoaşte relativismul absolut atît în raport cu adevărul (este imposibil să se obţină o imagine obiectivă, adică adevărată a evenimentelor istorice), cît şi faţă de valoare (nu există norme şi legi naturale eterne, nici scopuri eterne prestabilite); istorismul absolut este opusul ideii de invariabilitate a naturii umane; măsura valorilor trebuie să fie reprezentată de stat;
c (3) istorismul lui Popper — concepţie aparţinînd lui K. Popper care se sprijină pe diverse filozofii ale istoriei ce tind să descopere unele legi istorice care ar facilita previziunea desfăşurării evenimentelor istorice (cf. K. Popper, *The Open Society and its Enemies*, vol. II, London, 1962, p. 242);
d (4) istorismul ca sinonim al filozofiei istoriei (în această accepţiune cf. lucrarea lui M. C. D'Arcy, *The Meaning and Matter of History*, New York, 1959);
e (5) istorismul existenţial, parte a doctrinei existenţialiste — care accentuează „istoricitatea" omului (Heidegger, Ortega y Gasset, Sartre în prima perioadă). Cf., printre altele, J. Ortega y Gasset, *Historia como sistema*, Madrid, 1941; este citată ediţia în engleză *History as a System*, New York, 1962. Şi această interpretare este în totală opoziţie cu concepţia invariabilităţii naturii umane. Vezi maxima lui Ortega: „Omul nu are natură, ceea ce are, este istorie";
f (6) istorismul dialectic (creat de K. Marx şi Fr. Engels), care admite posibilitatea obţinerii unei imagini adevărate a evenimentelor istorice (deoarece realitatea este cognoscibilă) şi care susţine că sistemele de valori nu sînt nici total absolute (eterne, imuabile), nici total relative.
9. În special în lucrarea *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften* (1920) şi, mai înainte, în *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (1883). În afara celor menţionate, sînt multe lucrări despre filozofia istoriei a lui Dilthey, în special, dintre cele mai recente, cele ale lui W. Kluback, *Wilhelm Dilthey's Philosophy of History*, New York, 1956; H. Diwald, *Erkwenntnistheorie und Philosophie der Geschichte*, Göttingen, 1963; în ceea ce priveşte problema „înţelegerii" (*Verstehen*) cf. J. Wach, *Das Verstehen, Grundzüge einer Geschichte der hermeneutischen Theorie im 19. Jahrhundert*, (2 vol.), Tübingen, 1926—1929. Există o ediţie princeps a operei lui Dilthey, *Gesammelte Schriften*, vol. I—IX, XI—XII, Leipzig—Berlin, 1914—1936; vol. X, Stuttgart, 1958.
10. M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, *op. cit.*, p. 56.
11. I. S. Kon, *Die Geschichtsphilosophie* ..., *op. cit.* p. 171; M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, *op. cit.*, p. 102 şi urm. Simmel şi-a publicat opiniile cu privire la problemele care ne interesează aici în lucrarea *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*, 1892 (trad. pol., 1902).
12. Rickert n-a reuşit să menţină în mod consecvent principiul împărţirii formale în ştiinţe care cercetează realitatea fie ca ştiinţe ale naturii (pe calea creării unor concepte generale), fie în mod istoric (individualizînd). El a ajuns să atribuie obiectului cercetării — asupra realităţii — caracteristici exclusiv individuale. Acest fapt este demonstrat de K. Bakradze în *Z dziejów filozofii współczesnej* [Din istoria filozofiei contemporane], *op. cit.*, p. 293—295.
13. Cf. F. Kaufmann, *Geschichtsphilosophie der Gegenwart*, *op. cit.*, p. 78. Există un mare număr de lucrări asupra concepţiei metodologice a lui M. Weber. În afara lucrărilor menţionate, ne-au mai fost de ajutor: *Max Weber on the Methodology of the Social Sciences*, editată de E. A. Shils şi H. A. Finch, Glencoe, 1949; R. Bendix, *Max Weber. An Intelectual Portrait*, New York, 1960 (nu am reuşit să vedem şi o altă lucrare a acestui autor. *Interpretation of Conduct and History*, 1946); *Max Weber und Soziologie heute*, Tübingen, 1965; K. Bosl, *Der „soziologische" Aspekt in der Ge-*

schichte. Wertfreie Geschichtswissenschaft und Idealtypus, în „Historische Zeitschrift", vol. 201, caietul 3, 1965, p. 613—650; E. Pitz, *Geschichtliche Struktur. Betrachtungen zur angeblichen Grundlagenkrise der Geschichtswissenschaft*, în „Historische Zeitschrift", vol. 198, caietul 2, 1964, p. 1—54; O. Anderle, *Theoretische Geschichte*, în „Historische Zeitschrift", vol. 185, caietul 2, 1958, p. 265—305; S. Kowalski, *Krytyka teori nauki Maxa Webera* [Critica teoriei științei a lui Max Weber], în „Studia socjologiczno-polityczne", 1964, nr. 17, p. 127—162. În anul 1964 a apărut publicația: „Max Weber — Werk und Person. Dokumente ausgewählt und kommentiert von E. Baumgarten", Tübingen, 1964. Tot la Tübingen, în anii 1921—1924 au apărut principalele opere ale lui M. Weber. Alfred Weber (*Bewegungsformen der Geschichte*) și E. Spranger (faimosul *Lebensformen*, 1907; în 1930 s-a scos a 7-a ediție). Despre A. Weber, cf. articolul lui N. Rotenstreich din „Past and Present", p. 257 și urm.

14. Cf. M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1922, p. 54 și urm.
15. Autorul lucrării *The Presuppositions of Critical History*, London, 1874.
16. Această opinie a fost expusă de Windelband în faimosul discurs ținut cu ocazia alegerii sale ca rector: *Geschichte und Naturwissenschaft*, în „Präludien", vol. II, ed. a V-a, Tübingen, 1915, p. 136—160, în special p. 142—143, 145, 151; cf. A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii* [Studii de metodologie a istoriei], p. 24—26; G. Klaus, H. Schulze, *Windelband und die Methodologie der Geschichtswissenschaft*, în „Historische Zeitschrift", 13, 1965, p. 1125—1147.
17. Cf. în special lucrarea sa *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung 1846—1902* (am consultat ed. a V-a Tübingen, 1929) și *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, 1899 (am consultat ed. a VII-a, Tübingen, 1926).
18. Un exemplu de tratare a istoriei și ca artă și ca știință îl constituie considerațiile lui B. Russell, *History as an Art*, Kent, 1951. Mai mult, O. Spengler o tratează ca pe poezie în *Der Untergang des Abendlandes*, München, 1823, vol. I, p. 123—131. Cîteva fragmente în *Theories of History*, p. 190—200.
19. Referitor la M. Scheler, cf. M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, *op. cit.*, p. 147—156.
20. Cf. I. S. Kon, *Die Geschichtsphilosophie . . .*, *op. cit.*, p. 74.
21. Cf. *Filozofia i socjologia XX wieku . . .*, *op. cit.*, p. 297.
22. Acestea sînt, bineînțeles, legile naturii psihice.
23. M. Weber, *Gesammelte Aufsätze und Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1922, p. 204—205; W. Bienfait, *Max Webers Lehre von geschichtlichen Erkennen*, Berlin, 1930.
24. G. Simmel, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*, Leipzig, 1907, p. 95.
25. Mai tîrziu aceste afirmații au fost denumite aserțiuni universale — de universalitate specifică (K. Popper, *Logik der Forschung*, Wien, 1935, p. 28—29) sau aserțiuni strict universale (Cf. A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, *op. cit.*, p. 16).
26. H. Rickert, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*, Heidelberg, 1924, p. 90. Cf. și S. Ossowski, *Prawa „historyczne" w socjologii* [Legi „istorice" în sociologie], p. 3.
27. Cf. O. Spengler, *Untergang des Abendlandes*, München, 1923, vol. I, p. 129, 131.
28. Una dintre principalele obiecții care se aduc existențialismului este istorismul său radical (care este în fond anistorism), care se manifestă, în primul rînd, prin considerarea societății ca o sumă de entități, fiecare dintre acestea fiind o existență închisă, avînd o istorie proprie. J. Ortega y Gasset a scris, printre altele: „Istoria este o știință sistematică despre o realitate radicală [care este viața mea]. De aceea este o știință a prezentului, în cel mai riguros și actual sens al cuvîntului . . . Trecutul sînt eu — și prin acest eu înțeleg viața mea" (*History as a Sytem*, New York, 1962, p. 233. Cf. și K. Jaspers, *Ursprung und Ziel der Geschichte*, Zürich, 1949, ediția franceză, Paris, 1954).
29. De exemplu J. Maritain (1882—1973) susține că Dumnezeu poate să înfăptuiască numai binele și că „în nici un caz nu poate fi cauza răului moral", în timp ce omul, creînd istoria, poate să-și aleagă mijloacele, deci să facă și bine și rău. Cf. J. Maritain, *On the Philosophy of History*, New York, 1957, în special p. 27, 28, 32, 119, 123. Ideea de istorie înțeleasă ca fapte individuale și de gîndire liberă a omului a fost avansată de Ch. Peguy, foarte influent în unele cercuri ale istoricilor francezi. Lucrarea lui J.

Daniélou, *Essai sur le mystère de l'histoire*, Paris, 1953, este reprezentativă pentru filozofia creștină a istoriei. În literatura poloneză, S. Świeżawski s-a manifestat în favoarea programului ideografic bazat pe „comprehensiunea" faptelor individuale (vezi *Konieczność i wolność w dziejach* [Necesitate și libertate în istorie], în „Rocznik Nauk Humanistycznych", [Anuarul științelor umaniste], nr. 4, 1964).

30. Ajdukiewicz se pronunța în perioada interbelică pentru așa-numitului convenționalism radical.
31. Lucrarea lui P. Vandryès, *De la probabilité en histoire*, Paris, 1949, este caracteristică pentru această tendință. Această strădanie de a face istoria mai precisă prin introducerea conceptului de probabilitate a fost privită sceptic și de H. Berr în *La synthèse en histoire* (ediția 1953), p. X.
32. Dintre numeroșii autori pot fi menționați E. Demolins, L. I. Mečnikov, E. Reclus.
33. Reprezentativi pentru determinismul geografic sînt M. Kovalevski (1851—1916) și A. Coste (1842—1901). Vezi și T. Szczurkiewicz, *Rasa środowisko, rodzina* [Rasa, mediul, familia], Warszawa, 1938.
34. G. V. Plehanov, *O materialističeskom ponimanij istorji*, în „Izbrannyje filosofskie proizvedenija", vol. 2. Moskva, p. 238 și urm. (trad. pol., Warszawa, 1946, p. 8 și urm.); A. Labriola, *Del materialismo storico. A proposita della crisi del marxismo*, Roma, 1902, p. 30 și urm. (trad. pol., Warszawa, 1946, p. 133 și urm.).
35. Cf. L. Febvre, *A Geographical Introduction to History*, London, 1932, în special p. IX.
36. H. Sée, *Quelques remarques sur la philosophie de l'histoire de Cournot*, în „Revue de Synthèse Historique", vol. XLVI (seria nouă, vol. XVI), Paris, 1926, p. 15—18. Teoria factorilor a cuprins cele mai însemnate încercări ale „explicației". De exemplu, R. Brück corela dezvoltarea consecutivă a diferitelor centre ale civilizației cu schimbările activității magnetice (Cf. H. Berr, *La synthèse en histoire*, Paris, 1911, p. 33).
37. H. Berr, *op. cit.*, p. 24.
38. *Ibidem*, p. 26. Publicația „Evolution de l'humanité", inițiată de H. Berr, avea intenția, folosind realizările de pînă atunci ale istoricilor, să ofere o imagine integrală a „evoluției umanității". Ea trebuia să constituie o istorie universală concepută într-un mod nou. H. Berr este fondatorul cunoscutei „Revue de Synthèse Historique", care apare din anul 1900 (transformată apoi în „Revue de Synthèse").
39. H. Berr, *La Synthèse . . .*, *op. cit.*, p. 227.
40. *Ibidem*, p. 55 și urm.
41. *Ibidem*, p. 113 și urm.
42. *Ibidem*, p. 138 și urm.
43. Cf. F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, *op. cit.*, p. 272; K. Górski, *O interpretacji i wartościowaniu w historii* [Interpretare și evaluare în istorie], Lublin, 1948, p. 12—44.
44. Cf. J. Dąmbska, *W stulecie urodzin Henri Berra* [La centenarul nașterii lui Henri Berr], în „Ruch Filozoficzny", 1954, nr. 1—2, p. 33—36.
45. A. D. Xenopol, *Théorie de l'histoire*, Paris, 1911 (la prima ediție cartea s-a intitulat *Principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, 1899), p. 71, 163, 300 ș.a. Cf. H. Berr, *La synthèse . . .*, *op. cit.*, p. 24, 26, 31, 41—42 ș.a.; A. G. Widgery, *Interpretation of History*, *op. cit.*, p. 243—244.
46. Acest periodic apare din anul 1929, la început cu titlul „Annales d'Histoire Economique et Sociale", în anii 1939—1941 ca „Annales d'Histoire Sociale". În anii 1942—1945 ca „Mélanges d'Histoire Sociale" și, în sfîrșit, după război, sub titlul „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations" — pentru a sublinia tendințele de integrare a științelor. Cu privire la M. Bloch, cf., printre alții, Ch. E. Perrin, *L'oeuvre historique de Marc Bloch*, în „Revue Historique", 1948, vol. CXCIX, p. 161—168. Pe tema întregii „școli" a scris nu demult K. E. Born, *Neue Wege der Wirtschafts- und Sozialgeschichte in Frankreich. Die Historikergruppe der Annales*, în „Saeculum", vol. 15, caietul 3, 1964, p. 298—309.
47. Cf. F. Braudel, *Histoire et sociologie*, în G. Gurvitsch, *Traité de sociologie*, vol. I, Paris, 1958.
48. Legăturile cu durkheimismul sînt analizate de W. Kula în introducerea la versiunea poloneză a lui M. Bloch, *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka* [Apologia istoriei sau despre profesiunea istoricului], Warszawa, 1960, p. 11—13.

49. L. Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953, p. 15—16.
50. M. Bloch, *Pochwała historii ...*, *op. cit.*, p. 221.
51. Cf. J. Topolski, *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka* [Apologia istoriei sau despre profesiunea de istoric], în „Kwartalnik Historyczny", nr. 2, 1961, p. 460—461. Tendințele de unificare a cercetării „conjuncturilor" cu cercetarea „structurilor" prin intermediul studierii proceselor de dezvoltare sînt manifestate în prelegerea lui F. Braudel, susținută cu ocazia acordării titlului de doctor honoris causa al Universității din Varșovia. „Refuz deci — spunea el — atît istoria evenimențială, cît și istoria conjuncturală. Și atunci, în ceea ce-mi rămîne, în istoria mea privilegiată și selectă, apar sistemele: sociale sau social-economice, culturale sau demografice, al căror ritm de viață este lent, iar durata lor multiseculară ... Sistemele social-economice reprezintă aici problema cea mai importantă. În primul rînd trebuie să deosebim aici fluctuațiile conjuncturale de lungile procese de dezvoltare ... Punînd accentul pe sistemele social-economice, cred că mă leg de cele mai durabile realizări ale gîndirii marxiste" (publicată în „Kultura", nr. 26, 25 iunie 1967).
52. Trebuie să atrag atenția asupra lucrărilor lui *La philosophie critique de l'histoire* (ed. a II-a, 1950); *Introduction à la philosophie de l'histoire*, Paris, 1938; *Dimensions de la conscience historique*, Paris, 1961.
53. R. Aron, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, *op. cit.*, p. 190, 229.
54. *Ibidem*, p. 226.
55. Cf. C. Bobińska, *Historyk. Fakt. Metoda* [Istoricul, faptul, metoda], Warszawa, 1964, p. 50—51.
56. H. J. Marrou, *De la connaissance historique*, Paris, 1956. În Polonia au apărut cîteva recenzii, dintre care cea mai amplă este cea semnată de W. Moszczeńska. *O sprzecznościach wewnętrznych „programowego" subiektywizmu* [Cu privire la contradicțiile interne ale subiectivismului „programatic"], în „Kwartalnik Hictoryczny", nr. 2, 1958, p. 440—463.
57. Cf. E. Husserl, *Powołanie filozofii*, în „Filozofia i socjologia XX wieku", *op. cit.*, p. 307.
58. H. J. Marrou, *De la connaissance historique*, *op. cit.*, p. 58.
59. *Ibidem*, p. 146 și urm.
60. *Ibidem*, p. 103.
61. *Ibidem*, p. 177.
62. H. Berr, *La synthèse ...*, *op. cit.*, p. 293—294. În ediția a III-a a lucrării sale (Paris, 1963), L. E. Halkin și-a permis, în schimb, afirmația că lucrarea lui Berr „aduce puține elemente constructive" (p. 99). Berr a apreciat mai mult manualul lui D. Harsin, *Comment on écrit l'histoire*, Liège, 1933 (ed. a III-a, 1949), care se referă, în principal, la tehnicile de cercetare.
63. P. Ariès, *Le Temps de l'Histoire*, Monaco, 1954.
64. L. Halphen, *Introduction à l'histoire*, Paris, 1948 (ed. a II-a). El consideră sterilă căutarea legilor dezvoltării, pronunțîndu-se direct împotriva lui Marx (p. 44—45).
65. A. Choulguine, *L'histoire et la vie. Le lois, le hasard, la volonté humaine*, Paris, 1957. Printre aceste lucrări mai trebuie amintită și cea a lui P. Ricoer, *Histoire et vérité*, Paris, 1955.
66. J. M. Romein, *Theoretische Geschiedenes*, Groningen, 1946.
67. J. E. Acton, *A Lecture on the Study of History*, Cambridge, 1895. Discipolul lui Acton a fost G. M. Trevelyan (1876—1962), care se pronunță, de asemenea, împotriva tezelor pozitiviste. Istoricul este dator „să înțeleagă" trecutul, să împărtășească pasiunile lui. Cu privire la Acton, cf. H. Butterfield, *Man on his Past*, *op. cit.*, p. 62—99.
68. Ne gîndim la eseul său intitulat *Darwinism and History* (1909), unde critică ideea de legi ale progresului și evoluției. El a ajuns la un individualism total și la recunoașterea rolului decisiv al întîmplării în istorie.
69. Cunoscut în primul rînd prin cartea *Experience and its Modes*, Cambridge, 1933, în care se declară de partea celor care sesizează diferențele dintre structura metodologică a științelor exacte și a istoriei. El concepe istoria nu ca pe o lume a faptelor obiective, ci ca pe o lume a ideilor actuale, constatînd că trebuie deosebite aceste două concepte pe care pozitiviștii nu le-au remarcat. Faptele istorice sînt fapte contemporane — afirmă el, asemenea lui B. Croce.
70. R. G. Collingwood, *The Idea of History*, *op. cit.*, p. 205 și urm., în special p. 215—218, 228. Din literatura consacrată lui Collingwood menționăm: M. Heitzman, *Collingwooda teoria poznania historycznego* [Teoria cunoașterii istorice a lui Collingwood], în „Teki Historyczne", vol. II, nr. 4, London, 1948, p. 233—255; E. E. Harris, *Collingwood's Theory of History*, în „Philosophical Quarterly", vol. VII, 1957, p. 35—49; N. Rotenstreich, *From Facts to Thought: Collingwoods Views on the Nature of History*, în „Philosophy", vol. XXXV, 1960, p. 122—136; dintre aceste lucrări cea mai precisă este prima. Cf. și *Theories of History*, p. 249—251.

71. R. G. Collingwood, *The Idea of History*, *op. cit.*, p. 216.
72. *Ibidem*, p. 245.
73. M. Heitzman, *Collingwooda teoria ...*, *op. cit.*, p. 254.
74. Ch. Oman, *On the Writing of History*, London, 1939.
75. G. J. Renier, *History. Ist Purpose and Method*, London, 1950. Amintim aici opinia lui J. Huizinga. Cf. J. Huizinga, *The Idea of History*, în F. Stern, *The Varieties of History*, New York, 1957.
76. E. Hallet Carr, *What is History*, London, 1962.
77. J. H. Robinson, *The New History*, New York, 1912; Idem, *The Mind in the Making*, New York, 1921. Cf. interpretarea opiniilor lui Robinson în F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, p. 199—205.
78. Opiniile pozitiviste au avut, bineînțeles, în continuare adepții lor, fără a constitui însă trăsătura caracteristică a gîndirii metodologice din secolul al XX-lea. Cf., în Franța, de exemplu, A. Piganiol, *Qu-est-ce que l'histoire* (în „Revue de métaphisique et morale", 1961), care a combătut opiniile lui H. J. Marrou. De menționat și încercarea de analiză antirelativistă a legilor naturii întreprinsă de L. Strauss, *Natural Right and History*, Chicago, 1953.
79. E. P. Cheyney, *Law in History and Other Essays*, New York, 1927.
80. *Ibidem*, p. 7.
81. *Ibidem*, p. 11.
82. F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, Berkeley and Los Angeles, 1932. Sub acest titlu sînt cuprinse două cărți: *Theory of History*, Yale, 1925 și *The Processes of History*, Yale, 1918. Prima oară au fost editate în anul 1941.
83. F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, *op. cit.*, p. 220.
84. *Ibidem.*
85. Cf., printre alții, M. A. Destler, *Some Observations on Contemporary Historical Theory*, în „The American Historical Review", nr. 3, 1950; C. Strout, *The Pragmatic Revolt in American History: Carl Becker and Charles Beard*, New Haven, 1958.
86. „The American Historical Review", vol. 39, nr. 2, 1934, p. 219—229. Discuția este în vol. 40, 1934, p. 339—349; vol. 41, 1936, p. 74—87.
87. C. Read, *The Social Responsabilities of the Historian*, în "American Historical Review", vol. 55, nr. 2, 1950. Citat din lucrarea lui Becker (*Everyman His Own Historian*, p. 247): „... fiecare generație, inclusiv a noastră, va înțelege, trebuie inevitabil să înțeleagă trecutul și să anticipeze viitorul în lumina propriei experiențe limitate ...". Acest principiu ghidează selecția faptelor și construcția sintezelor.
88. Este semnificativă reeditarea operei lui L. Ranke, *Preussische Geschichte*, editată de H. J. Schoeps, Darmstadt, 1953 pentru reabilitarea Prusiei (Cf. J. Krasuski, *Z dziejów niemieckiej myśli politycznej XIX i XX wieku* [Istoria gîndirii politice germane din sec. XIX și XX], Poznań, 1965, p. 7 și urm.). J. Krasuski caracterizează și istorismul german (p. 56 și urm., p. 107 și urm.).
89. Cf. K. Lamprecht, *Was ist Kulturgeschichte?*, în „Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft", vol. 1 (Neue Folge), 1895; idem, *Einführung in das historische Denken*, Leipzig, 1912. Pentru critica tezelor lui Lamprecht cf. G. V. Plehanov, *Rolul personalității în istorie*, București, 1945 (n. tr. — autorul citează versiunea în limba polonă din 1947). În ultima vreme, de această problemă se ocupă și G. G. Iggers. Concepția lui Lamprecht derivă din pozitivism, dar pare mai adecvată încadrarea ei în modelul structural al cercetărilor istorice. Literatura consacrată istorismului german este foarte bogată. Atragem atenția asupra celor mai importante studii în diverse părți ale acestei lucrări. Cu privire la Troeltsch, cf. M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, p. 155—156. Evitînd relativismul „istoriștilor", Troeltsch a ajuns la istorismul absolut al lui Croce. În concepția sa, criteriul ultim este „adevărul lui Dumnezeu", deci ceva în genul „absolutului" crocean. „Conștiința" istoricului poate fi de ajutor pentru a cunoaște acest adevăr. Pe tema neorankismului, cf. *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft*, *op. cit.*, p. 264—270.

90. E. Troeltsch, *Der Historismus und seine Probleme*, Tübingen, 1922. Cf. analizele deosebit de interesante ale lui F. Wagner, *Moderne Geschichtsschreibung*, Berlin, 1960.

91. Cf. A. Stern, *Philosophy of History*, *op. cit.*, p. 138.

92. F. Meinecke, *Die Entstehung des Historismus*, München, 1935.

93. K. Mannheim, *Historicism. Essays on the Sociology of Knowledge*, London, 1952 (ediția germană este din 1924).

94. K. Heussi, *Die Krisis des Historismus*, Berlin, 1932.

95. E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode*, *op. cit.*, p. 101, 113, 121, 126, 159, 166 și urm.

96. E. Meyer, *Zur Theorie und Methodik der Geschichte*, în „Kleine Schriften", vol. 1, Halle, 1924.

97. Fr. Nietzsche, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*, 1873.

98. Cf. K. Breysig, *Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte*, Berlin, 1905. Sînt interesante memoriile lui Breysig (K. Breysig, *Aus meinen Tagen und Träumen*, Berlin, 1963).

99. Cf. nota 43 și textul respectiv de la capitolul VI.

100. Germanii au publicat foarte multe manuale privind metoda istorică. Ideile expuse mai sus apar în cadrul lor relatate în mod diferit. Cf. W. Bauer, *Einführung in das Studium der Geschichte*, Tübingen, 1921 (ed. a II-a, 1928); A. Meister, *Grundriss der Geschichtswissenschaftlichen Methodik*, 1923; A. Feder, *Lehrbuch der geschichtlichen Methode*, Regensburg, 1924; W. Görlitz, *Idee und Geschichte. Die Entwicklung des historischen Denkens*, Freiburg Badischer, 1949; P. Kirn, *Einführung in die Geschichtwissenschaften*, Berlin, 1947 (ed. a II-a, 1952; ed. a III-a, 1957). Printre alte lucrări, lucrarea lui W. Goetz, *Historiker in meiner Zeit*, Köln, 1959, conține multe observații referitoare la istoricii germani.

101. Dintre lucrările lui M. M. Kovalevski menționăm în primul rînd lucrarea *Ekonomičeskij rost Ewropy do voznikovienija kapitalističeskogo hozjajstva* (vol. I—III, 1898—1903). Cu privire la acest istoric, cf. S. I. Krandijevski, *Očerki po istorii ekonomičeskoj istorii*, p. 266 și urm.

102. Cf. P. A. Sorokin, *Social und Cultural Dynamics*, New York, 1937—1941.

103. L. Gumplowicz, *Historia a socjologia* [Istoria și sociologia], în „Przegląd Historyczny", vol. I, 1905.

104. Cf. M. H. Serejski, *Historycy o historii*, *op. cit.*, p. 408 și urm.

105. M. Handelsman, *Historyka* [Istorica], partea I — *Zasady metodologii historii* [Principiile metodologiei istoriei], Zamość, 1921; Idem, *Historyka*, *Zasady metodologii i teorii poznania historycznego* [Principiile metodologiei și teoria cunoașterii istorice], ed. a II-a, revăzută și adăugită, Warszawa, 1928.

106. Handelsman, *Historyka*, 1928, *op. cit.*, p. 314.

107. *Ibidem*, p. 316.

108. *Ibidem*, p. 308.

109. În știința noastră postbelică nu poate fi întîlnită propagarea conștientă a ideilor istoriei ideografice. Cf. K. Górski, *O interpretacji i wartościowaniu w historii* [Despre interpretare și evaluare în istorie], Lublin, 1948; S. Świeżawski, *Konieczność i wolność w dziejach* [Necesitate și libertate în istorie], în „Roczniki Nauk Humanistycznych", nr. 4, 1964, p. 3—12, în special p. 7 („Nomotetismul este pe terenul istoriografiei nu numai impropriu, ci chiar periculos ... creează iluzia previziunii viitorului"); M. Wachowski, *Przedmiot pedagogiki porównawczej* [Obiectul pedagogiei comparate], în „Kwartalnik Pedagogiczny", nr. 1, 1965, p. 58 (după acest autor, „normele comune ale istoriografiei" nu postulează „principiul deja perimat" al stabilirii „așa-ziselor legi"). De istoria ideografică se apropie și C. Bobińska, *Historyk. Fakt. Metoda* [Istoricul. Faptul. Metoda], cînd susține că istoria trebuie să fie „concretă", iar toate afirmațiile generale să nu treacă cu vederea nici o caracteristică a fiecărui fenomen istoric concret. Cf. pe această temă: J. Kmita, *Celiny Bobińskiej Historyk. Fakt. Metody* [Istoricul. Faptul. Metodele Celinei Bobińska], în „Nurt", nr. 1, 1965, p. 73—74.

110. Cf. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski* [Istoria economică a Poloniei], vol. I, Poznań, 1946. Este o introducere în istoria economică a Poloniei. Cf. J. Topolski, *Badania historyczno-gospodarcze w Polsce* [Cercetări istorico-economice în Polonia], în „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", vol. 25, 1963.

111. F. Bujak, *Zagadnienie syntezy w historii* [Problema sintezei în istorie], în „Kwartalnik Historyczny", 1923, p. 1—23.

112. Se observă la unii funcționaliști tendința spre formulări dinamice (de exemplu A. L. Kroeber). Cf. pe această temă A. Kłoskowska, *Socjologia a historia* [Sociologia și istoria], în „Kwartalnik Historyczny", nr. 3, 1964, p. 661—674.

113. „Studia Filozoficzne", nr. 4, 1962, p. 7—93. Cf. și J. Topolski, *Integracyjny sens teorii materializmu historycznego* [Sensul integraționist al teoriei materialismului istoric], în „Studia Metodologiczne", nr. 1, 1965.

114. Cf. în special C. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, Paris, 1962; precum și *La pensée sauvage*, Paris, 1962, *Sens et usage du terme structure*, Ed. L. Bastide, La Haye, 1962.

115. Cf. J. Topolski, *Historia gospodarcza a teoria ekonomii* [Istoria economică și teoria economiei], în „Kwartalnik Historyczny", nr. 1, 1964.

VIII. INTERPRETAREA LOGICĂ

1. Apariția interpretării logice în știință

Tipurile de gîndire metodologică asupra istoriei, atît asupra evenimentelor istorice, cît și asupra științei istoriei (formulate fie explicit, fie aplicate în practică de istorici), discutate pînă acum, s-au referit, în primul rînd, la problemele ontologice și epistemologice. Preponderenței examinării trăsăturilor caracteristice ale istoriei în viziune pragmatică, critică și erudit-genetică, i-a urmat — în cadrul așa-zisei interpretări structurale — o creștere a interesului față de cunoașterea istorică. Cu totul secundare erau preocupările față de studiile strict metodologice, adică față de modul în care se ajunge la afirmațiile făcute de istorici, la aspectul formal al acestor afirmații și la genul de relații dintre ele. Pentru aceasta era absolut necesar să se recurgă la analiza logică a științei.

Apariția analizei logice a științei a fost pregătită atît de dezvoltarea logicii însăși, cît și de interesul manifestat în cadrul diferitelor sisteme filozofice pentru limbajul științei și pentru modul în care acesta poate fi cercetat. Dar adevăratul început al cercetărilor consacrate bazelor logice ale științei, tot mai specializate și relativ independente de orice școală filozofică, este o chestiune a ultimelor decenii și este legat în primul rînd de aspirațiile convenționalismului, ale pragmatismului, de tendințele de axiomatizare și formalizare ale matematicii și filozofiei analitice, ale neopozitivismului. Aceste aspirații, după cum se vede destul de eterogene ca natură, au dus totuși la creșterea interesului pentru logică și la apariția unei metodologii moderne a științelor, precum și la formarea unor metode de investigare a științei bazate pe instrumente logice. În plus, o problemă a ultimilor ani este impactul metodologiei științelor cu realizările unor discipline foarte tinere, cum sînt teoria informației, cibernetica, teoria jocurilor și a deciziei și, în primul rînd, semiotica, care a devenit, pînă la un punct, platforma de întîlnire a savanților de cele mai diferite formații.

Principala străpungere, care trebuia să aibă ca rezultat cunoașterea stării reale în care se află știința, a pornit, după cum se știe, de la științele naturii. Adepții convenționalismului cultivau în principal matematica și fizica, însă ei au inițiat un mod de gîndire extremist, care rupea legăturile dintre realitate și teorie sau enunțurile teoretice, considerate ca niște convenții comode în practica științifică (și de aceea nici adevărate, nici false), dar avînd o mare importanță pentru dezvoltarea cercetărilor asupra științei prin subminarea concepțiilor absolutizante. Dacă studiem istoria convenționalismului, vedem că ea nu poate începe decît de la H. Poincaré; atitudinea critică față de afirmațiile „absolut" certe făcute în diverse discipline era tot mai evidentă. Descoperirea, de pildă, că, în geometrie, care părea o știință atît de ferm constituită, pot exista diferite sisteme în afara celui euclidean a fost

foarte utilă gîndirii asupra științei. S-a ajuns astfel pînă la bazele logice ale științei, cu toate că pătrunderea convenționaliștilor în cîmpul limitat al limbajului științific nu a constituit un scop, ci o cale.

Aspectele pozitive ale convenționalismului au dat naștere la tendința, deosebit de importantă pentru formarea interpretării logice a științei, spre cercetarea bazelor logice ale matematicii, tendință legată în primul rînd de numele lui D. Hilbert (1862—1943), G. Peano (1858—1932), B. Russell (1872—1970) și al altora. Ei au arătat marea importanță pe care o au în știință structura formală a teoriei și cercetarea problemei consistenței și au subliniat că întrebarea privind adevărul sau falsitatea afirmațiilor nu are un caracter absolut, ea putînd fi pusă numai în cadrul teoriei respective. Faptul că purificarea limbajului științific a început de la matematică a condus la rezultate extrem de fecunde pentru progresul investigațiilor de metodologie generală. A apărut un domeniu larg de cercetare, denumit de Hilbert metamatematică, care echivalează cu nașterea metodologiei nonpragmatice (în terminologia lui K. Ajdukiewicz). Printre principalele ei cuceriri se numără introducerea limbajelor artificiale (simbolice) în analiza metodologică și diferențierea, datorată în principal lui Hilbert, a limbajului obiectiv de metalimbaj. Contribuția lui B. Russell constă în susținerea faptului că matematica clasică poate fi redusă la logica matematică și teoria mulțimilor.

Un rol important în dezvoltarea cercetărilor asupra logicii și metodologiei științelor pe baze matematice l-au jucat savanții polonezi S. Leóniewski (1886—1939), A. Tarski (n. 1902), K. Ajdukiewicz (1890—1953), J. Łukasiewicz (1876—1956), L. Chwistek (1884—1944), T. Kotarbiński (n. 1886). Ei au creat „școala poloneză" cunoscută în toată lumea și au ajuns la multe concluzii originale în domeniul sintaxei și semanticii.

Filozofia analitică, inițiată de G. E. Moore (1873—1958), a adus noi surse de inspirație pentru interpretarea logică a științei. Unii dintre creatorii bazelor matematicii (de exemplu B. Russell) aparțin, din punct de vedere filozofic, acestui curent, considerat adesea ca tipic pentru gîndirea filozofică contemporană nemarxistă. Reprezentanții numeroaselor curente din cadrul destul de diverselor poziții ale filozofiei analitice sînt legați între ei prin marea importanță pe care o acordă analizei limbajului (științific și curent); extremiștii consideră acest lucru ca principala sarcină a filozofiei. Adeseori, această analiză este identificată pur și simplu cu filozofia. În acest mod, considerațiile logice, care se referă numai la unele probleme speciale (numai sintactice) ale științei, au căpătat sensul de sistem filozofic, cu convingerea tipică, metafizică de fapt, pentru orice sistem a rolului crucial jucat de acesta în viața intelectuală a lumii.

Pentru circa 20 de ani cea mai notabilă manifestare a filozofiei analitice a fost neopozitivismul, care, pierzînd treptat caracteristicile unui sistem distinct, eliberîndu-se de iluzia reconstruirii din temelii a științei, „s-a deversat" în diferite curente. Totodată, numeroși neopozitiviști, debarasîndu-se de sentimentul de reformatori ai științei, s-au ocupat de multe probleme de amănunt, s-ar putea spune tehnice, ale metodologiei științelor, saturînd cercetările respective cu principii privind rigoarea conceptuală, precizia și spiritul de cercetare[1].

Adevăratul inițiator al neopozitivismului a fost — după cum se știe — întemeietorul Cercului vienez, M. Schlick (1882—1936), care a deformat (după cum ne dăm seama azi) postulatele lui L. Wittgenstein din

„Tractatus logico-philosophicus" (1922). El considera că prin adoptarea metodelor analizei logice „participăm la revoluția finală din filozofie și avem tot dreptul să considerăm încheiată lupta sterilă a sistemelor"[2].

2. Problema delimitării neopozitiviste între știință și metafizică

Printre direcțiile menționate din care s-a dezvoltat interpretarea logică a științei numai neopozitivismul a efectuat incursiuni mai serioase, deși rare și întîmplătoare în general, în domeniul științelor umaniste. Acesta se lega de ideea fundamentală de a elimina din filozofie și, deci, implicit, din fiecare știință specială orice metafizică; însă unde pot fi căutate exemple de propoziții confuze și pline de metafizică dacă nu în științele care operează cu limbajul curent? În cursul formulării acestei idei s-au făcut multe afirmații care au intrat în sfera metodologiei științelor sociale.

Problema delimitării științei de metafizică a fost pusă de creatorii neopozitivismului (M. Schlick, R. Carnap, O. Neurath și alții), la început în mod radical.

Empirismul lui Bacon, Hume, Locke și în special pozitiviștii din secolul al XIX-lea au considerat relevantă numai cunoașterea prin experiență (observație), în timp ce obiectul experienței, neanalizat mai departe de neopozitiviști, îl constituie impresiile (care, într-o abordare subiectivistă, duc direct la Berkeley) sau faptele (care, într-o concepție obiectivistă, duc la materialismul mecanicist). A avut loc deci o reabilitare a viziunii pozitiviste, care dividea realitatea cunoscută într-o mulțime de fapte separate. Asupra acestor fapte se făceau aserțiuni controlabile empiric (denumite perceptive, de observație sau de protocol experimental), dar fără să se arate cum pot fi ele controlate. Toate propozițiile mai generale (teoretice) sînt construite din termeni și aserțiuni bazate pe observație, așa încît în știință totalitatea propozițiilor (și a termenilor) poate fi împărțită în propoziții bazate pe observație și propoziții teoretice reductibile la primele. Întrucît construcția propozițiilor se bazează pe logică, cercetarea efectelor cunoașterii constă în analiza logică a limbajului științific, adică în analiza relațiilor dintre enunțuri (analiza metalingvistică). Această analiză poate oferi o descriere simplă a modalității logice folosite sau poate merge mai departe, formulînd normele procedeului științific. Neopozitiviștii au tratat în mod diferit sarcinile acestei analize. Din programul empirismului logic (denumit și neopozitivism) prezentat aici rezultă că, pentru reprezentanții lui, metafizica însemna tot ceea ce nu putea fi redus la aserțiuni bazate pe protocoale experimentale[3], adică orice propoziție ce nu poate fi verificată empiric.

Criteriul de verificare a delimitării științei de metafizică s-a dovedit a fi mai degrabă periculos pentru dezvoltarea științei, deoarece a exclus ca metafizice o serie întreagă de propoziții teoretice care depășeau simpla conjuncție a propozițiilor bazate pe observație; în plus, nu s-a luat în considerare existența unei cunoașteri preliminare (în cazul istoriei propunem s-o numim cunoaștere independentă de izvoare), necesară în primul rînd pentru selectarea faptelor (evenimentelor) și de care trebuie să dispună cercetătorul înainte de a ajunge la observație. Nu este vorba aici, evident, de o cunoaștere apriorică (de exemplu, de tip kantian); această cunoaștere preliminară este în ultimă analiză tot empirică, dar este astfel numai raportată la întreaga cunoaștere și nu la o parte a acestei cunoașteri, adică față de observația aflată în curs de des-

fășurare. Neopozitivismul a sesizat această dificultate aproape de la început.

Odată cu principiul verificării, adică odată cu căutarea unei confirmări bazate pe observație și, deci, inductive a aserțiunilor teoretice (adică reducerea acestora la propoziții verificabile experimental), s-a mai propus, de către K. Popper[4], criteriul falsificării *(falsify)*, adică al deciziilor negative. Conform acestui criteriu, în loc să se caute confirmări pozitive, trebuie să se urmărească în materialul supus observației existența exemplelor negative, adică a celor care anulează (fac false) propozițiile teoretice exprimate. Falsificarea unei astfel de propoziții, în cazul efectuării unei observații contrarii (negative), este echivalentă cu respingerea ei ca falsă. Popper, respingînd metoda unilaterală a inducției, a spus clar că nu se poate construi o teorie numai pe baza aserțiunilor provenite din observație[5]. Punctul de plecare trebuie să fie formularea unei ipoteze și apoi fundamentarea ei. În practică, în loc de falsificare s-a recurs adesea la promovarea principiului exemplificării ca metodă de testare a afirmațiilor științifice (ipotezelor), potrivit căruia pentru verificarea ipotezelor era suficient să se citeze un număr de exemple empirice conforme cu teoria[6].

Pe de altă parte, înșiși creatorii teoriei verificării inductive și-au amendat într-o bună măsură poziția[7], așa încît acest curent nu mai are astăzi mulți adepți. O dovadă a acestei evoluții o poate constitui lucrarea lui R. Carnap, *Introduction to Semantics*[8], în care se vorbește despre „existențele abstracte"[9] care provin din propozițiile bazate pe observație și justifică existența lor în știință.

3. Problematica metodologică în filozofia analitică

În prezent, cele mai avansate investigații metodologice au loc pe terenul așa-numitei filozofii analitice[10], care derivă în mare măsură din neopozitivism. Reprezentanții acestei filozofii propun diferite soluții, adesea contradictorii. Divergențele de opinii ale filozofiei analitice[11] vizează chestiuni fundamentale cum sînt: metodele de abordare a obiectului cercetărilor, modul de construcție a științei, unitatea metodologică a științei sau limitele analizei logice. Cele mai importante consecințe privind modul de tratare a istoriei rezidă din opinia privind prima dintre problemele enumerate.

Evident că toate aceste deosebiri influențează direct modul de tratare a problemelor metodologice ale istoriei. Așadar, în ceea ce privește caracterul metodologic al obiectului cercetărilor, alături de poziția individualistă[12] — care este o consecință naturală a empirismului neopozitivist și care susține că în științele sociale (sociologie, istorie) se cercetează acțiunile umane individuale, iar eventualele legități privesc numai comportamentul indivizilor — se apără adesea poziția holistă. Aceasta arată că ansamblurile sociale, ca „obiect al cercetării"[13], sînt ireductibile la comportamentele individuale, susținînd totodată ireductibilitatea aserțiunilor despre faptele sociale la cele despre comportamentul indivizilor fără nici un „rest".

În ceea ce privește metoda de construcție a științei, încă de la începutul existenței empirismului logic s-a conturat o diferență netă între programul inducționiștilor (Carnap) și cel al antiinducționiștilor (Popper). Folosind analiza întreprinsă de J. Giedymin[14], caracterizăm, la modul general, inducționismul ca pe un curent care se bazează pe metoda individuală (mintea reflectă realitatea prin acumularea de observații) și care

proclamă principiul verificării generalizărilor efectuate pe baza observaţiilor individuale prin căutarea faptelor care să le confirme. Acest curent este deci legat de postulatul verificabilităţii, prezentat mai sus. Antiinducţionismul (sau ipotetismul) se opune concepţiei după care mintea este numai un colector şi selector pasiv de informaţii, deoarece, conform tezelor sale, nici cunoaşterea ştiinţifică, nici cea preştiinţifică nu constau în strîngerea de date obţinute din observaţii întîmplătoare şi în generalizarea acestora. Dezvoltarea ştiinţei poate fi favorizată numai de metoda critică a ipotezelor, care constă în propunerea unor ipoteze ce nu trebuie să fie în mod necesar nişte generalizări ale observaţiei şi în critica acestora prin încercări de anulare (falsificare) a lor cu ajutorul unor teste severe. Antiinducţioniştii demonstrează prin aceasta că inducţionismul extremist reprezintă o portiţă comodă pentru pătrunderea celei mai manifeste metafizici în ştiinţă şi în special în istorie.

Caracterul metodologic al ştiinţelor sociale, deci şi al istoriei, este interpretat în mod diferit în filozofia analitică. Ideea avansată de neopozitivişti a unităţii ştiinţelor, adică a lipsei unei divergenţe fundamentale între ştiinţele sociale şi cele naturale, nu este general acceptată[15]. Antinaturaliştii, adică adepţii opiniei că ştiinţele sociale au caracteristicile lor distincte şi deci metodele ştiinţelor naturii nu pot fi aplicate lor, au adus un întreg arsenal de argumente deja cunoscute şi în fond antipozitiviste (irepetabilitatea şi caracterul individual al faptelor, imposibilitatea evitării judecăţilor de valoare şi altele). Naturaliştii, care au argumente mult mai puternice, reprezintă de fapt poziţia dominantă. Ei recunosc unitatea metodologică a ştiinţelor, situînd prin aceasta istoria în rîndul ştiinţelor care pot stabili legi, deşi, bineînţeles, această atitudine se poate corela, referitor la istorie, cu programul metodologic al ideografismului.

Divergenţa în problema limitelor de aplicabilitate a metodelor logice este de asemenea semnificativă. Deşi toţi reprezentanţii filozofiei analitice văd în analiza limbajului principala sarcină a filozofiei, totuşi (folosind aici cercetările efectuate de J. Kotarbińska[16]) s-a conturat diferenţa dintre reconstrucţionişti şi descripţionişti. Reconstrucţioniştii (Russell, Carnap şi alţii) tratează analiza lingvistică în primul rînd ca pe o metodă de perfecţionare a limbajului din punct de vedere logic şi, deci, alături de „reconstrucţia" raţionamentului, ei propun şi un program de reconstruire logică şi coerentă a ştiinţei. Descripţioniştii însă (Wittgenstein în ultima perioadă a creaţiei sale şi şcoala de la Oxford) sînt sceptici faţă de programul de precizare a limbajului natural (şi de folosire a limbajelor artificiale în metodologie) şi consideră că trebuie să ne limităm la cercetarea metodelor efective de funcţionare a limbajului realmente folosit în ştiinţă, fără ambiţia de a-l îmbunătăţi sub aspect logic, cel mult a-i favoriza termenii „utili". Ei pun la îndoială în primul rînd utilitatea definiţiilor şi propun în locul lor aşa-numitele „reguli de folosire" (adică descrierea funcţiilor semantice). Ei consideră că legile logicii formale nu pot fi aplicate în practica raţionamentului formulat în termenii limbajului natural.

4. **Polemica dintre filozofia analitică şi metafizică în istorie. K. Popper, I. Berlin**

Individualismul metodologic îşi îndreaptă săgeţile în special împotriva teoriilor care susţin că nu omul îşi creează propriul său destin, ci forţe independente de el, deci „necesitatea istorică", înţeleasă în mod

diferit. De asemenea, adversarii individualismului metodologic, în acest caz diferiţii reprezentanţi ai filozofiei analitice, combat teoriile fataliste ale dezvoltării sociale, care proclamă „inevitabilitatea istorică". Deşi concepţiile trebuie înţelese aici în sens general, este uşor de observat că principalul adversar este aici materialismul istoric. În cursul polemicilor pe această temă s-au avansat numeroase teze fertile şi observaţii profunde care au contribuit la progresul interpretării logice a istoriei, dar, în acelaşi timp, s-au făcut simplificări şi erori supărătoare cu privire la teoria materialismului istoric. Acestei teorii i-au fost atribuite trei teze, de altfel combătute de însăşi această teorie şi în contradicţie cu concepţia dialectică asupra istoriei.

O eroare fundamentală, des întîlnită în textele analizate, este tratarea univocă a concepţiei materialiste a istoriei ca o continuare a conceptului cartezian-iluministo-pozitivist de „progres" independent de activitatea umană. Mai mult — ceea ce este caracteristic — nu am întîlnit nici o justificare a acestei interpretări în analiza teoriei marxiste realizată anterior. Teoria lui Marx este menţionată la rînd cu concepţiile lui Turgot, Condorcet, Comte, Spencer şi alţii, bazate pe ideea de progres „inevitabil"[17]. Avînd în vedere că ideea de progres „inevitabil" este în mod obişnuit criticată împreună cu diverse idei privind conceperea ciclică a istoriei (O. Spengler, A. Toynbee interpretat greşit, H. B. Adams, V. Pareto şi alţii), este asociat acestor teorii, din cauza presupusului său conţinut metafizic, şi materialismul istoric.

Ideea de progres a înlocuit, după cum se ştie, interpretarea evenimentelor prin providenţă, jucînd *ipso facto* un rol important în procesul de transformare a istoriei într-o ştiinţă. Aceasta era, cu alte cuvinte, o concepţie raţionalistă, laică, în cadrul căreia omul avea posibilitatea (ba chiar obligaţia morală) de a contribui prin activitatea sa (în special prin dezvoltarea ştiinţei) la realizarea progresului[18]. Legarea ideii de progres cu concepţia biologică a evoluţiei (Spencer, Gumplowicz, Ratzenhofer), care atribuie societăţii proprietatea de a se dezvolta (ca un organism) „din ea însăşi", nu a schimbat sensul metafizic al acestei idei. Ea nu era capabilă în continuare să explice de ce evenimentele istorice îmbracă o formă şi nu alta.

De asemenea, nici numeroasele teorii referitoare la desfăşurarea ciclică a evenimentelor, nelipsite de un anumit gen de implicaţii iraţionale, nu au adus vreo explicaţie. Grecii antici au dezvoltat modelul astronomic al acestor teorii, iar în timpurile moderne baza lor o constituie analogiile biologice. Ciclurile deveniseră o modă: dădeau aparenţa unor explicaţii, permiteau eliberarea fie de pesimism, fie de optimism în raport cu istoria. P. Sorokin a întocmit o lungă listă cu cele mai diverse „cicluri sociale", interpretînd istoria ca pe o „mişcare pendulară" perpetuă[19].

Concepţia dialectică a dezvoltării sociale este o continuare a ideii de progres numai în măsura în care fiecare teorie nouă, care explică mai bine realitatea, este o continuare a celei precedente. Ideea de progres poate fi tratată în două moduri: 1) încercîndu-se eliberarea de conţinutul ei metafizic şi valorizant (progresul ca ceva ce se realizează independent de om şi progresul ca o permanentă schimbare în direcţia ameliorării morale a lumii, a dominării ştiinţei etc.); 2) construindu-se o concepţie nouă a procesului istoric, nefatalistă.

După cum vom demonstra în partea următoare a lucrării, marxismul a propus a doua din aceste soluţii. Pentru a înţelege cursul evenimen-

telor, el a introdus categoria de „dezvoltare autodinamică", fără a mai recurge deci la forțe din afara faptelor istorice. Conform acestei concepții, dezvoltarea poate fi total explicată pe baza sistemelor sociale investigate din interior.

Reprezentanții filozofiei analitice, precum și mulți alți autori care se opuneau metafizicii, nu s-au străduit să înțeleagă caracteristicile concepției dialectice asupra istoriei, mulțumindu-se să se refere la unele formulări metaforice ale lui Marx. Excluderea aspectelor metafizice din conceptul de progres, combinată cu lipsa concomitentă a unei noi concepții în interpretarea desfășurării evenimentelor, i-a constrîns *ipso facto* pe respectivii autori să accepte numai schimbările din istorie, fără să caute un suport pentru acestea în dependența lor de dezvoltare. În schimb, marxismul a propus acest lucru, indicînd o serie de legități universale confirmate de numeroase cercetări (nu de tipul: „a" sau „b" va fi inevitabil, ci de tipul: dacă va fi „a", atunci va fi „b"). Adepții direcți și indirecți ai schimbărilor indicau în desfășurarea evenimentelor existența anumitor tendințe istorice *(trends)*.

În concepția unor autori[20], aceste tendințe (trends) nu sînt altceva decît succesiuni de schimbări istorice orientate după o direcție anume, observabile și permanente. Ele nu au nimic comun cu legitățile strict condiționale (a căror cunoaștere permite formularea de previziuni): realizează *ex post facto* unele aspecte ale desfășurării de pînă atunci a procesului istoric. Se pune deci accent pe procesul de „raționalizare" și laicizare a vieții, pe creșterea rolului factorului științific, pe tehnicizare etc. Este ușor de observat că descoperirea unor astfel de tendințe nu vine în contradicție cu concepția dezvoltării în istorie. Istoricii marxiști fac foarte des asemenea generalizări. Prin extrapolarea unei astfel de tendințe se pot face chiar unele previziuni, dar atunci trebuie să presupunem existența unei legități. Unii autori (în special sociologi ca F. Znaniecki, Mac Iver, K. Mannheim) subliniază că descoperirea de tendințe conduce „inevitabil" (dar nu o „inevitabilitate" istorică, ci logică) spre acceptarea legității în desfășurarea evenimentelor. Ei indică și o a „treia fază" în evoluția teoriei schimbării sociale, care constă în căutarea mecanismului intern al schimbărilor[21]. Printre cele mai cunoscute luări de poziție împotriva interpretării metafizice a istoriei, interpretare în care a fost încadrată în mod eronat și concepția marxistă, se numără asertiunile făcute de K. Popper[22], I. Berlin[23], F. A. Hayek[24]. Popper a tratat cel mai amplu problema în ceea ce privește istoria. El a denumit în mod arbitrar istorism tot ceea ce credea că era „metafizică" istorică, încercînd să discrediteze astfel niște puncte de vedere socotite de el ca artificiale[25], care, adaugă Popper, constituie un amestec de diverse poziții (Marx, Spencer, Toynbee, Mannheim și alții), caracteristica lor comună fiind interpretarea holistă a societății și înțelegerea legilor istorice, a tendințelor, a „ritmurilor" istorice etc. în mod fatalist. Intenția autorului era, în primul rînd, de a intra în polemică cu poziția marxistă, fapt de care ne convinge o altă carte a lui, *The Open Society and its Enemies* (1945), care dezvoltă tezele enunțate anterior.

Modelul de istorism reconstruit de către Popper pentru a fi apoi atacat este străin marxismului, așa încît lupta se dă în gol. În primul rînd, istorismul nu trebuie neapărat legat de tezele, pe care Popper le-a denumit antinaturaliste, cum sînt irepetabilitatea și complexitatea fenomenelor sociale și, legate de acestea, imposibilitatea de a formula generalizări referitoare la perioade mai lungi, imposibilitatea de previziune

(o acțiune conștientă a omului poate înlătura verificarea unui fenomen prevăzut), înțelegerea intuitivă a fenomenelor sociale (surprinderea cauzelor lor, stabilirea rolului lor într-un întreg dat și evaluarea lor din punctul de vedere al regularității istorice), imposibilitatea aplicării experimentului și holismul, care arată că grupele sociale nu sînt simple mulțimi de elemente, ceea ce elimină posibilitatea aplicării metodelor cantitative și îndreaptă cercetarea spre căutarea „esenței" întregului social (așa-numitul esențialism, conform terminologiei lui Popper). Din toate aceste teze, marxismul apără numai punctul de vedere holistic, interpretat — după cum am mai spus — în mod dialectic. Popper susține că adepții istorismului fac apel în mod nejustificat la exemple din științele naturii pentru a justifica tezele privind posibilitățile de previziune bazate pe cunoașterea legilor istorice, considerate a fi principalele sarcini practice ale științelor sociale. Același lucru susține el și în ceea ce privește definirea principalului scop științific al cercetărilor sociale, care constă în descoperirea forțelor ce provoacă schimbările sociale. Toate acestea rezultă din așa-zisa interpretare eronată a științelor naturii.

Este evident că principalul atac al lui Popper asupra istorismului este îndreptat împotriva tratării istoriei societății ca un întreg supus anumitor legi specifice care guvernează schimbările. El consideră că o asemenea teză ontologică privind realitatea istorică este dăunătoare pentru cercetările istorice, deoarece introduce aici elemente din metafizică (fatalismul), în timp ce, conform teoriei lui Popper, principala sarcină a istoriei este de a stabili faptele particulare. Popper este de acord de fapt cu precizarea legilor în științele sociale, înțelese însă ca propoziții generale (fără designatori tempo-spațiali), dar aceasta este numai o atitudine strict metodologică, care nu implică o anumită poziție față de realitatea istorică. Popper consideră că nu există legi istorice care să explice mecanismul sau desfășurarea evenimentelor istorice. Dacă în viitor se confirmă o anumită tendință de dezvoltare, care dezvăluie procesul istoric, aceasta nu înseamnă decît confirmarea unui anumit fapt, iar nu o aserțiune generală, care să permită deducerea a ce va urma, dacă există condiții corespunzătoare[26].

„Nu există o lege a evoluției — scrie Popper — ci numai faptul istoric că plantele și animalele se transformă sau, mai exact, că s-au transformat. Ideea unor legi care determină direcția și caracterul evolutiv este o eroare tipică a secolului al XIX-lea, care derivă din tendința generală de a atribui «Legilor Naturii» funcțiile atribuite în mod tradițional lui Dumnezeu"[27]. Foarte just, numai că — după cum am spus — nu putem extinde aceste observații asupra legilor marxiste de dezvoltare istorică, care explică mecanismul intern al transformărilor și care nu au nimic comun cu fatalismul.

Observațiile critice ale lui I. Berlin din cartea sa *„Historical Inevitability"*, care sînt în total acord cu afirmațiile lui Popper, au și ele ca țintă, în primul rînd, tezele naturaliste ale pozitivismului. Putem fi de acord cu autorul cînd scrie că „părerea potrivit căreia istoria este supusă legilor naturale sau supranaturale ... are un puternic substrat metafizic"[28], dacă avem în vedere interpretarea pozitivistă a legilor. Dacă avem însă în vedere legile marxiste ale dezvoltării dialectice, o astfel de concluzie înseamnă o confuzie evidentă. Autorul, un excelent cunoscător al operei lui Marx[29], care știe să aprecieze într-o mare măsură importanța acestuia[30], nu face o legătură atît de evidentă ca Popper între pozitivism și marxism în problema legilor. El manifestă în primul rînd obiecțiuni de natură morală. Orice filozofie deterministă a istoriei este

de neconciliat cu ideea liberei voințe; dacă individul depinde de legile care guvernează „întregul", el nu-și mai poate asuma responsabilitatea pentru faptele sale[31]. Este evident că nici această opinie nu corespunde poziției marxiste, care se opune relativismului ce atribuie întreaga responsabilitatea unor „forțe istorice" independente de om, care acționează, așadar, în mod fatalist[32]. Iată de ce, un adept al punctului de vedere marxist susținea fără ezitare critica unui astfel de istorism, care a reînviat, după al doilea război mondial, odată cu problema responsabilității morale, infamele acțiuni ale fascismului german. Printre cele mai aspre critici de acest gen merită menționată și excelenta carte a lui G. Barraclough[33], care se opune printre altele istorismului relativist. În alte lucrări I. Berlin susține teza ideografismului obiectiv și a programului ideografic al cercetării în istorie[34].

5. Direcțiile actuale ale analizei logice a istoriei

Puternica dezvoltare a gîndirii metodologice asupra științei a avut drept urmare creșterea interesului pentru știința istoriei. Bazîndu-se pe cuceririle metodologiei generale a științelor, această nouă preocupare a condus la rezultate tot mai evidente în diverse direcții. S-ar putea vorbi în acest context despre studiile privind raportul dintre limbajul științei istorice și realitatea cercetată (semantică), privind limbajul propriu-zis al lucrărilor de istorie (sintaxa) sau atitudinea cercetătorului față de propozițiile enunțate (pragmatica). Interpretarea logică a atras atenția asupra faptului că prin studierea premiselor care stau la baza modalităților de cercetare se ajunge la investigarea sistemelor valorilor reprezentate de diverși cercetători. Ea a oferit, deci, noi instrumente atît pentru cunoașterea obiectului, cît și modalității însăși de cunoaștere și de cercetare. Meritul interpretării logice constă în faptul că a consolidat convingerea în imposibilitatea abordării obiectului de cercetat (de exemplu, procesul istoric) fără analiza limbajului. Se poate lua în considerare numai ceea ce poate fi descris într-un limbaj.

Atragem atenția, în acest sens, numai asupra unor probleme specifice, importante pentru istoric, care au fost impulsionate de interpretarea logică.

După cum s-a văzut, lupta cu metafizica a concepției despre evenimentele istorice și știința istoriei, luptă desfășurată în cea mai mare măsură pentru descreditarea istorismului, a animat în primul rînd tezele despre irepetabilitatea faptelor istorice și despre imposibilitatea de a stabili legile dezvoltării istorice, ceea ce a dus la considerarea istoriei ca o știință a faptului „unic". Interpretarea logică a istoriei, dezvoltată din empirismul neopozitivist, s-a străduit prin programul său negativist să lipsească istoria de unele teze, realizări ale altor moduri de a gîndi, cum ar fi structuralismul (holismul), legile dezvoltării (bineînțeles nu în accepțiune fatalistă), sau, în general, de teze ținînd de concepții care considerau ca posibilă aplicarea modelelor din științele naturii în cercetarea istorică. Nu toți reprezentanții interpretării logice au împărtășit aceste opinii asupra istoriei, ceea ce nu contravine de altfel numeroaselor divergențe din cadrul filozofiei analitice[35]. Cartea de față a luat în considerare ceea ce a fost mai controversat, și anume problema explicației în istorie, deci problema fundamentală a sintezei istorice. Totodată s-a încercat și stabilirea statutului metodologic al istoriei. Nu este de mirare că problema explicației în istorie a fost cea mai discutată în ca-

drul interpretării logice. S-a constatat că problema înțelegerii în istorie, considerată de intuiționism ca a trăsătură caracteristică a cunoașterii în științele sociale, nu ține de logică, ci de psihologie; logica trebuie să se ocupe de explicație[36]. S-a mai afirmat apoi că dacă faptele sînt înțelese, ele sînt astfel explicate[37].

Primele studii de logică a cercetării istorice[38] au apărut în anii premergători celui de-al doilea război mondial. Ne referim în primul rînd la lucrările cu caracter general ale lui M. Mandelbaum („The problem of historical knowledge", New York, 1938) și H. Compares („Interpretation, logical analysis of a method historical research", Haga, 1939)[39].

În anul 1942 a apărut disertația lui C. G. Hempel intitulată „The Function of General Laws in History"[40], care a inițiat disputa amintită asupra explicației în istorie. Ea a stimulat apariția a numeroase lucrări referitoare la cele mai complicate aspecte ale sintezei istorice.

Chiar de la începuturile disputei s-a impus problema legilor; a apărut întrebarea pe care sporadic și-au pus-o alții mai înainte (de exemplu, H. Berr): dacă este posibil să se formuleze explicații în istorie, dacă trebuie să se creadă că istoria este o știință a faptelor individuale, care nu se ocupă cu stabilirea de legi (sau eventual cu folosirea celor stabilite de alte științe), deci în ce măsură categoria de lege face parte din metodologia istoriei. Cu alte cuvinte, s-au făcut eforturi pentru a elucida următoarea problemă: în ce măsură este aplicat în istorie modelul deductiv de explicare propriu științelor naturii, științe care explică faptele individuale prin punerea lor sub incidența unei legi corespunzătoare, care certifică o dependență mai generală.

Aceasta înseamnă că pe baza cunoașterii legii (1) afirm că fenomenul $a_1 \ldots a_n$ (2) explică apariția fenomenului $b_1 \ldots b_n$ (3). Afirmația cu privire la fenomenul $b_1 \ldots b_n$ a fost dedusă din conjuncția propozițiilor (1) și (2). Această schemă a explicației, pe care K. Popper (1934, 1945) a socotit-o ca model general al explicației în știință, a fost transferată de C. G. Hempel (1942) pe terenul științei istoriei.

O astfel de poziție, denumită în literatura anglo-saxonă „covering-law theory", a fost susținută de o parte a participanților la discuție (evident cu unele propuneri de modificări), dar a fost respinsă de cei care considerau că în istorie nu sînt aplicabile modelele metodologice ale științelor naturii. Este clar că această poziție era fundamental inacceptabilă pentru teoreticienii idealiști, ca M. Oakeshott (care nu numai că nu recunoaște conceptul de lege, dar nici conceptul de cauză în istorie) sau R. G. Collingwood. Ea a fost acceptată de M. Mandelbaum în lucrarea din 1938 menționată anterior. Același autor, într-un articol din anul 1961[41], împarte participanții la discuție în trei grupe: „covering-law theorists" (adepți ai teoriei legilor generale), deci ai modelului deductiv al explicației; „reactionists" (reacționari) și „idealists" (idealiști). În cea de-a treia grupă îi include pe teoreticienii de tipul lui Croce, Oakeshott, Collingwood, afirmînd totodată că aceștia au multe în comun cu cei din grupa a doua. Abordînd problema altfel, „reacționarii" ar putea fi încadrați în curentul descriptivist al filozofiei analitice, care descrie mai degrabă starea actuală, iar „covering-law theorists" — în rîndul reconstrucționiștilor, care tind să dea explicațiilor în știință (în acest caz în istorie) cel mai înalt grad de precizie. Ei adoptă modelul explicației din științele naturii ca pe un exemplu de urmat în toate explicațiile. De asemenea, simplificînd mult lucrurile, s-ar mai putea afirma că „idealiștii" propun explicația printr-o descriere genetică, „re-

acţionarii" recunosc dependenţele cauzale fără a le raporta la legi, iar adepţii modelului deductiv leagă noţiunea de cauză de noţiunea de lege.

Printre adepţii modelului deductiv al explicaţiei se află în primul rînd M. White, J. W. N. Watkins, M. Mandelbaum, W. W. Bartley[42] şi, cu mari rezerve, P. Gardiner[43]. Printre criticii mai mult sau mai puţin decişi ai modelului lui Hempel trebuie menţionaţi W. Dray, W. B. Gallie, A. C. Danto, F. A. Gellner, A. Donagan, A. L. Ryle, N. Rotenstreich, J. Agassi şi alţii[44]. „Reacţionarii" caută sprijin pentru opiniile lor ideografice cu privire la obiectul şi sarcinile istoriei în primul rînd în practica istoricilor. Ei constată că în lucrările istorice nu se întîlnesc formulări de legi, iar dacă se întîlnesc, ele sînt extrem de imprecise, diferite de formulările din ştiinţele naturii. Vom reveni asupra acestor chestiuni într-un context ceva mai larg.

Problema generalizării, care a apărut într-o oarecare măsură în discuţia referitoare la explicaţia în istorie, a fost abordată în afara acestei discuţii. Deosebit de interesantă în acest sens este culegerea de disertaţii ale aceloraşi istorici (sub redacţia lui L. Gottschalk)[45]. Problema constă în a înţelege în ce mod introduc istoricii noţiunile generale în lucrările lor şi ce tipuri de astfel de noţiuni pot fi întîlnite. De aici rezultă întrebarea dacă generalizările din istorie prezintă unele trăsături distincte, cu alte cuvinte, dacă există o problemă anume a generalizării în istorie, sau problema generalizării este comună tuturor ştiinţelor. L. Gottschalk împarte istoricii în descriptivi *(descriptive)* şi teoreticieni *(theoretical)*, susţinînd că, în funcţie de genul lucrării sale, istoricul aparţine într-o măsură mai mare uneia dintre aceste grupe[46]. Nu există istoric care să nu se raporteze la problema generalizării. Din acest punct de vedere, Gottschalk împarte istoricii în 6 grupe: (1) cei care evită generalizările *(the school of the unique)*; (2) cei care le introduc conştient, dar cu precauţie (istoricii narativ-descriptivi); (3) cei care încearcă să generalizeze pe baza cunoaşterii *trends*-urilor, deci conform unei concepţii genetice, adică prin confruntarea cu antecedentele (istoricii genetişti); (4) cei care fac generalizări în plan comparativ referitor la diferitele epoci şi teritorii (istoricii comparatişti); (5) cei care fac generalizări sub formă de legi (istoricii nomotetici) şi (6) istoricii care fac generalizări avînd în vedere întregul curs al evenimentelor istorice (filozofii istoriei). În ultima grupă Gottschalk îi înscrie pe Condorcet, Hegel şi Marx. El afirmă că, ţinînd cont de această clasificare, acelaşi istoric poate aparţine mai multor grupe, deoarece fiecare grupă îndeplineşte un anumit rol şi este necesară ştiinţei istoriei[47]. În discuţii s-a atras atenţia asupra dificultăţii de a separa generalizarea de relatarea faptelor. Nu s-a discutat totuşi mai îndeaproape problema legilor în istorie.

Alături de analiza logică a explicaţiei, un alt obiect de interes general al metodologiei istoriei l-a constituit problema evaluării, deci aşa-numita problemă a obiectivităţii istoriei. Pentru pozitivism, faptul existenţei unei judecăţi de valoare nu constituie un impediment în a considera istoria ştiinţă „obiectivă", asemănătoare ştiinţelor exacte. În gîndirea antipozitivistă, factorul de valoare este recunoscut ca fiind cel care deosebeşte istoria (ca şi alte ştiinţe ale culturii) de ştiinţele naturii. În interpretarea logică, în special cea provenită din tradiţiile neopozitiviste (începînd cu M. Schlick), evaluarea istorică — aşa de împovărată de modul de gîndire speculativ — este privită cu mare neîncredere. S-a propus, cu totul nerealist, de a se elibera istoria de evaluare, sau s-a

afirmat că ar merita strădania ca relatarea faptelor să se facă distinct de aprecieri.

A prevalat opinia că „ştiinţa socială dezinteresată este un pur nonsens" şi că eliminarea metafizicii din acest domeniu poate avea loc nu prin renunţarea la valori, ci prin folosirea lor conştientă[48]. Analizele tot mai frecvente care demonstrau că nici ştiinţele naturii nu pot evita judecăţile de valoare[49] au favorizat consolidarea acestei opinii. Istoricii practicieni s-au alăturat în mică măsură la asemenea discuţii cu privire la evaluare. Ei au făcut o serie de observaţii generale care susţineau foarte diverse poziţii. Filozofii şi nu istoricii sînt cei care au pus accentul pe posibilitatea de a face din istorie o ştiinţă obiectivă[50].

Interpretarea logică s-a dezvoltat excelent în domeniul sintezei istorice, dar numai în ultimii ani a fost supusă atenţiei riguroasei metodologii a ştiinţelor problema analizei în istorie, adică a modului de stabilire a faptelor[51]. Actualmente, cele mai mari realizări în domeniul analizei logice a cunoaşterii bazate pe izvoare, deci specifice pentru istorici, se găsesc în lucrările lui J. Giedymin. Printre altele, el s-a ocupat de clasificarea logică a izvoarelor, de rolul ipotezelor în analiza şi critica izvoarelor, de logica obţinerii concluziilor pe baza izvoarelor, de problema credibilităţii celui care deţine informaţiile[52].

NOTE

1. Pe tema dezvoltării logicii, cf. schiţa concisă dar foarte instructivă a lui H. Scholz, *Geschichte der Logik*, Berlin, 1931 (trad. pol., Warszawa, 1965).
2. M. Schlick, *Przewrót w filozofii* [O revoluţie în filozofie], în „Filozofia i socjologia XX wieku", Warszawa, 1965, p. 386.
3. Cf. faimosul articol al lui R. Carnap, *Überwindung der Metaphysik durch die logische Analyse der Sprache*, în „Erkenntnis", vol. 12, 1932. La acelaşi autor cf. *Philosophy and Logical Syntax*, London, 1935.
4. K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, New York, 1959 (ed. I, 1935, *Logik der Forschung)*. Cf. pe această temă consideraţiile lui J. Giedymin, *Uogólnienie postulatu rozstrzygalności hipotez* [Generalizarea postulatului ipotezei în procesul deciziei], în „Studia Filozoficzne", nr. 4, 1959, p. 139—160. Cf. şi W. Mejbaum, *Falsyfikacja hipotez* [Falsificarea ipotezei], în „Studia Filozoficzne", 1964, nr. 3, pp. 49—57.
5. În prezent, în metodologie există tot mai multe îndoieli cu privire la diviziunea în termeni şi propoziţii bazate pe observaţie şi termeni şi propoziţii teoretice. J. Giedymin a argumentat o astfel de teză. Cf. *Teoria a doświadczenie* [Teoria şi experienţa] — conferinţă, în „Studia Filozoficzne", nr. 3, 1964, p. 229—230. În discuţii s-a arătat că „în orice caz termenii şi propoziţiile considerate în practica ştiinţifică cotidiană ca bazate pe observaţie conţin de regulă un element teoretic mai mult sau mai puţin ascuns".
6. Cf. H. Albert, *Probleme der Wissenschaftslehre in der Sozialforschung*, în „Handbuch der empirischen Sozialforschung", *op. cit.*, p. 52—54.
7. Cf. J. Giedymin, *Indukcjonizm i antyindukcjonizm* [Inductivismul şi antiinductivismul], în „Studia Filozoficzne", nr. 2, 1959, p. 8.
8. R. Carnap, *Introduction to Semantics*, Cambridge, 1942.
9. Un exemplu pentru evoluţia ulterioară a opiniilor lui Carnap este lucrarea sa *The Methodological Character of Theoretical Concepts. Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, vol. 1, University of Minnesota, Minneapolis, 1956, p. 38—75.
10. Definiţie: „filozofia analitică" are drept scop desprinderea de „orice" metafizică.

11. În ceea ce privește principiile generale ale filozofiei analitice, cf. de exemplu *The Age of Analysis*, o culegere de scrieri filozofice din secolul al XX-lea, editată de Morton White, ed. I, 1955, ed. a IV-a, 1958.

12. Referitor la istorie, poziția individualismului metodologic este susținută, printre alții, de F. A. Hayek, J.W.N. Watkins *(Ideal Types and Historical Explanation*, în „British Journal for Philosophy and Science"), I. Berlin, K. Popper. Reproducem instructiva caracterizare a individualismului metodologic efectuată de A. Danto. Formulînd succint problema, el scrie: „individualismul metodologic afirmă că: a) propozițiile relative la faptele sociale *(social individuals)* sînt logic independente de propozițiile relative la indivizii umani *(individual human beings)*; b) faptele sociale sînt ontologic diferite de indivizii umani; c) faptele sociale sînt dependente cauzal de comportamentul indivizilor umani și nu invers; d) trebuie respinse explicațiile faptelor sociale dacă nu sînt efectuate în termenii privind comportamentul uman și e) explicațiile comportamentului indivizilor umani nu pot fi efectuate în termenii factorilor sociali. Deci: a) este o teză referitoare la semnificație, b) și c) sînt teze despre lume, iar d) și e) sînt teze asupra formei ideale a științelor sociale" *(Analitycal Philosophy of History*, Cambridge, 1965, p. 267—268). Individualiștii se străduiesc să demonstreze, cu o predilecție particulară, „imposibilitatea logică" a materialismului istoric (de altfel prost interpretat), dar fără prea mare succes, deoarece individualismul însuși a fost serios discreditat sub aspect metodologic chiar de unii critici puțin favorabili materialismului.

13. Holismul metodologic este apărat, printre alții, de M. Mandelbaum *(Societal Facts*, în „British Journal for the Philosophy of Science", 1955, republicat în *Theories of History, op. cit.*, p. 476—488), L. Goldstein *(The Inadequacy of the Principle of Methodological Individualism in History and Sociology; Proceedings of the Aristotelian Society*, 1956, retipărite în *Theories of History, op. cit.*, p. 501—509); Idem, riposta dată lui Watkins. Cel mai cunoscut concept este cel al „faptului social" *(societal fact)*, formulat de Mandelbaum. „Societal facts — scrie Mandelbaum — sînt faptele referitoare la formele de organizare socială" (în *Theories of History*, p. 481). Holismul metodologic respinge psihologismul pur (adică explicația obținută exclusiv prin motivele individului) al individualismului, care subliniază că afirmațiile psihologice (despre comportamentul uman) nu sînt deductibile din cele nepsihologice (despre formele organizării sociale). A. Danto subliniază că nici una din cele două atitudini nu este bine fundamentată și de aceea propune „dezarmarea logică și o coexistență filozofică pașnică" (în *Analytical Philosophy, op. cit.*, p. 277).

14. J. Giedymin, *Indukcjonizm i antyindukcjonizm* [Inducționismul și antiinducționismul], în „Studia Filozoficzne", nr. 2, 1959.

15. Cf. J. Giedymin, *Problemy, założenia, rozstrygnięcia* [Probleme, premise, soluții], Poznań, 1964, p. 249—270. E. Nagel apără cu consecvență unitatea metodologică a științelor în manualul de metodologie *The Structure of Science, Problems in the Logic of Scientific Explanation*, London, 1961.

16. J. Kotarbińska, *Spór o granice stosowalności metod logicznych* [Controversă asupra limitelor aplicabilității metodelor logice], în „Studia Filozoficzne", nr. 3, 1964, p. 25—47.

17. Așa procedează, printre alții, R. Aron, R. v. Daniels, A. Danto, L. Gottschalk, K. Popper. În toate lucrările întîlnim o interpretare eronată, bazată pe opinii schematice, a materialismului istoric, care nu sesizează caracterul dialectic al acestei teorii străină de orice fatalism.

18. Așa susținea deja J. Bury în *The Idea of Progress*, New York, 1955, cap. IX și *passim*. Cf. și K. Löwith, *Meaning in History: The Theological Implications of the Philosophy of History*, Chicago, 1949. Bury distinge trei faze în evoluția interpretării conceptului de progres: 1) pînă la revoluția franceză; 2) pînă la teoria lui Darwin; 3) faza contemporană. Consideră că aceasta este o clasificare temporară. Cf. și G. G. Iggers, *The Idea of Progress. A Critical Reassessment*, în „The American Historical Review", nr. 1, 1965, p. 1—17; K. E. Bock, *Theories of Progress and Evolution*, în „Sociology and History", ed. W. J. Cahnman, A. Boskoff, Glencoe, 1964, p. 21—41.

19. P. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics*, 4 vol., New York, 1937—1941.

20. Această teză o avansează, printre alții, K. Popper, W. H. Walsh *(An Introduction to Philosophy of History*, ed. a V-a, London, 1958), E. Kahler *(Meaning of History*, New York, 1964) ș.a. Despre astfel de tendințe a vorbit și M. Weber.

21. Cf. A. Boskoff, *Recent Theories of Social Change*, în *Sociology and History*, *op. cit.*, p. 150.

22. K. Popper, *The Poverty of Historicism*, London, 1957 (ed. I în „Economica", 1944—1945). Ne-am folosit de traducerea franceză *Misère de l'historicisme*, Paris, 1956.

23. I. Berlin, *Historical Inevitability*, London, 1954 (ed. a II-a, 1955; ed. a III-a, 1957).

24. F. A. Hayek, *The Counter-Revolution of Science Studies of Reason*, New York, 1952.

25. Giedymin arată caracterul artificial al istorismului lui Popper *(Model historycyzmu prof. K. Poppera [Modelul de „istorism" al lui K. Popper])*, în „Studia Filozoficzne", 1958, nr. 3, p. 205—214), ca și R. Dyoniziak *(Historyzm w ujęciu Karola Poppera [Istorismul în concepția lui Karol Popper])*, în „Kwartalnik Historiczny", 1959, nr. 4, p. 1254—1261.

26. K. Popper, *Prediction and Prophesy in the Social Sciences*, în *Theories of History*, p. 266.

27. *Ibidem*, p. 280. Nici D. E. Lee și R. N. Beck nu văd diferențele dintre marxism și fatalism — vezi *The Meaning of „Historicism"*, în "American Historical Review", vol. 69, 1954, p. 568—579. Diferențele le sesizează A. Stern, *Philosophy of History*, în special p. 169. Cf. și opiniile lui R. D. Bradley în acest sens, *Causality, Fatalismus and Morality*, în, „Mind", vol. 73, oct. 1963, p. 591—594. Popper a făcut greșeala menționată, deși s-a ocupat de dialectică. Cf. K. Popper, *Was ist Dialektik*, în „Logik der Sozialforschung", ed. de E. Topisch, Köln-Berlin, 1963, p. 262—290 (retipărit din „Mind" 1949) și reprodus în *Conjectures and Refutations*, London, 1963, p. 312—337.

28. I. Berlin, *Historical Inevitability*, London, 1953, p. 13.

29. Cf. I. Berlin, *Karl Marx. Sa vie, son oeuvre*, Paris, 1962 (trad. din engleză). Berlin și-a scris lucrarea în 1938. O expunere (interesantă!) a teoriei materialismului istoric se găsește la p. 175 și urm.

30. *Ibidem*, p. 12, 206 ș.a.

31. *Ibidem*, p. 42.

32. Cf. M. Fritzhand, *Człowiek, humanizm, wolność* [Omul, umanismul, libertatea], Warszawa, 1961. Cf. și A. Stern, *Philosophy of History*, p. 164 și urm.

33. G. Barraclough, *Geschichte in einer sich wandelnden Welt*, Göttingen, 1957 (am folosit această ediție care e tradusă din originalul englez). Cf. și M. C. D'Arcy, *The Meaning and Matter of History*, New York, 1959 (interpretarea creștină a istoriei și aprecierea istorismului).

34. Cf. I. Berlin, *History and Theory. The Concept of Scientific History*, în „History and Theory", vol. 1, nr. 1, 1960, p. 1—31. Acest articol a fost criticat de G. S. Murphy, *Sir I. Berlin on the Concept of Scientific History*, în „History and Theory", vol. IV, nr. 2, 1965, p. 234—243.

35. Unele probleme vor constitui obiectul unei analize mai amănunțite în capitolele următoare ale acestei lucrări.

36. H. Reichenbach a expus clar această problemă în *Experience and prediction. An analysis of the Foundation and the Structure of Knowledge*, Chicago, 1938. El distinge un „context of discovery" (pentru înțelegere) și un „context of justification" (pentru explicație). Se mai poate vorbi despre procesul „formării unei idei" și despre explicație.

37. Cf. W. H. Dry, *Philosophy of History*, 1964, p. 5.

38. Nu ne referim la lucrările mai generale, care ies din sfera metodologiei istoriei, ca, de exemplu, lucrarea lui Popper, *Logik der Forschung*, 1934.

39. Din lucrările mai generale menționăm: K. Löwith, *Meaning in History*, Chicago, 1949. W. H. Walsh, *Philosophy of History: An introduction*, New York, 1960 (ed. I, 1950); *Philosophy and History*, ed. S. Hook, New York, 1963 (referate și dezbateri ale filozofilor și istoricilor privind unele probleme de metodologie a istoriei); *Evidence and Interference in History*, ed. D. Lerner, Glencoe, 1959; W. H. Dray, *Philosophy of History*, 1964 (în seria filozofică, Prentice-Hall Foundations). Trebuie menționate separat două culegeri: *Theories of History*, ed. P. Gardiner, New York, 1961, cu o excelentă bibliografie, și *The Philosophy of History in our Time* (ed. H. Meyerhoff,

Garden City, 1959). Merită atenție recenzia critică semnată de Meyerhoff la culegerea întocmită de Gardiner (în „History and Theory", vol. I, nr. 1, 1961, p. 9097). Organul reprezentanților filozofiei analitice (în sens larg) în domeniul istoriei este revista „History and Theory: Studies in the Philosophy of History", care apare din 1961. În consiliul de redacție sînt: I. Berlin, S. Hook, M. White, W. H. Walsh, M. Mandelbaum, C. Brinton, cărora li s-au adăugat P. Geyl și R. Aron. Publicația dă posibilitatea diferiților specialiști (istorici, filozofi) de a-și confrunta părerile.

40. C. G. Hempel, *The Function of General Laws in History*, în „Journal of Philosophy", vol. 39, 1942 (retipărită în *Theories of History*, p. 344—356).

41. M. Mandelbaum, *Historical Explanation: The Problem of „Covering Laws"*, în „History and Theory", vol. I, nr. 3, 1961, p. 229—242.

42. M. White, *Historical Explanation*, în: „Mind", 1943 (retipărită în *Theories of History*, p. 357—370). J. W. N. Watkins, *Ideal Types and Historical Explanation*, în „The British Journal for the Philosophy of Science", 1932. W. W. Bartley, *Acilles, The Tortoise and Explanation in Science and History*, în „The British Journal of Philosophy of Science"; nr. 49, 1962.

43. P. Gardiner, *The Nature of Historical Explanation*, London, 1952.

44. W. Dray, *Laws and Explanation in History*, London, 1957. W. B. Gallie, *Explanations in History and the Genetic Science*, în „Mind", 1955 (retipărit în *Theories of History*, p. 386—402). Trebuie amintită și recenzia lui A. Montefiore *Professor Gallie on Necessary and Sufficient Conditions*, în „Mind", 1956, p. 534—541; A. C. Danto, *On Explanations in History. Philosophy of Science*, 1956. În lucrarea *Analytical Philosophy of History* el încearcă să dea o apreciere sintetică întregii discuții și o teorie „care să satisfacă toate pozițiile" (p. 201—232). E. A. Gellner, *Explanations in History, Proceedings of the Aristotelian Society*, Supplementary volume; A. Donagan, *Explanation in History*, în „Mind", 1957 (retipărit în *Theories of History*, p. 428—443); Idem, *Historical Explanation, The Popper-Hempel Theory Reconsidered*, în „History and Theory", vol. IV, nr. 1, 1964, p. 3—26; A. L. Burns, *International Theory and Historical Explanation*, în „History and Theory", vol. 1, nr. 1, 1960, p. 55—75. Nu abordăm aici mai pe larg aceste chestiuni și nici problema explicației, deoarece vom reveni asupra lor în următoarele capitole ale lucrării.

45. Sînt, în general, istorici americani (în ordinea cronologică a expunerilor): Ch. G. Starr, M. J. Finley, A. F. Wright, D. Bodde, R. R. Palmer, W. P. Metzger, Th. C. Cochran, L. Gottschalk, R. F. Nichols, W. O. Aydelotte, D. M. Potter, M. Klein. A fost utilă consultarea filozofului H. Meyerhoff. El afirma că nu există un specific al generalizării în istorie, în comparație cu alte științe, există doar problema generalizării. Generalizarea, explicația, cauzalitatea formează, din punct de vedere logic, un sindrom; de aceea filozofii tratau aceste probleme împreună *(Generalization in the Writing of History*, Chicago, 1963, p. VI). În această lucrare este inclusă o bibliografie a lucrărilor de metodologie a istoriei.

46. *Generalization in the Writing of History*, p. V.

47. *Ibidem*, p. 113—129.

48. G. Myrdal, *Value in Social Theory. A Selection of Essays on Methodology*, London, 1935, p. 54. Din literatura mai apropiată de istorie menționăm: M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge* (lupta cu relativismul pentru eliminarea valorizărilor); I. Berlin, *Historical Inevitability* (istoria nu poate fi obiectivă); Ch. Blake, *Can History Be Objective?* (în *Theories of History*, p. 329—413, indică dificultatea eliminării valorizărilor); J. A. Passmore, *Can the Social Sciences Be Value-Free?*, în „Readings in the Philosophy of Science", ed. de H. Feigl și M. Brodbeck, New York, 1953. Întreaga discuție pe tema evaluării în istorie o rezumă A. Stern, *Philosophy of History and the Problem of Values*, The Hague, 1962. Vom cita alte opere cînd vom discuta mai mult despre evaluarea în istorie.

49. Cf. analiza acestei probleme în partea a V-a a prezentei lucrări.

50. Acest fapt a fost observat de mulți autori, de exemplu, de W. Dray, *Philosophy of History*, p. 23. Autorul citează aici părerea lui H. Meyerhoff.

51. Cf. A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii, op. cit.*, cap. II și III. Am sesizat lipsa acestui gen de analize în referatul intitulat *O metodach badawczych historii gospodarczei* [Despre metodele de cercetare ale

istoriei economice] (A VIII-a Conferință generală a istoricilor polonezi, *Historia gospodarcza Polski* [Istoria economică a Poloniei], Warszawa, 1960, p. 13), atrăgînd atenția asupra lucrării lui M. R. Cohen și E. Nagel, *An Introduction to Logic and Scientific Method* (1934, 1949, 1951) ca fiind o excepție. Cf. și J. Giedymin, *Problemy logiczne analizy historycznej* [Probleme logice ale analizei istorice], în „Studia Zródłoznawcze", vol. II, 1958, p. 22, unde găsim o apreciere similară a acestei lucrări.

52. J. Giedymin, *Z problemów logicznych analizy historycznej, op. cit.*, Poznań, 1961; Idem, *Wiarogodność informatora. Próba eksplikacji dwóch pojęć z analizy i krytyki źródeł historycznych* [Credibilitatea informatorului. O încercare de explicație a două concepte de analiză și critică a izvoarelor istorice], în „Studia Źródłoznawcze", vol. VII, 1962, p. 1—13; *Problemy logiczne analizy historycznej* [Probleme logice ale analizei istorice], în „Studia Źródłoznawcze", II, 1958, p. 1—39. Vom cita și alte titluri pe parcursul lucrării noastre.

IX. INTERPRETAREA DIALECTICĂ

1. Considerații generale

Modalitățile de interpretare a istoriei discutate pînă acum au impus direcții precise de cercetare, impulsionînd astfel știința istorică. Acest proces a fost, după cum am încercat să demonstrăm, foarte complex, neurmînd nicidecum un progres liniar. În general, dezvoltarea gîndirii într-un domeniu echivala cu o rămînere pe loc în altul; această situație a determinat, la rîndul său, o reacție care a condus la o concentrare exagerată a atenției asupra domeniilor pînă atunci neglijate. S-ar putea spune că gîndirea metodologică în istorie a evoluat după principiile dialecticii; diferențele de nivel al acestei gîndiri în diversele domenii au produs dificultăți progresului ei general, iar acest fapt — la rîndul său — a dat naștere tendinței de echilibrare a disproporțiilor, ceea ce, în ultimă analiză, înseamnă dezvoltare prin contradicții interne.

În cursul dezvoltării diferitelor forme de interpretare s-au stabilit mai multe reguli privind descrierea istorică, deci a apărut un model precis de descriere. Caracteristicile acestui model ar putea fi reconstituite astfel: referirea, în descriere, la timp și spațiu, utilizarea în mod critic a izvoarelor, o terminologie adecvată, care să faciliteze descrierea, o viziune pe cît de posibil „de ansamblu" asupra obiectului cercetării, care să dezvăluie structura acestuia, și tendința spre precizia logică. În domeniul pe care-l avem în vedere, al descrierii, istoricul a avut la dispoziție rezultatele unei preocupări multiseculare, rezultate care au constituit o complicată știință specială și care au oferit largi posibilități de stabilire precisă a faptelor. În particular, istoricul și-a însușit o mulțime de modele de analiză a izvoarelor și de tehnici de descriere a faptelor pe baza acestor izvoare.

Descrierea constituie însă, conform premiselor istoriei științifice, adică ale istoriei care-și asumă scopuri de cunoaștere, numai o parte din sarcinile istoricului. O altă parte, mult mai dificilă, deoarece reclamă o însemnată îndepărtare de izvoare, o constituie explicarea diverselor situații observate pe baza surselor. Faptul că explicația face parte, de asemenea, din sarcinile istoricului a fost înțeles, după cum se știe, încă din momentul apariției interpretării pragmatice. Totuși, această interpretare nu a favorizat evoluția cercetărilor asupra explicației în istorie. Ea a oferit două modele de explicație care, de obicei, se manifestă împreună: cel care presupune providența și cel psihologic. Conform primului model, trecerea de la stadiul a_1 la a_2 s-ar explica prin intervenția divină, deoarece divinitatea, prin „natura" sa, acționează într-un anume mod în situații de diferite tipuri; de exemplu pedepsește sau răsplătește pentru anumite fapte. Conform modelului psihologic, comportamentul oamenilor se explică astfel: el exprimă în mod tacit o lege psihologică, potrivit căreia omul (eventual un om cu trăsături de caracter determinate), în împrejurări date, acționează în general într-un anumit mod. În plus,

conform concepției invariabilității naturii umane, acest om a fost tratat ca un element invariabil și pasiv. Faptele lui puteau constitui deci un eventual model de comportament. Aceste două modele de explicație nu dezvăluiau totuși mecanismul procesului istoric.

De altfel, în perioada interpretării pragmatice, care căuta modele de comportament, cercetările asupra evenimentelor istorice înseși, asupra evenimentelor reale, erau foarte slab dezvoltate, ceea ce a influențat negativ progresul în domeniul explicației. Pentru explicație, cunoștințele provenite din afara izvoarelor despre obiectul cercetării sînt mult mai necesare decît pentru stabilirea faptelor.

Convingerea privind desfășurarea direcționată și continuă a evenimentelor istorice, formată în cadrul interpretării moderne asupra istoriei, a extins, dar a și complicat problema explicației în istorie, deoarece, alături de întrebarea privind cauza trecerii de la stadiul a_1 la a_2, a apărut întrebarea referitoare la factorii trecerii permanente de la un stadiu la altul, adică referitoare la mecanismul desfășurării evenimentelor istorice. Vechilor modele, la care nu s-a renunțat, li s-au adăugat modelul explicației genetice, al explicației prin factori (referitori la trecerile de la un stadiu la altul) și modelul explicației desfășurării evenimentelor istorice prin intermediul legilor, divers înțelese. În cazul modelului genetic, explicație înseamnă pur și simplu descrierea cronologică a stadiilor succesive ale unui sistem dat. Explicația prin intermediul factorilor accentuează rolul unuia sau mai multor factori (de exemplu, clima), studiați în afara sistemului, ceea ce a dus la pericolul exagerării influenței acelui factor (de aici, de exemplu, determinismul geografic). Aceste modele nu au dat posibilitatea, după cum am arătat într-un alt context, să se explice dezvoltarea în istorie, adică a mecanismului transformării stadiilor ($a_1 \rightarrow a_n$). Modele explicației prin legi sînt de două feluri: cele bazate pe recunoașterea progresului evolutiv, independent de evenimentele concrete, care se realizează conform unor legi ale naturii, și cele bazate pe recunoașterea unor forțe interne nu prea clare, care pun în mișcare sistemul (de exemplu: „elanul vital", „spiritul național", „evoluția de emergență" etc., adică „legi" de un anumit tip). Atît în primul caz, cît și în al doilea (în fond aici avem de-a face cu o variantă mecanicistă a modelului factorilor, deoarece chiar acel „elan vital" presupune un fel de forță primară exterioară), dificultatea nu a fost rezolvată, ci transpusă pe plan metafizic. Este evident că istoricii care n-au recunoscut existența nici unei legi în istorie au rămas în domeniul explicației prin descriere sau prin indicarea cauzelor faptelor individuale. În toate formele de interpretare prezentate pînă acum, problema explicației a rămas deci deschisă. Aceasta înseamnă că pentru dezvoltarea științei istoriei este necesară, în primul rînd, construirea unui model comun care să explice atît trecerea de la un stadiu la altul, cît și mecanismul întregului curs al evenimentelor istorice, și, în al doilea rînd, crearea unui astfel de model fără a se recurge la speculații metafizice.

Și-au asumat aceste sarcini reprezentanții interpretării dialectice a evenimentelor istorice și ai metodei dialectice, dar modelul deplinei soluționări a celor două probleme menționate a fost construit de creatorii materialismului dialectic. Alte forme ale interpretării dialectice au oferit, după cum vom vedea, numai soluții parțiale.

În domeniul interpretării dialectice s-a pus în primul rînd întrebarea: care este mecanismul istoriei? — mai exact, care este mecanismul dezvoltării? pentru a construi un model (în sensul de teorie) pe care istoricul l-ar putea aplica în orice cercetare concretă. Răspunsurile date

la această întrebare generală de către reprezentanții interpretării dialectice au fost diferite. Modelele de explicare a procesului dezvoltării (mișcării) în istorie propuse de ei au o trăsătură comună — autodinamismul (relativ sau absolut) și, ca un element indispensabil al acestuia, holismul (idealist sau materialist). Autodinamismul semnifică explicarea procesului schimbărilor (al mișcării) prin mecanismul intern al transformării unui întreg, adică prin trecerea de la o stare la alta a acestuia. În acest fel, în concepția dialectică realitatea cercetată se prezintă ca un întreg dinamic, aflat într-o mișcare și într-o dezvoltare internă continuă și determinată. Numai o astfel de concepție poate pune în mișcare faptele istorice, făcînd din ele elemente care acționează procesul istoric. Cercetarea faptelor și cercetarea schimbărilor cîștigă în acest mod posibilitatea de a fi corelate și, în același timp, problema explicației în istorie (întrucît se explică și schimbările) capătă un nou conținut: ea se deplasează de pe o poziție „externă" față de procesul istoric pe o poziție „internă". Aceasta înseamnă că explicarea enigmei mișcării și dezvoltării se caută în însăși procesul istoric. Deoarece, după cum am afirmat, autodinamismul presupune cunoașterea mecanismului intern care produce mișcarea și dezvoltarea, nu includem în teoriile autodinamice bergsonismul, concepția „spiritului național" etc., adică așa-numita evoluție de emergență, deoarece aceste teorii se limitează la recunoașterea existenței unor forțe nedefinite, care provoacă o mișcare spontană, forțe care se regăsesc într-adevăr în faptele istorice, dar fără să se știe în ce mod le mișcă. În mod obișnuit, aceste teorii presupun intervenția factorului divin (iar dacă nu-l presupun, oricum spre aceasta tind), deci, în fond, propun un model „îmbunătățit" al unei astfel de explicații. Un asemenea autodinamism apărut spontan întîlnim în variabilitatea monadelor lui Leibniz, care însă pentru acel timp era ideea unui precursor de geniu.

Prefigurarea unui anumit mecanism al dezvoltării interne, deci a autodinamismului, poate conduce spre același rezultat în cazul în care se introduce în acest model și un factor supranatural, de exemplu creatorul acestui mecanism, care veghează să se dea „întregurilor" impulsionate prin acest mecanism o direcție prestabilită. Autodinamismul se transformă în acest caz într-un autodinamism relativ, care este întotdeauna idealist. Această intervenție schimbă substanțial întreaga concepție a unui astfel de autodinamism, deoarece îi conferă — indiferent dacă autorii ei doresc sau nu acest lucru (de exemplu A. Toynbee) — amprenta finalismului sau chiar a fatalismului. Dacă, în ultimă instanță, totul este condus de mîna unui „ceasornicar" suprem, atunci într-un astfel de model nu poate fi mult loc pentru un rol real al faptelor istorice în formarea procesului istoric. Totuși, independent de astfel de consecințe idealiste, în concepțiile dialectice întîlnim rezultatele unor profunde analize care confirmă permanenta tendință a gîndirii umane spre rezolvarea problemei atît de dificile a schimbării și dezvoltării istoriei.

2. Apariția interpretării dialectice

Gîndirea dialectică asupra istoriei (cît și asupra naturii) s-a format relativ lent, așa încît, pînă la formularea ei deplină de către K. Marx și Fr. Engels, s-a manifestat în mod obișnuit sub forme embrionare, împletită adesea cu opinii contradictorii. În această formă am observat-o, de exemplu, în scrierile lui Ibn Khaldun, apoi destul de clar în gîndirea filozofică și istorică a lui Herder. Mecanismul mișcării și dezvoltării la Ibn Khaldun constă în caracterul conflictual al dezvoltării sociale și

pentru a formula chestiunea mai concret, în contrastul dintre viața nomadă și cea citadină. Așa cum scriu H. Becker și H. E. Barnes, „între acești doi poli au loc procesele ciclice ale dinamicii lui sociale"[1] (a lui Ibn Khaldun — *n.a.*). La Herder întîlnim atît elemente ale științei iluministe referitoare la progresul continuu, cît și puternice elemente de înțelegere dialectică a cursului evenimentelor istorice. El acorda un mare rol în istorie diverselor forțe contradictorii, concepînd procesul istoric ca pe un „rezultat al acțiunii forțelor diametral opuse, care se luptă între ele și care au ca rezultat o unitate nouă, superioară"[2].

Fondatorul filozofiei proceselor dialectice poate fi considerat, după cum se știe, abia G. W. Hegel (1770—1831). Știința istorică, știința care pe atunci, după strălucirea destul de superficială din perioada interpretării critice, pășea în stadiul său erudit, nu era pregătită pentru a-și însuși ideile care arătau calea spre rezolvarea celei mai complicate probleme, anume problema dezvoltării. Sarcina de cea mai mare urgență părea a fi dobîndirea abilității și preciziei științifice în stabilirea faptelor. Pozitivismul, atrăgînd atenția istoricilor în principal asupra sarcinii stabilirii faptelor odată cu promovarea credinței în progresul istoric continuu, a trezit dubii în rîndul cercetătorilor cu un mai mare spirit de pătrundere față de o astfel de explicație a cursului evenimentelor istorice, cu atît mai mult cu cît materialul empiric oferea probe contrarii.

J. S. Mill a fost primul care a semnalat regresele trecătoare din istoria umanității, dar curentul pesimist din cadrul pozitivismului a fost inițiat de J. Burckhardt (1818—1897), autorul lucrării *Cultura Renașterii în Italia* (Die Kultur der Renaissance in Italien), 1860. Critica legilor progresului, critică ce acționează în afara faptelor ca o forță ineluctabilă, dezvoltată de reprezentanții interpretării structurale, a constituit scînteia indispensabilă pentru a transfera această problemă din planul extern în raport cu faptele istorice, pe plan intern, transfer necesar pentru a împinge înainte problemele explicației cursului evenimentelor. Critica nu însemna însă și acceptarea punctului de vedere dialectic asupra dezvoltării în istorie. Ea introdusese numai un element indispensabil, dar nu și suficient — holismul în conceperea societății. În cadrul holismului, deci al formulărilor structurale, s-au putut elabora — după cum am văzut (cf. cap. VI) — diverse tipuri de explicație, luîndu-se ca model fie modelul care apela la providență ori cel psihologic (de exemplu, în spiritul psihologiei sociale, ca în cazul lui Lamprecht), fie modelul explicației prin intermediul factorilor. Modelul dialectic construit de Hegel, iar mai apoi transformat și inserat integral de Marx și Engels în filozofia materialistă, a constituit un model de explicație numai pentru o mică grupă de istorici din acel timp, legați de mișcarea muncitorească ce se dezvolta.

Este limpede că principalul obstacol în calea acceptării modelului explicației dialectice de cercuri mai largi de istorici în activitatea lor practică și în investigațiile mai generale a fost aversiunea (sau dușmănia) politică față de întreaga concepție marxistă, care dezvăluia formarea premiselor prăbușirii capitalismului pe fundalul unor conflicte sociale tot mai intense. Istoricii tradiționaliști respingeau dialectica hegeliană pentru consecințele ei raționaliste și progresiste (din punct de vedere social și politic), care mai tîrziu au fost însușite de așa-numiții hegelieni de stînga. O altă cauză a slabei infiltrări a gîndirii dialectice a constituit-o, după cum s-a mai arătat, situația generală a științei istoriei, exprimată într-un slab nivel al gîndirii teoretice, atestat în mod explicit de manualele metodologice de tipul celor ale lui Marrou, care re-

flectau însă, totodată, un înalt nivel tehnic al activităţii practice a istoricilor.

Indicînd calea pentru soluţionarea enigmei dezvoltării în istorie, Hegel nu s-a putut desprinde de concepţia metafizică a spiritului absolut. Existenţa, după Hegel, este, ca şi gîndul, de natură logică. Ea poate fi concepută numai ca un întreg. Ea se află în cursul unor schimbări continue, subordonate unor legi logice; fiecare stadiu care urmează rezultă în mod logic din cel anterior. Dezvoltarea istorică pentru Hegel este deci dezvoltarea gîndirii, dezvoltarea ideii absolute[3], iar nu o serie de fapte întîmplătoare. El aspiră spre realizarea ţelului final, care este victoria raţiunii[4]. Această victorie semnifică, după Hegel, conştiinţa libertăţii. Prin „întruparea libertăţii raţionale", Hegel înţelegea statul, acceptînd total, după cum se ştie, situaţia din Prusia, deoarece — după el — ceea ce este real este totodată necesar şi raţional. Nivelurile dezvoltării istorice sînt nivelurile dezvoltării spiritului. Hegel a distins patru perioade în istoria omenirii: orientală, greacă, romană şi germană, care constituie etape ale dezvoltării treptate a spiritului obiectiv.

Făcînd abstracţie de această întreagă suprastructură idealist-istoriografică, să ne îndreptăm atenţia în primul rînd spre logica dialectică a lui Hegel. El considera principiul dialectic ca principiu fundamental al logicii, ceea ce înseamnă că fiecărei afirmaţii adevărate îi corespunde o nu mai puţin adevărată negaţie. Aceasta înseamnă că ceva este şi totodată nu este. Hegel distinge două direcţii contradictorii ale procesului ontologic: naşterea şi moartea, care dau împreună unitatea acestui proces[5]. Contradicţia este izvorul autodinamismului, al autodezvoltării. Teza contrariilor ca izvor al mişcării apare la Hegel în mod clar, deşi abia clasicii dialecticii materialiste i-au conferit rangul decisiv de principal motor al mişcării şi dezvoltării. L. S. Rogowski[6] a consacrat o interesantă lucrare acestui principiu al logicii hegeliene. Printre altele, el atrage atenţia asupra diferenţei dintre concepţia despre mişcare a lui Hegel şi teoriile statice ale mişcării susţinute de Bergson sau Russell[7]. Este evident că nu se poate recunoaşte principiul autodinamic fără recunoaşterea principiului reglator al condiţionării şi cauzalităţii (ca un caz particular al condiţionării), ceea ce înseamnă că atît contradicţia, cît şi condiţionarea reprezintă în mod simultan principiul autodinamismului[8].

Conjugarea acestor două principii este posibilă datorită holismului, care tratează întregul ca pe o mulţime de elemente legate între ele. *Selbstbewegung*, scrie L. S. Rogowski referindu-se la concepţia lui Hegel, este o mişcare a acestui întreg. De exemplu, faptul că corpul „c" încetează să mai fie în locul „L" este o condiţie a faptului că corpul „c" începe să fie într-un alt loc decît locul „L". În acest caz se condiţionează două stări ale aceluiaşi corp, dar nu două stări succesive ale acestuia, ci, întrucît sînt în curs de devenire, simultane: fiecare dintre ele, prin devenirea sa (în direcţie opusă) „umple" acelaşi prezent. Dacă această condiţionare internă, într-un anumit sens, este la rîndul ei condiţionată, atunci trebuie luat în considerare un întreg mai cuprinzător etc. În acest mod, fiecare formă a mişcării relativ autogenerată poate fi tratată în ultimă instanţă ca o manifestare a mişcării în sensul cel mai general — proces care înseamnă autodinamism prin excelenţă, autodinamism al realităţii[9]. Cauzalitatea ca formă particulară a condiţionării este concepută de Hegel nu în sensul de lucruri sau fapte separate care se succed, ci într-un mod în care cauza dispare în efect, iar efectul rămîne în cauză[10]. Hegel a precizat şi faptul că dezvoltarea nu se caracterizează prin

continuitate. După perioade relativ „liniştite" urmează schimbări violente.

În concluzie, la Hegel sînt prezente, într-o formă mai mult sau mai puţin extinsă, majoritatea principiilor dialecticii cuprinse mai tîrziu într-un întreg de creatorii materialismului dialectic: tratarea întregului ca o unitate a contrariilor, corelarea reciprocă a elementelor aceluiaşi întreg şi a diverselor întreguri, recunoaşterea contradicţiilor interne ale unui întreg ca izvor al mişcării automate, precum şi tratarea mişcării şi a dezvoltării într-un mod discontinuu, avîndu-se în vedere schimbările cantitative care duc spre o nouă calitate. Toate acestea constituiau totodată şi o serie de direcţii metodologice.

Influenţa lui Hegel asupra evoluţiei gîndirii istorice a fost multilaterală, dar istoricii singuri n-au ştiut în general să exploateze posibilităţile integraţioniste ce rezidau în abordarea dialectică. Ei s-au apropiat mai mult de idealismul hegelian decît de metoda lui de abordare a obiectului cercetat.

Cea mai influentă şi mai ambiţioasă concepţie a autodinamismului dialectic cu caracter idealist din gîndirea istorică contemporană este probabil cea propusă de A. Toynbee (1889—1975). Din momentul apariţiei primelor volume din lucrarea sa *A Study of History* (în 12 volume), această concepţie a suscitat mari discuţii sau, mai degrabă, încercări de interpretare a afirmaţiilor conţinute[11]. În acest moment ne aflăm într-o situaţie favorizată, deoarece în anul 1961 a apărut volumul al 12-lea al operei sale, intitulat *Reconsiderations*, în care autorul însuşi ia atitudine faţă de observaţiile privind propria sa operă sau chiar îşi corectează propriile raţionamente ţinînd cont de critici sau de noile cercetări. Acest volum oferă cele mai recente precizări referitoare la opiniile metodologice ale lui Toynbee.

Deşi în aceste opinii prezentate „expressis verbis" şi în desfăşurarea analizei fiecărei civilizaţii sînt unele contradicţii sau mai degrabă nelămuriri care permit tragerea unor concluzii diferite, concepţia lui Toynbee, valoroasă în totalitatea ei, o descifrăm ca pe o manifestare a interpretării dialectice asupra istoriei şi metodei de recreare a ei. Se pare că izvorul multor neînţelegeri dintre Toynbee şi comentatorii şi criticii săi l-a constituit faptul că nu s-a remarcat, în cursul dezbaterilor precedente (după cîte ştim), conţinutul dialectic al concepţiei autorului lucrării *A Study of History*. Numele lui Toynbee este asociat în mod obişnuit, pe baza unor analogii secundare, vis-à-vis de problema explicaţiei, cu O. Spengler[12], idee faţă de care Toynbee s-a apărat cu înverşunare[13]. De fapt, concepţia lui Spengler nu are nimic comun cu ideea de autodinamism, proprie lui Toynbee. Este adevărat că, după Spengler, culturile se nasc şi decad, traversînd diverse stadii la fel ca plantele şi animalele, dar aceasta se produce conform unui destin inevitabil[14], ce aminteşte de legile pozitiviste. Toynbee, opunîndu-se asocierii lui cu Spengler, se desprinde clar de fatalismul acestuia, subliniind că el nu este un determinist (în sens fatalist) şi că nu recunoaşte ca Spengler izolarea diferitelor culturi.

Toynbee însuşi mărturiseşte indirect inspiraţia hegeliană şi vorbeşte de asemenea de influenţa enormă pe care a exercitat-o asupra lui, Teggart (cf. cap. VI)[15]. Explicînd concepţia sa fundamentală „a provocării şi răspunsului" (Challenge-and-Response), pe care o putem trata ca pe o interpretare proprie a luptei contrariilor în limitele unor întreguri date, deci ca pe un izvor al autodinamismului, Toynbee scrie: „Ideea de «Chal-

lenge-and-Response», care joacă un rol cheie în tabloul desfășurării problemelor umane, nu este o interpretare care-mi aparține. Cuvintele le-am găsit la poetul englez Robert Browning ... Ideea pe care o exprimă aceste cuvinte a ajuns la mine, fapt de care mi-am dat întotdeauna seama, din Vechiul Testament; știind ce influență enormă a exercitat Biblia asupra gîndirii occidentale, incluzînd aici și opiniile care s-au aflat într-o luptă conștientă cu puterea ei, nu am nici o îndoială că aici se află izvorul de unde și-a tras ideea Browning și tot aici izvorul de unde și-a dobîndit Hegel concepția sa dialectică, Malthus — concepția luptei pentru existență, iar Darwin, prin Malthus, concepția evoluției"[16].

După Toynbee, tocmai în timpul „răspunsului" pe care-l dă omul diverselor genuri de „provocări" (provenite din partea mediului natural sau a altor oameni) se naște noul în istorie[17]. Toynbee se rupe total de concepția pozitivistă de progres; el concepe progresul (creșterea) ca pe o dezvoltare. „L-am definit — scrie Toynbee — ca pe o serie de acte ale dramei «Challenge-and-Response» în care fiecare act apare ca un răspuns la o provocare prin care se deschide acel act și unde fiecare răspuns, la rîndul său, se manifestă în apariția unei noi provocări, care dă naștere actului următor"[18].

Dialectica lui Toynbee este profund impregnată de metafizica religioasă, ceea ce constituie una dintre cauzele principale ale comparării autorului ei mai mult cu un poet decît cu un savant, cu un vizionar și proroc, comparații pe care el se străduiește să le desfidă. Toynbee afirmă că în al său principiu al „provocării și ripostei", care este izvorul dezvoltării, Dumnezeu apare chiar și atunci cînd „provocarea" provine evident de la „Om sau Natură"[19].

În această interpretare Toynbee are dificultăți în concilierea autodinamismului cu voința lui Dumnezeu și cu libera voință a omului. El vorbește despre o liberă voință relativă *(partially)* a omului[20] și afirmă totodată că o astfel de împletire de dependențe nu poate fi probabil complet înțeleasă.

Exemplul concepției lui Toynbee arată clar consecințele dialecticii idealiste, care degenerează în misticism religios și care se apropie de agnosticism.

3. Noutatea ontologică și epistemologică a dialecticii materialiste

Noutatea dialectică a sistemului hegelian, care a revoluționat concepția de pînă atunci a istoriei, a fost pe deplin apreciată de K. Marx (1818—1883) și Fr. Engels (1820—1895). Ei au transferat însă această dialectică de pe planul ideii, respectiv al spiritului, pe planul realității materiale a lumii naturale și sociale, cu alte cuvinte au transformat dialectica idealistă în dialectică materialistă. „Prin aceasta — scria Engels — dialectica conceptelor a devenit numai o reflectare conștientă a mișcării dialectice a lumii reale și astfel dialectica hegeliană a fost răsturnată sau, mai exact, în loc să stea în cap, ca pînă acum, a fost pusă din nou în picioare"[21]. Aceasta semnifică totodată și distanțarea lui Marx și Engels de stînga hegeliană — apropiată lor inițial — care respingea în fapt idealismul lui Hegel, dar, odată cu el, și metoda dialectică, fără să sesizeze că materialismul, fără dialectica prin care se explică mișcarea și dezvoltarea, nu poate să conducă decît la înțelegerea idealistă a istoriei. În ceea ce privește materialismul mecanicist, el exprima, din punct de vedere epistemologic, o atitudine cognitivă mai primitivă decît idealis-

mul dialectic. După cum se știe, Marx a criticat concepția potrivit căreia realitatea este pasivă, și care nu atribuia un rol activ nici cercetătorului, criticînd în acest sens și materialismul lui Feuerbach, deși s-a inspirat din unele idei ale lui; Marx dezvăluie astfel principala tară a pozițiilor materialiste anterioare. În legătură cu aceasta, el scria: „Principala lipsă a oricărei forme de materialism de pînă acum — inclusiv a materialismului lui Feuerbach — este că obiectul, realitatea, sensibilitatea au fost concepute numai sub formă de *obiect* sau de *intuiție*, iar nu ca *activitate umană senzorială, practică, ne-subiectivă*. Aceasta a făcut ca latura activă să fie dezvoltată de idealism în opoziție cu materialismul — dar numai într-un mod abstract, deoarece idealismul, evident, nu cunoaște activitatea reală, senzorială ca atare"[22].

Materialismul dialectic, legînd materialismul cu dialectica, a alăturat, în cadrul aceluiași sistem, teza realității materiale ca obiect al cunoașterii și teza rolului activ al subiectului, care cunoaște, care „transformă" obiectul în cursul procesului de cunoaștere. Ceea ce au vrut, de exemplu, să obțină în mod mistic intuiționiștii, propunînd o „înțelegere" a fenomenelor — în special a celor sociale — care să permită „ajungerea la esența lor", a fost soluționat în mod complet raționalist de către materialismul dialectic.

Materialismul dialectic a evitat pe de o parte extremismul, o atitudine proprie pozitivismului, care presupune o „reflectare" pasivă, iar pe de altă parte ideea că realitatea este creată de subiect în procesul cunoașterii. Pentru materialismul dialectic, cunoașterea este un proces în care permanent există o contradicție între subiectul și obiectul cunoașterii, de unde rezultă izvorul procesului cognitiv. Cunoaștem realitatea din practică, respectiv pe parcursul transformării realității supuse cunoașterii. Fiecare stadiu actual al realității constituie un stimulent pentru extinderea activității cognitive și totodată un criteriu al gradului de veridicitate al cunoașterii precedente. Pentru cunoașterea istorică, aceasta înseamnă că realitatea trecută o cunoaștem în cursul transformării permanente a imaginilor succesive obținute în procesul cunoașterii (a faptelor istoriografice, cf. cap. XI), deoarece nu putem transforma însăși realitatea trecută. În afară de aceasta, realitatea trecută poate fi cunoscută în cursul verificării direcțiilor de transformare a realității actuale, care rezultă din cercetarea trecutului. Dacă activitatea noastră bazată pe cunoașterea trecutului dă rezultatele scontate, aceasta aruncă o lumină asupra veridicității cunoașterii; dacă nu, atunci ea constituie un stimulent în plus pentru a întreprinde o acțiune de transformare a imaginii trecutului (privind o parte sau alta a acestuia), obținută în cursul cercetării.

În acest fel, ideea dialectică de depășire a contradicțiilor ca sursă a mișcării și dezvoltării a permis, pe plan ontologic, schimbarea totală a modelului de explicație în istorie, dînd posibilitatea de a se explica enigma dezvoltării, iar pe plan epistemologic a permis evitarea erorilor inducționismului mecanicist și a deductivismului aprioric, deschizînd drumul unui punct de vedere integrant inductiv-deductiv. În sfera interpretării dialectice au putut fi cuprinse postulatele opuse ale mai multor tipuri de gîndire metodologică — derivate din diverse tradiții filozofice — asupra evenimentelor istorice și asupra metodei de reconstituire a acestora, rezultînd un tip de gîndire cu totul nou. Dintre tradițiile filozofice amintite aici, numai unele pot fi corelate direct cu geneza dialecticii materialiste.

Engels, vorbind despre izvoarele materialismului dialectic, menţiona în „Anti-Dühring" tradiţia gîndirii materialiste şi raţionaliste a Iluminismului, concepţia utopiştilor C. H. Saint-Simon (1760—1825), Ch. Fourrier (1772—1837) şi R. Owen (1771—1858), care proclamau domnia — înţeleasă diferit, dar întotdeauna anistoric — a raţiunii şi a justiţiei eterne, şi care credeau că este suficient să cunoşti acest lucru şi să-l transpui în viaţă, precum şi materialismul modern. Alături de acestea, Engels menţiona curentul dialectic format încă din antichitate în gîndirea filozofică şi care şi-a găsit încununarea în concepţia lui Hegel[23]. În această concepţie, întregul univers al naturii, istoriei şi spiritului era prezentat ca un proces în continuă mişcare, schimbare, transformare şi dezvoltare, încercîndu-se să se demonstreze legătura internă în această mişcare şi dezvoltare. „Din acest punct de vedere, istoria umanităţii ... apărea ca un proces al dezvoltării umanităţii însăşi, iar sarcina gîndirii consta acum în a urmări, printre direcţiile în care se manifestă, evoluţia treptată a acestui proces, şi în a demonstra, depăşind accidentalul aparent, legitatea internă"[24].

Apare încă o întrebare, de o mare însemnătate pentru definirea structurii metodologice a istoriei, şi anume întrebarea referitoare la înţelegerea procesului natural, pe de o parte, şi a procesului istoric, pe de altă parte. În funcţie de viziunea asupra acestei probleme, s-au format opiniile asupra istoriei ca ştiinţă ce se diferenţiază prin caracterul său metodologic de ştiinţele naturii sau, dimpotrivă, care manifestă asemănări fundamentale cu acestea. În sfera materialismului dialectic are loc şi corelarea acestor două puncte de vedere. Ca urmare, s-a ajuns la o concepţie unitară asupra dezvoltării în natură şi societate care lua în considerare particularităţile dezvoltării istorice, dar care, totodată, nu-şi asuma consecinţele fataliste susţinute de cei care văd în dezvoltarea istorică acţiunea unor legi „implacabile", asemănătoare legilor naturii[25]. „Dar ceea ce este valabil pentru natură ... este valabil şi pentru istoria societăţii în toate ramurile ei ... Într-un punct însă — scrie Engels — istoria dezvoltării societăţii se deosebeşte esenţial de cea a naturii. În natură, întrucît nu luăm în considerare acţiunea inversă a oamenilor asupra naturii, avem de-a face numai cu agenţi inconştienţi şi orbi, care acţionează unul asupra altuia şi în a căror interacţiune se manifestă legea generală. Din tot ce se produce aici — atît nenumăratele coincidenţe aparente, vizibile la suprafaţă, cît şi rezultatele finale care exprimă legitatea dinăuntrul acestor coincidenţe — nimic nu are un scop conştient şi voit. Dimpotrivă, în istoria societăţii factorii activi sînt numai oamenii înzestraţi cu conştiinţă, care acţionează cu raţiune sau cu pasiune în vederea unor scopuri anumite; nimic nu se întîmplă fără o intenţie conştientă, fără un scop voit. Dar această deosebire, oricît ar fi de importantă pentru cercetarea istorică, mai ales a diferitelor epoci şi evenimente, nu poate schimba faptul că mersul istoriei este guvernat de legi interne generale"[26].

De vreme ce evoluţia istorică, deşi are unele particularităţi, este în fond o evoluţie naturală ce se realizează în ambele cazuri conform principiilor dialecticii, deci de vreme ce istoria societăţii este tratată în ultimă instanţă ca o istorie a naturii, metodele de cercetare a istoriei societăţii nu trebuie să se deosebească în mod fundamental de metodele de cercetare a naturii. În acest mod, opinia privind unitatea metodologică a ştiinţelor capătă o nouă justificare. Marx scrie că „în viitor ştiinţele naturii vor îngloba ştiinţa despre om, la fel cum ştiinţa despre om va îngloba ştiinţele naturii: va fi o singură ştiinţă"[27].

Principiile dialecticii înţeleasă ca teorie a dezvoltării realităţii şi ca o metodă de concepere a acesteia din urmă au fost elaborate în primul rînd de Marx şi Engels[28] şi, mai tîrziu, dezvoltate de cei mai iluştri reprezentanţi ai gîndirii marxiste: V. I. Lenin[29], G. V. Plehanov, A. Labriola, A. Gramsci şi alţii.

În manuale, în mod obişnuit, se enumeră cîteva principii, caracteristici sau legi ale dialecticii, dar nu se face efortul de a dezvălui legile cele mai importante şi cele subordonate lor. Lucrările creatorilor dialecticii, în schimb, îngăduie să se afirme că noutatea acestei teorii şi metode este dezlegarea enigmei mişcării şi dezvoltării, fapt ce rezultă şi din analiza dialecticii hegeliene. Aceasta înseamnă că trebuie să fie scos în evidenţă principiul autodinamismului (care spune că mişcarea şi dezvoltarea se realizează prin contradicţii) sau principiul dezvoltării[30]. O condiţie indispensabilă a mişcării astfel înţelese este, după cum am arătat, conceperea realităţii ca un întreg ale cărui elemente sînt corelate şi se influenţează reciproc: acesta este principiul holismului. Din principiile strîns legate ale autodinamismului şi holismului, care se referă la mişcarea şi dezvoltarea „întregului" prin intermediul contradicţiilor interne, rezultă existenţa în astfel de „ansambluri" — care constituie unităţi specifice — a unor „părţi" contradictorii (subsisteme, elemente) ce-şi condiţionează existenţa reciproc. Această „luptă" sau „ciocnire" a lor provoacă mişcarea şi dezvoltarea. Un astfel de fapt defineşte principiul unităţii contrariilor. Din principiul autodinamismului şi al holismului rezultă direct încă un principiu, care se referă la faptul că, în timpul mişcării şi dezvoltării, schimbările cantitative duc la schimbări calitative, deci la apariţia unor calităţi noi. Din moment ce se recunoaşte autodezvoltarea, se admit naşterea, formarea şi dispariţia fenomenelor, deci se acceptă, implicit, faptul că într-un anumit moment fenomenul atinge stadiul în care el apare ca deplin format, deci ca o nouă calitate. Această calitate poate fi negarea vechii calităţi; la rîndul ei însă, negarea acestei calităţi noi poate aminti calitatea precedentă.

Vom reveni asupra acestor probleme în partea următoare a lucrării, cînd vom discuta trăsăturile caracteristice ale obiectului cercetării istorice. Acelaşi lucru este valabil pentru materialismul istoric, care va constitui baza viitoarelor noastre consideraţiuni despre evenimentele istorice şi metoda explicării lor.

4. Apariţia materialismului istoric

Metoda dialecticii materialiste aplicată la examinarea istoriei societăţii a avut ca rezultat teoria şi metoda materialismului istoric[31]. Atunci cînd vorbim despre materialismul istoric ca teorie, înţelegem prin aceasta o serie de enunţuri generale despre evenimentele istorice care explică mişcarea şi dezvoltarea societăţii, dar cînd ne referim la materialismul istoric ca metodă, înţelegem prin aceasta o mulţime de direcţii de cercetare care, împreună, formează un model determinat de explicaţie a istoriei. K. Marx şi Fr. Engels[32] sînt creatorii teoriei şi metodei materialismului istoric, ca şi ai dialecticii materialiste. Tezele lor au fost apoi dezvoltate în primul rînd de V. I. Lenin[33] şi G. V. Plehanov. În afară de aceştia, multe teze au mai dezvoltat: K. Kautski, A. Labriola, H. Cunow, N. Buharin, L. Krzywicki, K. Kelles-Krauz, A. Gramsci,

G. Lukács, L. Goldman[34] și alții[35], care au introdus unele elemente discutabile, operînd în general cu aceleași concepte. Aceste elemente se referă la însăși definirea locului materialismului în sistemul științelor și în marxism[36].

Schema de mai jos (vezi Fig. 4) prezintă relațiile reciproce dintre dialectică și materialismul istoric.

Dialectica materialistă

Dialectica materialistă (teoria realității) | Dialectica materialistă (metoda de concepere a realității)

Materialismul istoric

Teoria materialismului istoric | Metoda materialismului istoric

Fig. 4

Studiind istoria de pînă atunci a organizării umane, creatorii materialismului dialectic au ajuns la constatarea că dezvoltarea societății are un caracter dialectic. Acest fapt e evident în „Manifestul Partidului Comunist", care constituie o etapă fundamentală în formarea materialismului istoric. Următoarea etapă este cea a dezvoltării ideilor care explică istoria societății. Teoria dezvoltării societății ca rezultat al luptei contrariilor a cîștigat în acest fel o largă bază factologică și o serie de generalizări referitoare la cele mai diverse probleme ale istoriei umanității. Lăsînd pentru mai tîrziu problemele speciale[37], ne vom ocupa aici numai de principalele manifestări ale contradicțiilor indicate de clasicii marxismului ce constituie izvorul autodinamismului în istorie. Pentru a evita confuzia cu dezvoltarea istorică concepută „în mod automat", care se realizează deci independent de activitățile umane, vom folosi, referitor la cercetările asupra societății, termenul marxist „activism". În ceea ce privește realitatea în întregul ei (naturală și socială), se poate folosi, evident, termenul „autodinamism", care arată că tot acest sistem se mișcă „autonom". Dezvoltarea societății prin contradicții nu numai că nu are nevoie, dar chiar presupune formarea unei imagini a istoriei sale de către societatea însăși. Evident, această activitate se poate desfășura numai în cadrul unor condiții naturale determinate, care nu sînt stabile, ci se află, în mod dialectic, în permanentă mișcare și dezvoltare, și care se definesc prin depășirea contradicțiilor. Lumea naturală și cea socială, după cum subliniază Marx și Engels, sînt corelate reciproc. Alături de mulțimile de contradicții „care pun în mișcare" natura și de mulțimile de contradicții „care pun în mișcare" societatea, trebuie să existe undeva un punct de contact între

aceste două subsisteme. Creatorii materialismului istoric socotesc că aici s-ar afla impulsul principal al dezvoltării în istoria societății.

În zona de contact dintre natură și societate „se situează" principala contradicție care condiționează dezvoltarea societății, și anume contradicția dintre om și natură, a cărei soluționare duce la dezvoltarea forțelor de producție[38] (vezi Fig. 5).

Natura ⇄ Omul → Dezvoltarea forțelor de producție

Fig. 5

În acest sens cităm următoarea afirmație a lui Marx referitoare la explicarea procesului muncii (deci a acțiunii, a activității umane): „Munca este în primul rînd un proces între om și natură, proces în care omul mijlocește, reglementează și controlează prin acțiunea sa schimbul material dintre el și natură; el se opune ca o forță naturală materialității naturii. Omul pune în mișcare forțele naturale ale trupului său, ale brațelor, picioarelor și capului său, pentru a-și însuși materia furnizată de natură într-o formă utilă propriei sale vieți. Acționînd astfel asupra naturii din afara sa și modificînd-o, el își modifică totodată propria sa natură. El dezvoltă în acest fel posibilitățile pe care le are natura sa, supunînd puterii sale jocul forțelor acesteia"[39].

Contradicția dintre natură și om are un caracter dinamic, deoarece forțele de producție care apar ca rezultat al acestei contradicții au tendința de a se dezvolta continuu.

A doua contradicție care condiționează dezvoltarea societății, strîns legată de prima, vizează raporturile dintre forțele de producție și relațiile de producție. „În cadrul procesului de producție — scria Marx — oamenii intră în relații determinate, necesare, independente de voința lor, relații de producție, care corespund unui anumit nivel de dezvoltare a forțelor lor de producție materiale"[40]. Între forțele de producție, mai dinamice, și relațiile de producție, mai puțin dinamice (grupurile sociale care dispun de proprietate și putere, deci care impun caracterul producției și al relațiilor sociale, nu manifestă tendința spre schimbări nefavorabile lor!) apare o contradicție. Ca urmare a depășirii acestei contradicții are loc dezvoltarea relațiilor de producție (I), care, adaptîndu-se nivelului atins de forțele de producție, ajung la noua lor stare (relații de producție II) — (vezi Fig. 6).

Forțe de producție ⇄ Relații de producție I → Relații de producție II

Fig. 6

Contradicția dintre forțele de producție și relațiile de producție îmbracă cele mai variate forme. Ea se manifestă cel mai evident în lupta de clasă, adică în lupta dintre diferite grupuri de oameni, dintre care unele sînt interesate în schimbarea relațiilor de producție existente, deci pentru a deschide drum dezvoltării forțelor de producție, iar altele apără starea de lucruri existentă.

A treia contradicție fundamentală în macrosistemul care este societatea intervine între relațiile de producție și așa-numita suprastructură socială („juridică și politică, căreia îi corespund anumite forme ale conștiinței sociale"[41]). Marx scrie că situația instituțiilor, a opiniilor, ideilor, adică în general starea conștiinței sociale existentă într-o societate „trebuie explicată prin contradicțiile vieții materiale, prin conflictul existent între forțele sociale de producție și relațiile de producție[42]. După cum, în confruntare cu forțele de producție, relațiile de producție se caracterizează printr-o vădită inerție, tot astfel se manifestă suprastructura (ca întreg) — la rîndul ei — în confruntarea cu relațiile de producție. Ca o consecință a schimbărilor în relațiile de producție apar schimbări de adaptare în suprastructură, deoarece vechea suprastructură (I) frînează transformarea relațiilor de producție. În suprastructură are loc o luptă între elementele care servesc menținerii unor relații stabile de producție și elementele care susțin schimbarea. Rezultatul este apariția unei suprastructuri noi (II) în care se mențin totuși în continuare multe elemente vechi (vezi Fig. 7).

Fig. 7

Cele trei contradicții indicate pot fi interpretate și ca legi fundamentale ale dezvoltării sociale. Vom reveni asupra acestei probleme.

În concluzie, teoria materialismului istoric, care descoperă mecanismul dezvoltării, oferă un model anumit al explicației în istorie. Este un model dialectic (evolutiv), deci holistic și dinamic (sau structural-genetic). Acest model arată calea pentru soluționarea uneia dintre cele mai dificile probleme ale științelor sociale, și anume corelarea dintre cercetarea structurii și cercetarea schimbărilor. Trebuie subliniat că această corelare este în mare măsură un deziderat al cercetării, deoarece știința istoriei este în practică fie numai structurală, fie numai genetică. Pînă acum s-a făcut prea puțin pentru conjugarea acestor două modalități de abordare. Avînd în vedere că perspectiva genetică este ceva evident pentru istoric, condiția indispensabilă pentru corelarea momentului structurii cu cel al genezei pare a fi integrarea cercetărilor istorice cu cercetările sociologice și cu alte cercetări (de exemplu economice) efectuate de științele sociale cu un caracter mai teoretic. Aceste științe sînt în măsură să furnizeze categorii conceptuale indispensabile pentru structuralizarea formulărilor. Evident, admitem că cercetarea ia ca punct de plecare (deci ca ipoteză euristică) un model dialectic, adică un model care impune căutarea explicațiilor în contradicțiile sistemelor (structurilor) cercetate. Teoria materialismului istoric indică tocmai unde trebuie căutate aceste contradicții în cazul cercetării istoriei societății.

Cercetările bazate pe modelul dialectic al explicației cîștigă tot mai mult teren în lume. În afara istoricilor din țările socialiste, importante grupe de istorici din alte țări se pronunță pentru o interpretare marxistă a istoriei și pentru metoda dialectică. Primii care au scris istoria după modelele materialist-dialectice au fost militanții mișcării muncitorești, dintre care cel mai important a fost Lenin. Unul dintre primii istorici

profesioniști care au dezvoltat gîndirea teoretică asupra istoriei pe baza dialecticii materialiste a fost M. Pokrovski[43]. După al doilea război mondial a avut loc o remarcabilă inviorare a investigațiilor științifice în acest sens. Un nou imbold pentru dezvoltarea interpretării dialectice în istorie l-a constituit condamnarea cultului stalinist, purtător de dogmatism în științele sociale.

Tentativa de a reconstitui diversele tipuri de gîndire metodologică în istorie a permis constatarea că fiecare dintre ele a corespuns unei anumite concepții asupra științei istorice. Fiecare dintre ele a oferit, prin urmare, un model corespunzător de narațiune și explicație, în general rațional, ținînd seama de scopurile pe care și le propunea literatura istorică.

Totuși, independent de tipul modelului, care pentru istorie constituie un ansamblu de reguli privind cercetarea, un ansamblu de reguli raționale în raport cu scopul urmărit, se poate vorbi de unele elemente, de pași sau de forme fundamentale comune oricărei activități de refacere a evenimentelor istorice. Deci, în fiecare model rezultatele științifice depind, făcînd abstracție de izvoare, de scopul cercetării, precum și de cunoștințele provenite din afara izvoarelor. Ideală ar fi situația în care scopul propus nu numai că n-ar fi în contradicție cu rigorile cercetării științifice, dar le-ar și stimula și, în plus, istoricul ar dispune de o cunoaștere provenită din afara izvoarelor de un asemenea nivel, încît să-i faciliteze la maximum cercetarea.

Admițind că scopul cercetării științifice, deci și al celei istorice, este cunoașterea realității pentru a satisface eterna curiozitate a omului privind lumea din care el face parte și pentru a schimba această realitate, susținem că realizarea acestui scop depinde, în general, de cunoștințele istoricului provenite din izvoare și din afara izvoarelor, precum și de abilitatea de a opera cu aceste cunoștințe.

NOTE

1. H. Becker, H. E. Barnes, *Social Thought*, *op. cit.*, p. 37.
2. E. Adler, *Herder i Oświecenie niemieckie*, *op. cit.*, p. 234.
3. Cf. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii* [Istoria filozofiei], vol. II, Warszawa, 1958, p. 297—298. În lucrările lui T. Kroński găsim observații detaliate asupra filozofiei lui Hegel. Cf. *Rozważania wokół Hegla* [Considerațiuni privitoare la Hegel], Warszawa, 1960; *Hegel i problemy filozofii historii* [Hegel și problemele filozofiei istoriei], în „Studia Filozoficzne", nr. 3, 1958, p. 42—76. O lucrare dedicată exclusiv filozofiei istoriei a lui Hegel o găsim recent în literatura cehă: J. Kudrna, *Studie k Heglovi pojeti historie*, Praha, 1964.
4. Fichte concepuse în același fel scopul istoriei.
5. Cf. G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Leipzig, 1951, vol. 1, p. 58.
6. L. S. Rogowski, *Logika kierunkowa a heglowska teza o sprzeczności zmiany* [Logica direcțională și teza hegeliană a contradicției în cadrul schimbării], Toruń, 1964.
7. *Ibidem*, p. 17.
8. *Ibidem*, p. 19—20.
9. *Ibidem*, p. 20.
10. G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, *op. cit.*, p. 191.
11. A. Toynbee, *A Study of History*, vol. I—III au apărut în 1934, vol. IV—V în 1939; vol. VII—X în 1954; vol. XI în 1955 și vol. XII în 1961. Numărul lucrărilor despre Toynbee este imens, trecînd mult peste 200 (însuși Toyn-

bee, în *Reconsiderations*, citează 210 lucrări). Pot fi indicate totuşi poziţiile cele mai importante, cuprinse în culegeri de studii sau în cărţi speciale: *Toynbee and History: Critical Essays and Reviews*, ed. de M. F. Ashley, Boston, 1956 (aici sînt incluse disertaţiile unor istorici şi metodologi ca P. Geyl, F. Kaufmann, P. A. Sorokin, W. H. Walsh, H. Trevor-Roper, L. Walker, G. Barraclough, E. Barker); *L'Histoire et ses interpretations. Entretiens autour de Arnold Toynbee sous la direction de Raymond Aron*, Paris, Le Haye, 1961 (publicarea unei serii de conferinţe organizate de École Pratique des Haute Études; sînt consemnate, printre altele, discursurile lui M. Crubellier, R. Aron, H. Marrou, L. Goldman şi alţii); E. F. J. Zahn, *Toynbee und das Problem der Geschichte*, Köln, 1954; J. Ortega y Gasset, *Eine Interpretation der Weltgeschichte*, München, 1964. În literatura poloneză, F. Koneczny (1862—1949) a interpretat istoria ca o evoluţie a civilizaţiilor în luptă. Cf. *O wielości cywilizacji* (Cu privire la complexitatea civilizaţiei), 1935.

12. Cf. de exemplu, referatul lui M. Crubellier, *L'Histoire et ses interpretations*, *op. cit.*, p. 18 şi urm. În acest referat s-a arătat în general slaba înţelegere a concepţiei lui Toynbee. Chiar şi L. Goldman (cf. *ibidem*, p. 76 şi urm.) consideră că această concepţie a lui Toynbee are un caracter catastrofic, asemenea celei a lui Spengler.
13. Cf. de exemplu, *A Study of History*, p. 5, 238, 245, 256; *L'histoire et ses interpretations*, p. 18 (Toynbee subliniază eroarea concepţiei spengleriene a culturilor izolate); *Can we Know the Pattern of the Past — A Debate*, în *Theories of History, op. cit.*, p. 312.
14. De exemplu, la Spengler citim: „Morfologia naturii, a istoriei şi a vieţii poartă pecetea comună a unui drum şi a unui destin ..." *(The Decline of the West*, în *Theories of History, op. cit.*, p. 199).
15. Se poate spune că Toynbee preia ideea lui Teggart din punctul în care acesta o lasă.
16. A. Toynbee, *A Study of History, op. cit.*, vol. XII, p. 254—255.
17. *Ibidem*, p. 254—263.
18. *Ibidem*, p. 268.
19. *Ibidem*, p. 256—257.
20. *Ibidem*, p. 259. W. Dray abordează problema legilor la Toynbee în lucrarea *Toynbee's Search for Historical Laws*, în „History and Theory", vol. I, nr. 1, 1960, p. 32—54.
21. F. Engels, *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der Klassischen deutschen Philosophie*, Wien—Berlin, 1927.
22. K. Marx, *Über Feuerbach*, în *Ludwig Feuerbach, op. cit.*
23. F. Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (Anti-Dühring)*, Stuttgart, 1914 (trad. pol., Warszawa, 1949, p. 18—29).
24. *Ibidem*, p. 24.
25. Problemele structurii procesului istoric şi ale dezvoltării în istorie le vom discuta amănunţit în alte părţi ale lucrării. Menţionăm aici teza activismului, care exclude înţelegerea fatalistă a legităţii.
26. F. Engels, *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen Philosophie*, *op. cit.* (trad. rom., Bucureşti, 1979, p. 46, 47).
27. K. Marx, *Kleine oekonomische Schriften*, Berlin, 1955, p. 38.
28. Este vorba în primul rînd de următoarele lucrări: K. Marx şi Fr. Engels, *Ideologia germană (1845—1846)*, Bucureşti, 1956. K. Marx, *Mizeria filozofiei* (1847), Bucureşti, 1947. K. Marx, *Introducere* la a doua ediţie a *Capitalului* (1873), Bucureşti, 1960; Fr. Engels, *Anti-Dühring* (1878), Bucureşti, 1966; Fr. Engels, *Ludwig Feuerbach* (1886), *op. cit.*, Bucureşti, trad. cit.; Fr. Engels, *Dialectica naturii* (1873—1888), ed. a 3-a, Bucureşti, 1966. Dintre autorii unor lucrări marxiste pe tema metodei dialectice pot fi citaţi, printre alţii: M. Krajewski, *Ontologia*, partea a II-a, *Główne zagadnienia i kierunki filozofi* [Principalele probleme şi direcţii ale filozofiei], Warszawa, 1965; M. Cornforth, *Dialectical Materialism*, 1958 (trad. pol., Warszawa, 1964; trad. rom., Bucureşti, 1963). Lucrarea lui B. A. Gruşin, *Ocerki logiki istoričeskogo issledovanija*, Moskva, 1961, este consacrată în mod special dialecticii procesului istoric (în natură şi societate). Aici trebuie menţionată şi ampla lucrare a lui J.—P. Sartre intitulată *Critique de la raison dialectique*, Paris, 1960. Autorul se ocupă de societate (grup) ca de un întreg, situîndu-se pe o poziţie holistă. Nu avem posibilitatea aici să facem vreo confruntare mai largă cu această lucrare deosebit de interesantă.
29. Cf. în special V. I. Lenin, *Caiete filozofice* [în *Opere*, vol. 29, Bucureşti, 1966.

30. V. I. Lenin a scris clar că esenţa dialecticii constă în cunoaşterea laturilor contradictorii ale fiecărui fenomen. (Cf. M. Cornforth, *op. cit.* (trad. pol.), p. 96. Formularea acestui principiu (tendinţa către conflict) nu încalcă principiul logic al contradicţiei, după care din faptul că ceva se dezvoltă, nu rezultă propoziţii contradictorii. Cf. K. Ajdukiewicz, *Zmiana i sprzeczność* [Schimbare şi contradicţie], în „Język i poznanie", vol. II, p. 90—106.
31. Se vorbeşte adesea de „materialismul evenimentelor istorice". Termenul „materialism istoric", avînd în vedere sfera mai largă a conceptului de „istorie", pare mai potrivit decît „evenimente istorice" *(dzieje)*. El sugerează nu numai problema înţelegerii evenimentelor, ci şi metoda de cercetare a lor.
32. Teoria şi metoda materialismului istoric este dezvoltată de Marx şi Engels în aproape toate operele lor. Dintre lucrările lui Marx menţionăm: *Critica filozofiei hegeliene a dreptului, Introducere* (1844), în K. Marx, *Opere filozofice de tinereţe*, Bucureşti, 1968. *Mizeria filozofiei, op. cit., Contribuţie la critica economiei politice* (1859; Bucureşti, 1960) şi lucrările ce constituie aplicarea practică a principiilor materialismului istoric în cercetarea istoriei: *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte* (1851—1852); *Războiul civil în Franţa* (1870—71), precum şi opera fundamentală a marxismului *Capitalul* (1844—1883). Dintre lucrările lui Engels cităm: *Ludwig Feuerbach, op. cit.; Anti-Dühring, op. cit.; Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului; Evoluţia socialismului de la utopie la ştiinţă.* Engels aplică principiile materialismului istoric în lucrarea „Războiul ţărănesc din Germania" (1850). Dintre lucrările comune ale lui Marx şi Engels menţionăm: *Ideologia germană, op. cit.* şi *Manifestul partidului comunist* (1847). Marx şi Engels au făcut multe precizări în corespondenţa lor. (Cf. de exemplu Marx—Engels, *Opere*, vol. 27 şi urm.)
33. Din lucrările lui Lenin menţionăm în special *Dezvoltarea capitalismului în Rusia* (1899) — *Opere*, vol. 3, Bucureşti, 1961; *Statul şi revoluţia* (1917) — *Opere*, vol. 33, Bucureşti, 1964).
34. G. V. Plehanov, *K voprosu o razvitii monističeskogo vzgljada na istoriju* (1895), *op. cit.; La conception matérialiste de l'histoire* (1897), Paris, 1946; *Rolul personalităţii în istorie* (1905; Bucureşti, 1956); K. Kautsky, *Ethic und materialistische Geschichtsauffassung*, Berlin, 1927 (trad. rom., Bucureşti, 1947). Cîteva dintre studiile lui A. Labriola, împreună cu lucrarea deosebit de interesantă a lui Togliatti „Pentru o justă înţelegere a gîndirii lui Antonio Labriola" [Per una giusta comprensione di Antonio Labriola] au fost publicate în volumul: A. Labriola, *Szkice o materialistycznym pojmowaniu dziejów* [Schiţă privind înţelegerea materialistă a istoriei], Warszawa, 1961. Din acest volum, cea mai interesantă este lucrarea, *Del materialismo storico* (1896); H. Cunow, *Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie*, Berlin, 1920, N. Buharin, *Teoria materialismului istoric*, Moscova, 1921. Se pot cita multe din lucrările lui Krzywicki în care sînt cuprinse afirmaţii din domeniul teoriei dezvoltării sociale. K. Kelles-Krauz, *Materializm ekonomiczny* [Materialismul economic], Kraków, 1908; A. Gramsci, *Il materialismi storico e la filosofia di B. Croce*, Torino, 1948; *Gli intellettuali e L'organizzazione della cultura*, Torino, 1949; G. Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Berlin, 1923. Există şi o traducere franceză *(Histoire et conscience de classe*, Paris, 1960); L. Goldman, *Sciences humaines et philosophie*, Paris, 1952 (ed. pol.: *Nauki humanistyczne a filozofia*, Warszawa, 1961).
35. Dintre lucrările mai noi consacrate comentării (şi interpretării) principiilor materialismului istoric cităm: *Istoriceski materialism* [Materialismul istoric] sub red. lui F. V. Konstantinov, Moskva, 1954; J. Hochfeld, *Studia o marksistowskiej teorii społeczeństwa* [Studii privind teoria marxistă a societăţii], Warszawa, 1963; O. Lange, *Ekonomia polityczna* [Economia politică], vol. I, cap. 2 (ed. I, 1959, Varşovia); J. J. Wiatr, *Szkice o materializmie historycznym i socjologii* [Schiţă a materialismului istoric şi sociologiei], Warszawa, 1962; A. Malewski, *Empiryczny sens materializmu historycznego* [Sensul empiric al materialismului istoric], în „Studia Filozoficzne", nr. 2, 1957, p. 58—81; cf. şi analiza aplicării metodei materialismului istoric în următoarele lucrări istorice: A. Malewski, J. Topolski, *Metoda materializmu historycznego w pracach historyków polskich* [Metoda materialismului istoric în lucrările istoricilor polonezi], în „Studia Filozoficzne", nr. 6, 1959; observaţii critice în articolul lui K. Kancewicz, *Metoda materializmu historycznego w pracach historyków polskich i jej krytycy* [Metoda materialismului istoric în lucrările istoricilor polonezi şi

criticii ei], în „Z pola walki", nr. 3, 1960. J. Topolski atrage atenția asupra materialismului istoric ca fiind o platformă de integrare a științelor în articolul *Integracyjny sens materializmu historycznego* [Sensul integrator al materialismului istoric], în „Studia metodologiczne", caietul 1, 1965; O. Monter, *Die Philosophischen Grundlagen des historischen Materialismus*, în „Saeculum", 1960, p. 1—26.

6. O pătrunzătoare analiză a acestei probleme cuprinde lucrarea lui J. Hochfeld, *Materializm historyczny a socjologia* [Materialismul istoric și sociologia], în „Studia o marksistowskiej teorii społeczeństwa", Warszawa, 1960, p. 11—80.

7. Ele vor fi analizate folosind o terminologie puțin diferită.

8. În următoarele capitole ale lucrării ne vom ocupa de noțiunile: forțe de producție, relații de producție etc.

9. K. Marx, *Capitalul* [București, 1960, p. 207].

10. K. Marx, *Critica economiei politice*, *op. cit.*, p. 5.

11. *Ibidem*.

12. *Ibidem*.

13. Pentru opiniile lui Pokrovski este caracteristică lucrarea *Istoričeskaja nauka i borba klasov*, vol. I—II, Moskva, 1933. Cf., printre alții, S. M. Dubrovski, *Akademik N. M. Pokrovski i jego rol v razvitii sovietskoj nauki* în „Voprosy istorii", nr. 3, 1962, p. 31—40 (cu comentarii).

Partea a III-a

METODOLOGIA OBIECTUALĂ A ISTORIEI

X. FAPTUL ISTORIC

1. Observații introductive

Istoricul purcede la cercetarea unui fragment selectat al realității trecute cu un anumit bagaj de cunoștințe generale despre procesul istoric și cu o orientare istorică detaliată privind problematica perioadei și a ariei cercetate. Aceste cunoștințe generale, pe care se bazează mai mult sau mai puțin cercetările, constituie una dintre cele mai importante părți ale așa-numitei științe care nu recurge la izvoare a istoricului. De structura și funcțiile ei ne vom ocupa mai amănunțit în partea a patra, cînd vom analiza specificul cercetării în domeniul istoriei.

În schimb, în această parte ne vom concentra atenția asupra cunoașterii generale pe care trebuie să o posede orice istoric. Propunem deci o interpretare a procesului istoric care să atragă atenția atît asupra schimbărilor de direcție, cît și asupra problemelor de structură, o interpretare care să opereze, așadar, cu conceptul de dezvoltare, fundamental pentru toate cercetările istorice, constituind sinteza schimbării și structurii. Conceptul de dezvoltare este, prin urmare, astfel înțeles, încît să se desprindă nu numai de orice concepție care susține că trecutul este un haos dezordonat și pluridirecțional, dar, într-o măsură poate și mai mare, de numeroasele teorii asupra desfășurării ciclice a istoriei, asupra evoluției și progresului independent de acțiunile oamenilor.

Ținînd seama că principala problemă a considerațiunilor noastre este dezvoltarea în istorie, vom face analiza obiectului cercetărilor istorice oarecum pe două planuri:

1) primul, mai abstract, se va referi la conceptul de fapt istoric, adică — conform unei opinii general acceptate — elementul de bază al preocupărilor unui istoric;

2) al doilea se apropie de problemele fundamentale ale procesului istoric și de mecanismul acestuia.

În analiza pe care o vom întreprinde, ne vom servi de unele noțiuni de cibernetică.

2. Controversa privind faptul istoric

Foarte des ne întîlnim cu o noțiune nu prea clară a faptului istoric. Toată lumea își dă seama, în general, de dificultatea pe care o comportă explicația unui astfel de termen, dar nimeni nu se decide să-l substituie cu un altul. Faptul istoric este tratat ca o parte componentă a procesului istoric, ca un element al obiectului cercetării istorice.

Moștenirea de pînă acum în domeniul analizei faptului istoric nu depășește o anume problematică tradițională, ce se limitează în principal la cîteva propuneri generale de clasificare, adesea contradictorii între ele[1].

Faptul istoric este interpretat în două moduri în literatura de specialitate. Prima interpretare (ontologică) prezintă faptul istoric ca pe un „obiect al cercetării istorice“, „evenimentul însuşi“, care există în mod obiectiv, adică independent de subiectul cercetătorului, ca pe ceva ce „a fost în realitate“ etc. În această accepţiune, obiectul cunoaşterii istorice — evenimentul — îl constituie o serie de fapte determinate pe care istoricul le reconstruieşte prin „reflectarea“ lor în conştiinţa sa. A doua interpretare (epistemologică şi metodologică) se referă la procesul însuşi al acestei reconstituiri a evenimentelor, adică vorbeşte despre faptul istoric ca despre o „interpretare a evenimentului“ de către istoric. Spre deosebire de faptul-obiect, reconstituirea lui realizată de istoric a fost denumită fapt istoriografic (chiar dacă faptul e considerat mai „material“, prin formularea unei aserţiuni care nu este cea a istoricului însuşi).

La rîndul său, raportul reciproc dintre aceste două aspecte ale interpretării faptului istoric este conceput în două feluri. Adesea faptul istoric este tratat concomitent ca o categorie ontologică şi ca o categorie gnoseologică; în acest mod faptul istoric este o reflectare mai mult sau mai puţin apropiată a faptului-obiect al cunoaşterii. De asemenea, se întîlneşte şi o tendinţă destul de puternică de a considera faptul istoric în mod exclusiv ca o construcţie ştiinţifică, adică de a vorbi numai despre faptul istoriografic fără a mai căuta corespondenţii lui direcţi în realitatea istorică. Prima concepţie este caracteristică pentru pozitivism, care de altfel a şi introdus în metodologia istoriei conceptul de fapt istoric; a doua este legată de reacţia structurală, antipozitivistă, privind cunoaşterea istorică, reacţie care a subliniat rolul activ al subiectului în „crearea“ realităţii examinate.

Interpretarea pozitivistă a faptului istoric este cea mai populară printre istorici, probabil pentru că la prima vedere este cea mai conformă cu aşa-zisa raţiune sănătoasă. Iată — spun ei — realitatea se compune dintr-un anumit număr de fapte-cheie, pe care istoricul pur şi simplu le reconstruieşte. Această reconstruire trebuie să fie în concordanţă cu faptele, iar, la rîndul ei, această concordanţă constituie un criteriu al veridicităţii.

Concepţia care vede în faptul istoric numai o construcţie ştiinţifică este adesea criticată ca o manifestare a aşa-numitului subiectivism, respectiv a tendinţei istoricului de „a crea“ o realitate istorică proprie[2]. Această critică este valabilă numai în cazul cînd o astfel de concepţie este corelată cu negarea unei realităţi obiective, independentă de subiectul care ia cunoştinţă de ea, pentru că în acest caz avem de-a face realmente cu o construcţie subiectivă a realităţii istorice din partea cercetătorului.

Se poate totuşi recunoaşte existenţa unei realităţi obiective, independente de subiectul care ia cunoştinţă de ea, şi totodată să se considere că această realitate nu este deloc o mulţime de fapte „date“, care trebuie numai să fie reflectate în conştiinţă şi reconstruite. S-ar putea deci propune o astfel de interpretare a faptului istoric care să recunoască concomitent existenţa realităţii istorice obiective ca obiect al cercetării şi rolul cognitiv creator al gîndirii istoricului. Să numim această interpretare — dialectică. Ea presupune că realitatea istorică este complexă, bogată şi cu nenumărate legături interne, că reconstituirea faptelor este o formă indispensabilă a cunoaşterii ei simplificate, respectiv apropierea de adevărul absolut prin intermediul adevărului aproximativ. Aceasta nu are nimic comun cu subiectivismul. De fapt, o atitudine contrarie este

semnul unui anumit fel de subiectivism în conceperea faptului istoric, deoarece impune complexului obiect al cercetării, necunoscut nouă pe deplin, o formă de examinare prin intermediul reconstituirii faptelor care numai în convingerea cercetătorului sînt în concordanţă cu obiectul respectiv. În concepţia dialectică are loc un continuu proces de confruntare a realităţii istorice tot mai bine cunoscute cu faptele istorice construite. Aceasta înseamnă că, pe baza unui fond crescînd sau schimbător de informaţii, ne modificăm construcţiile, care devin, din ipoteze slab argumentate, ipoteze tot mai bine fundate. Dispare aici relaţia univocă: fapt istoric → fapt istoriografic şi apare evidentă legătura faptului istoriografic cu realitatea istorică. Faptul istoric ca parte a realităţii istorice conform interpretării pozitiviste, în concepţia dialectică îşi pierde raţiunea de a fi, deoarece aşa-numitul fapt istoriografic nu se referă la faptul istoric ca la un echivalent, sau chiar ca la un protomodel al său, ci la întreaga complexă realitate, pe care încercăm să o cunoaştem, nu se ştie dacă în modul cel mai corespunzător, pe calea construirii faptelor. Concepţia dialectică reclamă, pentru eventuala prezervare a termenului de fapt istoric ca obiect al cercetării obţinut în procesul construirii faptelor istoriografice, conferirea unui conţinut corespunzător acestui concept. De aceasta ne vom ocupa în continuare.

Concepţia dialectică a faptului istoric poate fi exprimată grafic ca în Fig. 8.

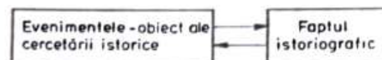

Fig. 8

Problema clasificării faptelor istorice dă naştere la divergenţe numai în ceea ce priveşte împărţirea în aşa-numitele fapte simple (individuale, parţiale) şi complexe (fenomene, fapte colective, de masă, fapte-proces). Faptele simple sînt înţelese adesea ca fapte naturale (fizice, biologice) care constituie conţinutul natural al unui fapt istoric mai mult sau mai puţin complex şi adesea ca fapte istorice mai puţin complexe în comparaţie cu altele. Numai clasificarea în fapte simple şi complexe pare a fi utilă, amintind însă că această clasificare are un caracter relativ. În clasa faptelor simple am încadra, de exemplu, rănirea unui soldat pe cîmpurile de luptă ale celui de-al doilea război mondial, iar un fapt complex ar fi în acest context întregul al doilea război mondial. În schimb, includerea faptelor naturale în clasificare ca simple elemente ale faptelor istorice, în care pot fi „descompuse“ aceste fapte, nu oferă nimic esenţial istoricului. Ce-i foloseşte unui istoric dacă ştie, de exemplu, că un fapt complex — lupta de la Grunwald — se compune, printre altele, şi dintr-un număr de fapte „simple“, cum sînt diversele deformări ale metalului ca urmare a ciocnirii dintre scut şi spadă?

Interpretarea naturală a faptelor simple nu pare deci utilă pentru istorie. Clasificările faptelor după sfera realităţii la care se referă sînt mai clare şi nu reclamă un comentariu mai detaliat. În acest caz este vorba numai de a distinge, de exemplu, faptele economice, politice, culturale etc. Evident, fiecare dintre aceste categorii poate constitui obiectul celor mai diverse comentarii.

Clasificarea faptelor după o ierarhie a importanței lor suscită mari controverse. Divergența de păreri se focalizează asupra problemei dacă toate faptele din trecut sînt „istorice", respectiv dacă tot ceea ce s-a întîmplat aparține istoriei, sau sînt istorice numai faptele cumva „mai importante". Punctul de vedere care elimină unele fapte din trecut ca neistorice contravine principiilor fundamentale ale obiectivității cercetării științifice. În fond chiar și cel mai mărunt fapt, care nu se distinge prin propria sa individualitate, este o parte a unui fapt „mai mare" (de exemplu, de masă), care are pentru toți o natură istorică.

Trebuie menționat și conceptul de fapt provenit dintr-o sursă, întîlnit în cercetările metodologice, care reprezintă reflectarea faptului istoric (a unei părți a realității istorice) în sursa istorică. Acest concept poate fi acceptat numai în mod convențional, doarece în sursă nu este vorba de un fapt în sine; în ea sînt cuprinse numai informații despre un fapt istoric. Așa-numitul fapt istoric este construit abia ca urmare a fuziunii informațiilor provenite din surse și din afara surselor. Aceste legături pot fi ilustrate schematic ca în Fig. 9.

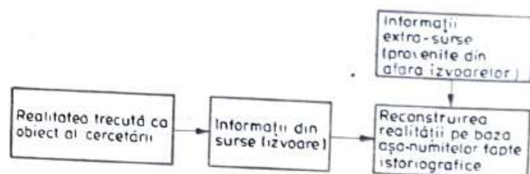

Fig. 9

Ajungem astfel la concluzia că faptul istoriografic se bazează pe utilizarea informațiilor provenite din izvoare și din afara izvoarelor prin intermediul construcției științifice a istoricului. Această reconstruire, încă de la premisele sale, nu poate fi identică la toți istoricii, deoarece există, fără îndoială, diferențe în evantaiul de cunoștințe ale fiecărui istoric provenite din afara izvoarelor. Baza reconstruirii este realitatea trecută. Se poate afirma că realitatea se compune din fapte istorice, dar numai cu condiția de a le înțelege astfel.

Istoricul reconstituie deci realitatea trecută prin construirea faptelor istorice, apropiindu-se treptat de izomorfismul faptului istoric cu faptul istoriografic. Totuși, într-un anumit fel, istoricul este „creatorul" faptelor istorice, căci prin reconstituirea acestora el le recheamă la viața socială, adică la existență într-o narațiune istorică accesibilă societății. Fără activitatea istoricului n-am ști nimic despre trecut, în afara unei confuze moșteniri a tradiției orale. Acest trecut, deși a existat cîndva în mod obiectiv, ar rămîne necunoscut; el n-ar putea exista pentru noi. Orice operă e istorică — fie că reconstituie fapte istorice necunoscute încă, fie că pune într-o altă lumină, mai clară, faptele cunoscute — nu numai că descrie trecutul, dar, în egală măsură, îl și „creează". Am pus cuvîntul „creează" în ghilimele pentru a sublinia că această creare nu are nimic comun cu concepțiile idealist-subiective ale cunoașterii.

Apare, în sfîrșit, problema raportului dintre faptul istoric și faptul social. Interpretarea pozitivistă, dominantă, a faptului istoric este eminamente statică, deci în contradicție cu esența procesului istoric și a cercetării istorice. Conceptul de fapt istoric este o concretizare referitoare la istoria conceptului de fapt social, difuzat în primul rînd de școala lui Durkheim și de sociologia structuralistă (funcționalistă). Așa cum sociologia are de cercetat fapte sociale, tot așa istoria are de cercetat fapte istorice. Cu această afirmație nu s-a putut ajunge însă la stabilirea unei diferențe între concepția structurală (funcțională) a sociologiei și concepția dinamică a istoriei.

Care este raportul dintre faptul social și cel istoric? Este limpede că orice fapt social (atît cel simplu, cît și cel complex) este un fapt istoric cu atît mai mult dacă ne dăm seama (vezi *infra*) că există numai trecut și viitor, iar prezentul este o noțiune convențională. Ar fi potrivită deci definiția dată de S. Czarnowski, care spune că faptul social este acel fapt care „în apariția, desfășurarea sau rezultatul lui este condiționat de existența unei colectivități omenești"[3]. Un fapt social (și istoric) este, de exemplu, atît moartea lui Napoleon, cît și moartea oricărei persoane, deoarece aici nu este vorba de moartea biologică a omului în general, ci de moartea cuiva, care avea prenume, nume, o ocupație etc., adică în general era membru al unei anumite societăți. Fiecare fapt social este, de asemenea, istoric în sensul că este un produs al dezvoltării. Acest gen de „istoricitate" este inclus în faptul istoric în mod imanent. În același timp însă, un fapt social poate să nu fie fapt istoric atunci cînd este examinat din punctul de vedere al existenței lui numai ca un element al structurii sociale, fără a lua în considerare momentul dezvoltării.

În concluzie, se poate spune că de conceptul de fapt istoric se leagă atît cerința de a individualiza locul său în structură, cît și cea de a-i evidenția rolul său în procesul schimbărilor. Aceasta înseamnă ceva mai mult decît simpla referire la spațiu și timp, deoarece localizarea în spațiu și timp nu echivalează cu mișcarea și dezvoltarea.

3. Interpretarea dialectică a faptului istoric. Faptul ca sistem

Pentru a putea modifica schema precedentă într-una de felul celei din Fig. 10,

Fig. 10

adică pentru a se stabili o legătură între faptul istoric și faptul istoriografic în așa fel încît să se păstreze întregul conținut complex al realității istorice ca un întreg structural aflat în continuă mișcare și dezvoltare, trebuie — după cum am mai spus — să se conceapă faptul istoric în mod dialectic. Faptul static al pozitivismului trebuie deci

saturat cu un conținut holist și dinamic, care să integreze diferite puncte de vedere.

O astfel de interpretare a faptului istoric este posibilă cu ajutorul aparatului conceptual al materialismului istoric, care-și găsește un suport ulterior în construcțiile cibernetice. Se pot distinge următoarele elemente caracteristice ale construcției dialectice a faptului istoric, construcție bazată pe materialismul istoric: 1) holismul și dinamismul; 2) relativitatea determinanților timp-spațiu și 3) caracterul material al faptului. Vom discuta aceste caracteristici separat, subliniind însă legătura lor reciprocă, deoarece toate se bazează pe dialectica materialistă.

Materialismul istoric poate fi caracterizat ca un tip particular de teorie care se ocupă de evoluția unor întreguri structurale. Un astfel de întreg structural, examinat de materialismul istoric, este societatea umană care trece de la un stadiu de dezvoltare la altul. Importanța holismului pentru procesele de integrare care permit corelarea rezultatelor unor cercetări diverse apare cu claritate dacă, prin contrast, indicăm principalele caracteristici ale unei direcții opuse de interpretare, și anume a individualismului sau atomismului metodologic în cercetările sociale.

Individualismul este reprezentat în primul rînd de unii adepți ai empirismului logic sau ai filozofiei analitice. Ei susțin că a vorbi de „întreguri" care n-ar fi o simplă sumă de elemente înseamnă a face metafizică, deci că acest fapt ar aparține unei clase de pseudoprobleme. Ca urmare, din punctul de vedere al individualismului nu poate fi vorba de legi referitoare la „întreg" și nici de a face previziuni științifice referitoare la întreguri. Conform principiului individualismului metodologic, „elementul ultim al lumii sociale îl constituie indivizii, care acționează mai mult sau mai puțin corespunzător în funcție de dispoziția și înțelegerea situației lor. Fiecare situație socială complexă, fiecare instituție sau eveniment este rezultatul unor configurații precise de indivizi, al dispoziției lor, al situației, convingerilor, posibilităților lor fizice și care țin de mediu"[4]. Individualismul, corelat adesea cu inducționismul, afirmă că întregurile nu pot fi observate, trecînd tocmai peste faptul că aceste întreguri pot avea un caracter teoretic „real" și neobservabil.

Adepții holismului și dinamismului își găsesc în ultima vreme un aliat tot mai puternic în cibernetică. Aceasta înseamnă că aparatul noțional al acestei științe noi, apărută în primul rînd din nevoia unor concepte integrative ample, acționează reflex, facilitînd procesul de unificare a științei. În măsura în care cibernetica se poate dezvolta odată cu holismul propriu materialismului istoric, în aceeași măsură ea se opune atît individualismului, cît și holismului idealist (metafizic), adică cel mai adesea finalismului, care presupune că întregurile sînt stăpînite de o forță nematerială (idee, Dumnezeu etc.).

Conceptul de întreg își găsește echivalentul în cibernetică în noțiunea de sistem, care desemnează o serie de elemente corelate în acțiune, și în noțiunea de structură a sistemului, definită ca rețeaua de legături dintre elemente. Cibernetica nu este stînjenită de faptul că într-un sistem pot exista elemente eterogene, însușindu-și una dintre criticile fundamentale pe care individualismul le aduce holismului.

După cum arată O. Lange[5], și considerăm necesar să-l cităm fie și în general, analiza cibernetică demonstrează în mod matematic că atît modul de funcționare a unui întreg (sistem), cît și proprietățile sale nu

pot fi deduse numai din proprietățile și din modul de a acționa ale fiecărui element. Pentru a desemna modul de funcționare a sistemului nu este suficientă cunoașterea matricei care exprimă modul de funcționare a elementelor lui (așa-numita matrice de transformare T), fiind necesară și cunoașterea matricei structurii sistemului, adică cunoașterea rețelei conexiunilor dintre elemente (S), deoarece funcționarea sistemului ca întreg depinde și de aceasta. Notînd deci vectorul serial al stărilor de intrare ale elementelor unui sistem, în care se compun vectorii de intrare ai fiecărui element, cu X, și vectorul corespunzător compus al stărilor de ieșire ale elementelor sistemului cu Y — modul de funcționare a sistemului își găsește expresia matematică, după cum arată O. Lange, în formula:

$$X' = TS\,(X)$$
$$X' = ST\,(Y)$$

Introducerea factorului timp în funcționarea sistemului și a elementelor lui (așa-numitul timp de reacție), și, deci, analiza procesului de dezvoltare a sistemului în timp arată că, pentru explicarea dezvoltării, nu sînt necesare referiri metafizice la forțe nemateriale sau la o finalitate imanentă a dezvoltării. Cibernetica definește exact conceptul de contradicție dialectică din cadrul unui sistem (contradicția stărilor de intrare și de ieșire ale fiecărui element din punctul de vedere al condițiilor de echilibru al sistemului) și arată că această contradicție este sursa mișcării și dezvoltării automate a sistemului. Legea mișcării în timp a sistemului se exprimă matematic printr-o ecuație vectorială care determină relația dintre stările de intrare și ieșire la un moment dat (t) și starea acestor intrări și ieșiri în momentele succesive. În cazul desfășurării în timp a acțiunii, care are un caracter irepetabil, ecuația este:

$$X_{t+\theta} = TS\,(X_t)$$
$$Y_{t+\theta} = TS\,(Y_t)$$

unde t reprezintă momentul inițial, iar timpul de reacție.

În cazul unei desfășurări gradate în timp (în salt sau continuu) legea temporală a mișcării sistemului îmbracă forma complexă a unei ecuații vectoriale diferențiale de gradul doi, care ilustrează mulțimea de transformări sau, în cazul unei acțiuni gradate și continue, forma unei ecuații vectoriale integrale. Rezolvarea uneia sau a alteia dintre aceste ecuații, care reprezintă desfășurarea dezvoltării sistemului, este denumită de O. Lange legea dezvoltării sistemului. Pe parcursul dezvoltării, diferitele întreguri se unesc în sisteme tot mai complexe, care constituie calități noi în raport cu cele precedente.

Conceptul de sistem, care în cibernetică are o semnificație centrală, poate fi comparat cu faptul istoric conceput static. Echivalentul faptului istoric conceput în mod dinamic, deci al faptului istoric propriu-zis, ar fi sistemul aflat în proces de transformare, adică trecerea de la o stare la alta. Este evident că noțiunea de sistem dinamic este foarte generală. Sistemul poate fi relativ mic, sau foarte mare, caracterizîndu-se „prin bogăție și complexitate"[6]. Sistem istoric este și o formațiune social-economică și războiul peloponez, și o anumită manufactură din secolul al XVIII-lea sau o gospodărie țărănească.

Schimbările permanente ale stării unui sistem constituie procesul dezvoltării lor. Conceptul de proces de dezvoltare este strîns legat cu conceptul de sistem dinamic. Explicarea procesului de dezvoltare a sis-

temului presupune o privire asupra sistemului, sublinierea trăsăturii sale caracteristice: transformarea continuă a stării sale. Formațiunea social-economică poate fi examinată ca fapt istoric-stare și ca fapt istoric-proces. Deci, în sfera conceptului de sistem se poate găsi o legătură și un punct de vedere static și dinamic al faptului istoric. Dificultatea „prinderii" faptelor istorice, dificultate datorată permanentei mutabilități și fluidități a acestora, se diminuează în acest fel în mod serios. Se pare că forma de concepere a realității istorice ca un sistem este mai fecundă decît conceperea ei prin prisma faptelor, interpretînd chiar și faptul istoric ca pe un sistem. Noi susținem acest punct de vedere. Se pare că în distincția dintre starea sistemului și dezvoltarea lui se reflectă împărțirea în fapte-stări și fapte-procese.

Sistemul nu este ceva omogen. Această caracteristică a lui corespunde foarte bine sistemelor-fapte istorice cu o construcție extrem de complexă. Poate fi denumit sistem mulțimea unor elemente aflate în interacțiune. Fiecare element al sistemului este condiționat de celelalte elemente (așa-numitul mediu) și în același timp acționează asupra acestui mediu. Sub acțiunea mediului apar mereu alte stări determinate ale elementelor. Aceste stări sînt denumite în cibernetică intrările elementului. Totodată, aceste stări acționează asupra mediului elementului. Acum se vorbește despre ieșirile elementului[7]. Este evident că sistemele mai mici joacă rolul de elemente în raport cu sistemele mai mari.

Denumirea a ceva ca sistem sau ca element are un caracter relativ, depinzînd de punctul de referință. Împărțirea în sisteme și elemente ale sistemului ar putea corespunde împărțirii în fapte simple și fapte complexe. Se pare că includerea sistemului și a elementelor lui în conceptul de fapt conferă acestui concept o sferă suficient de largă, care cuprinde realitatea atît în formele, cît și în părțile sale componente, precum și individualul ca un macrosistem.

Noțiunea de fapt istoric ar putea fi limitată numai la denotarea elementelor în acțiune, dar aceasta n-ar fi nici comod și nici folositor. În primul rînd, realitatea nu se poate divide în elemente și sisteme, deoarece — după cum am arătat — sistemul poate îndeplini funcția de element și viceversa, iar în al doilea rînd, dacă am încerca, totuși, să separăm elementele de sistem, n-am putea cuprinde întreaga realitate istorică sau am cuprinde-o cel mult individualist, nu holist, ca pe un întreg. Legile mișcării și dezvoltării „întregului", fapt demonstrat și de cibernetică, nu pot fi deduse prin inducția elementelor observabile, ca sumă a acțiunii acestora. Numai pe baza „întregului", care oferă atît structura, cît și dezvoltarea sistemului, este posibilă conceperea realității în mod dinamic. Confruntarea elementelor cu faptele ar lăsa în continuare faptele la un nivel static.

Mecanismul dezvoltării sistemelor pune în evidență dominanța unui element sau sistem asupra altora. Această dominanță apare atunci cînd influența inversă a altui element este mai slabă sau nu există de fapt. Pe parcursul dezvoltării istorice constatăm adesea înrîurirea mai puternică a unor elemente (sau sisteme) asupra altora. În mod obișnuit numim aceste sisteme sau elemente mai puternice factori ai dezvoltării. În concepția noastră, aceștia sînt — în aceeași măsură — și fapte istorice. Ei pot corespunde cel puțin unora din așa-numitele fapte importante, evidențiate adesea. În mod frecvent, acești factori sînt excluși din domeniul faptelor istorice. Argumentele oferite mai sus nu justifică însă o astfel de poziție.

În concluzie, sîntem pentru o înțelegere foarte largă a faptului istoric, atît de largă, încît să cuprindă întreaga realitate istorică în statica și dinamica sa. În acest mod, faptul istoric ar deveni echivalentul obiectului cercetării istorice și, sub forma așa-numitului fapt istoriografic, o încercare de reconstituire a acestui obiect. Un astfel de obiect n-ar fi totuși o sumă de fapte, după cum s-a crezut adesea, ci un extrem de complicat macrosistem, alcătuit din sisteme mai mici și din elemente care se află în permanentă schimbare și dezvoltare în toată complexitatea lor și în nesfîrșite conexiuni conform legilor dialecticii. Altminteri n-ar merita să se apere conceptul de fapt istoric în metodologie.

4. Coordonatele spațio-temporale ale faptului istoric

Independent de modul de interpretare a faptului istoric (pozitivist, structuralist, dialectic), o trăsătură caracteristică a lui o constituie coordonatele spațio-temporale, care atribuie fiecărui fapt un timp și un loc. O anumită cunoaștere a problematicii filozofice a timpului și spațiului trebuie să facă, deci, parte din repertoriul de cunoștințe ale istoricului.

Referitor la timp și la loc, atragem atenția asupra: caracterului material și obiectivității timpului și spațiului[8], direcției de scurgere a timpului[9] și limitelor temporale ale faptului istoric.

Principiul vizînd caracterul material și obiectivitatea timpului și spațiului și-a găsit, după cum se știe, un nou sprijin în teoria relativității, care constituie o transformare dialectică a teoriei clasice asupra timpului și spațiului. Invariabilității intervalului de timp dintre evenimente i se substituie faptul potrivit căruia acest interval este invariabil numai într-un sistem dat; la nivelul întregului cosmos, el nu este absolut, ci relativ. Evenimente care par a fi simultane cînd sînt privite în cadrul unui sistem pot apărea nesimultane observate din alt sistem. De asemenea, distanța în spațiu dintre evenimente are un caracter relativ. Diferențele referitoare atît la timp, cît și la spațiu depind de viteza de mișcare a corpurilor. Corpurile nu-și pierd niciodată dimensiunile, dar ele variază odată cu sistemele din care fac parte.

Independent de faptul că timpul și spațiul depind de viteza de mișcare a corpurilor, teoria relativității indică interdependența dintre intervalul de timp și distanța în spațiu. Aceasta se reflectă în așa-numita concepție temporo-spațială (cvadridimensională), în care timpul este unidimensional, iar spațiul fizic tridimensional, în care continuă deci să existe distincția între spațiu și timp. În afara diferenței dintre dimensiuni, spațiul este izotrop, iar timpul anizotrop (se scurge într-o ordine anumită). Corelarea, în teoria relativității, a spațiului și timpului cu corpurile materiale, fără de care timpul și spațiul nu ar putea exista, precum și evidențierea legăturii dintre spațiu și timp, au justificat în mod dialectic caracterul obiectiv al acestor categorii. Timpul și spațiul există în mod obiectiv, dar numai împreună cu obiectele materiale (evenimente); ele au deci un caracter și material și obiectiv (în raport cu observatorul care realizează actul cunoașterii). I. Newton a dat o altă interpretare obiectivității timpului și spațiului, susținînd că timpul există în mod obiectiv, dar complet autonom, independent de evenimente, fapt pentru care a fost criticat de G. W. Leibniz. Teoria relativității a confirmat concepția materialistă potrivit căreia timpul și spațiul sînt atribute ale materiei. Trebuie să ne amintim însă, în același

timp, că în practica cercetării istorice, care are în vedere numai un sistem (pămîntul, eventual luat împreună cu „mediul cel mai apropiat"), folosim categoriile absolute de spațiu și timp proprii mecanicii clasice, care se referă la realitatea cunoscută de noi prin experiența curentă.

Se mai poate vorbi și în alt sens despre relativitatea spațiului și timpului în raport cu investigarea trecutului. Rapiditatea desfășurării istorice a intervalului de timp, ca și dimensiunile spațiului depind în această interpretare de criteriul de referință după care se apreciază durata procesului și distanța în spațiu a evenimentelor. Criteriul de referință nu îl formează în acest caz decît cunoștințele istoricului provenite din afara izvoarelor, cunoștințe constituite într-un grup de orientări valorizante ce-i ghidează cercetarea. În lumina acestor orientări, se poate demonstra că, în anumite perioade, timpul[10] se scurge „mai repede", iar în altele mai lent, aceasta deoarece în unele perioade transformările în direcția apreciată de istoric ca pozitivă se realizează mai repede, iar în altele astfel de transformări nu sînt chiar atît de evidente. În general, aprecierile istoricilor în ceea ce privește acumularea de transformări în anumite perioade istorice sînt aceleași. Toți sînt de acord cu faptul că timpul (să-l denumim timp istoric) se scurge mai repede, de exemplu, în perioadele de revoluție, războaie etc., cînd fiecare oră aduce ceva nou. Se poate spune, în general, că această accelerare a timpului istoric este resimțită de noi în raport cu intervalele în care, după mărunte schimbări cantitative, urmează transformări în noi structuri calitative. Este vorba, în primul rînd, de acele structuri care modifică evident condițiile anterioare de existență a societății. Atunci ea simte aproape literalmente scurgerea timpului istoric. Corelarea timpului istoric cu ritmul de dezvoltare care se realizează în cadrul luptei contrariilor implică impresia unui ritm inegal de curgere a timpului, care pulsează odată cu evenimentele în imaginea trecutului. Această pulsație se reflectă chiar și în imaginea exterioară a narațiunii. Vă invit să numărați într-un manual de istorie numărul de pagini consacrate Revoluției Franceze sau Revoluției din Octombrie (dacă istoricul reușește să pătrundă locul ei în istorie) și perioadelor „mai liniștite" și să le comparați cu durata reală a evenimentelor respective. Problema timpului istoric din punctul de vedere al structurii conștiinței sociale are o literatură destul de vastă, în special sociologică[11], dar și istoricii s-au ocupat cu cercetarea conștiinței trecerii timpului în diverse perioade și pentru diferite grupuri sociale[12]. Aceste probleme sînt în strînsă legătură cu formarea imaginii sociale despre direcția curgerii timpului, ținînd mai mult de istoria cunoașterii istorice decît de metodologia istoriei.

De asemenea, nici cunoașterea spațiului nu este un simplu echivalent al dimensiunilor lui obiective. Istoricul trebuie să-și dea perfect de bine seama de rolul diferit al distanței dintre evenimente în diverse perioade istorice și pe diverse teritorii. După cum just scrie W. Kula: „Dacă trebuie să înțelegem aspectul spațial al interacțiunilor dintre oameni și grupuri de oameni, care există și se modifică în cursul istoriei — nu ne putem mulțumi cu calcularea kilometrajului conform hărților actuale. Sarcina este cu mult mai complexă"[13]. Dezvoltarea comunicațiilor, în sensul cel mai larg al termenului, și progresul în domeniul transportului au dus la scurtarea relativă a distanțelor, adică la un fel de restringere a spațiului. Dacă, de exemplu, vorbim de sosirea unor negustori din diverse teritorii la tîrgurile medievale de la Champagne din Franța, trebuie să ne amintim că unii dintre ei au mers cu mărfurile multe săptămîni. Plecarea spre un oraș la o distanță de cîțiva

zeci de kilometri însemna o adevărată expediție, iar anunțarea cuiva era o problemă cu toată existența poștei în timpurile moderne.

Scurtarea distanțelor însemna totodată accelerarea sentimentului de scurgere a timpului. Facilitatea contactelor dintre oameni a potențat intensitatea vieții sociale și, în același timp, a determinat o mai mare concentrare a transformărilor. În concluzie, pentru omul modern timpul se scurge mai repede, iar spațiul este „mai mic" (cu toate succesele în cunoașterea pămîntului) decît pentru strămoșii lui, care trăiau mai puțin, dar „mai lent". Independent de aceasta, trebuie să ne amintim de faptul că hărțile (la scară diferită) pot da o imagine diferită asupra amplasării spațiale a fenomenelor. De exemplu, pe o hartă la scară mică fenomenele pot apărea mai concentrate față de situația reală.

În general, faptele istorice sînt concepute ca echivalente ale realității trecute, se referă la trecut. Noțiunea de trecut presupune că timpul se scurge într-o singură direcție și deci trecutul este întotdeauna o noțiune relativă la o persoană. Pentru un om care a trăit în secolul al XVIII-lea primul război mondial nu exista în viitor. Pentru un om născut, de exemplu, în anul 1905, același război a aparținut un timp viitorului, apoi, într-o altă perioadă, a devenit, pentru același om, un element al trecutului. Fiecare are deci o plasare în timp. În cazul unei previziuni științifice, istoricul depășește punctul care desparte trecutul de viitor și se ocupă de viitor. Tot așa de relativă este și noțiunea de prezent. Pentru prezent nu există loc pe axa timpului, decît dacă îl considerăm ca un punct fără dimensiuni sau dacă îl definim în mod convențional: de exemplu, dacă considerăm prezent ultimul an, ultimii 5 sau 10 ani. După cum se vede, această convenție poate fi arbitrară. Ea presupune, bineînțeles, și felul în care se convine asupra împărțirii între trecut și viitor (evident, nu la nivel individual, ci printr-un acord social).

Pentru cunoștințele unui istoric care provin din afara izvoarelor nu este indiferentă cunoașterea argumentelor în favoarea scurgerii timpului într-o direcție, deoarece această chestiune este legată de problema reversibilității sau ireversibilității proceselor istorice. Sentimentul că timpul se scurge într-o singură direcție ține de bunul simț, dar și puțin bazat pe experiență. Rezultă, deci, că azi nu se poate răspunde în mod univoc la întrebarea dacă timpul constituie un continuum închis sau deschis.

I. Szumilewicz divide teoria curgerii direcționate a timpului în trei forme: cauzală, entropică și o formă bazată pe un model cosmologic determinat[14]. El afirmă că prima formă, care se sprijină pe principiul cauzalității (cauza este anterioară efectului), nu este suficientă pentru precizarea direcției de curgere a timpului; ea permite numai stabilirea relației „de a se afla între", iar această relație ordonează seria evenimentelor în mod simetric — fără a indica direcția. Principalii reprezentanți ai teoriilor cauzale contemporane de curgere a timpului sînt H. Weyl și H. Reichenbach în perioada de început a creației lor. Ei afirmă că împărțirea în trecut și viitor este condiționată de caracteristicile obiective ale realității însăși, că aceasta din urmă are o structură cauzală. Teoriile entropice ale curgerii timpului acceptă ca premisă tendința de creștere a entropiei în limitele unei structuri (și deci și a universului), adică tendința de dispersie a energiei (de care se ocupă al doilea principiu al termodinamicii). În fizică, conceptul de entropie este folosit în descrierea (măsurarea) dispersării energiei. În fond este vorba de procesele de dispersare a energiei termice, care sînt ireversibile. Dezvoltarea știin-

țelor naturii a atras atenția și asupra proceselor neentropice. Pentru ceea ce ne interesează pe noi, pare motivată deci împărțirea în trecut și viitor, dacă se acceptă un timp propriu istoriei societății. Vom face abstracție aici de concepțiile cosmologice privind direcția curgerii timpului, deoarece ne-ar conduce spre hățișul unor opinii extrem de discutabile[15].

Coordonatele temporo-spațiale ale faptului istoric pot fi definite mai mult sau mai puțin precis. Progresul în măsurarea spațiului și a timpului în general (cf. cap. IV și V) a făcut posibilă o definire relativ exactă a acestor determinante. Măsurarea ține de cronologie (în ceea ce privește timpul) și de geografia istorică și metrologie (relativ la spațiu) — ca științe auxiliare ale istoriei, de care nu ne vom ocupa mai îndeaproape în această lucrare.

Definirea limitelor cronologice (începutul și sfîrșitul) ale faptului istoric, deci raportarea faptului dat la coordonata temporală nu este simplă, deoarece tratăm faptul (cu excepția așa-numitelor fapte simple) ca pe un sistem supus unor transformări permanente. Deci, cînd se sfîrșește un fapt și cînd începe altul, care poate fi efectul primului?[16]. Aceasta depinde de modul în care am reconstituit faptul istoriografic, care este o expresie simplificată a faptului istoric necunoscut nouă (sistemul), deci depinde de limitele pe care noi înșine i le-am desemnat. Putem atrage însă atenția asupra faptului că stabilirea acestor limite este facilitată de posibilitatea descifrării procesului de trecere care a avut loc de la mărunte schimbări cantitative la calități noi. Conceptul de calitate nouă are, evident, un caracter relativ. Un anumit fapt poate însemna o calitate nouă în raport cu faptele „mai mărunte", dar poate să fie și manifestarea unei schimbări cantitative, dacă o analizăm din punctul de vedere al unor calități „majore"[17]. De exemplu, bătălia de la Stalingrad (1942—1943) era o calitate nouă în raport cu fiecare moment al ei; raportată însă la al doilea război mondial în totalitatea lui, ea a însemnat doar una dintre schimbările cele mai importante, evident cantitative, care au contribuit la victoria asupra fascismului german.

Există fapte cărora este ușor să li se stabilească limitele cronologice. Printre acestea se numără, de exemplu, domnia unui monarh, indicată în genere între data preluării puterii și moarte sau pierderea puterii. Nu se poate însă spune, de exemplu, cu exactitate cînd începe capitalismul în Europa sau cînd se încheie iluminismul. În practică, istoria se folosește de trei feluri de timp: timpul scurt (măsurat cu ajutorul ceasului), timpul mediu (măsurat cu ajutorul calendarului) și timpul lung (măsurat cu ajutorul anilor)[18].

Considerarea spațiului și timpului ca atribute ale materiei implică *ipso facto* și recunoașterea caracterului material al faptului istoric. Faptul istoric este o părticică a realității istorice (a lumii). Conceperea materială a realității, teză fundamentală a materialismului dialectic, implică, de asemenea, atribuirea unui caracter material faptului istoric. Este deosebit de important să se precizeze în acest punct al investigațiilor însuși conceptul de materie. Analizînd conceptul de materie, întîlnit în special în lucrările lui Engels și Lenin, se poate arăta că materia este o existență obiectivă care se menține în relații determinate cu subiectul cunoscător, și care, în plus, are anumite proprietăți ontologice ce permit constatarea că aceasta este o existență fizică. Considerînd materia ca o existență fizică, aceasta înseamnă că proprietățile ei sînt date cunoașterii senzoriale în mod intersubiectiv, că această existență fizică a materiei se referă la caracteristicile ei temporo-spațiale și dinamice

și că părțile constitutive ale materiei sînt în interacțiune. Acest caracter dinamic al materiei și, implicit, al realității istorice, definește raportul istoricului cu conceptul de fapt istoric, conceput de noi ca un sistem holist-dinamic în continuă transformare. Noi accentuăm mai mult decît se face, în general, în literatura marxistă, asupra caracterului holistic al sistemelor.

Atributul dinamismului materiei, deci și cel al dinamismului faptelor istorice, descris detaliat mai sus, comportă unele dificultăți în certificarea identității lor în anumite stadii de transformare, adică în momentul $t_1, t_2, \ldots t_n$. Se pune întrebarea pînă la ce stadiu al transformării avem de-a face cu același fapt și cînd începe altul, adică dacă existența unui fapt se încheie, de exemplu, în momentul t_{12}, t_{35} sau într-un alt moment. În favoarea identității faptului „a" în momentul $t_1, t_2 \ldots t_n$ se ține seama de relația genetică, iar împotriva identității — de diferențele dintre caracteristicile faptului în diferitele momente ale procesului de transformare. Se poate afirma, în general, că faptul „a" rămîne practic (pentru cercetarea istorică) faptul „a" atît timp cît își păstrează o serie de caracteristici fără de care, din punctul de vedere al problemei examinate, el nu poate exista ca fapt „a". De exemplu, feudalismul ca sistem social-economic (faptul „a") există atîta timp cît sînt menținute caracteristicile lui fundamentale (proprietatea pămîntului în mîna nobilimii și robia țăranilor). În momentul în care transformările cuprind în mod evident aceste două caracteristici, feudalismul încetează de a mai fi feudalism, transformîndu-se în capitalism: faptul „a" (sistemul social-economic) s-a transformat în faptul „b". Cu toată legătura genetică, nu se poate vorbi în acest caz de o identitate. Vorbind la modul cel mai general, a opera cu concepte precum cel de fapt istoric în transformare înseamnă a face o simplificare necesară. Sarcina istoricului este de a nu depăși granițele acestei simplificări, ținînd seama de caracteristicile fundamentale ale faptului examinat și de tipul de cercetare.

NOTE

1. Cf. W. Kula, *Rozważania o historii*, *op. cit.*, p. 61 și urm.; K. Budzyk, *Fakt historyczny, prawa rządzące historią* [Faptul istoric și legile care guvernează istoria], în „Przegląd Humanistyczny", nr. 5, 1958; J. Dutkiewicz, *Fakt historyczny* [Faptul istoric], în „Sprawozdania Łodzkiego Towarzystwa Naukowego", 14, nr. 5, 1959, p. 1—6; G. Labuda, *O metodyce kształcenia młodych historyków* [Cu privire la metodica de formare a tinerilor istorici], în „Kwartalnik Historyczny", nr. 3, 1960, p. 766; C. Bobińska, *Historyk. Fakt. Metoda*, *op. cit.*, p. 21 și urm.
2. În această direcție vezi critica făcută de C. Bobińska, *Historyk. Fakt. Metoda*, *op. cit.*, p. 21 și urm. Nu sîntem de acord cu multe formulări ale autoarei.
3. S. Czarnowski, *Definicje i klasyfikacje faktów społecznych* [Definițiile și clasificările faptelor sociale], în *Dziela* [Opere], vol. II, p. 227.
4. J. N. Watkins, *Historical Explanation in the Social Science*, în „Theories of History", p. 505.
5. O. Lange, *Całość i rozwój w świetle cybernetyki* [Întregul și dezvoltarea în lumina ciberneticii], în special p. 1, 10, 26, 37, 40—43. Argumentarea noastră se bazează pe această lucrare.
6. W. Ross Ashby, *An Introduction to Cybernetics*, New York, 1963. Cf. ceea ce scrie despre sistemele sociale F. Znaniecki, *Wstęp do socjologii* [Introducere în sociologie], Poznań, 1922, p. 346 și urm.
7. O. Lange, *Całość i rozwój*, *op. cit.*, p. 12.

8. Deducția noastră în acest punct se bizuie pe lucrarea lui Z. Augustynek, *Czas i przestrzeń a materia* [Timpul, spațiul și materia], în „Jedność materialna świata" [Unitatea materială a lumii], Warszawa, 1961, p. 205—254.
9. Cf. lucrarea lui I. Szumilewicz, *O kierunku upływu czasu* [Despre direcția de scurgere a timpului], Warszawa, 1964. Dintr-o altă literatură asupra timpului, cf. în special Z. Zawirski, *Rozwój pojęcia czasu* [Evoluția noțiunii de timp], în „Kwartalnik Filozoficzny", vol. 12, 1936 și H. Reichenbach, *Philosophie der Raum-Zeitlehre*, Berlin-Leipzig, 1928, precum și *The Direction of Time*, Berkeley, 1956. Această ultimă lucrare constituie cea mai mare realizare a filozofiei contemporane în problema timpului.
10. Trebuie menționate aici diversele semnificații ale termenului timp. K. Ajdukiewicz distinge patru semnificații: 1) timpul ca moment — evenimentul „punct"; 2) perioada de timp (de exemplu, perioada domniei lui Cazimir cel Mare); 3) durata, adică lungimea perioadei de timp (diverse perioade de timp pot avea aceeași durată); 4) perioada de timp care include totul — linia nelimitată a timpului. Toate sînt prezente în narațiunea istorică.
11. În special etnologii atrag atenția asupra acestei probleme.
12. Cf., de exemplu, J. Le Goff, *Temps de l'église et temps du marchand*, în „Annales. Economies, sociétés, civilisations", nr. 3, 1960. Cf. și J. Beaujouan, *Le temps historique*, în „L'Histoire et ses méthodes", Paris, 1963, p. 52—67. Autorul subliniază lipsa de omogenitate a timpului istoric.
13. W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, *op. cit.*, p. 631.
14. I. Szumilewicz, *O kierunku uplywu czasu*, *op. cit.*, p. 9.
15. *Ibidem*, p. 101 și urm.
16. Asupra acestei dificultăți atrage atenția și W. Kula, *Rozważania o historii*, *op. cit.*, p. 64.
17. Această temă am tratat-o mai amplu în *Historia gospodarcza Polski* [Istoria economică a Poloniei], în „VIII Powszechny Zjazd Historyków" [Al VIII-lea Congres internațional al istoricilor], Warszawa, 1960, p. 73—75.
18. O clasificare similară găsim la A. Cordolani, *Comput, Chronologie, Calendrier*, în „L'histoire et ses méthodes", *op. cit.*, p. 37—52.

XI. PROCESUL ISTORIC (CAUZALITATE ȘI DETERMINISM)

1. Cauzalitatea ca fundament al legității istorice

Caracterul dinamic al materiei și, implicit, al realității istorice atrage după sine recunoașterea principiului cauzalității, conform căruia orice schimbare în natură și societate este rezultatul acțiunii unor cauze determinate[1]. Principiul cauzalității constituie, la rîndul său, fundamentul tezei privind caracterul legic al realității. Conform acestei teze, în realitate nu există fapte necondiționate. Într-o formulare radicală, această condiționare este legată de admiterea existenței unor legități (pe care, particularizîndu-le, le numim legi; despre ele vom vorbi mai încolo — cf. cap. XII), după care se desfășoară schimbările în natură și societate. Într-o formulare mai puțin radicală, este suficientă recunoașterea condiționării cauzale. Numai că această teză mai moderată conduce ușor (se poate vedea acest lucru în multe filozofii ale istoriei) la negarea caracterului legic al realității. Teza privind caracterul legic al realității își găsește însă o puternică expresie în cercetările științifice concrete. Ne gîndim la însăși posibilitatea de a concepe rezultatele cercetărilor științifice ca pe niște categorii ale legității. O astfel de practică permite să se tragă concluzii cu privire la caracterul legic al obiectului cercetării și, deci, al realității istorice. Aceasta înseamnă însă că acceptarea legității în sens gnoseologic semnifică acceptarea unanimă a concluziilor în plan ontologic.

Pentru a merge mai departe, este nevoie să explicăm cîțiva termeni. Schimbarea și dezvoltarea, ca și condiționarea (dependența) și cauza sînt termeni de mare importanță pentru un istoric. Pentru a preciza semnificația termenului de schimbare, vom introduce conceptul de diferență dintre faptele care constituie împreună imaginea realității istorice într-o perioadă dată (timpul i). Conceptul de diferență privind situațiile sociale (faptele istorice) este static. Este vorba pur și simplu de a nota diferențele (deosebirile) dintre societățile examinate (faptele) a, b, c... observate la un moment dat (timpul i). În mod schematic acest lucru se poate exprima astfel:

$$(a_i, b_i, c_i \ . \ . \ . \ . \ .)$$

La începuturile reflecției asupra realității istorice, atenția se îndrepta în primul rînd spre diferențele privind starea la un moment dat, de exemplu, a diverselor societăți. De aici, tentativa anticilor de a explica aceste diferențe prin factorul climatic (de exemplu, Platon, Aristotel). Ele erau diferențele dintre situațiile ușor de observat ale diverselor societăți.

În ceea ce privește schimbarea, ea conține în plus momentul direcției, deci în cazul cercetării schimbărilor este vorba de observarea succesivă a acelorași fapte istorice în diverse timpuri care se succed. Se

poate exprima acest lucru sub formă vectorială, a cărei dezvoltare ar constitui matricea schimbărilor (Z).

$$Z = \begin{Vmatrix} a_1, b_1, c_1 \dots \\ a_2, b_2, c_2 \dots \\ a_3, b_3, c_3 \dots \\ \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \\ \dots \quad \cdot \quad \cdot \\ \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \\ \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \\ a_n, b_n, c_n \dots \end{Vmatrix}$$

Dar această notare a schimbării nu spune încă nimic despre modul de trecere de la a_1, b_1, c_1 .... la a_2, b_2, c_2, adică despre mecanismul transformării.

Procesul schimbărilor cu indicarea mecanismului acestuia înseamnă, după cum am arătat mai sus, dezvoltare. Primul pas în încercarea de a explica dezvoltarea este acceptarea principiului condiționării reciproce a părților componente (a elementelor) ale realității în dezvoltare. Condiționarea înseamnă o oarecare legătură reciprocă între elemente și reprezintă, după părerea noastră, corespondentul relației cibernetice. Numai cunoașterea rețelei de relații (adică a structurii sistemului) face posibilă indicarea modului de funcționare a sistemului și, deci, a mișcării și dezvoltării lui. Simpla cunoaștere a modului de funcționare a sistemului nu este suficientă pentru cunoașterea mișcării și a procesului de dezvoltare[2]. Condiționarea se poate raporta numai la două elemente sau sisteme și atunci cunoașterea acesteia este suficientă pentru definirea modului de acțiune a unui singur element, dar nu este suficientă pentru definirea mișcării și dezvoltării întregului sistem. Însuși conceptul de condiționare, care corespunde conceptului de relație, nu este, bineînțeles, identic cu conceptul de rețea de relații, deși este o componentă esențială a lui.

Procesul de dezvoltare a sistemului poate fi conceput, după O. Lange, sub forma unui produs al matricii de transformare (modul de acțiune a elementelor) și matricii structurii (rețeaua relațiilor dintre elemente). În acest mod vom adăuga matricii mutațiilor o regulă corespunzătoare T, care, după O. Lange, poate fi denumită operatorul de transformare:

$$T \cdot Z$$

Cibernetica deosebește cîteva tipuri principale de relații, care pot fi acceptate și ca exemplu de clasificare a diverselor tipuri de condiționări. Acestea sînt relații lineare (directe și indirecte), relații reversibile (negative și pozitive), care pot fi directe sau indirecte, și relații paralele[3]. În cazul relațiilor lineare, legătura dintre sisteme este unidirecțională, dar în cazul relației reversibile apare nu numai relația lineară a structurii *a* cu structura *b*, ci și invers. Relația reversibilă directă se prezintă ca în Fig. 11.

Fig. 11

Relația reversibilă poate fi subdivizată în cel puțin două relații lineare, deci, în ultimă instanță, unidirecționale, care leagă într-un anu-

mit mod structurile sau elementele lor. Totodată, relația reversibilă a elementelor poate desemna relații paralele, despre care se va vorbi ulterior. Relațiile lineare reflectă o asemenea stare, în care cel puțin una din ieșirile sistemului (elementului) *a* constituie totodată o intrare a sistemului (elementului) *b*. Legătura dintre *a* și *b* are aici caracterul unei anumite acțiuni a lui *a* asupra lui *b* sau a lui *b* asupra lui *a* (vezi Fig. 12)

Fig. 12

și presupune un proces de trecere de la *a* la *b* și deci de scurgere a timpului. Relația lineară aparține acelui gen de condiționări în cadrul cărora trebuie căutate legăturile cauzale, adică ale interacțiunilor dintre fapte conforme cu direcția scurgerii timpului. Condiționaliștii[4] au încercat să identifice condițiile cu cauzele, cu alte cuvinte au susținut eliminarea conceptului de cauză din limbajul științei, afirmînd că toate condițiile sînt la fel de importante pentru producerea unui fapt. Totodată, este important să se facă nu numai în cercetarea strict istorică o distincție între condiționare și legătura cauzală. Conceptul de condiție este mai larg decît conceptul de cauză. Ca urmare, nu orice influență a unui fragment material al realității asupra altuia (a unui fapt istoric asupra altuia) poate fi denumită legătură cauzală[5]. Conceptul de cauză trebuie rezervat pentru condiționările (relațiile) indispensabile producerii faptului care a succedat mai tîrziu (deci efectul), deși gradul acestei „indispensabilități" poate fi diferit. Sarcina cercetării științifice și, implicit, atracția ei, este de a căuta aceste condiționări „indispensabile". În partea a cincia a acestei lucrări ne vom ocupa de metodele de relevare a lor.

Un astfel de concept al cauzei este în general în consens cu practica de cercetare a istoricilor care examinează cu deosebit interes așa-numitele cauze fundamentale, esențiale etc. O altă problemă, evident, o constituie rezultatul acestor căutări și convingerea fiecărui autor că numai el este acela care a descoperit adevărata cauză a faptului în chestiune. Printre antecedenții unor fapte determinate (efecte), M. Bloch distinge antecedenții foarte generali, foarte stabili (de exemplu legea gravitației, care indică traiectoria de zbor a proiectilelor în cercetarea cauzelor victoriei unei bătălii), condițiile și cauzele. „Antecedenții cu un caracter particular — scrie M. Bloch — dar avînd încă o oarecare stabilitate, constituie ceea ce în mod obișnuit se cheamă condiții. Antecedentul cu totul special, care, în ansamblul determinanților, reprezintă elementul diferențial, primește de preferință denumirea de «cauză». De exemplu, se poate socoti că inflația din epoca lui Law a fost cauza creșterii generale a prețurilor. Existența unui mediu economic francez, unitar și omogen, a fost numai o condiție. Într-adevăr, înlesnirea circulației banilor prin aruncarea pe piață a biletelor de bancă a permis creșterea care a precedat inflația și i-a supraviețuit"[6]. Istoricul, deci, parcă „decupează" cauza din hățișul relațiilor de condiționări lineare.

Relațiile sau condiționările paralele, distincte față de relațiile sau condiționările lineare, în rîndul cărora pot fi căutate cauzele, echivalează (sau cel puțin o parte din ele echivalează), împreună cu relațiile reversibile, cu legăturile simultane, pe care le numim structurale sau morfologice. Aceste legături reflectă structura realității. Ele nu indică condițio-

narea cauzală, ci numai evidențiază faptul că anumite elemente (sisteme) nu pot exista „singure", ci numai odată cu alte elemente (sisteme). De exemplu, existența clasei muncitoare în capitalism nu este cauza existenței concomitente a clasei capitaliștilor (sau invers), deși nici una, nici alta dintre clase nu poate exista independent.

Relația paralelă (a două elemente) este reprezentată în Fig. 13.

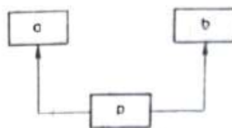

Fig. 13

Se poate vedea că, într-un asemenea tip de relație, asupra lui *a* și *b*, concomitent prezenți, acționează un factor suplimentar *(p)*. În cibernetică, un astfel de sistem se numește sistem multiplicator. Este ușor de observat că aici avem de-a face cu relații lineare care privesc totodată sistemul *p* și *a* și sistemul *p* și *b*. De aici rezultă că între *p* și *a*, pe de-o parte, și *p* și *b*, pe de altă parte, intervine o condiționare cauzală; sînt corelate paralel numai *a* și *b*. Cu alte cuvinte, apariția unei astfel de structuri și nu a alteia în fragmentul de realitate cercetat se datorește unor cauze bine determinate. Coexistența clasei muncitoare și a clasei capitaliștilor, de exemplu, își are cauza în factorii care au determinat formarea capitalismului. Prezența relației paralele nu exclude acțiunea simultană a relației reversibile dintre elementele *a* și *b*. Între clasa muncitoare și capitaliști poate apărea o astfel de relație, a cărei manifestare este, de exemplu, lupta de clasă.

Nu toate relațiile paralele au caracter de condiționări structurale. Din nou sarcina istoricului (și în cazul acesta poate mai mult a sociologului) este de a extrage din marea de relații paralele banale pe acelea care au o semnificație fundamentală, pentru ca pe această bază să construiască un model simplificat, care să constituie un punct, deci și o structuralizare a realității istorice. Sistemul *p* explică unitatea legăturilor lineare și paralele, indică deci unitatea punctelor de vedere direcțional și structural. Aceasta este o importantă direcție de cercetare, care a fost luată pe deplin în considerare, după cum am arătat, numai de modelul dialectic de cercetare istorică. Unitatea menționată pune în evidență primordialitatea condiționărilor lineare și, ca urmare, a celor mai puternice dintre ele — a celor cauzale. În acest fel apare justificat ceea ce susțineam la început, și anume că principiul cauzalității constituie fundamentul tezei cu privire la caracterul legic al realității.

Alături de dependențele cauzale și structurale se evidențiază adesea și dependențele funcționale. Acestea nu constituie o categorie autonomă. Ele se referă la dependențele cauzale — de exemplu mărimea venitului național este o funcție a mărimii investițiilor: $Y = f(I)$ — sau la eventualele condiționări lineare „mai slabe", care sînt un fragment al relațiilor reflexe și pot fi măsurate cantitativ. Apelul frecvent, odată cu extinderea aplicării matematicii la diverse științe, la noțiunea de funcție i-a făcut pe unii filozofi să abandoneze conceptul de cauză. În timp ce condiționaliștii atrăgeau atenția asupra universalității condiționărilor unidirecționale, acești filozofi (de exemplu, E. Mach) atrăgeau atenția asupra relațiilor reflexe, fără să aibă în vedere faptul că și acestea se compun din conexiuni unidirecționale.

Relațiile reflexe ale ciberneticii se dovedesc a fi deosebit de utile pentru istorici, deoarece oferă o mai amplă privire asupra realității istorice. Ele evidențiază caracterul activ al tuturor elementelor sistemului, eliminînd tendința de a se interpreta efectul ca pe ceva pasiv. Iată un exemplu. Perceperea unei taxe în bani (în locul corvezilor), răspîndită în secolul al XVIII-lea, ridică o întrebare privind cauza acestui fapt interesant. Printre cauze se propune în mod obișnuit dezvoltarea economiei de schimb marfă-bani. În același timp, cînd explicăm această dezvoltare a economiei de schimb marfă-bani din secolul al XVIII-lea ne referim la introducerea impozitelor la sate. Problema poate fi rezolvată, după cum se pare, luînd în considerare relația paralelă, care introduce o cauză comună celor două fapte, aceasta determinînd coexistența simultană a economiei de schimb marfă-bani în evoluție și importanței crescînde a impozitului, și, totodată, a relației inverse dintre majorarea impozitelor și dezvoltarea economiei de schimb marfă-bani. Acest lucru este reprezentat în Fig. 14.

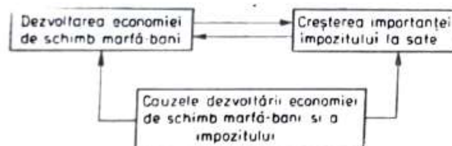

Fig. 14

Subliniind rolul important al conceperii relațiilor reflexe în istorie, accentuăm că nucleul dependenței din natură și din societate îl constituie condiționarea cauzală. Principiul cauzalității este o parte integrantă a interpretării dinamice a materiei. Trebuie să ne amintim că și așa-numitele întîmplări au cauzele lor și sînt tot o manifestare a caracterului legic al realității. Întîmplarea este un concept relativ; este o întîmplare numai din punctul de vedere al unui fapt dat, din punctul de vedere al altor fapte poate fi un fenomen cu desăvîrșire „legic". Vom reveni asupra acestei chestiuni.

2. Determinism și indeterminism în istorie

Problema determinismului, adică problema principiului condiționării tuturor componentelor realității este strîns legată de principiul cauzalității ca fundament al tezei cu privire la caracterul legic al realității (naturale și istorice). Principiul cauzalității constituie esența sau elementul principal al determinismului. Se poate afirma în general că determinismul acoperă o arie mai largă decît „cauzalismul", deoarece, pe lîngă cauzalitate, el presupune existența legităților care definesc respectivele acțiuni cauzale. În acest mod problema cauzelor se corelează cu problema legilor, cu alte cuvinte, cauzalismul cu concepția nomotetică.

Teza privind condiționarea care implică recunoașterea cauzalității și a legității este o teză deterministă. Teza care se mulțumește numai cu acceptarea condiționării cauzale este o teză cauzalistă. În aceste cazuri

este vorba de un determinism și de o cauzalitate ontologică. Se pune însă întrebarea dacă acea cauzalitate care nu recunoaște legitatea este un indeterminism și, în general, care este limita dintre determinism și indeterminism. Acest lucru reclamă unele explicații, cu care vom și începe, de altfel, considerațiile noastre. Ne vom ocupa apoi pe rînd de problemele specifice ale determinismului în istorie, de întîmplarea în istorie, de rolul individualității și al liberei voințe, precum și de fatalism și finalism, corelate cu determinismul în explicarea cursului evenimentelor istorice. Poziția noastră față de determinismul istoric se va defini numai după ce vom fi trecut prin toate aceste probleme.

K. Ajdukiewicz distinge principiul determinismului multisemnificant de cel unisemnificant[7]. În general avem de-a face cu determinismul multisemnificant atunci cînd pentru fiecare caz de manifestare a unui comportament determinat al obiectului x (deci a evenimentului x) au loc întotdeauna unul sau mai multe evenimente y, a căror apariție este întotdeauna acompaniată de apariția evenimentului x, cu mențiunea că în diverse cazuri de producere a evenimentului x, evenimentele y pot fi diferite. Principiul determinismului unisemnificant reclamă ca evenimentele y examinate să depindă numai de evenimentul x și să nu se schimbe în funcție de diversele cazuri de realizare a lui[8]. Pe baza acestei diferențieri și a premisei că determinist este acela care consideră că toate evenimentele sînt supuse unor legi, adică unor condiționări cauzale relativ stabile (recunoscute ca univoce sau statistice), se poate detașa o altă diferență între determinismul unisemnificant și cel multisemnificant. Determinismul unisemnificant presupune existența unor legități univoce, excluzîndu-le pe cele statistice (probabilistice)[9], în timp ce determinismul multisemnificant nu le exclude pe ultimele.

Se pune întrebarea, dacă se poate vorbi, de asemenea, și despre o cauzalitate uni- și multisemnificantă. Se pare că da. Din moment ce am corelat diferența dintre pozițiile determinismului în problema tipului de legitate acceptat, trebuie să corelăm și diferențierea cauzalității în raport cu tipul concret de interacțiune cauzală cu una sau mai multe semnificații. În acest sens, de exemplu, teza determinismului multisemnificant corelată cu teza cauzalității unisemnificante cunoaște o intensificare. Cauzalitatea unisemnificantă (care operează cu conceptul de cauză ca o reacție fizică a sistemului) afirmă că acțiunea fizică (de exemplu prin intermediul consumului de energie) pe care o suferă sistemul în momentul t_1 determină în mod univoc starea sistemului în momentul t_2. Cauzalitatea multisemnificantă admite în acest caz o determinare probabilistică. Ca urmare, s-ar putea distinge determinismul multisemnificant de determinismul unisemnificant atît în conexiune cu cauzalitatea multisemnificantă, cît și cu cea unisemnificantă. Toate aceste poziții pot avea un caracter atît ontologic, cît și metodologic. Unii cercetători, acceptînd determinismul în sens metodologic, nu-l acceptă raportat la structura realității. Punctul de vedere materialist acceptă determinismul în ambele ipoteze.

Determinismul unisemnificant corelat cu cauzalitatea unisemnificantă[10] ar putea fi considerat un determinism extremist. Determinismul multisemnificant, corelat în special cu cauzalitatea multisemnificantă poate fi denumit, după părerea noastră, indeterminism moderat, cu condiția de a recunoaște că un astfel de indeterminism presupune admiterea cauzalității.

Indeterminismul extremist poate fi definit și ca poziție care neagă caracterul ordonat al realității, care nu recunoaște nu numai regularitățile și legile univoce, dar nici regularitățile statistice. Pentru indeterministul extremist realitatea este un complex de evenimente care nu se supun nici unei legi. Indeterministul recunoaște în general principiul cauzalității fie și pentru faptul că acesta este unul din principiile cunoașterii raționale (cf. cap. X), dar îl limitează la cauzele directe, reținîndu-se să recunoască condiționarea cauzală indirectă. Astfel, un indeterminist extremist va spune că focul de armă de la Sarajevo a fost cauza izbucnirii primului război mondial, sau, eventual, va merge ceva mai „departe", dar va evita, de exemplu, să caute condiționarea în conflictele economice și politice dintre marile puteri. În practică se întîlnesc diferite grade ale indeterminismului extremist. Foarte adesea el rezidă într-o insuficientă cunoaștere provenită din afara izvoarelor a istoricului, în primul rînd în ceea ce privește cunoașterea mecanismului procesului istoric. Impetuosul proces de investigare, destul de frecvent în practicarea istoriei, trebuie să se oprească la descoperirea cauzelor directe și deci mărunte, de obicei neinteresante. Pătrunderea în interiorul lanțului cauzal nu este posibilă fără cunoașterea provenită din afara izvoarelor.

Indeterminismul extremist, care adesea este o consecință a unei cunoașteri necorespunzătoare provenite din afara izvoarelor, se manifestă de obicei atît în plan ontologic, cît și gnoseologic. Indeterminismul moderat poate corela, pe plan gnoseologic, cu indeterminismul extremist ontologic. În orice caz, în știința contemporană nu se mai promovează indeterminismul extremist în forma sa gnoseologic-metodologică, deoarece aceasta ar contraveni principiului însuși al cercetărilor științifice, cărora nu le mai este suficientă o descriere simplă.

Dacă respingem teza indeterminismului extremist, universal respinsă pe plan teoretic-cognitiv, se pune întrebarea care din tezele rămase: determinismul sau indeterminismul moderat, adică indeterminismul care admite existența legilor statistice alături de legile univoce, reflectă mai bine structura realității. Pe terenul filozofiei materialist-dialectice problema este mult discutată. Un număr considerabil de autori susțin punctul de vedere al indeterminismului moderat, pe care-l denumesc însă determinism (de exemplu G. A. Sviečnikov). Această teză a fost influențată în primul rînd de realizările contemporane ale științelor naturii în cercetarea microproceselor, în special de mecanica cuantică, care are un caracter statistic, precum și de așa-numitul principiu al indeterminării al lui W. Heisenberg, care afirmă că în cercetarea microparticulelor nu sînt posibile măsurători fără ca însuși faptul de măsurare să nu influențeze particula.

Problema trebuie considerată deschisă, deoarece nu poate fi exclusă existența unor influențe neunivoce atît în natură cît și în societate, adică a unor situații în care aceleași cauze provoacă în aceleași condiții efecte diferite. Dacă o astfel de atribuire de „libertate" realității este justă, o vor demonstra alte cercetări, în special cele care au ca obiect procesele fizice, fiindcă în ceea ce privește acțiunile umane, problema este mai clară. Dificultatea în sfera cercetărilor sociale constă în existența unei schimbări permanente a faptelor, ceea ce, în contextul complicării vieții sociale care include și factorul acțiunii umane conștiente, face imposibilă obținerea certitudinii că se vor avea în față fapte identice.

Cunoașterea realității are loc treptat, deși, după cum bine arată T. S. Kuhn, dezvoltarea științei se realizează pe calea revoluțiilor succesive în acest domeniu. Bogăția cognitivă a realității nu ni se dezvăluie dintr-o dată în toate conexiunile acesteia și probabil nu vom atinge niciodată acest ideal. Nu este deci de mirare că progresul în această cunoaș-

tere scoate în evidență arii întregi nedeterminate, dar numai de noi nedeterminate, nu în realitate.

Referitor la cercetarea realității sociale, e necesar să se distingă, în cadrul determinismului, poziția sa extremistă și cea moderată. În forma sa extremistă avem de-a face cu un determinism absolut al tuturor acțiunilor umane, adică cu indicarea caracterului necesar al fiecărui act uman și, deci, al fiecărui fapt istoric — deoarece orice fapt istoric este un efect al acțiunii umane. Această poziție se poate transforma apoi în fatalism, formă, la rîndul său, extremistă. Ea poate avea o expresie materialistă sau idealistă. În forma sa moderată (multisemnificantă), determinismul are în vedere condiționarea generală a acțiunii umane, fără a prejudicia forma concretă a actelor individuale ale omului.

3. Legitate și întîmplare în istorie

Ne-am apropiat în acest mod de problema atît de discutată a întîmplării. Poziția noastră în această problemă este o consecință a opiniilor prezentate mai sus, referitoare la determinism și la indeterminism. S-ar putea recapitula totul în felul următor, indicînd poziția fiecărei teze în problema întîmplării:

teza (1) — a indeterminismului extremist: nu există evenimente care să aibă loc după anumite legi, deci toate evenimentele sînt întîmplătoare, deși sînt provocate de cauze;
teza (2) — a indeterminismului moderat: există evenimente care au loc după anumite legi, evenimente determinate în mod univoc, și evenimente întîmplătoare, adică nedeterminate, care au loc la limita dintre un grad de probabilitate și certitudine;
teza (3) — a determinismului extremist: toate evenimentele au loc după anumite legi, nu există evenimente întîmplătoare;
teza (4) — a determinismului moderat (dialectic): există atît evenimente cu caracter legic, cît și întîmplătoare; cele întîmplătoare sînt numai aparent astfel, în realitate și ele sînt determinate. Aceasta înseamnă că toate evenimentele sînt în același timp și legice și întîmplătoare.

Teza (4), care ni se pare cea mai convingătoare, reclamă o tratare mai amplă. Pentru a susține teza conform căreia evenimentele întîmplătoare sînt numai aparent întîmplătoare, se poate face următorul raționament, care subliniază în primul rînd caracterul relativ al noțiunii de întîmplare. Punctul de pornire îl constituie următoarea afirmație: pentru a se ajunge la evenimentul dat (faptul istoric) a trebuit să acționeze o serie de cauze care pot fi divizate în cauze principale și secundare. Cauzele principale sînt indispensabile (necesare) pentru apariția unei anumite clase de fapte individuale sau colective (cauza o concepem aici ca pe o condiție indispensabilă pentru producerea fenomenului), deoarece ele desemnează caracteristica (sau caracteristicile) fundamentală a faptului, motivînd astfel apartenența acestuia la clasa respectivă. De exemplu, există un anumit grup de cauze (principale) care condiționează producerea grevelor muncitorești în societatea capitalistă. Imaginea unei anumite greve concrete, adică momentul izbucnirii și desfășurarea ei într-un anume fel, care-o face să se deosebească de toate celelalte greve, depinde de un complex de cauze ce se conjugă cu cele principale și ar putea fi denumite secundare. Aceste cauze, în raport cu clasa dată de fapte nu acționează niciodată independent; cauza principală sau un grup de cauze

principale le leagă de faptul respectiv. De asemenea, nici cauzele principale nu acționează izolat; acțiunea lor se manifestă tocmai prin jocul cauzelor secundare. Clasicii marxismului au exprimat acest lucru prin lapidara formulă: „necesitatea se manifestă prin intermediul întîmplărilor". Cauzele principale reunesc un anumit număr de fapte determinate, care constituie verigile diverselor lanțuri cauzale, determinînd ca un fapt dat, ce aparține unei clase definite de fapte, să se desfășoare după un traseu ideal. Se poate întîmpla însă ca o cauză principală dată (un ansamblu de cauze principale) să nu „reușească" să realizeze această uniune, necesară pentru producerea faptului istoric dat. Acest lucru se întîmplă atunci cînd acele cauze secundare potențiale pentru producerea faptului dat sînt capabile să înfrîngă acțiunea cauzelor principale. Într-un astfel de caz, faptul respectiv nu se produce. Deci, această situație se întîlnește numai acolo unde cauzele secundare împiedică manifestarea acțiunii cauzei principale. În cazul cînd faptul respectiv se produce, se poate presupune că a fost mai puternică acțiunea altei cauze principale, care a reușit să înhame faptele (cauzele secundare potențiale) la rădvanul său, sustrăgîndu-le din serviciul cauzei „concurente". Putem denumi această cauză principală o condiție disturbantă.

Vom reprezenta raporturile dintre cauze cu ajutorul unor scheme (vezi Fig. 15) care ilustrează situația simplă cînd faptul are loc sau cînd acțiunea reciprocă a două grupe de cauze principale împiedică producerea lui.

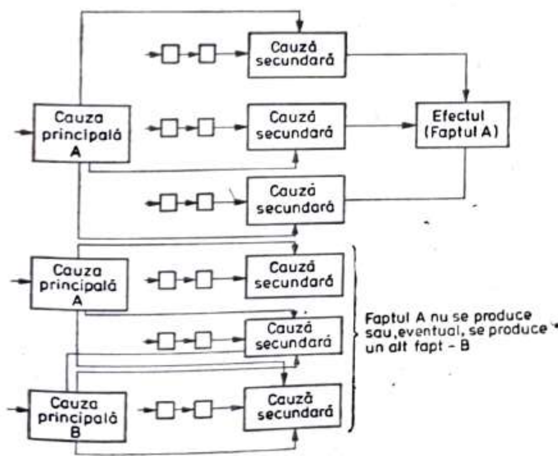

Fig. 15

Rezultă deci că așa-numita necesitate se împletește cu întîmplarea. Cauzele secundare sînt întîmplătoare în raport cu cele principale, dar sînt tot așa de necesare pentru producerea faptului respectiv. Se poate spune că izbucnirea unei greve tocmai în ziua respectivă este o întîmplare, prin care se manifestă necesitatea acțiunii muncitorilor pentru îmbună-

tăţirea nivelului de trai sau pentru drepturi politice. Tot o întîmplare este şi forma determinată a luptei, durata ei etc. Ajungem astfel la concluzia că toate faptele (atît cauzele, cît şi efectele) sînt totodată şi legice (necesare) şi întîmplătoare. Sînt întîmplătoare deoarece desfăşurarea lor individuală este rezultatul acţiunii cauzelor secundare, care sînt verigile celor mai diferite lanţuri cauzale; caracterul lor legic constă în aceea că prin intermediul lor se manifestă acţiunea cauzei principale, care condiţionează însă şi producerea unui fapt al clasei respective, iar cauzele secundare sînt şi ele, la rîndul lor, condiţionate de cauze principale determinate specifice lor.

Se spune adesea că evenimentele determinate de cauzele principale sînt necesare, iar cele determinate de cauzele secundare — întîmplătoare. Din cele afirmate mai sus rezultă că o astfel de diferenţiere nu este corectă. Aşa-zisele cauze principale nu apar în formă pură, ele determină evenimentele numai prin intermediul aşa-ziselor cauze secundare. Cu alte cuvinte, cauzele cu acţiune indirectă, în care ar putea fi cuprinse cauzele principale, se manifestă numai prin intermediul cauzelor cu acţiune directă, denumite în mod tradiţional secundare, deşi ar fi poate mai bine să se reflecte în denumire caracterul lor mai mult direct.

În ultimă analiză, pentru producerea unui fapt istoric sînt necesare şi totodată suficiente:

1) existenţa cauzelor principale,
2) existenţa cauzelor secundare care acţionează în sensul cauzelor principale determinate.

Mulţimile de cauze secundare pot fi foarte diferite. Interferenţa diferitelor lanţuri cauzale, din care fac parte cauzele secundare, condiţionate de acţiunea cauzei principale, are ca rezultat un fapt istoric determinat. Dintr-un punct de vedere acesta este un fapt necesar, iar din alt punct de vedere întîmplător.

Acest dublu caracter al faptelor istorice nu este întotdeauna sesizat. Materialiştii epocii iluministe (de exemplu, d'Holbach), aflaţi pe poziţia determinismului mecanicist, considerau toate cauzele la fel de necesare, fără a face, aşadar, o distincţie între cauzele principale şi cele secundare. Ca urmare, evident, ei au pus pe primul plan rolul întîmplării. Mulţi reprezentanţi ai ideografismului obiectiv, nerecunoscînd principiul determinismului (de exemplu E. Meyer), considerau, de asemenea, toate evenimentele istorice ca întîmplătoare, deoarece rămîneau la punctul de intersecţie al diverselor lanţuri cauză-efect, independente unele faţă de altele. O astfel de oscilare între poziţii extremiste reflectă caracterul relativ al conceptului de întîmplare, indicînd totodată şi natura lui echivocă.

În mod subiectiv, un fapt dat este o întîmplare într-o măsură cu atît mai mare, cu cît l-am aşteptat mai puţin, sau cu cît sînt mai puţin aşteptate efectele provocate de el. Dacă cu conceptul de întîmplare putem opera într-o măsură mai mare sau mai mică.

4. Problema liberei voinţe a individului

Apare acum o nouă problemă, aceea a concilierii poziţiei deterministe faţă de realitatea socială (istorică) cu caracterul conştient al activităţii oamenilor. În mod tradiţional, această problemă este formulată în legătură cu sfera de influenţă a liberei voinţe a omului asupra desfăşurării evenimentelor istorice şi cu rolul individului în istorie. Primul aspect al problemei e fundamental, deoarece dacă nu recunoaştem nici un fel de

influenţă a liberei voinţe a omului asupra istoriei, atunci a vorbi despre rolul individului în istorie nu-şi mai găseşte justificarea, din moment ce voinţa individului nu mai are posibilitatea de a se manifesta.

Problema liberei voinţe a omului tulbură de multă vreme somnul în primul rînd al discipolilor diverselor ideologii religioase. În special filozofii creştini se află în faţa dilemei de a recunoaşte libera voinţă a omului (căruia trebuie să i se dea posibilitatea alegerii propriei conduite) şi voinţa lui Dumnezeu, care determină acţiunile oamenilor. Ei încearcă să iasă din această dilemă concepînd cele mai diferite teorii, care îşi au originea în doctrina predestinării a lui Aurelius Augustinus şi în concepţia lui Toma d'Aquino, care admite într-o mai mare măsură libera voinţă a omului. Am amintit în altă parte (cap. VII) poziţia lui J. Maritain referitoare la această problemă. Cea a lui H. Butterfield este net deterministă. Cînd propun (cu toate contradicţiile interne arătate) factorul liberei voinţe a omului, aceşti filozofi impută materialismul istoric, care în concepţia lor conduce la consecinţe fataliste, că elimină responsabilitatea morală a individului pentru faptele sale, deoarece acesta nu şi-ar putea asuma răspunderea pentru nişte fapte datorate „inevitabilităţii istorice".

Determinismul moderat (dialectic) se detaşează în modul cel mai hotărît de implicaţiile fataliste. El este o consecinţă a modului dialectic de dezvoltare istorică, care presupune activitatea tuturor elementelor sistemului ce se dezvoltă prin rezolvarea contradicţiilor interne (ale sistemului). Pentru acţiunile omului se lasă o libertate determinată, care, pe de-o parte, este atît de mare, încît permite recunoaşterea omului drept „creator" al evenimentelor istorice, iar, pe de altă parte, atît de limitată, încît închide aceste acţiuni într-un cadru format de jocul cauzelor principale şi al legilor care determină caracterul legic al realităţii naturale şi sociale.

Limitele liberei activităţi a omului au un dublu caracter: natural şi social. Limitele naturale rezultă din faptul că omul este o parte a naturii şi este supus deci celor mai variate legi ale naturii. Dacă vrea să trăiască trebuie să mănînce, să-şi potolească setea etc. În activitatea sa trebuie să ţină seama de legea gravitaţiei, de faptul că radioactivitatea (dacă trece de anumite limite) este dăunătoare sănătăţii, vieţii etc., etc. într-un număr nesfîrşit de cazuri. Evident, pe parcursul dezvoltării istorice omul domină tot mai mult natura. Această dominare nu constă însă în schimbarea legilor naturii, ci în cunoaşterea şi folosirea lor pentru scopurile proprii. Astfel, independenţa tot mai mare a omului faţă de natură, în sensul că omul, cunoscînd mai bine natura, poate evita multe surprize, se corelează cu creşterea simultană a dependenţei faţă de natură, deoarece natura, fiind tot mai mult exploatată de om, îi devine tot mai indispensabilă.

Limitele sociale ale liberei activităţi a omului au o natură diversă, desprinzîndu-se în principal două tipuri. În primul rînd, omul acţionează în condiţiile pe care le găseşte (şi pe care nu le alege): spre exemplu, nici cel mai inteligent locuitor al Romei antice n-ar fi putut construi un avion, sau alte obiecte mult mai simple, deoarece nivelul de dezvoltare de atunci al producţiei sociale nu oferea condiţii pentru astfel de tentative. În al doilea rînd, omul ca membru al societăţii nu acţionează izolat, el este întotdeauna membru al unui grup social, dintre grupuri cel mai important fiind clasa socială. Acţiunile lui sînt deci în mare măsură condiţionate de apartenenţa la o clasă socială sau un grup social. Aceasta înseamnă a spune că opiniile şi comportamentul oa-

menilor depind de situaţia lor de viaţă[11]. În plus, ca cetăţean al unui anumit stat, orice om trebuie să se supună legilor acestuia.

Limitele indicate nu au un caracter absolut. Condiţionările naturale limitează omul într-o măsură mult mai mare decît cele sociale, în special al doilea tip din cele menţionate. Omul poate să nu respecte multe din aceste limite. Dacă va acţiona împotriva legilor naturii, evident pe cît este posibil, îşi va periclita în final sănătatea, se va expune la suferinţă sau chiar la dispariţie. S-ar putea, de exemplu, să nu ia în considerare temperatura scăzută de afară şi să iasă din casă îmbrăcat necorespunzător, dar îşi va periclita sănătatea. Poate, de asemenea, să încerce să fiarbă apa aruncînd în ea bucăţi de gheaţă, dar nu va obţine rezultatul scontat. Prin urmare, libertatea voinţei omului se poate manifesta într-un fel oarecare în raport cu limitele naturale.

În ceea ce priveşte limitele sociale, explicarea libertăţii de voinţă are posibilităţi destul de restrînse în raport cu condiţiile de acţiune care îi sînt oferite omului. El poate să înainteze într-o oarecare măsură, dar nu va fi o excursie prea lungă. Doar încercările de a acţiona împotriva unei clase sau unui grup, deci împotriva intereselor lor, pot avea o şansă mai mare.

Aşadar, nu aici, în caracterul incomplet al limitelor naturale şi sociale, trebuie căutat cîmpul de acţiune al libertăţii de voinţă a omului, ţinînd seama, evident, că această libertate a voinţei nu se manifestă în mod absolut, ci determinată de constrîngerile la care ne-am referit. Principala sferă de acţiune a libertăţii de voinţă trebuie căutată în domeniul cauzelor secundare, deci în cadrul întîmplării. Condiţionările naturale şi sociale creează substratul acţiunilor umane. Acest substrat este format din diverse serii de legi ale naturii (mai mult sau mai puţin universale) şi sociale (istorice) şi din cauzele principale indicate anterior, care pot, de asemenea, să creeze un întreg sistem. Rezultă deci că libertatea de voinţă a omului are la dispoziţie întreaga gamă de acţiuni prin intermediul cărora se realizează cauzele principale (şi prin ele, implicit, legile istorice). În ce mod se vor manifesta aceste cauze, eventual care dintre ele se vor manifesta, aceasta depinde de acţiunile umane concrete. Mecanismul de acţiune a libertăţii de voinţă este în acest caz următorul: omul acţionează cu un scop, adică vrea să realizeze un ţel şi, deci, ia în primul rînd o decizie în ceea ce priveşte alegerea acelui scop; apoi, pe parcursul realizării acestui scop, se află de nenumărate ori în faţa posibilităţii de a alege diverse strategii, intră într-un joc cu realitatea. În situaţii identice, diverşi oameni pot alege diverse scopuri şi diverse strategii de realizare a acestor scopuri. Cu cît posedăm o cunoaştere mai profundă a realităţii şi în primul rînd a legilor care o guvernează, cu atît avem mai multe şanse de a alege o strategie convenabilă, care să ţină cont de aceste legi; deci cu atît mai mare va fi libertatea noastră, căci altfel este greu să denumeşti libertate deplină libertatea de a greşi în obscuritatea ignoranţei. Ajungem în acest fel la cunoscuta afirmaţie că libertatea constă în înţelegerea necesităţii. Această afirmaţie, întîlnită deja în lucrările lui Spinoza şi Hegel, a fost dezvoltată de Marx şi Engels şi inclusă în modelul dialectic al procesului istoric.

Sintetizînd, putem spune că prin acţiunile umane se manifestă acţiunea cauzelor principale şi a legilor care concentrează aceste acţiuni. Dar posibilitatea individului de a lua diverse decizii, menţionată mai sus, nu neagă principiul determinismului? Se poate răspunde că nu, deoarece, independent de legăturile acţiunilor oamenilor cu cauzele principale şi cu legile, fiecare decizie concretă este rezultatul unor motive

determinate, sau, mai degrabă, rezultanta unui mare număr de diverse motive. Aceste decizii sînt deci atît legice, cît şi întîmplătoare: legice, pentru că sînt întreţesute într-o reţea de condiţionări, şi întîmplătoare — pentru că pot varia de la individ la individ.

Mai există încă o limită a libertăţii de voinţă. În realizarea scopurilor pe care şi le propun, indivizii nu pot, în general, să prevadă efectele sociale reale ale acţiunilor lor. Previziunile lor se limitează la efectele acţiunilor individuale, ba mai mult, la efecte destul de apropiate. Pe o distanţă mai lungă şi la scară socială controlul asupra destinului acţiunilor individuale scapă din mîna individului. Efectele sociale ale acţiunilor devin, ca urmare, una din condiţiile fundamentale pentru întreprinderea unor noi acţiuni fie de către aceiaşi indivizi, fie de către alţii[12].

5. **Rolul istoric al personalităţilor**

Care este deci, în lumina consideraţiilor precedente, rolul personalităţilor proeminente, adică funcţia voinţei unor asemenea indivizi? Lăsînd la o parte, pentru moment, caracteristicile acestora, pe baza cărora deosebim din masa membrilor societăţii personalităţile remarcabile, susţinem că rolul lor în istorie este mare, în primul rînd strict determinant şi indispensabil pentru desfăşurarea evenimentelor. În literatura nemarxistă, evaluarea acestui rol a oscilat între concepţia „eroizantă" a lui T. Carlyle şi fatalismul unor istorici ca Guizot, Mignet, Thierry, care s-au opus ideilor iluministe ce susţineau — după cum se exprima Plehanov — că „opiniile (adică activitatea conştientă a indivizilor — *J.T.*) guvernează lumea". Nici una din aceste concepţii n-a avut înţelegerea categoriei de dezvoltare istorică. Singurul care, în acel timp, a înţeles mecanismul dezvoltării, a fost Hegel, care a iniţiat interpretarea dialectică a rolului marilor oameni. El a legat însă prea mult acest rol de acţiunea condiţiilor existente şi a legilor dezvoltării, lăsînd prea puţin loc pentru dezvoltarea creatoare a marilor personalităţi. Abia concepţia lui K. Marx şi Fr. Engels a înlăturat contradicţia dintre recunoaşterea principiului determinismului şi recunoaşterea rolului creator al personalităţilor în istorie.

Autorii marxişti care au dezvoltat ideile lui Marx şi Engels (ca G. Plehanov, K. Kautsky, N. Buharin, A. Gramsci şi alţii) sînt de acord asupra a două chestiuni fundamentale: condiţionarea acţiunilor personalităţilor proeminente şi recunoaşterea unei influenţe notabile a lor asupra desfăşurării evenimentelor. Dar asupra faptului dacă acest rol trebuie să fie recunoscut personalităţilor proeminente în general sau numai unora dintre ele ca indivizi concreţi, părerile au fost împărţite. Cu alte cuvinte, unii (care formează majoritatea)[13] consideră că nu este esenţial ce personalitate apare pe arena istoriei, pentru că legile istorice îşi vor croi drum dacă nu prin activitatea uneia, atunci prin a altei personalităţi. Dacă, de exemplu, Cromwell n-ar fi apărut într-un anumit moment istoric, altcineva ar fi îndeplinit rolul lui; la fel, dacă Napoleon ar fi murit la începutul carierei sale (de exemplu, în bătălia de la Arcole), direcţia de bază a istoriei Franţei ar fi rămas aceeaşi. Alţii însă atribuie un rol mai mare persoanelor concrete şi susţin, de exemplu, că tocmai Cromwell sau Napoleon au imprimat un anumit curs evenimentelor şi nu altul. Dacă n-ar fi fost ei, evenimentele istorice ar fi putut urma o cale cu

totul diferită. Această poziție atribuie, deci, un mare rol în istorie nu numai personalităților proeminente în general, ci și individualităților concrete în special.

În scrierile clasicilor marxismului găsim însă o poziție care unește cele două puncte de vedere și care ar putea fi descrisă în felul următor:

În timp ce activitatea cotidiană a oamenilor, a tuturor membrilor societății, reflectă cauzele secundare, prin intermediul cărora se manifestă cauzele principale, activitatea personalităților proeminente are în plus rolul de a le focaliza. În acest fel personalitățile remarcabile sînt într-un fel organizatorii care, într-o mai mică sau mai mare măsură, inițiază și armonizează acțiunile altor indivizi. Bineînțeles, atît oamenii eminenți, cît și ceilalți indivizi nu acționează în mod izolat, ci ca membri ai unor grupuri sociale determinate, dintre care cel mai important este clasa. Activitatea unei clase se compune din suma acțiunilor membrilor ei. „Acțiunile «indivizilor vii» — scria Lenin — în cadrul oricărei formațiuni economico-sociale, acțiuni de o infinită diversitate și care aparent nu pot fi sistematizate, au fost generalizate și reduse la acțiunile unui grup de indivizi . . . la acțiunile unei *clase* . . .“[14].

Plehanov îi numea pe marii oameni „inițiatori“[15], subliniind una din cele două funcții pe care le îndeplinesc personalitățile proeminente în istorie. Acest rol de inițiator, dar în egală măsură și de unificator al acțiunilor altora, este atribuit personalităților remarcabile în general. Fără ele lumea socială s-ar scufunda în marasm și imobilitate, iar dezvoltarea, respectiv transformarea sistemelor s-ar produce într-un ritm extrem de lent, în conformitate cu ritmul legilor naturii în primul rînd. Totuși, însăși satisfacerea nevoilor vitale elementare îl conduce pe om să lupte cu natura, deci s-o domine.

Odată cu intensificarea acestei lupte devine tot mai necesară organizarea (adică inițierea și unirea eforturilor), deoarece, fără organizare, însăși satisfacerea celor mai elementare nevoi este imposibilă, chiar într-o etapă timpurie a istoriei. Apare, așadar, cerința unor organizatori, care pot fi într-o măsură mai mare inițiatori sau coordonatori ori pot îmbina ambele funcții în egală măsură. Fără ei, viața societății nu s-ar putea desfășura, însăși existența societății fiind în pericol. Modul de recrutare a persoanelor pentru aceste poziții de conducere a fost diferit însă în fiecare perioadă istorică. Uneori au existat condiții favorabile pentru afirmarea persoanelor capabile, care astfel reușeau să se impună, adeseori însă s-a frînat manifestarea lor, încetinindu-se în acest fel ritmul de dezvoltare istorică. Această frînare putea să constea nu numai în a face dificilă ocuparea de către personalitățile remarcabile a pozițiilor de conducere, ci și în crearea insuficientă a unor astfel de poziții. Dar principala frînă în acest sens, adică greutatea de a face o selecție din întreaga societate a celor mai apte personalități au constituit-o îndeosebi barierele de clasă. Condiția cea mai favorabilă pentru crearea unor noi poziții organizatorice s-a dovedit a fi gradul de dominare a naturii de către om, adică gradul de dezvoltare a producției sociale și, deci, a întregii vieți sociale. Aceste două condiții — calitatea selecției pentru pozițiile de conducere și gradul de dominare a naturii de către om — sînt strîns legate între ele: una este funcție de cealaltă și, deci, cu cît sînt mai multe poziții care să permită desfășurarea activității organizatorice a oamenilor, cu atît este mai bună calitatea organi-

zatorilor. Aceasta s-ar putea ilustra ca în Fig. 16, care relevă acțiunea relațiilor feed-back:

Calitatea organizatorilor	⇄	Numărul de poziții pentru organizatori	sau	Numărul de poziții pentru organizatori	⇄	Calitatea organizatorilor

Fig. 16

Aceste relații ar putea fi denumite legea progresului istoric. Vom reveni asupra acestei probleme, dar pentru moment ne vom opri la rolul organizatorilor, al oamenilor care își asumă funcții mai importante decît restul membrilor societății în procesul istoric[16]. De ei depinde, atunci cînd există condiții favorabile de acțiune și un număr cît mai mare de astfel de organizatori cu calități corespunzătoare[17], manifestarea inițiativei și a aptitudinii de conducere a celorlalți indivizi și, deci, progresul înțeles ca apariție a unor sisteme tot mai complexe, orientate către satisfacerea deplină a nevoilor mereu crescînde ale oamenilor. Progresul poate fi deci mai rapid sau mai lent în funcție de statutul organizatorilor.

Ne apropiem aici de reliefarea rolului unor individualități concrete, nu numai de cel al personalităților conducătoare în general, respectiv de categoriile acestor personalități. Pozițiile de organizatori, care într-o societate în curs de dezvoltare sînt din ce în ce mai multe, pot fi ocupate de persoane mai mult sau mai puțin de valoare, ce pot îndeplini mai mult sau mai puțin exemplar funcțiile de inițiatori și coordonatori ai activității celorlalți indivizi. Cu cît aceste poziții vor fi ocupate de către personalități mai puternice, cu atît mai mare va fi dezvoltarea activității sociale și cu atît mai mult această activitate, altfel dispersată, va fi coordonată și direcționată într-un mod determinat. Forța efectului social al unei asemenea coordonări, după cum știm din istorie (de exemplu, Revoluția din Octombrie), este adesa imensă. În locul unor acțiuni disparate ale indivizilor apare o acțiune unitară, mai mult sau mai puțin ordonată, și în aceasta constă în principal noutatea situației ce se creează. Suma forțelor-acțiuni multidirecționate ale diverselor persoane nu este poate cu nimic mai mică înainte ca funcția organizatorică să fie preluată de o persoană de excepție decît această sumă după intrarea ei în acțiune, însă efectul constă, după cum am arătat, în faptul că „lovitura“ este unidirecționată. O astfel de „lovitură“, a cărei forță este proporțională cu forța personalității care o inițiază și care schimbă rețeaua de relații dintr-o zonă dată a sistemului social, provoacă în interiorul sistemului contradicții care — la rîndul lor — trebuie învinse, aceasta constituind, după cum știm, sursa mișcării și dezvoltării sistemului. Este clar că activitatea oricărei persoane, nu numai a uneia de excepție, provoacă schimbări în sisteme, dar sistemele implicate sînt în acest caz sisteme relativ mici și deci și contradicțiile sînt de mai mică importanță. În schimb, deciziile organizatorice ale marilor personalități „pun în mișcare“ sisteme întregi, în măsura în care aceste decizii sînt capabile să antreneze în acțiune masele, adică să facă în așa fel ca scopurile formulate de o personalitate eminentă să fie asumate de mase ca și cum ar fi ale lor. Aceasta înseamnă, de asemenea, că masele au început să aibă o ideologie (înțeleasă ca formulare a scopului unei acțiuni și ca o susținere a lui) care servește la atingerea acestor scopuri și că au re-

cunoscut-o ca sistem conducător al acțiunilor lor. Acest sistem asigură înțelegerea dintre organizatori și restul societății. Cu cît sistemul este mai durabil și mai explicit, cu atît înțelegerea durează mai mult și este mai deplină.

Cu siguranță că între mase și personalitățile marcante nu există nici o prăpastie de tipul celei sugerate de Carlyle. În primul rînd, activitatea personalităților marcante nu este posibilă fără acțiunea maselor. Ea trebuie să țină cont de această acțiune și nu poate fi în contradicție pe o perioadă mai lungă cu ea. În al doilea rînd, personalitățile marcante se recrutează dintre toți membrii societății și, în plus, în viața socială sînt necesari mulți indivizi de acest fel. Cînd se fac referiri la marile personalități, este o simplificare să se menționeze numai nume ca Cezar, Carol cel Mare, Cromwell, Napoleon Bonaparte sau Karl Marx. Fără ei istoria socială ar fi arătat, într-adevăr, cu totul diferit, dar acești indivizi aparțin avangardei oamenilor eminenți, adică unei categorii speciale de oameni.

Ne îndoim că fără Napoleon ar fi avut loc epopeea napoleoniană și că fără Lenin s-ar fi făcut așa de rapid trecerea de la revoluția burghezo-democratică la cea socialistă. Totuși, alături de acești oameni foarte „vizibili“, pe arena istoriei, trebuie să distingem detașamente întregi de personalități marcante de diverse mărimi (tot mai apropiate de mase) în funcție de natura acțiunii lor. Evident că nu includem aici pe toți organizatorii vieții sociale, deoarece printre ei se pot găsi și oameni care nu au nici o contribuție și care se lasă purtați de activitatea altora. Astfel de individualități pot fi găsite printre organizatorii producției, savanți, politicieni, militari etc. În al treilea rînd, se poate evidenția relativitatea conceptului de „personalitate proeminentă“. Aceasta poate fi remarcabilă (ca inițiator sau organizator) într-un sistem determinat, iar în alte sisteme să fie obiectul acțiunii altor personalități organizatoare. În fine, în al patrulea rînd, faptul că un individ devine o personalitate istorică marcantă se datorește în general unor condiții specifice. Adeseori, pe scena istoriei au ajuns în acest mod oameni mediocri și chiar grotești. Marx în *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte* scria că dorește să arate cum „lupta de clasă în Franța a creat împrejurări și relații care au îngăduit unui personaj mediocru și grotesc să joace rolul principal“[16]. Condițiile care se instituie în cîmp de acțiune pentru o mare personalitate sînt create de întreaga societate, iar un astfel de individ se dezvoltă în cursul acțiunii, respectiv în timpul colaborării cu masele. Ar fi absurd să admitem că un individ este pe deplin format înainte de a trece la acțiune. În ce mod îl influențează practica acțiunii depinde, evident, în mare măsură de caracteristicile individului respectiv.

N-am spus încă nimic despre mărimea personalităților eminente, adică despre posibilitatea acestora de a îndeplini funcția de inițiatori sau coordonatori. Se poate evidenția caracteristica lor fundamentală și de măsura în care ea este reprezentată depinde și măsura superiorității acestora. Ne referim la capacitatea de a prevedea efectele sociale ale propriilor acțiuni îmbinate cu acțiunile indivizilor pe care personalitatea eminentă tinde să le influențeze. În general, cum am mai afirmat, indivizii prevăd efectele mai mult sau mai puțin directe ale propriilor acțiuni fără să-și dea seama de efectele sociale ale acestora. În schimb, o personalitate proeminentă, datorită capacității sale deosebite de a prevedea evoluția ulterioară, reușește să ia o decizie corespunzătoare pentru o acțiune, iar pentru realizarea ei să aleagă cea mai eficientă strategie. Evident, capacitatea de previziune poate fi mare sau mai mică. Dacă este

mai mare, atunci personalitatea proeminentă își leagă acțiunile de acele tendințe (așa-numitele legi și cauze principale) care au șanse de reușită, deși această reușită poate părea pentru moment problematică. În acest grup îi includem pe marii conducători ai revoluțiilor victorioase cum sînt Cromwell, Robespierre, Lenin. Ei și-au legat activitatea de forțele care le-au putut asigura victoria sau, în orice caz, un mare succes istoric. Este limpede că dacă deciziile ar fi fost luate de alți oameni, evoluția evenimentelor ar fi îmbrăcat alte forme.

În cazul în care această capacitate de previziune este mică și, în plus, individul respectiv nu poate depăși interesele clasei sale, el se poate lega de niște tendințe care au posibilitatea de a se dezvolta, dar nu au șansa unui rezultat de durată. În acest caz, personalitatea respectivă acționează într-o oarecare măsură împotriva maselor, care, prin activitatea lor zilnică, definesc aceste tendințe istorice. Istoria oferă multe exemple de indivizi de acest tip care au slujit scopuri contrare intereselor maselor populare. Indivizii de acest gen influențează într-o măsură importantă unele procese istorice, care, mai tîrziu, sub presiunea maselor, sînt corectate.

Se mai poate consemna încă o trăsătură a personalităților proeminente: ele își dau seama cînd se ivește momentul cel mai favorabil pentru acțiune și știu să exploateze acest moment. Acesta este rezultatul capacității lor de a înțelege situațiile existente cu toate implicațiile lor de lungă durată. După cum se vede, ceea ce e caracteristic personalităților proeminente este, în primul rînd, capacitatea lor de a-și armoniza propriile acțiuni cu activitatea maselor.

Am ajuns în acest fel la originea mecanismului autodinamicii dezvoltării, la care ne-am referit de mai multe ori. Autodinamismul dialectic al societății este, așadar, strîns legat de reliefarea rolului activ al tuturor indivizilor — membri ai societății — cu mențiunea că personalităților proeminente (deci organizatorilor) le revine un rol bine precizat. Fără această categorie de indivizi nu s-ar putea depăși dispersarea acțiunilor celorlalți indivizi și, ca urmare, dezvoltarea și progresul ar fi extrem de lente. Faptul că putem constata atitudinea activă a maselor și a personalităților proeminente ne determină să adoptăm, cînd este vorba de dezvoltarea socială, în locul termenului de autodinamism (pe care-l rezervăm întregii realități) pe acela de activism; acest termen înlătură orice înțelegere a vieții sociale ca automatism și lasă libertății de voință a omului, în ciuda a numeroase limite, un cîmp atît de larg de acțiune, încît nu e deloc exagerat să susținem că istoria este creată de oameni, care nu sînt subiecții nici unei „necesități inevitabile“. Orice altă poziție este contrară modelului dialectic al procesului istoric și conduce la fatalism.

6. Fatalism și teleologie. Determinismul în explicația istorică

Tezele determinismului dialectic discutate pînă aici, care recunosc atît rolul întîmplării, cît și al libertății de voință a indivizilor în istorie, atribuind acestor două categorii un rol important în procesul istoric, alături de acțiunea legilor, se deosebesc total de concepțiile fataliste (sau criptofataliste) și de varianta lor teleologică (sau criptoteleologică). Fatalismul presupune că istoria se desfășoară într-o direcție determinată independent de acțiunile oamenilor. Trebuie spus însă de la început că poziția fatalistă nu conduce întotdeauna, în mod necesar, la nesoco-

tirea oricăror acțiuni (în afara celor indispensabile). Ea poate admite un anumit activism, dacă este însoțită de conștiința faptului că acțiunea reprezintă o necesitate imperioasă, sau poate fi consecința unei atitudini pasive (quietiste), dacă există convingerea necesității de a accepta pasiv o voință superioară. Un exemplu pentru prima atitudine este fanatismul religios (de ex. al luptătorilor lui Mahomed), iar pentru a doua — ideologia contemplativă de orice gen.

Teleologia (sau finalismul) susține că totul în natură și societate este organizat conform unui scop de către o forță superioară (de exemplu Dumnezeu). Fiecare element al realității are locul său strict determinat; omul poate numai să cunoască această ordine, dar nu poate schimba nimic. În fond, aici avem de-a face tot cu un fatalism, mai puțin extremismul acestuia. Concepția teleologică poate avea mai multe forme. Potrivit formei sale extremiste (Platon, Sf. Augustin, Toma d'Aquino și alții), intervenția unei forțe superioare în existența lumii este permanentă, în timp ce, în forma sa moderată (Descartes) este suficient un „impuls inițial" pentru ca mecanismul instituit conform unui scop să acționeze singur. Între aceste două poziții se situează concepțiile finaliste descrise anterior (cf. în special cap. VI), care susțin că „spiritul epocii" sau „spiritul național" conduce cursul evenimentelor. O teorie similară, în domeniul biologiei, este vitalismul, care socotește așa-numita „forță vitală" ca fiind factorul ce dirijează dezvoltarea organismelor.

Fatalismul (împreună cu finalismul) a fost de-a lungul secolelor concepția dominantă în istorie, deoarece el corela perfect cu poziția spiritualistă, care accepta omnipotența forțelor superioare (spirituale). Dar, în ultimă instanță, și materialismul mecanicist conduce la fatalism. Un exemplu îl constituie teoria legilor progresului susținută de materialiștii secolului al XVIII-lea (cf. cap. VI). În această teorie nu se considera deloc rolul activ al personalităților în istorie.

Dar nu asupra acestor lucruri, îndeobște cunoscute, vrem să ne oprim în continuare. Am vrea să discutăm problema determinismului în explicarea evenimentelor trecute prin intermediul diverșilor factori (determinismul geografic, biologic, economic). Toate aceste modalități ale determinismului, dacă nu sînt înțelese ca o parte integrantă a modelului dialectic al procesului istoric, se dovedesc a fi manifestări concrete ale fatalismului.

Vom discuta mai pe larg numai despre determinismul geografic, recapitulînd parțial și extinzînd cele spuse în partea a II-a a acestei lucrări. Modul de interpretare a altor tipuri de determinism este analog; ne putem deci opri aici, fiind suficiente argumentele aduse pe această temă în partea a II-a. În ceea ce privește determinismul geografic, există multe reticențe și neînțelegeri. În primul rînd trebuie făcută distincția între determinismul geografic sinonim cu fatalismul, potențialismul geografic și determinismul geografic dialectic, legat de teoria dezvoltării istorice. Acesta din urmă este opus fatalismului. În schimb, consecințele potențialismului pot fi diferite, în funcție de concepția asupra istoriei proprie reprezentanților lui. De asemenea trebuie ținut cont de rolul diferit al determinismului geografic în fiecare etapă de dezvoltare a gîndirii sociale și istorice.

Punctul de plecare al discuției noastre nu este clasificarea făcută (vezi cap. X) pe categorii: diferențele (între sistemele observate în același timp), schimbările (observarea sistemelor în diferite momente) și dezvoltarea (care ține cont și de mecanismul schimbărilor). Factorul geografic a jucat un rol relevant în explicarea diferențelor dintre stările

diverselor societăți; stabilirea mediului geografic, în primul rînd a climei, ca factor ce explică diferențele dintre stările și caracteristicile societăților, are tradiția cea mai veche și cea mai persistentă în timp. În mod obișnuit primul este citat Hippocrates (460—377 î.e.n.). El considera că în zonele cu puternice schimbări de climă caracterul oamenilor se distinge printr-o mai mare varietate decît în zonele mai liniștite din acest punct de vedere. Considerații asemănătoare privind influența climei asupra caracterului populației găsim în *Republica* lui Platon (427—347 î.e.n.) și, mai clar, în *Politica* lui Aristotel (384—322 î.e.n), care încearcă să explice prin factorii climatici excepționala capacitate intelectuală și politică, după cum credea el, a grecilor[19]. Trebuie menționat că în antichitate a apărut și o concepție opusă, care a precedat cu secole gîndirea socială. Ne referim la subtilul și inteligentul geograf Strabo (cca 63 î.e.n. — cca 26 e.n.), care, ținînd seama de factorul geografic, recomanda să se caute și alte cauze ce puteau explica diferențele existente în artă, în formele de guvernare, în obiceiuri, în caracterul unui popor etc. Mai mult, el considera că aceste deosebiri provin din anumite „surse interne"[20]. Deci el atingea într-un fel enigma dezvoltării. Strabo considera factorul geografic ca pe unul dintre elementele unei structuri date care își joacă rolul său în procesul de dezvoltare, iar nu ca pe o forță externă care acționează în diferite moduri, dar întotdeauna unidirecțional și inevitabil asupra societății.

În ciuda limitelor în care a fost înțeles în antichitate factorul geografic ca element explicativ al diferențelor existente între situațiile diverselor societăți, punerea lui în evidență a constituit o mare cucerire a gîndirii științifice. Se marca astfel apariția întrebărilor raționale referitoare la cauzele diferențelor din lumea socială. Se observă că, în încercarea de a se da un răspuns la astfel de întrebări — dacă în considerațiile privind istoriile diverselor societăți nu s-au inclus și tentative de a căuta explicarea stadiilor mai tîrzii prin stadiile precedente, atenția a fost atrasă înainte de toate de mediul natural în care trăia omul.

În Evul Mediu se căuta explicația finală în factorii „supranaturali". Idei interesante găsim numai la autorii arabi, în special în lucrările lui Ibn Khaldun (cf. cap. IV). Acestea anticipează, după părerea noastră, ideile potențialismului geografic, care consideră mediul geografic ca pe un ansamblu de condiții și posibilități pe care omul le poate exploata. Ele determină omul să aleagă un anumit comportament și nu altul, care poate avea însă multiple forme. O astfel de înțelegere a lucrurilor înseamnă o desprindere netă de implicațiile fataliste ale determinismului geografic antic. Ibn Khaldun, ca și autorii menționați anterior, au fost preocupați în special de climă. El considera clima favorabilă ca o condiție indispensabilă a existenței organizării sociale, dar nu suficientă pentru a explica formele ei.

În timpurile moderne, discuția asupra rolului factorului geografic în istorie a fost inițiat de J. Bodin. Interesul pentru acest factor era corelat cu expansiunea Europei și cu marile descoperiri geografice. Existența unor popoare din afara Europei care aveau moduri de trai diferite a stimulat curiozitatea și dorința de a se explica aceste diferențe. Părea de la sine înțeles și rațional să se asocieze aceste diferențe cu deosebirile dintre mediile geografice, și aceasta cu atît mai mult cu cît savanții se ocupau mai degrabă de diferențele din cultura materială, de consum, a populațiilor și de particularitățile caracterului acestora decît de mijloacele lor de producție. Așa a făcut și Bodin[21]. El și-a îndreptat atenția în special spre diferențele de mentalitate ale popoarelor din emisfera

nordică și cea sudică. Din acest moment factorul geografic este tot mai des implicat în explicarea diferențelor existente între situațiile și între trăsăturile specifice ale diverselor societăți. Aceasta semnifică și o opoziție față de conceperea prin providență a istoriei, așa încît o astfel de interpretare a avut o mare importanță pentru dezvoltarea gîndirii sociale.

Încă din timpul Renașterii, în gîndirea asupra istoriei a fost inclus treptat conceptul de progres, iar mai tîrziu, în epoca gîndirii pozitiviste, conceptul de evoluție. Pentru primul concept sînt caracteristice lucrările lui Ch. Perault (secolul al XVII-lea) și J. A. Condorcet (secolul al XVIII-lea), iar pentru al doilea operele lui A. Comte, Ch. Darwin, H. Spencer și ale multor etnologi ca, de exemplu, E. B. Tylor.

În timp ce teoria evoluției a revoluționat științele naturii, deoarece înainte se considera că natura nu are istorie, pentru științele sociale, și în special pentru istorie, ea a însemnat resuscitarea ideii iluministe de progres. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, această idee nu era însă o noutate atît de incitantă încît să stimuleze gîndirea asupra istoriei ca în secolele precedente. Faptul că metodologia științelor sociale era dominată de modelul științelor naturii însemna un pas înapoi, în special în ceea ce privește chestiunea consolidării în cercetarea istorică a categoriei de dezvoltare. Problema explicării unui anumit curs al evenimentelor rămînea deschisă. Se știa numai că evenimentele se succed conform liniei progresului, dar nu se știa de ce depind schimbările concrete ale stadiilor succesive ale societăților. Începe să se pună problema explicării schimbărilor constatate în timpul cercetării. În acest fel s-a format treptat așa-numita teorie a factorilor[22] în explicarea istoriei, prezentată deja în cap. VI. Ea constă în stabilirea unui factor determinat (de exemplu mediul geografic, rasa, densitatea populației, statul, economia etc.) drept cauza ascunsă a schimbărilor. Teoria factorilor a constituit o importantă completare empirică a ideii de progres, dar, totodată, purta cu sine pericolul absolutizării rolului acestor factori și, deci, pericolul absolutizării determinismului geografic în explicarea schimbărilor, de vreme ce evidențierea acestor factori nu era corelată cu o viziune de ansamblu asupra societății ca o structură determinată, articulată interior.

Un eminent reprezentant al teoriei factorilor, care considera ca primordial factorul climatic, a fost Ch. Montesquieu. El și-a bazat considerațiile cu privire la influența climei asupra omului și asupra istoriei sale pe o bogată literatură existentă. După cum scrie F. J. Teggart: „În discuțiile referitoare la teoria influenței climei se trece de obicei dintr-dată de la opera lui Bodin la cea a lui Montesquieu. Procedînd astfel, trecem însă peste un fapt important, anume că această teorie a fost recunoscută și dezvoltată în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea de oameni ca Boneurs, Chardin, Fontenelle, Madame Decier și în special de Abbé du Bos"[23]. S-ar mai putea adăuga aici și numele lui Montaigne, Bacon, Vico.

Principala sursă a investigațiilor lui Montesquieu a fost J. Arbuthnoth, autorul lucrării *Essay Concerning the Effects of Air on Human Bodies* (1733). Montesquieu, în a sa *Esprit des lois* (1748), s-a ocupat într-o măsură mai mare de analiza diferențelor dintre trăsăturile caracteristice ale oamenilor care trăiesc în clime diferite decît de cauzele schimbărilor. Aceasta era, de fapt, într-o măsură oarecare, tipic pentru teoria factorilor. În considerațiile sale explicația schimbărilor era găsită mai degrabă în sfera legilor progresului, iar diferențele, în sfera acțiunii

factorilor. Montesquieu explica, prin influența climei, invariabilitatea religiilor, a obiceiurilor și a legilor din țările Orientului, deoarece clima care domină aici, printre altele, nu predispune la efort. El a mai sesizat și alți factori, dar considera că cel mai important este clima. Într-o oarecare măsură a sesizat și legătura dintre mediul geografic și producție, dar n-a dezvoltat această idee[24], novatoare pentru acele timpuri.

Determinismul climatologic, reînviat de Montesquieu, a devenit foarte popular printre scriitorii iluminiști. Natural, s-au făcut legături directe și cu antichitatea, în special cu Hipocrat. De asemenea, s-a criticat concepția unilaterală a lui Montesquieu, realizîndu-se în cadrul acestui proces un progres în înțelegerea rolului factorului geografic în explicarea istorică. Critica a fost întreprinsă în special de A. R. J. Turgot. El a atras atenția asupra neînsemnatelor schimbări ale mediului geografic și asupra schimbărilor relativ rapide din societate. Cauza acestor schimbări s-a constatat a fi contactul cultural dintre popoarele cu un nivel mai scăzut de civilizație cu popoarele care atinseseră o treaptă superioadă de dezvoltare intelectuală. Idei asemănătoare a susținut și D. Hume (1711—1776)[25]. Montesquieu a mai fost criticat de C. A. Helvetius (1715—1771) și P. H. d'Holbach (1723—1789)[26]. Critica lor a urmărit, în primul rînd, substituirea factorului privind mediul geografic cu un alt factor decisiv al schimbărilor.

Critica lui J. G. Herder[27] a urmat o altă direcție. El examinează
clima nu numai ca pe o eventuală cauză a schimbărilor, dar, după cum
am mai spus, anticipează interpretarea dialectică, de mai tîrziu, a dez-
voltării, elaborată de Marx și Engels. El recunoaște rolul important
al climei, sub influența căreia „se schimbă și destinele lumii, tot ceea
ce omenirea, pretutindeni pe pămînt, face și suportă"[28], dar, în același
timp, evidențiază influența omului asupra mediului geografic. El este
un potențialist cînd scrie: „...clima nu exercită o constrîngere, ci
predispune, oferă o neînsemnată predispoziție"[29]. Sintetizînd, în lucrările
lui Herder se împletește recunoașterea legilor progresului, care acțio-
nează ca Moira, și teoria factorilor, aplicată la analiza schimbărilor
sociale, cu teoria, aflată în fașă, a dezvoltării dialectice a societății.
Herder realizează că, pentru a înțelege istoria, nu este suficientă cu-
noașterea stadiului actual al societăților, a factorilor ce produc schimbă-
rile și a legilor progresului, ci trebuie luată în considerare întreaga
istorie a acestor societăți. În cursul secolului al XIX-lea numai teoria
materialismului istoric a preluat și a dezvoltat elementele dialectice
formulate în epoca Iluminismului.

Și pentru pozitivism teoria pură a factorilor e complementară le-
gilor anistorice ale progresului. S-ar putea cita multe exemple de con-
cepții de acest tip. Pentru istoria culturii este caracteristic exemplul
lui H. Taine, iar pentru istoria civilizației cel al lui H. T. Buckle. Prin
raționalismul și optimismul său epistemologic, cartea lui H. T. Buckle
History of Civilization in England a exercitat, după cum bine se știe, o
influență considerabilă asupra scrierilor istorice. Independent de legile
progresului, care în ultimă analiză — după opinia sa — depind de pro-
gresul științelor, el introduce în considerațiile sale influența factorilor,
în primul rînd a mediului geografic (clima). Buckle n-a fost însă un de-
terminist geografic în adevăratul sens al cuvîntului cum a fost F. Ratzel,
întemeietorul antropogeografiei și geopoliticii (*Antropogeographie*,
1882—1891; *Politische Geographie*, 1897). Din punct de vedere științific,
opiniile acestuia din urmă în domeniul explicației au constituit un re-
gres evident. Din punct de vedere politic, ele au constituit o acoperire

teoretică a sloganurilor imperialismului german, care promova lupta pentru „Lebensraum"[30]. Geopolitica s-a infiltrat în multe lucrări științifice; ea evidenția efectele practice ale teoriei factorilor, care puteau fi mărite în mod necontrolat prin intermediul altor conexiuni istorice, deoarece se aflau în afara torentului de fapte istorice.

Reacția antipozitivistă și-a îndreptat atenția spre momentul structurii, neglijat pînă acum. În comparație cu evoluționismul, ea a însemnat un real progres în înțelegerea realității istorice. După cum am mai arătat, evenimentele istorice, în concepția istoricilor structuraliști, nu sînt altceva decît o serie de structuri, iar investigația lor în ordinea cronologică în care ele apar este de fapt observarea diverselor stadii prin care ele trec în diferite perioade de timp. Se continuă, așadar, examinarea schimbărilor, iar nu examinarea dezvoltării. Factorul geografic explică oarecum configurația dată a elementelor unei structuri, dar nu explică dezvoltarea. Și în acest caz, ca și în cazul evoluționismului, se atribuie factorului geografic un rol exagerat, adică se atribuie un conținut determinist unui posibil factor. Astfel de consecințe pot fi observate în multe lucrări privind factorul climei[31]. În Franța, lucrările lui E. Le Roy Ladurie[32] conțin observații interesante pe această temă.

Interesul istoricilor francezi față de rolul important al mediului geografic în desfășurarea evenimentelor istorice derivă și din strînsa cooperare cu geografii reprezentanți ai așa-zisei geografii umane, care se opune determinismului de tip Ratzel, susținînd potențialismul. Ne gîndim în primul rînd la P. Vidal de la Blanche („Tableau de la géographie de la France" — 1903)[33].

Enigma dezvoltării, a cărei rezolvare, de-a lungul timpului, a fost căutată adesea în mod intuitiv (în special de Herder), a fost soluționată, după cum se știe, abia de Hegel, Marx și Engels. În ceea ce privește rolul mediului geografic, Hegel s-a apropiat sensibil de materialismul istoric[34]. El a arătat că mediul geografic este un ansamblu de posibilități pe care omul le poate transforma într-o realitate determinată. Această poziție ar putea fi denumită potențialism dialectic, diferit de cel evoluționist sau structural. Ea are în vedere interacțiuna permanentă dintre om și mediul geografic. O astfel de interacțiune putea fi demonstrată numai dacă era abandonat factorul climatic pur și dacă se releva în mediul geografic în primul rînd resursele naturale, care condiționează producția. Așa a procedat Hegel. Potențialismul nedialectic nu a văzut în această interacțiune sursa dezvoltării, ci numai un factor care condiționează relațiile dintre elementele unei structuri la un moment dat. O mare dificultate în concepția lui Hegel a constituit-o ideea că natura este imuabilă și că nu are istorie. Este posibil, totuși, ca, pe de altă parte, această idee să fi fost unul dintre stimulenții care au condus la dezvoltarea concepției dialectice a interrelației dintre om și natură. Mai tîrziu, cînd, odată cu dezvoltarea evoluționismului, și natura a devenit un fenomen istoric, a început tot mai mult să se impună ideea că schimbările sociale trebuie explicate prin factorii naturali.

Materialismul dialectic și istoric, unificînd concepția evolutivă cu cea structurală asupra istoriei și depășind astfel unilateralitatea evoluționismului și a structuralismului, a oferit o interpretare în care nu există loc pentru determinismul geografic, o interpretare potrivit căreia în fiecare sistem există o cuplare reciprocă a elementelor, adică elementele acționează reciproc unele asupra altora și, prin contradicțiile dintre ele, determină dezvoltarea sistemului. În această concepție, mediul geo-

grafic nu poate fi tratat ca un factor autonom extern. În raport cu sistemul, el constituie obiectul acțiunii permanente a omului, care prin aceasta îl „introduce" în sistem. Într-o concepție statică, poziția lui externă era posibilă, deoarece nu era vorba de un proces permanent de influențare reciprocă. Dependența omului de natură este legată de necesitatea satisfacerii nevoilor, deci în primul rînd de procesul de producție. Această dependență este dialectică, ceea ce înseamnă, printre altele, că omul cu cît domină mai mult natura, cu atît are mai mult nevoie de ea și depinde deci tot mai mult de aceasta. În acest context este eronată opinia — care constituie o reminescență a determinismului geografic — conform căreia cu cît este mai scăzut nivelul de dezvoltare socială, cu atît dependența este mai mare. Omul exploatează treptat sfere tot mai noi din mediul natural, ceea ce duce la extinderea conceptului tradițional de mediu geografic[35]. Contradicția dialectică dintre om și mediul natural se manifestă clar în dezvoltarea continuă a procesului de producție, care constituie baza dezvoltării societății și izvorul viitoarelor contradicții care acționează după principiul feed-back asupra procesului de producție și, prin intermediul lui, asupra mediului geografic. După cum se vede, în teoria dezvoltării sociale mediul geografic joacă un rol esențial, dar el nu este un factor independent, ci unul inserat în totalitatea unui sistem extrem de mare, care este societatea.

Din cele spuse pînă aici rezultă că gîndirea socială a interpretat mediul geografic în moduri diferite. Multă vreme ea s-a folosit de acest factor (în special de climă) pentru a explica diferențele de mentalitate și de cultură dintre diversele societăți. Aceasta a fost o cucerire a gîndirii umane, deoarece explicînd lumea socială prin intermediul lumii naturale, s-a eliberat de lumea supranaturală. O astfel de concepție a fost o consecință firească a faptului că, în explicația dată diferențelor examinate, nu s-a ținut cont de dezvoltarea lor istorică.

Odată cu consolidarea conștiinței că procesele istorice sînt supuse unor schimbări permanente și, legat de aceasta, că evenimentele trebuie să fie interpretate în mod dinamic — lipsind însă o concepție a dezvoltării istorice — mediul geografic (în afară de climă luîndu-se în considerare și alte elemente ale lui) este tratat ca un factor ce explică schimbările succesive și deci ca o manifestare a teoriei factorilor. În forma sa evoluționistă (direcțională), această teorie servește la completarea legilor apriorice ale progresului, atrăgînd atenția asupra procesului istoric concret. Tratarea factorilor ca entități autonome atrăgea pericolul absolutizării lor, deci și pericolul determinismului geografic. În forma sa structurală, în care mediul geografic era interpretat în conexiune cu activitatea omului, considerîndu-se că el nu determină în mod fatal această activitate, ci numai îi definește condițiile, acțiunea factorilor este tratată în mod diferit, în special ca mod posibil de manifesare.

Abia pe terenul teoriei dezvoltării sociale a devenit imposibilă susținerea ideilor determinismului geografic (adică a unui fatalism). Dezvoltarea, interpretată ca mișcare a sistemului datorată contradicțiilor interne ale elementelor acestuia nu permite absolutizarea nici unuia dintre factori. Toți sînt legați între ei permanent și asupra lor acționează omul, așa după cum și ei acționează asupra omului. Rolul mediului geografic este considerabil, dar nu independent. El începe să acționeze în mod esențial numai în cadrul procesului social de producție[36].

NOTE

1. Aceasta nu înseamnă că subordonarea evenimentelor unor cauze determinate trebuie să fie în mod necesar univocă. Nu este necesar întotdeauna să se aştepte aceleaşi efecte din aceleaşi cauze. Această problemă reclamă o discuţie în primul rînd din partea filozofilor.
2. Cf. O. Lange, *Całość i rozwój, op. cit.*, p. 41.
3. Cf. H. Greniewski, *Elementy cybernetyki* [Elemente de cibernetică], Warszawa, 1959, p. 32—46.
4. Fondatorul condiţionalismului a fost M. Verworn (1863—1921).
5. Concepţia materialistă a cauzei vorbeşte despre acţiunea unui obiect material asupra altuia, în cadrul căreia intervine un transfer de energie; W. Krajewski, *Istoria zwiazku przyczynowego* [Esenţa legăturii cauzale], în „Studia Filozoficzne", nr. 1, 1964, p. 75—98. El distinge, în plus, concepţia spiritualistă (voluntaristă), raţionalistă şi fenomenalistă.
6. M. Bloch, *Pochwała historii, op.* cit., p. 219.
7. K. Ajdukiewicz, *O niektórych sposobach uzasadniania właściwych naukom przyrodniczym* [Despre unele modalităţi de verificare folosite în ştiinţele naturii], în *Język i poznanie, op. cit.*, vol. I, p. 72 şi urm.
8. *Ibidem*, p. 74.
9. Asupra conceptului de probabilitate în istorie ne vom opri mai tîrziu.
10. E. Nagel defineşte determinismul în istorie astfel: „Determinismul în istorie este teza conform căreia pentru fiecare acţiune umană fie individuală, fie colectivă ... există un sistem care e un răspuns determinat faţă de astfel de elemente ..." (*Structure of Science, op. cit.*, p. 595).
11. A. Malewski consideră teoria interdependenţei dintre situaţiile de viaţă, pe de-o parte, şi opiniile şi comportamentul oamenilor, pe de altă parte, ca una din teoriile fundamentale ale materialismului istoric; A. Malewski, *Empiryczny sens teorii materializmu historycznego* [Semnificaţia empirică a teoriei materialismului istoric], în „Studia Filozoficzne", nr. 2, 1957, p. 63—69.
12. Problema întîmplării şi necesităţii, precum şi a libertăţii voinţei a fost examinată sub toate aspectele de K. Marx şi Fr. Engels. Ei subliniază legătura reciprocă dintre acţiunile umane şi condiţiile existente. Acţiunile umane îndreptate spre un scop provoacă efecte, iar acestea, la rîndul lor, influenţează aceste acţiuni. Aceste efecte ale acţiunilor umane de masă constituie, cu alte cuvinte, cauzele principale şi legile care influenţează viitoarele acţiuni umane. În *Tezele despre Feuerbach* (1845), Marx constată că „teoria materialistă, care afirmă că oamenii sînt produsul împrejurărilor şi al educaţiei, şi că prin urmare oamenii se schimbă datorită unor împrejurări noi şi unei educaţii noi uită că şi împrejurările sînt schimbate de oameni şi că educatorul însuşi trebuie să fie educat" (K. Marx şi Fr. Engels, *Opere alese*, 1958, vol. III, *op. cit.*, p. 5—6). În acest mod acţiunea legii se produce prin intermediul întîmplării.
13. Cf. J. Wiatr, *Człowiek i historia* [Omul şi istoria], Warszawa, 1965, p. 203 şi urm. Este o lucrare cu caracter de popularizare, dar conţine o interesantă sinteză a opiniilor referitoare la rolul marilor oameni.
14. V. I. Lenin, *Ekonomičeskoe soderžanie narodničestva i kritika ego v knige B. Struve*, trad. pol. în *Dzieła* [Opere], vol. I, Warszawa, 1950, p. 445.
15. G. Plehanov, *Über die Rolle der Persönlichkeit in der Geschichte, op. cit.*, p. 43.
16. Evident, acest concept este interpretat aici într-un sens foarte larg.
17. Conceptul de „calitate" a organizatorului îl vom explica mai tîrziu.
18. K. Marx, *Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte*, Bucureşti, 1954, p. 6.
19. Vezi analiza acestor părţi ale operelor antice, în: F. J. Teggart, *Theory and Processes of History, op. cit.*, p. 174.
20. Vezi analiza opiniilor lui Strabo (dar care nu evidenţiază momentele indicate de noi), în: H. Becker şi H. E. Barnes, *Social Thought, op. cit.* (trad. pol.), p. 250—252.
21. În operele *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, 1566 şi *Les six livres de la République*, 1576 (ed. poloneză, 1950).
22. Această definiţie a fost introdusă de A. Labriola (cf. lucrarea sa *La concezione materialistica della storia*, 1895, p. 162 şi urm.) şi mai tîrziu de G. Plehanov în *Materialističeskoe pominanje istorii*, 1897 (trad. pol., Warszawa, 1946, p. 8 şi urm.).

23. F. J. Teggart, *Theory and Processes of History, op. cit.*, p. 176.
24. Cf. J. Litwin, *Szkice krytyczne o determinizmie geograficznym* [Schiţă critică asupra determinismului geografic], Warszawa, 1956, p. 14.
25. Cf. F. J. Teggart, *op. cit.*, p. 180 şi urm.; H. Becker, H. E. Barnes, *Social Thought, op. cit.*, (trad. pol.), p. 526—527.
26. Cf. J. Litwin, *op. cit.*, p. 33.
27. Cf. E. Adler, *Herder i Oświecenie niemieckie, op. cit.*, p. 222—238.
28. *Ibidem*, p. 225 (citat după E. Adler).
29. *Ibidem*, p. 227.
30. În acest context merită atenţie concepţia strict deterministă a lui E. Hungtington (*Civilisation and Climate*, New Haven, 1915).
31. Cf., de exemplu, J. Topolski, *O tak zwanym kryzysie gospodarczym XVII wieku w Europie* [Cu privire la aşa-zisa criză economică din Europa secolului al XVII-lea], în „Kwartalnik Historyczny", nr. 2, 1962, p. 370—371.
32. Cf. E. Le Roy Ladurie, *Histoire et Climat*, în „Annales Economies, Sociétés, Civilisations", 1959, nr. 1, p. 13—14. Cercetarea istorică cu privire la climă are o bogată literatură, în care transpare o serioasă încărcătură de determinism geografic.
33. Cf. L. Febvre, *A Geographical Introduction to History*, London, 1932 (am consultat ediţia engleză; există şi o ediţie franceză).
34. O analiză detaliată a opiniilor lui Hegel referitoare la mediul geografic a făcut-o J. Litwin, în *Szkice krytyczne ..., op. cit.*, p. 35 şi urm.
35. K. Marx include în condiţiile naturale ale producţiei „natura omului însuşi", ca şi „natura care-l înconjoară" (*Capitalul*, vol. I, *op. cit.*, p. 570).
36. R. D. Bradley, (*Causality, Fatalism and Morality*, în „Mind", 1963, October LXXI, p. 594) face următoarea distincţie între determinism şi fatalism: „Determinismul cauzal afirmă că viitorul meu depinde de ceea ce fac azi, însă fatalismul nu trage nici o concluzie esenţială din ceea ce a fost mai devreme pentru ceea ce va fi mai tîrziu". Este just. Orice previziune ştiinţifică este imposibilă pe terenul fatalismului.

XII. PROCESUL ISTORIC: LEGITĂȚI ȘI LEGI ISTORICE

1. Conceptul de legitate istorică. Încercare a unei clasificări

Determinismul în interpretarea realității este, după cum am constatat, o cauzalitate care presupune existența legilor sau a unor condiționări (dependențe) de ordin superior, care subordonează cauzele principale și, prin intermediul lor, lanțurile așa-ziselor cauze directe sau accidentale (denumite de noi secundare).

Trebuie să arătăm aici că raportăm direct conceptul de legitate la procesul istoric și numim legi, printre altele, afirmațiile despre astfel de legități. Avînd în vedere faptul că în continuare vom vorbi în același timp despre legitate și lege, vom folosi acești termeni în mod alternativ. Ne vom apropia astfel de limbajul curent, în care termenul de „lege" se folosește pentru a desemna atît legitatea cît și legile.

Pentru un adept al cauzalității, acțiunea legilor constă în gruparea și ordonarea cauzelor dispersate.

Poziția care recunoaște numai condiționările cauzale directe am denumit-o cauzalitate de bun simț. Atunci cînd principiul cauzalității se extinde și asupra cauzelor principale sau asupra unor condiționări mai importante „ascunse sub aparența" faptelor istorice vizibile, putem vorbi despre așa-numita cauzalitate științifică; o astfel de poziție permite depășirea ideografismului extremist în prezentarea evenimentelor istorice. În fine, teza conform căreia istoria este guvernată de o anumită legitate, teză corelată cu cauzalitatea care recunoaște rolul activ al acțiunii umane în istorie, poate fi denumită teza determinismului dialectic.

Corelînd clasificarea acestor legi cu sistematica propusă în capitolul precedent, a condiționărilor sau a legăturilor dintre elementele sistemului și sisteme, deci — cu alte cuvinte — dintre faptele istorice (simple și complexe), se pot distinge următoarele tipuri de legi istorice:

(1) legi sincronice (structurale);
(2) legi diacronice (cauzale, direcționale);
(3) legi sincrono-diacronice (ale dezvoltării, structural-direcționale[1]).

Prima dintre aceste categorii corespunde tipului de legături paralele, care indică interdependența simultană a faptelor istorice. Aceste legături condiționează existența unei rețele determinate de legături între elementele sistemului. Legile diacronice, deci cauzale sau direcționale, pot fi exprimate sub formă de legături lineare, care presupun o perioadă de timp între producerea elementului ce constituie cauza și producerea elementului ce va constitui efectul. Legile diacronice, după cum am încercat să demonstrăm mai înainte, se pot reduce la legi cauzale. În sfîrșit, a treia grupă de legi, care reunesc caracteristicile primelor două categorii, are cea mai mare importanță pentru desfășurarea evenimentelor, deoarece determină dezvoltarea istorică. De aceea le-am denumit legi ale dezvoltării (structural-direcționale). Ele pun în mișcare

sistemul și determină dezvoltarea, adică explică mecanismul dinamismului istoric, prezentîndu-se sub formă de legături inverse (cf. cap. XI), în care acțiunea sistemului (elementului) *a* asupra lui *b*, a cauzelor *a* și *b* trebuie să se manifeste în mod conjugat, provocînd schimbări în sistemul *b*. Aceasta înseamnă că va apărea o contradicție între aceste sisteme; pentru depășirea ei trebuie să survină din nou o schimbare în sistemul *a* etc. Este ușor de observat că aceasta reprezintă într-un anumit sens o sinteză a legăturilor inverse pozitive și negative. Tindem aici să menținem o stare apropiată de echilibru, ca în cazul legăturii negative[2], dar avem totodată un efect de legătură pozitivă; aceste stări de echilibru se stabilesc la un nivel diferit, îndepărtîndu-se astfel de starea primară de echilibru[3].

Legile sincrono-diacronice, adică legile dezvoltării au, în raport cu celelalte două grupe de legi, o preeminență, deoarece se referă chiar la mecanismul istoriei. Sînt deci legi foarte generale, legi cu o acțiune universală.

2. Legile istorice și cauzele principale

Conceptul de cauze principale introdus de noi reclamă delimitarea acestora de legi. Soluționarea unei astfel de probleme va fi însă în mare măsură convențională, deoarece structura condiționărilor realității istorice se manifestă la diverse niveluri și în diferite planuri. Din dependențele mai generale se pot deriva condiționări de un nivel tot mai scăzut. Denumirea de legitate sau de lege trebuie rezervată pentru condiționările care cer un grad de generalitate relativ superior și care sînt deosebit de importante din punctul de vedere al desfășurării evenimentelor istorice. Este însă dificil de stabilit o demarcație clară a acestei generalități și a importanței istorice, o limită precisă între dependențele bine determinate pe care le numim legi istorice și universul cauzelor, adică al dependențelor direcționale. Trebuie totuși menționat că noțiunea de lege sau de dependență dintre fapte are o sferă mai largă decît conceptul de legitate, deoarece, pe lîngă această dependență, conceptul de lege mai cuprinde și dependențe „mai mărunte", dar, în orice caz, dependențe cauzale principale. Cînd vom vorbi în continuare de problema stabilirii legilor, nu ne vom referi numai la ceea ce noi am numit legitate în general.

Oricum, dependențele universale pot fi incluse printre legități, ele avînd valoare în raport cu întreaga istorie a societății umane cunoscută de noi. Aceste dependențe universale (din toate cele trei categorii enumerate anterior) constituie fundamentul istoriei, iar cercetarea lor stă la baza teoriei dezvoltării sociale. Alături de dependențele universale ar putea fi menționate apoi dependențele care se manifestă pe perioade scurte de timp și a căror gradare poate fi diferită. Evident că și printre aceste dependențe putem căuta legi, în investigația noastră urmînd să ne oprim asupra unei clasificări riguroase a lor pornind de la formațiunile sociale[4]. Dependențele universale se referă la acele fapte care pot fi întîlnite în toate etapele de dezvoltare a societății umane. Un astfel de fapt este, de exemplu, folosirea uneltelor, producția (în accepțiunea largă a acestui termen, incluzînd și rezultatele ei), reproducerea etc. Dependențele de grad inferior se referă la faptele care au loc numai în anumite perioade și care pot apărea numai pe anumite teritorii. De exemplu, clasa socială apare numai într-o anumită etapă de dezvoltare a societății, cererea numai în condițiile existenței schimbului și a

pieței, iar aservirea țăranilor — în epoca feudală. Evident, toate dependențele care se referă la acest tip de fapte au o rază de acțiune istorică mai mult sau mai puțin limitată, ceea ce înseamnă că ele funcționează într-o anumită perioadă.

Am denumit istorice aceste legi nu numai pentru că ele se referă la realitatea istorică, ci și pentru că (în afara celor universale) se manifestă într-un cadru temporo-spațial strict determinat; ele se referă deci la fapte istorice, adică la fapte care posedă coordonate temporo-spațiale. Chiar și legile universale apar, în acest sens, ca istorice — numai că limitele lor temporale și spațiale sînt mai largi. Căci există asemenea limite, ele fiind definite, temporal, de începuturile istoriei societății umane, și spațial, de planeta noastră, care nu este unică în univers și probabil nu este singura locuită de ființe dotate cu inteligență și care au istoria lor.

În continuare, ne vom opri la cele mai importante legi sincronice, diacronice și sincrono-diacronice, adică la acele legi care constituie osatura teoriei materialist dialectice a dezvoltării sociale.

3. Legile sincronice

De obicei problemele de structură nu se discută în termeni nomotetici. Atunci cînd se descriu cele mai importante conexiuni paralele sociale și economice nu se arată deci faptul că acestea au caracterul unor legi sincronice (de structură).

În analiza procesului istoric, cele mai importante (fundamentale) legi ale structurii sînt:

(1) legea macrostructurii;
(2) legea structurii economice;
(3) legea structurii sociale;
(4) legea structurii suprastructurii.

Prima dintre acestea are caracter universal; celelalte sînt mai mult sau mai puțin determinate istoric.

Legea macrostructurii se referă la cel mai mare sistem istoric, cel care reprezintă societatea umană. Rețeaua fundamentală de legături într-un astfel de sistem a fost descoperită de Marx și Engels și apoi cercetată de numeroși reprezentanți ai materialismului istoric.

Elementele acestui macrosistem sînt: forțele de producție, relațiile de producție și suprastructura.

Forțele de producție ale societății se compun din trei elemente: uneltele, oamenii care folosesc aceste unelte și obiectul asupra căruia se acționează cu uneltele, adică materia primă și pămîntul[5]. Ele nu pot exista fără relațiile de producție, cu care se află într-o legătură permanentă. Această legătură are aici caracterul unei conexiuni inverse, deoarece — ca legătură fundamentală (punctul de plecare al autodinamismului) în mecanismul dezvoltării istorice — nu depinde de nici un alt sistem. Pentru un spiritualist care nu recunoaște autodinamismul, un astfel de sistem este reprezentat numai de Dumnezeu.

Relațiile de producție constituie un concept foarte larg. În sensul cel mai general, acestea sînt relațiile (legăturile) dintre oameni care apar în timpul producției. Ele constituie principalul element al raporturilor sociale[6], adică o macrostructură care, urmărită în dezvoltarea sa, formează obiectul cercetării istoricului. Printre raporturile dintre oameni care se instituie ca relații de producție și care formează o rețea foarte complicată, se disting unele de o deosebită importanță pentru

definirea caracterului acestui tip de relații. Acestea sînt raporturi care se referă la proprietatea asupra mijloacelor de producție, adică asupra uneltelor și obiectului supus acțiunii în timpul producției (materia primă, pămîntul). O. Lange scrie: „Proprietatea asupra mijloacelor de producție este un raport social pe care se sprijină tot sistemul complicat al relațiilor dintre oameni în procesul social al producției. Proprietatea asupra mijloacelor de producție decide modul de folosire a acestora, determinînd astfel posibilitățile de cooperare și de diviziune a muncii, stabilind totodată limita acestora. În plus, proprietatea asupra mijloacelor de producție determină problema proprietății asupra produselor și, implicit, împărțirea acestora"[7]. Proprietatea asupra mijloacelor de producție este definită la Lange în felul următor: ea este „relația fundamentală dintre oameni, care apare pe baza posedării mijloacelor de producție. Nu este vorba de o posesiune întîmplătoare, ci de una recunoscută și apărată de normele sociale de conviețuire, ca și de eventualele sancțiuni în cazul incălcării acestor norme, care țin de obiceiuri sau de lege. O astfel de posesiune — scrie Lange — o numim proprietate"[8].

La fel cum forțele de producție nu pot exista fără relațiile de producție, nici relațiile de producție nu pot exista fără forțele de producție, deoarece fără aceasta din urmă nu se poate realiza procesul de producție. Forțele de producție împreună cu relațiile de producție definesc modul de producție, al cărui concept a fost introdus de către Marx[9]. Modul de producție reprezintă, așadar, unitatea forțelor de producție și a relațiilor de producție. În istoria omenirii se disting, pe baza criteriului proprietății, cinci moduri de producție: comuna primitivă, sclavagismul, feudalismul, capitalismul și socialismul. Despre acestea vom mai discuta.

Următorul element al macrosistemului — suprastructura — a fost definit foarte clar și precis de Marx, care scria că „totalitatea relațiilor de producție formează structura economică a societății, aceasta fiind baza reală pe care se ridică suprastructura juridică și politică, căreia îi corespund forme determinate ale conștiinței sociale"[10]. Dintre formele instituționale ale suprastructurii, cea mai mare importanță o are statul. El reglementează relațiile sociale, acționînd astfel, încît să apere interesele clasei dominante și să mențină ordinea socială existentă[11]. Realizează acest lucru, printre altele, cu ajutorul normelor juridice, care, ca element al suprastructurii, sînt strîns legate de stat. În afara statului și dreptului, în forma instituțională a suprastructurii se mai includ familia și națiunea[12], precum și ansamblul normelor morale după care se conduce un individ ce participă la viața socială. Aceste norme acționează în însuși procesul de interacțiune între oameni.

Instituțiile sînt strîns legate de conștiința socială, care este, la rîndul ei, o categorie foarte eterogenă. Recunoscînd dificultatea unei clasificări a formelor ei, se pot distinge totuși, la modul cel mai general, ideologia și știința. Aici interesează două accepțiuni ale ideologiei: 1) ca ansamblu de opinii care sînt utile unui grup social dat în realizarea aspirațiilor sale și 2) ca ansamblu de opinii care indică spre ce trebuie să se tindă, ce scopuri trebuie realizate sau ce valori trebuie prețuite[13]. Pot exista cele mai variate opinii: economice, juridice, filozofice, religioase, artistice etc. Pe baza acestor opinii care evaluează realitatea se nasc anumite stări psihice ale oamenilor, care le determină acțiunile, inclusiv deciziile în comportamentul științific.

Ideologia nu poate fi delimitată în mod clar de știință și de aceea încercările de a separa știința de întregul conștiinței sociale (de suprastructură) pentru a o „include", de exemplu, printre forțele de producție, nu-și găsesc justificarea, cu toate că știința ar putea fi interpretată totodată și ca element al forțelor de producție și ca parte a suprastructurii. După cum am constatat anterior (cf. cap. IX), procesul decizional fiind punctul de pornire al oricărui comportament, nu numai al celui științific, este strîns legat de valorizare, de actul atribuirii valorii. Aceasta cu referire nu numai la științele sociale, ci și la științele naturale[14], dar pe un plan oarecum diferit. Din acest punct de vedere, recunoașterea științei ca parte a suprastructurii, independent de eventuala ei includere printre forțele de producție, are o deplină justificare. Facem abstracție aici de dificila chestiune a definiției științei, care depășește cadrul considerațiilor noastre din acest moment. Vom reveni însă și asupra acestei probleme (cf. cap. XIII).

În concluzie, legea macrostructurii poate fi formulată astfel: nici unul dintre elementele macrosistemului care este realitatea socială (deci forțele de producție, relațiile de producție și suprastructura) nu poate exista independent, ci numai într-o conexiune sincronică cu celelalte elemente.

Se pot formula și legile structurii unor sisteme mai mici, care sînt elemente ale macrosistemului realității sociale. Legea pe care am definit-o ca fiind a structurii economice se referă la coexistența a două tipuri de relații economice: de producție[15] și de repartiție[16]. Făcînd abstracție de dependența relațiilor de repartiție de relațiile de producție, trebuie subliniat că aceste tipuri de relații se află într-o legătură structurală. Marx spune că relațiile de repartiție sînt „reversul" relațiilor de producție[17]. Ele se află într-un raport reciproc cu obiectele materiale care servesc la satisfacerea nevoilor umane, cu bunurile (mijloacele de producție și produsele). Scopul activității economice a omului este însă satisfacerea nevoilor sale. Aspirația către satisfacerea nevoilor este în acest caz un sistem de multiplicare care corelează cu cele două elemente ale relațiilor economice. Fig. 17 ilustrează acest lucru:

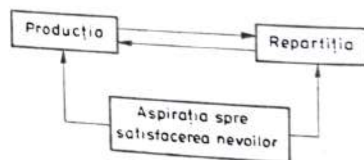

Fig. 17

Aceasta nu este o legătură paralelă „pură", ci, asemenea legăturilor din macrosistem, o combinație de legături paralele și reflexe cu forța diferită de acțiune a fiecărui element[18].

Știința economiei politice se ocupă de problema acestor legături. Lange definește această știință astfel: „Economia politică [sau economia socială] se ocupă de legile sociale care guvernează producția de bunuri și modul în care acestea sînt repartizate consumatorilor în vederea satisfacerii nevoilor individuale și colective"[19].

Odată cu problema legilor structurii sociale pășim pe terenul preocupărilor sociologice[20]. Acum însă ne interesează numai legea fundamentală a structurii sociale. Ea arată că în procesul de producție social oamenii depind unii de alții, ceea ce înseamnă că fără acțiunea lor simultană n-ar putea avea loc acest proces. Caracterul acestei dependențe poate avea o natură diferită, bineînțeles în situații model: fie numai tehnico-productiv (de cooperare), fie simultan tehnico-productiv și socio-productiv (de proprietate). Legăturile sincronice de cooperare au loc atunci cînd mijloacele de producție aparțin în egală măsură tuturor oamenilor care participă la procesul social de producție, deci atunci cînd există proprietatea socială asupra mijloacelor de producție. Acesta este modelul orînduirii comunei primitive și al orînduirii socialiste. În cazul în care raportul față de proprietate — elementul fundamental al relațiilor de producție — este diferit pentru membrii societății, deci atunci cînd există proprietatea privată asupra mijloacelor de producție, alături de relațiile de cooperare intervine și dependența de proprietate. Aceasta înseamnă că oamenii se deosebesc nu numai prin locul lor în procesul de producție (profesiune), ci și prin aceea că sînt proprietari ai mijloacelor de producție sau nu. Acest ultim criteriu permite distingerea a două grupuri sociale sau clase fundamentale (totodată opuse), care pot fi denumite clase principale ale societății[21].

Legea structurii sociale îmbracă atunci forma legii structurii de clasă. Ea arată că, în condițiile existenței proprietății private asupra mijloacelor de producție, în societate există două clase principale opuse, dependente una de alta. Reprezentăm acest lucru cu ajutorul Fig. 18.

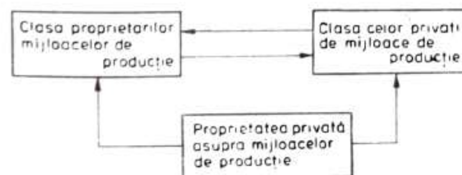

Fig. 18

Legea structurii de clasă a fost descoperită de Marx și Engels și dezvoltată în numeroase lucrări, începînd cu *Manifestul Partidului Comunist*, continuînd cu *Capitalul* și terminînd cu *Ludwig Feuerbach și sfîrșitul filozofiei clasice germane*[22].

Această concepție dihotomică a structurii sociale este, evident, un model, creat cu scopul de a izola problemele fundamentale, simplificînd mult complexa realitate. În istorie nu există exemple de structură socială simplă, constituită din două elemente. Ea este în mod obișnuit foarte eterogenă, reclamînd, pentru o caracterizare completă, acceptarea unor criterii suplimentare de diferențiere. Ne referim în special la clasele intermediare și la împărțirea internă a claselor (în pături, grupuri). Situațiile existente în diverse societăți și în diverse perioade istorice oferă în acest sens o imagine deosebit de bogată a numeroase structuri posibile. Pot interveni, de asemenea, și grupările sociale proprii unei anumite epoci istorice.

Spre deosebire de modelul dihotomic al structurii sociale fundamentale, structura reală (care se bazează totuși pe împărțirea sa în două componente) o vom numi, după J. Hochfeld, structura de clasă dezvoltată[23]. În condițiile modurilor de producție bazate pe proprietatea privită asupra mijloacelor de producție imaginea structurii dihotomice oferă următoarele perechi de clase principale:

proprietari de sclavi	sclavi
feudali	iobagi
capitaliști	muncitori

În teoria marxistă a claselor s-a subliniat cu putere integrarea funcțională a împărțirii în clase a societății. Aceasta rezultă, printre altele, din concepția holistă a cercetărilor dialectice asupra societății.

O altă lege fundamentală a structurii sociale se referă la legăturile reciproce dintre elementele suprastructurii. Chestiunea este deosebit de complicată, în primul rînd din cauza caracterului neomogen al acestor elemente. Se poate totuși afirma, la modul cel mai general, că există o legătură paralelă, completată în unele cazuri de conexiuni inverse de intensitate diferită, între partea instituțională și cea de conștiință a suprastructurii. Dacă excludem din suprastructură toate elementele care se află într-o legătură mai lejeră cu relațiile de producție, mai ales instituția familiei, a națiunii și știința, atunci se poate prezenta schema alcătuirii interne a suprastructurii ca în Fig. 19.

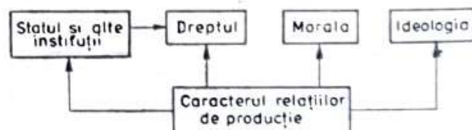

Fig. 19

În cadrul fiecărui element (sistem) există, de asemenea, legi ale structurii. De exemplu, în sistemul „stat" avem coexistența celor care guvernează cu cei guvernați, legați prin raporturi diverse de putere, ca fapt social determinant[24].

4. Legile diacronice

Legile diacronice, ca și legătura cauzală, indică intervalul de timp necesar pentru ca stimulul provenit din elementul sau sistemul *a* (în cibernetică, așa-numitul moment de ieșire al elementului sau al sistemului *a*) să poată provoca reacția elementului sau sistemului *b* (momentul evidențiat ca intrare a elementului sau sistemului *b*). Evident că o astfel de interpretare reclamă respingerea teoriei cauzale a scurgerii timpului, care încearcă (cf. cap. X) să explice scurgerea timpului prin principiul cauzalității. Pentru definirea cauzei este necesară însă acceptarea, altfel justificată (de exemplu, entropic), a principiului scurgerii după o direcție a timpului. Făcînd abstracție de aceasta, cauza este un concept, după cum am mai arătat, care privește numai un element sau un sistem între alte elemente, element sau sistem care poate acționa la fel de bine în orice direcție, adică la fel de bine asupra unui element

aflat, de pildă, „în stînga", ca și asupra celui „din dreapta". Ilustrăm acest lucru prin Fig. 20.

Fig. 20

Dacă adăugăm aici principiul scurgerii într-o anumită direcție a timpului obținem schema de la Fig. 21.

Fig. 21

Trecutul a fost exclus aici din sistemul-cauză, dar a rămas legat de acesta ținînd seama de principiul interdependenței evenimentelor istorice.

Legile diacronice sau cauzale se referă la condiționările direcționale ale unor clase de fapte în raport cu alte clase de fapte care privesc realitatea istorică[25]. Cu alte cuvinte, ele constată că anumite fapte (sisteme) provoacă întotdeauna alte fapte (sisteme) sau că schimbările din cadrul unor fapte constituie un stimul care provoacă o reacție în cadrul altor fapte determinate.

În primul caz, faptul (sistemul) provoacă o transformare așa de mare în vechiul sistem (sau element), încît putem vorbi de apariția unui nou sistem (element). În al doilea caz, schimbarea stării sistemului dat (*a*) influențează transformarea altui sistem (*b*). Transformarea se realizează prin apariția în sistemul *b* a unor elemente noi grație acțiunii elementelor din sistemul *a*. Aceasta înseamnă că primul din aceste moduri de influență direcțională se poate reduce la al doilea, ceea ce e ilustrat în Fig. 22.

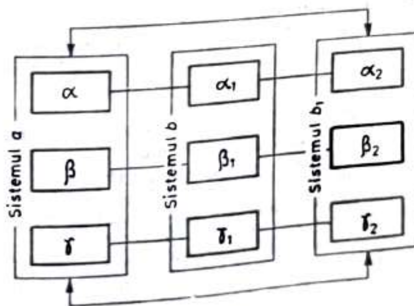

Fig. 22

Se vede cum elementele sistemului *a*, acționînd asupra elementului sistemului *b* provoacă apariția unor elemente noi, respectiv transformarea sistemului *b* în sistemul b_1.

In cazul legilor direcționale, un sistem provoacă transformarea unui alt sistem. De exemplu, cînd spunem că o creștere a prețului provoacă diminuarea cererii pentru marfa al cărei preț s-a ridicat, atunci — formulînd o astfel de lege direcțională — avem de-a face cu un sistem *a* (sistemul de prețuri) care influențează transformarea sistemului *b* (cererea). Bineînțeles, la un moment dat, transformarea poate merge așa de departe, încît sistemul care se transformă devine un nou sistem (o nouă calitate).

Marx și Engels au avut cel mai mare merit în descoperirea legităților direcționale și a legilor sociale. În lucrările lor găsim formulate numeroase legi de acest tip. Printre cele mai importante sînt următoarele două:

(1) legea transformării relațiilor de producție;
(2) legea transformării suprastructurii.

Conform primei legi, orice schimbare în sistemul „forțelor de producție" provoacă o schimbare în sistemul „relațiilor de producție", demonstrîndu-se astfel dependența direcțională a relațiilor de producție față de forțele de producție. Despre dependența lor paralelă reciprocă am discutat mai înainte.

Legea transformării suprastructurii constă în faptul că schimbările din suprastructură depind de situația relațiilor de producție, ceea ce înseamnă că de cîte ori intervin schimbări în sistemul „relațiilor de producție" se pot aștepta oarecare schimbări și în sistemul „suprastructurii". Legile direcționale prezentate aici sînt un fragment al legilor dezvoltării (cu excepția legii dezvoltării forțelor de producție), despre care vom vorbi la următorul punct al acestui capitol.

Merită reproduse aici formulările date legilor de clasicii marxismului și extrase din scrierile acestora de A. Malewski[26]. În cadrul teoriei interdependenței dintre viața concretă a oamenilor și opiniilor și comportamentul lor în timp, A. Malewski menționează următoarele legi, printre altele:

— „Dacă acceptarea unei anumite ideologii de către un grup social presupune renunțarea la privilegiile pe care acest grup le are, atunci cea mai mare parte a membrilor grupului vor respinge această ideologie".

— „Atunci cînd adepții unui regim fac, programatic, și propaganda unei anumite ideologii religioase, filozofice, artistice sau morale, printre adversarii acestui regim crește procentul adepților tendințelor opuse".

— „Cînd apare un conflict între interese și ideologia profesată, o lungă perioadă de timp oamenii se comportă în proporție de masă în conformitate cu interesele, iar nu cu ideologia lor".

— „Atunci cînd, pentru o lungă perioadă de timp, intervine un conflict între interesele unui grup și ideologia acestuia, ideologia este supusă, de către marea masă a acestui grup, unei modificări, care constă în adaptarea la interese".

Aceste legi constituie niște cazuri particulare ale legii amintite a transformărilor din suprastructură. Aici se includ și următoarele legi:

— „Atunci cînd o clasă (sau un grup social oarecare) aflată într-o faza de ascensiune întîlnește relații juridice sau politice care-i stînjenesc aspirațiile și care nu concordă cu interesele ei, apar ideologii care justifică necesitatea schimbării acestor relații".

Din sfera legii transformărilor în structura socială s-ar putea cita, după A. Malewski, următoarea formulare:

— „Dacă proprietarii mijloacelor de producție, conduși de interese imediate, introduc noi surse de energie care înlocuiesc munca oamenilor și dezvoltă noi ramuri de producție, atunci ei provoacă concomitent schimbări în stratificarea societății, care constau în creșterea numerică și a importanței unor clase și în diminuarea importanței altora".

5. Legile dezvoltării istorice (sincrono-diacronice)

După cum am mai arătat, legile dezvoltării istorice au caracter sincrono-diacronic, iar în limbaj cibernetic pot fi exprimate sub formă de conexiuni inverse. Numai în acest mod, adică subliniind dublul caracter al acestor legi, se poate evidenția dinamismul dezvoltării. O lege direcțională „pură" pune în mișcare sistemul într-un mod oarecum univoc; vorbind metaforic — presupune un aflux constant de energie pentru mișcare prospectivă a acestui sistem. Numai în cazul în care sistemul care joacă rolul de cauză și sistemul care este obiectul acțiunii se află într-o condiționare sincronică reciprocă, potențată de o conexiune inversă, se poate produce o autoinducție *sui-generis* a sistemului, deci dezvoltarea. Cînd interacțiunile sînt unidirecționale, efectul autoinducției — lucru absolut evident — nu poate avea loc. Într-un sistem atît de mare cum este societatea (macrosistem) există o sursă fundamentală și trei surse adiacente ale autodezvoltării care constituie obiectul conținutului legilor dezvoltării istorice. Acestea sînt:

(1) legea dezvoltării forțelor de producție (împreună cu legea progresului istoric și a dezvoltării științei);
(2) legea dezvoltării relațiilor de producție;
(3) legea dezvoltării suprastructurii;
(4) legea luptei de clasă.

Legea dezvoltării relațiilor de producție are caracter prioritar, deoarece influența ei se manifestă în acțiunile tuturor celorlalte legi ale dezvoltării. În afară de aceasta, este unica lege a dezvoltării care nu poate fi subdivizată în legi direcționale, deoarece avem de-a face cu un caz particular de conexiune inversă și anume cu autoreglarea sistemului[27].

Legea dezvoltării forțelor de producție arată în ce mod, pe baza contradicțiilor dintre om și natură (cf. cap. IX), are loc dezvoltarea dialectică continuă a forțelor de producție (evident cu posibile schimbări regresive)[28]. Această lege ar putea fi formulată în felul următor: fiecare schimbare a mediului natural, adică fiecare pas întreprins de om pentru a domina natura constituie un stimul pentru acțiunile omului, pentru transformarea în continuare a acestui mediu. În acest fel, conform terminologiei uzitate de L. Krzywicki, crește patrimoniul material al societății. Energia necesară pentru această transformare provine din marele rezervor care este natura. Astfel echilibrul dintre om și natură se restabilește mereu la un alt nivel, iar legăturile reciproce devin tot mai complexe. Să luăm simplul fapt al construirii unui canal care unește gura unui rîu cu marea, de care pînă atunci rîul era despărțit. Pe acest canal este posibil, de exemplu, să se transporte produsele agricole care ar putea fi obținute în zona acestui rîu. Se va dezvolta deci în aceste locuri cultura anumitor plante, noi terenuri vor fi redate

agriculturii etc. Această nouă situaţie îl va îndemna pe om, de exemplu, să construiască silozuri sau o întreprindere pentru producerea mijloacelor de transport a produselor agricole etc. S-ar putea merge astfel cu raţionamentul la infinit.

Strîns legată de legea dezvoltării forţelor sociale este şi legea progresului istoric, despre care am vorbit în capitolul al XII-lea. Ea se referă la contradicţia, mereu depăşită, dintre numărul de poziţii rezervate organizatorilor, deci al oamenilor care într-un fel dirijează procesul de dominare a naturii de către om, şi numărul de oameni care într-un fel participă activ la acest proces. Cu cît sînt mai deosebiţi aceşti oameni, cu atît mai rapid ajunge omul să stăpînească natura, ceea ce înseamnă, în consecinţă, o creştere rapidă a unor noi poziţii de organizatori şi, deci, o creştere a cerinţelor pentru astfel de oameni. Legea pe care o avem în vedere demonstrează că progresul istoric se află în mîinile oamenilor şi că acesta nu este deci o forţă, aşa cum şi-au imaginat, de exemplu, gînditorii luminişti, care-şi are locul în istorie independent de acţiunile oamenilor.

În procesul de dominare a naturii, omul este ajutat în primul rînd de ştiinţă. Calitatea organizatorilor depinde în tot mai mare măsură de capacitatea lor de a se servi de rezultatele ştiinţei. Cunoştinţele ştiinţifice constituie în acest fel un factor important al progresului istoric. Raportul respectiv poate fi exprimat prin Fig. 23, unde se vede că acesta constituie o extindere a legii dezvoltării forţelor de producţie în sfera activităţilor umane:

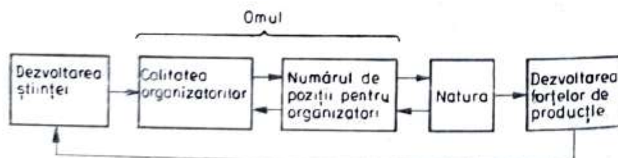

Fig. 23

Ştiinţa este deci un factor strîns legat de forţele de producţie. Ea influenţează dezvoltarea forţelor de producţie prin calificarea oamenilor. În acest mod poate ştiinţa fi considerată ca parte integrantă a sistemului „forţelor de producţie“, cu condiţia să se evidenţieze concomitent rolul ei ca element al conştiinţei sociale. Locul ştiinţei în procesul istoric este deci foarte important. Nu este de mirare deci că raţionaliştii din sec. al XVII-lea şi al XVIII-lea, încrezători în forţa raţiunii, au considerat-o ca factor autonom şi preponderent al progresului istoric. Ei nu cunoşteau încă noţiunea de dezvoltare istorică.

Ştiinţa este legată concomitent de relaţiile de producţie şi de forţele de producţie, influenţînd prin conversiune dezvoltarea acestor sisteme. Fig. 24 demonstrează acest lucru.

Legea dezvoltării relaţiilor de producţie este adesea definită ca lege a concordanţei necesare a relaţiilor de producţie cu caracterul forţelor de producţie[29]. Această lege constată în primul rînd dependenţa relaţiilor de producţie de forţele de producţie. Marx a formulat metaforic această lege în cunoscuta expresie că moara de vînt a produs societatea stăpînilor feudali, iar moara cu aburi pe cea a capitaliştilor industriaşi. Între forţele de producţie şi relaţiile de producţie intervin,

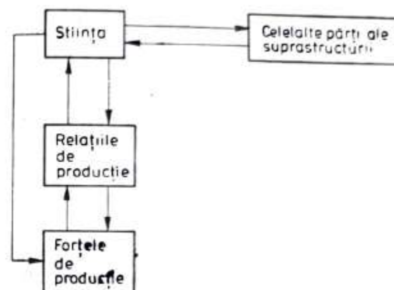

Fig. 24

într-adevăr, relaţii de conexiune inversă, totuşi direcţia de acţiune forţe de producţie $\longrightarrow$ relaţii de producţie este mult mai puternică decît direcţia inversă. Aceasta duce la apariţia contradicţiei între starea forţelor de producţie şi caracterul relaţiilor de producţie. Forţele de producţie se află permanent în avans, iar relaţiile de producţie în situaţia de a se adapta nivelului forţelor de producţie care le depăşesc.

Legea dezvoltării relaţiilor de producţie poate fi formulată în felul următor: orice schimbare în sistemul „forţelor de producţie“ determină schimbări în sistemul „relaţiilor de producţie“ astfel încît caracterul relaţiilor de producţie să corespundă nivelului forţelor de producţie. Ele corespund pe deplin numai atunci cînd se realizează concordanţa între toate intrările şi ieşirile sistemelor respective. O astfel de situaţie în realitate nu are loc. Legea surprinde numai tendinţa spre o astfel de situaţie, care oferă forţelor de producţie posibilitatea de a se dezvolta.

Legea dezvoltării suprastructurii este denumită de O. Lange legea concordanţei necesare a suprastructurii cu baza economică sau a doua lege fundamentală a sociologiei. Ea afirmă că schimbările din sistemul „forţelor de producţie“ determină schimbări corespunzătoare în sistemul „suprastructurii“. Aceste schimbări au drept scop adaptarea suprastructurii la noua situaţie a relaţiilor de producţie, cu scopul ca noua situaţie să nu frîneze aceste relaţii. Adaptarea poate consta în schimbarea unui număr mai mare sau mai mic de elemente ale suprastructurii, cu menţiunea că schimbarea poate consta în apariţia unor elemente noi sau în transformarea mai mult sau mai puţin radicală a celor vechi. Unele elemente ale vechii suprastructuri, dacă ele corespund în continuare nevoilor dezvoltării relaţiilor de producţie, pot rămîne neschimbate, intrînd sub aceeaşi formă (deşi, evident, în evoluţie) în noua suprastructură. Aceasta se referă în primul rînd la ştiinţă, la relaţiile de familie, la instituţia naţiunii, cu toate că problema nu trebuie înţeleasă în mod absolut. Prin urmare, suprastructura este un sistem care cuprinde elemente vechi şi elemente calitativ noi (în comparaţie cu suprastructura perioadei precedente) necesare pentru menţinerea relaţiilor de producţie respective. Printre elementele vechii suprastructuri se pot distinge acelea care se dezvoltă în mod continuu, servind sisteme succesive de relaţii de producţie (ca, de exemplu, ştiinţa, pînă la un anumit punct religia), şi acelea care rămîn în noile sisteme ca efect al inerţiei suprastructurii, fără de care unele relaţii de producţie s-ar pu-

tea dezvolta mai liber. Ca exemplu pot servi deprinderile prezente în diverse domenii ale vieții sociale. Atît printre elementele vechi, cît și printre cele noi, se pot găsi idei care anticipează dezvoltarea reală a societății. Ele pot fi însă idei care nu au șanse de reușită (utopii) avînd în vedere conținutul lor sau metodele propuse. Astfel, de exemplu, socialismul utopic a promovat idei care cu siguranță aparțineau viitorului, dar a propus realizarea lor prin metode care nu aveau șanse de realizare. Dar printre ideile precursoare se pot găsi și idei realizabile, idei care pot conduce la „accelerarea" dezvoltării istorice. Termenul de „accelerare" îl punem în ghilimele deoarece fără acestea el ar putea să sugereze că dezvoltarea istorică se realizează în fond oarecum „normal" și numai în anumite cazuri poate fi accelerată. Însă dacă presupunem că istoria o creează oamenii înșiși, tot ceea ce întreprind ei în acest domeniu este „normal", căci fără participarea lor nu există dezvoltare istorică. A vorbi despre accelerarea dezvoltării este o reminiscență a concepției conform căreia progresul are loc independent de activitatea oamenilor.

Ideile pot deveni un element activ al procesului istoric numai prin activitatea oamenilor, dar în acest caz sînt necesari oameni capabili să formuleze astfel de idei (cu șanse de realizare) și să facă în așa fel încît ele să devină o direcție sau un sistem de direcționare a acțiunii celor mai importante grupuri sociale. Un exemplu strălucit îl constituie activitatea lui Lenin și a comuniștilor ruși, care au reușit să finalizeze revoluția socialistă, ce constituia începutul extinderii sistemului socialist în lume. Esența succesului a constat într-un sistem de idei care, în împrejurările istorice date, au avut șanse de realizare, natural cu condiția potențării deosebite a atitudinii active a societății.

Contradicțiile dintre interesele claselor sociale antagonice care se manifestă în perpetuarea luptei de clasă nu sînt incluse în mod obișnuit în legile dezvoltării istorice. În general, se spune că lupta de clasă[30] este un factor al dezvoltării sociale și că în lupta de clasă se reflectă contradicția dintre forțele de producție și relațiile de producție. Acestea sînt afirmații juste, dar care subliniază destul de slab rolul luptei de clasă în procesul dezvoltării istorice. Se pare că se poate promova rolul activ al luptei de clasă în dezvoltarea istorică la rangul de lege a dezvoltării istorice, dar trebuie să-și bazeze existența pe acțiunea legilor de dezvoltare a forțelor de producție și a relațiilor de producție. Ea ar putea fi formulată în felul următor: într-o societate formată din clase opuse, cu interese contradictorii, se dezvoltă poziții antagoniste care constau, în ultimă instanță, în faptul că una dintre clase tinde să conserve tipul de relații existente, iar cealaltă dorește schimbarea lor, ceea ce înseamnă că acțiunea unei clase provoacă contraacțiunea clasei opuse, fapt care, la rîndul său, determină procesul schimbărilor sociale. Intervine aici efectul unei conexiuni inverse, în strînsă legătură cu conexiunea paralelă, tipic pentru problema dezvoltării istorice. Aceasta se poate exprima prin schema de la Fig. 25, care este o variantă a schemei anterioare.

Această schemă se referă, evident, la situația model a unei societăți dihotomice și nu a unei societăți reale cu o structură de clasă complexă. Este vorba numai de a demonstra că acțiunile unei clase stimulează la acțiune altă clasă. Astfel, în societățile împărțite în clase, lupta dintre acestea este o sursă de schimbări, dar trebuie subliniat că ea nu este sursa fundamentală. Fundamentală rămîne legea dezvoltării forțelor de producție, care este bazată pe aspirația omului de a-și satis-

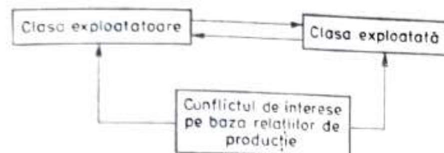

Fig. 25

face nevoile. Această aspirație este un mobil al efortului îndreptat spre dominarea naturii. Pe baza ei se naște, ca secundară, dorința satisfacerii cît mai depline a acestor nevoi. În societatea împărțită în clase, ea își găsește expresia în contradicția intereselor, care determină poziții antagoniste și lupta de clasă.

Contradicțiile de clasă nu constituie însă factorul universal al dezvoltării sociale. În condițiile existenței claselor, ele sînt un factor secundar, în sensul că duc la înfrîngerea tendinței clasei stăpînitoare de a menține starea existentă.

Lupta de clasă se desfășoară pe diverse planuri, care se pot reduce, în esență, la trei: economic, ideologic și politic. Adesea aceste trei planuri se manifestă conjugat, dar putem observa și preponderența clară a unui singur tip de luptă. Un exemplu de luptă de clasă desfășurată pe plan economic este împotrivirea țăranilor la dările feudale; în lupta ideologică includem, de exemplu, lupta iacobinilor cu girondinii, a bisericii ortodoxe contra ereziei.

Lupta pe plan politic este forma cea mai înaltă a luptei de clasă, ea referindu-se la esența conflictului dintre acestea, care este problema puterii, și fiind manifestarea la un nivel superior al conștiinței de clasă. Ea este lupta pentru cucerirea, consolidarea sau recucerirea puterii. După cum scrie J. J. Wiatr, contribuția marxismului la studierea mișcărilor politice constă în „acceptarea fermă și consecventă a perspectivei sociologice, adică în corelarea interpretării acestor mișcări cu fenomenele de masă durabile, în special cu schimbările ce survin în structura de clasă a societății. Pentru marxism orice mișcare politică reprezintă o cristalizare mai mult sau mai puțin evidentă a aspirațiilor și intereselor unei clase sociale date, sau ale unui grup de clase aliate, eventual ale unei părți (fracțiuni) dintr-o clasă dată"[31].

Lupta de clasă poate îmbrăca diverse forme în planuri diferite. Unele dintre aceste forme sînt „liniștite", altele însă violente. În lupta de clasă a țăranilor din epoca feudală, de exemplu, se pot distinge unele aspecte ascunse (sabotajul în munca pe care o depune pentru stăpîn) și altele deschise. Printre formele deschise ale luptei de clasă a țăranilor, cea mai importantă este răscoala.

Pe plan politic, cea mai violentă formă de luptă este revoluția, adică tentativa de a înlătura clasa dominantă și de a-i prelua puterea prin forță. Revoluția demonstrează că contradicția dintre dezvoltarea forțelor de producție și relațiile de producție a ajuns foarte departe și că nu există modalități mai liniștite pentru depășirea ei. Uneori statul reușește să impună prin politica sa reformistă modalități mai liniștite de destindere a unei situații revoluționare, îndepărtînd prin aceasta soluționarea conflictului principal.

Teoria revoluției a fost elaborată de clasicii marxismului. Se pot deosebi două etape ale dezvoltării ei: marxistă și leninistă. Marx a

studiat mecanismul revoluţiei bazîndu-se în special pe analiza situaţiei Franţei din anii 1848—1851 şi din 1871 şi a formulat numeroase teze referitoare la revoluţia socialistă.

Teoria revoluţiei socialiste a fost apoi dezvoltată de Lenin. Contribuţia lui Lenin în acest domeniu constă în primul rînd în demonstrarea rolului fundamental al partidului clasei muncitoare în lupta pentru putere şi în formularea concepţiei celor două etape ale revoluţiei într-o ţară cu o slabă dezvoltare a capitalismului: etapa burghezo-democratică şi etapa socialistă, în ambele etape conducerea revenindu-i clasei muncitoare.

În general se poate afirma că legea luptei de clasă demonstrează rolul excepţional al maselor populare în istorie. Aceste mase fac parte din clasele cele mai numeroase care luptă pentru schimbarea relaţiilor dominante, ele fiind promotoarele dezvoltării istorice.

Pentru a sintetiza ceea ce am spus despre legile dezvoltării istorice, trebuie să subliniem strînsa legătură dintre acestea. Realitatea istorică este bogată şi complexă, aşa încît însăşi formularea legilor comportă o anume simplificare. Tot sub formă simplificată, mecanismul dezvoltării caracterizat pînă acum poate fi reprezentat schematic ca în Fig. 26, schema referindu-se la societatea împărţită în clase, adică la tipul de societate cel mai des studiat de istorici (direcţia: forţe de producţie — relaţii de producţie — suprastructură indică o interdependenţă mai puternică decît altele).

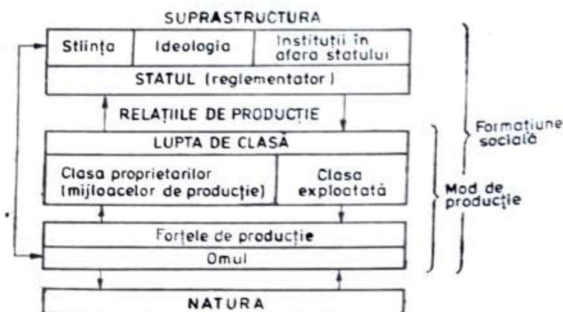

Fig. 26

6. Etapele procesului istoric (formaţiunile sociale)[32]

Unitatea forţelor de producţie, a relaţiilor de producţie şi a suprastructurii dintr-o perioadă dată constituie o formaţiune socială (vezi schema de mai sus). Cu alte cuvinte, formaţiunea socială este un macrosistem social considerat din punctul de vedere al dezvoltării. O. Lange defineşte formaţiunea socială ca fiind „modul de producţie plus suprastructura sa“[33]; de vreme însă ce el nu identifică suprastructura cu totalitatea fenomenelor conştiinţei sociale, în această concepţie o parte a conştiinţei nu e inclusă printre elementele formaţiunii. J. Hochfeld scrie în felul următor: „Numesc formaţiune social-economică totalitatea relaţiilor sociale dintr-un loc şi timp determinat, delimitată în funcţie de

orînduirea economică proprie ei (denumită şi baza economică) şi de suprastructura ideologic-instituţională subordonată funcţional acestei orînduiri. În orînduirea economică domină un mod de producţie caracteristic pentru formaţiunea dată[34]. Aceasta corespunde punctului de vedere al lui Lange, care scrie: „Numim formaţiune socială sau orînduire socială modul de producţie împreună cu suprastructura lui, iar baza ei economică relaţiile de producţie proprii unei formaţiuni sociale date“. Suprastructura este „acea parte a conştiinţei sociale indispensabilă pentru existenţa unui mod de producţie determinat“[35]. Dar aici lucrurile nu sînt clare, deoarece nu ştim dacă stabilirea relaţiilor conştiinţei sociale îndeplineşte funcţia de „a servi“. J. J. Wiatr ocupă o poziţie intermediară în această chestiune. Criticînd limitele introduse de Stalin conceptului de suprastructură, el nu include totuşi în suprastructură „opiniile şi instituţiile neutre în raport cu baza economică existentă“[36]. După opinia noastră, pentru ca acest concept de formaţiune socială să fie cît mai util istoricului care tinde spre o viziune globală asupra dezvoltării istorice, el trebuie să includă totalitatea fenomenelor conştiinţei sociale, conform concepţiei lui Marx asupra acestei probleme[37].

Cercetările istorice întreprinse de clasicii marxismului, confirmate de dezvoltarea ulterioară a ştiinţei istorice, au evidenţiat de-a lungul istoriei cinci formaţiuni sociale, care constituie, în forma lor „pură“, modelele teoretice ale unei realităţi mai complexe. Această complexitate se corelează cu procesul continuu de transformare (dezvoltare) a sistemului social, care face ca în cadrul unei formaţiuni date să dispară elementele formaţiunilor precedente şi să apară elementele unei formaţiuni noi. Pentru a facilita comprehensiunea acestei dinamici permanente a dezvoltării, istoricii marxişti au introdus diferenţierea a două etape de apariţie a unei noi formaţiuni în sînul celei vechi: prima — cînd apar numai elemente disparate ale noii formaţiuni, şi a doua — cînd aceste elemente formează deja un nou sistem, care — dezvoltîndu-se treptat — destramă vechea formaţiune. În dezvoltarea noii formaţiuni, istoricii văd în continuare două sau trei etape. Atunci cînd se vorbeşte de două etape se indică o perioadă de ascendenţă şi una de descendenţă, în cursul acesteia din urmă formaţiunea decăzînd treptat[38]. În cazul tezei celor trei etape de dezvoltare a formaţiunii se vorbeşte despre o perioadă de formare, de o alta de stabilizare şi de o a treia — de decadenţă. Acceptarea uneia dintre aceste concepţii este total convenţională, deoarece toate sînt la fel de bine argumentate. A doua dintre ele poate fi mai uşor tradusă în limbaj cibernetic sau în limbajul teoriei informaţiei. Considerînd, de pildă, că formaţiunea socială este un sistem stabil care tinde spre starea de echilibru prin intermediul proceselor ergonomice[39], putem studia rezistenţa formaţiunii în diferite momente ale existenţei sale la perturbările procesului de dezvoltare. Un sistem în formare este puţin rezistent la perturbări, apoi, în perioada de stabilizare, sistemul devine rezistent, pentru ca din nou, în perioada de „îmbătrînire“, să-şi piardă rezistenţa. O formaţiune mai poate fi examinată din punctul de vedere al stadiului de organizare al elementelor care intră în componenţa ei, adică privind entropia sistemului. În prima fază, entropia este mare, apoi, odată cu procesele de organizare internă, adică în perioada de stabilizare, entropia scade, pentru ca în perioada următoare, de decadenţă a formaţiunii, să crească din nou.

Cele cinci formaţiuni observate în cursul cercetărilor istorice, care constituie totodată o generalizare legitimă, sînt: comuna primitivă, sclavagistă, feudală, capitalistă şi socialistă. Marx şi Engels vorbesc şi de

o formațiune „asiatică“, caracterizată prin proprietatea de stat asupra pămîntului și prin despotism. Există o divergență de păreri asupra faptului dacă această formațiune este o variantă a sclavagismului. Unii au fost înclinați chiar să vadă în aceste relații o variantă a feudalismului. O. Lange scrie: „Formațiunea socială asiatică este o formațiune de sine stătătoare, în care dările în natură, munca obligatorie și sclavia sînt corelate într-un mod de producție unitar prin proprietatea de stat asupra pămîntului și prin gestiunea de stat a marilor lucrări colective de irigare desfășurate pe o scară largă“[40]. Teoria materialismului istoric definește locul fiecărei formațiuni în procesul progresului istoric (al stăpînirii naturii de către om). Succesiunea formațiunilor reflectă această succesiune a dezvoltării. Formațiunile constituie deci etapele principale ale procesului istoric și de aceea pot fi interpretate ca fiind criteriul fundamental de periodizare în istorie (cf. cap. XXII). Aceasta nu înseamnă că societățile traversează pe rînd toate aceste formațiuni. Acest punct de vedere ar friza fatalismul. În majoritatea cazurilor dezvoltarea se desfășoară efectiv prin trecerea succesivă de la o formațiune la alta, deși adesea cu eliminarea uneia din faze. Astfel, de exemplu, pe teritoriul slavilor nu a existat formațiunea sclavagistă, cu toate că unele elemente ale sclavagismului au existat. Trecerea de la o formațiune la alta constituie esența procesului istoric.

Procesul istoric caracterizat în acest capitol face obiectul cunoașterii istorice, care are drept scop reconstituirea lui.

NOTE

1. Clasificarea în legi sincronice (funcționale) și diacronice-direcționale (care
se referă fie la întreaga dezvoltare socială, fie la o parte a ei) o
întîlnim la M. Mandelbaum („British Journal for the Philosophy of
Science“, XI, 1957). În lucrările lui nu există categoria legilor sincrono-
diacronice. În literatura poloneză, O. Lange vorbește de trei tipuri
de legi: legi cauzale, legi ale concomitenței (structurale) și legi funcțio-
nale (privind relațiile cantitative) — cf. *Ekonomia polityczna* [Economia
politică], vol. I, Warszawa, 1959, p. 50; această împărțire este aproape
universal acceptată, cu mențiunea că legile cauzale sînt considerate ca
fundamentale. J. J. Wiatr consideră că „legile sociale au caracter con-
cret și istoric“ (adică au indicatori spațio-temporali) și diferențiază le-
gile după gradul lor de generalitate: care acționează de-a lungul „întregii
perioade de dezvoltare a omenirii accesibile cunoașterii noastre“, care
acționează „în cîteva formațiuni economico-sociale“, care acționează în-
tr-o singură formațiune și legi care acționează „în perioade scurte de
timp“; cf. *Szkice o materializmie klasycznym i socjologii* [Schițe despre
materialismul clasic și sociologie], Warszawa, 1962, p. 24—25.
2. H. Greniewski, *Elementy cybernetyki*, *op. cit.*, p. 40; Z. Rowieński, A. Ujemow,
J. Ujemowa, *Filozoficzny zarys cybernetyki*, *op. cit.*, p. 84.
3. H. Greniewski, *Elementy cybernetyki*, *op. cit.*, p. 42. În domeniul ciberneticii
nu a fost distinsă conexiunea reciprocă negativ-pozitivă.
4. Folosim termenul de formațiune socială și nu de formațiune economico-so-
cială, deoarece acceptăm definiția socialului în sensul său cel mai larg,
care cuprinde deci întreaga istorie (a omului).
5. Adesea se indică numai instrumentele și oamenii cu calificarea lor (cf. J. J.
Wiatr, *Szkice o materializmie historycznym*, *op. cit.*, p. 80).
6. Asupra problemei raporturilor sociale, cf. J. Szczepański, *Elementarne pojęcia
socjologii* [Noțiuni elementare de sociologie], Warszawa, 1963.
7. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, *op. cit.*, p. 24.
8. *Ibidem*.

9. K. Marx, *Contribuții la critica economiei politice*, *op. cit.*, p. 6.
10. *Ibidem*, p. 5. În dezvoltarea ulterioară a ideilor marxiste privind baza și supra-
structura s-a încercat să se aplice conceptul de suprastructură numai
acelor elemente care sînt legate de baza respectivă, excluzînd deci 1)
elementele permanente care trec din epocă în epocă (de exemplu, limba,
relațiile de familie, știința); 2) rămășițele vechii suprastructuri; 3) anti-
ciparea uneia noi (cf. în special I. V. Stalin, *Marxismul și problemele
lingvisticii*, București, 1950). S-a discutat cu o mare risipă de energie
despre apartenența diverselor elemente (de exemplu știința) la supra-
structură. Problema poate fi expusă în două moduri: 1) să se considere
că suprastructura este ceea ce, derivînd din conștiința socială și din
instituții, servește un anumit mod de producție (de exemplu O. Lange,
Ekonomia polityczna, *op. cit.*, p. 31), dar atunci este vorba de supra-
structura modului de producție dat și nu de suprastructura existentă
într-o perioadă sau într-o epocă istorică dată; 2) să se considere ca supra-
structură totalitatea instituțiilor și conștiinței sociale a perioadei sau
epocii date. Această a doua poziție a fost reprezentată, după cum se
știe, de Marx. Ea pare mai utilă pentru istoric, deoarece nu se divide
sistemul care trebuie cercetat din punctul de vedere al întregului. Aceasta,
evident, nu exclude și alte clasificări ulterioare ale suprastructurii astfel
concepute, în care să se poată distinge elementele constante indicate mai
sus, rămășițele celei vechi și anticiparea unei noi suprastructuri.
11. Astfel formulează G. Klaus, *Kybernetik und Gesellschaft*, Berlin, 1964,
p. 60—61.
12. Considerăm că diferențierea întîlnită adesea între popor (pînă la apariția capi-
talismului) și națiune (de la capitalism încoace) dă naștere la confuzii
inutile pentru cercetarea istorică. Recunoscînd că națiunea este o insti-
tuție istorică acceptăm, desigur, și dezvoltarea tot mai deplină a fiecărui
factor al său în parte. Nu știm de ce ar trebui să vorbim, de exemplu,
referitor la perioada domniei lui Sigismund August despre poporul po-
lonez și nu despre națiunea poloneză, deși ne dăm seama de diferen-
țele existente în consolidarea internă a acestei națiuni în fiecare perioadă.
Nu aprofundăm aici problema factorilor care permit ca un grup dat de
oameni să fie numit națiune. Chestiunea este deosebit de complicată și
depășește cu mult cerințele investigațiilor noastre prezente. Menționăm
numai că apreciem ca factor principal (indispensabil) al existenței unei
națiuni conștiința unei legături formate pe baza unei istorii comune. Nu-
mai acest element apare în toate cazurile de existență a unei națiuni.
Nici factorul teritorial, nici factorul de limbă sau de stat nu are caracter
necesar sau suficient. Este interesaant în acest sens *Atlas narodov mira*,
Moskva, 1964, care, în separarea popoarelor și a grupurilor etnice, ope-
rează cu un criteriu combinat de limbă și de conștiință.
13. Această distincție a fost introdusă de A. Malewski, *O rozbieżnościach w po-
glądach socjologicznych i o rozbieżnościach w pojmowianiu nauki* [Di-
vergențe privind punctul de vedere sociologic și modul de concepere a
științei], în „Studia Filozoficzne“, nr. 2, 1958. Acest autor distinge și o
a treia semnificație a conceptului de ideologie: enunțuri care au apa-
rență de aserțiune și emoții lipsite de valoare cognitivă. Astfel concepe
ideologia, de exemplu, W. Stark (cf. nota 14). J. J. Wiatr se servește
de o definiție a ideologiei similară cu prima din cele propuse de A.
Malewski: „Ideologia constituie un ansamblu de opinii și convingeri care
servesc claselor sociale, mișcărilor politice, grupurilor de neamuri și, de
altfel, tuturor grupurilor sociale — ca bază și justificare a activității lor“,
în: *Ideologia i życie spoleczne* [Ideologia și viața socială], Warszawa,
1965, p. 7.
14. Pe tema condiționărilor ideologice ale științei nu sînt multe lucrări, deși este
o problemă care reclamă investigații speciale. Dintre lucrările mai im-
portante menționăm: K. Mannheim, *Ideologie und Utopie*, Frankfurt am
Main, 1952; Th. Geiger, *Ideologie und Wahrheit*, Stuttgart-Wien, 1953;
W. Stark, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958. Despre lucrarea
lui G. Myrdal am vorbit mai înainte.
15. Atragem atenția că definiția utilizată aici de „relații de producție“, alături de
„relații de repartiție“, are o sferă mai restrînsă decît termenul folosit
anterior — de „relații de producție“ care se referă la baza economică.
16. O. Lange scrie: „Există două tipuri de relații economice: primele apar în pro-
cesul de producție și le denumim relații de producție, iar celelalte apar
în procesul de repartiție și le denumim relații de repartiție. În cazul

special cînd repartiţia îmbracă forma istorică de schimb, relaţiile de reparaţie iau denumirea de relaţii de schimb" (*Ekonomia polityczna*, vol. I, p. 17—18).

17. Cf. K. Marx, *Contribuţii la critica economiei politice*, *op. cit.*, p. 235 şi O. Lange, *Ekonomia polityczna*, vol. I, p. 19—20.

18. Această problemă va fi abordată mai clar spre sfîrşitul capitolului de faţă.

19. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, *op. cit.*, p. 11.

20. Există o mare diversitate de opinii cu privire la obiectul sociologiei (atît în literatura marxistă, cît şi în cea nemarxistă), precum şi o bogată literatură ce ilustrează această diversitate. Pînă acum, toate definiţiile, atît cele care se referă la cercetarea structurii de grup a societăţii, cît şi cele care subliniază că sociologia este ştiinţa despre legile structurii şi a dezvoltării sociale sînt destul de confuze. Aceasta rezultă din interpretarea destul de „superficială" a obiectului ei, cauzată de dezvoltarea impetuoasă a acestei ştiinţe. O reflectare a acestei situaţii în contextul polonez o constituie, de exemplu, problematica abordată în *„Studia Socjologiczne"*. Oricum, problema structurii sociale reprezintă una din preocupările fundamentale ale sociologiei. În literatura poloneză, cea mai utilă schiţă a sociologiei pentru un istoric este cea a lui J. Szczepański, *Elementarne pojęcie socjologii* [Noţiuni elementare de sociologie], Warszawa, 1963. El scrie că obiectul sociologiei îl constituie „fenomenele şi procesele de creare a diferitelor forme de viaţă colectivă a oamenilor; fenomenele şi procesele care apar în aceste colectivităţi şi care sînt produsul acţiunilor reciproce dintre oameni; forţele care concentrează şi care descompun aceste colectivităţi; mutaţiile şi transformările care au loc în aceste colectivităţi (*Ibidem*, p. 7).

21. Reamintim definiţia clasei dată de V. I. Lenin: „Prin clase înţelegem grupuri mari de oameni care se deosebesc între ele după locul pe care-l ocupă într-un sistem de producţie socială istoriceşte determinat, după raportul lor (de cele mai multe ori formulat şi consfinţit prin lege) faţă de mijloacele de producţie, după rolul lor în organizarea socială a muncii şi, deci, după modul de obţinere şi după mărimea acelei părţi din avuţia socială de care dispun ele" (V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 39, p. 15—16).

22. Literatura marxistă poloneză s-a ocupat foarte atent de teoria claselor: cf. J. Hochfeld, *Marksowska teoria klas: próba systematyzacji* [Teoria marxistă a claselor: încercare de sistematizare] (I şi II), în „Studia Socjologiczne", nr. 1, 1961, p. 29—47 şi nr. 3, 1961, p. 55—85 şi *Studia o marksowskiej teorii społeczeństwa* [Studii privind teoria marxistă a societăţii], Warszawa, 1963. Mai trebuie menţionată lucrarea lui S. Ossowski, *Struktura klasowa w społecznej świadomości* [Structura de clasă în conştiinţa socială], Łódź, 1957. Dintre lucrările străine, cf. R. Bendix şi S. M. Lipset, *Karl Marx Theory of Social Classes*, în „Class Statuts and Power: A Reader in Social Stratification", editată de R. Bendix şi S. M. Lipset, Glencoe, 1957. Pe tema structurii sociale vezi şi observaţiile interesante ale lui B. Gałęski — *Niektóre problemy struktury społecznej w świetle badań wiejskich* [Unele probleme de structură socială în lumina cercetărilor asupra mediului rural], în „Studia Socjologiczne", nr. 1, 1963.

23. J. Hochfeld, *Marksowska teoria klas: próba systematyzacji* (I), *op. cit.*, p. 42 şi urm.

24. Problema puterii este pe larg discutată în literatura sociologică. H. Weselowski analizează diverse puncte de vedere în lucrarea *Klasy, warstwy i władza* [Clasele, păturile şi puterea], Warszawa, 1966. Găsim o serie de legi structurale în articolul lui A. Malewski, *Empiryczny sens materializmu historycznego*, *op. cit.*, p. 69 şi urm.

25. Aceasta presupune, evident, recunoaşterea principiului repetabilităţii faptelor istorice. Am analizat această problemă în partea a V-a a acestei lucrări în legătură cu stabilirea structurii metodologice a istoriei, adică a locului ei printre alte ştiinţe. Aceasta reclamă însă unele comparaţii cu situaţia din ştiinţele naturii. Va fi necesar atunci să ne referim la caracterul obiectului cercetărilor istorice, respectiv la structura istoriei.

26. Din articolul A. Malewski, *Empiryczny sens materializmu historycznego*, *op. cit.*, p. 58—81.

27. Cf. H. Greniewski, *Elementy cybernetyki*, *op. cit.*, p. 43.

28. O. Lange denumeşte această lege — legea dezvoltării progresive a forţelor de producţie (*Ekonomia polityczna*, *op. cit.*, vol. I, p. 37—40).

29. O. Lange o denumeşte prima lege fundamentală a sociologiei (*Ekonomia polityczna*, *op. cit.*, p. 29). Această denumire nu ne satisface.

30. Engels, în prefaţa la ediţia a treia în limba germană a lucrării *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte* a lui Marx, scria: „Marx a fost acela care a descoperit primul marea lege a dezvoltării istorice, lege în virtutea căreia toate luptele din istorie, indiferent dacă se desfăşoară pe tărîm politic, religios, filozofic sau pe oricare alt tărîm ideologic, nu sînt de fapt decît expresia mai mult sau mai puţin clară a luptelor dintre clasele sociale şi că existenţa şi totodată conflictele dintre aceste clase la rîndul lor, condiţionate de gradul de dezvoltare a stării lor economice, de natura şi felul producţiei lor şi de schimbul condiţionat de aceasta" (K. Marx, *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte*, Bucureşti, 1954, p. 9). În sociologia nemarxistă, cercetările asupra luptei de clasă sînt cuprinse în studii asupra aşa-numitei modalităţi sociale (social mobility) — care este un concept mai larg decît conceptul luptei de clasă.

31. J. J. Wiatr, *Szkice o materializmie historycznym i socjologii*, *op. cit.*, p. 114. În consideraţiile noastre ulterioare pe tema revoluţiei ne vom folosi de unele idei ale acestui autor.

32. În mod obişnuit se foloseşte termenul de formaţiune economico-socială. Rămînem la definiţia de formaţiune socială, deoarece noi identificăm dezvoltarea socială cu dezvoltarea în complexitatea ei (istorică). Dacă ne îndreptăm atenţia separat spre chestiunile economice, atunci de ce nu ne-am îndrepta-o şi spre cele politice şi ideologice etc., care intră în componenţa formaţiunii? Lange foloseşte tot termenul de formaţiune socială.

33. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, *op. cit.*, vol. 1, p. 31.

34. J. Hochfeld, *Studia o marksistowskiej teorii społeczeństwa*, *op. cit.*, p. 171—172.

35. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, *op. cit.*, vol. I, p. 31.

36. J. J. Wiatr, *Szkice o materializmie historycznym*, *op. cit.*, p. 71—72, 91.

37. K. Marx, *Contribuţii la critica economiei politice*, *op. cit.*, p. 5.

38. Cf. „Voprosy istorii", 1955, nr. 3.

39. Cf. O. Lange, *Całość i rozwój w świetle cybernetyki*, *op. cit.*, p. 71 şi urm.

40. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, *op. cit.*, p. 34.

Partea a IV-a

METODOLOGIA PRAGMATICĂ A ISTORIEI. TEORIA CUNOAŞTERII PRIN IZVOARE ŞI ÎN AFARA IZVOARELOR

XIII. CARACTERUL CUNOAŞTERII ISTORICE

1. Caracteristicile procesului general de cunoaştere

Punctul de plecare al consideraţiilor privind bazele cunoaşterii istorice, interpretată aici ca ştiinţă a evenimentelor trecute ale societăţii omeneşti[1], trebuie să-l constituie descrierea generală a procesului cunoaşterii. Cunoaşterea trecutului, care se realizează prin cercetarea istorică, este — independent de trăsăturile sale specifice — o parte a procesului general de cunoaştere.

Cunoaşterea poate fi definită în două moduri: ca proces de cunoaştere a obiectului de către subiectul cunoscător şi ca rezultat al acestui proces. În al doilea caz, cunoaşterea capătă forma de ştiinţă. Ştiinţa despre obiectul cunoaşterii este deci rezultatul unui proces (act) de cunoaştere, care presupune însă şi acţiunea memoriei.

Între cunoaştere şi ştiinţă apare o interdependenţă de tip feed-back: ştiinţa depinde de procesul cunoaşterii, deoarece fără procesul cunoaşterii (adică fără suma actelor individuale de cunoaştere) nu există efecte ale cunoaşterii; pe de altă parte, însuşi procesul de cunoaştere se realizează pe baza ştiinţei existente. Prezenţa celei de a doua relaţii nu este acceptată unanim şi în egală măsură în epistemologie. În acest punct pătrundem deja în sfera unor chestiuni controversate dintre diferitele interpretări ale cunoaşterii. În general, diferenţele dintre concepţiile filozofice în problema cunoaşterii pot fi reduse la cele care privesc interpretarea obiectului cunoaşterii, a relaţiilor dintre cunoaştere şi ştiinţă, precum şi a definirii posibilităţilor de cunoaştere ale omului.

Obiectul cunoaşterii este tratat fie ca existînd independent de subiectul cunoscător şi în afara lui (adică, după cum se spune adesea, el există în mod obiectiv), fie ca produs al gîndirii subiectului cunoscător. Prima dintre aceste concepţii este proprie materialismului (care recunoaşte ca obiect al cunoaşterii realitatea materială) şi idealismului obiectiv (care atribuie un caracter spiritual obiectului cunoaşterii, obiect care există totuşi independent de subiectul cunoscător). A doua concepţie caracterizează idealismul subiectiv. Divergenţele dintre aceste concepţii au loc în cadrul ontologiei, dar conţinutul lor constituie o platformă comună a ontologiei cu epistemologia.

În ceea ce priveşte problema legăturii dintre procesul cunoaşterii şi ştiinţă, ea aparţine teoriei cunoaşterii. În acest context sînt posibile două situaţii principale: 1) sîntem posesorii unei cunoaşteri apriorice, independentă de experienţă, şi ai unei gîndiri structurate corespunzător şi abia pe această bază începe procesul cunoaşterii. Mai tîrziu intervine efectul invers dintre cunoaştere şi ştiinţă; 2) punctul de pornire este experienţa. Pe parcursul experienţei căpătăm cunoştinţe care, la rîndul lor, constituie într-o măsură mai mare sau mai mică o condiţie indispensabilă pentru dezvoltarea procesului de cunoaştere. Prima dintre aceste situaţii este proprie apriorismului (platonismul de tip cartezian, kantianismul, convenţionalismul), iar a doua — empirismului cognitiv (Bacon, Locke, Hume, Mill), care apare în mod obişnuit alături de senzualism (Condillac). Empirismul cognitiv poate avea, la rîndul său, o formă pozitivistă (care atribuie subiectului un rol pasiv în cunoaştere), sau una dialectică, în care caz se recunoaşte subiectului un rol activ în cunoaştere, iar în procesul cunoaşterii se operează cu un bagaj tot mai bogat de cunoştinţe despre însuşi obiectul cunoaşterii.

Facem abstracţie aici de aşa-numita cunoaştere intuitivă, deoarece în acest caz nu este vorba de nici un proces cognitiv *a priori* sau *a posteriori* al subiectului cunoscător, ci numai de o intuiţie directă a obiectului cunoaşterii prin „pătrunderea“ acestui obiect.

Teoria marxistă a cunoaşterii, care recunoaşte existenţa unei realităţi obiective şi materiale, independentă de subiectul cunoscător, se situează pe poziţia empirismului materialist (senzorial) în forma sa dialectică, formă care subliniază relaţia dialectică dintre cunoaştere şi ştiinţă, atribuind rolul esenţial ştiinţei acumulate în procesul de cunoaştere.

Privitor la posibilitatea cunoaşterii şi la calitatea acesteia, există, de asemenea, puncte de vedere diferite. Agnosticismul susţine că nu e posibilă o cunoaştere deplină a obiectului. Astfel, potrivit concepţiei kantiane, pot fi cunoscute numai fenomenele *(phenomena)*, fără a se ajunge la „esenţa lucrurilor“ *(noumena)*, iar scepticismul filozofic (aşa-numitul scepticism radical) susţine imposibilitatea ajungerii la adevăr. Pozitivismul (sau realismul naiv), care se opune agnosticismului, nu are în vedere întreaga complexitate a procesului cunoaşterii, considerînd că percepţia senzorială este capabilă să ne ofere o reflectare directă şi fidelă a obiectului cunoaşterii, rezolvînd în acest mod problema cognoscibilităţii lumii. A. J. Ayer subliniază în mod just că o concepţie care consideră că „obiectele fizice pe care noi le percepem în mod obişnuit ne sînt «date» direct“, este, în esenţă, o abordare intuitivă[2].

Materialismul dialectic respinge ambele puncte de vedere extreme. Agnosticismului îi contrapune teza cognoscibilităţii lumii, subliniind că aceasta nu înseamnă că lumea este deja cunoscută sau că poate fi cunoscută printr-un număr limitat de acte cognitive[3]. Dacă este adevărat că noi cunoaştem lumea şi pe această bază acţionăm eficient, înseamnă că lumea este cognoscibilă, deşi procesul cunoaşterii este dificil şi complicat. Pozitivismului îi reproşează faptul că neagă rolul activ al subiectului cunoscător, considerînd că lumea devine cognoscibilă numai dacă se ţine seama de acest fapt. Gîndirea umană nu numai că face posibilă cunoaşterea obţinută în cursul experienţei prin diversele forme de observare a realităţii, dar eliberează totodată conţinutul cunoaşterii de deformările datorate imperfecţiunii simţurilor noastre. Această constatare îşi găseşte expresia, printre altele, în distingerea în procesul cunoaşterii a fazei de percepţie senzorială şi a celei a gîndirii abstracte care foloseşte ca instrument al său limba[4].

Cu toată marea diversitate de opinii asupra modului în care se desfăşoară procesul cunoaşterii şi asupra rezultatelor care se obţin în acest proces, se admite, în general, dependenţa faptului cunoaşterii de procesul cunoaşterii, deci că la cunoaştere se ajunge printr-un proces

2. Caracteristicile cunoașterii științifice

Avînd în vedere problema cunoașterii științifice care ne preocupă în mod special în acest moment și căreia îi subordonăm opiniile expuse mai sus, ne punem întrebarea, în primul rînd, prin ce se deosebește ea de cunoașterea „comună" sau „cotidiană". Această întrebare ar putea fi parțial concretizată, în baza celor spuse mai sus, reflectînd dacă diferența rezidă în chiar procesul cunoașterii, sau se manifestă numai în ceea ce privește cunoștințele achiziționate pe parcursul cunoașterii.

Răspunsul la această întrebare este destul de dificil de dat, deși punctul de plecare pare simplu. Principala deosebire dintre cunoaștere în general și cunoașterea științifică constă în faptul că scopul acesteia din urmă nu este de a acumula cunoștințe generale despre lume, ci de a dobîndi cunoștințe științifice. Cunoașterea științifică ar putea fi deci definită ca o cunoaștere al cărei țel este obținerea de cunoștințe științifice. Se pune însă întrebarea ce este totuși cunoașterea științifică și cum trebuie să se desfășoare procesul de cunoaștere pentru a ajunge la această cunoaștere.

Știința, sau cunoașterea științifică, a fost definită în diverse moduri. Fr. Bacon (în „Novum Organon") evidenția în primul rînd momentul pragmatic, afirmînd că știința ajută omul să domine natura și satisface necesitatea acestuia de autocunoaștere. Cunoșterea științifică ar fi deci separată de restul cunoștințelor avînd în vedere scopul propus. De asemenea, avînd în vedere scopul, cunoașterea științifică se distinge de ansamblul cunoștințelor prin definirea sa ca o cunoaștere adevărată (care se bazează deci pe criteriul „adevăr-fals")[6]. În acest caz, scopul cunoașterii științifice este de a fi adevărată. O astfel de cunoaștere, adevărată, trebuie să posede o serie de caracteristici, care pot fi sintetizate într-o singură cerință — cea a preciziei. Una dintre primele definiții care au atras atenția asupra structurii metodologice a cunoașterii științifice este cea dată de W. S. Jevons în clasica sa lucrare „Principiile științei". Jevons arată că cunoașterea științifică este o cunoaștere generalizată, spre deosebire de cunoașterea senzorială a faptelor. Aceste generalizări se realizează pe calea descoperirii identității și a clasificării. „Știința — scria Jevons — este descoperirea identității, iar clasificarea este punerea alături, fie în gîndire, fie într-o vecinătate spațială reală, a acelor obiecte între care s-a descoperit identitatea"[7]. Și autorii contemporani subliniază caracterul general și abstract al cunoașterii științifice[8].

Cunoașterea este uneori împărțită în cunoaștere științifică și ideologie. Nu se poate face o astfel de împărțire precisă. Aceasta nu numai pentru că valorizarea (și deci clasificarea bazată nu pe schema: adevăr-fals, ci pe schema bun-rău) stă la baza tuturor deciziilor, inclusiv a celor științifice, ci și pentru că, poate într-o măsură mai mare, ceea ce înțelegem în mod obișnuit prin conceptul de știință poate îndeplini în anumite cazuri funcția de ideologie, adică de cunoaștere care servește intereselor unor grupuri determinate de oameni. De exemplu, teoria lui Copernic a avut mult timp o funcție ideologică de slăbire treptată a bazelor religioase ale valorilor curente[9]. Avînd în vedere puternica legătură dintre știință și ideologie, adeseori s-a subliniat însă că trăsătura caracteristică a cunoașterii științifice este (sau trebuie să fie) neutralitatea față de interesele diverselor grupe sociale. Aceasta este numai în parte adevărat și numai cu condiția să nu se nege în același timp toate

legăturile dintre știință și ideologie și să se facă o distincție între relațiile care facilitează și cele care împiedică ajungerea la adevăr.

În tentativele de definire a cunoașterii științifice se impune cu putere momentul sociologic. Din acest punct de vedere, cunoașterea științifică ar fi cunoașterea dobîndită de un grup de profesioniști aleși (oameni de știință, savanți). Aceștia s-ar ghida după anumite norme, care au drept scop atingerea cunoașterii adevărate. Aceste norme, evident, pot fi interpretate ca relații ori ca postulate. De nenumărate ori s-a încercat formularea lor. Toate aceste încercări au comun relevarea principiului controlului cercetărilor de către savanți. Conform acestui principiu, cunoașterea științifică ar fi o cunoaștere supusă aprobării publice a specialiștilor, deci controlabilă.

Cunoașterea științifică este o variantă a procesului general de cunoaștere. Izvorul cunoașterii științifice, la fel ca al oricărei cunoașteri, este percepția senzorială („examinarea" senzorială), prin care — după cum am arătat — cunoaștem lumea exterioară nu direct, ci ca pe un efect datorat percepțiilor noastre senzoriale[10], ca un ansamblu de informații despre această lume. În cunoașterea științifică omul de știință are la dispoziție instrumente specializate care-i permit să obțină informații în general inaccesibile omului de rînd. Unele dintre aceste instrumente depășesc limitele naturale ale simțurilor noastre. Un exemplu de astfel de instrument este microscopul; într-un anumit sens și paleografia, care permite descifrarea unui text vechi, îndeplinește rolul unui instrument de cunoaștere. Dar principala caracteristică a cunoașterii științifice nu trebuie căutată la nivelul cunoașterii senzoriale: ea rezidă în natura sa abstractă, care se manifestă chiar și pe planul cunoașterii senzoriale atunci cînd se încearcă „descifrarea" unor informații ce reclamă cunoștințe speciale în acest scop. În planul cunoașterii, după cum am arătat, nu putem opera fără limbaj. Limbajul se dovedește astfel a fi un instrument indispensabil pentru cunoașterea științifică și pentru descrierea lumii pe care o cunoaștem[11]. Printre normele de comportament științific, limbajul științei e definit ca un mijloc ce facilitează la maximum transmiterea de informații atît în lumea savanților, cît și în afara ei. Cunoașterea științifică nu este izolată, ea este o parte a procesului general de dezvoltare a științei și, în acest sens, are întotdeauna un caracter mijlocit, deoarece impune faptul de a se ține cont de rezultatele cunoașterii obținute de alte persoane din lumea științei și din afara ei.

Pentru a-și îndeplini principala sa sarcină, aceea de a furniza cunoștințe adevărate, cunoașterea științifică trebuie să includă în sfera conceptelor sale și modalitatea prin care se pot verifica afirmațiile sale. Numai o cunoaștere întemeiată poate fi o cunoaștere științifică. Dacă în cunoașterea cotidiană problema verificării cunoștințelor achiziționate are o importanță evident secundară, în cunoașterea științifică această etapă a procesului de cunoaștere este relevantă, constituind unul dintre subiectele principale ale metodologiei științelor sau ale gnoseologiei înțeleasă în sensul ei mai larg.

3. Controversa privind caracterul cunoașterii istorice

Deși afirmația — conform căreia cunoașterea științifică ar fi o particularizare a procesului general de cunoaștere, iar cercetarea istorică, o cercetare științifică — nu provoacă proteste, atunci cînd este

vorba de cunoașterea istorică încep să apară serioase probleme de interpretare. Originea acestora este clară: obiectul cunoașterii istorice îl constituie evenimentele trecute pe care, fapt unanim acceptat, prezența noastră într-un alt timp nu ne permite să le observăm, deci, într-un anume sens, să le recuperăm, pe cînd în procesul cunoașterii realității prezente noi observăm sau putem observa evenimentele (observabile), deoarece în acest caz situarea noastră în timp este sincronă cu producerea evenimentului dat.

Dificultățile de interpretare cu care avem de-a face aici pot fi focalizate în jurul răspunsurilor la două întrebări fundamentale: (1) dacă este posibil în general să se facă aserțiuni cu sens despre trecut (aserțiuni care să aibă valoare logică); (2) dacă — în cazul în care presupunem că există posibilitatea ca aserțiunile făcute de noi despre trecut să se refere într-adevăr la trecut — sîntem capabili să realizăm o descriere adevărată (obiectivă) a trecutului.

Referitor la prima întrebare, s-au exprimat oarecare îndoieli[12]. Din partea neopozitiviștilor sau, în orice caz, a adepților verificabilității (care susțin — cf. capitolul VIII — că au sens numai propozițiile neanalitice, adică cele care pot fi verificate prin experiență), nu se putea să nu se promoveze teza paradoxală a găsirii aserțiunilor despre trecut dincolo de linia de demarcație care separă știința de metafizică. Pentru a se evita astfel de consecințe s-au construit cîteva concepții mai mult sau mai puțin complexe. Conform uneia dintre ele, aserțiunile istorice sînt în fond aserțiuni despre viitor, deoarece prevăd pe acelea la care vor conduce rezultatele cercetării; aceste aserțiuni capătă însemnătate (atît în pozitivism, cît și pragmatism) tocmai datorită caracteristicii lor de a se adresa viitorului, iar nu trecutului. În acest mod criteriul verificării este, într-adevăr, apărat (pentru că se poate verifica în trecut ceea ce urmează a se constata), dar — după cum se poate ușor observa — dacă se rupe legătura cu trecutul ca fiind ceva real. Judecățile istorice, în această concepție, nu vorbesc despre trecut, ci despre bazele cunoașterii lor de către noi; deci, cînd afirm „Florența, în anii 1865—1871, a fost capitala Italiei“, nu spun — conform acestei concepții — nimic despre trecut, ci doar prevăd că izvoarele istorice (cercetările ulterioare) vor justifica această ipoteză. Așadar, previziunea, iar nu acordul cu realitatea trecută conferă un sens acestei afirmații. Faptul că Florența a existat cu adevărat și că în acei ani a fost capitala Italiei nu are deloc importanță.

Dar această soluție, evident paradoxală, nu i-a mulțumit pe adepții verificabilității. Paralel cu concepția verificabilității judecăților despre prezent a fost promovată concepția verificabilității judecăților asupra trecutului. Astfel, C. J. Lewis afirmă că fiecare eveniment trecut poate fi examinat ca un eveniment extins în timp, deci inclusiv cu efectele sale care ajung pînă în prezent; acestea pot fi supuse experienței și deci verificării. A. C. Danto a demonstrat absurditatea acestui mod de a vedea lucrurile. Dacă, de exemplu, bătălia de la Hastings, care, evident, nu a fost propriul său efect, nu vom putea s-o cunoaștem fiindcă n-o putem verifica, cum vom putea deci cunoaște atunci efectele ei, adică efectele a ceva imposibil de cunoscut?; în afară de aceasta — întreabă Danto — pe ce bază ne sprijinim convingerea că un eveniment precedent este corelat cu un eveniment observat în prezent de un istoric și constituie împreună cu altele precedente (mergînd pînă la evenimentul originar) o entitate determinată, dacă toate părțile precedente ale acestei entități sînt imposibil de cunoscut? De fapt Lewis încearcă să depășească această dificultate afirmînd că prin „amprenta trecutului“ *(marks of pastness)* pe care o poartă obiectele existente regăsim calea spre părțile lor precedente, dar Danto demonstrează în mod just insuficiența acestei explicații[13].

A. J. Ayer, respingînd încercarea de a reduce judecățile despre trecut la judecățile despre viitor sau la cele despre prezent, afirmă că evenimentele trecute sînt „în principiu“ verificabile. În momentul de față, de pildă, observ numai evenimentele care se desfășoară în locul în care sînt și nu pe acelea care au loc în altă parte. Localizarea mea în spațiu nu neagă însă faptul că acele evenimente care se desfășoară fără prezența mea sînt în principiu verificabile. Acest punct de vedere presupune, după cum afirma explicit Ayer, că astfel de evenimente nu sînt nici prezente, nici trecute; ele sînt, în general, evenimente private de dimensiunea temporală[14] și, deci, judecățile despre evenimente se referă la evenimentele ca atare, iar nu la evenimente trecute, prezente sau viitoare. Totuși, fapt relevat și de Danto, valoarea logică a judecăților nu este independentă de timpul în care sînt formulate. Reproducem exemplul următor[15]. Iată propozițiile: 1) Cezar va muri; 2) Cezar moare; 3) Cezar a murit — echivalente din punctul de vedere al „conținutului faptic“ și, deci, toate adevărate (dacă una din ele este adevărată) sau toate false (dacă una din ele este falsă); ele pierd această proprietate dacă vrem să aflăm cînd și de către cine au fost ele enunțate. Dacă Brutus, de pildă, enunță propoziția (2), dar în acel moment Cezar nu mai trăiește, propoziția va fi falsă. Este deci complicat și pe această cale să se apere teza verificabilității (sau a fenomenalismului metodologic), care, în ansamblu, suferă, probabil, cele mai mari eșecuri tocmai în domeniul metodologiei istoriei.

Scepticismul în ceea ce privește posibilitatea cunoașterii istorice a fost formulat în mod diferit. Aici vom avea în vedere în special al doilea gen de scepticism dintre cele menționate anterior. Chiar dacă acceptăm că pot fi formulate propoziții adevărate despre trecut, apare întrebarea (pusă în principal de B. Russell) dacă se poate avea, într-adevăr, certitudinea că acestea se referă la trecut. O propoziție care descrie o stare fictivă (de exemplu, Robespierre a fost regele Poloniei) nu se deosebește „exterior“ de o propoziție care se referă la realitatea exprimată de un istoric (de exemplu, Stanisław August Poniatowski a fost rege al Poloniei) și nici de propozițiile care se bazează pe izvoare, ceea ce ar părea că face imposibil accesul la ceea ce se referă propoziția, adică la realitatea trecută. Acest fel de scepticism este criticat de Danto. Analizînd limbajul enunțurilor, el deosebește termenii și expresiile care se referă la trecut, pe cei neutri temporal și pe cei care se referă la viitor. De exemplu propoziția: „aceasta este o cicatrice“ (provenită de la o rană) se referă, printr-o legătură cauzală, la o rană ce a existat înainte. În general, limba noastră — constată în mod just Danto — este saturată de predicate referitoare la trecut[16]. Legat de aceasta, menționăm însă că acestea sînt probabil mai numeroase decît este gata să admită Danto, pentru care, de exemplu, expresia: „Acesta este un om“ este neutră din punct de vedere temporal, în timp ce pentru noi acest enunț, la fel ca și termenul „om“, este temporal „angajat“, pentru că se referă la trecut. În schimb apare neutru din punct de vedere temporal un predicat ca „este roșu“. Introducerea unui limbaj relativizat temporal nu anulează totuși complet scepticismul asupra faptului dacă într-adevăr propozițiile referitoare la trecut vorbesc despre trecut, deoarece acest scepticism se poate extinde și asupra conceptului

de cauzalitate, conform principiului lui Hume: „post hoc non est propter hoc". Danto arată mai departe — contrar celor spuse de B. Russell — că predicatele referitoare la trecut nu pot fi total reduse la predicate temporal neutre; pentru Russell expresiile „denumite" cunoaştere a trecutului sînt logic independente de trecut şi pot fi analizate integral din punctul de vedere al prezentului, ca şi cînd trecutul nici n-ar fi existat[17].

Independent de această critică, Danto propune, ca o încercare de neutralizare a scepticismului asupra problemei dacă propoziţiile istorice vorbesc realmente despre trecut, extinderea concepţiei instrumentaliste[18], transferînd teoriile ştiinţifice şi asupra propoziţiilor istorice. Propoziţiile referitoare la trecut, afirmă Danto, joacă, în lumina instrumentalismului istoric, un rol similar cu cel al propoziţiilor teoretice care ordonează realitatea prezentă. Aşadar, un termen ca „Iuliu Cezar" are într-o lucrare istorică un rol asemănător cu termenul „electron" dintr-o lucrare de fizică, sau cu „complexul lui Oedip" în psihanaliză[19]. Acesta este numai un instrument — mai bun sau mai rău — folosit pentru a ordona faptele şi nu este important dacă se referă la ceva real sau nu, deoarece propoziţiile istorice nu sînt afirmaţii referitoare la fapte. Problema adevărului sau falsului enunţurilor istorice încetează de a mai exista.

Este evident că instrumentalismul nu furnizează o soluţie satisfăcătoare problemei. Instrumentalismul anulează discuţia asupra valorii logice a enunţurilor istorice, unificînd planurile de referinţă ale acestor enunţuri sau ale modelului lor care este realitatea trecută, în ultimă analiză ceva **real**, de care istoricul nu vrea să se desprindă. Istoricul respinge scepticismul referitor la posibilitatea de exprimare asupra trecutului. El recunoaşte această posibilitate, considerînd paradoxală reducerea propoziţiilor despre trecut la propoziţiile despre viitor sau despre prezent, neutralizarea — pentru a spune astfel — a valorii temporale a propoziţiilor sau renunţarea la a considera trecutul ca avînd o existenţă reală.

4. Caracteristicile cunoaşterii istorice

Ne vom ocupa aici de analiza celor două tipuri de scepticism menţionate anterior: cel referitor la posibilitatea de a enunţa propoziţii despre trecut şi cel referitor la faptul dacă, într-adevăr, obiectul consideraţiilor noastre este trecutul.

Cel mai radical argument împotriva scepticismului privind posibilitatea de a enunţa propoziţii despre trecut este faptul că nu există nici o diferenţă epistemologică între cunoaşterea prezentului şi cunoaşterea istorică, altminteri dificultăţile pe care le întîmpină cunoaşterea istorică ar trebui să se extindă asupra oricărei alte cunoaşteri. Pentru analiza noastră, o astfel de concluzie este suficientă, deoarece vrem să demonstrăm înainte de toate că nu există un specific al cunoaşterii istorice, ceea ce este foarte important pentru reflecţiile asupra ştiinţei istorice.

Pentru a motiva ideea că nu există nici o deosebire între cunoaşterea prezentului şi cea istorică, trebuie să analizăm în primul rînd caracterul indirect al cunoaşterii evenimentelor trecute care i-a tulburat pe verificaţionişti şi care derivă, după cum s-a subliniat, din imposibilitatea efectuării unei observaţii directe a trecutului.

Se ridică deci două întrebări: — sîntem oare, într-adevăr, privaţi de posibilitatea de a observa direct trecutul şi — în ce măsură caracterul indirect atribuit cunoaşterii istorice este o particularitate exclusivă a cunoaşterii istorice?

Înainte de a face alte consideraţiuni, este indispensabil să se facă două distincţii: între cunoaşterea istorică în sens larg şi cunoşterea istorică ştiinţifică şi, apoi, între cunoaşterea istorică în general (atît în sens larg, cît şi ştiinţific) şi cunoaşterea trecutului de către un individ (istoric sau nu). Cunoaşterea istorică în sens larg poate fi interpretată ca o cunoaştere generică a trecutului şi, deci, alături de cunoaşterea ştiinţifică, orice altă cunoaştere efectuată de noi adesea în viaţa cotidiană, cînd facem uz de unele informaţii despre ceea ce s-a întîmplat. Cunoaşterea ştiinţifică a faptelor din trecut are drept scop achiziţionarea de cunoştinţe ştiinţifice despre ele (în sensul indicat anterior). Se poate menţiona încă o caracteristică, suplimentară, care să definească deosebirea dintre cunoaşterea „cotidiană" a trecutului şi cunoaşterea istorică ştiinţifică; această caracteristică trebuie adăugată la deosebirile ştiute de noi dintre cunoaştere în general (excluzînd-o pe cea ştiinţifică) şi cunoaşterea ştiinţifică. În cunoaşterea pe care am denumit-o comună ne bizuim deci aproape în exclusivitate pe memorie, care joacă în acest caz rolul de canal de informare. Alte surse (de exemplu, scrisorile, documentele personale etc.) joacă aici, evident, un rol auxiliar. În cunoaşterea ştiinţifică situaţia este inversă: folosirea memoriei proprii privind evenimentele trecute are în mod hotărît o importanţă secundară. Pe noi ne interesează aici cunoaşterea istorică ştiinţifică.

Opinia că abordarea indirectă constituie o particularitate a cunoaşterii trecutului este larg răspîndită printre istorici[20]. Oare legătura dintre trecut şi clipa prezentă a fost într-adevăr întreruptă, încît nu mai avem nici o posibilitate de a face observaţii directe asupra acestui trecut, chiar dacă acţiunile oamenilor care compun acest trecut s-au încheiat? Această ruptură ar fi definitivă numai dacă s-ar putea face o distincţie netă între perceperea obiectelor şi a evenimentelor prezente, care sînt cauza directă a impresiilor noastre senzoriale, şi observarea evenimentelor (evident a celor observabile) trecute. O asemenea diferenţiere nu se poate face totuşi complet, deoarece şi în cunoaşterea trecutului este prezentă observarea obiectelor fizice existente actualmente, inclusiv a oamenilor, nu numai sub forma vestigiilor lăsate de ei, ci şi a activităţii lor prezente. Istoricul poate observa oamenii vii în ale căror acţiuni s-au păstrat mai mult sau mai puţin experienţele trecutului transmise din generaţie în generaţie. Se spune adesea că omul viu este purtătorul tradiţiei sau imaginea trecutului. În acest sens, sînt preţioase în special observaţiile privind comportamentul oamenilor care trăiesc în condiţii supuse unor schimbări neînsemnate, cum ar fi comunităţile rurale, populaţiile primitive etc. Observaţiile de acest gen sînt principala sursă a multor cercetări din domeniul etnologiei şi al etnografiei. Aici se include şi studiul limbii folosite de grupurile de oameni luate sub observaţie; bineînţeles, limba nu este considerată aici numai ca o formă determinată de comportament (de comunicare), ci şi ca o succesiune de propoziţii şi de expresii cu un conţinut determinat. Cînd aceste propoziţii sau expresii se referă la trecut, memoria persoanei care expune aceste propoziţii devine sursă (istorică). Se mai poate întîmpla să aflăm cîte ceva despre trecut pe baza propoziţiilor referitoare la situaţia actuală. În acest caz, omul observat acţionează în baza memoriei obişnuite, care derivă în mod automat din experienţa trecută

Observarea activității oamenilor poate avea în vedere fie numai achiziționarea de informații despre comportamentul lor actual, fără a încerca să se descopere în acest comportament urmele trecutului, astfel încît aceste informații constituie o sursă de cunoaștere a prezentului, fie îmbogățirea cunoștințelor noastre despre trecut. Etnologii și etnografii s-au limitat multă vreme la primul tip de observații, însă istoricii au evitat în general să includă observarea acțiunilor umane în repertoriul izvoarelor ce servesc la reconstituirea trecutului. Numai evoluția ideii de integrare în știință va permite stabilirea de relații între aceste două modalități de observație a acțiunilor umane. Necesitatea acestei corelări este în prezent deja acceptată. Vorbind despre observarea comportamentului uman nu trebuie să uităm că, datorită tehnicii de înregistrare a sunetelor, putem asculta vocea unui om care nu mai trăiește la fel cum ascultăm pe cineva care se află în viață. De asemenea, datorită peliculei de film sau fotografiei, putem face observații (mai mult sau mai puțin exacte) asupra faptelor trecute sau asupra oamenilor care nu mai sînt în viață.

Acest tip de observație, care e în același timp și o observare a urmelor trecutului, se află la limita dintre percepția oamenilor vii și observația practicată adesea de istorie (în special de arheologi și de istoricii culturii materiale) asupra obiectelor fizice neînsuflețite rămase din trecut. Aici pot fi luate în considerație cele mai diferite vestigii materiale, care sînt produsul activității umane (de exemplu, un vechi plug păstrat în muzeu sau folosit încă într-o oarecare măsură în prezent), ca și oricare alte urme ale permanenței omului pe pămînt într-un timp determinat. Printre ele se pot afla urme ale diverselor activități care nu pot fi definite ca muncă în sens economic (de exemplu, jucăriile) și urme materiale ale omului însuși (de exemplu, osemintele din cimitire). Printre obiectele fizice neînsuflețite care pot constitui obiectul observației istoricului se pot găsi și vestigii ale lumii naturale, dacă cunoașterea lor poate contribui într-un mod oarecare la cunoașterea activității omului. De exemplu, cu ajutorul analizei polenului putem reconstitui mediul vegetal al omului, deosebind în cadrul lui plantele cultivate de acesta. Cunoașterea arborilor ne dă informații cu privire la schimbările condițiilor climatice, iar pe baza scheletelor de animale putem reconstitui ocupațiile omului (raporturile dintre vînătoare și creșterea animalelor) și felul hranei lui. Limitele observației directe a obiectelor fizice cu care istoricul are de-a face sînt greu de definit. Este suficient să menționăm aici imensele posibilități pe care le oferă fotografia aeriană, care relevă caracteristicile, altfel de neobservat, ale aspectului fizic al unui teritoriu întreg, permițînd reconstituirea vechii diviziuni a solului și a amplasării așezărilor. A ne apleca asupra vechilor documente juridice (de exemplu vechile constituții) constituie de asemenea o cunoaștere directă, dacă aceste documente s-au păstrat în forma originală. În acest caz, nu există nici un mijlocitor. Deci istoricii dreptului se sprijină în cercetările lor pe o cunoaștere directă.

Toate formele de cunoaștere istorică menționate pînă acum au un caracter de observație directă a obiectelor fizice[21] și demonstrează posibilitatea observației directe chiar asupra trecutului. Unicul argument împotriva unui astfel de mod de a vedea lucrurile l-am găsit în lucrarea lui A. J. Ayer. El nu neagă existența obiectelor rămase din trecut (după cum scrie el — cu etichetă „aparține trecutului"), dar pune problema imposibilității cunoașterii lor ca obiecte care vorbesc despre trecut fără a poseda o oarecare „concepție asupra trecutului"[22]. Dar un asemenea

argument nu e valabil, pentru că astfel s-ar putea spune că nu putem cunoaște aici evenimentele actuale fără o „concepție asupra prezentului", adică fără o sumă de cunoștințe care să ne permită clasificarea corespunzătoare a obiectelor observate. De asemenea, am greși negînd existența unor spații enorme care aparțin cunoașterii istorice indirecte, întrucît adesea cunoașterea indirectă se leagă evident de cea directă.

Într-un anumit sens, observația directă a obiectelor fizice are loc și în cazul izvoarelor a căror valoare cognitivă constă nu atît în faptul însuși al existenței lor ca mărturii ale evenimentelor trecute, cît în informațiile pe care le conțin. De exemplu, vechiul plug este un obiect direct al cunoașterii istorice numai ca obiect material determinat din trecut, în timp ce documentul ne interesează în primul rînd întrucît transmite un conținut determinat, și e mai puțin important ca hîrtie scrisă sau ca pergament, scris într-un anumit fel și prevăzut cu pecete. Totuși, aceste caracteristici exterioare sînt adesea deosebit de importante pentru descifrarea conținutului unui document. Ele pot fi obiect independent de studiu, referitor — de exemplu — la producția hîrtiei, organizarea cancelariei, nivelul literar și tipul de scriere. În aceste cazuri este vorba evident de observația directă a obiectului fizic. De fapt, orice „autopsie" este o observație directă. În ceea ce privește evenimentele trecute la care se referă aceste documente sau izvoarele de acest tip (care consemnează semantic sau nesemantic observațiile altor persoane), observația istoricului este indirectă, deoarece el nu cunoaște evenimentul în sine, ci o relație despre el. Aceasta poate fi o relatare pregătită conștient, cu scopul de a reconstitui trecutul (de exemplu, o cronică), sau o observație notată cu un scop de moment (de exemplu, o scrisoare particulară, o listă de impozite etc.). Este de menționat că istoricul se află foarte des în situația de a se sprijini pe relatările altor persoane. Unii autori (de exemplu, M. Bloch) iau existența mediatorilor dintre un fapt din trecut și istoric drept criteriu de diferențiere a cunoașterii directe de cea indirectă. Această diferențiere, după cum vom vedea mai departe, poate fi utilă. În cazul cunoașterii indirecte, bazată pe relatările altor persoane, se pot deosebi mai multe trepte intermediare. Ele sînt cu atît mai multe cu cît cel care a informat s-a aflat „mai departe" de faptul relatat. În acest tip de cunoaștere istorică se poate include și folosirea observațiilor științifice efectuate (în mod direct sau indirect) de alți istorici. După cum am mai spus, numai observarea parțială a izvoarelor este o practică comună. Unele judecăți sînt făcute pe baza cunoașterii realizate de alții.

Cunoașterea bazată pe memoria altor persoane are, de asemenea, un caracter indirect. La această memorie recurgem adesea, combinată în mod obișnuit cu observarea comportamentului unui om viu[23]. Mult mai complicată este însă problema propriei noastre memorii, care constituie și ea o sursă a cunoașterii istorice. Sîntem de părere, contrar lui A. J. Ayer, că se poate vorbi în acest caz de o cunoaștere directă, deoarece noi înșine am observat cîndva un anumit eveniment determinat și numai pe acela ni-l amintim la momentul oportun. Amintirea poate fi deformată de experiențele următoare, caracterul ei direct poate fi deci întrucîtva umbrit, cu toate acestea ea este mai mult directă decît indirectă.

În concluzie, cunoașterea istorică este o întrepătrundere a cunoașterii directe cu cea indirectă. Pretutindeni unde cunoașterea se bizuie pe informații furnizate de alte persoane (în diverse moduri), putem vorbi, ca și M. Bloch, de o cunoaștere indirectă. Avînd în vedere că o

astfel de situaţie este foarte frecventă şi tipică pentru istoricul care se bazează în principal pe izvoarele scrise, considerarea caracterului indirect ca trăsătură proprie cunoaşterii istorice pare să corespundă aproximativ situaţiei de fapt.

Totuşi, revenim la întrebarea pusă anterior: numai istoricul se află în situaţia de a se bizui, în opera sa, în principal (sau într-o mare măsură) nu pe observaţiile sale directe, ci pe izvoare interpretate ca informaţii despre observaţiile făcute de alţii? La o examinare mai atentă a acestei chestiuni rezultă că natura indirectă a cercetării istorice nu este un procedeu specific istoricului. W. Kula a demonstrat că şi cercetarea fenomenelor sociale actuale se face în mod indirect, adică prin intermediul surselor[24]. Se poate merge mai departe cu acest raţionament, spunînd că situaţia în care folosim, alături de observaţiile noastre, şi pe cele ale altora, este specifică întregii cercetări ştiinţifice. Este un fapt uşor de constatat că şi fizicianul şi chimistul se bizuie în lucrările lor pe observaţiile altor persoane. În cazul fiecărui tip de cercetare poate interveni, bineînţeles, o deosebire a gradului de observaţie directă şi indirectă, în acest sens cunoaşterea istorică putînd să pară într-o măsură mai mare indirectă în raport cu alte forme ale cunoaşterii.

Independent de aceasta, trebuie să avem în vedere că pînă aici ne-am referit numai la obiectele (evenimentele) observabile. Or, este bine ştiut că nu toate evenimentele actuale sînt, în general (sau la nivelul actual al instrumentelor de cercetare), observabile direct. Procedăm la observarea lor prin intermediul indicatorilor de inferenţă (conform terminologiei uzitate de S. Nowak). Astfel, dentistul deduce, pe baza comportamentului unui pacient, dacă pacientul simte vreo durere, chimistul, pe baza anumitor caracteristici exterioare ale corpurilor examinate, deduce reacţiile ce au avut loc, fizicianul, observînd o peliculă fotografică obţinută în condiţii determinate, deduce unele procese interne din atom etc. Oare pentru istoric, cel puţin unele izvoare care îi servesc ca bază de cercetare nu sînt în felul lor nişte indicatori de inferenţă, pe baza cărora el deduce producerea anumitor evenimente? Un contract de arendă păstrat este un indiciu al unei tranzacţii încheiate între două părţi; urmele date la iveală ale unor locuinţe de oameni sînt un indiciu al unei aşezări; monedele romane găsite pe teritoriul actualei Polonii certifică nişte contacte comerciale corespunzătoare etc. În toate cazurile menţionate procedăm în acelaşi fel, deşi în unele se fac deducţii asupra evenimentelor prezente, iar în altele asupra evenimentelor trecute. Caracteristica comună este natura lor indirectă. Acest caracter indirect se poate referi atît la fenomenele neobservabile prin „natura" lor, neobservabile din cauza dificultăţii de a le observa, cît şi la cele observabile dar care nu pot fi observate din cauza timpului scurs. Cu aceste ultime fenomene are de-a face nu numai istoricul, deoarece şi pentru fizician sau chimist un fenomen care a survenit în timpul „t", după numai o clipă, în timpul „t_1", nu mai este observabil, deşi prin natura sa poate aparţine fenomenelor observabile. După producerea acelui fenomen poate rămîne numai o urmă (de exemplu, traiectoria electronului pe o peliculă fotografică).

Deci caracterul indirect, deşi priveşte cunoaşterea istorică, nu este specific acestei cunoaşteri. Observînd într-o măsură mai mare sau mai mică acest fapt, diverşi autori pun în evidenţă şi alte aspecte ale cunoaşterii istorice, mai apropiate de specificul acesteia, după cum susţin ei. Se vorbeşte de imposibilitatea istoricilor de a crea izvoare, deci de

caracterul limitat al cunoaşterii, fapt compensat de cunoaşterea urmărilor, de care este privat, de exemplu, cel ce studiază prezentul.

Teza conform căreia istoricul nu poate crea izvoare (de cunoaştere), deoarece, după cum corect a observat G. M. Trevelyan, „trecutul este implacabil în tăcerea sa", ar deveni, într-o formulare radicală, aşa de absurdă, încît nimeni n-o propune într-o astfel de formă. W. Kula o raportează numai la istoria mai veche, în raport cu care pot fi cel mult scoase la iveală noi izvoare sau pot fi interpretate altfel cele care există[25]. Istoria mai veche ar începe din momentul în care lipsesc martorii la evenimentele care ne interesează. Avînd în vedere că, în general, întotdeauna există martori la un eveniment, procesul de creare a izvoarelor devine una dintre cele mai importante sarcini pentru acei istorici care studiază perioadele suficient de apropiate de noi. De aici rezultă că, de vreme ce imposibilitatea de a crea surse este numai o îngrădire parţială, nu ar fi just ca ea să fie considerată o trăsătură specifică a cunoaşterii istorice. Ea constituie însă una dintre caracteristicile cunoaşterii perioadelor relativ mai vechi, deşi de aceasta ne-am putea îndoi dacă am încerca să precizăm mai mult conceptul „creare de izvoare". În fond, un interviu cu persoane în viaţă este tot o dezvăluire de cunoştinţe acumulate, dar care nu fuseseră scrise pînă atunci, iar nu crearea unora noi. Problema rămîne în orice caz deschisă.

De asemenea, opinia conform căreia cunoaşterea urmărilor evenimentelor este o trăsătură specifică a cunoaşterii istorice, spre deosebire, în special, de studierea timpului prezent, reclamă unele explicaţii. Avînd în vedere curgerea timpului, istoricul (cf. cap. XXIII) are cunoştinţe mai bogate despre consecinţele anumitor evenimente, ceea ce-i permite să cunoască mai bine, din perspectiva timpului, faptele care-l interesează. Este adevărat că modul de cercetare al istoricului are un caracter postgnostic, în care este vorba de a se găsi cauzele unor fapte considerate de noi ca efecte. Spre deosebire de acest tip de cercetare, procedeul prognostic are drept scop stabilirea relaţiilor în baza cărora s-ar putea spune, cu un grad cît mai mare de probabilitate, care sînt efectele unei anumite împrejurări pe care o considerăm drept cauză. Acest procedeu este întîlnit în ştiinţele teoretice, care au drept scop stabilirea legilor ştiinţifice. Totuşi, nici istoria nu poate rămîne indiferentă faţă de funcţia de stabilire a legilor (cf. Partea VI), după cum nici alte ştiinţe nu pot face abstracţie de procedeul postgnostic. Descoperirea cauzelor de producere a faptelor pe baza cunoaşterii altor fapte, pe care le considerăm efecte, constituie un procedeu destul de general în ştiinţă. Istoricul nu are nici o prerogativă pentru a considera simpla cunoaştere a efectelor drept o situaţie de excepţie a ştiinţei sale. Fig. 27 prezintă specificul metodologic al situaţiei postgnostice şi prognostice. Cantitatea de informaţii necesară pentru postgnoză nu trebuie să fie mai mică decît pentru prognoză şi, în plus, pentru a explica un fapt, adică pentru a i se găsi cauza (sau cauzele) trebuie să ne sprijinim pe o afirmaţie prognostică (lege ştiinţifică).

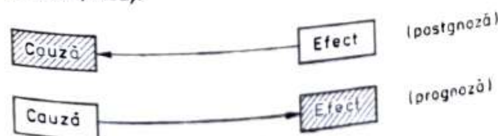

Fig. 27

În cazul postgnozei se poate vorbi de cunoaşterea efectelor numai în măsura în care se cunosc cauzele, deoarece conceptul de efect capătă sens numai ca element al cuplului ordonat de la cauză la efect. Dar noi abia acum căutăm cauzele şi rareori sîntem siguri dacă evenimentul examinat de noi, ca efect al unei cauze (sau al mai multor cauze), l-am corelat de fapt cu un alt eveniment (evenimente) şi dacă, legat de aceasta, putem vorbi de o cunoaştere a efectelor ca de un specific al cunoaşterii istorice. S-ar putea spune astfel, dar numai dacă se ia în considerare în mod explicit factorul timp (cf. cap. XXIII).

Caracteristicile generale ale cunoaşterii istorice pot fi prezentate ca în Fig. 28.

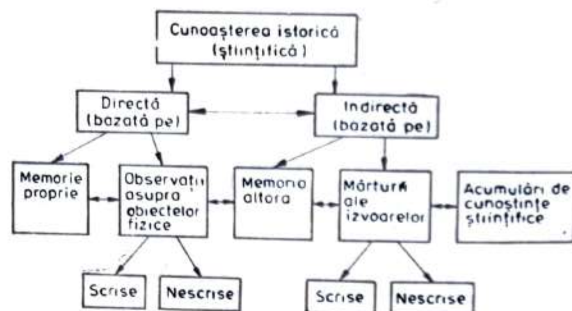

Fig. 28

Ca orice cunoaştere ştiinţifică, şi procesul cunoaşterii istorice ştiinţifice poate începe numai în momentul acumulării corespunzătoare de cunoştinţe, dar este greu să ne imaginăm vreun progres în acest proces dacă cel puţin o parte din cunoştinţele acumulate nu au caracter ştiinţific. Aceasta înseamnă că, într-o oarecare măsură, cunoaşterea ştiinţifică este apriorică, deoarece punctul ei de pornire îl constituie întotdeauna cunoştinţele dobîndite anterior, acestea fiind, deci, o categorie indispensabilă a cunoaşterii (care, în ultimă instanţă, are la bază inducţia). În cunoaşterea istorică, rolul de cunoştinţe ştiinţifice (denumite de noi cunoştinţe provenite din afara izvoarelor) îmbracă aspecte diferite, în funcţie de originile acestei cunoaşteri. În cazul în care folosim propria memorie, procesul cognitiv va consta în reconstituirea unui anumit fragment din cunoştinţele noastre achiziţionate cîndva, adică a unor percepţii directe vechi, reconstituire ce se realizează prin coparticiparea cunoştinţelor acumulate de noi între timp. Aceste cunoştinţe ajută, pe de o parte, aducerii aminte, deoarece facilitează formularea întrebărilor, pe de altă parte însă, prin „prezenţa" lor permanentă în procesul cunoaşterii, pot face dificilă separarea fragmentului ce ne interesează din totalitatea cunoştinţelor noastre pe cît posibil într-un mod conform cu percepţiile noastre reale.

Cunoaşterea directă are loc numai în cazul observării obiectelor fizice provenite din trecut, cunoaştere care se deosebeşte însă de cunoaşterea directă cotidiană prin faptul că mobilizează mari rezerve de cunoştinţe. Fără cunoştinţe adecvate sau nu reuşim să clasificăm deloc obiectul perceput, nici măcar la modul general, sau, chiar dacă am identifica obiectul observat (de exemplu că este ceva în genul plugului), el nu ne vorbeşte nimic despre trecut. Cunoaşterea istorică indirectă, deci cea care se bazează fie pe memoria altora sau pe observaţiile consemnate în izvoare de alţii, reclamă, de asemenea, bogate cunoştinţe provenite din afara izvoarelor. Putem „înviora" memoria altora numai prin întrebări, care nu pot fi puse însă (vezi cap. XIV) fără cunoştinţe anterioare. Acelaşi lucru se poate spune şi despre alte surse ale cunoaşterii istorice, care ne vor vorbi numai atunci cînd vom şti să le descifrăm (adică să le înţelegem) şi să extragem din ele informaţiile care ne interesează.

Ajungem la concluzia că toate problemele referitoare la cunoaşterea istorică sînt totodată probleme ce privesc cunoaşterea în general. Istoricul nu este total lipsit de posibilitatea observaţiei directe a trecutului, deoarece, după cum am remarcat, există multe categorii de surse ale cunoaşterii istorice care sînt părţi ale acestui trecut şi care pot fi observate direct. Pe de altă parte, în cunoaşterea realităţii prezente ne folosim pe scară largă de observaţia indirectă (fie folosind observaţiile terţelor persoane, fie deducînd pe baza indicatorilor de inferenţă). Se demonstrează astfel că natura indirectă atribuită cunoaşterii istorice nu este o particularitate a acesteia.

Orice cunoaştere are în acelaşi timp un caracter istoric şi prezent. Reţinem aici încă un fapt cunoscut, şi anume că sistemele supuse observaţiei noastre sînt în continuă mişcare, aşa încît judecăţile despre un eveniment prezent care a survenit în timpul „t" nu le putem verifica în nici un fel prin observaţie, fiindcă această observaţie ar putea avea loc numai în timpul $t_1 \ldots t_n$ — deci în orice caz într-un timp care urmează lui t_1. Vom verifica în acest mod aserţiunea despre sistemul A confruntîndu-l cu un alt sistem, numit $At_{1 \ldots n}$, în funcţie de timpul care s-a scurs de la „t". Verificarea prin experienţa directă este deci imposibilă în cazul oricărei judecăţi despre realitate, indiferent dacă aceste judecăţi se referă (în raport cu subiectul cunoscător) la evenimentele trecute sau actuale. În ambele cazuri trebuie să se recurgă la diferite forme de verificare indirectă, de care ne vom ocupa în continuare.

Legat de alegerea argumentelor împotriva scepticismului, mai trebuie examinată aici problema referitoare la faptul dacă, într-adevăr, obiectul judecăţilor despre trecut este însăşi realitatea trecută, adică dacă între aceste judecăţi şi realitatea efectivă există o legătură logică. După cum am mai arătat, nici unul dintre istorici nu se îndoieşte de faptul că vorbeşte despre evenimente reale care au avut loc în trecut, dar se socoteşte, în schimb, un paradox orice construcţie care indică independenţa logică a enunţurilor despre trecut faţă de — să-l numim aşa — substratul lor real. Această convingere de bun simţ de a respinge uneori ideile prea subtile pare pe deplin justificată.

Un argument serios în favoarea imposibilităţii de a rupe legătura dintre realitatea trecută şi propoziţiile care se referă la trecut rezidă în concepţia deja menţionată a limbajului temporal angajat *(temporal language)*, scrupulos elaborată de A. C. Danto. „Prin termenul «relativ la trecut» — scrie A. C. Danto — voi înţelege termenul a cărui corectă aplicare la un obiect sau la un eveniment prezent atrage după sine *în mod logic* (subliniază A. C. Danto) o referire la un obiect sau eveniment anterior, care poate fi legat — sau nu — cauzal de obiectul la care este aplicat termenul respectiv"[26]. A. C. Danto se ocupă în consideraţiile sale numai de obiectele şi evenimentele legate cauzal de evenimentele

sau obiectele la care se aplică termenii referitori la trecut. Dacă spunem, de exemplu, „distrus în timpul războiului" sau, simplu, „distrus", este evident că aceste predicate sînt adevărate numai dacă admitem că trecutul a fost ceva real. În limbajul nostru cotidian care descrie evenimente și obiecte „actuale" presupunem întotdeauna (în mod tacit) existența unor fapte și evenimente din trecut.

Argumentul limbajului temporal angajat, după cum am arătat, își pierde din greutate dacă ne situăm pe poziția lui Hume, după care conceptul de cauză nu se leagă logic cu conceptul de efect. Fără a ne angaja aici în speculații de filozofie generală asupra conceptului de cauză (în ceea ce privește cercetarea istorică ne vom ocupa în detaliu de această problemă mai departe), menționăm că, pentru istorie, noțiunea de cauză este strîns legată de noțiunea de trecut. Istoricul nu examinează cauzele și efectele ca o simplă succesiune de evenimente, ci vede o legătură mai strînsă între ele (materială sau „spirituală"), care constă într-un transfer de „energie" sui-generis. Propunerea lui A. C. Danto de a considera enunțurile istorice ca o teorie pe care nu o interpretăm ca o reflecție asupra realității numai pentru că nu avem „acces epistemologic la trecut" se află într-o atît de mare contradicție cu aspirațiile istoricilor de a corecta permanent imaginile trecutului (prin confruntarea diverselor tipuri de observație directă, indirectă și a cunoștințelor provenite din afara surselor), încît nu poate constitui pentru ei o propunere interesantă. Este adevărat că procesul de corectare este mereu deschis, ceea ce înseamnă că nici un enunț istoric nu poate fi considerat definitiv confruntat cu faptele, dar există, totuși, diferențe în gradul de fundamentare a lor. Dacă faptele sînt concepute ca instrumente de organizare a cunoașterii, fără a le raporta la valorile de adevărat-fals, atunci aceste diferențe nu mai au sens.

Pentru a apăra punctul de vedere conform căruia în enunțurile istorice se vorbește (în general) de obiecte sau de evenimente trecute dar reale, istoricul poate cita un argument general privind eficiența acțiunilor noastre întreprinse pe baza experienței acumulate pe parcursul procesului cognitiv și al practicii. Practica ne învață că, pentru a obține un efect determinat, trebuie să întreprindem o acțiune corespunzătoare (condiție suficientă), sau că lipsa unor acțiuni exclude producerea unor efecte determinate (acțiunea este o condiție indispensabilă), ceea ce poate fi interpretat în mod absolut (întotdeauna cînd este „a" este „b"; numai cînd este „a" este „b") sau statistic (cînd este „a" este „b" cu o anume probabilitate; cînd lipsește „a" atunci cu o anume probabilitate nu apare „b") —: toate acestea indică legături reale între fapte. Practica susține, deci, punctul de vedere al legăturii dintre noțiunea de trecut și cel de cauzalitate; dacă vrem să trecem de la efect la cauză, ceea ce — după cum am arătat — este tipic pentru modul de a proceda al istoricului, și recunoaștem că între ele există ceva mai mult decît o simplă succesiune, atunci trebuie să admitem că obiectul considerațiilor noastre este într-o oarecare măsură, chiar dacă am vorbi numai de prezent, și realitatea trecută efectivă. În caz contrar ar trebui să negăm afirmația că obiectul considerațiilor noastre despre evenimente prezente este realitatea prezentă. Dacă spun: „în acest moment un automobil trece prin fața ferestrelor mele", atunci presupun și un trecut, fiindcă automobilul a trebuit mai întîi să pornească, iar mai înainte să fie produs etc., etc. (posibilitățile de regresie sînt nelimitate!). Dacă, deci, consider că în afirmația mea despre automobilul care trece vorbesc despre ceva real și, totodată, resping scepticismul lui Hume

referitor la cauzalitate, trebuie în mod logic să recunosc că și propozițiile referitoare la fazele anterioare evenimentului despre care vorbesc se referă la ceva real. Dacă n-am lua în considerare criteriul practicii am fi condamnați, în cel mai bun caz, la instrumentalism.

5. Relativismul cognitiv și problema obiectivității cunoașterii istorice

Pe cît, după cum am arătat, scepticismul (cu privire la posibilitatea de a spune propoziții cu sens despre trecut și, totodată, propoziții al căror obiect să fie trecutul) nu este îmbrățișat de istorici, pe atît este răspîndit printre ei punctul de vedere relativist. Acesta poate fi întîlnit în cele mai largi pături sociale. El apare sub forma unui conflict între viziunea istoriei construită pe baza propriilor cunoștințe (care exprimă, deci, opinia unui individ) și a experienței proprii, pe de-o parte, și imaginea oferită de știința istorică, pe de altă parte. Cînd cele două imagini sînt în dezacord, se ajunge adesea la observații sceptice despre „lipsa de adevăr" în narațiunea construită de istorici, dar, ce este interesant, acest scepticism nu-i împiedică pe susținătorii lui să considere, în privința posibilităților cognitive ale istoricului, că tocmai imaginea unui fragment de istorie propusă de ei, deși bazată numai pe o experiență proprie, este adevărată. Aceasta se aplică cel mai adesea la istoria contemporană, care este comentată de oameni în viață ce participă într-un mod oarecare la această istorie.

Relativismul, care, în general, nu pune la îndoială însăși ideea posibilității de a se formula propoziții cu sens (adevărate sau false) despre evenimentele trecute și, în același timp, propoziții al căror obiect să fie trecutul, este sceptic în ceea ce privește posibilitatea de a atinge un nivel superior de veridicitate a acestor propoziții sau a unei succesiuni de propoziții (a narațiunii istorice). Cu alte cuvinte, relativistul, fără a nega că istoricul formulează propoziții despre o realitate trecută obiectivă (în sensul că există independent de el), are o viziune foarte restrictivă asupra obiectivității (acordul cu realitatea) acestor propoziții, acuzînd narațiunea istorică de lipsă de obiectivitate, acuzînd-o, deci, de subiectivism. Acest subiectivism imputat istoriei, care se referă nu la realitățile istorice, ci la propozițiilor despre ele, trebuie interpretat, pe de-o parte, ca prezență, într-o măsură mai mare sau mai mică, a falsului în propozițiile despre evenimentele trecute, fals produs de istoricul care „creează" imaginea trecutului, sau mai degrabă ca o non-adevărată imagine a trecutului lui prezentă în narațiunea istorică, iar, pe de altă parte, ca o imposibilitate de verificare intersubiectivă (cel puțin satisfăcătoare) a acestor propoziții sau a succesiunii lor[27]. Se poate spune că, pe de-o parte, este vorba de un subiectivism (și totodată obiectivism) cognitiv (problema adevărului) și, pe de altă parte, de un subiectivism (și totodată obiectivism) metodologic (problema fundamentării și a verificării). Este evident că al doilea este o consecință a primului, deoarece sursa subiectivismului atribuit cercetării istorice este, în viziunea relativistă, dependența extremă a rezultatelor cunoașterii istorice de subiectul cunoscător. Această carență a cunoașterii atribuită istoriei, imposibil de eliminat, care furnizează cunoștințe neobiective, obligă — după părerea relativiștilor — la susținerea ideii că istoria nu poate fi obiectivă. Acel element subiectiv pe care-l aduce istoricul în procesul cunoașterii este atît de puternic, încît introduce importante deosebiri între fragmentul

respectiv din realitatea (obiectivă) şi descrierea lui cuprinsă în naraţiunea istorică.

În mod obişnuit se indică patru factori de dependenţă a efectelor cunoaşterii istorice de subiectul cunoscător: poziţia socială a subiectului cunoscător, care determină „perspectiva" cercetărilor lui; raportarea la valoare; tot ceea ce am putea numi cunoştinţe generale sau teoretice cu care istoricul porneşte în cercetare; personalitatea istoricului. Aceşti factori, deşi sînt strîns legaţi între ei, sînt examinaţi în general separat. Raportaţi la cunoaşterea ştiinţifică în general, de ei se ocupă sociologia cunoaşterii (realizată în diverse moduri), teoria şi filozofia valorilor, precum şi metodologia şi psihologia. Sociologia cunoaşterii care dezvoltă gîndirea marxistă cu privire la condiţionarea socială a conştiinţei este schiţată în lucrări mai vechi, cum sînt cele ale lui K. Mannheim[28], şi mai noi, ale lui W. Stark[29], ca o ştiinţă care cercetează condiţionarea socială a cunoştinţelor umane. Marx nu consideră această condiţionare ca pe un factor ce face imposibilă stabilirea unei imagini adevărate a fragmentului de realitate descris, în schimb Mannheim, pronunţîndu-se în favoarea subiectivismului în cercetările sociale — de la care, după cum afirmă el, fac excepţie, „cel puţin în fazele cantitative"[30], ştiinţele naturii — este în această privinţă pesimist şi, deci, un relativist în sensul menţionat mai sus.

Problema valorii, în cadrul cunoaşterii istorice şi, deci, cu alte cuvinte, problema influenţei opiniilor personale ale cercetătorului asupra rezultatelor cunoaşterii, asupra a ceea ce ar trebui să fie (bine sau rău, folositor sau dăunător, progresist sau retrograd etc.), aşadar, legătura dintre cunoaştere şi ideologie (într-unul din sensurile acestui termen) este tratată destul de superficial. Unii autori consideră această legătură ca pe un „rău necesar" sui-generis, propriu în mare măsură ştiinţelor sociale, care reclamă o cercetare „pură", „obiectivă", pe cît posibil neghidată de nimic altceva — ca în cazul istoriei — decît de datele din prezent. Pe alţii această situaţie nu-i nelinişteşte, deoarece consideră că în ştiinţele naturii există cercetare pură; dacă se optează pentru ceva, opţiunea se face prin raportarea mai adecvată la o valoare, iar nu prin eliminarea acesteia, imposibilă. Acceptarea influenţei valorizării asupra rezultatelor cunoaşterii istorice, în sensul că aceste rezultate (efecte) nu pot fi considerate obiective — fiind interpretate prin sistemul de valori al subiectului cunoscător — înseamnă relativism epistemologic.

Din punctul de vedere al sociologiei cunoaşterii, putem avea de-a face cu un relativism bazat pe recunoaşterea rolului cognitiv deformant, fie al situaţiei sociale a subiectului cunoscător, fie al sistemului de valori profesat de acesta.

În ceea ce priveşte cunoştinţele generale cu care istoricul porneşte în cercetare şi care de asemenea influenţează naraţiunea construită de el, subliniind rolul acestora autorii nu ajung întotdeauna la concluzii relativiste. Se vorbeşte în mod obişnuit de selectarea faptelor în funcţie de categoriile generale ale gîndirii şi de categoriile speciale ale gîndirii istorice (de exemplu A. Stern), de teoria pe care o reprezintă istoricul (de exemplu R. Aron), de viziunea pe care acesta o are despre lume sau despre istorie. La fel se prezintă lucrurile cînd se subliniază influenţa personalităţii istoricului, a caracteristicilor lui psihice asupra imaginii reconstituite (sau, după unii autori, construite) a trecutului (de exemplu H. J. Marrou, Paul Valéry).

În lumina celor de pînă aici, se pun două întrebări strîns legate între ele:

1) dacă dependenţa cunoaşterii istorice de situaţia socială a istoricului, de sistemul de valori profesat de el, de direcţiile teoretice care-i ghidează cunoaşterea şi de caracteristicile personale — duce inevitabil la relativism cognitiv, care neagă posibilitatea obţinerii adevărului în istorie?

2) dacă situaţia care, în acest cadru, caracterizează cunoaşterea istorică constituie o particularitate a sa, sau este numai o manifestare a unei situaţii epistemologice generale?

Dependenţa cunoaşterii istorice de situaţia socială (de clasă) a istoricului, de sistemul de valori îmbrăţişat de el, de direcţiile teoretice ce-i ghidează cunoaşterea şi de personalitatea acestuia nu poate fi pusă la îndoială. În această afirmaţie generală, relativismul are, cu siguranţă, dreptate, totuşi sînt necesare aici trei rezerve. În primul rînd, legătura factorilor menţionaţi cu rezultatele cunoaşterii acceptată de relativişti este mult mai complexă decît pare la prima vedere. În al doilea rînd, această dependenţă nu este o particularitate a cunoaşterii istorice (sau sociologice) şi, în al treilea rînd, nu este necesar ca ea să conducă la negarea obiectivităţii acestui tip de cunoaştere, pentru că nu ne gîndim aici la o obiectivitate absolută. Analiza acestor trei chestiuni, furnizînd argumente împotriva atitudinii sceptice în ceea ce priveşte posibilitatea obţinerii unei imagini adevărate a trecutului, va constitui totodată răspunsul la întrebările puse mai sus.

Poziţia socială a subiectului cunoscător, sistemul de valori profesat de el, direcţiile generale care-i dirijează procesul cognitiv şi caracteristicile psihice formează o reţea specială; pentru a indica rolul acestor factori, trebuie să-i fie relevate legăturile principale. Această reţea este prezentată în schema care urmează; săgeţile indică direcţia de influenţă:

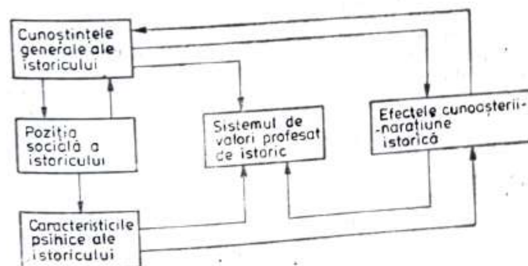

Fig. 29

Numeroasele feed-back-uri şi influenţele reciproce sînt uşor de observat. Poziţia socială a subiectului cunoscător influenţează efectele cunoaşterii prin intermediul sistemului de valori, format pe baza acestei poziţii, al cunoştinţelor posedate şi al personalităţii. Ea nu este deci un factor independent, care ar putea fi examinat fără a ţine cont de bagajul de cunoştinţe achiziţionat pînă în momentul actului de cunoaştere şi fără a ţine seama de caracteristicile psihice ale istoricului. Legat de

aceasta, se poate spune, pe scurt, că rezultatele cunoașterii istorice (fă-
cind abstracție pentru moment de obiectul cunoașterii și de influența
directă a psihicului asupra efectelor cunoașterii) depind de bagajul de
cunoștințe generale ale istoricului și de sistemul de valori profesat de
el; fără a uita, bineînțeles, că sistemul de valori este o funcție a poziției
sociale a istoricului și a cunoștințelor lui generale sau numai o funcție
a acestor cunoștințe, deoarece poziția socială, pentru a influența sistemul
de valori, trebuie să-și găsească o reflectare în bagajul de cunoștințe al
cercetătorului. Se poate deci afirma că efectele cunoașterii depind de
bagajul de cunoștințe cu care istoricul pornește în cercetare; bineînțeles,
în acest caz bagajul de cunoștințe trebuie înțeles în mod larg, în sensul
că el cuprinde și sistemul de valori, adică sistemul de norme profesat de
istoric. Orice act de cunoaștere, îmbogățind cunoștințele, influențează, la
rîndul său, sistemul de valori. Întregul proces cognitiv apare ca o in-
teracțiune continuă a diverșilor factori. Este evident că influența su-
biectului cunoscător asupra efectelor cunoașterii este considerabilă, ofe-
rind o imagine a procesului cognitiv mult diferită de punctul de vedere
pozitivist privind posibilitatea de reflectare pasivă a lumii de către su-
biectul cunoscător.

Această influență nu se referă numai la istorie. Principala lipsă a
relativiștilor (cf. Ch. Beard) nu este atît exagerarea rolului subiectului
cunoscător în domeniul istoriei, cît operarea cu o înțelegere eronată a
statutului epistemologic și metodologic al științelor exacte, conside-
rîndu-se, ca urmare a acestui fapt, cunoașterea istorică ruptă de procesul
general al cunoașterii.

După cum am mai arătat, orice cunoaștere umană este orientată
într-un anumit fel de bagajul de cunoștințe al subiectului cunoscător,
în care se include, evident, și un sistem determinat de valori. Nu vom
putea cunoaște, deci, ceea ce bagajul de cunoștințe (prea limitat, de
exemplu, într-un domeniu dat) nu ne permite să cunoaștem; restul vom
cunoaște prin prisma acestor cunoștințe. E adevărat că, dîndu-ne direc-
țiile selecției în procesul cunoașterii, bagajul de cunoștințe ne oferă o
imagine a lumii, dar a unei lumi într-o viziune particulară. Nu obți-
nem deci o imagine cu accente uniform distribuite și pe deplin conturată,
ci o imagine „interpretată" prin filtrul cunoștințelor noastre și, în conse-
cință, plină de lumini și umbre. Se întîmplă astfel nu numai pentru că
este dificil de a cunoaște o realitate atît de bogată și pentru că bagajul
nostru de cunoștințe este plin de lacune, ci și pentru că în această rea-
litate nu ni se pare totul la fel de important, cu o valoare egală și —
după cum se știe — tot ceea ce considerăm din diferite motive mai pu-
țin important nu ne atrage atenția atît de puternic. Or, în această pri-
vință nu există diferențe între cunoașterea trecutului și cea a prezentului.
În ambele cazuri intervin cunoștințele pe care le posedăm. Pentru un
om care nu posedă cunoștințe corespunzătoare, un tablou de Giotto —
independent de rolul pe care acesta l-a jucat în istoria picturii — va fi
numai o bucată de pînză colorată, tot așa cum, de exemplu, un ciclo-
tron va fi un instrument nedefinit. Toate acestea au consecințe în do-
meniul valorizării — ceea ce constituie o funcție a întregului bagaj de
cunoștințe ale subiectului cunoscător și nu numai a acelui fragment de
cunoștințe „active" care intervin în cunoașterea unui obiect dat. Pot, de
exemplu, din cauza unor lacune în cunoștințele mele, să consider că ci-
clotronul observat de mine este prea puțin important în viața omului;
pot, de asemenea, să-i atribui acestei instalații un rol imens, deoarece
din cunoștințele mele rezultă, de exemplu, acordarea unui astfel de rol

unor obiecte necunoscute, dar „misterioase". În mod analog, în cunoaș-
terea istorică atribuirea unui rol mai mare sau mai mic unor obiecte
date, unor indivizi, grupe sau evenimente derivă din totalitatea cunoș-
tințelor mele. Un istoric care nu are prea multe cunoștințe comparate
și, prin urmare, nu valorizează evenimentele „prea bine", este înclinat
să atribuie un rol exagerat istoriei unei regiuni, unei țări, unor indivizi
sau unor evenimente cercetate de el.

Referitor la cercetarea istorică, trebuie menționat că poziția rela-
tivistă nu-și întemeiază scepticismul pe afirmația conform căreia cunoaș-
terea istorică este „relativă" (subiectivă, condiționată etc.), deoarece ea
depinde într-un fel de cunoștințele generale, ci susține, în primul rînd,
că este neobiectivă, fiind interpretată prin sistemul de valori profesat de
subiectul cunoscător. S-ar putea spune că relativismul, după ce a rele-
vat în cunoașterea istorică, ca și în alte tipuri de cunoaștere, rolul cunoș-
tințelor înțelese ca un ansamblu de enunțuri despre realitate (care au o
valoare logică determinată, de adevăr-fals), atribuie în mod deosebit cu-
noașterii istorice — spre deosebire de cunoașterea din științele exacte —
faptul că se conduce, în plus, după un sistem de valori (avînd la bază ca-
tegoriile bun-rău, folositor-dăunător, progresist-reacționar etc.), ceea ce
nuanțează cunoașterea. Faptul că în cunoașterea istorică se interferează,
într-un mod cu totul particular, aceste două trăsături constituie — după
relativiști — un obstacol în calea întemeierii în istorie a unei cunoașteri
despre care am putea spune că este adevărată. Deoarece cunoștințele
despre realitate, după cum am văzut, depind în mare măsură de poziția
socială a subiectului cunoscător, care constituie baza formării unui sistem
determinat de valori, relativiștii vorbesc adesea despre deformarea cu-
noașterii datorată condițiilor de viață sau, mai abstract — a cunoașterii
trecutului de către prezent, ceea ce conduce, după cum am văzut, la con-
siderarea oricărei istorii ca istorie contemporană (de exemplu, B. Croce).

Această poziție este o consecință a opiniei despre natura specifică a
cercetării istorice, spre deosebire de cercetarea din domeniul științelor
exacte, provenită mai întîi dintr-o reacție antipozitivistă. De fapt, atrăgînd
atenția în mod just (deși exagerat) asupra dependenței cunoașterii isto-
rice de sistemul de valori profesat de subiectul cunoscător, relativiștii
consideră o problemă comună a tuturor științelor ca fiind specifică pen-
tru istorie. Opinia împărtășită, printre alții, de H. Rickert, că unele științe
sînt evaluative și alte neevaluative, care constituie un exemplu pentru
această poziție, a fost destul de răspîndită și este întîlnită și azi.

Valorizarea stă la baza fiecărei științe, atît naturale, cît și sociale[31],
și nu poate fi altfel deoarece știința este opera unui om care trăiește în
societate. Omul a trebuit mai întîi să ajungă la concluzia că merită să se
ocupe de căutarea adevărului și acest lucru (deci atribuirea de valoare)
a constituit punctul de pornire pentru a întreprinde cercetări științifice;
orice încercare de a separa lumea științei (indiferent de ce disciplină este
vorba) de lumea valorilor sau de a contrapune una alteia eșuează încă de
la acest punct de plecare. Unii metodologi subliniază destul de puternic
acest fapt. K. Kaufmann, de exemplu, afirmă că activitatea științifică
poate fi concepută, printre altele, ca o aspirație spre realizarea unor sco-
puri care nu pot fi „definite exclusiv în termenii modului de cercetare".
Pentru un savant, un astfel de scop poate fi aspirația spre creșterea bu-
năstării și fericirii omenirii, obținerea siguranței materiale și a prestigiu-
lui social pentru sine sau, în fine, satisfacția dată de cercetările științifice
întreprinse[32]. Toate deciziile din știință, chiar și cele aparent complet
libere de orice valorizare, pot fi reduse, în ultimă analiză, la un astfel de

scop general, indiferent cum este el formulat, datorită căruia s-a întreprins cercetarea ştiinţifică. Să zicem că, făcînd o experienţă de chimie, mă decid să provoc o reacţie pentru a obţine un anumit efect; atunci, întrebat cu privire la motivele acestei decizii, trebuie să ajung la „decizia de bază"[33], care m-a făcut să întreprind cercetarea.

Punctul de pornire comun nu semnifică însă lipsa totală de deosebiri între ştiinţe din punctul de vedere al raportului lor faţă de valoare; aceste deosebiri nu constau totuşi în faptul că unele ştiinţe sînt independente de orice valorizare, iar altele sînt legate de lumea valorilor (ca, de exemplu, istoria), ci în gradul de manifestare a acestei legături.

În scopul unei analize mai exacte a acestei probleme, este necesar să se menţioneze că deciziile luate în cercetare (care în practică se reduc la o selecţie a lor) sînt influenţate concomitent de cîteva sisteme de valorizare, care se deosebesc prin gradul de generalizare. Acestea pot fi sisteme de valori universale, de valori de grup (printre care valorile de clasă predomină) sau de valori individuale[34]. Valorile universale (identificate cu valorile absolute, deci anistorice, enunţate, după cum am menţionat, de H. Rickert, în cursul luptei cu istorismul german) sînt acceptate în general de toţi, ceea ce nu înseamnă că fiecare acceptă în orice clipă toate valorile universale, ci numai faptul că le acceptă în general, independent de poziţia sa de grup (de clasă). De exemplu, cineva poate considera că aspiraţia de îmbunătăţire a existenţei materiale este mai importantă decît cea a obţinerii unei satisfacţii prin muncă, iar altcineva se va putea interesa mai mult de ocrotirea sănătăţii sale decît de îmbunătăţirea situaţiei materiale — deşi pe toate acestea le includem în sistemul de valori universale. În acest sistem trebuie incluse şi scopurile cercetării ştiinţifice enunţate anterior. În domeniul valorilor universale care stau la baza deciziilor atît în ştiinţele sociale (deci şi în ştiinţa istoriei), cît şi în cele naturale, procesul de valorizare are un caracter convergent, dar el nu apare „în exterior" ca atare[35].

Pentru realizarea valorilor universale este necesar să se întreprindă anumite acţiuni. Deoarece într-o societate împărţită pe clase şi straturi sociale, situaţia diferită a acestor clase şi straturi sociale determină acţiuni adesea diferite, deşi îndreptate spre atingerea aceluiaşi ţel general, se formează din acest motiv anumite valori acceptate de un grup (adică de majoritatea membrilor săi) care se pot deosebi de valorile acceptate de alt grup social. De exemplu, pentru realizarea următoarei valori universale (deci a unui ţel general): „trebuie să-mi îmbunătăţesc propria situaţie materială sau cel puţin să n-o înrăutăţesc", un capitalist va recunoaşte o valoare de grup care-i impune să apere capitalismul, iar un muncitor sau, în general, un salariat — o valoare care-i impune să combată acest sistem. Valorile de grup (sau chiar cele de clasă) nu trebuie să fie neapărat contradictorii. De exemplu, realizarea valorii universale: „îngrijeşte-ţi sănătatea" — impune, indiferent de grupul social, luarea unor măsuri similare (de exemplu, măsuri de igienă). Printre valorile de grup se pot distinge, deci, valori care sînt o simplă transpunere sau acceptare de către grup a valorilor universale (valori de grup 1) şi valori care sînt o transformare necesară a acestor valori universale la situaţia grupului pentru a ajunge la valori universale (valori de grup 2). În concluzie, valorile de grup 1 şi valorile de grup 2 dau un sistem de valori de grup care constituie baza procesului de valorizare întreprins de membrii grupului. Un savant ca membru (obiectiv sau subiectiv) al unui grup social acceptă în general sistemul de valori recunoscut de acel grup. În cursul realizării valorilor de grup 1 de către savanţii care aparţin unor grupuri

sociale diferite avem de-a face cu o valorizare convergentă, la fel ca în cazul valorilor universale.

În schimb, tendinţa de realizare a valorilor de grup 2 poate fi corelată cu o valorizare divergentă a aceloraşi fapte de către savanţii care aparţin unor grupuri sociale diferite, iar acest fapt poate avea o influenţă (mai mult sau mai puţin conştientă, uneori intenţională) asupra efectelor cercetării efectuate de ei[36]. Dacă un savant consideră că trebuie menţinut sistemul capitalist (pentru că-l apreciază ca pozitiv), iar altul este pentru abolirea acestui sistem, atunci aceste valorizări divergente de grup (în acest context grupurile sînt luate în accepţiunea de clase sociale) îşi pun cu siguranţă amprenta cel puţin pe operaţia de selectare ştiinţifică făcută de aceşti savanţi. Nu toate faptele însă, în lupta pentru realizarea valorilor de grup, sînt fapte divergente. Valorizarea convergentă intervine în general în cazul fenomenelor naturale (spre exemplu, în cazul inundaţiilor, care înrăutăţesc situaţia materială, sînt apreciate în mod negativ de diversele clase sociale, ceea ce le face pe toate să se angajeze în acţiuni preventive), iar valorizarea divergentă în general cînd este vorba de fapte sociale (de exemplu, în cazul unei greve, care este apreciată în mod diferit de un adversar şi de un adept al sistemului capitalist). Există însă unele fenomene naturale care sînt evaluate divergent de diferitele clase sociale (de exemplu, o recoltă care influenţează scăderea preţurilor), după cum există şi fapte sociale care sînt evaluate convergent (de exemplu, în multe cazuri de creştere a venitului naţional pe cap de locuitor sau cînd e vorba de victoria ţării proprii într-un război de apărare). Ideea unei „poziţii" diferite faţă de valorile ştiinţelor naturii, pe de o parte, şi faţă de cele ale ştiinţelor sociale (cu istoria în frunte), pe de altă parte — derivă din convingerea că ceea ce se petrece în lumea naturii este evaluat convergent (sau, cu alte cuvinte, nu se evaluează deloc), iar ceea ce se petrece în viaţa socială — se evaluează divergent. Acest punct de vedere este în mare parte justificat. În plus, dat fiind că valorile de grup 2 (în special cele de clasă) se referă, în general, la lumea socială, identitatea obiectului cercetării creează posibilitatea ca ele să influenţeze mai mult cercetarea în ştiinţele sociale decît în cele naturale. Cu toate acestea, nu se poate trage o linie de demarcaţie „de valoare" între aceste ştiinţe. Ambele grupe de ştiinţe sînt influenţate atît de lumea valorilor de grup convergente, cît şi de cea a valorilor de grup divergente.

Sistemul valorilor individuale este şi mai complicat decît sistemul valorilor de grup. El se compune din valorile universale acceptate de individ (prin intermediul valorilor de grup 1), din valorile de grup 2 şi din valorile strict individuale. Aceste din urmă valori se corelează cu experienţa individului şi cu structura lui psihică. În mod obişnuit ele pot fi deduse din valorile universale sau de grup 2, deşi unele pot fi în contradicţie cu celelalte. De exemplu, aprecierea negativă a fumatului o includem în valorile individuale legate de experienţa individului (bineînţeles — nu neapărat de faptul că individul dat fumează), iar aprecierea deosebită a acţiunilor riscante o atribuim valorilor individuale legate de structura psihică a individului. Valorile individuale exercită o egală influenţă asupra cercetărilor pe plan social şi asupra celor care privesc lumea naturală. De exemplu, aprecierea negativă a fumatului din partea unui cercetător în domeniul medicinii se poate reflecta în interpretarea pe care el o dă frecvenţei cazurilor de cancer pulmonar, iar elogierea (sau condamnarea) riscului se poate reflecta în aprecierea (mai mult sau mai puţin pozitivă) a unei personalităţi din trecut, examinată de istoric.

În concluzie, toate valorile (universale, de grup și individuale caracteristice) se integrează într-un sistem de valori individuale.

Sintetizînd considerațiunile noastre cu privire la dependența cunoașterii istorice de valori, ajungem la concluzia că această dependență nu constituie o particularitate a istoriei, ea putînd fi întîlnită la orice gen de cunoaștere științifică. Științele naturii nu se deosebesc în mod esențial, din acest punct de vedere, de științele sociale. „Libertatea lor față de valori" este numai prin raport cu o parte din valorile de grup (e vorba de valorizarea divergentă de grup 2), iar valorile universale, de grup 1, convergente de grup, precum și valorizarea individuală proprie se aplică la toate științele. Dar, independent de această concluzie, trebuie adăugat că, într-o societate împărțită în clase, întreaga știință, deci atît științele naturale, cît și cele sociale au funcție de clasă, deoarece ele sînt instrumentele de acțiune ale unor clase determinate (sau grupuri sociale). În acest caz știința are rol de ideologie și, din acest punct de vedere, nu există diferențe între științe. În prezent, de exemplu, sîntem martorii imensului rol ideologic pe care-l joacă dezvoltarea științelor tehnice.

Aceste concluzii îndreptate împotriva relativismului epistemologic atribuit numai științelor sociale și, în special, istoriei, nu semnifică — după cum am mai afirmat — o extindere a relativismului asupra întregii cunoașteri științifice, adică negarea obiectivității ei și, deci, „lichidarea" problemei în acest fel. Tot timpul am discutat despre un relativism care ar putea fi numit „relativism absolut". În lumina lui, istoria apare ca o „creație" a istoricului care construiește trecutul, o „mărturisire a credinței" sale, o istorie în fapt contemporană, incapabilă să ajungă la adevăr. În locul relativismului absolut nu se putea propune, pe de altă parte, opusul lui, adică pozitivismul, deoarece — după cum am mai arătat — el simplifică nepermis procesul de cunoaștere. Am dori însă, în lumina celor afirmate pînă acum, să exprimăm un punct de vedere care ar putea fi denumit „relativism moderat" sau „dialectic". Acest relativism, recunoscînd legătura cunoașterii științifice cu lumea valorilor (și în general cu cunoștințele subiectului cunoscător), nu-și exprimă, ca relativismul absolut, pesimismul față de influența ireversibilă deformantă a acestei relații asupra efectelor cunoașterii, adică față de posibilitatea existenței unei istorii obiective, care să permită deci un discurs adevărat și verificabil[37]. Aceasta nu exclude, evident, faptul că în practică s-au putut întîlni și exemple de istorie scrisă după modelele pe care relativismul absolut le atribuie istoriei în general.

Pentru a susține tezele relativismului moderat se pot propune trei argumente care indică limitele „fluidității factorilor variabili ai cunoașterii:

1) caracterul neuniform al impactului poziției sociale a cercetătorului asupra efectelor cunoașterii;

2) valorizarea de grup specifică a savanților;

3) extinderea și unificarea cunoștințelor istoricilor provenite din afara izvoarelor.

În timp ce relativismul absolut admite, în mod unilateral, numai influența negativă (deformantă) a poziției sociale a cercetătorului asupra efectului cunoașterii, pentru relativismul dialectic această influență poate fi negativă sau pozitivă, în funcție de caracterul acestei poziții sociale. În unele etape ale dezvoltării istorice, clasele promotoare ale progresului social se schimbă. După interesele pe care le au, acestea își schimbă raporturile existente, ceea ce le face să investigheze pe cît posibil sub toate aspectele realitatea existentă. Nu este deci suficient să se

constate influența poziției sociale asupra procesului de cunoaștere, trebuie să se constate dacă e în interesul cercetătorului (ca membru al unei clase sociale determinate) să descopere adevărul sau, dimpotrivă, să îngreuieze calea spre el. „Cu cît mai mult devine imparțială, cu atît știința este mai apropiată de interesele și aspirațiile muncitorilor" — scria K. Marx, care nu o dată s-a referit la păstrarea imparțialității în cercetare[38].

În ceea ce privește valorizarea divergentă de clasă, amintită anterior, ea poate fi atenuată în cazul cercetărilor științifice, deoarece savanții formează un grup social determinat, care are propriile sale valori. Pe baza anumitor valorizări generale care au loc în cadrul acestui grup iau naștere unele sisteme determinate de valori de grup, caracteristice pentru cercetătorii diverselor discipline științifice, inclusiv pentru istorici. „Republica savanților" *(Respublica docta)*, deși este în continuare împărțită pe clase, produce treptat tot mai multe norme comune care nu pot fi încălcate fără riscul de a compromite numele de savant. Acestea sînt imperativele unei cercetări oneste, presupunînd claritate, raționament științific, precizie, competență, critică severă etc. Deși aceste norme nu exclud deosebirile în selecția științifică, ele schițează totuși destul de clar o limită, după care urmează falsul tendențios ce deformează imaginea realității. Aceasta nu împiedică, evident, faptul ca produsele pseudoștiințifice realizate dincolo de această limită să nu aibă aparența exterioară a unei lucrări științifice, dar astfel de lucrări nu pot să compromită știința istoriei, care tinde spre obiectivitate.

În timp ce primul argument se opunea interpretării „fataliste" a poziției de clasă, iar al doilea indica unele mijloace tehnice atenuînd divergențele valorizărilor de grup, al treilea argument are o sferă de influență mult mai largă. Am spus că efectele cunoașterii istorice (făcînd abstracție, în continuare, de calitatea izvoarelor) depind de bagajul de cunoștințe conceput în sens larg (deci inclusiv sistemele de valori) cu care pornește istoricul în cercetare, deci de cunoștințele, denumite de noi, provenite din afara izvoarelor. Există astfel posibilitatea nelimitată de îmbogățire și de clasificare a acestor cunoștințe, ceea ce poate asigura treptat o convergență tot mai mare (la un moment dat) a rezultatelor cercetărilor. În momentul în care istoricii se vor folosi de realizările altor științe și, în acest mod, își vor îmbogăți noțiunile generale cu care pornesc în cercetare, se vor forma anumite structuri teoretice comune care vor face imposibilă apariția unor importante divergențe în rezultatele cercetărilor. O parte din științele naturii (de exemplu, fizica) posedă deja un astfel de aparat teoretic general acceptat. Aceasta nu înseamnă că ele au un nivel superior de dezvoltare, ci demonstrează numai o mai mare complexitate a obiectului cercetării în științele sociale, care impune proceduri și etape de dezvoltare diferite.

Unul din principalele argumente în sprijinul obiectivității istoriei îl constituie cunoștințele provenite din afara izvoarelor. După cum vom vedea în continuare, cînd vom analiza conceptul de adevăr în istorie (deci țelul spre care tinde istoria obiectivă), ca și conceptul cunoștințelor provenite din afara izvoarelor, nu există obstacole insurmontabile pentru a asigura obiectivitatea științei istoriei. Avînd în vedere că ar fi absurdă premisa conform căreia se va ajunge cîndva la un bagaj de cunoștințe provenite din afara izvoarelor pe deplin omogen al istoricilor — nu se va vorbi de o obiectivitate absolută. Prisma prin care savanții vor observa formele și culorile lumii vor fi întotdeauna diferite (din rațiuni lesne de înțeles, ca, de exemplu, experiențele personale diferite). Aceasta înseamnă că descrierea unui fapt dat (sau a unui sistem) realizată de istori-

cul A se va deosebi, în ciuda cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor în principiu comune, de descrierea analoagă realizată de istoricul B. De la un anumit moment al dezvoltării ştiinţei istorice vom considera acest fapt ca un factor pozitiv al cercetării, care duce treptat spre o imagine obiectivă (adevărată) a istoriei. Vom scrie mereu istoria *ex novo*, dar nu pentru că este o „creaţie subiectivă a istoricului“, incapabil să descopere adevărul, ci pentru că, pe măsura scurgerii timpului, se vor acumula cunoştinţele provenite din afara izvoarelor individuale şi comune tuturor istoricilor care se vor apropia de adevăr. „Obiectiv înseamnă întotdeauna «omeneşte obiectiv» — scria A. Gramsci — ceea ce înseamnă să corespundă strict definiţiei «subiectiv din punct de vedere istoric», în schimb «obiectiv» echivalează cu «universal subiectiv»“[39].

6. Adevărul în istorie

Se pune întrebarea ce este adevărul în concepţia relativismului dialectic şi care este raportul dintre acest concept şi conceptul probabilităţii folosit adesea cu referire la istorie. Potrivit relativismului moderat, istoricul ajunge în cercetările sale ştiinţifice la un adevăr relativ (adevăr parţial), ceea ce constituie o etapă în drumul spre obţinerea concordanţei absolute a aserţiunilor exprimate cu realitatea (izomorfism ideal), deci spre aşa-numitul adevăr absolut. La rîndul său, acesta este un concept limită, o idealizare. Avînd în vedere infinita complexitate a realităţii naturale şi sociale care este în continuă schimbare, noi doar tindem spre adevărul absolut. Concordanţa cu realitatea este o măsură a adevărului relativ, dar admitem de la început că în orice formă de cunoaştere această concordanţă nu este absolută, ci numai relativă. Din punct de vedere metodologic, conceptul de adevăr (fără atribut) include şi conceptul de adevăr relativ şi pe cel de adevăr absolut. El este necesar în metodologie pentru formularea scopului cunoaşterii ştiinţifice.

Unul dintre principiile metodologice (şi logice) fundamentale, cel care susţine că noţiunea de adevăr se aplică numai la propoziţii (adică numai propoziţiile pot fi adevărate sau false, deci conforme sau neconforme cu realitatea), reclamă unele modificări în domeniul istoriei. În istorie, în cazul unor consideraţii metodologice majore este necesar să se vorbească nu numai despre adevărul sau falsitatea propoziţiilor, ci şi despre adevărul sau falsitatea naraţiunii istorice, deci a succesiunii de propoziţii care creează imaginea istorică (cf. cap. XXIII). Nu ne interesează numai, de exemplu, dacă propoziţiile separate ca: „Bastilia a căzut la 14 iulie 1789“; „Constituţia din 1791 înseamnă victoria ideilor revoluţionare“ etc. sînt adevărate, deci conforme cu realitatea, ci şi dacă întreaga „imagine“ a revoluţiei franceze (sau a unui fragment al ei) cuprinsă în lucrarea unui autor sau a altuia este adevărată. Se ştie prea bine că într-o naraţiune istorică o sumă de propoziţii adevărate poate să nu însemne deloc o imagine generală adevărată. În istorie se poate admite ca reală situaţia cînd sîntem înclinaţi să fim de acord cu toate propoziţiile despre faptele cuprinse în naraţiune şi totuşi să nu fim convinşi de veridicitatea întregii relatări. Se poate întîmpla şi ca unele propoziţii false incluse în naraţiune, alături de cele adevărate, să nu submineze imaginea istorică adevărată. Ştiind că unele propoziţii ale naraţiunii sînt false, sîntem tentaţi, cu toate acestea, să vorbim despre veridicitatea naraţiunii. De aici rezultă necesitatea ca în consideraţiile metodologice asupra istoriei să se folosească, alături de valoarea logică a propoziţiilor, şi conceptul de valoare logică a naraţiunii (imaginii)[40]. O

istorie obiectivă nu tinde spre adevărul propoziţiilor, ci în primul rînd spre veridicitatea naraţiunii; ea urmăreşte cu precădere ca structura realităţii şi procesele istorice să fie reconstituite conform cu desfăşurarea lor. Evident, nu toţi îşi dau seama de importanţa naraţiunii şi de aceea, parcurgînd numeroase studii critice ale unor lucrări de istorie, întîlnim deseori în ele numai consideraţii referitoare la valoarea logică a unor propoziţii separate, şi nu la cea a întregii naraţiuni, ceea ce, evident, face imposibilă aprecierea corectă chiar şi a unor lucrări serioase[41]. Este clar că, în orice caz, trebuie să fie vorba atît de aprecierea veridicităţii propoziţiilor, cît şi de cea a veridicităţii naraţiunii — deoarece numai acest întreg ne oferă o idee asupra contribuţiei cercetătorului respectiv la cunoaşterea realităţii.

Se ridică însă o întrebare fundamentală: ce este o naraţiune adevărată? Rămînînd la definiţia aşa-zisă clasică a adevărului, răspundem în general că ea trebuie să fie, ca şi în cazul propoziţiilor, o naraţiune conformă cu realitatea. Ce înseamnă însă „conform cu realitatea“ în cazul naraţiunii istorice? Raportată la o singură propoziţie, această întrebare nu ridică nici o problemă, dar cînd este vorba de naraţiune ea dă naştere la probleme extrem de complicate. Se pot da cel puţin trei explicaţii posibile conceptului de „naraţiune conform cu realitatea istorică“. Ar putea fi deci o naraţiune:

1) care oferă o descriere fidelă a realităţii (deci foarte detaliată şi compusă din propoziţii adevărate);

2) care, fără a oferi o descriere prea detaliată, nu conţine însă nici propoziţii în contradicţie cu realitatea;

3) care, fără a oferi o descriere foarte detaliată, nu numai că nu conţine propoziţii în contradicţie cu realitatea, dar oferă în plus o interpretare integrală, deci cu o structură interioară, care, în raport cu realitatea, se află în relaţie de izomorfism, adică într-o corespondenţă (mai mult sau mai puţin) „exactă“.

Prima explicaţie trebuie respinsă de la început, nu numai din cauza imposibilităţii fizice (independent de lipsa izvoarelor) de a descrie în detaliu realitatea, ci şi pentru că istoria (ca ştiinţă) nu este o cronică (cf. cap. XXIII). Cerinţele celei de-a doua explicaţii sînt prea mici; ele pot fi suficiente pentru un adept al modelului de cercetare erudit, care se preocupă de obţinerea unui număr pe cît posibil mai mare de propoziţii adevărate riguros stabilite critic. Explicaţia a treia a fost din necesitate formulată numai în mod foarte general şi intuitiv. Ea include, după cum se poate cu uşurinţă observa, postulatul unei istorii care-şi îndreaptă simultan atenţia asupra structurii şi dinamicii sistemelor, care explică deci dezvoltarea (scrisă, prin urmare, după modelul dialectic — cf. cap. IX).

În descrierea (naraţiunea) referitoare la sisteme mai mari sau mai mici (sau la elementele lor) trebuie să se ţină cont de forţele care pun în mişcare sistemul şi de locul elementelor în acest sistem. Realizarea unei astfel de cerinţe reclamă, evident, cunoştinţe provenite din afara izvoarelor tot mai complete şi de calitate, fiindcă numai cu ajutorul unor astfel de cunoştinţe se pot crea imagini adevărate din propoziţiile adevărate separate. Din aceste consideraţii rezultă o concluzie destul de paradoxală: posibilitatea de a admite că pe parcursul dezvoltării cunoaşterii istorice propoziţiile considerate ca adevărate se transformă în false; reconstituirile istorice care au fost calificate ca naraţiune adevărată, odată cu dezvoltarea ştiinţei istoriei şi, în primul rînd, a cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor, pot să apară ca false din perspectiva în

schimbare a timpului. De asemenea, se poate admite simultan veridicitatea mai multor (dar necontrastante) descrieri (imagini, narațiuni) ale aceluiași fragment din realitatea istorică. În acest caz, multitudinea descrierilor, evident luate împreună, constituie un pas înainte în cucerirea adevărului, cu condiția să satisfacă exigențele unei concepții globale. Aceasta se aplică de fapt nu numai la istorie, ci și la alte științe.

În concluzie, se poate spune că acest concept „conform cu realitatea“, aplicat la narațiunea istorică, nu înseamnă numai atribuirea etichetei „așa s-a întîmplat în realitate“ (care este valabilă în cazul propozițiilor separate), ci și o determinare suplimentară a modului în care trebuie interpretată această „realitate“. În acest punct distingem strînsa legătură între considerațiile din sfera metodologiei pragmatice a istoriei, pe de o parte, și a celei obiective, pe de altă parte. Înțelegerea acestei „realități“ (într-o etapă dată a dezvoltării științei) aparține sferei metodologiei obiectuale (cf. partea a III-a a acestei lucrări).

În ce mod ajungem totuși la afirmația că anumite propoziții (sau o narațiune istorică) sînt adevărate sau false, sau, folosind o altă terminologie: au ele o semnificație (un sens)? Ne aflăm însă abia la începutul cercetării trecutului; cum putem deci să demonstrăm în cursul acestei cercetări — conform cu exigențele definiției clasice a adevărului — că propozițiile corespund adevărului, că sînt în acord cu ceva ce încă nu cunoaștem? Pe de altă parte, dacă am cunoaște această realitate, n-ar mai fi necesară studierea ei.

Odată cu dezvoltarea cercetării științifice s-au format unele reguli de stabilire directă sau indirectă a valorii logice a propozițiilor, denumite și criterii, adică moduri de diferențiere a propozițiilor adevărate de cele false. Aceste reguli se aplică perfect și în cercetările istorice. Trebuie să menționăm însă că nu ne interesează aici regulile semantice (așa-numitele matrice de adevăr) care arată că valoarea de adevăr a expresiilor compuse depinde de valoarea de adevăr a propozițiilor simple care le compun.

Dintre regulile care ne interesează aici, cea mai mare însemnătate trebuie s-o acordăm criteriului practicii, deoarece numai acest criteriu ne permite să stabilim raportul dintre o propoziție despre realitate și realitatea însăși; acesta mai poate fi denumit de aceea și criteriu semantic. Toate celelalte criterii au fie un caracter sintactic — ocupîndu-se de propoziții în sine sau de relațiile dintre propoziții, fie un caracter pragmatic — în care caz se caracterizează raportul dintre propoziții și persoanele care formulează aceste propoziții, în ultimă instanță ele trebuind să se conformeze criteriului practicii.

Criteriul practicii, care este totodată singura modalitate de verificare directă a adevărului, deoarece depășește orice enunț stabilind un „contact“ direct cu realitatea, poate fi interpretat fie ca un criteriu general care, pe baza constatării eficienței acțiunilor umane, permite demonstrarea veridicității oricăror judecăți și propoziții despre realitate, fie ca un criteriu de lucru, care servește în practica cotidiană de cercetare.

Criteriul practicii în prima sa accepțiune este modul cel mai general de verificare a apropierii omului de adevăr. El este criteriul fundamental al tuturor științelor. Omul transformă treptat lumea, servindu-se în egală măsură de realizările științelor naturii și ale științelor sociale, iar dacă în această transformare obține rezultate, aceasta înseamnă că el se bizuie pe cunoștințe adevărate, în principiu, achiziționate în cursul

procesului de cunoaștere (atît în sfera științelor naturale, cît și în cea a științelor sociale). Nu ne putem imagina o dezvoltare impetuoasă a tehnicii contemporane fără existența unei societăți organizate, care-și bazează propria activitate pe cunoașterea realității sociale și care își înregistrează acțiunile. Rolul istoriei în aceste transformări este deosebit: ea colaborează, împreună cu alte științe sociale, la cunoașterea societății și la descoperirea unor legi și, în plus, ea însăși servește ca memorie socială. Să ne închipuim pentru o clipă că lumea, așa cum o cunoaștem, există abia de 5 minute, deci că nu există istorie și nici istorici, care ar putea spune ceva despre trecut. În mintea oamenilor se va face vid. Toate conceptele formate de-a lungul secolelor își vor pierde sensul; va dispărea baza oricărei activități, cu excepția funcțiunilor vitale cotidiene etc. Încercînd în continuare să ne imaginăm ce s-ar întîmpla, s-ar ridica în fața ochilor noștri o viziune apocaliptică a lumii, aflată în marasm și stagnare. Faptul că lumea diferă de această viziune constituie, printre altele, încă o dovadă a veridicității cunoașterii istorice.

Totuși, avem de-a face aici cu un criteriu foarte general, care nu poate fi absolutizat. Merită amintit că V. I. Lenin scria: „criteriul practicii prin el însuși nu poate niciodată confirma sau infirma vreo reprezentare a omului. Acest criteriu este îndeajuns de «nedefinit» pentru a nu îngădui cunoștințelor omului să se transforme în ceva «absolut»“[42].

În activitatea științifică cotidiană (atît în istorie, cît și în alte științe) aplicăm în schimb destul de mult criteriul neprofesional, general, al practicii, care ne permite să apreciem (deși nu în sens absolut, adică definitiv) adevărul (sau falsitatea) unor propoziții separate. Identificăm acest criteriu cu așa-numita decidabilitate empirică sau de observație a propozițiilor, realizînd, evident, caracterul relativ al acestuia. În acest context poate fi citat Engels, care scria: „în momentul în care facem uz de obiecte în funcție de calitățile lor percepute supunem unui test infailibil exactitatea sau inexactitatea percepțiilor noastre senzitive“[43]. Acest criteriu poate fi larg aplicat în științele experimentale, dar este adesea aplicat și în alte științe, inclusiv în istorie. Istoricul se servește de acest criteriu (de obicei împreună cu alte criterii) acolo unde apare posibilitatea verificării empirice imediate a propoziției. Natural că propozițiile care au fost odată verificabile empiric pot să nu mai fie în prezent. Totuși, adesea, cînd obiectul nu comportă (practic) modificări, propozițiile despre el își păstrează decidabilitatea empirică. Acest obiect poate, de asemenea, odată cu schimbarea sferei conceptului de observabilitate (această schimbare s-a produs, de exemplu, prin folosirea microscopului electronic), să evidențieze posibilități „ascunse“ pînă atunci de confruntare empirică a concordanței ipotezei cu realitatea.

De exemplu, propoziția: „Acest document a fost emis în anul 1624“ poate fi supusă criteriului practic de verificare (al decidabilității empirice) prin examinarea vizuală a documentului (verificarea datei, a hîrtiei, a scrisului etc.). În mod similar, propoziția „Constituția din 3 Mai conține numai un paragraf dedicat țăranilor“ poate fi socotită ca adevărată prin confruntarea cu textul Constituției. În mod analog, o vizită la un muzeu permite verificarea adevărului multor propoziții referitoare, de exemplu, la cultura materială.

După cum știm, limitarea la acest criteriu, susținută de adepții empirismului logic (denumit și verificaționism), a scos în afara propozițiilor cu sens toate celelalte propoziții care nu se supuneau unei verificări empirice pozitive, ceea ce s-a dovedit fatal pentru dezvoltarea științei. S-a constatat că știința, dorind să rezolve probleme complicate și difi-

cile, nu poate să fie încorsetată de fiecare dată de cerința respectării principiului observației și al verificării empirice. Această constatare a fost deosebit de importantă pentru istoria „amenințată" de empiriști.

Metodele indirecte de demonstrare a veridicității (sau falsității) propozițiilor, care îndeplinesc un rol fundamental aici, pot fi caracterizate, în general, ca o fundamentare a propozițiilor prin confruntarea lor reciprocă sau, cu alte cuvinte, prin confruntarea unor enunțuri noi cu cunoștințele precedente (seturi de propoziții unanim acceptate). Aici putem avea în vedere fie posibilitatea deducerii propozițiilor noi din cele deja acceptate, fie posibilitatea acceptării lor pe baza propozițiilor considerate a avea valabilitate științifică. E posibil să recunoaștem astfel de propoziții mai întîi la un singur cercetător, apoi la grupul sau la totalitatea savanților. În istorie s-a dezvoltat o modalitate destul de complicată de fundamentare a propozițiilor (strîns legată de altfel de modalitatea formulării lor), de care ne vom ocupa îndeaproape în capitolele următoare. Ea include atît examinarea autenticității și credibilității izvoarelor, cît și întreaga gamă a modalităților de stabilire directă și indirectă a faptelor, de explicare cauzală — fără a exclude „acțiunea" constantă a cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. Aici ne limităm să spunem cum stau lucrurile în general în istorie, eventual la ce fundamentare avem dreptul să ne gîndim în cazul propozițiilor supuse numai modului indirect de demonstrare a veridicității lor. Aceasta reclamă cîteva considerațiuni asupra probabilității în istorie.

7. Conceptul de probabilitate în istorie

Termenului de „probabilitate", în jurul căruia are loc o vie discuție, i se atribuie semnificații foarte diferite[44]. Una dintre cele mai importante este cea potrivit căreia se face distincție între probabilitatea care se referă la propoziții și cea care se referă la evenimente. În primul caz ar putea fi inclusă probabilitatea logică (probabilitatea în accepțiunea lui R. Carnap), care se ocupă (în interpretarea pe care o acceptăm aici) de gradul de certitudine cu care pot recunoaște (este vorba aici de o certitudine rațională, conform terminologiei lui J. M. Keynes, sau epistemologică, după B. Russell) propoziția A, dacă am recunoscut propoziția B, sau de probabilitatea psihologică, care dă gradul de certitudine cu care (fără o eventuală referire la cunoștințele posedate) recunosc de fapt o propoziție dată. Probabilitatea logică poate coincide cu probabilitatea psihologică, dar adesea în propozițiile probabiliste (nu numai ale istoricilor) se poate distinge o anume „întărire" a probabilității logice prin cea psihologică.

Probabilitatea prin care se verifică un anumit eveniment corespunde numărului de cazuri ce favorizează acest eveniment multiplicat cu numărul tuturor evenimentelor posibile din aceeași clasă cu evenimentul dat. Dacă se notează cu n numărul de cazuri ce favorizează evenimentul A (de pildă, extragerea unei anumite cărți dintr-un pachet de cărți de joc) și cu N numărul tuturor cazurilor posibile (în exemplul nostru — numărul cărților de joc din pachet, inclusiv cartea avută în vedere), atunci probabilitatea cu care poate apărea evenimentul A se exprimă prin formula:

$$P(A) = \frac{n}{N} N$$

Măsura probabilității obținute pe baza acestei formule se înscrie în intervalul 0 — 1, cazul A = 1 însemnînd că avem de-a face cu evenimente certe.

Probabilitatea de a extrage o carte anume dintr-un pachet de 52 cărți de joc va fi deci:

$$P(A) = \frac{4}{52} 52$$

Aceasta este definiția clasică a probabilității. Există însă și o altă definiție a probabilității evenimentelor: definiția statistică sau de frecvență. În acest caz se operează cu conceptul de evenimente favorabile și de evenimente posibile, deci care nu sînt cunoscute dinainte. Probabilitatea ca evenimentele să aibă loc poate fi stabilită în acest caz numai pe cale experimentală (de exemplu, printr-o extragere cu șanse multiple). Probabilitatea de frecvență este deci frecvența relativă cu care evenimentele A au loc dintr-un număr mare de alte evenimente. Dat fiind că probabilitatea de frecvență se referă, după părerea tuturor autorilor, numai la evenimente de masă, deci care pot fi supuse unor operații statistice, unii dintre acești autori (de exemplu R. von Mises), reținînd că istoria se ocupă de fapte individuale, consideră că probabilitatea de frecvență se poate aplica numai în științele naturii (și în matematică).

Apare astfel limpede asimetria tipurilor de probabilitate: probabilitatea logică (și psihologică) se aplică la ansamblul propozițiilor despre evenimente (și deci, indirect, la toate evenimentele), iar probabilitatea statistică (adică empirică) numai la evenimentele de masă. Limbajul istoricilor (care imită în acest caz limbajul curent) prezintă o lacună care se manifestă cu deosebită claritate: lipsa unui concept de probabilitate care să se refere la evenimentele singulare. După cum vom încerca să demonstrăm în continuare, acest concept de probabilitate frecvent în știința istoriei poate fi interpretat ca frecvență.

Istoricii se folosesc de toate conceptele de probabilitate menționate pînă acum, ele apărînd ca legitime în domeniul istoriei. Pentru moment, avem în vedere modalitățile de a demonstra valoarea logică a propozițiilor, ne va interesa în principal probabilitatea logică ce caracterizează propozițiile, iar nu evenimentele. Ne vom strădui însă să demonstrăm că probabilitatea logică se află în strînsă legătură cu probabilitatea empirică.

În știință există două interpretări diferite ale probabilității logice. Prima dintre ele (de exemplu, H. Reichenbach în filozofie, P. Vandryès în istorie) consideră probabilitatea logică ca o categorie semantică, identică cu adevărul și, deci, ca o măsură (grad) a veridicității propozițiilor sau ca o măsură a aproximării de către acestea a realității. În această accepțiune conceptele „fals — probabilitate — adevăr" formează un singur șir și, în consecință, o certitudine (propoziția A în comparație cu alte propoziții, respectiv cu anumite cunoștințe); certitudinea veridicității se identifică aici cu adevărul însuși.

A doua interpretare (J. M. Keynes, B. Russell, R. Carnap, J. Nicod, K. Ajdukiewicz) evită această confuzie conceptuală, tratînd probabilitatea logică nu ca un grad al veridicității, ci ca un grad de certitudine rațională a adevărului propoziției (fundamentat în mod inductiv). În această interpretare, coordonata fals-adevăr este diferită de coordonatele diverselor grade de probabilitate. Recunoașterea unei propoziții ca fiind în mod probabil certă nu înseamnă în acest caz posibilitatea auto-

mată de a o socoti ca adevărată. Din definiția probabilității logice formulată la începutul acestui paragraf rezultă că noi considerăm exactă a doua interpretare. În această problemă vom mai reveni.

Ambele interpretări sînt de acord cu faptul că un anumit grad de probabilitate a propoziției depinde de gradul ei de fundamentare, numai că în spiritul primei interpretări ajungem dintr-o dată la demonstrarea unui grad corespunzător de veridicitate, pe cînd în spiritul celei de-a doua interpretări, pe parcursul fundamentării obținem numai un grad corespunzător de certitudine a veridicității. În orice caz, se poate constata, în concluzie, că, independent de interpretare, conceptul de probabilitate logică este legat de demonstrarea indirectă a veridicității propozițiilor și reprezintă măsura succesului acestei demonstrații. Sîntem oare „condamnați", acceptînd a doua interpretare, la a defini ca propoziții corespunzător fundamentate numai pe acelea suficient de certe în veridicitatea lor, sau probabile, rezervînd valoarea de adevăr numai pentru propozițiile confruntate direct cu realitatea? Cu alte cuvinte, punem întrebarea dacă nu există cumva posibilitatea de a trece de pe un plan care ar părea pur pragmatic (și sintactic) pe un plan semantic (care examinează raportul propozițiilor cu realitatea). După părerea noastră, există o astfel de posibilitate. Luarea ei în considerare ne permite totodată să ne ferim de tendința de a face știința, în general, și istoria, în particular, mai „exacte" prin eliminarea conceptului de adevăr în favoarea categoriei de probabilitate — cum propun adepții primei interpretări. Această posibilitate nu este luată în considerare nici de a doua interpretare, care subliniază cu putere caracterul analitic al enunțurilor probabiliste (deci care nu vorbesc nimic despre realitate).

Există două argumente care justifică practica istoricilor de a nu diferenția între propozițiile supuse metodelor directe și cele supuse metodelor indirecte de demonstrare a adevărului, deci de a numi adevărate și propozițiile care au o certă veridicitate.

Primul din aceste argumente indică strînsa legătură dintre enunțurile probabiliste și realitatea la care se referă propozițiile și, deci, legătura dintre probabilitatea logică și cea empirică. Să analizăm următoarea propoziție pe care n-am reușit s-o argumentăm suficient pe baza datelor provenite din izvoare: „Zyndram din Maszkowice nu a fost comandant în bătălia de la Grunwald". Această propoziție are un grad suficient de certitudine a veridicității, adică de probabilitate logică. Aprecierea se bazează pe confruntarea propoziției în cauză cu alte propoziții, ca: „În Evul Mediu, în general, oamenii modești ca origine și avere nu-i comandau pe oamenii de rang social superior"; „Zyndram din Maszkowice era un om de condiție relativ modestă"; „După bătălie el nu a primit nici o recompensă" etc., etc. Din propozițiile citate (vom analiza mai detaliat exemplul menționat într-un alt context) rezultă în mod logic (deși cu o mare probabilitate) ipoteza despre Zyndram din Maszkowice.

Afirmația cu privire la probabilitatea logică a propozițiilor nu se bizuie numai pe confruntarea propozițiilor conform căreia ipotezei noastre *I* îi corespunde probabilitatea *p*. Această confruntare n-ar fi posibilă fără existența unei structuri determinate a realității cercetate, care face puțin probabil faptul ca în Evul Mediu un om de origine inferioară să comande oameni de un rang social superior. Tocmai această caracteristică a realității studiate face posibilă în general găsirea unor argumente care permit stabilirea sa; ea este „creatoarea" argumentelor în favoarea sa și stabilește propriile sale limite. Pentru propoziția: „Pi-

ticii au cîștigat bătălia de la Crécy" nu găsim nici o mărturie (acceptabilă) care să-i demonstreze veridicitatea, pentru că faptul expus în propoziție nu putea să aibă loc în limitele realității. Uneori, fără a avea o fundamentare serioasă, enunțăm cîte o ipoteză pe care o considerăm acceptabilă, ba, mai mult, fără a întîlni opoziția altor cercetători. Pe semne că structura general cunoscută a realității studiate face această ipoteză a noastră suficient de probabilă. Ca urmare, sîntem convinși de înaltul grad al veridicității sale, adică enunțăm o propoziție care are o probabilitate logică suficient de mare. Disproporția dintre probabilitatea logică și cea psihologică este determinată în acest caz de lipsa unui număr corespunzător de propoziții acceptate, necesare pentru confruntarea cu ipoteza.

Generalizînd, se poate afirma că fiecare enunț bazat pe probabilitate logică (sau psihologică) poate să aibă un echivalent (model) în probabilitatea empirică, ceea ce nu înseamnă, însă, că afirmația noastră de probabilitate logică este în orice caz similară (simetrică) probabilității, necunoscute nouă, relativă la evenimente. Cu alte cuvinte, probabilitatea poate fi exprimată atît în limbaj obiectiv, cît și în metalimbaj. Probabilitatea logică (sau psihologică) ar constitui deci în metalimbaj echivalentul probabilității referitoare la evenimente. Propoziția „Argumentele prezentate de autor justifică cu mare probabilitate afirmația că Zyndram din Maszkowice nu a fost comandant în bătălia de la Grunwald" se referă la probabilitatea (gradul de certitudine a adevărului) propoziției și nu a realității. Este deci o metaafirmație. Echivalentul ei obiectiv sună astfel: „Este foarte probabil că Zyndram din Maszkowice nu a fost comandant în bătălia de la Grunwald" sau „Este puțin probabil că Zyndram din Maszkowice a fost comandant în bătălia de la Grunwald". S-ar mai putea spune că echivalentul empiric sună astfel: „Zyndram din Maszkowice a fost comandant în bătălia de la Grunwald cu probabilitatea p", așa încît există numai două posibilități: sau a fost ($p = 1$) sau n-a fost ($p = 0$); într-un astfel de caz însă va apărea evidentă diferența dintre gradul necunoscut nouă de probabilitatea reală și gradul de probabilitate atribuit propoziției formulate de noi. Această diferență este măsura ignoranței noastre. Legătura dintre probabilitatea referitoare la propoziții și probabilitatea referitoare la evenimente apare în mod clar în definiția probabilității statistice, pe care K. Ajdukiewicz a transformat-o astfel încît să facă explicită probabilitatea propozițiilor: „Probabilitatea unei propoziții care afirmă că un obiect este A față de o propoziție care afirmă că același obiect este B este egală cu frecvența relativă a obiectelor A între obiectele B"[45].

În multe cazuri s-ar putea calcula, pe baza acestei definiții, probabilitatea propozițiilor.

Conceptul de probabilitate logică care se referă la faptele istorice singulare (precum și la propozițiile despre fapte) poate fi interpretat ca o frecvență, ceea ce, bineînțeles, nu înseamnă că frecvența relativă de apariție a obiectelor (sau a propozițiilor) A în clasa obiectelor B poate fi stabilită numeric în orice situație. Istoricii folosesc adesea, în spiritul acestor intuiții, expresii ca: „puțin probabil", „foarte probabil", „aproape cu certitudine" etc., pe care Giedymin le denumește cvasi-metrice. Se poate spera însă la o mai mare precizie, adeseori numerică, a acestor expresii. Afirmația noastră că probabilitatea evenimentelor singulare poate fi interpretată ca o frecvență se bazează pe faptul, observat în mod just de J. Giedymin, că istoricul este în măsură să stabilească probabilitatea unui eveniment numai dacă se poate referi la anumite propoziții

generale privind o anumită clasă de evenimente în care s-ar include evenimentul examinat. Am spus că este puțin probabil ca Zyndram din Maszkowice să fi fost comandant în bătălia de la Grunwald deoarece acest fapt vine în contradicție cu cunoștințele noastre despre Evul Mediu. Aici confruntarea, după cum este ușor de observat, are caracter de frecvență. De altfel nu vorbim despre altceva decît despre faptul că frecvența relativă de apariție în Evul Mediu a unui comandant de mari bătălii din clasa oamenilor modești ca origine și avere era scăzută, în timp ce frecvența relativă a comandanților care obțineau recompense și care făceau parte din clasa comandanților care învingeau într-o bătălie era mare etc.

Interpretarea în termeni de frecvență a probabilității propozițiilor care privesc un fapt (în cazul nostru propoziția despre Zyndram din Maszkowice) se bazează pe interpretarea în termeni de frecvență, indicată mai sus, a evenimentelor. Ea „transferă", într-un anumit fel, gradul său de probabilitate asupra probabilității propoziției. O propoziție despre un eveniment, după cum am mai spus, poate fi probabilă numai atit cit este probabil faptul la care se referă. Propozițiile bine fundamentate se pot referi numai la fapte care au existat cu adevărat sau care nu au existat. Din faptul puțin probabil al apariției într-o clasă de oameni modești ca origine și avere a unui comandant în marile bătălii ale Evului Mediu derivă faptul puțin probabil de a găsi argumente care să fundamenteze afirmația că un om oarecare de joasă condiție și fără avere a condus într-o mare bătălie oameni de rang mult mai înalt decît el din societatea acelui timp. Deci, în acest caz, a deduce că un om de joasă condiție nu a avut funcția de conducător într-o mare bătălie conduce spre concluzii cu o mare frecvență de a fi adevărate.

Posibilitatea unei argumentări bazate pe realitate nu înseamnă în mod automat o fundamentare pe fapte. Gradul de fundamentare pe fapte (adică de probabilitate a propoziției) depinde de cunoștințele noastre cu care confruntăm aceste fapte. Poate fi vorba aici atit de cunoștințele despre cel care ne informează asupra unui fapt (despre credibilitatea pe care i-o acordăm acestuia), despre un izvor (autenticitatea lui), cît și despre cunoștințele generale ale istoricului (istorice, psihologice, sociologice etc.). Ne putem imagina deci o propoziție adevărată al cărei grad de fundamentare (certitudine a adevărului) să fie foarte mic. Această propoziție însă, odată cu dezvoltarea cunoașterii noastre, are șansa de a fi mai bine fundamentată. Raportarea la cunoștințele noastre, această încercare a noastră a unei fundamentări pe realitate (despre care am mai vorbit) indică frecvența acestei raportări. Dar și o referire la izvor sau la cel care ne informează despre un fapt poate fi interpretată în termeni de frecvență. În acest caz ne interesează frecvența cu care apar informațiile adevărate într-un anumit izvor (eventual într-un anumit tip de izvoare) sau la cel care informează asupra unui fapt în totalitatea informațiilor care ne interesează.

Al doilea argument pe care se întemeiază practica recunoașterii propozițiilor certe în veridicitatea lor (bine fundate), ca propoziții adevărate, constă în raportarea la criteriul general al practicii. Acest criteriu, după cum am arătat, ne indică faptul că noi descoperim treptat adevărul, el legitimîndu-se astfel atit pe sine, cît și metodele de demonstrare indirectă a veridicității. În acest mod el oferă garanția că atunci cînd acceptăm (rațional) ca certe propozițiile în veridicitatea lor nu comitem practic o eroare prea mare. După cum am arătat, aceasta este conform cu practica istoricilor.

Care sint atunci propozițiile pe care istoricii le consideră probabile, dacă ei consideră propozițiile certe în veridicitatea lor ca propoziții relativ adevărate? În acest moment ne interesează așa-zisa formă pozitivă (și nu comparativă) a expresiilor în care este prezent conceptul de probabilitate, deci nu este vorba de afirmații de tipul: propoziția A este, de exemplu, mai probabilă decît propoziția B, ci de tipul: propoziția A este probabilă (în lumina cunoștințelor posedate, provenite atit din izvoare, cît și din afara lor). În categoria propozițiilor probabile pot fi incluse (așa procedează și istoricii) propozițiile despre care ezităm să spunem că sint sigure, dar pe care, cu toate acestea, ne decidem să le considerăm suficient de fondate.

Aceasta se aplică la propozițiile despre trecut bazate pe informații indirecte mai mult sau mai puțin numeroase și exhaustive, la propozițiile referitoare la stabilirea faptelor sau la propozițiile ipotetice despre trecut privind legăturile cauzale și legile, iar nu la propozițiile despre trecut stabilite cu certitudine, bazate pe informații directe despre faptele ce ne interesează. Așadar, istoricul ne va spune că propoziția care afirmă că la 14 iulie 1789 a avut loc asaltul Bastiliei, că la 1 septembrie 1939 a început al doilea război mondial, că autorul „Eneidei" este Vergiliu, sau că învingătorul bătăliei de la Hastings a fost Wilhelm Cuceritorul — este singura probabilă, pentru că în aceste cazuri faptele la care se referă propozițiile au fost stabilite pe baza unor surse directe, credibile și suficiente, adică pe baza unor informații care vorbesc direct de aceste fapte. Istoricul acceptă deci aceste propoziții ca certe, incluzîndu-le printre propozițiile (relativ) adevărate. Un astfel de statut au marea majoritate a propozițiilor în istorie, adică acelea care formează o bază empirică, provenită din observație sau fiind de natură inductivă, a considerațiilor istorice în totalitatea lor. Și invers — dat fiind faptul că lipsesc probele directe — din „informația" referitoare, de pildă, la faptul că M. Borman a murit la Berlin în 1945, istoricul va considera că orice ipoteză în această privință poate fi abia probabilă. Trebuie să amintim însă că atunci cînd propoziția despre trecut se bazează pe informații directe, înainte de a extrage din izvoare aceste informații despre faptele istorice care ne interesează, e nevoie să fie întreprinsă o acțiune preliminară, menită să stabilească autenticitatea izvorului și credibilitatea informației. Dacă această autenticitate sau credibilitate va fi stabilită ca avind o probabilitate mai mică de 1, atunci probabilitatea va privi numai afirmația bazată pe informațiile conținute în acele izvoare a căror autenticitate sau credibilitate nu este prea sigură. Dat fiind că stabilirea credibilității informațiilor conținute în izvoare se bizuie adesea pe deducții probabiliste (cf. cap. XIX), unele afirmații, deși se bazează pe informații directe, pot avea o oarecare limită de incertitudine. În practică însă, acceptarea de către un istoric a unei informații directe date, obținută pe baza regulilor procedurii științifice istorice (deci în concordanță cu regulile corespunzătoare ale criticii izvoarelor), oferă un temei suficient cunoștințelor obținute în acest fel pentru a le trata ca certe.

Pe de altă parte, conceptul de probabilitate se referă, în extensiunea sa, la afirmațiile bazate indirect pe informațiile provenite din izvoare și pe informațiile provenite din afara izvoarelor care privesc atit stabilirea faptelor, cît și explicația cauzală. La aceste afirmații ajungem în mod obișnuit pe calea deducțiilor probabiliste, ceea ce înseamnă că nici concluziile lor nu pot fi certe. Istoricii conferă acestor concluzii diverse definiții, fără să ezite a le denumi adesea ca fiind sigure, absolut

sigure, mai mult decît sigure, indubitabile, irefutabile, juste, adevărate etc. Este bine cunoscut faptul că adesea, în fervoarea discuției, ei înzestrează cu caracteristici de mare „certitudine“ construcții mult prea fragile. Trebuie adăugat că și certitudinea aparent cea mai puternică este relativă, deoarece se referă la cunoștințele noastre actuale, care cu timpul se vor schimba.

Conceptul de probabilitate logică (ca grad de certitudine a veridicității) se poate referi atît la propozițiile singulare, cît și la narațiunea istorică. Dacă, de exemplu, spunem că descrierea bătăliei de la Grunwald realizată de un oarecare istoric este probabilă, exprimăm în acest mod ideea că este suficient de întemeiată în lumina cunoștințelor pe care le avem sau, cu alte cuvinte, că echivalentul obiectiv al acestei propoziții probabiliste, formulat în metalimbaj („Este probabil ca bătălia de la Grunwald să fi avut desfășurarea pe care o descrie istoricul N“), nu se deosebește prea mult de ea, sau, mai bine, că ea nu diferă de echivalentul său obiectiv. Probabilitatea narațiunii istorice ar putea fi formulată ca o sumă de probabilități singulare ale așa-numitelor evenimente singulare care compun „totalitatea“ evenimentului tratat în narațiune. Această chestiune este totuși mult mai complicată, avînd în vedere rațiunile expuse în discuția privind veridicitatea narațiunii.

După cum rezultă din argumentarea de pînă acum, categoria de probabilitate logică oferă mari servicii în ceea ce privește efectele cunoașterii în știința istoriei (și în știință în general). Ea permite caracterizarea ca adevărate a propozițiilor cu un grad determinat de certitudine, obținut pe baza confruntării acestor propoziții cu cunoștințele posedate. Cu alte cuvinte, ea ne informează asupra gradului de întemeiere a propozițiilor și constituie o bază pentru acceptarea sau respingerea lor. Totodată, categoria de probabilitate logică ne permite să deosebim propozițiile (relativ) adevărate (deci confruntate cu realitatea) de propozițiile față de care avem o certitudine rațională suficientă (adică sînt confruntate cu cunoștințele noastre). După cum am arătat însă, această probabilitate logică poate fi atît tradusă în probabilitate empirică, ca în probabilitatea așa-numitelor evenimente singulare (cel puțin într-un număr considerabil de cazuri care au importanță în istorie), cît și interpretată ca frecvență.

Categoria de probabilitate empirică ne interesează în acest context mult mai puțin. În forma sa statistică nu este prea des folosită în mod explicit de către istorici, cu excepția cazurilor cînd ei se ocupă de statistica (și în special de demografia) istorică, atunci cînd vrem să stabilim — de exemplu — care a fost pentru un om, într-o epocă determinată, probabilitatea de a atinge o anumită vîrstă. Cu toate că cercetarea istorică înseamnă în primul rînd postgnoză, iar nu prognoză, totuși, se pare că extinderea cercetărilor, mai mult decît pînă acum, cu privire la probabilitatea de apariție a anumitor evenimente în trecut ar putea să lărgească într-un mod interesant sfera descrierii istorice[46]. În schimb, istoricul folosește destul de frecvent conceptul de probabilitate empirică în forma care privește evenimentele singulare atunci cînd avansează anumite ipoteze relative la existența unor fapte determinate din trecut. În asemenea cazuri, dată fiind lipsa unei diferențieri a limbajului de metalimbaj, acestea înseamnă totodată și un enunț în sfera probabilității logice. De exemplu, în lucrările istoricilor se întîlnesc adesea propoziții de tipul: „Este probabil că Iulius Cezar a fost în Britania“; „Nu este probabil ca Mieszko I să se fi mulțumit cu cuceririle de pînă atunci și să se fi retras fără a cuceri estuarul Odrei“; „Este imposibil ca în prima jumătate a secolului al XVII-lea să fi fost recolte de cereale așa de scăzute în Polonia“ etc. Ele exprimă totodată, cum este ușor de observat, următoarele opinii: „Probabilitatea afirmației că Iulius Cezar a fost în Britania este întemeiată în măsura p“, „Probabilitatea afirmației că Mieszko I s-a mulțumit cu cuceririle de pînă atunci și s-a retras fără a ocupa estuarul Odrei este minimă“, „Nu se poate atribui un grad mai mare de probabilitate afirmației că recoltele de cereale în Polonia au fost așa de scăzute în prima jumătate a secolului al XVII-lea“. Aceasta subliniază încă o dată faptul că noțiunea de probabilitate logică și cea de probabilitate a evenimentelor singulare sînt general utilizate în istorie și, totodată, faptul că este necesară o analiză pe mai departe a acestor interpretări ale probabilității, atît de frecvente în științele umaniste.

NOTE

1. O vom numi în continuare știința despre trecut.
2. A. J. Ayer, *The problem of knowledge*, Baltimore, 1961 (trad. pol., Warszawa, 1965, p. 99).
3. Contra agnosticismului cf. Fr. Engels, *Introducere* la ediția engleză a lucrării *Dezvoltarea socialismului de la utopie la știință*, în K. Marx și F. Engels, *Opere alese*, vol. II, București, 1967.
4. Aceste faze sînt stabilite de V. I. Lenin.
5. Există, evident, o diferență între știință și cunoașterea științifică. Știința cuprinde în sfera sa atît rezultatele acumulate din cercetări, cît și metodele de obținere a lor. Este un concept dinamic. Cunoașterea științifică este rezultatul cercetării științifice, este deci un concept static.
6. Cf. postulatele responsabilității științifice, la S. Ossowski, *O osobliwościach nauk społecznych* [Despre patricularitățile științelor sociale], Warszawa, 1962, p. 283 și urm. Considerațiile noastre vizează științele empirice.
7. W. S. Jevons, *The Principles of Science*, New York, 1877, vol. 2, p.673—674 (trad. pol., Warszawa, 1960, p. 434).
8. Cf. de ex. W. Gibson, *The Logic of Social Enquiry*, London, 1960, p. 3.
9. Termenul „ideologie“ este înțeles în mod diferit în literatură. Cea mai justă pare sublinierea caracterului atît genetic cît și funcțional al ideologiei. Deci, dacă un enunț are o evidentă sorginte de clasă, adică își manifestă legătura cu anumite grupuri sociale care au interese comune) și totodată servește interesele acestor grupuri (sau ale întregii clase), atunci el constituie o ideologie. Prima caracteristică se referă și la știință, numai că sorgintea de clasă a științei nu trebuie să ducă la deformarea imaginii realității; a doua caracteristică poate privi și știința.
10. Cf. pe această temă A. J. Ayer, *The Problem of Knowledge*, cap. III.
11. Cf. K. Ajdukiewicz, *Język i poznanie*, *op. cit.*, vol. I—II. Cf. și W. P. Alston, *Philosophy of Language*, Prentice-Hall, Inc., 1964 (care indică literatura fundamentală).
12. A. C. Danto analizează pe larg aceste tipuri de scepticism în *Analytical Philosophy of History*, *op. cit.*, p. 27—111. În multe privințe nu sîntem de acord cu autorul, însă o serie de analize ale acestuia concordă cu concluziile noastre.
13. Cf. A. C. Danto, *Analytical Philosophy ...*, *op. cit.*, p. 34—44.
14. Cf. A. J. Ayer, *The problem of knowledge*, *op. cit.*
15. Luat din lucrarea lui A. C. Danto, *Analytical Philosophy ...*, *op. cit.*, p. 54—56.
16. *Ibidem*, p. 73 și urm.
17. B. Russell dezvoltă acest punct de vedere în lucrarea sa *The Analysis of Mind*, London, 1921. Îl cităm după A. C. Danto, *Analytical Philosophy ...*, *op. cit.*
18. În metodologia științelor, instrumentalismului este o concepție conform căreia legile și teoriile științifice nu sînt afirmații adevărate sau false despre realitate, ci exclusiv niște instrumente pentru ordonarea și prevederea

faptelor observate". (Cf. J. Giedymin, *Problemy, założenia, rozstrzygnięcia*, *op. cit*., p. 175).
19. A. C. Danto, *op. cit*., p. 79.
20. Caracterul indirect al cunoașterii istorice ca trăsătură specifică a acesteia este indicat (în afară de vechile manuale semnate de Ch. V. Langlois și Ch. Seignobos, M. Handelsman și, mai recent, de S. Kościałkowski) de A. Gieysztor, *Zarys pomocniczych nauk historii* [Despre științele auxiliare ale istoriei], Warszawa, 1950; R. Lutman, *Podstawy metodologiczne historiografii* [Bazele metodologice ale istoriografiei], în „Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich" [Memoriile celui de-al VIII-lea Congres național al istoricilor polonezi], vol. I, Warszawa, 1948, p. 19; H. C. Hockett, *The Critical Method in Historical Research and Writing*, New York, 1958, p. 8; H. J. Marrou, *De la connaissance historique*, p. 143. Acest autor consideră că din cauza caracterului indirect al cunoașterii istorice nu se poate vorbi despre istorie ca despre o știință în adevăratul sens al cuvîntului. Survine aici o cunoaștere bazată pe credință *(connaissance de foi)*. R. Lutman a scris, de asemenea, că, în istoriografie, „baza cercetării este în mod principal fideistă" (*Podstawy metodologiczne*..., *op. cit*., p. 24). Printre alte lucrări, cf. C. Bobińska, *Historyk. Fakt. Metoda*, *op. cit*., p. 112 și urm. W. Kula polemizează cu acest punct de vedere în lucrarea citată: *Rozważania o historii*, p. 42—60; el arată că acest caracter indirect nu se referă numai la cunoașterea istorică, ci și la „fenomenele contemporane".
21. Am pus sub semnul întrebării la timpul său opinia lui M. Bloch despre cunoașterea directă în cazul observației obiectelor fizice rămase din trecut: „Quelque jugement qu'on porte sur elle, c'est indéniablement une induction du type le plus classique; elle se fonde sur la constatation d'un fait et la parole d'autrui n'y intervient en rien" (Cf. *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, p. 20) nu din punct de vedere al formei cunoașterii istorice, ci al modului de stabilire a faptelor. Pe baza izvoarelor directe, faptele pot fi stabilite atît în mod direct, cît și indirect. Exemplul oferit de Bloch este un exemplu tipic de stabilire indirectă a faptelor (adică prin deducție). (Cf. „Kwartalnik historyczny", nr. 2, 1961, p. 458).
22. A. J. Ayer, *The problem of knowledge*, *op. cit*., p. 151.
23. Memoriile (scrise) sînt tratate nu ca o sursă din categoria „memorie", ci ca o relatare a unei a treia persoane.
24. W. Kula, *Rozważania o historii*, *op. cit*., p. 42 și urm.
25. *Ibidem*, p. 52—55.
26. A. C. Danto, *Analytical Philosophy*..., *op. cit*., p. 63—87.
27. Atragem atenția asupra dublei interpretări introdusă aici a termenului obiectivism (obiectivitate). În primul caz, deci atunci cînd spunem că realitatea este obiectivă, termenul se referă la realitate (și atunci aparține limbajului obiectiv), iar în al doilea caz se referă la propozițiile despre această realitate (și atunci aparține metalimbajului).
28. De la el provine expresia „perspectivă de cercetare" determinată de situația socială. Cf. K. Mannheim, *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*, New York, 1936, p. 240 și urm. De menționat *Cuvîntul introductiv* la această operă, semnat de L. Wirth.
29. W. Stark, *The Sociology of Knowledge. An Essay in Aid of a geeper Understanding of the History of Ideas*, London, 1958.
30. K. Mannheim, *Ideology and utopia*..., *op. cit*., p. 261.
31. Merită menționate aici pătrunzătoarele considerațiuni ale lui M. Weber pe tema valorii în știință. El a fost, după cum se știe, adeptul unei distincții precise a propozițiilor care au o valoare logică de norme (care nu sînt nici adevărate, nici false). Cf. M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1922. Idem, *Der Sinn der Wertfreiheit der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften*. Cf. și W. Kraft, *Die Grundlagen einer wissenschaftlichen Wertlehre*, Wien, 1937. Literatura referitoare la problema valorii în știință este foarte bogată. Menționăm aici două poziții care au, într-un anume sens, un caracter de sinteză; referitor la științele sociale în general: G. Myrdal, *Value in Social Theory*, New York, 1958 (ne-am folosit de ediția italiană, Torino, 1965), iar relativ la istorie — A. Stern, *Philosophy of History and the Problem of Values*, The Hague, 1962. Myrdal arată că valorizarea este o parte a științei și că nu se poate închipui o cunoaștere socială „dezinteresată". Aceasta nu se află în contradicție, cum subliniază el, cu tendința de raționalizare a gîndirii. La fel se pronunță Stern cu privire la istorie, opunîndu-se totodată neconsiderării extremiste a diferențelor dintre științele sociale și cele naturale. Principiul valorizării se referă, subliniem, atît la primele, cît și la ultimele.

32. F. Kaufmann, *Methodology of the Social Science*, New York, 1958 (ed. a II-a), p. 67.
33. Printre alții, găsim termenul „Basenentscheidungen" la H. Albert, *Probleme der Wissenschaftslehre in der Sozialforschung. Handbuch der empirischen Sozialforschung*, p. 48. Cf. și R. Rudner, *Value Judgements in the Acceptance of Theories*, în „The Validation of Scientific Theories", editată de Philipp Frank, New York, 1952.
34. O clasificare asemănătoare întîlnim la A. Stern în *Philosophy of History*..., *op. cit*., p. 132—133 *(universal values, collective values, individual values)*. În unele lucrări care se ocupă de valori găsim (începînd cu „Etica nicomahică" sau „Republica") o împărțire pe diferite clase de valori. Pe noi ne interesează în acest moment numai clasificarea bazată pe aria de acceptare socială. H. D. Lewis distinge „convingerea personală" *(personal predilection)* și „universală", așa-numite „general presupposition" (*Freedom and History*, p. 202—206).
35. J. Bańka discută problema convergenței și divergenței judecăților de valoare în *Ideologia i nauki humanistyczne* [Ideologia și științele umaniste], în „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Filozofia, Psychologia, Pedagogika", nr. 9, 1966.
36. Ne vom ocupa mai tîrziu de modul în care se manifestă actul valorizării în cercetarea istorică (atunci cînd ne vom ocupa despre evaluare în istorie). De asemenea, vor fi discutate criteriile valorizării (valorizare absolută, extrem relativistă și moderat relativistă).
37. Din literatura privitoare la problema obiectivității în istorie menționăm:
M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge;* F. Kaufmann,
Methodology of the Social Sciences, I. Berlin, *Historical Inevitability;*
Ch. Blake, *Can History Be Objective* (în „Theories of History", p. 329—
413); cercetările lui Blake sînt discutate de H. D. Lewis, *Freedom and*
History, London, 1962, p. 201 și urm. Pe aceeași temă, cf. J. A. Pass-
more, *Can the Social Sciences Be Value-Free?* (în „Readings in the
Philosophy of Science", editată de H. Feigl și M. Brodbeck, New York,
1953); W. Kula, *Rozważania o historii*, *op. cit*.
38. K. Marx, *Das Kapital*, vol. I, Stuttgart — Berlin, 1922, p. 7.
39. A. Gramsci, *Note critiche su un tentativo di «Saggio popolare di sociologia»*, în „Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce", Torino, 1974, p. 142 (trad. pol., *Pisma wybrane*, vol. I, Warszawa, 1961, p. 132—133).
40. Este numai o propunere, care ar reclama o dezvoltare separată mai amplă.
41. Ar fi salutar să se facă cercetări mai detaliate pe această temă. Este o
problemă mai amplă, care se referă la metodele argumentației.
42. V. I. Lenin, *Materialism și empiriocriticism* ed. a III-a, București, 1972,
p. 136 (trad. pol. *Dziela [Opere]* vol. 14, Warszawa, 1949, p. 160).
43. Fr. Engels, Introducere la ediția engleză a lucrării *Evoluția socialismului de*
la utopie la știință, *op. cit*.
44. J. Giedymin, comparativ cu literatura de pînă acum, s-a ocupat pe larg de
conceptul de probabilitate în istorie în lucrarea *Problemy logiczne*,
op. cit., p. 26—38. Dintre lucrările mai generale (în afara celor mate-
matice) menționăm în primul rînd: J. M. Keynes, *A Treatise in Pro-*
bability, London, 1948; R. Carnap, *The Two Concepts of Probability*,
Readings in Philosophical Analysis, New York, 1949; Idem, *Logical*
Foundations of Probability, London, 1951; H. Reichenbach, *Theory of*
Probability, Berkeley, 1949; R. v. Mises, *Probability, Statistics and*
Truth, ed. a II-a, London, 1956; E. Borel, *Probabilité et certitude*,
Paris, 1961; M. R. Cohen, *Reason and Nature*, London, 1964, p. 125—
135. Dintre lucrările poloneze menționăm: K. Ajdukiewicz, *Logika prag-*
matyczna, *op. cit*., p. 118—127. Cf. și J. Łoś, *Semantyczne reprezentacje*
prawdopodobieństwa wyrażeń w teoriach sformalizowanych [Reprezen-
tări semantice ale probabilității expresiilor în teoriile formalizate], în

„Rozprawy logiczne", p. 91—102, unde autorul diferențiază probabilitatea apariției legăturii cauzale și probabilitatea existenței acestei legături. A doua dintre ele, cînd este vorba de a poseda o anumită caracteristică (că A este cauza lui B) — nu este o probabilitate în adevăratul sens al acestui cuvînt (care să permită tragerea la sorți). Problema probabilității domină, după cum se știe, în lucrarea lui H. Reichenbach, *The Rise of scientific philosophy*, Berkeley—Los Angeles 1951 (trad. pol., Warszawa, 1960).

45. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, *op. cit.*, p. 122.

46. M. Bloch exprimă problema în felul următor: „L'historien qui s'interroge sur la probabilité d'un événement écoulé, que tente-t-il, en effet, sinon de se transferer par un mouvement hardi de l'esprit, avant cet événement même pour en juger les chances, telles qu'elles se présentaient à la veille de son accomplissement? La probabilité reste donc bien dans l'avenir" (*Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, *op. cit.*, p. 60).

XIV. ÎNTREBĂRI ȘI RĂSPUNSURI — RECONSTRUCȚIA GENERALĂ A CERCETĂRII ISTORICE

1. Problema deciziei

În considerațiile noastre precedente s-a vorbit, în principal, de cunoașterea istorică. Aici vom folosi din ce în ce mai mult termenul de cercetare istorică, ceea ce nu înseamnă însă că opunem cercetarea istorică cunoașterii istorice. Este vorba numai de faptul că, atunci cînd vorbim de cunoașterea istorică, examinăm probleme de natură mai generală, care se referă vrînd-nevrînd la orice cunoaștere umană, iar cînd examinăm cercetarea istorică — pătrundem mai mult sau mai puțin profund în hățișul problemelor practice și chiar tehnice care se ridică în fața istoricului și cărora acesta trebuie să le găsească soluția răspunzînd la întrebările pe care și le pune singur sau care îi sînt puse. Aceste întrebări pot fi numite întrebări de cercetare nu numai pentru că ele trebuie să fie diferite față de întrebările diagnostice (din care fac parte, de exemplu, întrebările de examinare), ci și pentru că, în primul rînd, pretutindeni răspunsul la care ele conduc cere să fie precedat de o cercetare realizată după toate regulile în vigoare din lumea științifică a istoricilor. Vom încerca să studiem aceste reguli în cele ce urmează. Aceasta reclamă în primul rînd reconstrucția generală a procesului „întrebare ⟶ răspuns" și, implicit, explicarea conceptelor înseși de întrebare și răspuns.

Punctul de pornire al oricărei activități umane îl constituie decizia luată în condiții determinate. Același lucru se poate spune despre comportamentul științific, cu mențiunea că, în general, în acest caz, sîntem „mai conștienți" de deciziile noastre decît în viața cotidiană, în care alegem, fără să fim „prea conștienți", diverse variante de acțiune. Metodologia științelor poate fi satisfăcută — și este, în forma sa pur descriptivă — cu o simplă descriere a operațiunilor de cercetare efectuate de savanți, fără să se preocupe de eficacitatea deciziilor luate de ei sau — folosind limbajul teoriei jocurilor — de eficiența strategiilor alese de ei[1]. Ea poate merge însă mai departe și așa și face în forma sa normativă; căci, pornind de la recunoașterea cercetării științifice ca formă a activității raționale în general (în acest caz, direcționată spre atingerea unor țeluri determinate), încearcă să stabilească regulile „ascunse" după care se conduc savanții în aspirația lor spre realizarea scopurilor epistemologice și, în consecință, definește, eventual, strategia optimă pentru o activitate dată. S-ar putea spune că în primul caz metodologul se oprește la stadiul de descriere, fiind un fel de „ideografist" în sens științific. În al doilea caz însă, folosind rezultatele descrierii, el încearcă să și explice procedeul cognitiv, deci să răspundă la întrebarea: de ce cercetătorul (istoricul, de exemplu) ia o anumită decizie și nu alta? Includerea problemei deciziei în considerațiile metodologice face ca aceasta să treacă din planul descrierii în planul explicației și al evaluării ei. În același timp, se apropie ana-

liza metodologică de problema valorizării. Dacă se ia decizia efectuării unei acțiuni ce vizează un scop oarecare (presupunînd că este o activitate rațională, cu un scop, și, deci, și științifică), de aici rezultă că la baza acesteia și, deci, și la baza deciziei în știință se află o „decizie fundamentală", de obicei ascunsă, corelată cu sistemul de valori profesat de cercetător („axiome" referitoare la problemele filozofice, sociale, politice etc. fundamentale din acel timp) care determină scopul respectiv. Punctul de pornire al oricărei cercetări — condiționat în mare măsură de sistemul de valori profesat de cercetător — este alegerea domeniului cercetării.

Decizia cu privire la alegerea domeniului cercetării constituie primul pas în procesul de punere a întrebărilor (formularea propozițiilor interogative) — acțiune fundamentală a procesului de cercetare[7], care ar putea fi denumită acțiune de dirijare. Următorul pas este de a căuta răspunsuri la întrebările puse. În concluzie, cercetarea științifică poate fi reconstruită ca un proces de punere a întrebărilor și de căutare a răspunsurilor.

2. Conceptele fundamentale ale teoriei întrebărilor și răspunsurilor istorice

În cercetarea istorică științifică totalitatea întrebărilor pe care și le pune un istoric se poate reduce la trei tipuri fundamentale:

1) Ce s-a întîmplat? (întrebare factografică);

2) De ce a fost așa? (întrebare explicativă);

3) Ce legi științifice se pot stabili prin studiul trecutului? (întrebare teoretică).

Răspunzînd la prima întrebare, istoricul face o descriere (narațiune); răspunzînd la a doua însă, oferă o explicație. Rezultatul acestei explicații este dat tot sub formă de descriere. În clasificarea formală, cele două genuri de întrebări indicate (deosebite prin tipurile de sarcini care stau în fața istoricului) aparțin așa-numitelor întrebări deschise, la care, spre deosebire de întrebările închise, „nu reușim să dăm nici o listă exhaustivă (care să conțină o cantitate finită) de răspunsuri admisibile, nici o schemă sau o metodă efectivă de construire a răspunsurilor admisibile"[3]. În cazul unei întrebări închise, reușim să dăm o listă exhaustivă de răspunsuri, sau schema ei, ca și o metodă efectivă (adică realizabilă practic într-un timp scurt) de construire a răspunsurilor[4].

Istoricul care este un adept al ideografismului (epistemologic sau obiectiv și epistemologic totodată)[5] își limitează temele proprii la primele două tipuri de întrebări (adică la cele factografice și explicative), cu mențiunea că al doilea tip de întrebări este interpretat într-un mod specific. Întrebările din grupa a treia, care sînt strîns legate de cele din grupa a doua și sînt puse de istoricii ne-ideografi, au de asemenea un caracter deschis. Dar, în timp ce la prima și a doua grupă se răspunde cu o descriere istorică (raportată deci la timp și spațiu), la a treia așteptăm răspunsuri sub formă de propoziții generale, teoretice. Narațiunea poate fi făcută în foarte multe moduri, teoretic infinite, dar, referitor la legi, se așteaptă formulări pe cît posibil precise.

Numai cele mai generale întrebări (ce a fost? de ce a fost? ce legi rezultă din cercetare?) la care nu se poate oferi o listă completă de răspunsuri directe și nici măcar concepe o schemă de răspunsuri directe au un caracter deschis. În cadrul lor însă se formulează adesea între-

bări închise (care oferă schema răspunsurilor). De exemplu, răspunzînd la întrebarea deschisă: (1) „De ce a ajuns Hitler la putere în Germania?", ne întrebăm printre altele: (1a) „Ce grupuri sociale au susținut partidul hitlerist în anul 1933?" Întrebările factografice, la care răspundem cu o narațiune (de exemplu, cum s-a ajuns la aceasta, cum s-a întîmplat?), întrebările explicative (de ce s-a întîmplat așa?) și întrebările cu privire la legi le încadrăm în categoria întrebărilor deschise, iar întrebările de tipul „dacă", „cine" (factografice, care reclamă răspuns printr-o singură propoziție) în categoria întrebărilor închise.

Alături de întrebările deschise și închise, teoria întrebărilor și răspunsurilor deosebește încă o clasificare fundamentală a întrebărilor, anume clasificarea în întrebări decizionale și întrebări complementare. În primul caz, se decide pentru unul din două (sau un număr finit de) răspunsuri care se exclud reciproc, din care numai unul este adevărat. Întrebările decizionale formate din mai multe componente pot fi divizate (prin binarizare) într-un șir de întrebări formate din două componente. Punem întrebări decizionale atunci cînd propunem o ipoteză (presupunerea unui răspuns admisibil). Răspunzînd, facem o alegere între răspunsurile concurente (două sau mai multe), din care unul reprezintă întotdeauna o negare a altuia. Iată un exemplu de întrebare decizională în cercetarea istorică: (2) Oare întotdeauna cînd coexistă o piață favorabilă de desfacere a produselor agricole și un sistem înăsprit de înrobire a țăranilor apare proprietatea funciară lucrată cu șerbi? În acest caz s-a sugerat o ipoteză; ne întrebăm dacă este justificată și dacă se confirmă, și atunci avem răspunsul gata. Răspunsul este cuprins în întrebare după îndepărtarea particulei „oare". Întrebări decizionale cu o structură mai complexă sînt cele de tipul următor: „care este unica propoziție adevărată dintre propozițiile $p_1 \ldots p_n$", (oare p_1, $p_2 \ldots p_n$?), „care este minimum adevărată" și „care sînt cu exactitate... adevărate?" (în continuare vom folosi prescurtările Du — decizională unică; Dm — decizională minimă; De — decizională exactă).

Iată, de exemplu, putem întreba: (3) În lupta de la Poltava a învins Suedia, Rusia sau Polonia?, așteptînd indicarea unei singure propoziții adevărate. (4) În războiul de 30 de ani a participat Polonia, Suedia, Germania sau Rusia?, așteptînd cel puțin o propoziție adevărată. (5) În secolul al XVII-lea țăranii polonezi lucrau ca iobagi, plăteau renta în bani, ofereau dări în natură, erau scutiți de obligații față de stăpînii lor feudali?, așteptînd indicarea exactă a tuturor propozițiilor adevărate.

Întrebarea complementară (de tipul „care?" sau, altfel formulată, „pentru care X...?"), pusă în cazul cînd nu avem o ipoteză de răspuns, joacă un rol esențial în desfășurarea cercetărilor (ea mai e denumită întrebare de cercetare); răspunsul constă în a face o alegere dintr-o serie cu un mare număr (sau infinit) de elemente. În istorie se vor întîlni întrebări de tipul: (6) „Care au fost cauzele Războiului de 30 de ani?", (7) „Cine a fost comandantul armatei poloneze în bătălia de la Grunwald?", (8) „Cînd (adică în ce perioadă) a luat sfîrșit superioritatea comercială a Olandei asupra Angliei?", (9) „Care era structura societății poloneze înainte de răscoala din ianuarie 1863?", (10) „Care este însemnătatea istorică a Manifestului Comitetului Polonez de Eliberare Națională?", (11) „De ce șleahta poloneză a fost așa de numeroasă?" etc., etc. În cursul căutării răspunsurilor la aceste între-

bări (complementare) — evident, cu condiția ca seria de răspunsuri posibile să fie finită și cunoscută — se formulează întrebări decizionale. De exemplu, răspunzînd la întrebarea (7), pot formula un șir de întrebări decizionale: (7a) „Zyndram din Maszkowice a fost comandantul bătăliei de la Grunwald?", (7b) „Jagiełło a fost comandantul bătăliei de la Grunwald?" etc. În cazul întrebării (9) pot întreba, de exemplu: (9a) „Exista pe atunci pătura intelectualității?", (9b) „Erau mai numeroși țăranii care plăteau dijmă decît țăranii iobagi?", (9c) „Care erau păturile populației rurale?", (9d) „Care era componența pe naționalități a negustorilor bogați?" etc., etc. Întrebările complementare le putem deci divide într-un șir de întrebări decizionale. Tipurile de întrebări complementare sînt următoarele: „Care este unica propoziție adevărată dintr-o serie dată de propoziții"?, „Care este, dintre propoziții, unica adevărată?" și „Care propoziții sînt adevărate în mod exact?" În propozițiile complementare pot fi cuprinse o parte din întrebările factografice, întrebările explicative și întrebările privind legile.

Se poate constata că în cercetarea istorică rolul esențial, de ghid, îl joacă întrebările deschise și întrebările complementare — subdivizate în mod obișnuit pe parcursul procesului cognitiv în întrebări complementare închise și întrebări decizionale. Întrebarea decizională, prin natura sa, este întotdeauna o întrebare închisă. Întrebarea complementară poate fi atît deschisă, de exemplu întrebările (1), (2), (9), (10), cît și închisă, de exemplu întrebările (7), (8), (9c), (9d), deși nu întotdeauna este posibilă o delimitare univocă a lor.

În lumina teoriei comunicării (formulată de J. Giedymin), răspunsurile la întrebări (complementare și decizionale) se împart în directe și indirecte, iar din alt punct de vedere — în complete și parțiale. Răspunsurile directe la întrebările decizionale sînt incluse într-o propoziție (sau propoziții) din întrebare. În cazul în care întrebarea este compusă dintr-o propoziție, răspunsul direct poate fi ea însăși, sau negația ei. De exemplu, la întrebarea (2), răspunsul direct este: „Întotdeauna cînd coexistă un comerț înfloritor cu produse agricole și un sistem înăsprit de înrobire a țăranilor apare proprietatea funciară lucrată cu șerbi", sau „Nu întotdeauna cînd ..." În cazul cînd întrebarea cuprinde mai multe propoziții, atunci la întrebarea de tipul ?Du răspunsul este o conjuncție a negațiilor tuturor propozițiilor, cu excepția uneia sau a celei unice, care nu e negativă, în timp ce la celelalte două tipuri de întrebare decizională (?Dm, De) răspunsul este oricare dintre propozițiile cuprinse în întrebare sau în conjuncția lor. În primul caz este vorba de indicarea unicei propoziții adevărate din seria dată de propoziții, în al doilea caz — de indicarea cel puțin a uneia adevărate, și în al treilea — a tuturor propozițiilor adevărate.

Dacă în cazul întrebărilor decizionale indicăm un răspuns concret și direct, în cazul întrebărilor complementare putem indica numai schema răspunsului *(datum quaestionis)*, care va include ceea ce e necunoscut (variabil) în întrebare. Schema răspunsului la întrebarea (1a) va fi următoarea: „Partidele X... Xn au sprijinit partidul hitlerist în anul 1933". Cînd căutăm răspunsul la o întrebare complementară, ne străduim mai întîi să definim sfera necunoscutei și după aceea o reducem treptat.

Un răspuns indirect la o întrebare este constituit dintr-un răspuns incomplet direct și un răspuns parțial.

Un exemplu de răspuns incomplet direct la întrebarea: „Cine l-a ucis pe președintele Kennedy?" îl poate constitui propoziția: „Președintele Kennedy a fost ucis de un om care știa să tragă magistral". După cum se vede, acesta se apropie de un răspuns direct. Răspunsul parțial este un răspuns care derivă logic (eventual în conjuncție cu o afirmație deja cunoscută) din răspunsul direct. El restrînge sfera necunoscutei din întrebare. De exemplu, răspunsul direct la întrebare despre datarea unui anumit document va fi reprezentat de propoziția: „Documentul a fost emis în anul 1128"; dacă nu cunoaștem însă data exactă a emiterii, construim un răspuns parțial (cu indicarea limitelor de timp — *postquam* și *antequam*): „Documentul a fost emis între anii 1124 și 1130", tinzind — pe cît posibil — spre un răspuns direct. Este ușor de observat că acest răspuns parțial este o consecință (necunoscută exact) a răspunsului direct (care reclamă în cazul nostru o estimare exactă).

Distingerea răspunsului direct de cel indirect este importantă pentru metodologia istoriei; ea se corelează cu problema stabilirii directe și indirecte a faptelor (cf. Cap. XIX). În cazul în care posedăm informații directe despre faptele care ne interesează, putem să dăm adesea dintr-o dată un răspuns direct, în schimb cînd aceste informații sînt indirecte ne îndreptăm către un răspuns direct (ipotetic), prin formularea unui șir de răspunsuri indirecte (incomplet directe și parțiale). Exemplul oferit cu datarea documentului se referă la situația cînd lipsesc informațiile (credibile) directe despre data emiterii lui. Avînd în vedere că și explicarea cauzală se realizează, în general, tot printr-un lung proces de probe, răspunsul la o întrebare explicativă se construiește în mod obișnuit cu ajutorul unui șir de răspunsuri indirecte. De exemplu, cînd punem întrebarea: „De ce Anglia în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a întrecut Olanda în dezvoltarea economică?", dăm mai întîi răspunsuri parțiale (ca, de exemplu: „pentru că Anglia a dezvoltat o industrie competitivă cu cea olandeză", „deoarece nu a neglijat totodată comerțul și agricultura", „deoarece Anglia a desfășurat o largă activitate de investiții" etc.), pentru a construi cu ajutorul lor un răspuns general direct (de exemplu: „Anglia a depășit economic Olanda deoarece economia ei s-a dezvoltat mai proporțional"). Adeseori însă rămînem la răspunsuri parțiale.

O categorie specială de răspunsuri (directe și indirecte) sînt ipotezele, de care trebuie să ne ocupăm ceva mai pe larg. Ipotezele (din cercetările istorice) pot fi denumite, la modul cel mai general, propuneri de răspunsuri la întrebările cercetării. Aceste propuneri obțin drept de cetățenie în știință sau sînt eliminate din cadrul acesteia.

3. Conceptul de ipoteză în cercetarea istorică

Procesul de elaborare și de verificare a ipotezelor constituie o parte componentă a activității istoricului, dat fiind că el este însuși conținutul căutării răspunsurilor la întrebările privind trecutul. Deja etapa descifrării informațiilor primare oferă ocazia formulării unor ipoteze. Însăși descifrarea izvorului, în special cînd avem de-a face cu coduri mai greu de înțeles, înseamnă a face o anumită ipoteză. Chiar și atunci cînd am descifrat deja informația și sîntem convinși de rezultatele acestei operații nu acceptăm informația ca bază pentru cercetările ulterioare fără o critică internă și externă a izvorului, respectiv fără soluționarea problemei autenticității și veridicității informațiilor

conținute în izvor. Nici în această acțiune nu ne putem dispensa de formularea ipotezelor. Formulăm apoi ipoteze în timpul stabilirii faptelor și al explicării lor. În toate aceste acțiuni acceptăm ca elemente pentru cercetarea ulterioară numai acele ipoteze pe care le-am supus verificării. În concluzie, procedeul de cercetare al istoricului, pe care mai înainte l-am definit ca pe un proces de formulare a întrebărilor și de găsire a răspunsurilor, poate fi conceput, din alt punct de vedere, ca un proces de formulare, fundamentare și verificare a ipotezelor. Ipotezele le tratăm ca pe o tentativă de răspuns (înainte de a da un temei acestuia) și ca răspuns (după întemeierea lui) la întrebările puse. Facem abstracție aici de faptul că întrebarea este prin ea însăși ipotetică; vom vorbi despre aceasta mai departe.

În literatura metodologică de pînă acum, conceptul de ipoteză era construit, în primul rînd, prin raport cu științele naturii. J. Giedymin s-a preocupat de completarea acestui punct de vedere prin studiile sale referitoare la problemele formulării și verificării ipotezelor în științele sociale și, în special, în istorie[6]. Trebuie să fim de acord cu acest autor că, în cercetarea istorică, conceptul de ipoteză depășește cu mult cunoscuta interpretare din științele naturale, unde ipoteza este o *ratio* necunoscută a unei propoziții care dă explicația unui fapt, ceea ce înseamnă limitarea conceptului de ipoteză la operația de explicare. În istorie formulăm ipoteze nu numai pentru a căuta răspunsuri la întrebările explicative (de tipul „de ce?"), ci și cînd răspundem la întrebările factografice (de tipul „ce-a fost?"), în acest din urmă caz incluzînd atît descifrarea informațiilor primare, cît și cercetarea autenticității și a veridicității izvoarelor. În general, se poate spune că, în cercetarea istorică, o ipoteză este orice propoziție despre trecut înainte de a fi supusă verificării, cît și după verificare, dar în acest caz numai cînd n-am obținut un grad satisfăcător de întemeiere a ei[7]. Să luăm ca exemplu ipoteza referitoare la originea autorului cronicii lui Gall (prima cronică poloneză scrisă în latină de un autor necunoscut — n.t.) sau cea referitoare la termenul „Shinesghe" din documentul „Dagome Iudex" și oricît am încerca să le întărim cu argumente, rămîn tot ipoteze, deoarece gradul lor de verificare cu greu poate fi considerat ca suficient.

Este bine deci să facem o distincție între ipotezele euristice (adică ipotezele înainte de verificare) și ipotezele (mai mult sau mai puțin) fondate. Evident, ipotezele fondate pot fi admise, în anumite condiții (de exemplu, după descoperirea unor izvoare noi), ca punct de pornire pentru o verificare ulterioară, putînd îndeplini în acest mod funcția de ipoteze euristice. Ipotezele fondate nu mai evoluează în general ca „propoziții ipotetice", deoarece constituie afirmații despre realitate recunoscute ca adevărate, totuși, conform principiului cunoașterii treptate a lumii, toate afirmațiile despre realitate au întotdeauna un „grad ipotetic" mai mare sau mai mic.

Alături de această clasificare generală în ipoteze euristice și fondate, mai pot fi făcute cel puțin alte două clasificări ale ipotezelor istorice. Una dintre clasificări are drept criteriu tipul de procedeu științific folosit de istorie. În acest caz, formularea și fondarea ipotezelor se referă pe rînd la: descifrarea (decodificarea) informațiilor primare, critica externă și internă a izvorului; într-o accepțiune mai largă se cuprinde aici și decodificarea, stabilirea faptelor și explicația (inclusiv formularea legilor), precum și construirea imaginii istorice. Avem de-a face, deci, în mod succesiv cu ipotezele descifrării informațiilor con-

ținute în izvoare, cu ipotezele criticii izvoarelor, cu cele ale explicării cauzale care propun o integrare a tuturor informațiilor acumulate despre trecut, adică o narațiune determinată (imaginea evenimentelor istorice). Primele trei sînt ipoteze factografice, următoarele două ipoteze explicative, iar ultimele sînt ipoteze constructive. Repetăm acest lucru în schema următoare:

— ipotezele formulate pentru descifrarea informațiilor cuprinse în izvoare — ipotezele formulate în critica externă și internă a izvoarelor — ipotezele formulate în stabilirea faptelor (simple sau incluse în lanțuri cauzale)	ipoteze factografice
— ipoteze care explică faptele — ipoteze care stabilesc legi	ipoteze explicative
— ipoteze care organizează informațiile despre trecut (periodizare, clasificare a materialului etc.	ipoteze constructive

Clasificarea în ipoteze factografice și explicative nu înseamnă, evident, că atunci cînd descifrăm izvoarele, cînd le criticăm sau cînd stabilim faptele, nu aplicăm și procedee tipice de explicare cauzală[8]. În această clasificare s-a reliefat scopul fiecărui tip de procedeu. În primul caz este vorba de controlul faptelor, iar în al doilea — de explicarea lor cauzală.

Clasificarea ipotezelor istorice care urmează ia drept criteriu felul întrebării, față de care ipoteza trebuie să constituie un răspuns[9]. În lumina acestei clasificări, printre cele mai frecvente sînt:

ipoteza — „cine?", „ce?" (și derivatele);
ipoteza — „unde?" (și derivatele);
ipoteza — „cînd?" (și derivatele)
ipoteza — „cum?" (și derivatele)
ipoteza — „de ce?" (și derivatele)

Se impune observația că istoricii, deși formulează (și controlează) permanent ipoteze în cursul cercetării, numai în unele cazuri se folosesc în mod explicit de termenul „ipoteză" (sau de un echivalent al său). Aceasta se întîmplă în special atunci cînd este vorba de stabilirea (mai rar — de explicarea) unor fapte care în dezvoltarea lor istorică sînt mai importante decît cercetarea efectuată, despre care nu se găsesc destule date în izvoare. În acest mod au intrat în știința istoriei ca ipoteze diverse afirmații referitoare la autorii celor mai diverse scrieri, scrisori etc., ipoteze care atribuie anumite acțiuni unor persoane determinate, ipoteze care stabilesc caracteristica unui anumit grup social, care propun o anumită descriere a evenimentelor despre care nu sînt informații etc. Adesea se folosesc alternativ pentru acest gen de afirmații relativ slab fundamentate termeni ca: „teză", „opinie", „părere", „supoziție" și altele. În general, o afirmație care este indusă în clasa ipotezelor, deci este slab fundamentată, rămîne astfel pentru mult timp în știința istoriei, cu toate că gradul ei de fundamentare poate să crească. Cele mai mari șanse pentru o afirmație de a se elibera de eticheta de „ipoteză" le oferă descoperirea unor izvoare care aduc informații noi, esențiale pentru acest caz. În caz contrar, ne vom învîrti într-un cerc de ipoteze noi, pentru care

pledează favorabil cele mai diferite argumente, dar nu-și pierd caracterul strict ipotetic. Așa se întîmplă, de exemplu, cu ipotezele care încearcă să explice ce înseamnă termenul „narocznicy"* notat în cîteva izvoare medievale poloneze, sau cu cele care încearcă să stabilească cît de numeroasă era populația Parisului înainte de Războiul de 100 de ani.

Termenul destul de frecvent uzitat: „ipoteză de lucru" este o variantă specifică a termenului: „ipoteză", folosită atunci cînd cercetătorul vrea să sublinieze caracterul ei euristic, deci atunci cînd n-o consideră (sau vrea să creeze o astfel de impresie) ca ipoteză fondată.

4. Structura teoriilor istorice

Istoricii folosesc destul de frecvent termenul „teorie". Ei vorbesc, de exemplu, de o teorie sau alta referitoare la originea unui oraș, la apariția terenurilor abandonate în satele Europei medievale sau la dezvoltarea economiei rurale de tip feudal. Dacă ipotezele sînt formulate adesea fără a numi totodată afirmațiile respective drept ipoteze, alături de care întîlnim și propoziții (mai puțin numeroase) denumite în mod special ipoteze, în cazul teoriei se au în vedere numai acele serii de propoziții care sînt denumite astfel (teorie) de către istorici. Deci, ne preocupă numai teoriile clasificate de istorici ca atare. Ele pot fi denumite pur și simplu teorii istorice. Problema sarcinilor teoretice ale cercetării istorice, precum și rolul teoriei în cadrul acesteia vor fi discutate separat (cf. cap. XXVI).

În linii generale, teoriile istorice — cu o anumită rezervă asupra căreia ne vom opri mai tîrziu — constituie un tip de ipoteze. Istoricii nu denumesc însă teoria cu numele de ipoteze, deși structurile formale ale teoriilor istorice și ale ipotezelor sînt aceleași. Totuși, prin ce se deosebesc teoriile de celelalte ipoteze istorice? Analizînd atent un mare număr de „teorii" extrase din lucrările istorice de diverse tipuri, ajungem la concluzia că nu se pot stabili unele proprietăți ale teoriilor care să permită deosebirea cu precizie a acestora de alte ipoteze.

Se pot indica numai trei elemente care caracterizează în general teoriile istorice. Primul se referă la conținutul afirmației, al doilea — la construcția ei, iar al treilea — la etapa pe care aceasta o reprezintă în cercetarea istoricului. Teoriile se referă, deci, în primul rînd, la anumite evenimente de importanță majoră pentru procesul istoric. Gradul lor de fundamentare nu este superior celui al ipotezelor, ba uneori el este chiar deosebit de mic, chiar mai mic decît în cazul ipotezelor fondate — denumite astfel în mod explicit. Al doilea element se referă la construcția teoriei, care e puțin mai deosebită și despre care vom vorbi mai tîrziu. Al treilea element caracteristic al teoriilor istorice constă în faptul că acestea sînt în general niște ipoteze care oferă o explicație cauzală sau genetică, deși ea se referă adesea la o simplă stabilire a faptelor. În general, deci, teoriile constituie un răspuns la întrebarea de ce? sau cum? (în ce mod?), precum și la: cine?, unde?, de unde?" etc. în chestiuni de mare importanță pentru procesul istoric.

* Semnificația acestui termen este foarte incertă. Se presupune că se referă la țăranii care lucrau o anumită suprafață arabilă pe o perioadă de un an — „narok" *(n.t.)*.

Cele spuse mai sus sugerează clasificarea teoriilor istorice în: factografice, genetice și cauzale, deci o clasificare apropiată de cea folosită în clasificarea ipotezelor. Toate aceste tipuri de teorie oferă o descriere (narațiune) ipotetică (prezumtivă, probabilă) a ceea ce s-a întîmplat în timpul $t_1 \ldots t_n$ într-un loc determinat „l", eventual cu un obiect „o", în cazul cînd nimeni n-a observat aceasta, nu a fost în stare să observe sau nu s-au păstrat relații credibile despre eventualele observații. Termenul „a avut loc" semnifică în acest caz fie descrierea însăși a unui sistem dat în perioada $t_1 \ldots t$, fie definirea cauzelor diferenței dintre starea sistemului în timpul t_1 și cea din timpul t. El mai poate include atît descrierea transformării sistemului, cît și definirea cauzelor acestei transformări.

Ca exemplu de teorie factografică pot servi opiniile referitoare la locurile de origine ale indoeuropenilor. Pînă la jumătatea secolului al XIX-lea era dominantă în acest sens teoria asiatică, care susținea că popoarele europene sînt originare din Asia. Apoi a apărut o altă teorie, care, în locul alternativei Asia—Europa, a propus alternativa: zona de pădure sau zona de stepă, cu mențiunea că se poate vorbi fie de Europa, fie de Asia, sau de amîndouă la un loc[10]. În cazul acestei teorii este vorba de a stabili pe cale indirectă (deoarece lipsesc informațiile directe despre locul de origine al indoeuropenilor) un fapt istoric determinat. Nu ne întrebăm aici ce i-a determinat pe indoeuropeni să se stabilească în stepele Europei sau ale Asiei, ci pur și simplu ne străduim să stabilim unde au fost așezările lor.

Un exemplu de teorie genetică (care oferă o descriere ipotetică a stadiilor succesive ale unui anumit eveniment, sau numai a stadiului său „primar") pot servi încercările de a explica formarea orașelor în Polonia (și în multe alte țări). În epoca premergătoare dezvoltării pe scară largă a studiilor despre orașe, în special a cercetărilor arheologice, era destul de răspîndită așa-numita teorie colonială de întemeiere a orașelor *(Kolonialtheorie)* lansată de istoricii germani. Conform acestei teorii, geneza orașelor poloneze e legată de colonizarea bazată pe dreptul german (adică în baza dreptului vest-european care ajunsese în Polonia via Germania), ceea ce însemna că punctul de pornire în dezvoltarea unui oraș (geneza lui) trebuia să fi fost un privilegiu de localizare *(locatio civitatis)* datorat migrării populației germane. Această teorie a fost înlăturată odată ce s-au stabilit fapte contrare ei, și anume că orașele poloneze au existat cu mult înainte de procesul colonizării germane și, totodată, că procesul de răspîndire a dreptului german nu poate fi identificat cu procesul mult mai slab de migrare a populației germane. Aceasta demonstrează că teoria colonială nu oferă o descriere reală a stadiilor de dezvoltare a orașului și, în special, a stadiilor lui de început. În locul teoriei coloniale au apărut diverse variante ale teoriei genezei interne a orașelor, dintre care, referitor la Polonia, predomină teoria locurilor de tîrg (tîrgul — ca prim stadiu de dezvoltare a orașului) și teoria cetăților (cetatea întărită — ca început al orașului). Aceste teorii nu sînt contradictorii, ci se completează reciproc.

În cercetările istorice întîlnim cel mai frecvent teoriile cauzale, care formulează cauze ipotetice pentru anumite evenimente importante din punct de vedere istoric. Un exemplu de teorie de acest tip îl pot constitui tentativele de a explica revoluția prețurilor în Europa secolului al XVI-lea, inițiate încă în anul 1568, prin cunoscuta discuție dintre J. Bodin și M. Malestroit. Unii se pronunță în favoarea teoriei metalelor

prețioase, legînd revoluția prețurilor în special de afluxul de metal din America în Europa, alții sînt însă tentați să sublinieze, în primul rînd, rolul înviorării economice a țărilor europene ca principală cauză a creșterii generale a prețurilor[11]. Un alt exemplu de teorii cauzale sînt construcțiile care încearcă să explice dezvoltarea economiei feudale în Europa centrală și orientală. În cursul discuției ce durează de circa un secol[12], s-au formulat cauzele apariției acestui tip de economie, care ar fi: schimbarea caracterului armatei, ceea ce i-a constrîns pe nobili să se ocupe de agricultură (teoria militară), scăderea rentelor în Evul Mediu, care a provocat micșorarea veniturilor nobilimii (teoria rentelor), existența locurilor pustii în sate, care trebuiau (sau puteau fi) cultivate (teoria locurilor pustii); condiții naturale favorabile pentru producția de cereale (teoria condițiilor naturale), o situație favorabilă a pieței pentru exportul de cereale (teoria pieței) sau, împreună, caracterul șerbiei și situația pieței (teoria lui Rutkowski). Se poate spune că cel puțin o parte însemnată a explicațiilor cauzale referitoare la cele mai importante evenimente pentru care nu există informații complete poartă numele de teorie.

Structura unor teorii istorice este alta decît structura teoriilor în accepțiunea cunoscută din metodologia generală a științelor. În metodologia generală a științelor, după cum se știe, formează o teorie în primul rînd 1) un sistem deductiv (de exemplu teoria mulțimilor); 2) anumite serii de afirmații coerente, în care toate sau cel puțin o ipoteză formează o propoziție generală (este o lege sau este sub formă de lege).

În sensul celor de mai sus, teoriile istorice sînt o variantă a teoriilor empirice, dar aceasta se referă numai la acele teorii istorice care sînt incluse în cadrul celei de-a doua grupe. În această grupă putem include deci numai teoriile istorice compuse din afirmații riguros generale (conf. cap. XXV), dar în istorie se întîlnesc și teorii (adică afirmații numite astfel de istorici) care sînt un ansamblu de propoziții de observație — (propoziții istorice — vezi cap. XXV) care nu conțin afirmații generale. Din cele trei grupe de teorii istorice indicate, teoriile factografice și cele genetice (adică acelea care se ocupă de stabilirea faptelor) se pot compune exclusiv din fraze istorice, în timp ce teoriile cauzale (nu ne referim aici la explicația cauzală nedenumită teorie, conform cerințelor explicației cauzale — cf. cap. XXI) trebuie să conțină (măcar sub forma unor premise ascunse) propoziții care sînt legi. Legile pot fi însă incluse și în teoriile factografice și genetice. În concluzie, teoriile istorice au un caracter mixt: se înscriu în limitele dintre seturile alcătuite numai din propoziții istorice și conjuncția lor cu propozițiile riguros generale — fără a ajunge însă la statutul de seturi de propoziții riguros generale. Situația este ilustrată de Fig. 30, care indică limitele între care se află teoriile empirice în accepțiunea metodologiei generale a științelor și teoriile istorice.

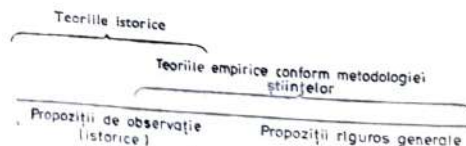

Fig. 30

în cadrul teoriei istorice se poate deosebi o ipoteză (care propune un mod determinat de stabilire a faptelor, în cazul teoriilor factografice și genetice, sau o legătură cauzală determinată, în cazul teoriilor cauzale) și argumentele în favoarea acestei ipoteze (care constituie premisele raționamentelor corespunzătoare). Aceasta înseamnă că, din punctul de vedere al construcției, conceptul de teorie se deosebește întrucîtva de conceptul de ipoteză, care nu include în general și argumente, poate numai dacă se folosește termenul de „ipoteză“ în sens de teorie istorică. Aceasta este a doua trăsătură generală a teoriei care o deosebește de ipotezele istorice. Totuși, cele spuse nu exclud faptul că modul de formulare, de fundamentare și de verificare a teoriilor și ipotezelor istorice este comun.

5. Schema procedeului ipotetic în istorie

O ipoteză sau o teorie devine afirmație științifică sau este inclusă în ansamblul cunoștințelor științifice abia după ce este supusă operației de fundamentare. Problemele privind critica, verificarea, decizia, confirmarea sau fundamentarea ipotezelor sînt probleme centrale ale metodologiei generale a științelor, viu discutate în ultima vreme[13]. În cercetarea istorică, fundamentarea ipotezelor se identifică cu așa-numita critică istorică sau cu metoda critică. Problemele specifice acestei fundamentări țin, evident, de tehnicile criticii izvoarelor, de modalitățile de stabilire a faptelor și de explicația cauzală, care vor fi analizate mai îndeaproape în alte părți ale acestei lucrări.

Alături de etapele procedeului ipotetic trebuie distinse și mijloacele sau schemele acestuia. În înțelesul cel mai general, mijloacele sînt: achiziționarea de informații noi (principiul extinderii cunoștințelor) și inferența, respectiv recunoașterea anumitor propoziții (concluzii) pe baza acceptării altor premise (principiul inferenței). În diferitele etape ale procedeului, care constituie cea mai generală structură a schemelor, se aplică mijloacele corespunzătoare.

În cadrul procedeului ipotetic (nu numai în istorie) trebuie deosebite trei etape: formularea ipotezei, fundamentarea și verificarea. Termenul „fundamentare“ poate fi interpretat și într-un sens mai larg, astfel încît să includă și procesul verificării. În cercetarea istorică, schemele procedeului ipotetic se diferențiază, pe de o parte, în funcție de faptul dacă se caută răspuns la o întrebare decizională sau complementară, iar pe de altă parte, dacă avem de-a face cu o stabilire directă sau indirectă a faptelor (cf. cap. XIX). Avînd în vedere că izvoarele nu vorbesc direct despre cauzele faptelor din trecut, iar atunci cînd conțin astfel de informații ele au în mod obișnuit pentru istoric o valoare secundară, ele vor fi vizate în cursul stabilirii indirecte a faptelor printre modalitățile indirecte de construire a narațiunii istorice.

În cadrul întrebărilor decizionale (formate din două sau *n* elemente), schema procedeului ipotetic (care nu indică ordinea operațiunilor) este următoarea:

(1) Formularea unei întrebări în domeniul de cercetare;
(2) Stabilirea tipului întrebării (?Du, ?Dm, ?De);
(3) Verificarea pe baza cunoștințelor noastre (referitor la ?Dm și ?De) dacă există o astfel de situație în care cel puțin un răspuns direct este adevărat (dacă este satisfăcută așa-numita premisă pozitivă a întrebării) și cel puțin unul fals (așa-numita premisă negativă a întrebării), iar referitor la ?Du, dacă ne putem aștepta ca numai un singur răspuns să fie

adevărat (așa-numita premisă a unicității). Aceasta înseamnă că verificăm dacă întrebarea a fost bine pusă: verificarea poate avea caracter ipotetic. Se poate întîmpla ca răspunsul obținut să anuleze premisa pozitivă a întrebării (atunci cînd premisa pozitivă nu este satisfăcută). De asemenea, poate fi anulată premisa negativă și atunci este necesar să se modifice întrebarea.

(4) Selectarea răspunsurilor (pe baza informațiilor directe sau indirecte).

(5) Fundamentarea și verificarea prin intermediul cercetării, dacă consecințele ipotezelor sînt acceptabile din punctul de vedere al cunoștințelor noastre.

Punctele (1), (2), (3) corespund etapei de formulare a ipotezei, iar (4) și (5) — fundamentării și verificării ei.

În cazul întrebărilor complementare, punctele (1), (2) și (3) ale schemei, care se referă la întrebările decizionale, se repetă. În continuare nu are loc totuși o selecție între diferite răspunsuri, ci (4), descoperirea necunoscutei (cînd găsim o informație directă completă despre ea) sau „apropierea" de necunoscută (cînd nu avem o astfel de informație directă). Această „apropiere" are loc pe baza unor informații care stabilesc ce valori admite necunoscuta. Informațiile respective pot limita sfera necunoscutei și au caracter de răspunsuri parțiale la întrebările puse. În cazul informațiilor indirecte, răspunsurile parțiale indicate au caracter de ipoteze. De asemenea, nici răspunsul nu ne dă siguranța că am soluționat corect problema. Totuși, putem defini această ipoteză, spre deosebire de ipotezele formulate la primele faze ale procesului ipotetic, ca ipoteză justificată.

În cercetarea istorică, după cum am constatat, întrebările decizionale și complementare se pun alternativ în timpul soluționării unei probleme date. Gradul de certitudine al răspunsului obținut și modificările schemelor generale ale procedeului ipotetic depind în primul rînd de ce fel de informații (directe sau indirecte) găsim în izvoare referitor la faptul (faptele) care ne interesează. Caracterul acestor informații determină în mare măsură și schemele de inferență (corecte sau eronate) de care ne folosim în cursul procesului de fundamentare.

În cazul stabilirii faptelor pentru care principalul mijloc de fundamentare și verificare îl constituie informațiile directe provenite din izvoare, este esențial să examinăm autenticitatea izvoarelor și credibilitatea informațiilor (cf. cap. XVIII). Avînd în vedere că în mod obișnuit examinarea autenticității și a credibilității are loc înainte de formularea ipotezei, aceasta ar putea fi inclusă în etapa de construire a ipotezei (cum este înclinat s-o facă J. Giedymin); noi considerăm examinarea autenticității și a credibilității ca o componentă a procesului de fundamentare. Din moment ce sîntem convinși că izvorul care conține informațiile ce ne interesează provine realmente din perioada respectivă a trecutului și deci poate conține aceste informații, iar informațiile sînt relativ sigure, admitem că faptele despre care vorbesc sînt în egală măsură sigure. Avem de-a face aici cu un șir de propoziții pe care le putem reconstrui în întregime, deoarece procesul de inferență efectuat are un caracter entimematic (adică conține premise subînțelese):

Premise:

(1) Dacă izvorul este autentic și conține informații demne de crezare, atunci se poate (sau, atenuat: în general se poate) admite că faptele despre care el ne informează au avut realmente loc (premisă subînțeleasă).

(2) Izvorul X este autentic și conține informații demne de crezare (informația concretă despre faptul A este credibilă).

Concluzia:

(3) Faptul A, despre care este vorba în izvorul X, a avut loc (sau: a avut loc cu suficient de mare probabilitate și, deci, propoziția despre el este suficient fondată).

După cum este ușor de observat, acesta este un mod deductiv de a trage concluzii, dar aici poate interveni și așa-numita deducție probabilistă (sau așa-zisa deducție atenuată)[14]. Premisele sînt, bineînțeles, concluzii trase dintr-un număr de cazuri de inferență mai mult sau mai puțin complexe. Însăși examinarea autenticității izvorului și a credibilității informației este mult mai complexă. Ne vom ocupa de ea în mod separat (cap. XVIII). Menționăm numai că în acest caz intervin procese mentale similare cu cele care au loc la stabilirea indirectă a faptelor și în explicația cauzală. În cazul în care examinarea autenticității sau a credibilității conduce la un rezultat negativ, trebuie să stabilim faptul care ne interesează în mod indirect.

În cazul stabilirii indirecte a faptelor și a explicației cauzale, fundamentarea și verificarea ipotezelor au loc pe două niveluri. Primul nivel se referă la examinarea autenticității izvorului și a credibilității informației și, deci, este identic cu cel analizat mai sus, cu mențiunea că ceea ce fundamentăm prin această fază vorbește numai indirect despre faptul care ne interesează, adică spunem că ceea ce constatăm constituie simptomele lui.

Al doilea nivel al fundamentării și verificării constă în a cerceta consecințele ce derivă din acceptarea unei ipoteze determinate[15] (dacă lucrurile ar sta așa cum spune ipoteza H, atunci trebuie să admitem de asemenea că a ... n) și în a verifica dacă aceste consecințe au avut loc în realitate (sau cel puțin cu o mare probabilitate). Dacă consecințele examinate de noi au avut loc în realitate și, în plus, nu se află în dezacord cu alte informații cuprinse în izvor și cu cunoștințele avute de noi (seturi de propoziții acceptate ca adevărate), atunci, în general, admitem această ipoteză. Ultima condiție nu are un caracter absolut. Cercetătorii mai curajoși, anulînd principiul conservatismului, nu ezită adesea să admită unele ipoteze care tind să modifice fragmentele corespunzătoare ale cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. Aceste ipoteze, în general, stimulează dezvoltarea științei istorice.

În cazul examinării consecințelor ipotezelor, deducția se prezintă în general sub forma unei inferențe reductive sau a unei scheme *modus tollendo tollens* de deducție[16]. Iată schema inferenței reductive aplicată la procedeul ipotetic în istorie:

Premise:

(1) Dacă presupunem că în timpul t și locul l a avut loc faptul A (sau că un anumit fapt a fost cauza unui eveniment), atunci trebuie să admitem de asemenea că au avut loc și faptele a ... n.

(2) Faptele a ... n s-au petrecut într-adevăr (sau cu o mare probabilitate).

Concluzia:

(3) Faptul A a avut probabil (în mod verosimil) loc.

Dacă premisa (2) nu este satisfăcută, nu se poate trage o concluzie pozitivă despre existența faptului, adică ipoteza nu este validată.

Iată un exemplu de aplicare a schemei *tollendo tollens* pentru fundamentarea ipotezei „Zyndram din Maszkowice a fost comandant în bătălia de la Grunwald".

Premise:

(1) Dacă admitem că Zyndram din Maszkowice a fost comandant în bătălia de la Grunwald, atunci trebuie să admitem de asemenea că în Evul Mediu putea să fie comandant într-o mare bătălie un om de condiție joasă și cu avere mică, cu un trecut modest de luptător, care n-a fost răsplătit după bătălie, care n-a participat la consiliul de război etc.

(2) În Evul Mediu, o persoană cu astfel de caracteristici nu era (în general) comandant într-o mare bătălie.

Concluzia:

(3) Zyndram din Maszkowice nu a fost (sau: foarte probabil nu a fost) comandant în bătălia de la Grunwald[17].

Această ipoteză trebuie respinsă, rezultatul verificării fiind o falsificare, din cauza neconcordanței consecințelor care derivă din ea cu cunoștințele noastre.

Studiile de medievistică furnizează exemple deosebit de interesante, dar și foarte complicate uneori, de fundamentare și verificare a ipotezelor. În general, verificarea (pentru întărirea ei) este corelată cu încercarea de atribuire a valorii de fals ipotezelor concurente. Se demonstrează falsitatea consecințelor acestor din urmă ipoteze pentru a se arăta probabilitatea mai mare a consecințelor ipotezei fundamentată în prezent. Analizînd descrierea teritoriului etnic polonez din „Germania" lui Tacit, H. Łowmiański scrie, printre altele: „Slaba cunoaștere de către antici a rîului Odra, lipsa lui din itinerariile atractive, în sfîrșit, lipsa unei semnalări a Burgunzilor de-a lungul Odrei — toate acestea exclud posibilitatea ca în descrierea sa Tacit să fi urmărit cursul acestui rîu, tot așa cum nu este probabil să fi urmărit cursul Elbei, fiindcă pe acest drum nu i-am fi întîlnit nici pe buri, nici pe cotini, în schimb am fi auzit de semnoni și de longobarzi, pe care autorul îi descrie în alt context. Deci singura direcție posibilă a descrierii lui Tacit pare să fi fost cea care urmează drumul chihlimbarului și care duce de la Poarta Moravici (sau prin trecătoarea Klodzka) pînă la Vistula de Jos"[18]. Această din urmă ipoteză este, bineînțeles, mult mai amplu fundamentată de autor.

Este ușor de observat că adoptarea ipotezei privind drumul chihlimbarului nu atrage după sine acceptarea unor consecințe care să nu concorde cu faptele deja cunoscute. În cazul altor ipoteze problema se prezintă altfel.

Ipoteza Odra — ar trebui să admitem (1) că Odra era bine cunoscută de antici, (2) că ea se afla pe o rută cu o destinație care atrăgea și (3) că Tacit ar fi trebuit să-i enumere și pe burgunzii de pe Odra (din moment ce enumeră și alte triburi). Cunoștințele provenite din afara izvoarelor ne arată că primele două consecințe sînt inacceptabile, iar din cunoștințele cuprinse în izvor se știe că Tacit nu-i menționează pe burgunzi.

Ipoteza Elba — ar trebui să admitem că Tacit îi va fi menționînd pe semnoni și longobarzi, dar îi menționează pe buri și cotini.

Ipoteza drumul chihlimbarului — nu presupune consecințe rezultate din ipotezele precedente și este conformă cu descrierea fiecărui trib făcută de Tacit (respectiv este conformă cu cunoștințele verificate).

Exemple de acest gen de verificare (pe cale indirectă) a ipotezelor istorice nu trebuie căutate exclusiv în lucrările de istorie veche. Este suficient să amintim de asasinarea recentă a președintelui Kennedy și de discuțiile legate de persoana asasinului.

Procesul de fundamentare și verificare a ipotezelor istorice se realizează cel puțin în două etape. Prima etapă constă în fundamentarea și verificarea ipotezelor realizate individual de cercetător. Precizia și valoarea acestora depind de pregătirea și de etica științifică a cercetătorului. În orice caz, cercetătorul este obligat să prezinte rezultatele muncii sale în așa fel, încît să poată fi supuse controlului, în special din partea comunității oamenilor de știință.

Din momentul în care rezultatele cercetărilor sînt făcute publice, începe a doua etapă a verificării ipotezei, care teoretic nu se termină niciodată. În timp ce, în prima etapă, chiar și cel mai conștiincios istoric se concentrează mai mult asupra achiziționării de argumente în favoarea tezei sale decît asupra căutării eventualelor ei false consecințe, îndreptîndu-și toate eforturile spre teoretizarea ei, în cursul celei de a doua etape atenția principală a criticilor se îndreaptă spre căutarea eventualelor consecințe false ale ipotezelor examinate.

Informațiile sînt indispensabile atît pentru formularea întrebării, cît și pentru formularea răspunsului. Informația poate fi definită în diverse moduri. Pentru cerințele istoriei este foarte utilă interpretarea cît mai largă a termenului „informație", care să includă atît informația semantică, cît și informația non-semantică (extralingvistică). O astfel de interpretare este proprie teoriei informației. Un exemplu tipic de informație semantică îl constituie formulările cuprinse în izvoarele scrise, iar de informație extrasemantică — așa-zisele vestigii, dovezi arheologice.

Informațiile „se animă" abia după punerea întrebării. Se poate spune că fondul de informații „neanimate" este imens — problema constă în carența unor întrebări adecvate. Adesea în știință, așa se întîmplă nu o dată în istorie, întrebările sînt puse conform unor coduri tradiționale. Este, deci, evident că, pînă cînd nu se schimbă codul, este greu să se aștepte schimbări vizibile în sfera informațiilor achiziționate și, deci, un progres în procesul de cercetare. Este limpede că și semnul întrebării constituie o informație, dar este o așa-zisă informație direcțională, care constă în formularea unei sarcini anume[19].

În general, deci, procedeul de cercetare al istoricului constă în formularea de întrebări în domeniul ales și în căutarea răspunsurilor corespunzătoare. Avînd în vedere că nici una dintre aceste activități nu este posibilă fără informare, principala sarcină în reconstruirea procedeului de cercetare al istoricului este de a stabili sursele de informare, locul lor în acest procedeu și caracterul informațiilor. Istoricul utilizează în cercetarea sa (deci în punerea întrebărilor și în căutarea răspunsurilor) două tipuri de informații: provenite din izvoare și din afara izvoarelor. Istoricul le găsește pe primele în izvoarele specifice, istorice, iar pe celelalte în bagajul său de cunoștințe generale. Apare acum necesitatea de a medita asupra a ceea ce numim: izvor istoric, cunoștințe provenite din izvoare, informații provenite din izvoare, cunoștințe provenite din afara izvoarelor și informații provenite din afara izvoarelor.

NOTE

1. Pentru aceste concepte, cf. R. D. Luce, H. Raiff, *Games and Decisions...*, *op. cit.*

2. Analiza întrebărilor (și a răspunsurilor) în demersul științific aparține ramurilor celor mai dezvoltate ale metodologiei. Unul dintre pionierii în acest domeniu este K. Ajdukiewicz, *Zdania pytajne* [Propozițiile interogative], Warszawa, 1934, retipărită în *Język i poznanie, op. cit.* De la el provin o serie de termeni. Cercetări speciale în acest domeniu a întreprins J. Giedymin *(Problemy, założenia, rozstrzygnięcia, op. cit.)*, ale cărui rezultate le utilizăm cel mai mult în lucrarea noastră. Același lucru cu privire la lucrarea lui J. Giedymin și J. Kmita, *Wykłady z logiki formalnej, teorii komunikacji i metodologii nauk* [Prelegeri de logică formală, de teoria comunicării și de metodologia științelor], Poznań, 1966, cap. IV. Vezi, de asemenea, lucrarea lui Z. Cackowski, *Problemy i pseudoproblemy* [Probleme și pseudoprobleme], Warszawa, 1964, cu caracter mai mult filozofic decît metodologic. J. Giedymin citează lucrări străine în *Problemy..., op. cit.*, p. 19. În special merită atenție lucrarea lui D. Harrah, *Communication: A Logical Model*, Cambridge (Mass.), 1963.

3. J. Giedymin, *Problemy..., op. cit.*, p. 15—16.

4. *Ibidem.*

5. Această problemă va fi examinată în altă parte.

6. Cf. în special J. Giedymin, *Hipotezy w analizie i krytyce źródeł* [Ipotezele în analiza și critica izvoarelor], în *Z problemów logicznych analizy historycznej* [Probleme logice de analiză istorică], Poznań 1961; idem, *Problemy logiczne analizy historycznej, op. cit.*, p. 24 și urm.; idem, *Uogulnienie postulatu rozstzygalności hipotez* [Generalizarea postulatului de decidabilitate a ipotezelor], în „Studia Filozoficzne" 1959, nr. 5. Prima din aceste lucrări a fost discutată de J. Dutkiewicz în „Kwartalnik Historyczny", nr. 4, 1959, căruia Giedymin i-a replicat în „Kwartalnik Historyczny", nr. 4, 1962.

7. J. Giedymin dă următoarea definiție analitică ipotezei în științele sociale și umaniste: „Ipoteza este o afirmație care nu are o fundamentare suficientă în știința respectivă și care este interpretată ca un răspuns la o anumită întrebare pusă în sfera științei respective *(Problemy logiczne... op. cit.*, p. 30).

8. J. Giedymin a atras atenția asupra acestui fapt, în replica dată lui J. Dutkiewicz (vezi nota 6).

9. Această clasificare a fost introdusă de J. Giedymin, *(Problemy logiczne... op. cit.*, p. 32) cu referire la analiza istorică.

10. Am luat acest exemplu din cartea lui H. Lowimański, *Początki Polski* [Începuturile Poloniei], ed. a II-a, vol. I, Warszawa, 1964, p. 39 și urm. Autorul se pronunță în favoarea teoriei stepei (euroasiatice, vezi p. 49).

11. Problema aceasta este amplu discutată de W. Kula în *Problemy i metody historii gospodarczej* [Probleme și metode ale istoriei economice], *op. cit.*, p. 529 și urm.

12. Pentru detalii, vezi J. Topolski *Narodziny kapitalizmu w Europie* [Originea capitalismului în Europa], Warszawa, 1965, p. 135—136.

13. O demonstrează printre altele Miedzynarodowe Kollokwium Metodologii Nauk w Warszawie (Colocviul internațional de metodologia științelor din Varșovia), 18—23 septembrie 1961. Cf. referatelor publicate: *The Foundation of Statements and Decisions*, Warszawa, 1965. Problemele generale au fost prezentate aici de K. Ajdukiewicz în *The Problem of Foundation*, p. 1—11.

14. Inferența deductivă poate avea, printre altele, forma *modus ponendo ponens* sau *modus tollendo tollens.*

Modus ponendo ponens

Dacă p, atunci q
p
———
deci q

Modus tollendo tollens

Dacă p, atunci q
non q
———
deci non p

Despre deducție vom discuta mai tîrziu (cf. cap. XIX).

15. Exemple de fundamentare a ipotezelor istorice prin introducerea consecințelor oferă J. Giedymin, *„Z problemów logicznych"*, *op. cit.*, p. 40—43.

16. Schema deducției reductive este următoarea:

Dacă p, atunci q
q
———
de unde (probabil) p

Acesta este un mod nesigur de inferență, denumit și subiectiv incert (cf. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna, op. cit.*, p. 127—133).

17. Exemplul a fost luat din lucrarea lui S. Kuczyński, *Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409—1411* [Marele război contra Ordinului Teuton din anii 1409—1411], Warszawa, 1955, p. 147.

18. H. Łowmiański, *Początki Polski, op. cit.*, vol. I, p. 232.

19. Cf. J. Giedymin, *Problemy..., op. cit.*, p. 20.

XV. TEORIA CUNOȘTINȚELOR PROVENITE DIN IZVOARE

1. Conceptul general de izvor istoric

Vorbim despre cunoștințele provenite din izvoare istorice în sensul că acestea din urmă sînt izvoare specifice pentru problema noastră. Există totuși și un concept general de izvor istoric, alături de cel relativ la problema de cercetat[1]. Cu acest concept operează istoricii cînd încearcă să găsească o definiție generală a izvorului istoric. E. Bernheim dă două definiții diferite izvorului istoric, prima dintre ele nefiind pînă acum luată în considerare (cu excepția lui J. Giedymin); ea se referă în general la izvoare ca la niște „materiale din care știința noastră își dobîndește cu-noașterea"[2]. A doua definiție, mai amplă, arată că izvoarele sînt „rezul-tate ale activității umane, care, fie prin destinația, fie prin simpla lor existență, origine sau alte circumstanțe sînt deosebit de potrivite pentru cunoașterea și verificarea faptelor istorice"[3]. O definiție asemănătoare dau mulți savanți germani, mergînd evident pe urmele lui Bernheim"[4]. Ch. V. Langlois și Ch. Seignobos adaugă, după faimoasa lor expresie: „l'histoire se fait avec des documents", că documentele „sînt urme lăsate de gîndirea și faptele oamenilor din trecut (d'autre-fois)"[5].

Dintre autorii polonezi, M. Handelsman definește ca izvor orice „urmă fixată și conservată de gîndire, de activități sau, în general, de viață umană"[6], S. Kościałkowski — „orice urmă de existență sau de acti-vitate umană din trecut, cu alte cuvinte, orice urmă lăsată de un fapt istoric, care servește la cunoașterea și reconstruirea acestuia"[7]. G. Labuda oferă o definiție mai amplă. El scrie: „Numim izvor istoric toate relicvele psihofizice și sociale care, fiind produsul activității umane și care, totodată, participînd la dezvoltarea vieții sociale, au capacitatea de a reflecta această dezvoltare. Ca urmare a acestor proprietăți ale sale (de produs al muncii și capacitate de reflectare), izvorul este un mijloc de cunoaștere care facilitează reconstituirea științifică a evoluției socie-tății sub toate aspectele sale"[8]. Sînt introduse aici două elemente noi față de definiția lui Bernheim: „participarea" izvoarelor la dezvoltarea vieții societății și „capacitatea" lor de a reconstitui științific evoluția societății. Primul element întărește afirmația că izvorul este „un produs al muncii umane", iar al doilea, fiind o consecință a faptului că e „un produs al muncii umane", după cum a demonstrat J. Giedymin, nu scoate în evidență nici o altă caracteristică care să ne permită să distingem izvorul istoric de tot ceea ce nu este izvor, de aceea el este inutil în definiția izvorului[9].

În toate aceste definiții, precum și în multe altele[10], care, din punctul de vedere al conținutului, pot fi împărțite în mono- și bicomponente, se indică (în cazul definițiilor cu o singură componentă) fie numai „ur-mele", „rezultatele", „produsele", „relicvele" activității umane (eventual și ale existenței omului), fie (în cazul definițiilor alcătuite din două părți) și faptul că aceste „urme" și „rezultate" „sînt utile", „servesc",

„facilitează" cunoașterea (reconstituirea) faptelor istorice. În definițiile alcătuite din două părți, aceasta înseamnă că numai acele „urme" și „rezultate" sînt izvoare care contribuie (sau: în mod deosebit contribuie), servesc, facilitează cunoașterea trecutului. În definiția lui G. Labuda, simplul fapt că un „vestigiu" este „un produs" al muncii omului îi con-feră automat capacitatea „de a reflecta" dezvoltarea societății. În alte definiții nu se știe în ce mod se face deosebirea între „vestigii" etc., care nu servesc la cunoașterea istorică și cele care servesc acestei cu-noașteri. Această parte componentă a definițiilor este deci deosebit de obscură. Iată de ce considerăm că definițiile cu o singură componentă sînt mai bune. Din rîndul acestora face parte și definiția lui Labuda, după înlăturarea elementelor superflue menționate anterior și sublinie-rea faptului că toate rezultatele muncii capătă automat capacitatea „de a reflecta" trecutul.

Definițiile (atît cele cu o componentă, cît și cele formate din două părți) pot fi — din punctul de vedere al sferei lor — mai extinse sau mai restrînse. Cele mai restrînse (a doua a lui Bernheim, cea a lui Lan-glois și Seignobos și cea a lui Labuda) vorbesc numai despre „vestigii", „rezultate" etc. ale activității umane (ale muncii umane), excluzînd prin aceasta din sfera conceptului de izvor istoric imense zone de urme na-turale (de exemplu, schelete de oameni și animale, resturi de plante, inelele anuale ale copacilor etc.); cele mai extinse vorbesc fie de toate materialele care servesc la cunoașterea trecutului (prima definiție a lui Bernheim), fie, în cazul definițiilor extinse dar incomplete, limitează acest material la vestigiile de „existență" umană sau de viață umană (Handelsman, Kościałkowski) și, deci, exclud alte urme naturale.

În lumina celor spuse despre cunoașterea istorică și izvoarele sale, restricțiile impuse de definițiile mai restrînse sau de cele mai extinse dar incomplete sînt nejustificate și nu corespund practicii reale a istori-cilor care folosesc și izvoarele naturale.

Punctul de plecare pentru considerațiile noastre ulterioare trebuie să fie o definiție completă. Totuși, trebuie să spunem în mod explicit că noțiunea de „material" al cunoașterii inclusă în această definiție trebuie să cuprindă nu numai lucrurile, ci și caracteristicile lucrurilor și, eventual, ale raporturilor dintre lucruri[11] și, în plus, să nu se excludă din categoria de izvor istoric memoria umană (tradiția). În acest fel am ajunge la afirmația că izvor istoric este orice sursă de cunoaștere istorică (directă sau indirectă), adică orice informație (în sensul teoriei informa-ției) despre trecutul social, oriunde s-ar afla, împreună cu tot ce ser-vește la transmiterea acestor informații (canale de informație). Trecu-tul social este interpretat aici în sens larg, incluzînd și condițiile naturale în care a trăit omul. Izvor istoric sînt, deci, toate informațiile care se referă la viața oamenilor din trecut, împreună cu canalele de informare. Un izvor este deci atît informația că în timpul t, în locul l a avut loc evenimentul e, cît și documentul (de exemplu o cronică) cu ajutorul căruia această informație a putut fi receptată. În mod similar, un izvor este și informația că în anii $x_1 \ldots x$ au fost ierni aspre, deoarece așa rezultă din observarea inelelor de creștere a arborilor, cît și a acelor trun-chiuri de copac care conțin această informație. În cazul memoriei (tra-diției), canalul de informație este omul viu.

De asemenea, este necesar să se facă diferența între izvorul poten-țial și izvorul efectiv (în ambele cazuri fiind vorba de conceptul general de izvor istoric). În considerațiile noastre ne-am folosit de conceptul de izvor efectiv (informațiile despre trecut plus canalele), în schimb, de

exemplu, la Bernheim se vorbește de toate materialele posibile din care istoricul își „dobîndește cunoașterea". Pe de o parte avem de-a face cu un întreg ocean, iar pe de altă parte numai cu ceea ce putem pescui din acest ocean pentru cerințele noastre. Conceptul de izvor pentru o problemă dată este, repetăm, și mai limitat, deoarece se referă numai la o mică parte din aceste resurse „pescuibile".

Izvoarele potențiale sînt reprezentate de tot ce se află la dispoziția istoricului pentru a obține informații despre trecut, iar izvoarele efective sînt însăși seria informațiilor obținute sau gata de a fi obținute.

2. Clasificarea tradițională a izvoarelor istorice

Vom opera în continuare cu conceptul general de izvor istoric (efectiv) necesar pentru soluționarea problemei clasificării izvoarelor, operație care este o continuare a analizei definiției acestora. Se poate afirma fără exagerare că această problemă a făcut parte din acele probleme în jurul cărora (ca de obicei, în jurul problemelor de clasificare) a avut loc o discuție foarte aprinsă, în special în literatura germană și în cea aflată sub influența ei. Diverși autori au elaborat clasificări tot mai noi, încercînd de fiecare dată să ne convingă de progresul înregistrat astfel și de utilitatea probelor prezentate.

Primele considerații asupra clasificării tipurilor de izvoare istorice se fac la sfîrșitul Evului Mediu și începutul epocii moderne, dar abia școala erudită a secolului al XVII-lea, în frunte cu Papebroche și Mabillon, va fi cea care grupează documentele, ținînd seama, în principal, de gradul adevărului lor, iar curentul erudit din secolul al XIX-lea acela care a dat prima clasificare completă a izvoarelor. Printre manualele de istoriografie din prima jumătate a secolului al XIX-lea, un loc important pe scară europeană îl ocupă considerațiile lui J. Lelewel. În a sa *Historyka* (1815), el clasifică izvoarele în: (1) tradiție (relatări orale); (2) Izvoare „nescrise, adică monumente mute"; (3) izvoare scrise. Lelewel adaugă că primele două grupe pot fi transformate în izvoare scrise (notarea legendelor, lista izvoarelor materiale)[12]. În mod asemănător clasifică izvoarele mai tîrziu și alți istorici, ca, de exemplu, P.C.F. Daunou (1842). Dintre lucrările mai tîrzii, cele mai cunoscute sînt clasificările lui J. G. Droysen și E. Bernheim; în literatura poloneză, în afara clasificărilor făcute de M. Handelsman și S. Kościałkowski, dispunem de studiul critic al lui G. Labuda, care oferă o încercare complet nouă de sistematizare a izvoarelor.

J. G. Droysen a împărțit de asemenea izvoarele în trei categorii, dar într-o manieră mai puțin clară decît Lelewel. Acestea sînt: (1) monumentele *(Denkmäler)*; (2) vestigiile *(Überreste)* și (3) izvoarele *(Quellen)*. Vestigiile însemnau pentru el toate urmele materiale (scrise sau nescrise) lăsate de oameni și de evenimente, cu excepția relatărilor special pregătite, pe care Droysen le-a numit izvoare. Monumentele cuprindeau acele vestigii care aveau la bază intenția de a fi transmise posterității, dar nu pentru fixarea evenimentelor trecute, ci pentru nevoile unui anumit individ, ale unei anumite familii etc. (cum sînt documentele juridice, medaliile, epitafurile etc.)[13].

E. Bernheim a clasificat izvoarele în două grupe: (1) vestigii și (2) tradiție[14]. J. Giedymin, analizînd această împărțire, atrage atenția asupra modului în care e formulată, care o viciază, dar, totodată, subliniază că este o clasificare valoroasă, deoarece, pe de o parte, indică izvoarele care prezintă, cu ajutorul unor semne convenționale, fapte din trecut

care nu mai există (tradiția), iar pe de altă parte izvoarele care nu îndeplinesc această funcție (vestigiile)[15]. Este de notat că Bernheim substituie denumirea droyseniană de „izvoare" cu termenul „tradiție", care capătă în acest fel un sens foarte larg (de transmitere a informației).

Clasificarea lui Bernheim a fost criticată în special de savanții germani (A. Feder, W. Bauer, E. Kayser și alții)[16], dar aceste critici au dat naștere mai mult la confuzii, fără a fi de folos dezvoltării teoriei izvoarelor istorice. Propunerile lui M. Handelsman[17] derivă din concepțiile lui Droysen și Bernheim. Handelsman a introdus termenul „izvoare directe", iar în locul termenului „vestigii" a folosit pe cel de „izvoare indirecte"[18]. Izvoarele directe sînt, după Handelsman, „vestigii direct conservate ale existenței și activității omului în trecut", care cuprind urme materiale și nemateriale, iar izvoarele indirecte sînt „documentele destinate să conserve memoria timpurilor trecute". La Handelsman, ca și la Bernheim, intervine diferențierea între izvoarele destinate intenționat să transmită informații (deci prin intermediul unei terțe persoane) și izvoarele care transmit informații despre trecut fără un astfel de intermediar.

Printre izvoarele indirecte, Handelsman distinge tradiția orală, tradiția figurativă și tradiția scrisă. Termenul „tradiție" a fost utilizat de Bernheim într-un sens larg (în accepțiunea de transmitere a datelor).

În afară de clasificarea în izvoare indirecte și directe, Handelsman introduce și împărțirea în izvoare scrise și nescrise. Este o clasificare la fel de importantă ca prima, numai că se bazează pe alte criterii. Handelsman denumește această clasificare o clasificare practică, spre deosebire de prima, pe care o definește științifică. Nu vedem însă rațiunea pentru care diviziunea în izvoare scrise și nescrise ar fi mai puțin științifică decît diviziunea în izvoare directe și indirecte.

S. Kościałkowski consideră această a doua clasificare a lui Handelsman ca fundamentală. El împarte izvoarele în (1) nescrise (obiecte reale, vestigii fizice) și (2) scrise, pe care le subdivide în: izvoare documentare sau directe, izvoare narative sau indirecte și izvoare epistolare, adică corespondența[19]. În clasificarea lui Kościałkowski este prezentă și deosebirea între izvoarele directe și indirecte, aplicată însă numai la izvoarele scrise.

G. Labuda se desprinde de clasificările precedente, propunînd divizarea în izvoare ergotehnice, sociotehnice, psihotehnice și tradiție[20]. Criteriul de clasificare este măsura în care izvorul respectiv „reflectă" anumite forme de activitate umană. De exemplu, izvoarele ergotehnice „reflectă" în mod direct activitatea economică a omului și în mod indirect activitatea sa socială și psihică. Aici sînt reprezentate în principal vestigiile culturii materiale, dar în această grupă sînt incluse și toate izvoarele referitoare la dezvoltarea demografică a populației. Izvoarele sociotehnice sînt acele izvoare care „au apărut ca rezultat al interacțiunii sociale existente între oameni" și de aceea sînt în măsură să „reflecte" aceste procese în mod direct; în schimb ele „reflectă" indirect activitatea economică și psihică. Izvoarele psihotehnice au fost definite ca fiind „urmele rezultate din manifestările materiale ale conștiinței, cu scopul de a înregistra sau de a transmite altora propriile idei; ele reflectă în mod obiectiv contradicțiile prezente în natură, în societate sau în propria gîndire". Ca urmare, ele „au capacitatea de a reflecta în mod direct participarea conștiinței la transformarea condițiilor materiale și sociale ale existenței umane". A patra categorie de izvoare menționată de G. Labuda reunește caracteristicile primelor trei categorii, „reflectînd"

direct" nivelul fizic, social şi psihic. Această categorie a fost denumită tradiţie. În acest fel, conceptul de tradiţie cuprinde aici „numai ceea ce este întipărit sub formă de experienţă sau de amintire despre timpurile trecute în oamenii vii". Există încă multe alte clasificări ale izvoarelor, construite conform unor puncte de vedere mai puţin interesante pentru lucrarea noastră (ca, de exemplu, divizarea în izvoare principale şi secundare).

3. O nouă încercare de clasificare a izvoarelor

Clasificările precedente ale izvoarelor istorice făceau cîteva erori: erori formale (lipsa diversificării şi a adecvării), erori semantice (rezultate din carenţe de limbaj) şi erori materiale (exprimate în clasificări nefolositoare pentru anumite scopuri)[21]. În discuţiile de pînă acum nu s-a sesizat faptul că pot fi acceptate simultan diferite clasificări, în funcţie de scopul urmărit, şi că e supărătoare tendinţa permanentă de a prezenta „cea mai bună" clasificare considerînd adesea alte clasificări ca „eronate". Participanţii la discuţie n-au reuşit, de asemenea, să se obişnuiască cu ideea că anumite izvoare pot fi examinate din diferite puncte de vedere şi astfel să fie incluse simultan în diferite grupe de clasificare. De exemplu, în împărţirea în izvoare scrise şi izvoare nescrise, o piatră funerară cu inscripţie, avînd în vedere inscripţia va fi inclusă în clasa izvoarelor scrise, dar, din punctul de vedere al semnificaţiei ei, ca monument de cultură materială (eventual ca operă de artă), va fi inclus în categoria izvoarelor nescrise. O cronică, ţinînd seama de informaţiile pe care le cuprinde, va fi socotită în rîndul izvoarelor indirecte, iar ca operă literară — în rîndul vestigiilor, respectiv al izvoarelor directe.

Pentru a putea interpreta în mod corespunzător clasificările cel mai des întîlnite în literatura de specialitate, eliberîndu-le cel puţin de erorile formale şi semantice (clasificările afectate de erori materiale nu se pot „corija" în acest mod), trebuie să introducem următoarele clasificări dihotomice:

(1) izvoare directe şi indirecte;

(2) izvoare scrise şi nescrise.

Aceste clasificări sînt pe deplin fundamentate: ele sînt strîns legate de particularităţile cunoaşterii istorice şi cu practica de cercetare a istoricilor. Prima, pe care am putea-o denumi gnoseologică sau metodologică, reflectă două tipuri fundamentale ale cunoaşterii istorice: directă şi indirectă. Subdiviziunea în „vestigii" şi „izvoare" (sau „tradiţie") atrage atenţia asupra faptului că izvoarele care transmit intenţionat informaţii pot fi căutate numai în grupa izvoarelor indirecte. În clasificarea lui Droysen le corespundeau tocmai „izvoarele" (Quellen), ceea ce înseamnă că acest autor vedea în ele (în mare parte fundamentat), într-un anumit sens, „izvorul" *stricto sensu*, adică izvorul în adevăratul înţeles al acestui termen. Este de notat şi că izvoarele indirecte prezintă faptele istorice cu ajutorul semnelor convenţionale (scrierea, limbajul şi alte semne); deci, şi din acest punct de vedere sînt indirecte; în schimb, izvoarele directe se lipsesc de aceste semne convenţionale, deoarece ele însele reprezintă o parte a realităţii istorice, adică ele însele sînt fapte istorice. Este adevărat că, în timp ce observă izvoarele directe, adesea istoricul le şi descrie (singur sau cu ajutorul cuiva), iar în activitatea de cercetare ulterioară foloseşte această descriere, deci un izvor indi-

rect. Într-o astfel de descriere se codifică un fragment de realitate cu ajutorul semnelor convenţionale (scrise, desen).

Numai în cazul izvoarelor indirecte, pentru descifrarea lor este necesară o punere de acord a codului emitentului cu codul receptorului. Mai mult, izvoarele indirecte includ marea problemă a examinării credibilităţii datelor oferite de cel care ne informează, problemă care nu există în cazul izvoarelor directe (adică în cazul celor tratate ca directe), ele fiind examinate numai sub aspectul autenticităţii lor. În concluzie, clasificarea în izvoare directe şi izvoare indirecte este utilă din multe puncte de vedere şi în primul rînd din raţiuni metodologice. O demonstrează următorul tabel:

Izvoare directe	Izvoare indirecte
1) Cunoaştere directă	1) Cunoaştere indirectă
2) Lipsa unei persoane intermediare	2) Medierea printr-o altă persoană (eventual mediere intenţionată)
3) Nu apare problema examinării credibilităţii (se examinează numai autenticitatea)	3) Necesitatea examinării credibilităţii celui care oferă informaţii

Trebuie amintit că, în ceea ce priveşte cunoaşterea directă, ea este întotdeauna relativ directă, observaţia prin geam sau aer spre exemplu, fiind deja indirectă.

Printre adepţii clasificării în izvoare directe şi izvoare indirecte s-au numărat J. G. Droysen, E. Bernheim, B. Schmeidler, M. Handelsman. Se poate face însă şi o împărţire internă a izvoarelor directe şi indirecte. În cadrul izvoarelor directe se poate face, de exemplu, divizarea lor în scrise şi nescrise, în vestigii naturale şi vestigii sociale, în vestigii legate de activitatea omului sau ale naturii şi altele. Omul viu, al cărui comportament este supus observaţiei (inclusiv comportamentul lingvistic, interpretînd limbajul ca pe un cod şi nu ca pe un mijloc de transmis informaţii), ar constitui un izvor direct, în timp ce relatarea lui despre evenimente ar fi un izvor indirect. Izvoarele indirecte pot fi, de asemenea, divizate în scrise şi nescrise (acestea din urmă putînd fi subdivizate în iconografice şi orale), în izvoare destinate transmiterii intenţionate a faptelor şi izvoare care transmit informaţii fără să aibă un astfel de scop dinainte stabilit.

A doua clasificare, pe care o denumim clasificare teoretică a izvoarelor, relevă imensa importanţă a surselor scrise (fundamentală pentru istorici *sensu strictiore)*. Criteriul de clasificare este existenţa scrisului. Nu mai trebuie subliniat că o mare parte din consideraţiile aşa-ziselor ştiinţe auxiliare ale istoriei sînt legate de cercetarea scrisului (paleografia, neografia). Izvoarele nescrise cuprind izvoarele care transmit informaţii cu ajutorul altor simboluri decît scrisul, precum şi izvoare-fragmente ale realităţii istorice. Clasificarea în izvoare scrise şi nescrise o întîlnim la J. Lelewel, P. C. F. Daunou, M. Handelsman (a doua clasificare), S. Kościałkowski. Ea îşi găseşte un sprijin şi în teoria informaţiei, care se ocupă, printre altele, de semne (urme) scrise şi nescrise.

Structura de bază a acestor două clasificări este prezentată de Fig. 31.

Diviziunea în izvoare directe şi indirecte, ca şi diviziunea în cunoaştere directă şi indirectă, pare a fi cea mai pertinentă pentru consideraţiile metodologice în istorie.

Izvoare directe
Izvoare indirecte
Scrise
Nescrise
Scrise
Nescrise
Informaţii transmise cu intenţie
Altele
Cu simboluri nescrise
Fapte istorice
Intenţionale
Altele

Fig. 31

4. Descifrarea informaţiilor cuprinse în izvoare (decodificarea)

Pentru ca o informaţie care ne interesează să poată fi descifrată, trebuie să fie satisfăcute următoarele premise, adică trebuie să existe: o informaţie; un receptor gata să preia această informaţie; un canal prin care informaţia poate fi receptată şi un cod care să definească modul de transmitere a informaţiei prin canal, cod ce trebuie să fie cunoscut destinatarului informaţiei. Descifrarea informaţiei, deci decodificarea ei poate avea loc numai atunci cînd codul emitentului coincide cu codul receptorului. În practică se ajunge foarte rar la o identitate perfectă a acestor două coduri. În orice caz, se poate spune astfel: cu cît această coincidenţă este mai mare, cu atît condiţiile de descifrare a unei informaţii sînt mai bune. Nu trebuie să explicăm amănunţit că noţiunea de cod, conform teoriei informaţiei, este foarte cuprinzătoare[22]. Deci cod este limbajul (colectiv, individual etc.), ca şi scrisul, desenul, o hartă, simbolul chimic, sistemul de gesturi (de exemplu al unui dirijor de orchestră), mimica, ţinuta militară, universitară, modul de manifestare a stărilor psihice prin intermediul unor expresii lingvistice corespunzătoare, modul de formulare a întrebărilor în anumite domenii etc. etc., deci tot ceea ce permite cuprinderea unei informaţii date într-un mod de comunicare. De exemplu, dacă numai mama poate înţelege copilul care începe să vorbească, înseamnă că ea ştie codul de care se foloseşte copilul, deci limbajul lui individual. Pentru un profan gesturile unui dirijor spun prea puţin, deoarece nu cunoaşte semnificaţia lor. În limbajul unei persoane, expresia „nu merg" poate însemna altceva decît în limbajul altei persoane, care este, să zicem, mai puţin hotărît. Dacă nu cunoaştem aceste diferenţe, putem descifra în mod eronat informaţiile transmise. Pentru a descifra informaţiile cuprinse în izvor la fel ca în receptarea oricărei alte informaţii este necesară cunoaşterea unor coduri diverse. Cu cît istoricul cunoaşte mai multe coduri şi cu cît le cunoaşte mai bine, cu atît este mai bine pregătit pentru cercetare. Nu trebuie

subliniat în mod special că aceste coduri constituie o parte anume a cunoştinţelor istoricului provenite din afara izvoarelor. Folosindu-ne de terminologia introdusă în capitolul al XV-lea, putem interpreta cunoaşterea codurilor care permit descifrarea „izvorului pentru problema examinată" ca parte a informaţiilor provenite din afara izvoarelor, deci a informaţiilor care, împreună cu informaţiile cuprinse în izvoare, permit construirea răspunsului la întrebarea pusă, deci permit corelarea anumitor informaţii cu această întrebare. Primul pas în această direcţie trebuie să fie, evident, înţelegerea informaţiilor prin decodificarea lor.

Care coduri au cea mai mare importanţă pentru istoric? Răspunsul este dificil, deoarece depinde — în primul rînd — de tematica cercetării, de perioada şi de teritoriul examinat. În orice caz, se poate considera fundamentală cunoaşterea următoarelor coduri:

(1) codul limbajului etnic al celui care furnizează informaţii (lingvistic);

(2) codul limbajului epocii (terminologie);

(3) codul psihologic;

(4) codul scrierii şi, eventual, al altor simboluri notate (grafic).

În cazul codului lingvistic, este vorba pur şi simplu de cunoaşterea limbii în care a fost scris izvorul, de exemplu a limbii latine, franceze, polone vechi etc. Codul terminologic este o completare a acestui cod. Probabilitatea de a comite erori în decodificarea informaţiilor pe baza acestui cod este mare şi foarte întîlnită în practica istorică. După cum a observat M. Bloch, limba vorbită este în general mai conservatoare decît schimbările care survin în obiecte, în caracteristicile şi relaţiile dintre obiectele descrise de limbaj. Foarte adesea folosim aceeaşi denumire timp de generaţii întregi pentru a desemna realităţi diferite. De exemplu, ceea ce se chema plug într-un izvor de secol XVIII se deosebeşte substanţial de plugul pe care-l ştim azi, iar termenul de glumă înseamnă cu totul altceva în scrierile lui Kołłątaj decît înseamnă în prezent. Latinescul *servus*, care înseamnă sclav, a trecut în izvoarele medievale, în timp ce instituţia sclaviei dispăruse şi apăruse iobăgia. Adesea istoricul trebuie să corecteze terminologia găsită, străduindu-se ca deosebirile dintre limbă şi realitate să fie cît mai mici. În fiecare lucrare istorică întîlnim numeroase propuneri terminologice; adesea termenii vechi îi punem în ghilimele, pentru a atrage atenţia asupra anacronismului lor etc. Ştim bine ce mare a fost lupta lui Lelewel cu limbajul neadecvat unor cercetări precise şi aici trebuie căutată originea acelor caracteristici de limbaj ale lui Lelewel şi nu în excentricitatea stilului atribuit acestui autor.

Codul psihologic prezintă adesea dificultăţi mai mari. Fiecare autor are un mod al său de exprimare, un limbaj propriu, sau — cu alte cuvinte — fiecare persoană are o obişnuinţă lingvistică şi psihologică diferită care-i determină comportamentul. Această caracteristică lingvistico-psihologică este influenţată în mare măsură de limbajul epocii, dar nu poate fi identificată cu el. Expresiile specifice folosite de autorul respectiv, ordinea cuvintelor, construcţia propoziţiilor etc. sînt semnul unor stări psihice determinate ale autorului. Cunoaşterea codului psihologic este deosebit de importantă în studierea credibilităţii spuselor celui care oferă informaţii şi a informaţiei transmise.

Cunoaşterea codului grafic, alături de cunoaşterea codului lingvistic, face parte din deprinderile elementare ale istoricului, fără de care el nu poate descifra un document vechi scris cu capitale sau minuscule romane sau cu caracter gotic (minusculă, cursivă sau majusculă). De ase-

menea, inabilitatea de a descifra hărțile sau planurile, care reclamă în aceeași măsură cunoașterea unor coduri corespunzătoare, l-ar priva pe istoric de informații deosebit de prețioase.

Adesea istoricul are de-a face cu un cod în sens de cifru. Decodificarea informațiilor diplomatice reclamă tocmai cunoașterea unui astfel de cod.

Considerații interesante cu privire la importanța abilității de a descifra limbajul unei epoci găsim în lucrarea lui M. Bloch. El scrie: „documentele au tendința de a-și impune terminologia; istoricul care se lasă influențat de ele scrie cum îi dictează epoca respectivă, de fiecare dată altfel. Pe de altă parte, totuși, el gîndește, evident, conform categoriilor timpului său, folosind limbajul din epoca sa"[23]. Problema este dificilă. Atunci cînd „intră în joc instituțiile, credințele, obiceiurile specifice ale unei anumite societăți, transpunerea lor într-o altă limbă, formată după imaginea unei societăți total diferite, devine o întreprindere plină de pericole, fiindcă a alege un echivalent înseamnă a face o asemănare"[24].

Cunoașterea codurilor care servesc la descifrarea informațiilor cuprinse în izvoare nu este ușoară, deoarece nu există posibilitatea, ca în viața contemporană, de a confrunta codurile și de a corija receptarea informațiilor în mod direct prin înțelegerea cu cel care oferă informații. Se poate spune numai că succesele noastre în domeniul cunoașterii codurilor vor fi cu atît mai mari cu cît va fi mai bogat bagajul nostru de cunoștințe provenite din afara izvoarelor (în special cunoștințele despre epoca respectivă). Avînd în vedere că, dintre toate codurile, cele lingvistice sînt cele mai importante, în decodificare competența filologică capătă un rol însemnat. Din această cauză se vorbește adesea de o metodă filologică în istorie, pentru a desemna procedeul care conduce la descifrarea informațiilor din izvoare făcînd uz de codurile lingvistice.

5. Conceptul de cunoștințe și informații cuprinse în izvoare

Pentru a da o explicație mai precisă conceptului de cunoștințe provenite din izvoare este necesar să amintim diferitele definiții ale izvoarelor istorice. Conceptul de izvor istoric poate fi interpretat în sens general și în sens relativ. Izvor istoric în sens general este tot ceea ce poate furniza (izvor în sens potențial) sau de unde dobîndim (izvor în sens efectiv) informații despre faptele istorice. În sens relativ însă, izvorul istoric este acela care poate servi (în sens potențial) sau care servește (în sens efectiv) cercetării unei anumite probleme examinate de noi în prezent. Cu alte cuvinte, un izvor potențial pentru o problemă dată cercetată în prezent este tot ceea ce conține informații despre faptele istorice care trebuie să fie stabilite, deci interpretate, în lumina cunoștințelor istoricului respectiv, pentru a formula răspunsul la întrebarea (problema) pusă. Din aceste definiții se desprinde conceptul de cunoștințe provenite din izvoare, prin care se desemnează o serie de informații despre faptele istorice, dat fiind că aceste informații pot fi furnizate numai de izvoare istorice. Această serie de informații poate fi interpretată în patru moduri:

(1) ca un ansamblu de informații posibile despre faptele istorice înmagazinate în toate izvoarele (cunoștințele generale cuprinse în izvoare în sens potențial);

(2) ca un ansamblu de informații despre faptele istorice dobîndite din izvoare (cunoștințele generale obținute din izvoare în sens efectiv);

(3) ca un ansamblu de informații despre faptele istorice care pot servi la formularea răspunsurilor date întrebărilor unei anumite cercetări (cunoștințe relative cuprinse în izvoare în sens potențial);

(4) ca un ansamblu de informații despre faptele istorice extrase din izvoare pentru a răspunde la întrebările puse într-o anumită cercetare (cunoștințe relative obținute din izvoare în sens efectiv).

NOTE

1. Cf. J. Giedymin, *Z problemów logicznych analizy historycznej*, *op. cit.*, p. 45—46.
2. E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode ...*, *op. cit.*, p. 257.
3. *Ibidem.*
4. De exemplu, A. Feder, *Lehrbuch der geschichtlichen Methode*, *op. cit.*, p. 84.
5. Ch. V. Langlois și Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris, 1898, p. 1.
6. M. Handelsman, *Historyka*, *op. cit.*, p. 44.
7. S. Kościałkowski, *Historyka*, *op. cit.*, p. 22.
8. G. Labuda, *Próba nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych* [O încercare de nouă sistematizare și interpretare a izvoarelor istorice], în „Studia Źródłoznawcze", vol. I, Warszawa, 1957, p. 22.
9. J. Giedymin, *Z problemów logicznych analizy historycznej*, *op. cit.*, p. 25—26.
10. Unele definiții sînt foarte neclare. Așa este, de exemplu, definiția dată de C. Bobińska: „Pentru istorici devin izvoare... faptele sociale cu o consistență materială durabilă" (*Historyk. Fakt. Metoda*, *op. cit.*, p. 59).
11. J. Giedymin, *Z problemów logicznych ...*, *op. cit.*, p. 11.
12. J. Lelewel, *Dzieła*, *op. cit.*, vol. II, p. 180.
13. J. G. Droysen, *Historik*, München u. Berlin, 1943, p. 37.
14. E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode*, *op. cit.*, p. 255—259.
15. J. Giedymin, *Z problemów logicznych ...*, *op. cit.*, p. 24.
16. Acestea sînt examinate cu atenție de G. Labuda, *Próba nowej systematyki*, *op. cit.*, p. 11 și urm. Acest autor face și o analiză critică a operei lui Bernheim. Inconsecvențele acestei critici sînt demonstrate de J. Giedymin, *Z problemów logicznych ...*, *op. cit.*, p. 7—27.
17. M. Handelsman, *Historyka*, *op. cit.*, p. 44—45.
18. Bernheim cunoștea și termenul: izvor direct și indirect.
19. S. Kościałkowski, *Historyka*, *op. cit.*, p. 24, 52.
20. G. Labuda, *Próba nowej systematyki*, *op. cit.*, p. 3—52.
21. Cf J. Giedymin, *Z problemów logicznych ...*, *op. cit.*, p. 26—27.
22. Cf. J. Giedymin, J. Kmita, *Wykłady z logiki formalnej*, *op. cit.*, p. 71. Există și alte definiții ale codului.
23. M. Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier de l'historien*, *op. cit.*, p. 80. „Les documents tendent à imposer leur nomenclature; l'historien, s'il les écoute, écrit sous la dictée d'une époque chaque fois différente. Mais il pense d'autre part, naturellement, selon les catégories de son propre temps; par suite, avec les mots de celui-ci".
24. *Ibidem*, p. 82: „Aussitôt, par contre, qu'apparaissent des institutions, des croyances, des coutumes, qui participent plus profondement à la vie propre d'une société, la transposition dans une autre langue, faite à l'image d'une société différente, devient une entreprise grosse de périls. Car choisir l'equivalent, c'est postuler une ressemblance".

XVI. TEORIA CUNOȘTINȚELOR PROVENITE DIN AFARA IZVOARELOR

1. O încercare de explicare a conceptului de cunoștințe provenite din afara izvoarelor

În considerațiile de pînă acum s-a dovedit de mai multe ori cît de necesară este folosirea conceptului de cunoștințe inițiale, pe baza cărora istoricul (îmbogățindu-le continuu) realizează acte succesive de cunoaștere, formulează întrebări de cercetare și caută răspunsuri. Aceste cunoștințe s-au dovedit a fi o sursă de informații care nu pot fi găsite în izvoare, precum și un sistem care servește la confruntarea noilor afirmații despre trecut cu scopul de a decide acceptarea sau respingerea lor. Ele sînt principalul criteriu indirect în formularea afirmațiilor. Într-un cuvînt, marea majoritate a analizelor procedeelor uzitate de istorici nu s-ar fi putut efectua fără a se ține cont de ansamblul afirmațiilor și al direcțiilor recunoscute și acceptate de el, pe baza cărora istoricul procedează la cunoașterea și cercetarea trecutului. Ansamblul acestor propoziții și direcții, indispensabile și cu un mare rol în toate cercetările istorice, l-am denumit — raportat la istorie — cunoștințe provenite din afara izvoarelor. În studiile anterioare de metodologia istoriei nu li s-a acordat aproape nici o atenție, acestea ocupîndu-se în primul rînd de informațiile cuprinse în izvoare, considerate a fi cele mai caracteristice pentru cercetarea istorică. Dar, după cum ne-am străduit să demonstrăm, principala condiție pentru progresul cercetărilor istorice în momentul de față nu constă atît în a preciza tehnicile de descifrare a informațiilor cuprinse în izvoare și critica lor, cît schimbările produse în structura cunoștințelor provenite din afara izvoarelor și în îmbogățirea lor. De aceste schimbări depinde de fapt și progresul cunoștințelor tradiționale care se cer unui bun istoric. Realizarea modelului dialectic al cercetărilor istorice și, deci, al cercetărilor care țin cont simultan de momentul structurii și de momentul dinamicii, nu este posibilă fără cunoștințe multilaterale de o înaltă calitate. Acest lucru reclamă studierea permanentă a realizărilor altor științe, pentru a le folosi într-o măsură cît mai mare în cercetările istorice, conform principiului integrării științelor.

În încercarea de a explica conceptul de cunoștințe provenite din afara izvoarelor ne vom referi direct la definiția cunoștințelor provenite din izvoare propusă în capitolul precedent, deoarece sfera conceptului cunoștințelor dobîndite din afara izvoarelor se schimbă în funcție de interpretarea conceptului de cunoștințe provenite din izvoare, care i se contrapune. Se pot indica, deci, următoarele sfere posibile ale conceptului de cunoștințe provenite din afara izvoarelor:

(1) cunoștințe provenite din afara izvoarelor ca tot ce putem ști în afara

a) informațiilor despre faptele istorice în general,

b) informațiilor despre faptele istorice extrase din izvoare.

Aceste cunoștințe pot fi numite cunoștințe generale provenite din afara izvoarelor în sens potențial;

(2) cunoștințe provenite din afara izvoarelor ca tot ce știm în afara

a) informațiilor despre faptele istorice,

b) informațiilor obținute despre faptele istorice.

Aceste cunoștințe pot fi denumite cunoștințe generale provenite din afara izvoarelor în sens efectiv;

(3) cunoștințe provenite din afara izvoarelor ca tot ce putem ști în afara

a) informațiilor despre faptele istorice,

b) informațiilor dobîndite despre faptele istorice — care servesc la formularea răspunsului la o întrebare anume din cadrul cercetării.

Aceste cunoștințe pot fi denumite relative în sens potențial;

(4) cunoștințe provenite din afara izvoarelor ca tot ce știm în afara

a) informațiilor despre faptele istorice,

b) informațiilor obținute despre faptele istorice — care servesc la formularea răspunsului la o întrebare anume din cadrul cercetării. Aceste cunoștințe pot fi denumite relative în sens efectiv. De notat că expresia „tot ceea ce știm" sau „tot ceea ce putem ști" se poate referi la un istoric individual (în primul rînd în acest sens examinăm conceptul de cunoștințe provenite din afara izvoarelor), ca și la întreaga comunitate a istoricilor. În consecință, aceasta demonstrează, în cazul cunoștințelor generale, relativizarea lor fie în raport cu un cercetător individual, fie cu un grup de cercetători, iar în cazul cunoștințelor relative, alături de restrîngerea la o anumită problemă de cercetare, există și o a doua relativizare — prin raport cu un cercetător sau cu un grup de cercetători.

Mai trebuie menționat, fapt care este de altfel evident, că definiția „provenit din afara izvoarelor" are un caracter relativ și din altă cauză. Ceva poate proveni din afara izvoarelor numai presupunînd că, totodată, există ceva ce, în concepția dată, este considerat ca provenind din izvoare, adică derivat dintr-un anumit izvor. Această definiție nu are deci nimic comun cu cunoașterea apriorică în sens absolut sau cu ideile „înnăscute". În ultimă instanță, toate cunoștințele umane pot fi considerate ca provenind din izvoare, izvorul prim fiind observația. O astfel de afirmație, care face să dispară conceptul de cunoștințe provenite din afara izvoarelor, nu se află însă în contradicție cu examinarea aceleiași probleme din punctul de vedere al modalității de cercetare a istoricului. Axa acestei modalități de cercetare este, după cum se știe, analiza izvoarelor istorice.

În practica de cercetare operăm atît cu conceptul de cunoștințe provenite din afara izvoarelor în sens general, cît și cu cel de cunoștințe în sens relativ. De remarcat că, în sens general, cunoștințele provenite din afara izvoarelor nu conțin, prin definiție, propoziții despre fapte istorice.

Cunoștințele provenite din afara izvoarelor nu pot fi restrînse la o anumită problemă de cercetare. Se poate merge însă mai departe, referindu-ne la un act de cunoaștere efectuat actualmente al unei informații particulare provenite din izvoare. De exemplu, dacă citim într-un izvor referitor la anul 966: „Musco dux baptisatur", atunci, în momentul descifrării acestei informații, toate cunoștințele istoricului (potențiale sau efective) au caracter de cunoștințe provenite din afara izvoarelor, informația fiind despre un fapt istoric individual. Atragem atenția aici asupra caracterului dinamic al cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. O informație asupra unui fapt, extrasă dintr-un izvor cu ajutorul

cunoștințelor din afara izvorului, devine, chiar din momentul în care ajunge în conștiința istoricului, o parte a cunoștințelor provenite din afara izvoarelor vehiculate în continuare în procesul de cunoaștere a izvoarelor. Independent de procesul continuu de îmbogățire, cunoștințele provenite din afara izvoarelor „trăiesc" în mintea istoricului suferind diverse transformări, fiind supuse în primul rînd proceselor de teoretizare. Acestea sînt procese de o excepțională importanță, în special pentru explicațiile cauzale, cînd istoricul trebuie să se refere chiar și la cele mai banale informații generale, dobîndite din cunoașterea comună.

2. Structura cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. Informațiile provenite din afara izvoarelor

Elementele constitutive ale cunoștințelor provenite din afara izvoarelor sînt fie propoziții adevărate (sau false), fie evaluări a ceea ce, după opinia celui care cunoaște, este „bun" (evaluare pozitivă) sau „rău" (evaluare negativă). Evaluările pot constitui totodată o bază pentru formularea liniilor directoare ale modalității de cercetare a istoricului. Ele pot fi de asemenea obiectul propozițiilor adevărate sau false, dar numai atunci cînd ele sînt caracteristice persoanei care evaluează; de exemplu, pot spune că Staszic (lider social polonez, 1755—1826 — *n.t.*) considera că sistemul social existent în Polonia secolului al XVIII-lea era nedrept. Aceasta însă semnifică cu totul altceva decît a spune că „sistemul social din Polonia secolului al XVIII-lea este nedrept", care constituie un element al cunoștințelor lui Staszic. În actul de cunoaștere, limitat, evident, de barierele sistemului de valori al subiectului cunoscător, participă — după cum am mai spus — toate cunoștințele individului respectiv. Acestea se compun din sistemul de valori al subiectului cunoscător (să-l denumim cunoștințe provenite din afara izvoarelor$_2$), din propozițiile despre fapte (sau propoziții de observație) acceptate de același subiect și din afirmații teoretice (să le denumim cunoștințe provenite din afara izvoarelor$_1$).

Aceste elemente se întrepătrund. Sistemul de valori este strîns legat de celelalte două elemente, deoarece, alături de realitatea socială în care trăiește subiectul cunoscător (fapt subliniat de sociologia științei), el este influențat și de cunoștințele posedate în acel moment și îmbogățite continuu de subiectul cunoscător despre fapte și legăturile dintre ele, iar, pe de altă parte, nu se pot delimita exact propozițiile întemeiate pe observație de afirmațiile teoretice, deoarece și propozițiile întemeiate pe observație au un sens teoretic determinat[1]. În concluzie, cunoștințele „puse în mișcare" în procesul de cunoaștere au, într-un anume sens, un caracter global, fapt de care trebuie să se țină seama în toate cercetările asupra structurii lor. Utilizarea unor termeni curenți de genul „cunoștințe despre o epocă", „cunoștințe teoretice", „ideologie" și altele atrag atenția numai asupra unui fragment sau asupra unei funcții a acestor cunoștințe, prin prisma cărora efectuăm „examinarea" realității trecute.

În considerațiile care vor urma, sistemul de valori al cercetătorului ne va interesa în măsura în care el este o sursă de direcții, așa-numitele direcții de evaluare.

Vom încerca acum să precizăm conceptul de informații provenite din afara izvoarelor. El se referă la unele informații din ansamblul de cunoștințe posedate de istoric și poate fi caracterizat analog conceptului de cunoștințe provenite din afara izvoarelor. Așa încît se pot diferenția

informațiile provenite din afara izvoarelor în sens general (potențial și efectiv) și în sens relativ (potențial și absolut). Deci:

(1) Informațiile potențiale provenite din afara izvoarelor în sens general sînt acele informații pe care le poate obține istoricul în afara informațiilor despre faptele istorice în general sau în afara celor extrase din izvoarele istoriei.

(2) Informațiile efective provenite din afara izvoarelor în sens general sînt acele informații de care dispune istoricul (în momentul efectuării cercetării) în afara informațiilor despre faptele istorice în general sau numai în afara celor extrase din izvoarele istoriei.

(3) Informațiile potențiale provenite din afara izvoarelor în sens relativ sînt toate informațiile care pot servi la formularea răspunsului la o întrebare de cercetare dată în afara informațiilor despre faptele istorice generale sau a informațiilor despre faptele istorice extrase din izvoare.

(4) Informațiile efective provenite din afara izvoarelor în sens relativ sînt informațiile posedate de istoric care pot servi la formularea răspunsului la o întrebare de cercetare dată în afara informațiilor despre faptele istorice în general sau a informațiilor despre faptele istorice extrase din izvoare.

Pentru analiza procesului de cercetare întreprins de istoric, soluția cea mai convenabilă este de a folosi conceptul mai restrîns de informații provenite din afara izvoarelor, anume de informații provenite din afara izvoarelor efective în sens relativ, excluzînd direcțiile de evaluare.

3. Izvoarele cunoștințelor provenite din afara izvoarelor

Cunoștințele provenite din afara izvoarelor au o singură origine, despre care am mai vorbit — observarea realității. Din considerații metodologice e însă nevoie de o analiză mai atentă a acestei unice surse.

Observarea realității (în sensul cunoașterii în general și al cercetării științifice în particular) nu o face numai istoricul. Au efectuat și efectuează observații și reprezentanții altor științe, precum și istoricii acestora. Astfel, un istoric care efectuează un studiu al unui fragment determinat al realității trecute se poate folosi de:

(1) rezultatele propriilor observații asupra lumii (inclusiv observarea propriei persoane);
(2) rezultatele propriilor studii despre trecut;
(3) rezultatele cercetărilor istorice;
(4) rezultatele cercetărilor din sfera altor științe.

Dacă examinăm cunoștințele provenite din afara izvoarelor în sens general, deci nerestrînse la o anumită problemă, atunci aceste cunoștințe nu includ elementele (2) și (3), care se bazează pe utilizarea izvoarelor istorice. Dacă examinăm însă cunoștințele provenite din afara izvoarelor în sens relativ, se constată că ele își au originea și în izvoarele istorice, cu mențiunea că acestea sînt folosite prin intermediul lucrărilor istorice (în primul rînd monografii) sau al răspunsurilor la anumite întrebări puse în cadrul cercetării.

În ultimă analiză, dintre informațiile care compun cunoștințele provenite din afara izvoarelor, cele mai importante pentru cercetarea istorică sînt acelea care formează viziunea generală a istoricului despre trecut și despre posibilitatea de cunoaștere a acestuia, evident, împreună cu ideile sale ontologice și epistemologice. Reconstituirea acestei concepții generale apare, în acest context, indispensabilă pentru o analiză

exactă a procesului de cercetare în istorie. Punctul de vedere al istoricului asupra evenimentelor istorice poate fi în raport direct cu cunoștințele teoretice și descriptive de economie, psihologie socială, psihologie, sociologie și din alte științe, dar poate fi, dimpotrivă, puțin influențat de cuceririle altor științe.

Categoria cunoștințelor provenite din afara izvoarelor care țin de concepția asupra evenimentelor istorice și asupra posibilității de cunoaștere a lor unifică într-un fel diviziunile prezentate anterior. Aceste cunoștințe pot fi considerate atît sub forma cunoștințelor globale provenite din afara izvoarelor, cît și ca părți ale acestora care servesc la formularea și rezolvarea unei anumite probleme date. Ele reprezintă fie cunoștințe provenite din alte izvoare istorice, fie dobîndite din afara oricărui izvor istoric. În sfîrșit, această categorie de cunoștințe include atît cunoștințele curente, cît și pe cele științifice. Această ultimă diviziune ni se pare cea mai importantă pentru analiza noastră.

În concluzie, cunoștințele provenite din afara izvoarelor pot fi reduse la:

(1) observația personală a istoricului (așa-numita experiență de viață);

(2) rezultatele cercetărilor istorice proprii sau desfășurate de alți istorici;

(3) rezultatele cercetărilor din alte științe.

Este ușor de observat că punctele (2) și (3) reprezintă izvoarele științifice ale cunoștințelor în cauză, iar punctul (1) izvorul pe care l-am putea denumi curent sau cotidian.

Această clasificare, al cărei criteriu este modul de a ajunge la anumite concluzii, impune împărțirea cunoștințelor provenite din afara izvoarelor în cunoștințe curente și cunoștințe științifice.

Primele, care se bazează pe așa-numitul bun-simț, se acumulează ca rezultat al activității practice cotidiene a cercetătorului ca membru al societății și pot avea un caracter foarte diferit în funcție de felul acestei activități, de gradul de angajare în ea și de mulți alți factori. Cunoștințele științifice ale istoricului pot fi, de asemenea, foarte diferite și, evident, de calitate diferită. În plus, pot fi cunoștințe teoretice sau descriptive.

Cunoștințele provenite din afara izvoarelor și care au caracter istoric servesc în primul rînd la realizarea sarcinii de a descrie ceea ce a fost; explicațiile, deci încercarea de a răspunde la întrebarea: de ce a fost așa? reclamă, în plus față de cunoștințele provenite din afara izvoarelor, solide cunoștințe din afara istoriei.

4. Cunoștințe curente și „judecata sănătoasă"

Problema bazelor judecăților științifice, în general, și a celor din domeniul istoriei, în special, baze care țin de judecata sănătoasă și de cunoștințele curente (denumite adesea banale) nu comportă un interes deosebit în metodologia științei. Ea constă în a găsi premisele ascunse ale afirmațiilor științifice în care, cum este ușor de imaginat, informațiile curente și judecata sănătoasă au un rol important. Diferențierea în cunoștințe curente și cunoștințe bazate pe judecata sănătoasă, deși s-ar impune teoretic, nu pare necesară, deoarece așa-zisa judecată sănătoasă joacă rolul principal în acceptarea anumitor informații și în includerea lor în fondul de cunoștințe curente.

Merită amintit că, în metodologia lui L. Chwistek, conceptul „judecată sănătoasă" joacă un mare rol. Primul capitol al lucrării sale *Granice nauki. Zarys logiki i metodologii nauk ścistych* [Limitele științei. Schiță a logicii și metodologiei științelor exacte][2] se ocupă de „limitele judecății sănătoase". La începutul acestui capitol, Chwistek scrie: „Trebuie să se facă o distincție între judecata sănătoasă și concepția populară despre lume. Concepția populară despre lume, adică așa-zisul «common sense», cuprinde — după profesorul Heath — tot ceea ce într-un mediu dat trece ca evident și inevitabil. Concepția populară despre lume este un sistem metafizic *sui-generis*, ale cărui principii nu sînt poate exact precizate, dar care, cu toate acestea, acționează foarte eficace și în mod automat. Este bine cunoscut că această concepție populară despre lume este legată întotdeauna de o oarecare înapoiere și este sinonimă cu banalitatea, cu mediocritatea[3]. Judecata sănătoasă însă, după Chwistek, este acea capacitate „care ne furnizează adevăruri independente de orice revoluție conceptuală"[4], respectiv adevăruri pe care nu le punem la îndoială. „O persoană poate fi stăpînită de o mare pasiune și absorbită cu totul în așteptarea unui miracol care trebuie să se întîmple — scrie L. Chwistek, dar de aici nu rezultă cîtuși de puțin că nu trebuie să țină seama de circulația taxiurilor dacă traversează o stradă, sau de faptul că, dacă lipsește benzina, atunci motoarele care se alimentează cu benzină încetează să mai funcționeze. Aceste fapte sînt extrem de banale și a te ocupa de ele ar însemna pierdere de timp, dar este ușor constatat că ele formează o bază a întregii noastre activități intelectuale"[5].

Această subliniere mi se pare foarte justă, în schimb categoria „concepția populară despre lume" nu este clară. Și în cazul judecății sănătoase este vorba de ceea ce este „evident și inevitabil" pentru membrii unui mediu dat, dacă acceptăm că în cazul judecății sănătoase avem de-a face cu adevăruri independente de apartenența socială (ambientală, după Chwistek) a celui care se referă la ele. Pornind de la concepția lui Chwistek, în cadrul cunoștințelor curente (adică toate cunoștințele al căror izvor nu este cunoașterea științifică) s-ar putea distinge cunoștințele bazate pe judecata sănătoasă, care cuprind adevăruri fundamentale, acceptate în general de toată lumea, independente de apartenența de grup a omului. Este dificil totuși să se contrapună exact așa-zisa concepție populară despre lume, după cum înțelege termenul Leon Chwistek, cunoștințelor bazate pe judecata sănătoasă. În interpretarea noastră, „concepția comună despre lume" (în cazul istoricului — conceptul de istorie) este un fel de sinteză a tuturor genurilor de cunoștințe posedate de om, inclusiv a celor bazate pe judecata sănătoasă.

Ne îndoim însă de faptul că judecata sănătoasă în sine, propusă adesea drept criteriu al cunoașterii, poate constitui o bază pentru știință, inclusiv pentru știința istoriei. Judecata sănătoasă se bazează, considerăm, pe două principii fundamentale. Primul este principiul non-contradicției (care afirmă că două judecăți contradictorii nu pot fi simultan adevărate), iar al doilea — principiul cauzalității, care-i face pe om să caute cauzele evenimentelor. Ultimul principiu este asociat cu tendința, importantă în cazul istoriei, de a motiva cauzele comportării oamenilor prin interesele lor (cel mai adesea materiale)[6]. Acest principiu mai poate fi denumit și cauzal-psihologic; este destul de evidentă legătura lui cu așa-numitul materialism naiv în interpretarea lumii.

Dacă primul dintre aceste principii este tratat superficial, atunci el poate constitui o frînă serioasă în progresul științei. Gîndirea comună care se bazează pe experiențele cotidiene de viață și nu pe experimen-

tele ştiinţifice, nu poate constitui fundamentul ştiinţei. Ştiinţa reclamă o privire mai penetrantă, care să vadă, dincolo de principiul non-contradicţiei, realitatea complicată, dinamică, plină de contradicţii interne. Engels, în „Anti-Dühring", scria că „bunul-simţ, acest atît de respectat sfătuitor crescut în casă între patru pereţi, va întîlni numeroase aventuri absolut surprinzătoare de îndată ce va risca să pătrundă în lumea vastă a cercetării ştiinţifice"[7].

Al doilea principiu pare a fi un factor pozitiv deosebit în dezvoltarea concepţiei asupra lumii. În istorie, el alimentează cercetarea cu un fel de materialism impetuos, pe care-l întîlnim în cele mai importante studii istorice, chiar şi ale celor mai idealişti teoreticieni şi filozofi ai istoriei. Este suficient să luăm ca exemplu, pe de-o parte, lucrările teoretice, iar pe de alta — pe cele strict istorice (referitoare la istoria Italiei) ale lui B. Croce. Acest principiu ascunde însă pericole la fel de serioase ca principiul non-contradicţiei.

Conţinutul cunoştinţelor bazate pe judecata sănătoasă, combinat cu principiul psihologico-cauzal, este, în practică, un set de informaţii despre comportamentul indivizilor şi — într-o anumită măsură — chiar despre cel al grupurilor. El nu-şi găseşte afirmarea în progresul ştiinţei psihologiei, operînd cu o concepţie, demult depăşită teoretic, a unei naturi umane imuabile: istoricul transferă cunoaşterea omului care trăieşte în prezent (pe care-l cunoaşte pe baza propriilor experienţe) la timpurile mai vechi, ceea ce în multe cazuri nu duce la concluzii eronate, dar este periculos. Necesitatea de a lua în considerare mutabilitatea fenomenelor psihologiei umane este subliniată de W. Kula, care se pronunţă, printre altele, pentru o legătură mai strînsă între istorie şi psihologie[8].

Ajungem astfel la constatarea că, pentru istoric, cunoştinţele curente ale istoricului, alături de cunoştinţele bazate pe gîndirea comună, deşi constituie, într-adevăr, unul din punctele de pornire ale cercetării ştiinţifice, nu asigură condiţii suficiente pentru cercetare. Aceasta înseamnă că ele nu constituie un fond suficient de informaţii provenite din afara izvoarelor pentru a construi, împreună cu informaţiile provenite din izvoare, răspunsuri la întrebările care se pun în cadrul cercetării. În aceeaşi măsură, ele nu pot constitui o bază suficientă pentru a formula întrebări şi nici pentru a decide domeniul în care acestea urmează să fie formulate.

Cunoştinţele curente sînt folosite în stabilirea faptelor şi în procesul explicaţiei. La stabilirea faptelor pe baza informaţiilor directe despre ele, provenite din izvoare, aceste cunoştinţe sînt necesare — printre altele — pentru a decide acceptarea sau respingerea informaţiilor respective. În cazul stabilirii indirecte a faptelor (cf. cap. XIX), ele servesc adesea ca premise ale verosimilităţii acestora, deşi nu sînt suficiente pentru un astfel de scop.

Există o mare diferenţă între rolul cunoştinţelor curente în cercetările asupra istoriei contemporane şi în cercetările asupra epocilor vechi. În primul caz istoricul găseşte în aceste cunoştinţe sursa cunoaşterii generale a epocii şi nu este supus pericolului anacronismelor psihologice. De asemenea, înţelegerea izvoarelor este mult uşurată. Istoricul timpurilor mai vechi nu se poate descurca însă fără cunoştinţe ştiinţifice. Dacă nu dispune de astfel de cunoştinţe, cunoştinţele curente pot numai să-l conturbe. Aşadar, istoricul perioadelor mai aproape de el se află din acest punct de vedere într-o situaţie metodologică avantajoasă[9]. Iată de ce, cînd cunoaşterea curentă a cercetătorului, derivată din experienţa sa de viaţă (din observaţie), se face mult simţită în lucrările lui, acestora

nu li se recunoaşte caracterul deplin ştiinţific. Cunoştinţele curente, care furnizează istoricului epocii contemporane o imagine generală a acesteia, deşi facilitează (uneori aparent) cercetarea, nu pot înlocui cunoaşterea ştiinţifică a epocii. Astfel de cunoştinţe sînt furnizate de ştiinţe ca: sociologia, economia politică, demografia şi de toate cele care se ocupă de contemporaneitate.

5. Cunoştinţe ştiinţifice provenite din afara izvoarelor istorice

Nu încape nici o îndoială că, pentru a obţine cele mai mari succese posibile în interpretarea informaţiilor provenite din izvoare şi pentru a construi din ele răspunsuri la problemele de cercetare, cea mai mare importanţă o are cunoaşterea ştiinţifică. Numai ea este capabilă să controleze cunoştinţele curente şi să nu permită gîndirii comune „să aibă aventuri în lumea vastă a cercetărilor". Aici se află, după cum se pare, cheia progresului în ştiinţa istoriei.

Sfera cunoaşterii ştiinţifice a istoricului provenite din afara izvoarelor este foarte întinsă, fapt ce rezultă atît din analiza modalităţii de cercetare, cît şi din consideraţiile de tip normativ, care încearcă să determine cît de mare trebuie să fie aceasta.

Ea include, în primul rînd, cunoştinţele istorice, deci cunoaşterea faptelor şi a proceselor istorice care au făcut obiectul propriilor cercetări sau care au fost studiate în mod ştiinţific de către alţii. De aceasta se leagă cunoaşterea teoretică, care dezvăluie structura şi dezvoltarea societăţii. Nu se poate ajunge la o astfel de cunoaştere fără a se face apel şi la rezultatele obţinute în alte ştiinţe, în primul rînd în domeniul sociologiei şi al economiei politice.

Cunoaşterea strict istorică oferă baza de aplicare a metodei comparative, aşa de importantă pentru istorie, metodă la care se apelează atît în procesul de stabilire a faptelor, cît şi în procesul explicaţiei cauzale (cf. cap. XXI). În plus, această metodă oferă acea cunoaştere generală a epocii fără de care istoricului i-ar fi greu „să se mişte" în activitatea de cercetare. Evident, cunoaşterea generală a epocii constituie şi ea un punct de plecare pentru aplicarea metodei comparative.

Cunoaşterea teoretică are rolul, în primul rînd, de a inspira formularea întrebărilor şi de a organiza răspunsurile, furnizîndu-le categorii conceptuale. Părăsirea limitelor stricte ale istoriei permite modificarea codurilor tradiţionale ale întrebărilor. Bineînţeles că rezultatele acestor modificări depind de calitatea cunoştinţelor teoretice asimilate de istoric. Ansamblul de ştiinţe din care istoricul se poate inspira este teoretic nelimitat şi depinde în mare măsură de disciplina în care se specializează istoricul.

Printre cunoştinţele ştiinţifice ale istoricului provenite din afara izvoarelor trebuie menţionate separat cele care ţin de ştiinţele auxiliare ale istoriei, precum şi cunoştinţele din domeniul metodologiei istoriei şi al metodologiei generale a ştiinţelor. Dacă ştiinţele auxiliare ale istoriei în interpretarea lor tradiţională (legate deci de critica externă a izvoarelor) sînt necesare în primul rînd pentru studierea istoriei mai vechi, studierea istoriei moderne şi contemporane reclamă ca principale discipline auxiliare pentru istoric ştiinţe ca: sociologia, psihologia, economia, statistica, demografia şi altele. Deosebit de importantă este aici cunoaşterea metodologiei istoriei. În general există mai multe izvoare pentru istoria mai nouă decît pentru perioadele mai vechi. Problema nu constă atît în descifrarea lor, cît în folosirea lor corectă în practică. Fără o

utilizare adecvată a ştiinţelor indicate şi fără o reflecţie metodologică aprofundată, studiul istoriei recente sau al celei mai recente (al istoriei curente — *Zeitgeschichte* etc. —) va deveni în mod necesar o povestire istorică, publicistică, reportaj, memorii etc.

Schema care urmează (vezi Fig. 32) prezintă structura internă a cunoaşterii provenite din afara izvoarelor (cunoaşterea curentă şi cunoaşterea ştiinţifică) a istoricului.

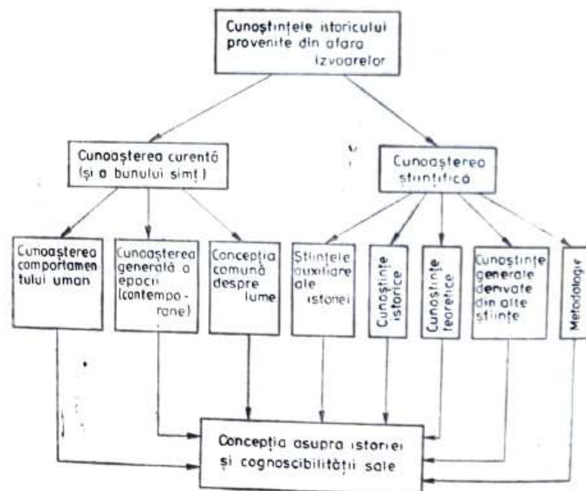

Fig. 32

Afirmaţia referitoare la importanţa esenţială a cunoaşterii ştiinţifice provenite din afara izvoarelor pentru progresul cercetărilor istorice are la bază cerinţa unei pătrunderi în cercetările istorice a cît mai multor cunoştinţe provenite din afara ştiinţei istoriei. Se pare că această cerinţă poate fi realizată numai în relaţie cu intensificarea tendinţei de integrare a ştiinţelor. Iată de ce consideraţiile cu privire la integrarea ştiinţelor ar trebui să intre în repertoriul reflecţiei metodologice a istoricului, în special în etapa actuală a cercetărilor istorice.

6. Probleme teoretice ale integrării ştiinţelor

Dacă admitem că trebuie să corelăm dezvoltarea ştiinţei cu explicarea din ce în ce mai complexă a proceselor din natură şi din societate, atunci justificarea oportunităţii şi chiar a necesităţii proceselor de integrare nu pare necesară. Această convingere se consolidează tot mai mult în rîndul reprezentanţilor fiecărei ştiinţe, alarmaţi de dispersarea eforturilor unui număr mare de cercetători, dispersare care merge în paralel cu creşterea explozivă a publicaţiilor ştiinţifice, care oferă un imens

material empiric, greu de asimilat. Ei îşi dau seama că aceasta îi îndreaptă pe savanţi spre cadrul limitat al specializării. Nu se poate face abstracţie de faptul că această evadare într-o specializare îngustă practicată în cadrul unei anumite discipline oferă cercetătorului un sentiment de competenţă şi de importanţă şi, deşi în cadrul dezvoltării ştiinţei are un efect dezintegrant, specializarea îşi găseşte mulţi adepţi, care, în general, nu sînt conştienţi de consecinţele unei asemenea atitudini.

Drept urmare, oamenii de ştiinţă nu sînt surprinşi cînd întîlnesc persoane care-şi limitează cercetările la un mic fragment din realitate, nemanifestînd nici un fel de interes de a lua contact cu alte discipline. În sociologie, de pildă, cineva se poate ocupa numai de un anumit grup profesional sau numai de problemele delincvenţei[10], iar în istorie de un spaţiu relativ mic într-o perioadă de timp destul de limitată, sau numai de o anumită persoană, fără a manifesta tendinţa de a depăşi aceste limite.

Preocuparea faţă de izolarea tot mai mare a cercetătorilor şi faţă de „entropia" tot mai crescută a cercetărilor ştiinţifice este însă atît de importantă, încît a creat baza unei reflecţii asupra proceselor de integrare a ştiinţei şi, deci, în primul rînd, asupra factorilor ce condiţionează acest proces şi asupra formelor şi stadiilor lui. Cu toate acestea, există serioase divergenţe privind însăşi semnificaţia noţiunii de integrare. În primul rînd trebuie subliniat că procesele care modifică diversele discipline nu trebuie legate de integrarea lor sau de dispariţia unora dintre ele; dimpotrivă, prin participarea la procesul de integrare, fiecare ramură de cercetare poate beneficia de condiţiile unei dezvoltări mai depline. Făcînd abstracţie de problema înlesnirilor tehnice, indispensabile pentru procesul de integrare a ştiinţelor (în principal ne referim la dezvoltarea diverselor metode de informare ştiinţifică), şi de rolul unor discipline ca logica matematică în acţiunea de integrare a ştiinţelor, se pot distinge eventual cîteva forme de manifestare a procesului de integrare. Enumerarea lor în continuare va avea parţial un caracter descriptiv, deoarece ţine cont de ceea ce observăm în sfera ştiinţelor, şi parţial unul normativ, deoarece indică eventualele căi de integrare a ştiinţelor. Ne limităm reflecţiile la sfera ştiinţelor sociale, fără a desprinde din cadrul acestora în mod special istoria.

Simptomul cel mai general al tendinţelor de integrare a ştiinţelor, aplicat cu o precizie mai mare sau mai mică, constă în utilizarea în explicaţiile din sfera unei discipline date a unor factori sau teorii stabilite în cadrul altei discipline. Teoriile sau chiar şi faptele stabilite într-un domeniu al ştiinţei pot influenţa un alt domeniu, inspirînd noi întrebări. Această modalitate de referire la rezultatele cercetărilor din alte discipline poate fi aplicată cu atît mai fructuos, cu cît reprezentanţii diverselor ramuri ale ştiinţei vor lucra cu gîndul la necesitatea integrării. În general, se poate spune că această formă de depăşire a delimitărilor fixe în cadrul ansamblului de cunoştinţe care se află în continuă creştere constituie baza tuturor proceselor de integrare.

Un astfel de proces reclamă totuşi crearea unor facilităţi pentru „exportul" rezultatelor cercetărilor din fiecare disciplină. Trebuie subliniată aici, în primul rînd, necesitatea unei activităţi continue de ordonare şi codificare a materialului empiric acumulat într-o anumită ştiinţă particulară prin generalizări de diverse grade şi tipuri. Această sarcină este de mare actualitate, în special în acele domenii unde avem de-a face cu o enormă cantitate de material în continuă creştere. Nu este cazul să ne temem de eventualitatea unei modificări rapide sau de schimbarea concluziilor care derivă din material, dat fiind că acesta nu este

complet. Dezvoltarea științei constă tocmai în ajungerea treptată la adevăr. Acest tip de lucru, indispensabil pentru dezvoltarea nivelului anterior — „comparativ" — al integrării, care oferă sugestii pentru întrebări și explicații în sfera unei discipline date, este și mai necesar atunci cînd trecem la etapa succesivă a procesului de integrare.

Ne gîndim la acea formă de integrare a științelor în care este vorba de unificarea și corelarea (și nu numai de o ordonare mecanică a) rezultatelor cercetărilor diverselor discipline, care depășesc totuși sarcina de a oferi idei și de a justifica explicațiile din sfera unei științe determinate. Pot fi indicate cel puțin trei variante posibile ale formei de integrare menționate. Prima din ele își găsește expresia în apariția așa-numitelor discipline de graniță, care reunesc două sau mai multe ramuri ale științei corelînd rezultatele și metodele de cercetare. În a doua variantă s-ar putea include construirea unor serii de afirmații (teorii) cu un grad relativ înalt de generalitate, care unesc punctele de vedere al diverselor științe asupra unui obiect dat (de exemplu, teoria comportamentului). În sfîrșit, a treia formă de integrare de înalt nivel, strîns legată de prima, o constituie procesul de apariție a unor științe separate care, avînd în vedere generalitatea afirmațiilor lor, au un caracter superior. Includem aici, de exemplu, cibernetica, împreună cu teoria informației și cu teoria comunicării.

Teoriile sau științele indicate aici nu pot fi interpretate însă numai ca rezultat al procesului de integrare. Folosind limbajul cibernetic, se poate spune că între teoriile generale sau științe — deci în cadrul corelării rezultatelor cercetărilor din numeroase științe pentru o mai bună cunoaștere a lumii — are loc un efect de conexiune inversă. Această conexiune este un fragment dintr-o schemă generală (vezi Fig. 33), care constituie o încercare de formalizare a proceselor de integrare a științelor.

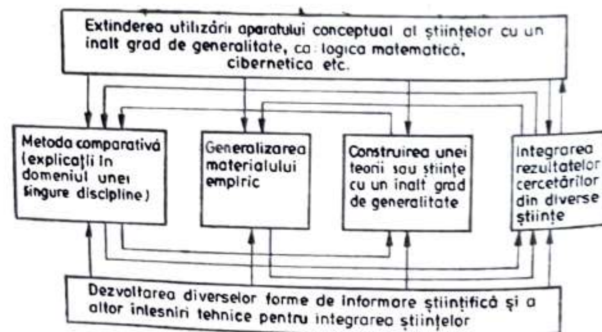

Fig. 33

Este ușor de observat ce rol important joacă în această schemă teoriile cu un înalt grad de generalitate. Se poate prevedea că procesul de integrare a științelor se va folosi de teoriile existente sau va crea altele noi, care să unească punctele de vedere ale diverselor științe, deoarece aceste teorii constituie platforma indispensabilă de integrare a rezultate-

lor oferite de cercetările din diverse discipline. Identificarea unei științe sau teorii date cu o platformă de integrare demonstrează că de la această teorie sau știință pornesc direcții metodologice care imprimă cercetărilor particulare un anumit sens, facilitînd procesul de unificare a informațiilor eterogene, care confirmă sau, în ultimă instanță, modifică ori chiar anulează teoriile ce au constituit punctul de plecare al cercetării. Cu cît această teorie sau întreaga știință este mai generală și e formulată la un nivel superior, corespunzător gradului ei de generalitate, cu atît mai extinsă este platforma de întîlnire a rezultatelor. Gradul caracterului său ipotetic poate fi diferit; este mai bine, natural, dacă acesta nu este prea mare. Este vorba deci de a alege astfel de teorii care să fie suficient de fondate prin rezultatele cercetărilor specifice și, totodată, să fie construite în așa fel încît, prin intermediul unei viziuni corespunzătoare asupra cercetării științifice, să fie o platformă reală iar nu formală de integrare a eforturilor unui număr cît mai mare de științe și pentru o mai bună cunoaștere a unei părți mai mari sau mai mici din realitate.

Printre teoriile cu cel mai înalt nivel de generalitate în domeniul științelor sociale îndeplinește aceste condiții teoria materialismului istoric. Vom vedea mai clar acest lucru cînd vom analiza fiecare concept referitor la interpretarea istoriei.

NOTE

1. Cf. J. Giedymin, *O teoretycznym sensie tzw. terminów i zdań obserwacyjnych* [Sensul teoretic al termenilor și propozițiilor de observație], în *Teoria i doświadczenie* [Teorie și experiență], Warszawa, 1966, p. 91—110.
2. Lucrarea este publicată în L. Chwistek, *Pisma filozoficzne i logiczne* [Scrieri filozofice și logice], vol. II, Warszawa, 1963 (Introducerea și comentariile la această ediție aparțin lui K. Pasenkiewicz).
3. *Ibidem*, p. 1.
4. *Ibidem*, p. 2.
5. *Ibidem*, p. 1.
6. Lucrarea lui W. Kula, *Rozważania o historii* [Considerații asupra istoriei], Warszawa, 1958, p. 79 și urm., conține analiza explicației acțiunilor umane prin intermediul intereselor.
7. Fr. Engels, *Anti-Dühring*, *op. cit.*, p. 29.
8. W. Kula, *Rozważania o historii*, *op. cit.*, p. 94.
9. Nu luăm în considerare aici problema accesului la izvoare și alte dificultăți.
10. Cf. comentariile pertinente pe această temă ale lui A. Malewski, *O zastosowaniu teorii zachowania* [Aplicarea teoriei comportamentului], Warszawa, 1964, p. 416.

XVII. FUNCȚIILE CUNOAȘTERII PRIN IZVOARE ȘI ÎN AFARA IZVOARELOR

1. Analiza modului de cunoaștere al istoricului din punctul de vedere al rolului cunoașterii prin izvoare și în afara izvoarelor

Din capitolul precedent rezultă cu claritate rolul destul de important al cunoștințelor provenite din afara izvoarelor pentru modalitatea de cercetare a istoricului. Totuși, numai o studiere mai atentă a fiecărei etape a acestei modalități, odată cu compararea rolului ambelor tipuri de cunoștințe (provenite din izvoare și din afara izvoarelor), poate oferi o imagine a rolului lor real.

Dorim să-i avertizăm chiar de la început pe toți cei care ar vrea ca, pe baza analizei noastre ulterioare, să diminueze rolul izvoarelor în cercetarea istorică: sursa rămîne întotdeauna bunul cel mai prețios al istoricului, fără de care acesta n-ar mai putea fi istoric. Vrem însă să ne desprindem de fetișizarea așa de frecventă în istorie a izvoarelor și a cunoștințelor provenite din izvoare — fetișizare care nu este în fond altceva decît expresia unei atitudini științifice dezintegrante și o dovadă de apărare a eruditionismului. În fond este vorba de a realiza că izvoarele singure nu sînt suficiente, cum nu este suficientă nici erudiția singură, fără a pierde însă din vedere importanța fundamentală (într-un anume sens) a izvoarelor pentru cercetare. Trebuie să ținem cont de faptul că informațiile provenite din izvoare au o capacitate de comunicare cu atît mai mare, cu cît vor fi mai eterogene întrebările pe care le punem; aceasta reclamă însă cunoștințe multilaterale.

Rolul cunoștințelor provenite din izvoare și din afara izvoarelor poate fi prezentat în mod schematic ca în Fig. 34.

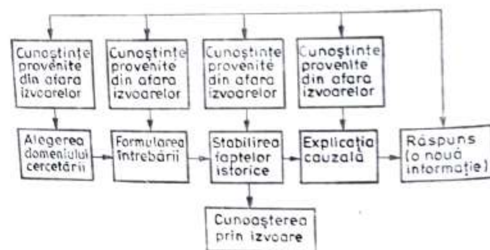

Fig. 34

Alegerea domeniului de cercetare și formularea întrebărilor constituie problema selecției. Criteriile de selecție se află însă în strînsă legătură cu sistemul de valori dat (care este o funcție a cunoașterii umane).

Schimbarea sistemului de valori duce de regulă la schimbări ale criteriilor de selecție și, în plus, la schimbări în modul de a formula întrebări și în modul de explicare. În alegerea domeniului de cercetare nu avem încă de-a face cu informații provenite din izvoare, deoarece nu am trecut încă la examinarea problemei date. Problema însăși (întrebarea) nu a fost încă formulată. În formulare ne ghidăm după criteriile de selecție bazate pe sistemul de valori, dar folosim cel puțin în aceeași măsură și cunoștințele noastre despre faptele istorice și cunoștințele teoretice.

Odată cu formularea întrebării se încheie rolul cunoașterii din afara izvoarelor. Căutind răspunsul la întrebări trebuie să recurgem la informațiile care provin din izvor. Totuși, rolul acestor informații este diferit în fiecare fază sau tip de procedură care încearcă să găsească răspuns la întrebările puse. În critica izvoarelor (cercetarea autenticității și a credibilității) recurgem, în primul rînd, sau cel puțin în egală măsură la cunoștințele ce provin din afara izvorului examinat. Putem să ne pronunțăm asupra autenticității sau credibilității numai prin comparație. Chiar dacă n-am depăși cadrul izvorului examinat, vom accepta informațiile cuprinse în el (atît despre fapte, cît și despre izvorul însuși) numai atunci cînd le recunoaștem pornind de la cunoștințele deja avute de către noi. În cazul unei neconcordanțe sau contradicții, procedăm, evident, la alte investigații, pentru a decide dacă trebuie modificate sau schimbate într-un anumit punct cunoștințele provenite din afara izvoarelor.

Rolul cunoașterii prin izvoare este cel mai important în timpul stabilirii faptelor, deoarece le stabilim bazîndu-ne pe izvoare, cu toate că n-am putea să obținem o informație corespunzătoare fără cunoștințe provenite din afara izvoarelor. Conform tezei fundamentale a teoriei informației, pentru fiecare informație trebuie „să se plătească", sau — cu alte cuvinte — fiecare informație costă. În plus, pentru descifrarea informației însăși trebuie cunoscute codurile respective. Mai trebuie amintit că însăși acceptarea a ceva ca izvor pentru problema dată se face numai în raport cu cunoștințele celui care conduce investigațiile. J. Giedymin afirma în mod just: „Un anumit obiect este izvor istoric doar dacă există o persoană pentru care el constituie nu numai un obiect «obișnuit», dar și un semn, deci atunci cînd acea persoană posedă cunoștințe corespunzătoare care să-i permită să coreleze acest obiect cu obiectele sau evenimentele din trecut"[1]

În cursul explicației cauzale, rolul cunoștințelor provenite din afara izvoarelor trece pe primul plan, deoarece arareori găsim în izvoarele referitoare la problema dată indicarea cauzelor evenimentelor care ne interesează. Pentru a întreprinde explicații cauzale, este necesar adeseori un mod de cercetare complicat, care folosește în primul rînd metoda comparativă. După cum a arătat în special C. G. Hempel[2], pentru a afirma că un concurs de împrejurări este cauza faptului cercetat, trebuie să invoci o lege științifică. În explicație corelăm faptele în baza unei legi, adică în baza cunoștințelor provenite din afara izvoarelor (teoretice). Diverse fapte cunoscute ne sugerează supoziția referitoare la posibilitatea utilizării legilor respective. Cunoștințele dobîndite în afara izvoarelor facilitează, de asemenea, formularea legilor și exprimarea sintetică a rezultatelor cercetărilor. În același fel facem evaluarea faptelor istorice pe baza cunoștințelor provenite din afara izvoarelor, care în acest caz funcționează ca sistem de valori.

Pentru a ne da seama de rolul cunoștințelor provenite din izvoare și a celor dobîndite din afara izvoarelor în procesul de cercetare istorică, oferim tabelul de mai jos, în care semnul „+" se pune în rubrica refe-

ritoare la procedeul de cercetare respectiv în funcție de importanța mai mare a cunoașterii prin izvoare sau a celei dobîndite în afara izvoarelor. În cazul în care ambele genuri de cunoștințe au un rol la fel de important, semnul este pus la ambele rubrici care indică fiecare tip de cunoștințe. Evident, ne dăm seama că importanța fiecărei faze a activității istoricului poate să fie diferită, în funcție de scopul cercetării. Pe de altă parte, toate genurile de procedee menționate sînt în egală măsură indispensabile pentru obținerea unor rezultate în cercetare.

Cunoștințele provenite din izvoare și din afara izvoarelor în raport cu modul de cercetare al istoricului

Nr. crt.	Felul cercetării	Cunoștințe provenite din izvoare	Cunoștințe provenite din afara izvoarelor
1	2	3	4
1	Alegerea domeniului de cercetare		+
2	Formularea întrebării (problema)		+
3	Stabilirea izvoarelor pentru cercetarea problemei		+
4	Descifrarea informației cuprinse in izvor		+
5	Cercetarea autenticității (critica exterioară)	+	+
6	Cercetarea credibilității (critica internă)	+	+
7	Stabilirea faptelor despre care există informații directe în izvoare	+	
8	Stabilirea faptelor despre care nu există informații directe în izvoare (inclusiv verificarea)		+
9	Explicația cauzală (inclusiv verificarea)		+
10	Stabilirea legilor (și verificarea)		+
11	Exprimarea sintetică (răspunsul la întrebările cercetării)		+
12	Evaluarea (corectă) a faptelor istorice		+

2. Funcțiile cunoștințelor provenite din afara izvoarelor$_1$. Problema modelului nominal

Cunoștințele provenite din afara izvoarelor, obținute de către cercetător prin observație și efort teoretic, cunoștințe care descriu realitatea în raport cu o anumită întrebare, pot fi socotite ca un echivalent al așa-zisei premise a întrebării (cf. cap. XIV), respectiv ca model al întrebării. E vorba aici, conform terminologiei lui J. Giedymin, de un așa-numit model nominal al întrebării — care constituie o mulțime sau un sistem de premise, spre deosebire de modelul real al întrebării — respectiv de clasele de obiecte care realizează acel sistem de premise ce formează modelul nominal[3]. Cunoștințele provenite din afara izvoarelor$_1$ care se compun (din punct de vedere logic) din premise noi, reguli de obținere a concluziilor etc., mărește rezerva de mijloace de obținere a concluziilor care permit soluționarea problemei respective.

În sistemul premiselor întrebării (de obicei ascunse) trebuie, după cum se știe, să se distingă în primul rînd premisa (cf. cap. XIV) pozitivă, premisa negativă, premisa unicității, premisa pozitivă restrictivă și, eventual, cea a decidabilității răspunsului, precum și criteriile răspunsului satisfăcător.

Reamintim că premisa pozitivă este convingerea — care constituie o parte a cunoașterii provenite din afara izvoarelor$_1$ — că există în general un răspuns (adevărat) la întrebarea pusă. Premisa negativă — care, de asemenea, provine din cunoștințele dobîndite din afara izvoarelor$_1$ — are și ea un caracter general: ea afirmă că nu orice răspuns este adevărat. De asemenea, cunoștințele provenite din afara izvoarelor$_1$ ne asigură de eventuala premisă a unicității, care arată că numai un singur răspuns direct și numai unul este adevărat.

Premisa pozitivă restrictivă, care reclamă cunoștințe provenite din afara izvoarelor$_1$ mai concrete, legată în multe cazuri de progresul în utilizarea informațiilor provenite din izvoare, se apropie mai mult de răspunsul căutat. Cu cît cunoștințele noastre dobîndite din afara izvoarelor sînt mai „bune", cu atît mai exact această premisă ne indică submulțimea unde trebuie căutat răspunsul la întrebare. Avem de-a face aici, așadar, cu restrîngerea întregii mulțimi la o anumită submulțime. Această premisă constituie totodată și unul dintre criteriile de acceptare a răspunsului, deoarece conform acestei premise nu se admite un răspuns din afara submulțimii alese, adică din sfera necunoscutului. Este evident că și această premisă, la fel ca și celelalte premise, poate fi falsă. Premisele constituie doar un sistem de ipoteze preliminare, indispensabile pentru formularea unei anume întrebări și nu a alteia. Adesea, premisele false ale întrebării (problemei), care sînt rezultatul unor cunoștințe din afara izvoarelor ce se dovedesc a fi „slabe" sau insuficiente, constituie o frînă serioasă în activitatea de cercetare. Totuși, rareori putem vorbi în faza incipientă a cercetării de o veridicitate absolută (care va fi confirmată pe parcursul cercetării) a premiselor. În schimb, există o continuă îmbogățire a cunoștințelor provenite din afara izvoarelor pe care o putem considera un element indispensabil al activității istoricului.

Un exemplu evident de întrebare cu premise false ascunse îl constituie așa-numitele întrebări insidioase. De pildă, dacă am întreba: Ce teritorii poloneze a ocupat Austria ca urmare a celei de-a doua împărțiri a Poloniei? — nu ne-am putea aștepta la un răspuns direct, adevărat la această întrebare, care să indice teritorii concrete, deoarece — după cum se știe — Austria nu a participat la a doua împărțire a Poloniei.

Un caracter complex are premisa decidabilității răspunsului, deci convingerea că răspunsul la întrebarea pusă poate fi supus verificării prin intermediul observației. În mod obișnuit, această premisă apare în conștiința cercetătorului împreună cu premisa pozitivă.

3. Funcțiile cunoștințelor provenite din afara izvoarelor$_2$. Problema selecției

Sistemul de valori profesat de cercetător, care în clasificarea noastră are un rol de cunoștințe provenite din afara izvoarelor, funcționează ca un ansamblu de orientări cărora li se subordonează cercetătorul în activitatea sa. Acestea sînt de obicei orientări generale de tipul: „avînd în vedere că A este bun, trebuie indicate părțile bune ale lui A, trebuie extinse cunoștințele despre A" etc. Astfel de orientări constituie, într-un anumit fel, și un sistem de premise ale întrebării. Ele ar putea fi denumite premise axiologice ale întrebării. În multe cazuri pot frîna obținerea unui răspuns corect la întrebarea de cercetare pusă. De exemplu,

convingerea care derivă din cunoştinţele provenite din afara izvoarelor şi care este o parte integrantă a sistemului de valori (a cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor$_2$), conform căreia spunem: contrareforma a jucat un rol pozitiv în istoria Poloniei — poate să limiteze mult orizontul cercetătorului. Premisa axiologică joacă rolul unei site *sui-generis* care selectează informaţiile ce ajung la istoric şi-l ghidează corespunzător în activitatea de obţinere a unor informaţii noi. După cum am arătat, orientările care derivă din sistemul de valori deschid în multe cazuri noi orizonturi de cercetare, indicînd domenii pînă atunci neexplorate.

Progresul activităţii de cercetare este decis deci nu numai de acea parte a cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor care este implicată în însăşi formularea întrebării, ci şi de cunoştinţele cele mai „ascunse", adică de acelea care constituie punctul de plecare al deciziei în formularea întrebării. Din fericire, aici savanţii sînt de acord în multe chestiuni fundamentale, aşa încît deciziile de punere a întrebărilor sînt luate „cu acurateţe", iar anumite diferenţe în sistemul de evaluare, respectiv în cadrul cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor, care influenţează asupra diversităţii procesului de interogare, oferă, ca urmare, o viziune mai amplă asupra realităţii. Această viziune amplă se obţine, după cum se ştie, în cursul procesului dialectic de dezvoltare a cercetării ştiinţifice.

În analiza metodologică, şi nu numai a istoriei, nu putem face abstracţie, repetăm încă o dată, de problema cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor$_2$. Funcţiile lor în istorie sînt deosebit de importante. De aceste cunoştinţe depinde în cea mai mare măsură felul deciziei privind formularea întrebărilor în domeniul dat. Aceasta înseamnă că deja din acest punct ele influenţează procesul selecţiei, atît de important pentru orice cercetare istorică.

Odată cu schimbarea modului de evaluare, care se corelează cu schimbările din repertoriul cunoştinţelor noastre provenite din afara izvoarelor, se schimbă în mod obişnuit şi criteriile de selecţie. Este limpede că şi în cazul unor schimbări în repertoriul de cunoştinţe provenite din afara izvoarelor$_1$ se modifică premisele de formulare a întrebărilor.

Schimbările aduse, de exemplu, de acceptarea teoriei şi a metodei materialismului istoric sînt schimbări din sfera criteriilor de selecţie, a premiselor de formulare a întrebărilor (factografice, explicative şi despre legi) şi ale metodei de explicaţie. Referitor la selecţie, în acest caz se acordă o atenţie incomparabil mai mare transformărilor în tehnica de producţie, relaţiilor, stadiului de proprietate şi forţei fiecărei clase, intereselor diverselor clase şi ale fracţiunilor lor, conflictelor dintre clase — de exemplu diverselor forme de rezistenţă a ţăranilor sau conflictelor dintre oamenii săraci şi patricienii oraşelor — funcţiei de clasă a statului, legislaţiei statale, ideologiilor şi organizaţiilor care le propagă — de exemplu organizaţiei bisericeşti — demonstrării legăturilor dintre lupta pentru abolirea privilegiilor sociale şi lupta pentru independenţa de stat, tradiţiilor aspiraţiilor de egalitate şi a protestelor contra privilegiilor potentaţilor etc.[4].

Descifrarea premiselor selecţiei este adesea foarte simplă. De exemplu, problemele referitoare la rolul patriotic al clerului au fost abordate cu interes de către istoricii legaţi de mişcarea catolică. Problemele care permiteau să se prezinte faptele de trădare a ţării, asuprirea ţăranilor şi, legat de aceasta, fastul demnitarilor bisericeşti au fost tratate cu predilecţie de istoricii care erau convinşi de rolul negativ al catolicismului

polonez. Aceasta se referă însă de obicei la întrebările fundamentale (la problemele de cercetare în întregul lor). Premisele selecţiei (deci cunoştinţele „ascunse" provenite din afara izvoarelor), în cazul întrebărilor simple, devin clare cînd reuşim să găsim loc unei astfel de întrebări într-un anumit sistem de întrebări care constituie o subdivizare a unei probleme mai mari.

De exemplu, întrebarea: cît de numeroasă a fost armata lui Napoleon în bătălia de la Waterloo? poate fi o parte componentă a unei întrebări „mai mari" despre cauzele înfrîngerii lui Napoleon. Punem această întrebare însă deoarece sîntem convinşi de importanţa ei. Putem fi convinşi de importanţa întrebării recunoscînd marele rol al lui Napoleon în istorie (pozitiv sau negativ) sau nerecunoscîndu-l. Aşa deci premisele deciziei pentru formularea întrebării ne conduc la bazele evaluării concepţiei generale asupra istoriei reprezentată de cel care pune întrebarea şi care rezultă din cunoştinţele provenite din afara izvoarelor$_1$.

Acest gen de procedeu iterativ apare de regulă în analiza premiselor deciziei interogative. Pentru a descoperi aceste premise trebuie să facem adesea un număr considerabil de „paşi". Totuşi, în istorie în general sînt mult mai puţini decît în ştiinţele naturii, de exemplu.

Să analizăm mai atent exemplul dat anterior:

(pasul 1) — Descoperim în cunoştinţele noastre provenite din afara izvoarelor o lacună, dar sîntem convinşi de importanţa problemei respective. Am ales această problemă dintre altele deoarece considerăm istoria lui Napoleon ca deosebit de importantă pentru înţelegerea istoriei lumii;

(pasul 2) — Luăm decizia de a formula o întrebare care are scopul de a completa această lacună (bazîndu-ne pe cunoştinţele provenite din afara izvoarelor$_1$ şi pe cunoştinţele dobîndite din afara izvoarelor$_2$);

(pasul 3) — Punem întrebarea „Cît de numeroasă a fost armata lui Napoleon în bătălia de la Waterloo?" („punînd în mişcare" cunoştinţele provenite din afara izvoarelor$_1$). Acesta este un fragment al unei întrebări mai largi, de exemplu despre cauzele căderii lui Napoleon;

— Premisa pozitivă — sîntem convinşi că există un răspuns pentru această întrebare (mai restrînsă) — (deoarece a existat Napoleon, a existat Waterloo etc.);

— Premisa negativă — sîntem convinşi că nu toate răspunsurile sînt adevărate (fiindcă, de exemplu, nu vom fi dispuşi să acceptăm răspunsurile care-i atribuie lui Napoleon o superioritate numerică);

— Premisa unicităţii — ştim că trebuie să dăm un răspuns direct, exact, care are în vedere o oarecare posibilitate de înfrîngere (cel puţin nu ne gîndim la starea armatei în diverse stadii ale bătăliei);

— Premisa pozitivă restrictivă — vom căuta, de exemplu, răspunsul în submulţimi; o armată mai puţin numeroasă decît a adversarilor lui Napoleon; nu puteau fi milioane etc.;

(pasul 4) — Decidem să includem întrebarea astfel formulată în programul nostru de cercetare.

4. Funcţiile informaţiilor provenite din afara izvoarelor

În procesul de formulare a răspunsului principala funcţie a informaţiilor provenite din afara izvoarelor este de tip inferenţial. Ea constă în atribuirea acestora a rolului de premise în raport cu concluziile is-

torice. Este o funcţie întîlnită frecvent, în special în cursul aşa-numitei stabiliri deductive a faptelor şi al construirii explicaţiilor cauzale. Nu vom cita aici exemple ale respectivului procedeu, lăsîndu-le pentru alte capitole, speciale. Ne vom limita la o încercare de prezentare schematică a rolului acestor informaţii.

Să zicem (luînd ca exemplu o situaţie foarte simplă) că avem o mulţime eterogenă, notată cu următoarele întrebări decizionale:

p_1	$\sim p_1$
p_2	$\sim p_2$
p_3	$\sim p_3$

Posedăm informaţii provenite din izvoare care spun că p_1 şi $\sim p_2$, respectiv care ne spun că a fost p_1 şi nu a fost p_2. Din cunoştinţele provenite din afara izvoarelor mai ştim următoarea interdependenţă generală, anume că $p_1 \rightarrow \sim p_3$, ceea ce înseamnă că faptul de tipul p_1 comportă absenţa faptelor de tipul p_3. În situaţia în care folosim numai informaţii provenite din izvoare, ne limităm seria de întrebări (care este o mulţime eterogenă) astfel:

p_1	$\boxed{\sim p_1}$
$\boxed{p_2}$	$\sim p_2$
p_3	$\sim p_3$

Am încadrat răspunsurile care pot fi eliminate.

Dacă adăugăm informaţia provenită din afara izvoarelor formulată mai sus, limităm şi mai mult mulţimea de fapte eterogene:

p_1	$\boxed{\sim p_1}$
$\boxed{p_2}$	$\sim p_2$
$\boxed{p_3}$	$\sim p_3$

Rezultă că răspunsurile la întrebările decizionale puse sînt: p_1; $\sim p_2$ şi $\sim p_3$.

O altă funcţie a informaţiilor provenite din afara izvoarelor care se manifestă în cursul construirii răspunsurilor narative sau explicative este aceea de corelare a informaţiilor provenite din izvoare într-o imagine determinată. Să luăm, de exemplu, o frază din opera lui R. H. Tawney *Religion and the Rise of Capitalism*: „Faţă de modalităţile oamenilor de a îngrămădi bogăţie şi putere şi faţă de precauţia temătoare care-i îndemna să acumuleze provizii pentru viitor, Luther manifesta neîncrederea unui ţăran sau a unui călugăr“[5].

În acest exemplu, autorul operează cu noţiunea „neîncrederea unui ţăran sau a unui călugăr“ — informaţie provenită din afara iz-

voarelor tipice, care rezultă din cunoaşterea unor trăsături caracteristice determinate ale ţăranilor şi călugărilor. Acest concept permite integrarea informaţiilor eterogene provenite din izvoare privind atitudinea lui Luther faţă de tendinţele economice ale capitalismului care se năştea.

NOTE

1. J. Giedymin, *Problemy logiczne analizy historycznej*, *op. cit.*, p. 28.
2. Cf. C. G. Hempel, *The Function of General Lawb in History*, în „Theories of History“, p. 345—346. Referitor la problema explicaţiei, cf. cap. XXI.
3. J. Giedymin, *Problemy...*, *op. cit.*, p. 94—95, 177.
4. Cf. A. Malewski, J. Topolski, *Metoda materializmu historycznego w pracach historyków polskich* [Metoda materialismului istoric în lucrările istoricilor polonezi], în „Studia Filozoficzne“, 6, 1959, p. 130.
5. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, London, 1927 (trad. pol., Warszawa, 1963, p. 108).

Partea a V-a

METODOLOGIA PRAGMATICĂ A ISTORIEI. METODE DE RECONSTRUCȚIE A PROCESULUI ISTORIC

XVIII AUTENTICITATEA IZVOARELOR ȘI CREDIBILITATEA AGENTULUI INFORMAȚIEI

1. Conceptul general de critică a izvoarelor

În manualele privind introducerea în cercetarea istorică întîlnim, referitor la critica izvoarelor, diferențierea între critica externă și critica internă. Prima dintre acestea este denumită (după Langlois și Seignobos) critică erudită sau (după Bernheim) critică inferioară, iar a doua — critică superioară sau, după cum am mai spus, hermeneutică. Studierea principiilor criticii, în special a principiilor criticii externe, a constituit multă vreme, adică de la nașterea eruditionismului în secolul al XVII-lea, principalul element al pregătirii metodologice a istoricului. În mare măsură acest lucru este valabil și astăzi, dar odată cu îndepărtarea tot mai accentuată de bazele pozitivist-ideografice, care fetișizau cunoștințele provenite din izvoare, crește necesitatea de a furniza istoricului și elemente de metodologie generală a istoriei.

Cercetarea caracteristicilor exterioare ale izvorului (adică a izvorului în întregime, în afara informațiilor pe care le conține), cum se definește în general critica externă, poate fi concepută în sens mai larg sau mai restrîns. În cazul semnificației sale mai largi, în critica externă trebuie incluse atît lectura[1] (decodificarea) informațiilor cuprinse în izvor, cît și cercetarea izvorului însuși, care, în accepțiunea teoriei informației, este un canal de informație. Critica externă în sens restrîns (sau propriu) se referă numai la caracteristicile externe ale izvorului înțeles ca un canal de informație, excluzînd deci descifrarea sa. Se poate întîmpla însă ca pentru analiza caracteristicilor exterioare ale izvorului să fie necesară analiza codului (de exemplu pentru stabilirea datării pe baza scrisului, sau a autorului pe baza stilului literar). Într-un astfel de caz, cercetarea codului intră în critica externă propriu-zisă. Nu este însă vorba aici de lectura în sine.

Conceptul de critică externă nu este definit suficient de clar în lucrările de pînă acum. Același lucru se poate spune și cu privire la clasificarea în critică externă și internă. Dacă reținem că principalul obiectiv al criticii izvoarelor este acela de a caracteriza informațiile conținute în ele, caracterizare care să ateste gradul lor de apropiere față de realitatea istorică, atunci ar trebui exclusă din sfera criticii astfel înțeleasă o întreagă serie de afirmații care nu au o semnificație directă pentru soluționarea problemei certitudinii acestor informații. Asemenea afirmații intră în sfera stabilirii normale a faptelor istorice. Avînd în vedere că, pentru efectuarea unei critici exacte a izvoarelor, sînt necesare adesea operații extrem de complexe, în cursul cărora trebuie stabilite numeroase fapte ce, adesea, au o legătură vagă cu obiectivele cercetării, totul se desfășoară, potrivit unei deprinderi mai vechi, într-o singură secvență.

O delimitare mai exactă a criticii izvoarelor, în adevăratul înțeles al cuvîntului, se poate obține dacă se acceptă următoarele afirmații:

(1) Scopul criticii (atît interne, cît și externe) este de a se obține răspuns la întrebarea — dacă informațiile furnizate de izvor sînt conforme cu realitatea — adică la întrebarea privind credibilitatea agentului informației.

(2) Prima etapă a criticii izvorului este cercetarea autenticității lui (critica externă).

(3) A doua etapă a criticii izvorului (care se referă la izvoarele indirecte) este examinarea credibilității agentului informației (critica internă).

(4) Pentru a determina credibilitatea agentului informației este indispensabilă examinarea anterioară a autenticității izvorului; totuși, și cercetarea autenticității izvorului reclamă uneori date despre credibilitatea agentului informației, respectiv despre veridicitatea informațiilor furnizate de el.

Propunem deci ca examinarea credibilității informației să fie considerată drept scop principal atît al criticii externe, cît și al celei interne a izvoarelor, identificînd critica externă cu examinarea autenticității izvorului, iar critica internă cu examinarea credibilității informației.

Regulile criticii izvoarelor, dacă ținem seama de faptul că ele au fost stabilite pe temeiuri solide și pe un registru larg în timpul bollandiștilor și benedictinilor din secolul al XVII-lea, apoi ridicate la un înalt nivel de pozitiviști, constituie azi un imens rezervor de cunoștințe, utilizate de altfel în special de medieviști. Este evident însă că nici cea mai scrupuloasă cunoaștere a acestor reguli nu înlocuiește cunoștințele generale multilaterale (provenite din afara izvoarelor) ale istoricului. Aceste reguli oferă numai orientarea asupra modului în care trebuie exploatate aceste cunoștințe. Noi ne vom ocupa de regulile cele mai generale și în primul rînd de problema autenticității izvoarelor și a credibilității agentului informației.

2. Autenticitatea izvoarelor

Cercetarea autenticității izvoarelor este punctul de plecare al tuturor întreprinderilor științifice ale istoricului care cercetează pe baza izvoarelor. Conceptul de autenticitate nu a fost însă definit suficient de clar. Manualele de metodologie critică în istorie vorbesc în general separat de stabilirea timpului și a locului de origine, precum și de autorul izvorului, și independent de aceasta, de cercetarea autenticității lui. Autenticitatea este concepută în general în mod restrîns — numai ca stabilire a textului original al izvorului[2]. Putem distinge cîteva concepte ale autenticității. Numim autentic, în accepțiunea de autenticitate$_1$, izvorul despre care știm din ce perioadă provine și la ce loc se referă, putînd oferi, așadar, informațiile despre faptele istorice coordonate spațio-temporal, care constituie trăsăturile fundamentale ale acestora. Autenticitatea în această interpretare înseamnă cunoașterea timpului și a locului de origine ale izvorului. Deci, în această accepțiune, fiecare izvor căruia îi cunoaștem timpul și locul de origine este autentic[3]. Cu cît aceste cunoștințe sînt mai extinse și mai solide, cu atît izvorul este mai autentic. Dacă în izvorul care oferă în general informații adevărate (neexistînd dificultăți în stabilirea timpului și a locului de origine ale acestui tip de izvoare) găsim informații (directe sau indirecte) despre perioada în care a apărut și locul său de origine, atunci îl clasificăm în rîndul celor autentice (în accepțiunea autenticității$_1$) cu un mare grad de probabilitate.

Alături de autenticitatea$_1$ (generală) ar mai trebui distins, conform deprinderii istoricilor, conceptul de autenticitate$_2$ (pragmatică), de autenticitate$_3$ (proprie) și de autenticitate$_4$ (prin logica izvorului). Dacă în cazul autenticității$_1$ fiecare izvor încadrat corect în timp și spațiu este autentic, în cazul autenticității$_{2-4}$ acest lucru nu este suficient, deoarece pot fi izvoare bine datate și localizate, dar în alt sens neautentice.

Autenticitatea este raportată la caracterul informațiilor pe care le căutăm în izvor. În acest sens, un izvor autentic pentru rezolvarea unei anumite probleme poate fi neautentic pentru rezolvarea alteia. Numeroase documente medievale false (de exemplu referitoare la pămînt și drepturi) sînt neautentice pentru examinarea, de pildă, a stadiilor incipiente ale diverselor domenii și obiecte de moștenire, deoarece în acestea donațiile reale erau mărite pentru a asigura confirmarea achizițiilor ulterioare obținute nu întotdeauna pe căi reglementare, dar sînt pe deplin autentice pentru analiza, de exemplu, a extinderii proprietăților falsificatorilor sau a relațiilor socio-economice (și altele) din perioada de apariție a documentului. În strînsă legătură cu autenticitatea se află aria autenticității, adică suma acelor întrebări (probleme) la care izvorul dat este capabil să răspundă veridic.

Autenticitatea$_3$ (acesta este înțelesul general acceptat de manualele de metodologie) se referă la chestiunea eventualei falsități a izvorului (dacă izvorul este falsificat sau nu), iar autenticitatea$_4$ privește faptul dacă sursa este primară sau secundară. În strînsă legătură cu autenticitatea$_3$ se află gradul de autenticitate, care este opusul eventualului grad de falsificare a izvorului.

Relativ la autenticitatea$_3$ pot exista trei posibilități: izvorul poate fi total autentic, parțial autentic sau neautentic.

În ceea ce privește faptul dacă izvorul este primar sau secundar, problema e dacă el poate fi inclus în categoria așa-numitelor originale (adică a exemplarului executat de autor, despre care este vorba în izvor), sau are un oarecare raport față de original (de exemplu este o copie, un extras etc.). În această concepție izvorul autentic este originalul. Referitor la celelalte izvoare, se poate vorbi numai de un grad mai mic sau mai mare de autenticitate.

3. Reguli de examinare a autenticității (critica externă)

Oricare ar fi înțelesul care i se dă, avînd la bază practica istoricilor, autenticitatea ridică anumite probleme de cercetare. De-a lungul experiențelor multiseculare, desfășurate sub semnul scepticismului cel puțin din timpul lui L. Valla, s-a elaborat un număr considerabil de reguli, folosite în mod obișnuit în raționamente mai mult sau mai puțin complexe. Aceste reguli sînt neformale, care, corelate cu regulile logice, fac posibile acele raționamente cu ajutorul cărora ajungem la anumite concluzii privind chestiunea autenticității izvorului[4].

Cercetarea autenticității$_1$ (generale), care, în multe cazuri, se identifică cu cercetarea autenticității unui izvor publicat, se limitează la stabilirea datei și a locului de origine a izvorului. Nu includem aici chestiunea stabilirii autorului izvorului, inclusă în mod frecvent în critica externă, deoarece este o problemă separată, legată în primul rînd de stabilirea credibilității celui care informează și care intră, după cum am arătat, în modul de stabilire a faptelor istorice. Stabilirea autorului nu este o condiție indispensabilă pentru cercetarea autenticității, deși uneori poate fi necesară analiza conținutului izvorului și, deci, a credibilității informației.

Nimeni nu spune că cronica lui Gallus Anonimus este neautentică (în accepțiunea autenticității$_1$) și, de asemenea, nimeni nu se îndoiește de autenticitatea ei (în sensul autenticității$_3$) deși nu-i știm autorul (în sensul numelui propriu și nu al unei descrieri de un anumit tip)[5]. Desigur, nu se poate nega că problema stabilirii autorului este strîns legată de problema cercetării autenticității. Adeseori descoperirea autorului poate, de exemplu, rezolva întrebarea referitoare la veridicitatea sau falsitatea izvoarelor. Vestitul manuscris din Boemia „Rukopis Królovédworsky" a trebuit să-și piardă faima de autentic (deși a fost de la început pus sub semnul întrebării de Dobrowski, de exemplu) atunci cînd s-a descoperit că autorul său a fost Venceslav Hanka. Așadar, paternitatea unei lucrări este o chestiune deosebită, ca depășind problema autenticității izvoarelor; de ea ne vom ocupa separat.

Stabilirea datei și a locului apariției documentului se realizează pe
cale directă sau indirectă, sau parțial directă și parțial indirectă. Cer-
cetarea directă are loc în următoarele două etape: (1) descifrarea in-
formațiilor directe corespunzătoare despre timpul și locul de apariție
a izvorului în izvorul însuși; (2) verificarea afirmației făcute în acest
fel. Descifrarea este o operație foarte simplă dacă așa-numita datare
nu reclamă cunoașterea unor coduri adesea destul de complicate (de care
se ocupă cronologia istorică), iar identificarea numelor geografice niște
investigații speciale dificile. Chiar și descifrarea directă cere o verificare.
În timpul verificării ne folosim, după cum just a observat M. Bloch, de
aceleași mijloace care ne servesc la stabilirea datei[6] (sau a locului). Una
din metode constă în a verifica dacă nu intervine vreo contradicție între
data sau locul stabilite și alte elemente ale izvorului. Constatarea unei
astfel de contradicții, de exemplu între data documentului și caracterul
scrisului sau perioada de proveniență a hîrtiei, duce la constatarea gra-
dului de veridicitate a documentului, respectiv demonstrează că docu-
mentul nu este autentic (în accepțiunea autenticității$_3$). În acest caz el
trebuie să fie examinat pe cale indirectă, putîndu-se propune și funda-
menta o ipoteză. O metodă de verificare a ipotezei privind data și locul
este confruntarea cu alte izvoare.

Stabilirea indirectă a datei sau a locului de apariție a unui izvor se
efectuează în cursul derivării concluziilor verosimile (cf. cap. XIX) luînd
ca premise informațiile conținute în izvoare sau provenite din afara
izvoarelor, precum și reguli extra-logice de diverse tipuri. Informa-
țiile provenite din izvoare și din afara izvoarelor care intră aici în
joc pot fi foarte diverse, în funcție de caracterul izvorului. În ceea ce
privește informațiile provenite din afara izvoarelor, sînt prețioase în
primul rînd acelea care ne permit confruntarea cu alte izvoare. Ase-
mănările sau deosebirile semnalate pot, în funcție de caz, să infirme
sau să confirme o ipoteză.

Printre regulile extra-logice, care constituie direcții formulate pe
baza unor premise generale, confirmate de-a lungul unei practici istorice
multiseculare, se pot enumera următoarele[7]: (1) dacă un document este
strîns dar exterior legat de altele (de exemplu este cuprins într-un codex),
atunci perioada lui de apariție poate fi stabilită prin confruntarea sa cu
celelalte documente incluse aici, fiind necesară și cercetarea istoriei do-
cumentului însuși, respectiv explicația modului în care acesta a ajuns
într-o relație determinată cu celelalte documente; (2) caracteristicile ex-
terne ale documentului reflectă stadiul cultural al perioadei date, pe baza
lor putîndu-se face, deci, încercări de datare; și (3) analiza conținutului
documentului împreună cu cunoștințele provenite din afara izvoarelor

permit datarea sau cel puțin limitele de timp *(post quem* și *ante quem)* între care se putea afla data căutată. Același lucru se poate spune și cu privire la loc.

Nu arareori încercăm să reconstituim data unui document (sau a unui alt izvor) care a dispărut, dar despre care se știe cu siguranță că a fost compilat. În acest caz pătrundem mai degrabă în sfera stabilirii faptelor istorice. Procedeul este însă identic ca în cazul celei de-a treia reguli.

Ca exemplu poate servi încercarea de a stabili data documentului de fondare a orașului Gniezno, care a dispărut în timpul incendiului din 1512. Raționamentul istoricului poate fi reconstruit în felul următor:

(1) În documentele orașului Powidz din anul 1243 se amintește că dreptul acordat acestui oraș este similar cu drepturile acordate orașului Gniezno. Se știe deci că data documentului referitor la Gniezno trebuie căutată înainte de anul 1243, an care constituie așa-numitul *terminus ante quem* (sau *post quem non*).

(2) La 26 februarie 1235 Władysław Odonic a achiziționat de la autoritățile din Gniezno un teren care aparținea orașului fortificat și se știe că o tranzacție de acest fel a constituit primul pas în fondarea orașului Poznań. Se poate deci accepta ca prim termen, înaintea căruia nu trebuie căutată data fondării *(terminus a quo)*, acest an 1235.

(3) Se știe că în anii 1234—1237 Odonic a ridicat o fortificație pe malul lacului Jelonek, ceea ce cu siguranță avea legătură cu delimitarea așezării orașului. Prin urmare data fondării trebuie căutată între anii 1234/35 și 1243.

(4) La 25 aprilie 1239 Odonic a emis un document pentru mănăstirea Lubiąz „in Gneznensi civitate" (din orașul Gniezno). Termenul „civitas" trebuia să reflecte recenta așezare, pentru că în documentele anterioare emise de Władysław Odonic și de alți prinți din Wielkopolska nu exista un astfel de termen. Władysław Odonic însă n-a mai emis alte documente, deoarece în anul 1239 a murit.

(5) Deci, ar trebui să precizăm termenele-limită ale datării documentului de fondare a orașului Gniezno în perioada 1238/25.IV.1239—1243, dar admițînd că Władysław Odonic a dat orașului actul de intemeiere, cel mai probabil este (în baza cunoștințelor noastre) anul 1238 sau începutul anului 1239[8].

Procedeul istoricului constă aici, cum este ușor de observat, în de-
limitarea treptată a sferei necunoscutei (data fondării orașului Gniezno).
În acest fel ne-am apropiat de răspunsul complet. Ceea ce nu cunoaștem
și-a pierdut caracterul nedefinit, fiind încadrat în limite bine determi-
nate. Este ușor de observat că demonstrația făcută aici a corespuns mo-
dului anume de căutare a unui răspuns la o întrebare complementară
(în ce an?). În timpul căutării răspunsului am obținut, pe baza unor
informații corespunzătoare, răspunsuri parțiale succesive (care constituie
așa-numitele confirmări potențiale) care restrîng sfera necunoscutului.
N-am fost însă în măsură să dăm un răspuns complet.

Procedăm în același mod pentru a determina locul de origine a do-
cumentului. De obicei informațiile cuprinse în izvor oferă premise mai
mult sau mai puțin prețioase în acest scop. Este vorba aici de atenția
specială pe care autorul izvorului o acordă anumitor localități sau teri-
torii, precum și de prezența în izvor a unor informații care privesc
anumite teritorii sau localități. Astfel de indicații constituie adesea punc-
tul de plecare al modului de cercetare ulterior.

În cercetarea datării izvorului și adesea și a locului său de origine trebuie să se stabilească distinct data de apariție a izvorului și datele fiecărei informații cuprinsă în izvor. Pentru cercetarea istorică cea mai mare importanță o are o bună datare a informațiilor. Stabilirea datei de apariție a izvorului dacă nu este un scop în sine, avînd în vedere, de exemplu, importanța istorică a izvorului, este subordonată în fond acestui obiectiv principal care este datarea informațiilor cuprinse în izvor. Adesea avem de-a face cu izvoare prost datate și totuși prețioase, fiindcă informațiile cuprinse în ele ne oferă multe elemente spațio-temporale. De exemplu, despre *Kronika Wielkopolska* editorul scrie în felul următor: „Este discutabil ... momentul apariției, autorul sau autorii sînt necunoscuți, transmiterea cronicii prin manuscrise nu este tocmai clară. Cu toate acestea nimic nu poate înlocui acest izvor de cunoaștere a Evului Mediu polonez"[9].

Cercetarea autenticității$_2$ (pragmatice), adică a celei relative la problema cercetată, numai arareori are legătură cu critica externă a izvorului. De obicei, pe baza unui izvor autentic (în accepțiunea autenticității$_1$) istoricul decide dacă acel izvor (eventual o anumită informație cuprinsă în izvor, în cazul izvoarelor secundare, dar atunci conceptul de autenticitate coincide cu conceptul de credibilitate) este autentic pentru cerințele cercetării date.

Astfel de decizii se iau în majoritatea cazurilor în mod oarecum automat. Pur și simplu istoricul știe că un izvor de un anumit tip nu poate fi autentic pentru anumite întrebări. Adeseori însă, în cursul efectuării criticii externe, istoricul reușește să stabilească limitele ariei de autenticitate a izvorului, oferind în acest fel o indicație pentru alți cercetători. Un exemplu îl poate constitui observația lui G. Labuda referitoare la autenticitatea diverselor saga (de exemplu a *Herwarasaga*) ca izvoare pentru cercetarea istoriei politice a statului polonez timpuriu. Acest autor a ajuns la concluzia că, ținînd seama de dificultatea stratificării cronologice și teritoriale a informațiilor conținute în diversele saga, autenticitatea lor este problematică pentru investigațiile menționate[10]. În schimb, ele sînt total autentice pentru cercetarea diferitelor aspecte privind mentalitatea socială a perioadei în care au apărut.

A. Dopsch a demonstrat că faimoasele capitularii atribuite lui Carol
cel Mare sînt instrucțiuni economice și nu provin de la Carol cel Mare, ci
de la fiul său Pepin, și nu se referă la tot statul, și în special la Germa-
nia, ci la bunurile regale din Aquitania[11]. Astfel el a determinat autenti-
citatea acestui izvor în accepțiunea autenticității$_1$ și a îndreptat atenția
către accepțiunea autenticității$_2$. S-a demonstrat că acest izvor nu poate
fi recunoscut ca autentic pentru a răspunde la anumite întrebări refe-
ritoare la activitatea lui Carol cel Mare, excluzînd problema bunurilor
regale sau a teritoriului Aquitaniei.

Problema cercetării autenticității$_3$, respectiv stabilirea conformității
informațiilor conținute în izvoare referitoare la caracteristicile sale ex-
terne (în afara conținutului) cu realitatea, care constituie, după cum am
mai arătat, sensul verificării datei sau a locului izvorului direct, a oferit
istoriografiei un număr imens de exemple interesante. Atunci cînd există
un acord între ceea ce „spune" izvorul despre el însuși și realitate avem
de-a face cu un izvor autentic (nefalsificat). O neconcordanță poate fi
numai rezultatul unei acțiuni conștiente a cuiva care urmărește în acest
fel alte scopuri. Pot interveni aici două posibilități:

(1) izvorul este parțial neautentic (falsificare$_1$)

(2) izvorul este total neautentic, adică este fictiv (falsificare$_2$).

Deci, punctul de plecare al examinării autenticității$_3$, după răspunsul fundamental la întrebarea dacă izvorul este autentic sau neautentic, îl constituie răspunsul (în cazul constatării neautenticității) dacă izvorul este parțial sau în întregime neautentic, deci dacă este vorba de o falsificare$_1$ sau de o falsificare$_2$.

Succesele în descoperirea falsurilor izvoarelor istorice, care constituie punctul de plecare în dezvoltarea diplomaticii, depind de precizia falsificării și de abilitatea (adică de cunoștințele) istoricului. Excluzînd din discuție falsurile ușor de descoperit, care nu constituie o problemă pentru un cercetător obișnuit, se poate spune că, în general, falsificarea$_1$, care introduce prin diverse schimbări în original (omisiuni, deformări, interpretări) o anume dizarmonie într-un izvor relativ omogen, este mai ușor de descoperit decît falsificarea$_2$, care prezintă un lucru total elaborat, deci unitar. Știm ce mult timp au fost considerate ca autentice falsificările lui J. Macpherson *(Cîntecele lui Ossian)*, W. Hanka (în special manuscrisul *Královédworski*), scrisorile contrafăcute de diverse tipuri ale unor persoane remarcabile (fabricate de exemplu de faimosul falsificator Vrein-Lucas), sau exemplul încă recent al scrisorilor lui Chopin către Delfina Potocka. Exemple la fel de interesante sînt furnizate de falsificarea izvoarelor nescrise. Printre cele mai renumite se poate cita cel puțin faimoasa „tiară a lui Saitaferne" sau craniul omului din Pittdown. Primul din aceste falsuri a ajuns la Luvru, iar al doilea la British Museum. Tiara s-a dovedit a fi contrafăcută la sfîrșitul secolului al XIX-lea, iar craniul preparat din oase de maimuță.

Regulile după care se face descoperirea falsificărilor$_2$ — acestea ținînd de o vastă cunoaștere specializată — pot fi divizate în inițiale și fundamentale. Dintre regulile inițiale face parte regula care impune prudență la descoperirea unui nou izvor neașteptat și nu prea clar, atunci cînd este știută numai copia, lipsind originalul, care e total necunoscut. Regulile fundamentale se pot reduce la următoarele[12]: (1) caracteristicile exterioare ale documentului nu trebuie să prezinte elemente anacronice (care pot fi stabilite adesea numai pe baza celor mai moderne metode); (2) conținutul documentului (examinat prin prisma a ceea ce este și ceea ce nu este) nu trebuie să vină în contradicție cu ceea ce știm pe baza izvoarelor incontestabil autentice și cu ceea ce așteptăm de la un anumit tip de izvoare. O atenție deosebită trebuie acordată eventualelor anacronisme de conținut.

În căutarea falsurilor parțiale putem avea de-a face cu situația cînd originalul există sau cînd originalul lipsește. În primul caz toate schimbările pot fi descoperite prin observația directă și, în plus, pe baza analizei conținutului, în al doilea caz însă nu rămîne decît o analiză detaliată a conținutului pentru a determina autenticitatea.

Marele număr de falsuri care apar mereu a ascuțit atitudinea critică a istoricilor, ducînd adesea la hipercriticism. În felul acesta se ivesc falsuri aparente, adică izvoare autentice considerate false — de exemplu din cauza caracterului lor de excepție. De pildă, descoperirea picturii paleolitice de o neașteptată frumusețe i-a făcut pe unii savanți să se îndoiască la început de autenticitatea sa[13].

S-au elaborat, de asemenea, numeroase reguli de cercetare a caracterului primar (sau secundar) al unui izvor, a așa-numitei autenticități$_4$ (de recunoaștere a izvorului). Nu este întotdeauna ușor de spus care „exemplar" al izvorului este în acest sens autentic, care este, adică, originalul. Afirmația că „exemplarul" dat este original are o mare importanță pentru modul de cercetare a autenticității$_3$. S-ar putea face, de exemplu, o copie după un fals (în acest caz originalul).

Dacă se poate determina originalul dintr-o serie de mai multe exemplare ale izvorului problema este rezolvată; în cazul în care originalul nu există, trebuie stabilit pe baza formelor secundare conservate (copii, extrase etc.) textul original (în cazul izvoarelor scrise), iar în cazul altor izvoare starea lor originală. Aceasta se realizează în general prin confruntarea formelor conservate. Exemple ale dificultăților care se întîlnesc în acest domeniu ne oferă publicațiile consacrate cunoașterii izvoarelor. Principiul general după care se conduc istoricii aici constă în a da întîietate formei celei mai apropiate cronologic de original.

4. Conceptul de credibilitate[14]

Una dintre primele întrebări care trebuie puse este aceea privind tipul de izvor în raport cu care își găsește aplicabilitate conceptul de credibilitate a informației și a agentului informației. Pînă acum examinarea credibilității s-a limitat la izvoarele scrise și, în special, la izvoarele care au ca scop transmiterea de informații. În consecință, întreaga critică externă și internă s-a referit, în general, la izvoarele scrise, cu o predilecție specială, după cum am văzut, pentru anumite tipuri. În măsura în care nu este suficient să se limiteze considerațiile critice la izvoarele scrise și, drept urmare, să se acorde o atenție neînsemnată analizei izvoarelor nescrise în lucrările de metodologie a istoriei, în aceeași măsură par justificate unele îndoieli atunci cînd se operează cu un concept prea larg de credibilitate. În general nu se afirmă, de exemplu, că normele din codul lui Hammurabi sînt credibile sau nu, deoarece norma nu poate fi nici adevărată, nici falsă[15], nu o putem compara cu realitatea, pentru că ea însăși, la fel ca toate izvoarele directe, constituie o parte a acestei realități. Se poate însă cerceta dacă norma pe care o examinăm este autentică în accepțiunea autenticității$_3$, dacă poate fi încadrată în acel loc și în acea perioadă care rezultă din analiza conținutului și din alte caracteristici ale izvorului. Evident, folosirea termenului „credibil" cu referire la informațiile din izvoare directe este de asemenea posibilă într-un anumit sens, dacă ne gîndim la faptul că izvorul și, deci, și informația conținută de acest izvor, sînt autentice, deci permit cunoașterea unei anumite părți din realitate. Cu alte cuvinte, este o informație căreia i se poate „da crezare" că vorbește despre o parte a realității. O informație credibilă semnifică în acest sens o informație extrasă dintr-un izvor autentic. Aceasta se referă atît la izvoarele directe, cît și la cele indirecte, numai că cercetarea autenticității acestora din urmă este insuficientă pentru a obține cunoștințe despre credibilitatea informațiilor.

Deși istoricii folosesc acest termen, a vorbi de credibilitatea informațiilor pare impropriu, deoarece conceptul de credibilitate trebuie raportat la agentul informației, iar nu la informație; deci este mai corect să se definească credibilitatea agentului informației. Conceptul de credibilitate a agentului informației are o însemnătate esențială nu numai pentru istoric, ci pentru toți cei ce folosesc relatările acestor agenți (de exemplu, anchete, în cazul relatărilor observatorilor din diverse științe etc.). Dacă ordonăm, conform lui S. Nowak, fiecare verigă a lanțului de comunicare în felul următor: realitatea, conținutul opiniilor agentului informației despre această realitate, textul celor transmise de agent și conținutul opiniilor despre aceeași realitate ale celui care primește infor-

mațiile agentului, și dacă ordonăm și denumirile corespunzătoare ale raporturilor de conformitate ale fiecărui component: relatarea cognitivă (referitoare la gradul de conformitate a conținutului opiniilor agentului informației despre realitate cu realitatea), relatarea expresivă (referitoare la concordanța conținutului enunțului informației cu opiniile agentului) și relatarea comunicativă (care desemnează gradul de concordanță a receptării informației cu enunțul acesteia)[16]. — atunci se poate spune că credibilitatea agentului informației este sau relația dintre realitate și textul celor comunicate de agent sau relația dintre conținutul opiniilor despre realitate ale agentului și textul celor comunicate. În primul caz cercetăm gradul de apropiere a celor comunicate de realitate (gradul veridicității acestora — pe care putem s-o denumim veridicitate deplină), iar în al doilea caz, care este o relatare expresivă, examinăm dacă agentul informației a aspirat conștient spre transmiterea unei informații adevărate (s-o denumim credibilitate personală). Examinînd gradul de veridicitate a celor comunicate (deci credibilitatea deplină) putem lua în considerare: mijloacele avute la dispoziție de agentul informației pentru a cunoaște realitatea (dacă putea s-o cunoască), mobilul comunicării (dacă dorea să spună adevărul) și, dacă este posibil, frecvența informațiilor adevărate și false care puteau fi obținute de agent în domeniul dat. Cînd cercetăm tendința agentului de a transmite adevărul (așa-numita credibilitate personală) examinăm numai scopul pe care-l are acesta, pentru a constata dacă, ținînd seama de acest scop, ar fi fost rațional să spună adevărul. Cînd vorbesc despre veridicitatea informației, istoricii se referă la ceea ce am denumit aici credibilitate deplină; ei limitează însă adesea conceptul de credibilitate a agentului informației la așa-numita credibilitate personală.

J. Giedymin introduce două concepte de credibilitate cu referire la știința istoriei: credibilitatea$_1$ și credibilitatea$_2$. Credibilitatea$_1$ este corelată cu frecvența informațiilor false și adevărate obținute într-un domeniu dat de la un agent dat. În acest caz ne bazăm părerea despre credibilitate pe observația din punctul de vedere al veridicității celor comunicate de agent. Credibilitatea$_2$, în schimb, se referă la scopurile și mijloacele pe care le-a avut la dispoziție agentul. Ne întrebăm, în acest caz, dacă el a tins conștient spre transmiterea adevărului și dacă a avut posibilitatea să-l obțină, deci, spre deosebire de credibilitatea$_1$, ne preocupă nu atît cele comunicate, cît însuși agentul informației. Este evident că aceste concepte de credibilitate sînt strîns legate între ele[17]. Agentul furnizează informații adevărate numai atunci cînd poate ajunge la adevăr și cînd vrea să-l spună.

În concluzie, conceptele de credibilitate deplină, de credibilitate personală și de credibilitate$_1$ și credibilitate$_2$ (ale lui J. Giedymin) exprimă diversele semnificații ale conceptului de credibilitate a agentului informației în istorie (precum și în multe alte domenii).

5. Cercetarea credibilității (critica internă)

Din cele spuse despre cercetarea autenticității izvoarelor reiese că e convențional a opune critica externă celei interne. Se știe că, foarte frecvent, pentru a stabili autenticitatea unui izvor trebuie investigat profund conținutul informațiilor cuprinse în izvor și atunci problema autenticității se împletește strîns cu problema credibilității. De asemenea, pentru a stabili credibilitatea agentului informației este indispensabilă cunoașterea izvorului, înțeles aici ca un canal de informare. Chiar

dacă informațiile ni s-ar părea adevărate, nu vom ține seama de ele în cercetările noastre din moment ce se demonstrează că izvorul de unde provin este neautentic. Revenind la problema manuscriselor lui Venceslav Hanka, știm cît de mult au fost folosite de către istorici informațiile conținute în ele despre orînduirea socială cehă din secolul al IX-lea. Ele au fost considerate adevărate atît timp cît a existat convingerea despre autenticitatea acestor manuscrise.

Cercetarea autenticității izvoarelor (trebuie luate în considerare toate tipurile de autenticitate, deoarece absența unui tip nu exclude existența altuia), ca prim pas în examinarea credibilității argumentului informației se referă la toate categoriile de izvoare, deci atît la izvoarele directe, cît și la cele indirecte. În cazul izvoarelor directe, acest lucru e suficient; aici nu există problema credibilității argumentului informației.

Mult mai complicată este problema în cazul izvoarelor indirecte. Aici cercetarea credibilității agentului informației se desparte în: (1) cercetarea autenticității, (2) cercetarea credibilității agentului informației. Avînd în vedere că cercetarea autenticității izvoarelor este distinctă, problema centrală a criticii interne a izvoarelor (numai a izvoarelor indirecte) este, deci, examinarea credibilității agentului informației.

De analiza metodologică a acestei probleme s-a ocupat pentru prima dată J. Giedymin[18]. Conform distincției introduse de el, credibilitatea agentului informației se verifică (sau poate fi verificată): (1) pe baza cunoașterii valorii (de adevăr sau fals a) celor spuse de el într-un domeniu dat și (2) pe baza cunoștințelor despre agentul informației însuși, în sensul dacă acesta a dorit sau, eventual, a avut suficiente mijloace pentru a oferi o informație adevărată.

În primul caz decidem că agentul este demn de crezare dacă oferă în general informații adevărate (evident în sens relativ), deci atunci cînd probabilitatea de a obține o informație adevărată de la acest agent este mare sau cel puțin depășește valoarea 0,5. În practică, istoricul este în acest caz prudent și reclamă o probabilitate apropiată de 1. Este suficient ca informațiile neadevărate (sau reticențele) să nu fie considerate întîmplătoare și cercetătorul își va face o părere negativă despre credibilitatea agentului informației. Totuși, trebuie amintit că numai un agent ideal de informații ar putea fi total demn de încredere (adică un agent care să aibă în vedere toate faptele necesare, care să nu treacă sub tăcere nici un fapt); un asemenea agent poate fi considerat numai ca un model sau ca un intermediar între informatorul demn de crezare și cel nedemn de crezare. Noi însă avem de-a face cu agenți reali[19] de informații care oferă, alături de informații relativ adevărate, informații deformate și false, din cauză că nu posedă, de exemplu, mijloace corespunzătoare pentru cunoașterea adevărului.

În al doilea caz, examinarea credibilității agentului nu se face prin intermediul analizei veridicității celor enunțate de acesta, ci prin intermediul cunoștințelor despre agent. Avînd în vedere faptul că agentul care dorește și poate să ofere informații adevărate este, în același timp, credibil și în cazul interpretării credibilității lui prin frecvența informațiilor adevărate, obținerea de cunoștințe despre agent înseamnă în același timp și cercetarea probabilității (care poate fi formulată parțial) ca acesta să ofere informații adevărate. Aceasta înseamnă, de asemenea, că ambele modalități de cercetare a credibilității agentului informației converg[20]. În practica istorică, în general, cercetăm credibilitatea prin

ambele metode, una susţinînd-o pe cealaltă. De exemplu, în cursul cercetărilor asupra credibilităţii cronicii lui J. Dlugosz, care au durat multe decenii, s-a cercetat totodată personalitatea acestui istoric şi s-au verificat informaţiile oferite de el. S-a format astfel o anumită părere despre credibilitatea lui, care s-a dovedit, la rîndul său, fundamentală pentru analiza ulterioară a informaţiilor. Cînd s-a demonstrat că Dlugosz este relativ credibil, informaţiile conţinute în cronica lui au început să fie acceptate cu mai mare încredere. După cum se vede, cercetarea credibilităţii informaţiei şi cea a credibilităţii agentului informaţiei sînt strîns legate între ele. Cînd examinăm credibilitatea informaţiei o raportăm la cunoştinţele extrase dintr-un izvor dat şi la cunoştinţele provenite din afara izvoarelor.

Dacă analizăm din alt punct de vedere cele ce am spus, cunoştinţele despre agentul informaţiei, necesare pentru a determina credibilitatea, se referă la obiectivele pe care agentul informaţiei a dorit să le realizeze oferind anumite informaţii şi la mijloacele de care a dispus în obţinerea şi transmiterea informaţiilor. Mijloacele pot fi înţelese în sens potenţial şi în sens efectiv, deoarece există mijloace pe care informatorul ar fi putut să le folosească, dar pe care, din diverse raţiuni (de exemplu, respingerea nevoii de îmbogăţire a anumitor informaţii), nu le-a folosit. Toate mijloacele pot fi reduse la mijloace tehnice (de exemplu obţinerea sau nu a accesului la anumite documente, sprijinirea pe informaţii proprii sau utilizarea informaţiilor altora, posedarea unor instrumente exacte de măsură sau nu etc.), la cunoştinţele agentului informaţiei şi la poziţia socială a acestuia (politică, de clasă, civilă etc.). Poziţia socială a agentului şi, în primul rînd, cea de clasă, determină într-o mare măsură (fiindcă parţial influenţează şi viaţa psihică a fiecărei persoane) sistemul lui de valori, care, la rîndul său, stă la baza mobilurilor care-l animă pe agent în comportamentul său informativ[21]. În concluzie, conţinutul informaţiilor oferite de agent depinde de poziţia socială (interpretată în sens foarte larg) a acestuia, de cunoştinţele şi mijloacele pe care le deţine şi le foloseşte agentul. Toţi aceşti factori pot fi favorizanţi sau, dimpotrivă, pot acţiona ca o piedică. Este evident că poziţia de clasă a unui nobil, stăpîn al unui sat, de pildă, constituie o piedică în caracterizarea adecvată a situaţiei supuşilor săi. Complet altfel ne vor vorbi în acest caz ţăranii înşişi, de exemplu, într-o jalbă împotriva stăpînului lor, deşi şi în această situaţie trebuie să cumpănim asupra credibilităţii agentului de informaţii.

Cercetarea credibilităţii agentului de informaţii raportată la izvoarele care nu au ca scop anume transmiterea de informaţii (pentru posteritate) prezintă unele trăsături particulare, care nu schimbă însă asemănarea generală cu modul de cercetare a tuturor izvoarelor indirecte. În cazul acestui tip de izvoare este important într-o măsură mai mare decît în cazul altor izvoare indirecte să se cunoască destinatarul (destinatarii) căruia îi (cărora le) este transmisă informaţia (destinatar intenţional). Aici cercul receptorilor este închis şi definit mai mult sau mai puţin exact, în timp ce în cazul transmiterii de informaţii către posteritate cercul este deschis şi nedefinit, cu toate că, raportat la o cercetare concretă, destinatarul este de fiecare dată un cercetător anume. Un exemplu radical de izvor cu un cerc închis de receptori ai informaţiei pe care o poartă este o scrisoare particulară adresată unei persoane. Este evident că necunoaşterea destinatarului ar îngreuia simţitor cercetarea credibilităţii informaţiilor conţinute în scrisoare. Se ştie, e adevărat, că şi în cazul celor mai tipice izvoare destinate posterităţii există anumiţi destinatari contemporani. Adeseori consideraţiile acestor destinatari prevalează şi atunci izvorul trebuie inclus mai degrabă în categoria izvoarelor care nu transmit în mod intenţionat informaţii posterităţii. Ca exemplu poate servi „Vita Caroli Magni", de Einhard, care a scris în primul rînd pentru Carol cel Mare însuşi.

Cunoaşterea destinatarilor facilitează înţelegerea scopurilor după care s-a condus agentul ce a transmis o anume informaţie, iar nu alta. Cunoştinţele despre destinatarul informaţiei, avînd în vedere şi numărul de izvoare care transmit informaţii destinatarilor contemporani şi nu posterităţii, sînt foarte importante pentru istoric. Istoricul este în acest caz un destinatar întîmplător. El ştie că nu lui îi sînt destinate informaţiile conţinute în izvoare şi în acest fel are posibilităţi mai mari ca prin analiza conjugată a cunoştinţelor despre agentul informaţiilor şi a cunoştinţelor despre destinatar (subordonate aici cercetării mobilului agentului), să stabilească gradul de credibilitate a informaţiei. Acest gen de analiză este tipic pentru modalitatea de cercetare a istoricului. El face o astfel de analiză ţinînd seama atît de veridicitatea informaţiilor provenite din presă (destinate deci anumitor receptori), cît şi a celor obţinute de la poliţie, din inventarul bunurilor şi din documentele privind impunerea acestora. Dacă stabilim, de pildă, în ce cercuri a ajuns un anumit ziar, cîte lucruri nu putem afla despre informaţiile conţinute în acesta! Au fost elaborate şi unele scheme de apreciere a destinatarilor informaţiilor. Istoricul îşi dă seama, de exemplu, că informaţiile destinate organelor financiare pe baza cărora urmau să fie stabilite impozitele populaţiei vor fi fost deformate corespunzător, că presa avea, în afara scopului de a informa pe anumiţi oameni, multe alte scopuri, scopuri care depindeau de categoriile de destinatari, proprietarul unei moşii care dorea să vîndă sau să arendeze moşia străduindu-se s-o descrie cît mai avantajos posibil etc.

Problema agentului însuşi al informaţiei prezintă unele particularităţi în cercetarea credibilităţii izvoarelor care transmit informaţii receptorilor contemporani[22]. Dacă în cazul izvoarelor care au ca scop transmiterea unor informaţii posterităţii este deosebit de important să se cunoască concret persoana agentului — vrem să ştim cine ne informează — în analiza izvoarelor destinate contemporanilor ne mulţumim să ştim în ce clasă de agenţi se înscrie agentul respectiv, adesea reuşind să obţinem însă date mult mai exacte despre persoana sa. Pentru a aprecia credibilitatea informaţiilor unui anumit ziar trebuie să ştim în primul rînd ce cercuri (ale cărui partid, grup social etc.) au editat acest ziar şi abia după aceea sub direcţia cui a apărut acesta. De asemenea, pentru a aprecia credibilitatea informaţiilor din izvoarele care privesc satul feudal ne întrebăm în primul rînd dacă agenţii informaţiilor sînt ţăranii sau stăpînii lor. Bineînţeles că în cazul izvoarelor care au ca scop transmiterea de informaţii posterităţii trebuie să ştim să punem în relaţie agentul informaţiei cu un grup social determinat; totuşi, în general, în aceste cazuri nu ne oprim aici, ci căutăm date mai exacte despre agent. Adesea această căutare (problema autorului) devine o activitate pasionantă în sine, care, după cum am văzut, se desprinde de critica propriu-zisă a izvoarelor, încît o putem include în însuşi procesul de stabilire a faptelor istorice.

Mai trebuie subliniat că examinarea credibilităţii agentului-autor al unor izvoare indirecte nescrise nu prezintă diferenţe metodologice în comparaţie cu cea a credibilităţii agentului-autor al surselor scrise. Di-

ferența constă numai în ceea ce privește codurile folosite. Izvoarele cartografice, iconografice și altele (inclusiv cele materiale, de exemplu proiectele de arhitectură, cronicile de film), dacă nu sînt examinate ca atare, deci ca izvoare directe, pot fi examinate, în unele cazuri (atunci cînd conțin informații anume consemnate despre trecut), raportîndu-le la credibilitatea agentului informației. Ne vom întreba atunci dacă agentul informației a vrut sau dacă a avut mijloace corespunzătoare pentru a transmite o informație credibilă. Ne vom întreba, de asemenea, cui a fost destinată informația lui.

Numeroase investigații istorice furnizează exemple de analiză de acest tip. Printre izvoarele cele mai cunoscute de informații nesrise dar care au ca scop transmiterea lor se poate enumera unul din cele mai fascinante monumente medievale, anume tapiseria reginei Matilda (secolul al XII-lea), care povestește, în cele cîteva zeci de tablouri tesute, istoria lui Wilhelm Cuceritorul. Este clar că, unui izvor de acest tip i se aplică toate regulile de examinare a credibilității agentului informației, inclusiv ale cercetării autenticității[23], ca în cazul izvoarelor scrise. Cercetăm deci scopurile pe care și le-a propus agentul informației și mijloacele pe care el le-a avut la dispoziție. Iată exemplul analizei credibilității cunoscutului desen al plugului (din opera „Kolo Rycerskie" [Cercul cavalerilor] — de Bartosz Paprocki) în care roțile sînt plasate în spate, deci într-un mod care nu corespunde cunoștințelor noastre despre această unealtă. Reflectînd asupra faptului dacă această informație este credibilă, ne străduim să obținem unele cunoștințe despre agentul informației, pentru a hotărî dacă trebuie să ne modificăm cunoștințele sau să respingem această informație sub forma în care ne-o dă desenatorul. Un cercetător al graficii poloneze populare vechi scrie: „Plugul inclus în jurul anului 1575 în „Kolo Rycerskie" de Paprocki a fost desenat cu siguranță de cineva din plebea orășenească, care n-a arat niciodată și pe care plugul în general nu-l interesa. El a uitat de fierul lung și de brăzdar, deci de cele mai importante părți ale plugului, coarnele le-a pus pe țăpuși iar cormoana pe oiște. Astfel de greșeli nu le putea face un om de la țară"[24].

6. Problema autorului

Examinarea autorului ține atît de critica izvoarelor (externe și interne), cît și de stabilirea „normală" a faptelor istorice. În critica izvoarelor, autorul îl interesează pe istoric în primul rînd pentru a cerceta credibilitatea informației. Cunoștințele despre autor constituie în același timp cunoștințele despre agentul informației, cu mențiunea că autorul poate transmite informații despre faptele observate de el sau poate relata observațiile altor persoane. În acest din urmă caz apare o problemă separată, aceea de a cerceta izvoarele acelui domeniu determinat de cunoștințe ale autorului (izvoare de transmitere a informației, izvoare de informare) care intră în sfera analizei credibilității informației.

Avînd în vedere că ne-am ocupat deja de problema cunoștințelor despre agentul informației și că în capitolul următor ne vom ocupa de modalitatea de stabilire a faptelor, ne vom opri acum numai asupra chestiunilor legate de conceptul de autor al izvorului. Există diverse interpretări ale acestui concept. Putem considera ca autor numai creatorul izvoarelor scrise, eventual al celor care transmit intenționat informații, sau să extindem acest concept la totalitatea izvoarelor directe și indirecte. Este o chestiune de convenție. Putem, de asemenea, vorbi de au-

torul nominal și real, ceea ce impune necesitatea de a cerceta dacă aceste două concepte coincid. Din alt punct de vedere, conceptul de autor îl putem interpreta ca o descriere a unei anumite persoane sau ca nume a acesteia. Pentru evaluarea credibilității agentului informației sînt mai importante unele cunoștințe despre el decît cunoașterea numelui său, deși cunoașterea numelui poate contribui la îmbogățirea cunoștințelor despre acesta. Referitor, deci, la cercetarea autorului izvoarelor, trebuie deosebite două modalități:

(1) descrierea persoanei autorului;
(2) stabilirea numelui autorului.

Dacă numele este dat în izvor sau descoperirea lui nu prezintă dificultăți, adică nu impune întreprinderea unor investigații speciale, cercetarea (după o eventuală verificare a numelui) se limitează la o descriere. Așa putem proceda, de exemplu, în cazul examinării cronicii lui Dlugosz, unde la numele autorului cunoscut de noi adăugăm o serie de caracteristici referitoare la această persoană. Numele în sine, după cum a arătat J. S. Mill, nu are înțeles, adică nu implică nici o caracteristică proprie individului[25]. Funcția numelui constă, după cum scrie A. J. Ayer, numai în a indica[26]. În cercetarea istorică, ignorarea numelui poate să nu influențeze în mod esențial, după cum am arătat, valoarea informațională a izvorului. De aceea, în cazul în care numele autorului nu este cunoscut, modul de examinare a autorului începe cu o descriere, care atribuie anumite caracteristici autorului anonim și abia în următoarea etapă se caută numele acestuia. Investigațiile în acest domeniu privesc în general autorii „mai importanți" și de aceea, printre altele, am inclus parțial cercetările asupra autorului în procesul de stabilire a faptelor istorice. Încercările de a stabili patria lui Gallus Anonimus, care pînă azi au dat naștere la numeroase și diverse ipoteze, fac parte din modalitatea cunoașterii persoanei autorului.

Există numeroase metode de stabilire a numelui autorului. Ele se referă și la pseudonime și criptonime, deoarece nici în aceste cazuri numele (real) nu este cunoscut. În mare, procesul de stabilire a numelui autorului se desfășoară în următoarele etape:

(1) Întocmirea unui catalog al trăsăturilor caracteristice ale persoanei autorului, ceea ce semnifică acceptarea unor premise care limitează sfera a ceea ce nu cunoaștem[27] (adică numele autorului);

(2) Confruntarea acestui ansamblu de caracteristici cu descrierile autorilor cunoscuți după nume, ceea ce poate duce la formularea unei ipoteze privind persoana autorului, adică la identificarea autorului izvorului nostru cu o persoană cunoscută de noi din altă parte, cel mai adesea un anumit autor;

(3) Verificarea ipotezei prin confruntarea atentă a ambelor persoane și a operelor lor.

Trebuie menționat că, pentru examinarea credibilității informațiilor, sînt necesare într-o măsură mai mare cunoștințele despre persoana autorului, însă, în cazul căutării acestei persoane, ne folosim mai mult de opera acestui autor (de exemplu un text), în care ne străduim să sesizăm cît mai multe trăsături caracteristice. Cercetarea textului, în special în știința literaturii (de exemplu, analizele de frecvență), care este foarte importantă și pentru știința istoriei, a progresat imens în ultimii ani. Dacă nu avem cu ce compara catalogul caracteristicilor autorului și opera lui (cum este, de exemplu, în cazul cronicii lui Gallus Anonimus), atunci încercările de a stabili numele autorului pot fi considerate fără speranță, în afară de situația în care se vor face noi descoperiri decisive[28].

NOTE

1. Termenul „lectură" îl înțelegem aici în sens foarte larg. Lectura, în această accepțiune, implică și extragerea informațiilor din izvoarele materiale nescrise (de exemplu vestigiile unei vechi așezări).
2. S. Kościałkowski (*Historyka, op. cit.*, p. 79) limitează cercetarea autenticității la a constata dacă izvorul „dă textul în forma și sonoritatea sa originală, neschimbată și nealterată, pe care i-a conferit-o autorul real al izvorului". M. Handelsman, pe lîngă examinarea timpului, a locului și a autorului izvorului, distinge critica caracterului izvorului (document adevărat sau fals, p. 45 și urm.) de așa-numita analiză a izvoarelor (p. 159 și urm.), în care este vorba de diferențierea surselor primare, secundare, dependente etc. Același lucru și la Bernheim (cf. p. 324—446). Langlois și Seignobos deosebesc în cadrul criticii externe: *la critique de restitution* (p. 51 și urm.) și *la critique de provenance* (p. 66 și urm.). Prima dintre ele semnifică stabilirea textului propriu-zis (de exemplu prin compararea cîtorva copii), iar a doua determină originea izvorului. Volumele succesive ale revistei „Studia Źródtoznaweze" conțin un prețios material științific pe tema criticii interne și externe a izvoarelor.
3. Se poate spune că, independent de cunoștințele noastre despre timpul și locul de origine, toate izvoarele sînt autentice. Aceasta ar fi un concept al autenticității și mai general și mai puțin relativ. Pentru considerațiile noastre ulterioare acest concept este inutilizabil.
4. Pe tema regulilor extra-logice, cf. J. Giedymin, *Problemy logiczne...*, *op. cit.*, p. 2.
5. Cf. A. J. Ayer, *Imiona własne a deskrypcje* [Numele proprii și descrierea] în „Studia Filozoficzne", 1960, nr. 5, 1960, p. 136—156.
6. M. Bloch, *op. cit.*, p. 115—116.
7. Cf. M. Handelsman, *Historyka, op. cit.*, p. 135 și urm.; E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode, op. cit.*, p. 391 și urm. Referitor la „loc", cf. Ch. Higouet, *La Géohistoire*, în *L'histoire et ses méthodes*, *op. cit.*, p. 68—69.
8. Exemplul a fost luat din lucrarea *Dzieje Gniezna* [Istoria orașului Gniezno], Warszawa, 1965; partea scrisă de H. Chlopocka, p. 133—135.
9. *Kronika Wielkopolska* [Cronica Poloniei Mari], editată de B. Kürbis, Warszawa, 1965, p. 16.
10. Cf. G. Labuda, *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski* [Izvoarele, saga și legendele celei mai vechi istorii a Poloniei], Warszawa, 1960, p. 9, 111.
11. Cf. A. Dopsch, *Die Wirtschaftsenwicklung der Karolingerzeit vornehmlich in Deutschland*, vol. I, Wien, 1912; vol. II, Wien, 1913.
12. După M. Handelsman, *Historyka*, p. 148 și urm.
13. Acest exemplu îl dă M. Bloch în *Pochwała historii, op. cit.*, p. 149.
14. J. Giedymin s-a preocupat de problema credibilității în numeroase studii. Cf. sinteza acestor cercetări în: *Problemy założenia, rozstrzygnięcia*, *op. cit.*, p. 105 și urm. In considerațiile noastre facem uz de unele sugestii și soluții ale acestui autor, generalizîndu-le la toate izvoarele și nu numai la cele care transmit informații intenționat.
15. Cf. G. H. Wright, *The Foundation of Norms and Normative Statements*, în „The Foundation of Statements and Decisions", p. 351—367. Cf., de asemenea, J. Topolski (și J. Wiśniewski), Prefață la *Lustracje Województwa Podlaskiego 1570 i 1576* [Inspecții în voievodatul Podlaski în anii 1570 și 1576], Wrocław-Warszawa, 1959, p. XXXI.
16. S. Nowak, *Studia z metodologii nauk spolecznych, op. cit.*
17. J. Giedymin, *Problemy zalozenia...*, *op. cit.*, p. 106—109.
18. *Ibidem*, p. 105 și urm.
19. C. Bobińska nu a înțeles aceste diferențieri în mod corect atunci cînd l-a criticat pe J. Giedymin că acesta n-ar fi sesizat caracterul tendențios al tuturor izvoarelor scrise. El vede acest caracter, însă se referă la conceptul de informator real (C. Bobińska, *Historyk. Fakt, Metoda*, *op. cit.*, p. 69—70).
20. Observă acest lucru și J. Giedymin, *Problemy, żalozenia...*, *op. cit.*, p. 108.
21. Asupra acestui aspect se oprește mai mult C. Bobińska, *Historyk. Fakt, Metoda*, *op. cit.*, p. 69 și urm.
22. Bineînțeles, contemporaneitatea trebuie interpretată aici în mod convențional. O culegere de norme juridice constituie o informație destinată contemporanilor atîta timp cît nu este schimbată.

23. Pe această temă există o interesantă literatură.
24. T. Seweryn, *Staropolska grafika ludowa* [Grafica populară veche poloneză], Warszawa, 1956, p. 13.
25. Cf. A. J. Ayer, *Iniona własne i deskrypcje*, *op. cit.*, p. 136 și urm. Pe tema propozițiilor despre individualități, cf. T. Czeżowski, *Filozofia na rozdrożu, analizy metodologiczne* [Filozofia la răspîntie, analize metodologice], p. 62 și urm.
26. *Ibidem*, p. 155—156.
27. Conform terminologiei lui J. Giedymin, *Problemy, zalozenia...*, *op. cit.*, p. 78. J. Giedymin se ocupă de problema cercetării autorului și în lucrarea: *Z problemów logicznych analizy historycznej*, *op. cit.*, p. 47 și urm. Vom reveni la această problemă cînd vom comenta analizele matematice (de frecvență) ale textului.
28. Lucrarea lui R. Marichal, *La critique des textes*, în *L'histoire et ses méthodes*, *op. cit.*, p. 247—366, constituie o sinteză a celor mai importante realizări în domeniul criticii textului. Cf. și H. C. Hockett, *The Critical Method in Historical Research and Writing*, New York, 1955. Merită menționată aici încă o poziție (importantă pentru un istoric): J. Friedrich, *Geschichte der Schrift*, Heidelberg, 1965.

XIX. METODELE DE STABILIRE A FAPTELOR ISTORICE

1. Reconstrucția generală a modului de stabilire a faptelor

În cele mai cunoscute tratate de metodologie istorică problemele stabilirii faptelor istorice sînt abordate în mod tangențial, deși este vorba de una dintre activitățile de bază ale istoricului. Interesul tradițional, cvasiexclusiv, pentru critica izvoarelor a făcut să se treacă în mod simplu de la prezentarea regulilor acestei critici la caracteristicile așa-numitei elaborări de materiale (de sinteză). S-a acordat puțină atenție procesului de stabilire a faptelor în această critică, fiind considerat ca o încheiere a actului de „interpretare" a izvorului (de exemplu M. Handelsman). Unele considerațiuni asupra problemelor indicate pot fi găsite în capitolele despre sinteză, tratînd totodată probleme care privesc descrierea istorică și problemele metodelor de stabilire a faptelor.

Făcînd deosebirea între modalitatea de cercetare a autenticității izvorului și credibilității informației, pe de-o parte, și modalitatea de stabilire a faptelor[1], pe de altă parte, ne dăm seama de fapt de strînsa legătură dintre aceste două etape ale activității istoricului, dar ea nu poate fi un argument în favoarea analizei conjugate a acestor probleme. Noi susținem în această privință o „diviziune a muncii", și anume între etapele criticii și etapele de stabilire a faptelor. Conform cu cele stabilite mai înainte, excludem din aceste două etape lectura (decodificarea) informațiilor provenite din izvoare ca activitate inițială, pe de o parte, deși activitatea de înțelegere corectă a acestor informații durează de-a lungul întregii cercetări desfășurate de istoric; pe de altă parte, tocmai din această rațiune trebuie să includem actul lecturii atît în etapa criticii izvoarelor, cît și în etapa de stabilire a faptelor. Un reflex al acestei manifestări diferite a problemei lecturii izvoarelor (în majoritate, pentru istoric, *sensu strictiore* — scrise) l-a constituit relevarea rolului imens al așa-numitei metode filologice în istorie, identificată adeseori cu metoda istorică în general. Schema modului de cercetare este următoarea:

A	Decodificarea informațiilor provenite din izvoare (prima etapă)
B	Critica izvoarelor: (1) examinarea autenticității (2) decodificarea (a doua etapă) (3) examinarea credibilității
C	Stabilirea faptelor: (1) decodificarea (a treia etapă) (2) stabilirea indicatorilor spațio-temporali ai faptului (3) construirea afirmațiilor despre fapte (4) verificarea

În general, se poate spune că scopul etapei de stabilire a faptelor este transformarea informațiilor provenite din izvoarele care sînt socotite autentice și credibile în afirmații despre fapte. Ca urmare a acestei activități obținem așa-numitele fapte istoriografice (cf. cap. X), care constituie construcția științifică a istoricului cu ajutorul căreia el cunoaște realitatea istorică. Așa cum pentru descifrarea informațiilor cuprinse în izvor sînt necesare cunoștințe provenite din afara izvoarelor, despre care am vorbit de nenumărate ori, în aceeași măsură acestea sînt necesare pentru transformarea informațiilor cuprinse în izvor în afirmații despre fapte. Istoricul trebuie să știe să construiască o afirmație despre un fapt din mulțimea de informații de diverse genuri pe care le obține, bazindu-se pe cunoștințele sale provenite din afara izvoarelor. Deci, într-un anume sens, este o activitate constructivă și de aceea este în parte de înțeles includerea stabilirii faptelor în procesul de elaborare sau de sinteză despre care am vorbit înainte.

Adesea transformarea informațiilor provenite din izvoare în afirmații despre fapte este foarte simplă. Aceasta se întîmplă cînd avem de-a face cu așa-numitele fapte simple, extrase din izvoarele care vorbesc despre ele direct. Totuși, chiar și în acest caz simplu, există de obicei necesitatea de a se reformula informația provenită din izvoare; o astfel de reformulare se identifică atunci cu lectura izvorului (a treia fază de decodificare) bazată pe cunoștințele provenite din afara izvoarelor. De exemplu, dintr-o notiță laconică din registrul de nașteri formulăm propoziția: „X s-a născut în anul t". Problema se complică în cazul faptelor complexe, și chiar simple, despre care lipsesc însă informațiile directe prezente în izvoare. Pătrundem astfel în problematica sintezei și a narațiunii istorice, adică în procesul de formulare a răspunsurilor la întrebările de cercetare care reclamă o abordare deosebită (cf. cap. XXII și XXIII).

În considerațiile ce vor urma ne vom ocupa numai de prima etapă a transformării informațiilor în afirmații despre fapte, în care este vorba tocmai de obținerea acestor afirmații sub forma lor „pură". Nu ne interesează aici modul în care se dă acestor afirmații o formă definitivă, formă ce se obține numai prin asamblarea afirmațiilor despre faptele simple în construcții mai ample (de exemplu afirmațiile despre faptele complexe), sau pe calea unei stilizări a textului. Este clar că în practică aceste două etape nu pot fi separate, de vreme ce afirmațiile capătă o formă corespunzătoare, în general, în cursul construirii lor. Aceasta reflectă într-o oarecare măsură individualitatea cercetătorului.

2. Inducția și deducția în cercetarea științifică

Conform unei opinii general acceptate de istorici, faptele se stabilesc fie prin inducție, fie prin deducție. Cu aceste concepte pășim în sfera unor lucruri destul de complicate, deoarece puține probleme din domeniile filozofiei, științei și logicii constituie obiectul unor dispute așa de aprinse și al unor considerații așa de diverse ca problema inducției și deducției. Făcînd abstracție de poziția clasică a lui Descartes și Bacon, îi menționăm numai pe J. S. Mill și pe intransigentul lui adversar W. S. Jevons, apoi pe marii apărători ai inducției — H. Reichenbach și R. Carnap, sau ai deducției — K. Popper, și, în consecință, discuția permanentă dintre inducționiști și deducționiști (cf. cap. VIII). În cursul acestor polemici s-a ajuns totuși la o precizare a conceptului de inducție și deducție și, drept urmare, la stabilirea raportului lor reciproc.

Interpretarea tradițională a deducției ca o „trecere de la adevărurile mai generale la adevăruri mai puțin generale" și a inducției ca ceva contrar, deci ca o „trecere de la adevăruri mai puțin generale la adevăruri mai generale"[2] a condus la stabilirea statutului lor logic și metodologic. Totodată, s-a atras atenția asupra necesității de a distinge între sensul mai larg și sensul mai restrîns al inducției și deducției. În sens restrîns, deducția sau inducția reprezintă moduri deosebite de a ajunge la concluzii, iar în sens larg ele sînt echivalente ale metodelor de cercetare, care se caracterizează prin obținerea rezultatelor fie pe cale deductivă, fie pe cale inductivă (pentru a stabili faptele singulare și cele compuse și pentru a valida afirmațiile despre ele).

Din cauza raportului reciproc dintre deducție și inducție nu s-a ajuns la o părere unitară. În orice caz s-a stabilit că inducția, luată în sens general, nu este ceva opus deducției. S-a reușit să se acorde inducției o valoare maximă, atitudine dominantă în timpul pozitivismului, indicîndu-se însă — ceea ce este meritul lui Jevons în primul rînd — și rolul uriaș al procedeului deductiv în cunoașterea științifică (și nu numai științifică)[3]. Rolul raționamentului inductiv a fost definit în mod foarte diferit: de la refuzul total al definirii inducției ca raționament, trecînd prin considerarea sa ca o formă de reducție — de unde ideea că singurele moduri de a trage o concluzie sînt deducția (sau așa-numita deducție slabă) și reducerea (sau așa-numita reducere slabă) — pînă la considerarea (cum a propus Carnap) inducției ca fiind orice formă nedeductivă de raționament concluziv[4].

Dar nu s-a clarificat încă totul. Lăsînd la o parte problemele de clasificare, care reclamă aprofundări ulterioare, trebuie menționat în primul rînd că o eventuală recunoaștere a deducției ca principală metodă a procedeului logic inferențial în știință poate să nu aibă nimic comun cu așa-numitul apriorism, respectiv cu separarea cunoașterii de realitatea obiectivă. Trebuie să se facă deosebirea între modul de dobîndire a cunoștințelor despre realitate și metodele de construcție a științei, fapt de care nu-și dau seama întotdeauna cercetătorii. În toate științele empirice, printre care se numără și istoria, izvorul cunoștințelor despre realitate este observația (directă sau indirectă). Această cale se identifică adesea cu metoda inductivă, ceea ce generează neînțelegeri, corect fiind să se utilizeze termeni ca cercetare empirică, experiență, empirie, observație etc. Polemica între deducționiști și inducționiști constă în faptul că primii subliniază marele rol al afirmațiilor teoretice, care depășesc observațiile date, iar ceilalți postulează cel mult generalizarea timidă a unor judecăți care au la bază observația.

Părerea că inducția este principala metodă de cunoaștere a realității se dovedește a fi adevărată numai atunci cînd identificăm inducția cu observația. Totuși, părerea că raționamentul concluziv inductiv[5] constituie principalul mijloc de dobîndire a cunoștințelor despre realitate nu poate fi acceptată.

Există cîteva faze esențiale ale procedeului științific (de exemplu fundamentarea ipotezelor, cf. cap. XIV) în care ne folosim de concluzii deductive[6]. Se poate merge însă mai departe și putem spune că, pentru a efectua toate raționamentele inductive, sînt necesare anumite cunoștințe prealabile despre realitate, care sînt folosite ca premise. În acest sens, toate raționamentele inductive (inducția enumerativă și eliminatorie) pot fi prezentate sub formă deductivă[7].

Prin urmare, ce fel de clasificare a concluziilor s-ar putea propune în cadrul analizei metodologice în istorie (precum și în alte științe em-

pirice) din moment ce contrapunerea raționamentului inductiv celui deductiv este problematică? Se pare că cea mai utilă este clasificarea în deducții certe și incerte[8]. Este deosebit de important să ne dăm seama cînd ne putem aștepta la o concluzie adevărată pornind de la premise adevărate și cînd nu este asigurată această veridicitate. Raționamentele certe asigură veridicitatea cînd există premise adevărate, în timp ce cele incerte n-o asigură. Se poate spune, în general, că raționamentul cert este acela în care concluzia rezultă logic din premise, deci dacă premisele sînt adevărate, atunci trebuie să fie adevărată și concluzia. În cazul raționamentelor incerte veridicitatea premiselor nu asigură și veridicitatea concluziei.

Printre raționamentele certe includem deducția, împreună cu varianta ei — inducția completă, și în acest caz premisele adevărate conducînd spre o concluzie adevărată. Evident că și raționamentele certe devin într-un anumit sens „incerte", atunci cînd premisa (sau premisele) pe care o considerăm adevărată se dovedește a fi falsă. Aceasta este însă o altă problemă, aceea a valorii materiale a premiselor.

Printre raționamentele incerte se poate include inducția enumerativă, raționamentul reductiv[9] și așa-numitul raționament slab (deducție slabă sau reducere)[10], precum și raționamentul statistic (cf. cap. XX). Toate aceste raționamente, care sînt moduri permanente ale istoricului de a trage concluzii, constituie obiectul unei vii discuții între specialiști, pe care n-o vom aprofunda aici. În general, prevalează părerea că toate raționamentele sînt incerte. Veridicitatea concluziei depinde în acest caz, în egală măsură, de veridicitatea premiselor, de totalitatea cunoștințelor despre fragmentul dat din realitate, care influențează o anume alegere a premiselor și nu o alta, veridicitatea în sine a premiselor nefiind suficientă.

Merită menționat că obținerea concluziilor prin analogie este un caz particular de inducție enumerativă, dacă, în cazul inducției enumerative, concluzia are forma: Fiecare S este P (cf. nota 5); în cazul raționamentului prin analogie ne interesează că următorul S examinat de noi va fi P (va avea proprietatea P), deci concluzia va lua forma S_{n+1} este P.

Iată schema acestui raționament:

S_1 este P
S_2 este P
S_3 este P
.
.
.
S_n este P

Concluzia: S_{n+1} este P

Raționamentul prin analogie este foarte important în cazul în care istoricul aplică metoda comparativă[11].

În știință ne folosim de diverse tipuri de raționament, în funcție de genul întrebărilor, de informațiile de care dispunem pentru construirea răspunsurilor la aceste întrebări și în funcție de caracterul modalității de cercetare utilizate. Știința progresează deci prin metode bazate atît pe raționamente certe, cît și incerte. Am vrea însă să subliniem valoarea euristică a acestor din urmă raționamente[12].

Opiniile asupra rolului raționamentelor incerte sînt diferite. Unii recunosc riscul depășirii, dar depășesc în mod voit datele de observație

(istoricul spune că „iese în afara izvoarelor“), alții, din diverse pricini (implicit și din cauza unui bagaj de cunoștințe provenite din afara izvoarelor nu prea vast), preferă să nu se îndepărteze de materialul de observație (de izvoare). Aceasta înseamnă că unii nu se tem să propună ipoteze îndrăznețe, în timp ce ceilalți se simt mai în siguranță dacă nu părăsesc limitele descrierii bazate pe observație.

3. Inducția și deducția în istorie

Clasificarea raționamentelor în certe și incerte operează cu concepte atît de îndepărtate de obișnuințele istoricilor — convinși de deosebirea fundamentală între inducție (certă) și deducție (incertă), încît trebuie să oferim un anumit spațiu unei astfel de divergențe.

Confruntînd cîteva zeci de cazuri, în care, în diferite lucrări de istorie, s-au utilizat termenii inducție, deducție sau inductiv și deductiv ori metodă inductivă și deductivă, ajungem la concluzia că se pot distinge cel puțin două nuanțe semantice:

(1) Deducția este trecerea de la „general“ la „particular“, iar inducția — ceva opus (aceasta este interpretarea tradițională a celor doi termeni). Cu alte cuvinte — deducția semnifică derivarea unor concluzii din anumite adevăruri generale (adică din cunoștințele provenite din afara izvoarelor), iar inducția respectarea izvoarelor și construirea de afirmații pe baza lor.

(2) Inducția merită toate elogiile, în timp ce de deducție (sau de metoda deductivă), care e un ansamblu de speculații fără nici o certitudine, istoricul trebuie să se ferească.

În primul caz avem de-a face, după cum se vede, cu diferențierea anumitor moduri de a proceda în cercetare, iar în al doilea de evaluarea lor. Evident că nu orice deducție trebuie supusă aprecierii critice. Critica privește în primul rînd deducția pe care H. Łowmiański a denumit-o „deducție necontrolată prin mijlocirea materialului provenit din izvoare“[13]. Noi nu am dorit să dăm aici o explicație a inducției și a deducției în istorie, ci doar ne-am referit, în general, la opiniile în materie ale istoricilor.

Problema ar putea fi aprofundată în continuare, precizînd că metoda deductivă în istorie se caracterizează prin faptul că (1) se referă la stabilirea faptelor despre care izvoarele nu vorbesc în mod direct, astfel că pentru stabilirea lor este suficientă lectura informațiilor corespunzătoare prezente în izvoare; (2) în stabilirea faptelor se folosesc metode incerte de obținere a concluziilor. Așa-numita metodă inductivă, în schimb, se referă la stabilirea faptelor în cazul în care izvoarele vorbesc despre ele direct și nu numai indirect, folosindu-se pentru acestea atît raționamentele certe, cît și cele incerte.

Ca urmare pare justificată propunerea ca în domeniul istoriei să se renunțe la folosirea termenilor de „metodă inductivă“ și „metodă deductivă“ (pentru stabilirea faptelor), rezervîndu-i numai pentru tipurile corespunzătoare de raționament. În locul acestor expresii propunem să denumim metoda deductivă — „metodă indirectă“ (sau metoda indirectă de stabilire a faptelor), iar metoda inductivă — „metoda directă“ (sau metoda directă de stabilire a faptelor)[14]. Cu această din urmă metodă obținem certitudinea (relativă) a concluziilor, iar cu prima — probabilitatea lor.

4. Metoda directă și indirectă de stabilire a faptelor

În cazul în care stabilim un fapt pe baza unor informații provenite din izvoare care vorbesc direct despre acest fapt (deci cînd este vorba de un fapt atestat de izvoare) modul în care procedăm este relativ simplu. Procesul de elaborare a ipotezei, precum și cel de fundamentare și de verificare a acesteia formează un singur tot. Lectura informației constituie o ipoteză pe care o verificăm prin referire la autenticitatea izvorului și la credibilitatea informației, precum și la cunoștințele noastre provenite din afara izvoarelor. Desfășurăm în acest fel un raționament deductiv — pe care l-am reconstruit vorbind despre verificarea ipotezelor (cap. XIV). Acest raționament are la bază o anumită lege, care este sinteza experiențelor istoricilor și care spune că, din moment ce izvorul este autentic și informațiile credibile, faptele la care se referă aceste informații au existat (sau e foarte probabil să fi existat) în realitate.

În mod frecvent regulile de verificare, în cazul stabilirii directe a faptelor, sînt mult mai severe, deoarece impun găsirea altor (sau cel puțin a uneia) informații directe despre același fapt, cu mențiunea că fiecare informație trebuie să provină din izvoare credibile independente una de alta[15]. Unele tratate de istorie, concepînd procesul de cercetare după mentalitatea istoricului de Ev Mediu, au demonstrat că nu se poate recunoaște un fapt ca stabilit pînă cînd nu este confirmat de un alt izvor, independent[16]. Dacă această regulă de confirmare s-ar interpreta *ad litteram*, ar trebui respinsă marea majoritate a faptelor stabilite pe care le întîlnim în lucrările de istorie.

În general, istoricul nu-și poate permite luxul de a confrunta două sau mai multe serii complete de izvoare pentru problema cercetată, deoarece atunci ar trebui să renunțe la cercetarea unui mare număr de probleme. De aceea, această regulă trebuie considerată ca auxiliară în comparație cu regula generală a confirmării, care constă în raportarea informației provenite din izvoare la cunoștințele despre izvorul însuși și la cunoștințele provenite din afara izvoarelor. Istoricul acceptă un fapt constatat de un izvor numai dacă consideră acest lucru rațional, deci atunci cînd își dă seama că nu există motive să se îndoiască de faptul că informația prezentă în izvor despre faptul dat a fost determinată de realitatea descrisă.

J. Giedymin efectuează analiza adevărului ipotezelor asemenea unui joc[17]. În acest fel principiile metodologiei științelor sînt reduse la condițiile generale ale comportamentului rațional.

În unele cazuri este realmente necesară confirmarea unui fapt prin mijlocirea unui alt izvor, credibil și independent. Cu astfel de cazuri avem de-a face cînd:

(1) izvorul din care obținem informațiile este puțin credibil (ca în cazul memoriilor, fie și numai din pricina imperfecțiunii memoriei umane)[18];

(2) informația vorbește despre un fapt care, dintr-un anumit punct de vedere, se consideră relevant;

(3) faptul stabilit este în contradicție sau în dezacord cu cunoștințele noastre precedente despre trecut.

Ca exemplu putem lua problema deja discutată a celui care a condus bătălia de la Grunwald. Długosz afirmă că cel care a condus bătălia a fost Zyndram din Maszkowice, dar în special din cauza punctelor (2) și (3) nu putem accepta această unică informație directă, ceea ce impune necesitatea de a stabili faptul care ne interesează pe cale indirectă.

Descrierea faptelor din trecut pe baza izvoarelor care conțin informații directe despre aceste fapte constituie cel mai frecvent act al istoricilor. Nu este cazul deci de a-i acorda o atenție specială. Ca exemplu oferim un fragment semnificativ dintr-o lucrare de istorie: „...prima legătură feroviară... Poznań a avut-o abia în anul 1848. Opt ani mai tîrziu, din capitala Poloniei Mari *(Wielkopolska)* au plecat primele trenuri spre Wrocław, în anul 1870 spre Gubin și în 1871 spre Bydgoszcz și Toruń. In acest fel, în 23 de ani Poznań a obținut cîteva linii de comunicație foarte importante"[19].

În acest exemplu autorul își construiește descrierea pe baza informațiilor direct cuprinse în izvoare. Evident, în multe cazuri informațiile despre faptele care ne interesează sînt, într-un anumit fel, ascunse în izvoare. Așa se întîmplă, de pildă, atunci cînd se stabilește, pe baza materialului genealogic referitor la familiile nobililor, numărul de membri ai unei familii, longevitatea lor etc.

Mult mai multe dificultăți provoacă situația cînd vrem să stabilim un fapt despre care în izvoare nu există știri care să ne intereseze. Atunci trebuie să recurgem la metodele de stabilire indirectă a faptelor, respectiv la stabilirea lor pe baza unor date într-o anumită măsură indirecte[20]. Expresia „date într-o anumită măsură indirecte" reclamă însă o explicație. Este vorba aici de informațiile provenite din izvoare și din afara izvoarelor care nu vorbesc, într-adevăr, despre faptul respectiv, dar care sînt, într-un fel, semnalări ale lui. Aceste semnalări îndeplinesc rolul de adevărați indicatori, fiind folosite ca premise ale raționamentelor concluzive (incerte) privind stabilirea faptelor.

Indicatorii-premise au un caracter diferit în procesul de stabilire indirectă a faptelor. Îi putem obține din izvoare sau, foarte frecvent, din cunoștințele provenite din afara izvoarelor (științifice și curente).

Conform studiului despre indicatorii din științele sociale al lui S. Nowak[21], avem de-a face în special cu așa-numiții indicatori empirici, în cazul în care *indicatum*, adică faptul indicat, este la fel ca indicatorul, observabil. Indicatorul empiric, în cazul stabilirii indirecte a faptelor în istorie, se referă într-adevăr la faptul observabil, dar nu la cel observabil în izvoarele avute în vedere de noi. De exemplu, un indicator empiric al faptului — necunoscut de noi — al distrugerii așezării Biskupin* îl constituie resturile unui lemn ars. În cazul în care, din comportările cunoscute de noi ale omului antic, tragem concluzia unei „lumi psihice" a acestuia — necunoscută nouă — sau a unor acțiuni concrete necunoscute de noi, ne folosim de indicatorul inferență. Un astfel de indicator al unei „realități psihice" necunoscute de noi direct (adică, în acest caz nedescrisă în izvoare), de pildă a unui detașament de soldați, poate să-l constituie trecerea de partea dușmanului. Al treilea dintre indicatorii menționați de Nowak — folosit pentru definiție — nu se referă la stabilirea indirectă a faptelor, ci aparține modalității de stabilire directă a acestora. In acest caz indicatorul definește un fapt neobservabil sau o caracteristică neobservabilă a faptului. De exemplu, atunci cînd determinăm popularitatea unei persoane pe baza celor scrise despre ea, nu stabilim un fapt indirect, ci pur și simplu definim conceptul de popularitate prin caracterul enunțurilor despre persoana respectivă[22].

---

* Veche cetate de apărare din timpul civilizației lusaciene (1300—400 î.e.n.) descoperită în voievodatul Bydgoszcz, reconstruită de mai multe ori *(n.tr.)*.

T. Wojciechowski s-a ocupat de originea celor mai vechi anale ale noastre și de stabilirea epocii în care au ajuns în Polonia. În izvoarele pe care autorul le-a avut la dispoziție nu existau date care să furnizeze direct un răspuns la această problemă. Pe baza unei analize amănunțite a notelor din volumul de anale analizat, el a ajuns totuși la concluzia că ultimele note introduse în analele din Germania provin din anul 969 și 970. Ele se referă la exercitarea succesivă a funcției de arhiepiscop de Mainz de către Wilhelm, Otton și Robert. „Aceasta este o indicație certă — scria el — că patria analelor trebuie căutată în provincia Mainz"[23]. Dintre cele cîteva zeci de parohii care se aflau în această provincie, urme ale contactelor cu Polonia s-au păstrat în două catedrale episcopale (Brandenburg și Halberstadt) și în două mănăstiri (Fulda și Corbea). Dintre aceste locuri, Wojciechowski a considerat Corbea ca fiind cel mai probabil, deoarece în anale a găsit cîteva note relative la Corbea. „Numărul lor este într-adevăr foarte mic — scria Wojciechowski — întrucît însă aceste note se găseau în partea a treia, deci în ultima parte a analelor, numai aici putîndu-se căuta contribuția originală a autorului, se poate presupune că izvorul din care s-a inspirat acesta, deci analele din Corbea, trebuie că i-au fost apropiate și accesibile"[24]. În plus, scria mai departe autorul, una dintre cele două note anacronice, anume nota referitoare la descoperirea corpului Sf. Ștefan „pare a fi o notiță din Corbea fiindcă se știe că Sf. Ștefan a fost patronul mănăstirii Corbea, iar această notă, prin anacronismul ei, are din această cauză o valoare mai mare, deoarece este, evident, premeditată, deci anume concepută[25].

Despre contactele dintre Polonia și mănăstirea din Corbea vorbesc și alte urme. Iată, de exemplu, cele mai vechi biserici au avut capi din Corbea (și se știe că misionarii botezau bisericile cu numele bisericii lor de origine), iar călugărul Widukind din Corbea a dat primele știri despre Polonia, printre care relatarea cu privire la moartea lui Wichman demonstrează că acest cronicar trebuie să fi dispus, într-adevăr, de informații poloneze. „Deci atunci cînd, din tot clerul din Mainz, scria T. Wojciechowski, cei asupra cărora ne oprim sînt călugării din Corbea, nu va fi o concluzie prea îndrăzneață dacă vom spune că probabil Corbea a fost acel loc necunoscut de unde veneau în Polonia misionari cu învățătură creștină și cu primele cărți bisericești, printre care se putea afla și un codex cu *ciclul pascal* și purtînd pe margine analele"[26]. Caracterizînd acest mod de a vedea lucrurile, A. Gieysztor scrie, în acord cu un mod de a gîndi al istoricilor, că „autorul a încercat să aplice aici metoda deductivă"[27].

În raționamentele lui T. Wojciechowski premisele aveau un caracter diferit. Ele proveneau din experiența de cercetare (dacă un izvor conține informații specifice amănunțite despre un anumit teritoriu, atunci izvorul provine probabil din acest teritoriu) și din cunoașterea generală a epocii (de pildă că misionarii, fondînd biserici în țări de curînd convertite, le botezau cu numele acelei biserici de unde proveneau). Astfel de premise întîlnim relativ frecvent. Destul de frecvent însă premisele sînt inspirate de cunoștințele psihologice despre individ. De exemplu, J. Widajewicz, pe baza informațiilor din izvoare despre bătăliile duse de Mieszko în anul 963 și 967, conchide că acesta a cucerit gurile Odrei. El scrie că „ar fi de necrezut, ca, după o victorie atît de mare pe care a repurtat-o suveranul polonez în anul 967, gurile Odrei să fi rămas în continuare în afara granițelor statului său. Mieszko nu era omul care să poată fi înșelat de alții; dacă știuse să se descurce foarte bine după o înfringere recentă, ar fi putut rata el o splendidă victorie renunțînd să

supună pe woliniani*? Nu trebuie acceptată o eventualitate care nu e de susținut prin improbabilitatea sa"[28].

Adesea premisele provin din cunoștințele curente. De pildă, Kuczyński, dorind să demonstreze că Zyndram din Maszkowice nu a fost comandantul bătăliei de la Grunwald, afirmă, printre altele, că un conducător victorios este în general răsplătit (iar Zyndram nu a fost recompensat).

Iată un exemplu de reconstruire a acestui tip de raționament. Avem în vedere unul dintre raționamentele lui T. Wojciechowski:

(1) dacă niște anale conțin informații referitoare la relațiile locale dintr-o anumită provincie, atunci în general analele respective provin din acea provincie;

(2) în analele examinate apar notițe referitoare la exercitarea succesivă a funcției de arhiepiscop de Mainz de către Wilhelm, Otton și Robert;

(3) aceste anale provin din provincia Mainz (concluzia).

Este o concluzie incertă (deducție slabă), deci probabilă, care poate fi generalizată în felul următor:

(1) dacă p, atunci în general q

(2) p

(3) de aceea (probabil) q

Este o deducție slabă de tipul *modus ponendo ponens*. Incertitudinea inferenței este evidentă, deoarece premisele ei pot fi adevărate și, cu toate acestea, concluzia — falsă. În ciuda incertitudinii acestui tip de raționament, în lucrările de istorie el este folosit frecvent, atribuindu-se determinări foarte „sigure" concluziilor, care adesea sînt în raport invers proporțional cu gradul lor de fundamentare.

În unele raționamente indirecte folosim premise de un tip determinat. Ținînd seama de rolul lor dominant în astfel de raționamente, ele au devenit punctul de plecare pentru elaborarea unor metode speciale de stabilire indirectă a faptelor, a căror listă este deschisă. Printre cele mai importante dintre aceste metode se numără metoda filologică, metoda geografică, genealogică, comparativă, retrogresivă. Le vom analiza pe scurt pe fiecare. Va trebui apoi să tratăm separat concluziile deduse din tăcerea izvoarelor *(argumentum ex silentio)*. Stabilirea indirectă a mulțimilor de fapte (estimarea statistică) va constitui și ea, în fine, obiectul unor considerații separate. Istoricul aplică în mod frecvent cîteva metode deodată, în orice caz unește metoda directă cu cea indirectă.

5. Metoda filologică (lexicală)

Termenul de metodă filologică (sau mai bine zis lexicală) este folosit cel puțin în două sensuri: în primul rînd ca metodă de lectură și de interpretare a semnificațiilor limbii izvoarelor scrise[29] și în al doilea rînd ca variantă a metodei indirecte de stabilire a faptelor. Aici ne interesează sensul din urmă. Potrivit acestuia, metoda filologică, pe care o vom denumi lexicală, constă în stabilirea faptelor din trecut pe baza datelor lingvistice, în special a datelor toponimice, analizate în genere prin folosirea cunoștințelor lingvistice. În Polonia, unul dintre pionierii acestei metode a fost T. Wojciechowski, care, în lucrarea sa intitulată *Chrobacja* (1873), a încercat printre altele să se pronunțe asupra primelor așezări slave bazîndu-se pe materiale toponimice. Iată un exemplu mai

* Woliniani — locuitori indigeni ai insulei Wola *(n. tr.)*.

complex de aplicare a metodei lexicale: K. Moszyński s-a străduit să răspundă la întrebarea: ce teritoriu au ocupat la început vechii slavi și care a fost aria de formare a limbii paleoslave?[30] Dezvoltînd această problemă, autorul a ajuns la concluzia că teritoriul vechilor slavi, în jurul anului 500 î.e.n., cuprindea aproximativ bazinul central și vestic al Nistrului și mult mai tîrziu a început să înainteze spre vest, ocupînd bazinul Vistulei și valea superioară a Nistrului. Autorul justifică aceste concluzii, printre altele, cu ajutorul fitogeografiei și al paleobotanicii, care oferă date despre răspîndirea unor anumite specii de arbori.

Făcînd abstracție de denumirile pomilor fructiferi, care, după cum afirmă autorul, trec ușor dintr-o limbă într-alta, Moszyński deosebește printre celelalte nume de arbori trei grupuri:

(1) denumiri foarte vechi care au „echivalenți înrudiți vechi în alte limbi indoeuropene";

(2) denumiri care sînt inovații slave, fără echivalenți în alte limbi indoeuropene și

(3) denumiri care nu au echivalenți înrudiți vechi în alte limbi indo-europene și care nu sînt inovații slave, ci împrumuturi relativ tîrzii.

O analiză lingvistică atentă îl conduce pe autor la concluzia că din cea de-a treia grupă fac parte șapte denumiri de copaci și anume: buk (fag), cis (tisă), jawor (arțar), modrzew (zadă), brzekinia (sorb), jodła (brad) și trześnia (cireș). Această a treia grupă are o importanță decisivă pentru problema examinată de Moszyński. Bazîndu-se pe cunoștințele din domeniul fitogeografiei și paleobotanicii, autorul afirmă că, spre deosebire de arborii enumerați în prima și a doua grupă, speciile de arbori incluși în a treia grupă nu se găsesc în bazinul central al Nistrului și Niemenului, în schimb erau prezenți (și într-o măsură mult mai mare decît azi) în bazinul Odrei, Vistulei și Nistrului Superior. Din moment ce în limba paleoslavă denumirile copacilor aparținînd grupei a treia nu apăreau, atunci, evident, conchide autorul, vechii slavi nu cunoșteau acești arbori, deoarece „locuiau undeva în afara zonei lor obișnuite, ba chiar într-o zonă unde erau foarte rari... Pare exclus — scrie autorul — ca aria originară a limbii slave să fi cuprins cu cîteva sute de ani înaintea erei noastre teritoriile din bazinul Vistulei și al Nistrului superior și abia de acolo să se fi extins spre bazinul Niprului, mai sigur aria menționată se afla la est de Vistula și de Nistrul superior"[31].

Un alt exemplu de aplicare a metodei filologice în sensul acceptat aici poate fi un fragment din lucrarea lui H. Łowmiański despre bazele economice ale formării statelor slave, în care autorul analizează, printre altele, denumirile slave ale lunilor ca date (indicatori) care confirmă faptul că economia slavilor avea un caracter agraro-pastoral[32].

6. Metoda geografică (sau spațială)

Istoricul folosește destul de curent metoda geografică (sau cartografică). Se pot deosebi cel puțin două variante semantice ale acestei metode. Poate fi vorba, deci, de: (1) stabilirea faptelor sau a interdependenței dintre fapte cu ajutorul răspîndirii faptelor cercetate pe hartă; (2) folosirea cunoștințelor geografice în stabilirea (precum și în explicarea) faptelor. Adesea se spune că un istoric folosește metoda geografică cînd el acordă pur și simplu o atenție mai mare factorului geografic, respectiv, influenței mediului geografic. Nu avem în vedere aici folosirea cunoștințelor geografice în scopul unei prezentări mai clare a rezultatelor cercetărilor.

Un exemplu de aplicare a metodei geografice (1) îl oferă lucrările lui W. Semkowicz. Acest autor a încercat să localizeze pe hartă satele în care era prezentă nobilimea măruntă de pe teritoriul din jurul Cracoviei între secolele al XIV-lea și al XV-lea. În acest fel s-a observat clar că această mică nobilime se concentra în zona de frontieră și în vecinătatea orașelor fortificate. Autorul deduce că aceasta reprezintă rezultatul unei colonizări militare. „Această dislocare a nobilimii mărunte în număr mare în zona de frontieră și în jurul cetăților, scrie Semkowicz, nu lasă loc nici unui dubiu că avem de-a face cu o colonizare militară planificată“[33].

Acest raționament ar putea fi reconstruit în felul următor:

(1) dacă pe hartă sesizăm o concentrare de așezări militare în apropierea graniței statului sau a altor puncte de apărare, atunci se poate considera că aceasta reprezintă probabil rezultatul unei acțiuni intenționate a statului;

(2) dislocarea micii nobilimi pe teritoriul din jurul Cracoviei între secolele al XIV-lea și al XV-lea prezintă astfel de caracteristici;

(3) avem de-a face deci, probabil, cu o colonizare militară planificată.

În mod similar se poate reconstrui raționamentul lui M. Biskup, care, pe baza amplasării moșiilor exportatorilor de cereale, deduce teritoriile din care se făcea exportul[34].

Metoda geografică (2) este folosită de autori atunci cînd, pe baza cunoașterii solului sau a condițiilor climatice ale unui teren, deduc ce fel de plante se cultivau probabil pe el, derivînd astfel din caracterul geografic al terenului eventualul caracter al economiei și cronologia relativă a colonizării. De problemele metodei geografice se leagă indirect problemele viu discutate ale raportului dintre istorie și geografie, pe care le vom aborda în partea a V-a a acestei lucrări.

7. Metoda genealogică

Metoda genealogică, asupra căreia există multe îndoieli, se aplică
atunci cînd se folosesc cunoștințele de genealogie pentru a stabili un fapt
despre care nu există informații în izvoare. Totuși, cel mai adesea este
vorba nu de a stabili un fapt total lipsit de informații corespunzătoare
în izvoare, ci de a le extrage din izvorul în care ele sînt într-un fel
„ascunse“. De exemplu, cînd W. Dworzaczek se întreabă în ale cui mîini
se afla puterea de hatman în Polonia în secolele al XVI-lea și al XVII-
lea[35], el nu găsește informații directe pe această temă în izvoare. Absența
informațiilor este însă aparentă, deoarece există informații directe genea-
logice despre fiecare hatman care trebuie exploatate. În acest caz, pro-
blema constă în a reformula întrebarea — cine avea puterea de hatman în
Polonia în secolele al XVI-lea și al XVII-lea? — prin întrebarea: cine a
fost hatmanul *a*, hatmanul *b*, hatmanul *c* etc.?, pentru ca astfel să se dea
răspunsul la prima întrebare. Este vorba de un procedeu analog ca cel
al metodei filologice sau geografice. În ultimă instanță este o metodă
de stabilire directă a faptelor. Inventivitatea creatoare a istoricului are,
din acest punct de vedere, un cîmp larg de afirmare, dat fiind că în
izvoare există numeroase informații directe despre fapte, dar unele din-
tre ele nu sînt expuse într-un mod lizibil direct. Nu altfel se prezintă
lucrurile în cazul deja citat al stabilirii numărului de membri ai unei
familii de nobili pe baza datelor genealogice (încercările lui T. Furtak)
sau al compoziției armatei romane pe baza inscripțiilor sepulcrale con-
servate (încercările lui T. Zawadzki).

Metoda genealogică este aplicată în sensul său propriu, adică pentru
stabilirea indirectă a faptelor — ceea ce se întîmplă rar — de către
W. Semkowicz în următorul raționament. Cercetînd arborele genealogic
al familiei Awdaniec, autorul a stabilit că întemeietorul acestui neam
purta numele normand Auda, care înseamnă tezaur *(skarb)* și de aceea
a admis că numele de Skarb, Skarbek, Skarbimir, a fost numele între-
gului neam Auda. Acest nume constituie o componentă toponimică a
localității Skarbno, care se afla în Wielkopolska, în apropiere de Krzywin.
Autorul a stabilit însă anterior că cetatea Krzywin și împrejurimile ei
constituiau centrul colonizator al stirpei Awdaniec, căreia îi aparținea și
așezarea Skarbno. El deduce deci că aceasta din urmă a fost probabil
cel mai vechi vestigiu al neamului Skarbek-Awdaniec, ai cărui înteme-
ietori Skarb-Auda s-au așezat pentru prima oară aici la cumpăna seco-
lelor al X-lea și al XI-lea[36].

Acest raționament poate fi reconstruit în felul următor:

(1) Dacă cunoaștem numele întemeietorului unui neam medieval și
pe teritoriul de colonizare a neamului găsim o așezare a cărei denumire
toponimică cuprinde ca parte integrantă acest nume, atunci probabil
această așezare a constituit sediul originar al neamului;

(2) Cunoaștem (din cercetările genealogice) numele întemeietorului
neamului Awdaniec (Skarb, Skarbek, Skarbimir) și o așezare din zona de
colonizare a neamului care are în componență acest nume;

(3) Așezarea Skarbno care se află pe teritoriul de colonizare al stirpei
Awdaniec a fost probabil sediul întemeietorului neamului.

Concluzia, după cum este ușor de observat, se obține conform sche-
mei *modus ponens*. Observăm, de asemenea, că așa-zisa metodă genea-
logică se conjugă aici cu metoda lexicală.

8. Metoda comparativă (versiunea teritorială)

Metoda comparativă este absolut necesară activității de cercetare
a istoricului. Ea servește nu numai pentru a stabili faptele despre care
nu există informații directe în izvoare, ci și pentru verificarea ipotezelor
referitoare la explicațiile cauzale, la generalizările istorice și la legi.
J. Rutkowski, reflectînd asupra metodei comparative, scrie că, pentru
unii, ea constituie numai o simplă înșiruire de fenomene analoage din
diverse țări, iar pentru alții reprezintă numai o activitate preliminară
pentru utilizarea comparațiilor la stabilirea faptelor și la explicarea lor
cauzală[37]. Sîntem de părere că simpla confruntare, fără aplicarea ei la
stabilirea faptelor sau la explicarea cauzală, nu poate fi denumită metodă
comparativă.

Întîlnim, de asemenea, opoziția dintre metoda comparativă și rațio-
namentul *per analogiam*[38]. Într-o anumită măsură acest lucru este ade-
vărat, deși chestiunea reclamă o explicație mai atentă. Raționamentul
per analogiam (care este o variantă a inducției enumerative) este numai
un tip (alături de inducția eliminatorie, de exemplu) de raționament din-
tre cele care se aplică la stabilirea sau la explicarea faptelor cu ajutorul
materialului comparativ; de aceea, cel puțin din această cauză, el n-ar
trebui identificat cu metoda comparativă, cum, pe de altă parte, nu i se
poate contrapune. În al doilea rînd, însă, raționamentul *per analogiam*
poate fi înțeles în mod diferit: fie ca o simplă schemă logică formală, fie,
împreună cu o regulă extra-logică, ca procedeu de comparare a unor în-
treguri structural asemănătoare, adică societăți (sau teritorii) aflate într-o

fază analoagă de dezvoltare istorică. În acest sens, raționamentul *per analogiam* nu se identifică cu metoda comparativă, ci reprezintă numai una din bazele sale logice.

Mai trebuie pusă și următoarea problemă: se poate numi metodă comparativă compararea formelor aceluiași teritoriu în diferite perioade și, pe această bază, se pot trage concluzii despre existența unor fapte determinate? Conform practicii istoricilor care denumesc metoda regresivă, metodă comparativă-retro sau retrospectiv-comparativă, noi o considerăm ca o variantă a metodei comparative.

În strînsă legătură cu aceste observații prezentăm o schemă (vezi Fig. 35) care ilustrează locul metodei comparative în istorie.

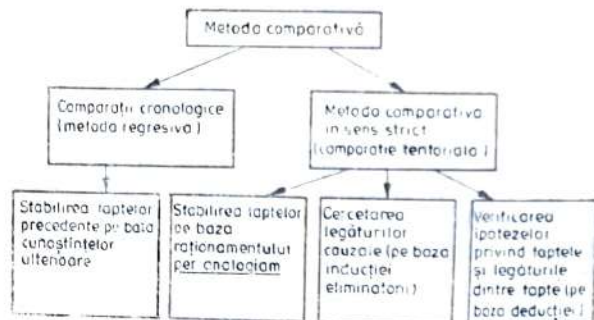

Fig. 35

Din Fig. 35 reiese clar locul raționamentului *per analogiam* în cadrul semnificației mai extinse a conceptului de metodă comparativă.

Trebuie să spunem acum cîteva cuvinte despre metoda comparativă în sens strict în domeniul stabilirii faptelor. Să luăm un exemplu din lucrarea lui G. Labuda despre statul lui Samo. Autorul a propus ipoteza că Statul Marii Moravii derivă direct din statul precedent al lui Samo. Totuși nu cunoaștem nici un fel de date provenite din izvoare privind aceste state din perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al VII-lea și începutul secolului al IX-lea, date care să permită întemeierea directă a ipotezei propuse. Ca urmare, autorul recurge la o motivare indirectă. El arată că „în a doua jumătate a secolului al VII-lea izvoarele menționează prinți obodriți și vielici. În anul 806 moare principele sîrb Miliduh, cu siguranță urmaș în linie directă al prințului Dervan din timpul lui Samo. Un an mai înainte, pe teritoriul Boemiei a murit unul dintre principii acelui stat pe nume Lech. La vecinii vistolani apare în timpurile lui Swiętopełk un principe foarte puternic. La Nitra domnea în jurul anului 830 prințul Pribina ... De vreme ce — scrie autorul — cum este unanim acceptat, aceste state derivă direct din vremea lui Samo, nu vedem nici un argument pentru care istoria s-ar fi desfășurat altfel în statul morav"[39].

Raționamentul desfășurat aici poate fi reconstruit sub forma următoare:

(1) Statul Obodriților și Veleților se dezvoltă din timpurile statului lui Samo pînă în secolul al IX-lea.

(2) Statul serbo-lusacian se dezvoltă din perioada statului lui Samo pînă în secolul al IX-lea.

(3) Statul boemian are o dezvoltare anterioară secolului al IX-lea.

(4) Statul Vistulanilor se dezvoltă într-o perioadă anterioară secolului al IX-lea.

(5) Statul slovac, cu centrul la Nitra, se dezvoltă într-o perioadă anterioară secolului al IX-lea.

(6) Statul lui Samo se dezvoltă, de asemenea, în perioada dintre a doua jumătate a secolului al VII-lea și începutul secolului al IX-lea, punînd bazele statului Marii Moravii.

În alți termeni, problema se prezintă astfel:

(1) Pe teritoriul A a apărut procesul Z

(2) Pe teritoriul B a apărut procesul Z

(3) Pe teritoriul C a apărut procesul Z

(4) Pe teritoriul X, asemănător din unele puncte de vedere cu teritoriile A, B, C, a apărut de asemenea procesul Z.

În exemplul analizat procesul Z este procesul de formare a unui stat. Raționamentul acesta este evident incert. Gradul de certitudine crește odată cu creșterea numărului de componente analoage, fiind condiționat în primul rînd de gradul de similitudine al acestora din urmă. Comparația trebuie făcută cu prudență. J. Bardach scrie în mod just că, dacă „nu există similitudini în chestiunile fundamentale, aplicarea acestei metode (comparative — *J.T.*) poate fi pusă în discuție[40].

9. Metoda regresivă

(versiunea cronologică a metodei comparative)

Metoda regresivă se aplică destul de frecvent în cercetarea unei stări de lucruri vechi, a funcționării sau organizării unui anumit sector al economiei și, în general, peste tot unde putem considera, pe baza dispariției anumitor fenomene, că starea lor, observată în izvoare pentru o anumită perioadă, ilustrează o „parte" dintr-o stare anterioară. Vom afla astfel că în perioada t_n stadiul de dezvoltare a unui anumit fenomen a fost cel puțin același ca în perioada t_{n+1}; în ipoteza unei tendințe spre stagnare, stadiul dezvoltării din perioada t_{n+1} reprezintă numai în parte stadiul din perioada t_n.

F. Persowski, în lucrarea despre colonizarea cursului central al rîului San, se străduiește să reconstituie aspectul colonizării din secolul al XV-lea. În acest scop cercetează atît izvoarele din secolul al XV-lea, cît și hărțile timpului. Dacă s-ar bizui exclusiv pe izvoarele din secolul al XV-lea, atunci stadiul de împădurire reconstituit s-ar prezenta pe hartă sub forma a numeroase pete risipite, în funcție de numărul mențiunilor conservate în izvor. În schimb, folosirea informațiilor cu privire la terenurile pînă nu demult împădurite permite reconstituirea într-un mod mult mai probabil a dispunerii pădurilor în secolul al XV-lea. Premisa acestei reconstituiri, după cum notează același autor, este că împădurirea era mai mare în vechime decît în prezent și că terenurile împădurite azi datează, cu mici excepții, din secolul al XV-lea[41].

Reconstruirea raționamentului aplicat aici se înfățișează astfel:

(1) Dacă admitem că sfera fenomenului X s-a micșorat cu timpul, atunci sfera acestui fenomen în perioada t_{n+1} (observat în izvoare) este mai mică decît în perioada t_n, despre care lipsesc informații suficiente;

(2) Sfera fenomenului X s-a micșorat de-a lungul secolelor;

(3) Sfera fenomenului X observată în perioada t_{n+1} constituie o parte a sferei acestui fenomen din perioada t_n. Aceasta este o concluzie obținută în *modus ponendo ponens*.

După cum se vede, metoda regresivă participă numai la stabilirea anumitor fapte, nefiind însă o metodă independentă. Ea trebuie să coexiste cu elementele de stabilire directă a faptelor. În exemplul analizat, pentru stabilirea directă a faptelor au servit izvoarelor din secolul al XVI-lea.

Aplicarea metodei regresive nu se limitează, după cum am mai spus, la cercetările evenimentelor și a așezărilor vechi. De exemplu, K. Potkanski, bazîndu-se pe însemnările din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, s-a străduit să reconstituie felul în care se făcea apicultura în codrii ținutului Kurpie în Evul Mediu. El a presupus că ceea ce transmiteau izvoarele din secolele al XVI-lea și al XVII-lea înfățișa într-o oarecare măsură o situație anterioară[42]. Numai că aplicarea metodei s-a dovedit a fi eronată, deoarece apicultura primitivă în codrii din ținutul Kurpie, conform unor cercetări mai recente, are o origine relativ mai tîrzie, iar obiceiurile vechi de apicultură au fost aduse acolo de noii colonizatori. În acest caz nu au fost satisfăcute premisele metodei regresive.

Discutînd despre metoda regresivă trebuie să spunem cîteva cuvinte și despre metoda progresivă. În mod normal se vorbește despre aceasta numai în cazul contrapunerii metodei regresive, aceasta din urmă fiind un mod obișnuit de a proceda al istoricului, căci, cercetînd o anumită perioadă, el se întemeiază în mod curent pe izvoarele referitoare la acea perioadă, iar nu la cele ulterioare.

Evident, metoda de prezentare a rezultatelor obținute este dată de metoda de cercetare. Aceasta înseamnă că faptele cercetate prin metoda regresivă pot fi (și în mod obișnuit sînt) prezentate în ordine cronologică[43].

10. Argumentum ex silentio

O formă a stabilirii indirecte a faptelor o constituie concluziile pe
care le putem trage din tăcerea izvoarelor, cînd, bazîndu-ne pe absența
unor informații din izvoare, exprimăm o afirmație referitoare la un fapt
neatestat în izvoare. J. Giedymin se întreba de ce ajungem atît de frec-
vent, cu toate că argumentarea se desfășoară în acest caz conform sche-
mei deductive *modus tollendo tollens*, la concluzii false[44]. El demonstrează
că, dacă se operează cu o premisă de tipul „Pentru fiecare F: dacă faptul
F s-a produs, atunci există date în izvoarele istorice care să confirme
faptul F“, atunci se comite întotdeauna o eroare materială, fiindcă pre-
misa este falsă. El propune deci schema următoare:

Premise:

(1) Pentru fiecare F: dacă s-a produs faptul F aparținînd tipului de
fapte în general înregistrate, atunci faptul F a fost înregistrat;
(2) Faptul F n-a fost înregistrat.

Concluzia:

(3) Faptul F probabil n-a avut loc.

Trebuie să știm deci nu numai dacă faptul făcea parte din cele în-
registrate, dar și dacă a fost înregistrat (și dacă izvoarele au dispărut).
În exemplul dat era vorba de a confirma inexistența anumitor fapte
pe baza tăcerii izvoarelor. *Argumentum ex silentio* poate fi însă folosit
și pentru a confirma că anumite fapte au avut loc. Atunci se spune că.

în general, absența înregistrării faptului confirmă larga difuzare a acestui tip de fapte. Reconstituirea concluziei în acest caz ar putea arăta astfel, după modelul dat de J. Giedymin:

Premise:

(1) Pentru fiecare F: dacă a avut loc faptul F care, tocmai pentru că face parte din tipul de fapte comune, nu sînt înregistrate, atunci faptul F nu a fost înregistrat;

(2) Faptul F nu a fost înregistrat;

(3) Faptul F a avut loc.

Se observă acum fragilitatea inferenței bazată pe tăcerea izvoarelor, de vreme ce prin neinregistrarea faptului se poate trage concluzia atît a existenței, cît și a inexistenței acestuia. Iată de ce J. M. Pesez și E. Le Roy Ladurie, referindu-se la cercetările franceze asupra satelor abandonate în epoca feudală, se întreabă: oare lipsa unei știri în izvoare despre satele abandonate dovedește că nu au existat astfel de sate sau că au fost atît de frecvente încît nu au mai fost menționate?[45].

NOTE

1. Am atras atenția asupra acestei probleme în lucrarea: A. Malewski și J. To-
polski, *Studia z metodologii historii, op. cit.*, p. 6, 42, 59.
2. Cf. W. S. Jevons, *The Principles of Science, op. cit.*, vol. I, p. 69; M. R. Cohen,
Reason and Nature, op. cit., p. 115; Z. Czerwiński, *O pojęciu wniosko-
wania dedukcyjnego* [Conceptul de inferență deductivă] în „Studia Filo-
zoficze“, nr. 4, 1960, p. 149—156.
3. Chiar și lucrările inducționiste extremiste trebuie să admită că în raționamentul
inductiv trebuie să se țină seama de „cunoștințele deja achiziționate des-
pre lume“. Acest lucru se vede, de exemplu, în lucrarea lui M. Gordon,
O usprawiedliwienin indukcji [Justificarea inducției], p. 96—98.
4. Z. Ziembiński împarte inferențele în: deductive și plauzibile (reductive, induc-
tive, per analogiam), *Logika praktyczna*, [Logica practică], p. 165 și urm.
Clasificarea raționamentelor concluzive constituie obiectul a numeroase
propuneri.
5. Se distinge: 1) inducția enumerativă incompletă, 2) inducția enumerativă com-
pletă, 3) inducția eliminatorie.

1. S_1 este P
S_2 este P
S_3 este P
. .
. .
S_n este P

Concluzia: fiecare S este P

2. S_1 este P
S_2 este P
. .
. .
S_n este P
$\{S_1 \cup \dots \cup S_n S = \}$

Concluzia: fiecare S este P

Prima este ilustrată de schema 1, iar a doua de schema 2. A doua se deo-
sebește de prima prin aceea că este rezultatul unei observații complete,
indicînd, deci, faptul examinării tuturor S. Prima introduce în concluzie
un moment de risc, deoarece se poate demonstra că un S oarecare din
succesiune nu este P. Inducția completă nu prezintă acest risc. Inducția
eliminatorie constituie un șir de modalități de evidențiere a relațiilor
dintre fapte (pe baza observației desfășurării concomitente a faptelor), în
care ne ghidăm după așa-numitele canoane (reguli ale inducției elimina-
torii formulate de J. S. Mill în 1843). Canonul concordanței susține: dacă
faptul A apare întotdeauna împreună cu faptul B atunci A **este probabil**
cauza lui B. Canonul diferenței unice susține: A apărînd întotdeauna **odată**

cu B, cînd constatăm absența lui A și, totodată, absența lui B, atunci se poate presupune că A este probabil cauza lui B. Așa-numitul canon al schimbărilor însoțitoare este o variantă a canonului diferenței unice.

6. Raționamentul deductiv este un raționament după o schemă care conduce întotdeauna de la premise adevărate la concluzii adevărate. În afara schemelor menționate — *modus ponendo ponens* ($p \rightarrow q$ și p atunci q) și *tollendo tollens* ($p \rightarrow q$ și $\sim q$, atunci $\sim p$) — trebuie să mai indicăm următoarele legi logice elementare folosite de istorici în practica cotidiană. Acestea sînt:
   1) prima lege a lui De Morgan: $\sim (p \vee q)$ atunci și numai atunci cînd $(\sim p \wedge \sim q)$.
   2) a doua lege a lui De Morgan: $\sim (p \wedge q)$ atunci și numai atunci cînd $(\sim p \vee \sim q)$.
   3) legea contrapoziției: $(p \rightarrow q)$ atunci și numai atunci cînd $(\sim q \rightarrow \sim p)$
   4) legea contradicției: $\sim (p \wedge \sim p)$
   5) legea metodei exclusive: $p \vee \sim p$
   6) legea dublei negații: $\sim (\sim p)$ atunci și numai atunci cînd p

   Semnificația simbolurilor:

   $\sim$ simbolul negației — se citește „nu"
   $\vee$ simbolul disjuncției (al sumei logice) — se citește „sau", „fie".
   $\wedge$ simbolul conjuncției — se citește „și".
   $\rightarrow$ simbolul implicației — se citește „dacă ..., atunci..."

7. Transformarea inducției enumerative incomplete în schemă deductivă o întîlnim la M. R. Cohen. Cf., de asemenea, analiza canoanelor lui Mill efectuată de K. Ajdukiewicz. El afirmă că așa-zisul canon al diferenței reprezintă o concluzie deductivă în lumina cunoștințelor cărora le aparține principiul cauzalității (*Logika pragmatyczna*, *op. cit.*, p. 161).
8. Raționamentele incerte în sensul stabilit de Carnap sînt raționamente inductive.
9. Cf. nota 16, cap. XIV.
10. Z. Czerwiński (*On the Relation of Statistical Inference to Traditional Induction and Deduction*, în „Studia Logica", vol. VII, 1958) propune denumirea de raționamente concluzive care se desfășoară conform unor scheme „slabe". În aceste inferențe premisele sînt formulate în mod „timid", prin adăugarea unor precizări ca „de obicei", „în general", „în majoritatea cazurilor", „probabil" etc. Gradul de atenuare poate fi diferit. El se manifestă în expresii quasimetrice, iar în inferențele statistice prin mijlocirea determinărilor cantitative.
11. Articolul semnat de I. Dąmbska, *Kilka uwag o razumowaniach na podstawie analogii* [Unele observații cu privire la raționamentele bazate pe analogie], în *Rozprawy logiczne* [Disertații logice], Warszawa, 1964, p. 31—38, conține propuneri noi referitoare la deducția prin analogie. Autoarea demonstrează că anumite raționamente per analogiam pot fi deductive. J. S. Mill susține că raționamentul per analogiam este baza elementară a oricărui raționament. T. Czezowski indică rolul raționamentului prin analogie pentru previziune și în actul de verificare (Cf. T. Czezowski, *Filozofia na rozdrożu*, *op. cit.*, p. 82 și urm.).
12. H. Reichenbach, *The Rise of Scientific Philosophy* (trad. pol., p. 42) susține că deducția este o inferență vidă, deoarece concluzia nu adaugă nimic la premise. El nu subliniază faptul că, „prin transferarea adevărului la un enunț la altul", are loc cunoașterea lumii.
13. H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich* [Bazele economice ale formării statelor slave], Warszawa, 1953, p. 70—71.
14. Ideea unei astfel de definiții provine de la A. Malewski. Am aplicat-o în lucrarea *Studia z metodologii historii*, *op. cit.*, p. 58—60. În recenzia la această lucrare (*Studia Źródłoznawcze)*, vol. VII, 1962, p. 145). J. Giedymin atrage atenția asupra faptului că expresia conform căreia izvorul conține informații directe sau indirecte este confuză. Nu se știe exact dacă izvoarele nescrise pot conține informații directe, fiindcă dacă n-ar conține, atunci nu s-ar putea spune, de exemplu, că arheologul aplică metoda inductivă. Trebuie menționat că și izvoarele nescrise pot conține informații directe despre fapte. De exemplu, o urnă găsită de un arheolog oferă informații directe despre construcția sa, despre decorațiuni etc.; în schimb, ea nu conține informații despre viața socială și nici despre permanența unui anumit popor pe un teritoriu dat. Cînd un arheolog descrie o urnă, el aplică metoda inductivă; în momentul în care, pe baza ei, afirmă ceva mai mult, o face și pe baza cunoștințelor provenite din afara izvoarelor, respectiv se folosește de metoda „deductivă". J. Giedymin atrage, de asemenea, atenția asupra faptului că diviziunea introdusă a metodelor nu concordă cu clasificarea izvoarelor în directe și indirecte, fiindcă metoda indirectă se referă la izvoarele directe, iar cea directă la izvoarele indirecte. Din cele spuse mai sus rezultă că acestea sînt clasificări făcute conform unor puncte de vedere diferite.

15. J. Giedymin s-a ocupat de conceptul de independență a izvoarelor. Cf. *Problemy, założenia rozstrzygnięcia*, *op. cit.*, p. 118.
16. M. Handelsman formulează acest lucru astfel: pe baza unui singur martor obținem numai cunoștințe despre probabilitatea unui fapt, dar certitudinea o poate da numai confirmarea prin alte mărturii (*Historyka*, *op. cit.*, p. 197—198).
17. *Uogólnienie postulatu roztrzygalności hipotez*, în „Studia Filozoficzne", nr. 5, 1959.
18. Un exemplu interesant ne-a oferit Zygmunt Mańkowski. În una din lucrările sale consacrate mișcării de rezistență în timpul ocupației hitleriste, el a dat numele participanților la o consfătuire, menționînd, printre ele, o anumită persoană. Această persoană, scriindu-și memoriile, s-a bizuit, printre altele, pe lucrarea lui Mańkowski, susținînd participarea sa la acea consfătuire. În cursul unor cercetări ulterioare s-a dovedit că lista participanților dată de Mańkowski nu este prea exactă și că în nici un caz persoana respectivă n-a participat la această consfătuire. A afirmat acest lucru însuși Mańkowski. Ce mai conta însă acest lucru din moment ce autorul memoriilor sancționase eroarea? N-are nimeni nimic împotrivă să se scrie memorii, dar trebuie ca ele să fie consultate cu o deosebită prudență. Pe bună dreptate scria G. T. Lampedusa în una din operele sale: „Ținerea unui jurnal sau scrierea la o anumită vîrstă a propriilor memorii ar trebui să fie o sarcină trasată de stat; materialul astfel acumulat ar avea o valoare inestimabilă, numeroase probleme psihologice și istorice care chinuie omenirea ar putea fi atunci soluționate. Nu există memorii, fie și scrise de oameni neînsemnați, care să nu aibă valoare socială și imagistică de o mare însemnătate". (*Opowiadania* [Povestiri]), Warszawa, 1964, p. 93).
19. Cz. Łuczak, *Życie gospodarczo społeczne w Poznaniu 1815—1918* [Viața social-economică din Poznań între 1815 și 1918], Poznań, 1965, p. 101.
20. Aceste metode au fost destul de amplu analizate în: A. Malewski și J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, *op. cit.*, p. 43 și urm. Ne folosim aici de constatările făcute împreună cu A. Malewski.
21. Cf. cap. intitulat *Pojęcia i wskaźniki* [Concepte și indicatori] din lucrarea *Studia z metodologii nauk społecznych*.
22. Acest exemplu și altele cîteva le-am luat din lucrarea lui A. Malewski și J. Topolski citată mai sus, p. 43 și urm. De asemenea, aceasta se referă și la metodele speciale, p. 60 și urm., pe care le preluăm parțial din lucrarea citată.
23. T. Wojciechowski, *O rocznikach polskich X—XV wieku*, [Despre analele poloneze din sec. X—XV], în „Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie, Wydzial Filologiczny, Historyczno-Filozoficzny" [Jurnalul Academiei de Științe din Cracovia, Secția de Filologie, Istorie-Filologie], vol. IV, Kraków, 1880, p. 193.
24. *Ibidem*, p. 207.
25. *Ibidem*.
26. *Ibidem*, p. 211.
27. A. Gieysztor, *Introducere* la: T. Wojciechowski, *Szikce historyczne jedenastego wieku* [Schițe istorice ale secolului al XI-lea], ed. a III-a, Warszawa, 1950, p. 15.
28. J. Widajewicz, *Polska i Niemcy w dobie panowania Mieszka I* [Polonia și Germania în timpul domniei lui Mieszko I], Lublin, 1953, p. 60.
29. Cf. definiția lui Th. Mommsen: „Die sogenannte streng philologische Methode, das heisst einfach die rücksichtslos ehrliche, im grossen wie im kleinen vor keiner Mühe scheuende, keinem Zweifel aushegende, keine Lücke der Überliegerung oder des eigenen Wissens übertünchende, immer sich selbst und anderen Redenschaft legende Wahrheitsforschung" (Th. Mommsen, *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, ed. a III-a, Berlin, 1927, p. 18).
30. K. Moszyński, *Pierwszy zasięg języka prasłowiańskiego* [Aria de extindere inițială a protoslavei], Wrocław, 1957. Cf. observațiile asupra tezei lui Moszyński făcute de H. Łowmiański în *Początki Polski*, *op. cit.*, vol. I, p. 97—98.
31. K. Moszyński, *Pierwotny zasięg*, *op. cit.*, p. 260.

32. H. Łowmiański, *Poastawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, *op. cit.*, p. 27 şi urm.
33. W. Semkowicz, *Włodycy polscy na tle porównawczym słowiańskim* [Cîrmuitorii polonezi în contextul slav], în „Kwartalnik Historyczny", vol. XXII, 1908, p. 597.
34. Am analizat pe larg acest exemplu în: A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, *op. cit.*, p. 67. Pe tema metodei geografice scrie şi J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski* [Istoria economică a Poloniei], vol. I, Poznań, 1946, p. 10—11. Deosebit de instructive pentru istoric pot fi metodele fotografiei geografice, care au devenit tot mai precise. Trebuie consultată bogata literatură geografică.
35. W. Dworzaczek, *Kto w Polsce dzierżył buławy* [Cine a avut sceptrul în Polonia], în „Roczniki Historyczne", vol. XIV, p. 163—170.
36. W. Semkowicz, *Ród Awdańców w wiekach średnich* [Neamul Avdanilor în Evul Mediu], în „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk", vol. XLIV, Poznań, 1917, p. 257 şi urm.
37. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, *op. cit.*, vol. I, p. 11—13.
38. Cf. de ex. J. Bardach, *O roli Normanów we wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyźnie wschodniej* [Cu privire la rolul Normanzilor în ţările slave de est din evul mediu timpuriu], în „Kwartalnik Historyczny", nr. 2, 1958, p. 369. W. Kamieniecki caracterizează într-un mod foarte general metoda comparativă în istorie. El scrie printre altele: „Cunoaşterea trecutului fiecărui popor trebuie să fie completată prin cercetarea comparativă a vieţii, în special a formelor de viaţă dezvoltate de alte popoare. Metoda folosită în aceste cercetări o denumim metodă comparativă (W. Kamieniecki, *O metodzie porównawczej w historii* [Despre metoda comparativă în istorie], în „Kwartalny Historyczny", 1948, p. 9). Acelaşi autor limitează (în mod just) aplicabilitatea metodei comparative, în accepţiunea oferită de el, la fenomenele „care aparţin aceleiaşi faze de dezvoltare" (p. 10).
39. Acest exemplu a fost luat din lucrarea lui G. Labuda, *Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona* [Primul stat slav. Statul lui Samo], Poznań, 1949, p. 293—294. Analiza o preluăm din lucrarea A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, *op. cit.*, p. 49—50.
40. J. Bardach, *O roli Normanów*, *op. cit.*, p. 369.
41. F. Persowski, *Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu. Próba rekonstrukcji krajobrazu z XV wieku* [Colonizarea cursului central al rîului San. Încercare de reconstituire a peisajului din secolul al XV-lea], în *Studia z historii społecznej is gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi* [Studii de istorie socială şi economică dedicate prof. Franciszek Bujak], Lwow, 1931, p. 83—99. Acest exemplu a fost analizat în lucrarea lui A. Malewski şi J. Topolski citată mai sus, p. 68—69.
42. K. Potkański, *Puszcza Kurpiowska* [Codrii din Kurpil], în *Pisma pośmiertne* [Opere postume], vol. I, p. 234.
43. Cf. A. Malewski şi J. Topolski, *Studia z metodologii...*, *op. cit.*, p. 71—72.
44. J. Giedymin, *Problemy logiczne analizy historicznej*, *op. cit.*, p. 13—14.
45. *Cf. Villages désertés et histoire économique*, Paris, 1965, p. 127.

XX. METODELE CANTITATIVE ÎN ISTORIE

1. Evoluţia analizelor cantitative în istorie

În momentul în care istoricii au realizat că „trebuie să numere" — iar acest fapt s-a produs în mod evident relativ tîrziu, adică în ultima jumătate de secol — analizele cantitative şi-au cîştigat drept de cetăţenie în naraţiunea istorică. Nevoia unor astfel de analize era mare. Sînt bine cunoscute erorile surprinzătoare din textele istoricilor mai vechi, neobişnuiţi să opereze cu numere şi care nu realizau necesitatea preciziei. În luptă se trimiteau oşti atît de mari, încît n-ar fi ajuns pentru ele întreaga populaţie adultă a statului respectiv; oraşele erau populate cu mase enorme de oameni; se dădeau cu largheţe mii de victime cînd se vorbea de pierderile din cauza epidemiilor. Lelewel menţiona că în anul 1652 în Cracovia au murit de ciumă 193.000 persoane[1], ceea ce însemna o pierdere de cel puţin 10 ori mai mare decît populaţia oraşului. El susţinea că prin Gdańsk se exportau cantităţi fantastice de cereale — pînă la 30 milioane korce* anual (în perioadele de prosperitate), respectiv (în funcţie de genul korca) 2—5 milioane de tone de grîne.[2] Pentru comparaţie menţionăm că întreaga recoltă de cereale din Polonia în anii 1961—1963 s-a ridicat în medie la 14,5 milioane tone; în timpurile despre care vorbea Lelewel ele puteau atinge 1,4 milioane de tone[3], din care pentru export se destina nu mai mult de 10%. Aceste corecţii aduse datelor evidenţiază progresul metodologic realizat în cercetarea istoriei în ultimele decenii. Pentru cei ce doresc să folosească termenul de revoluţie în acest caz, propunem termenul de revoluţie cantitativă pentru a desemna importanţa acestor schimbări. Pînă nu demult ea ar fi putut fi denumită mai degrabă revoluţie statistică, dar odată cu posibilitatea obţinerii şi prelucrării informaţiei în cantităţi masive pe baza teoriei informaţiei şi a maşinilor de calcul, precum şi cu schiţarea unor perspective de aplicare a unor domenii ale matematicii în ştiinţele sociale este mai potrivită o denumire cuprinzătoare, care să depăşească statistica înţeleasă în sens strict. Totuşi, în măsura în care se poate vorbi de marea însemnătate a cuantificării în istorie, care marchează pătrunderea în cadrul ei a fenomenelor de masă (formă a fenomenelor complexe), în aceeaşi măsură nu trebuie să se exagereze perspectiva matematizării istoriei într-un viitor apropiat. Mai sînt multe de făcut, cu siguranţă, în această direcţie, iar metodele de interpretare calitativă a obiectului nu pot fi înlăturate. Se poate spune chiar că formulările cantitative şi încercările de matematizare vor servi într-o măsură tot mai mare la perfecţionarea analizelor calitative. Vom spune însă — poate nu foarte sigur, căci metodele cantitative sînt încă puţin acceptate în istorie — că nu trebuie să ne lăsăm seduşi de aparenţele exactităţii, dar trebuie să păstrăm noul şi modernul instrument. A. Soboul vorbeşte de

* Unitate de măsură pentru cereale *(n. tr.)*.

pericolul cedării în fața „magiei cifrelor“, demonstrînd rolul secundar, în fond, al formulărilor cantitative în istoria socială. „La ce servește strîngerea și clasificarea datelor numerice — întreabă el — dacă nu pentru a obține răspuns la o anumită întrebare?“[4].

Introducerea metodelor cantitative în istorie este legată în primul rînd de dezvoltarea istoriei economice (alături de cea a demografiei), care, nevrînd să fie o culegere de curiozități și anecdote, a trebuit (făcînd apel la surse neexploatate pînă atunci) să examineze fenomene de masă, care, la rîndul lor, reclamau folosirea metodelor cantitative. Baza filozofică a acestui fapt a constituit-o în primul rînd pozitivismul. S-ar putea cita zeci de nume de istorici din diferite țări, în special din a doua jumătate a sec. al XIX-lea, care și-au concentrat atenția asupra prelucrării statistice și interpretării materialului numeric.

În prima fază a predominat prelucrarea materialului nou descoperit. Pot fi citate în acest sens numele lui J. Th. Rogers, autorul unei istorii, în 6 volume, a agriculturii și a prețurilor în Anglia (1866—1887), al lui G. D'Avenel, care a analizat, în 8 volume (1894—1931), mișcarea prețurilor și a veniturilor în Franța din secolul al XIII-lea pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, ori al lui A. Pawiński, care, împreună cu A. Jablonowski, a pus bazele cantitative ale istoriei Poloniei secolului al XVI-lea (în lucrarea intitulată *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* [Polonia secolului al XVI-lea din punct de vedere statistico-geografic], 1883—1898). În această perioadă au apărut tot mai multe reflecții asupra raportului dintre statistică și istorie. S-a modelat conceptul de statistică istorică. În anul 1882, K. T. Inama Sternegg a scris lucrarea intitulată *Geschichte und Statistik*[5], iar 10 ani mai tîrziu Z. Daszyńska Golińska reflecta deja asupra „metodei statisticii istorice și asupra realizărilor ei“[6], concentrîndu-și atenția, altfel decît Inama-Sternegg, asupra calculelor demografice.

În concluzie, prima fază de cuantificare a istoriei a constat în introducerea unor materiale noi în cercetare și în prelucrarea lor statistică elementară. Ea a abordat în primul rînd prețurile (unde a avut succese mai mici) și populația (unde s-au obținut rezultate mai interesante sub raport științific).

A doua fază a dezvoltării metodelor cantitative în istorie a marcat un progres multilateral, constînd în descoperirea bazelor teoretice (în special în economia politică) ale analizei cantitative în extinderea sferei acestor analize (în special prin dezvoltarea calculului relațiilor) și în tentativele de a folosi datele numerice stabilite în explicația (genetică și cauzală) a faptelor colective, dar nu de masă, și chiar a evenimentelor individuale, adică în încercarea de a oferi baze cantitative istoriei sociale, politice și altor sectoare în mod tradițional „calitative“ ale istoriei.

Economia marxistă, pe de o parte, și economia politică nemarxistă în faza de dinamizare treptată, pe de altă parte, au oferit bazele teoretice și motive de inspirație pentru noile formulări. Cea mai valoroasă operă de inspirație marxistă, pe care au îmbogățit-o, este *Dezvoltarea capitalismului în Rusia*, de Lenin (1899), în care a fost supusă analizei statistice atît structura socială (problema stratificării), cît și dinamica cronologică a fenomenelor, ceea ce, împreună cu corelarea permanentă a analizei cantitative cu cea calitativă, a oferit pînă azi un model de folosire a statisticii în examinarea evoluției unui fenomen (în acest caz capitalismul), deci a structurii și dinamicii sub formă de model[7].

În lucrările de inspirație extra-marxiste (inspirate în special de cercetarea conjuncturilor și de atitudinea macroeconomică a lui J. M. Keynes față de viața economică) nu s-a obținut această legătură. Cercetările asupra dinamicii, concentrate în mod exagerat asupra schimbărilor din circulația monetară, mișcarea prețurilor și retribuțiilor, nu au fost integral corelate cu cercetările, pur calitative, asupra structurii. Această carență (cf. și cap. VII) este evidențiată de unul dintre promotorii interpretării cantitative în istorie — F. Simiand[8], economist, istoric economic și sociolog totodată, autor al unei opere, printre altele, de 3 volume, *Le salaire, l'evolution sociale et la monaie* (1932). El condiționa faza de avînt economic de schimbările survenite în circuitul mijloacelor de retribuție. Important este însă progresul metodelor înseși de calcul (mărirea tipurilor de analiză folosite). Din punct de vedere teoretic, un pas important îl constituie lucrările lui E. Labrousse, care acordă o atenție tot mai mare cercetării dinamice a structurilor sociale. Cît de întemeiată este examinarea autonomă a conjuncturilor (adică a formei schimbărilor pe termen lung) și a structurilor (deci a unor întreguri bine legate intern) în literatura inspirată din tradiția cercetărilor privind ciclurile economice se poate vedea și din definiția dată de A. Soboul istoriei sociale. El afirmă că istoria socială presupune „o cunoaștere exactă a structurilor și a mecanismelor sociale pe care evoluția conjuncturilor le dezvăluie acut . . .“[9]. Atenția acordată mecanismelor sociale alături de structuri constituie un indiciu clar de abordare dialectică, dar cum se poate totuși împăca cu ea ideea că aceste mecanisme și structuri sînt dezvăluite de conjuncturi, care evoluează independent de ele? De fapt aceste momente ale schimbărilor în istorie nu reprezintă altceva decît schimbări de structură (schimbări ale mecanismelor și structurii).

Alături de F. Simiand, de E. Labrousse și de alți istorici francezi, cei mai fervenți propagatori ai metodelor cantitative în istoria economică și socială au fost: J. Rutkowski, autorul a numeroase lucrări de istorie agrară (din 1910) și în special al uneia dintre cele mai valoroase lucrări din literatura mondială bazată pe folosirea statisticii, intitulată *Badania nod podziałem dochodów w czasach nowożytnych* (1938) [Cercetări asupra repartiției veniturilor în epoca modernă]; J. Hamilton, inițiatorul unei cercetări moderne asupra revoluției prețurilor (1934), numeroși cercetători ai prețurilor (W. Beveridge, H. Hauser, A. E. Pribram, M. J. Elsass, S. Hoszowski și alții), precum și mulți alții, greu de enumerat aici. Pe scurt, statistica a devenit o însoțitoare nedespărțită a istoriei. A început, de asemenea, să pătrundă în istorie politica (de exemplu statistica alegerilor), ca și în istoria culturii (de exemplu statistica învățămîntului) și în alte domenii ale cercetării istorice.

A treia fază de aplicare a analizelor cantitative în istorie, la care sîntem martori astăzi, începe la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial. Are loc în continuare aprofundarea cercetărilor cantitative grație colaborării crescînde cu alte științe și în special cu economia și sociologia. Economiștii întreprind investigații cantitative care pătrund adînc în trecut (ne gîndim în special la lucrările Institutului de Economie Aplicată din Paris), ba chiar propun pentru aceste cercetări denumirea de istorie cantitativă[10], marcînd în acest fel cel mai înalt nivel al interpretării cantitative din istoria economiei. Conștiința necesității de a aplica o măsurare precisă în istorie devine generală, ceea ce însă nu semnifică încă depășirea calculului elementar al mediei, al numerelor relative etc., cu toate că tot mai multe lucrări operează cu diverse corelații, coeficienți de regresie, polarizări, calcule ale tendințelor de dezvoltare *(trends)*, elemente de statistică matematică (cercetări reprezentative, teste de esențialitate).

Trăsătura caracteristică a celei de-a treia faze a procesului de cuantificare a istoriei constă nu numai în stringerea crescîndă a legăturilor statisticii cu diverse discipline istorice pe baza unor fundamente teoretice tot mai ferme (de exemplu teoria creşterii economice), ci şi în recurgerea la noi surse de analiză cantitativă şi de aplicaţii matematice. Printre aceste surse noi, în momentul de faţă se pot include în primul rînd posibilităţile pe care le oferă mecanizarea obţinerii, stocării şi prelucrării informaţiilor (bazată pe dezvoltarea teoriei informaţiei) şi cercetarea statistică a textelor efectuate de lingvişti (aşa-numita analiză de frecvenţă sau stilografică). Discuţiile asupra perspectivelor deschise preced aplicaţiile practice, deşi şi în acest domeniu se pot nota deja unele succese în diferite ţări.

În concluzie, de cel puţin un secol asistăm la un proces continuu de cuantificare a istoriei, desfăşurat în principal pe baze statistice. În cursul primei faze a avut loc numai contactul dintre istorie şi statistică. S-au evidenţiat greutăţile în aplicarea noilor metode. Au existat temeri justificate că istoria se dezumanizează de vreme ce nu se înţelegea pe deplin faptul că rezultatele cercetărilor cantitative puteau fi încorporate în imaginea procesului istoric integral numai prin mijlocirea analizei calitative, care se baza pe teoria recunoscută a unei largi dezvoltări sociale. În a doua fază noile tendinţe se manifestă tot mai mult în istorie, fără să se instituie însă o legătură satisfăcătoare între analizele cantitative şi cele calitative. Ea a generat o atitudine critică faţă de sursele statistice, a permis cunoaşterea diverselor lor tipuri printr-o serie de documente preţioase — de exemplu registrele de vamă din Sund. A treia fază, care poate fi denumită integrativă, a constat în aprofundarea analizelor cantitative în istorie concomitent cu aplicarea lor tot mai extinsă în ştiinţă în genere. Progresele în domeniul teoretic reclamă cercetări empirice tot mai diverse care operează cu fenomene de masă. Problematica metodelor cantitative devine tot mai mult aceeaşi pentru istoria economiei, sociologie şi psihologia socială, independent de particularităţile materialului cu care ele lucrează.

În cele ce urmează ne vom ocupa succesiv de aplicaţiile statisticii în istorie (statistica istorică) şi de alte metode de analiză cantitativă strîns legate de statistică.

2. Statistica istorică şi scopurile sale[11]

În general, metodele statisticii istorice nu sînt altceva decît metodele generale ale statisticii aplicate la examinarea faptelor (fenomenelor) manifestate în trecut (aşa-zisele fapte, fenomene de masă) şi care au lăsat urme în izvoarele păstrate pînă la noi.

Premisele fundamentale sînt comune, dar în raport cu statistica generală particularităţile statisticii istorice au un caracter secundar. Similitudinea premiselor constă în primul rînd în faptul că atît în statistica generală, cît şi în cea istorică se examinează mulţimi (aşa-numitele colectivităţi statistice), care se compun dintr-un număr mai mare sau mai mic de elemente (unităţi, fapte) ce se pot număra. Nu fiecare mulţime de elemente constituie obiectul cercetării statistice. Statistica nu manifestă interes, de exemplu, pentru mulţimi identice[12], deoarece în afara numărului lor de elemente nimic nu vom putea spune despre o mulţime fără să putem spune şi despre cealaltă. E vorba, în realitate, de o cercetare asemănătoare celei a unui fenomen individual. Ca să formeze o mulţime, statisticianul trebuie să definească o caracteristică prin care se

decide asupra apartenenţei elementului la mulţime, dar îl va interesa numai acele mulţimi ale căror elemente se deosebesc din alte puncte de vedere. Ceea ce defineşte o mulţime depinde de scopul cercetării. Pentru cel care face recensămîntul populaţiei, mulţimea o reprezintă toţi locuitorii unui teritoriu dat, deoarece ei constituie o anumită clasă de indivizi; în schimb, pentru cel care face recensămîntul bărbaţilor pentru recrutare, mulţimea o formează o anumită submulţime a mulţimii tuturor oamenilor. Pentru unele cercetări mulţimea poate fi, de exemplu, un sat, iar pentru altele numai o gospodărie ţărănească. În primul caz examinăm statistic satul, iar în al doilea gospodăria.

Elementele mulţimii statistice se diferenţiază prin caracteristici secundare. Să zicem că dorim să examinăm statistic proprietăţile ţărăneşti. Ne vor interesa, de exemplu, suprafaţa de pămînt posedată, numărul de animale crescute, numărul clădirilor, numărul lucrătorilor angajaţi etc. Toate acestea sînt caracteristici secundare ale elementului cercetat din colectivitatea gospodăriilor ţărăneşti (de exemplu din satul X, din raionul X etc.); caracteristica fundamentală în acest caz rămîne îndeplinirea condiţiei ca obiectul pe care îl avem în vedere „să fie gospodărie ţărănească".

Este evident că elementele colectivităţilor statistice pot fi mai simple (de exemplu muncitorii fabricii X) sau mai puţin simple (de exemplu un oraş). Cu cît un element este mai complex, cu atît el are mai multe caracteristici şi, deci, poate fi examinat cu atît mai detaliat din punct de vedere statistic.

Particularităţile statisticii istorice sînt legate în primul rînd de materialele de care dispune aceasta, adică de izvoarele istorice statistice. Izvoarele statistice nu formează un grup separat de izvoare, care să atragă după sine schimbări în clasificarea pe care am făcut-o în această lucrare. S-ar mai putea face însă încă o clasificare dihotomică: 1) izvoare care permit crearea de mulţimi statistice, 2) izvoare care nu pot constitui o bază pentru crearea de mulţimi statistice. În prima categorie s-ar putea distinge un grup de izvoare statistice propriu-zise, adică de izvoare concepute intenţionat pentru cercetările statistice (de exemplu recensămîntul populaţiei).

Faptul că un izvor poate fi inclus în rîndul izvoarelor statistice ţine uneori de întîmplare. De exemplu, dacă nu s-ar fi păstrat actele de notariat cu excepţia, să zicem, a unui document, atunci, deşi un număr mare de astfel de acte poate fi inclus în rîndul izvoarelor statistice, acel singur document nu va mai avea valoare statistică. În orice caz trebuie să se facă distincţie între „natura statistică" a unui izvor în momentul apariţiei sale şi în momentul cînd istoricul scoate informaţii din acest izvor: aceste două situaţii nu coincid. În plus, un izvor examinat ca exemplar individual dat poate adesea să nu aibă caracter statistic, pe care-l capătă abia în momentul cînd luăm în considerare un număr mare de astfel de exemplare.

Istoricul trebuie să sesizeze singur izvoarele ce pot fi folosite din punct de vedere statistic. W. Kula a clasificat izvoarele statistice în izvoare de origine statistică (de exemplu recensămintele populaţiei), izvoare de tip instituţional referitoare la fenomenele de masă (de exemplu registrele de impozite) şi izvoare referitoare la fenomenele individuale care se manifestă în mulţimi ale lor[43] şi a demonstrat în mod just că viitorul cercetărilor statistico-istorice aparţine ultimei grupe menţionate, cel mai puţin exploatată pînă în prezent. Istoricul poate să caute izvoare statistice în toate grupele menţionate anterior, deci atît în izvoarele scrise

directe, cît și în cele indirecte, precum și în izvoarele scrise și în cele nescrise. Poate fi un izvor statistic atît o listă de impozite, cît și un fond de documente de vînzare-cumpărare de terenuri, precum și o anumită colecție de obiecte materiale. Ultimele pot fi examinate, de exemplu, de arheolog sau, în general, de un istoric al culturii materiale. În special în ultimii ani, în aceste discipline, precum și în cele înrudite, s-a înregistrat un mare progres în utilizarea metodelor statistice[14], chiar și a celor foarte specializate. În critica izvoarelor de acest tip aplicăm aceleași reguli cunoscute din examinarea izvoarelor directe (cercetarea autenticității). Critica izvoarelor statistice indirecte reclamă în plus studierea credibilității informațiilor, aplicîndu-se regulile discutate mai înainte.

În comparație cu statistica modernă, care are posibilitatea de a-și crea sursele necesare pentru anumite cercetări, istoricul trebuie să se limiteze la ceea ce a rămas din trecut. De inventivitatea sa depinde în ce măsură se va folosi de izvoarele existente în scopuri statistice.

Limitele izvoarelor pot avea un caracter cronologic sau obiectiv. Pe de o parte, cu cît cercetăm o perioadă mai veche, cu atît avem mai puține date statistice la dispoziție; în ceea ce privește izvoarele poloneze, aceste date sînt din ce în ce mai puține începînd cu secolul al XVI-lea. Pe de altă parte, izvoarele oferă răspuns la unele întrebări care li se pun, iar altele, mult mai importante din punctul de vedere al problemei examinate, oferă numai indicații incomplete sau adeseori tac. Mai trebuie menționat că o aplicare a metodelor statistice este legată în mare măsură de dezvoltarea diverselor sectoare ale metodologiei istoriei, precum și a altor domenii de cercetare, care facilitează reducerea la un numitor comun a datelor cifrice din trecut, consemnate în alte unități de măsură, de greutate etc. decît cele de azi. Datele confruntate trebuie să fie, evident, comparabile; dacă nu se ține seama de această condiție, atunci rezultatele obținute prin mijlocirea metodelor statistice pot fi lipsite de valoare științifică.

Limitele menționate ale izvoarelor au anumite consecințe care definesc de fapt caracterul specific al statisticii istorice. Prima lor consecință este importanța considerabilă pe care o are în statistica istorică stabilirea indirectă a faptelor, cu alte cuvinte, marea însemnătate a estimării statistice, cînd, pe baza unor date provenite din izvoare (și din afară izvoarelor), tragem concluzii despre alte date, neînregistrate în aceleași izvoare.

Alte consecințe se referă la modul de aplicare a metodei statistice în cercetarea istorică. În cercetarea istorică însăși definiția colecției statistice nu poate fi tot atît de precisă ca în statistica generală. Adesea abia în cursul cercetării se vede dacă această colecție este destul de omogenă pentru a fi examinată. De asemenea, cerințele privind omogenitatea cronologică sau egalitatea certitudinii datelor sînt mai mici. J. Rutkowski, unul dintre cei mai fini cunoscători ai statisticii istorice, scria că, în ceea ce privește „problema omogenității cronologice, ea trebuie să fie tratată incomparabil mai liber decît ar fi permis în studiile asupra faptelor contemporane. Uneori, cînd se elaborează un tabel care ilustrează situația anumitor fenomene certe, trebuie să ne bizuim pe izvoare apărute cu cîțiva ani sau chiar cu un număr mare de ani înainte“[15].

Istoricul folosește metoda (sau, cine preferă, metodele) statisticii istorice pentru cîteva scopuri.

Primul este stabilirea fenomenelor de masă. În acest caz, un rol important îl joacă metoda estimativă, fiind vorba atît de stabilirea fap-

telor despre care se relatează în izvor, cît și de stabilirea lor atunci cînd nu există informații directe despre ele în izvor.

Al doilea obiectiv al statisticii istorice este de a sugera ipoteze privind dependențele cauzale dintre fapte și stabilirea așa-ziselor legi statistice. De exemplu, studiul indicilor de corelație poate fi de folos la stabilirea dependențelor cauzale și a gradului de influență a fiecărui factor. Aceasta nu se referă numai la indicii de corelație.

În sfîrșit, al treilea obiectiv al aplicării metodei statistice în istorie este să se facă posibilă sau să se faciliteze descrierea faptelor care se manifestă grupat. Statistica, ca și matematica, reprezintă în acest sens o parte a limbajului nostru descriptiv, o „suprastructură a simbolurilor noastre verbale“, după cum se exprimă J. P. Guilford[16].

3. **Gruparea statistică**

Gruparea statistică, respectiv construirea seriilor și a subseriilor, precum și ordonarea lor constituie una dintre cele mai dificile dar, totodată, una dintre cele mai importante etape ale procesului de aplicare a metodei statistice în istorie[17]. În general, aici intervine necesitatea de a schimba gruparea pe care o întîlnim eventual în izvoare, într-o grupare conformă principiilor teoretice adoptate. Dacă, de exemplu, studiind statistica influenței diferitelor credințe religioase, ne vom mulțumi cu declarațiile de apartenență, vom obține o cunoaștere superficială a vieții religioase. În acest caz ar fi mai util să se separe colectivitatea „practicanților“, iar, în cadrul acesteia, să se diferențieze „cei care merg la slujbele religioase cu regularitate“ de „cei care merg ocazional“. Cît de dificil este să se stabilească, de exemplu, ce este o gospodărie țărănească mică, una medie și una mare. Ce înseamnă „fumuri“ (în polonă *dym*) din diversele izvoare? Unde este limita dintre atelierul meșteșugăresc și intreprinderea definită ca fabrică? În ce categorie trebuie încadrat un proprietar de gospodărie țărănească care lucrează totodată în fabrică? (după cum se știe, a fost necesar să se introducă categoria de țărani-muncitori).

Adesea nu este suficientă gruparea în sine, în sensul de a stabili colecția ce trebuie examinată. În cazul în care se examinează mutațiile în timp (adică în cazul seriilor cronologice) trebuie urmărit cu atenție pentru ce perioadă pot servi caracteristicile stabilite de apartenență la o colecție. De exemplu, în statistica animalelor domestice 100 de vaci într-un sat din secolul al XVIII-lea au o altă semnificație (ținînd cont de calitatea și greutatea diferită a vacilor) decît același număr de vaci dintr-un sat contemporan. Confruntarea acestor numere ar reclama, deci, mai întîi transformarea unuia dintre ele, folosindu-se coeficienții de echivalență (de exemplu, 2 vaci din secolul al XVIII-lea, o vacă din secolul al XX-lea).

Se poate spune, sintetizînd, că succesul în stabilirea colecțiilor statistice depinde, în principal, de cunoștințele provenite din afara izvoarelor ale istoricului și, în special, de cunoștințele sale teoretice. Important este ca unitățile grupate să fie relativ omogene („însumabile“ — cum spune W. Kula) și, în plus, împărțirea colecțiilor să ajute într-o măsură cît mai mare posibilă la reconstituirea realității istorice. O colecție prost alcătuită poate să afecteze într-o mare măsură chiar cunoașterea realității. Se cunosc multe exemple de acest fel, cum ar fi statisticile asupra proprietății funciare.

După ce se stabileşte sfera colecţiei statistice se procedează la înregistrarea informaţiilor referitoare la elementele acestei colecţii. Tehnica înregistrării poate fi diferită. Cel mai adesea înregistrăm datele numerice avute la dispoziţie (sau numărăm singuri) pe care le transpunem în tabelele pregătite dinainte. În acest caz se poate vorbi de intabelarea datelor. Trebuie să se facă o distincţie între această intabelare preliminară şi intabelarea (sau sintetizarea în grafice) finală care serveşte la o mai bună ilustrare a datelor. Adeseori lectura datelor reclamă decodificarea lor prealabilă, destul de complicată (ca, de exemplu, traducerea unităţilor de măsură istorice în unităţi moderne). Uneori trebuie să ne mulţumim cu date aproximative. Dacă cifrele obţinute sînt diferite — şi exacte şi aproximative — întregul trebuie să fie prezentat sub formă aproximativă. Statistica nu poate crea iluzia unei precizii acolo unde nu există o bază a preciziei.

Echivalarea unităţilor de măsură istorice în unităţi moderne sau cel puţin reducerea vechilor măsuri la un numitor comun adesea nu este posibilă dacă nu se face apel la rezultatele unor studii speciale de metrologie. „Este unanim recunoscut — scrie W. Kula — că vechile măsuri, avînd chiar aceleaşi denumiri, semnifică mărimi foarte diferite în funcţie de locul, timpul şi obiectul măsurat... Nu este suficient să ştim acest lucru, nu este suficient nici dacă ştim de fiecare dată să le transpunem în echivalenţi metrici moderni — mai trebuie să înţelegem încărcătura socială care se ascunde în această diversitate[18]. Ţinînd cont de slaba dezvoltare a metrologiei istorice (cu tot numărul mare de lucrări dedicate acesteia), istoricul este constrîns nu arareori să se angajeze în studii de metrologie necesare pentru cercetarea sa. Aceste numeroase suplimente metrologice la lucrări fac să progreseze cunoaşterea vechilor măsuri, apropiind cu siguranţă ziua în care vom avea pe birourile noastre un compendiu integral de metrologie. Metrologia istorică este considerată ca o ştiinţă auxiliară a istoriei.

O colecţie statistică care conţine elemente omogene, dotate însă cu caracteristici secundare diverse, trebuie să fie ordonată, oferind astfel elementul de bază al analizei, şi anume seria statistică, care permite singură sau în combinaţie cu alte serii să se construiască tabele statistice — cea mai evidentă manifestare a aplicării metodei statistice. Merită amintit că atît în statistica generală, cît şi în cea istorică se pot distinge cinci feluri de serii statistice: (1) serii enumerative; (2) serii structurale bazate pe caracteristici măsurabile (de exemplu, împărţirea muncitorilor după mărimea venitului); (3) serii structurale bazate pe caracteristici nemăsurabile (de exemplu, împărţirea ţăranilor în iobagi şi birnici); (4) serii teritoriale şi (5) serii cronologice, care arată succesiunea fenomenelor în timp. În lucrările istorice întîlnim numeroase exemple de serii statistice aranjate cu precădere în tabele; contrar aparenţelor însă, cele mai frecvente sînt seriile cronologice, deoarece conţin date omogene privind ani succesivi sau perioade de timp succesive. Un exemplu tipic de şiruri cronologice îl constituie tabelele din lucrările consacrate preţurilor şi care oferă indicaţii referitoare la evoluţia lor în cîţiva ani succesivi.

Materialul necesar pentru formarea seriilor statistice (colecţii) îl obţinem fie direct din izvoare, fie indirect, prin estimarea elementelor colecţiilor. In componenţa colecţiilor examinate poate să intre fie o totalitate de elemente despre care există informaţii în izvoare, fie numai o parte a lor care reprezintă întregul. Este necesar, deci, să se analizeze metodele estimării statistice şi ale cercetării reprezentative în istorie.

4. Estimări statistice şi calcule bazate direct pe izvoare

Calcule estimative se fac atunci cînd în izvoare nu există date directe despre faptele care ne interesează. Pot surveni în acest caz trei posibilităţi:

(1) traducerea unor date referitoare la întreaga serie în alte date (căutate) referitoare, de asemenea, la întreaga colecţie cercetată (estimare prin multiplicare);

(2) extinderea datelor referitoare la o parte din serie (care ne este cunoscută) la toată seria cercetată (estimare structurală);

(3) completarea lacunelor din seriile cronologice pe baza cunoaşterii datelor anterioare şi posterioare (interpolare) sau numai a celor anterioare (extrapolare).

Vom comenta pe scurt aceste trei genuri de estimări statistice.

Listele numerice din perioadele mai vechi aveau în primul rînd un scop strict utilitar şi direct, fiind vorba cel mai adesea de date fiscale sau militare. Pentru a folosi acest material statistic cu scopul de a răspunde la întrebările care ne preocupă în prezent, trebuie să recurgem la estimări de diverse genuri, respectiv la reconstruirea datelor care nu apar în izvoare, dar pe care am vrea să le cunoaştem.

Calculele făcute de A. Pawiński şi A. Jabłoński, incluse în seria lor de studii intitulate *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*[19] [Polonia secolului al XVI-lea din punct de vedere geografic şi statistic] pot servi ca exemplu pentru astfel de cercetări, atît de frecvente de altfel în statistica istorică, care fac uz de astfel de materiale.

Calculînd pe baza registrelor de încorporare populaţia Poloniei în jurul anului 1578, Pawiński a dispus, pentru populaţia rurală, de următoarele date provenite direct din izvoare şi care se refereau la tot teritoriul examinat:

(1) numărul de „lanuri"* de ţărani înstăriţi,
(2) numărul de familii de comornici** şi zagrodnici***,
(3) numărul de familii de comercianţi şi de meşteşugari,
(4) numărul de „lanuri" ale micii nobilimi de la ţară,
(5) numărul moşiilor nobiliare,
(6) numărul de parohii.

După cum se vede, aceste date nu vorbesc direct de numărul populaţiei; numai la anumite grupe este cunoscut numărul de familii. Pentru a trece de la aceste date la numărul căutat al populaţiei, autorul, bazîndu-se pe datele fragmentare provenite din surse relative la alte cercetări şi pe cunoştinţele istorice generale despre epocă, porneşte de la următoarele premise:

(1) pe un „lan" de ţăran înstărit locuiau două familii care numărau fiecare, împreună cu slugile, cîte 11 persoane;

(2) la o familie de ţărani înstăriţi şi una de zagrodnici reveneau cîte 4 persoane (din aceste grupe se recrutau slugile pentru familiile de ţărani înstăriţi din grupa (1), unde au fost incluşi);

* Łan: veche unitate de măsură. Cele mai răspîndite erau łanul mic (30 morgi, adică 16,7—17,5 ha) şi łanul mare (43 morgi, adică 22,6—25,3 ha).

** Comornici: populaţie rurală fără pămînt propriu şi fără gospodărie, care trăia pe lîngă gospodăriile altor ţărani.

*** Zagrodnici: populaţie rurală care avea casă şi o suprafaţă mică de pămînt dat de feudal în schimbul cărora era obligată să efectueze zile de clacă şi la plata unor anumite dări.

(3) pentru negustori și meșteșugari, autorul admite o medie de cîte 5 persoane de familie;

(4) pe un „łan" al micii nobilimi locuiau, ca și în cazul țăranilor înstăriți, 11 persoane;

(5) pe o moșie locuiau în medie 15 persoane (5 persoane familia nobilului și 10 slugi).

(6) într-o parohie erau 6 persoane (1 preot + 5 persoane).

Aceste premise i-au permis autorului să stabilească numărul populației pentru fiecare grupă prin multiplicarea indicatorilor admiși cu datele rezultate direct din izvoare. Indicatorii folosiți au fost: numărul de țărani înstăriți pe un „łan" și numărul de membri ai unei familii în fiecare grupă de populație.

Se observă ușor că valoarea calculului prezentat depinde în primul rînd de gradul de certitudine a premiselor admise, care în cazul dat au apărut sub formă de multiplicatori. Nu este deci de mirare că în jurul calculului lui Pawiński a avut loc o discuție largă, care, în unele privințe a admis, iar în altele a pus sub semnul întrebării multiplicatorii adoptați de el. Așa se întîmplă de obicei în jurul acestui gen de estimări.

Un exemplu asemănător este oferit de calculul populației Poloniei din secolul al XIV-lea, realizat de T. Ładogórski[20], care a provocat, de asemenea, numeroase polemici științifice. În acest caz, autorul s-a folosit de registrele care informau despre valoarea donațiilor de ziua Sf. Petru destinate Curiei romane, deci de niște date care nu răspundeau direct la întrebarea privind numărul populației. Și acest autor a fost constrîns să-și aleagă o serie de premise numai pe baza unui material aflat în izvoare fragmentar și a cunoașterii generale a problemelor cercetate. În primul rînd, nu era clar dacă banii de Sf. Petru se încasau de la fiecare persoană sau de la o casă, ori dacă în anumite zone pe persoane, iar în altele pe case. Dacă această chestiune ar fi fost exprimată clar și direct în izvoare, estimarea ar fi fost destul de simplă: ar fi trebuit să se împartă suma strînsă la taxa de bază. În cazul în care banii de Sf. Petru s-ar fi strîns pe persoană, am fi obținut rezultatul imediat, iar dacă ei s-ar fi strîns pe casă, ar fi trebuit să stabilim numărul de persoane pentru o casă. Evident, o problemă separată ar prezenta-o persoanele neparticipante la donație, care reclamă o estimare distinctă.

În exemplele citate s-a încercat, pe baza datelor statistice aflate în izvoare, referitoare la întreaga colectivitate cercetată, să se reconstituie fapte despre care nu existau informații directe în aceleași izvoare. O estimare de acest fel necesită, după cum am văzut, adoptarea unor multiplicatori statistici, care permit calcularea unor date ce nu apar în izvoare pe baza datelor cuprinse în izvoare, de exemplu numărul populației unei anumite categorii de oameni, pornind de la numărul de hectare posedate de acești oameni, de la numărul de membri ai familiilor, numărul de case, numărul de moșii etc. Evident, astfel de calcule pot privi nu numai populația. Sînt cunoscute, de exemplu, estimările dimensiunilor anumitor moșii știindu-se semănăturile efectuate pe aceste moșii. În acest caz, trecerea de la cantitatea cunoscută de semințe la suprafața semănată necunoscută a necesitat acceptarea unor indicatori de însămînțare pe unitatea de suprafață. Acești indicatori s-au constituit pe baza datelor directe referitoare la unele moșii examinate sau la moșii din alte zone, completate cu cunoștințele privind normele actuale de măsurătoare etc. Și acest tip de estimări a dat naștere la multe discuții.

În estimările prezentate pînă aici am avut de-a face cu transcrierea unor date referitoare la o întreagă colectivitate cercetată în alte date referitoare, de asemenea, la colectivitatea examinată. Se întîmplă, însă, uneori, să nu dispunem de nici un fel de date provenite din izvoare, nici măcar indirecte, referitoare la o parte a colectivității cercetate, în timp ce pentru celelalte părți ale colectivității există date, directe sau indirecte. Iată, de exemplu, J. Rutkowski, calculînd (în lucrarea sa privind statistica ocupațiilor populației rurale din Polonia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea) numărul apicultorilor pe baza unei taxe speciale pe stup în vigoare în Galiția orientală și în voievodatul Podoliei, a obținut în felul următor datele pentru satele care nu plăteau dări pe stup și pentru voievodatul Podoliei despre care lipseau datele: „Numărul de apicultori în aceste sate (unde nu exista darea pe stupi) a fost calculat luîndu-se separat, pentru fiecare starostie, numărul mediu de trunchiuri ce reveneau unui apicultor calculat pentru satele care plăteau darea pe stup, și astfel, cunoscînd numărul de trunchiuri din celelalte sate, am calculat numărul de apicultori; pentru voievodatul Podolia, unde în general nu era cunoscută această taxă, am adoptat cifra medie din Galiția orientală"[21].

Calcularea numărului de apicultori pentru satele care plăteau taxa pe stupi, cunoscînd valoarea dării, era o problemă foarte simplă, reprezentînd tipul de estimare cel mai puțin complicat. Estimarea numărului de apicultori pentru satele care nu plăteau taxa reclama însă o premisă suplimentară, și anume că, în satele în care nu exista taxa pe stupi, unui apicultor îi reveneau în medie tot atîți stupi ca și în satele care plăteau darea. Acestea sînt estimări de tipul celor despre care am discutat pînă acum. În schimb, dacă este vorba de calcularea numărului de apicultori din voievodatul Podolia, avem de-a face cu o estimare în care proporțiile stabilite pentru partea colectivității cercetate se transferă în partea necunoscută sub acest aspect.

Uneori este vorba de a completa lacunele cronologice din materialele statistice, ceea ce se aplică evident numai la tabelele care oferă date ordonate pentru perioadele de timp ce urmează una după alta. În acest caz, vom avea de-a face cu un procedeu numit interpolare. El constă în atribuirea unor valori ipotetice caracteristicii urmărită în material cunoscînd valorile anterioare și posterioare ale acesteia. Ceea ce reclamă acceptarea premisei că în perioada pentru care lipsesc date nu au acționat vectori care să provoace abateri de la stadiul ce poate fi presupus pe baza situației cunoscute din perioada anterioară și posterioară. Se pot face interpolări numai în cazul unor serii suficient de limpezi; ele nu se pot efectua în cazul seriilor foarte neregulate, care prezintă adică numeroase întreruperi. Calculele bazate pe interpolare sînt adesea foarte complicate și reclamă, în primul rînd, o excelentă cunoaștere a perioadei cercetate. Un exemplu de aplicare a interpolării îl oferă lucrarea lui S. Hoszowski despre dinamica evoluției demografice în Polonia feudală. În această lucrare autorul completează prin estimare unele lacune din registrele parohiale privind săptămînile sau lunile cu scopul de a obține date anuale complete și de a putea face comparații corespunzătoare și alte calcule în continuare. Avem de-a face aici, deci, cu o completare prin estimare a materialului cronologic care nu apare în izvoare[22]. Întîlnim adesea interpolări în cercetările cu privire la evoluția prețurilor în anumite perioade de timp, cînd lipsesc date pentru unele intervale aflate în interiorul seriei.

Procedeul care constă în acceptarea unor cifre din anii apropiați pentru a completa tabelul anului care ne interesează nu-l considerăm ca interpolare.

Interpolarea se poate face în mod analitic sau grafic. În acest ultim caz, unim pur și simplu cu o singură linie pe axa ordonatelor datele referitoare la punctele confirmate de izvoare, presupunînd că în intervalul de timp respectiv nu au survenit perturbații demne de semnalat.

În ceea ce privește extrapolarea, grafic ea constă în prelungirea liniei care ilustrează tendința de dezvoltare a unui fenomen oarecare *(trend)*. Ea poate fi efectuată numai dacă presupunem că, în perioada pentru care se face extrapolarea, tendința acceptată pentru perioada precedentă va continua să se manifeste cu aceeași putere. Am recurs la o astfel de extrapolare în lucrarea despre economia rurală din domeniile arhiepiscopale din Gniezno — secolul al XVI-lea — secolul al XVIII-lea (1758) — cînd ne-am străduit să răspundem la întrebarea cînd s-ar fi terminat reconstrucția după războiul din 1655—1660 dacă n-ar fi intervenit noile distrugeri de la începutul secolului al XVIII-lea. În acest caz, am prelungit linia care ilustrează tendința perioadei antebelice de la începutul secolului al XVIII-lea pînă în perioada războiului și după război.

Este ușor de observat că recurgem la calcule estimative numai cînd lipsesc date statistice directe. Încercăm să stabilim faptele care ne interesează acceptînd diverse premise bazate pe informațiile parțiale din izvoare referitoare la o anumită parte din teritoriul examinat sau la alte teritorii și pe cunoștințele istorice diverse ori chiar pe cele curente (adică pe cunoștințele provenite din afara izvoarelor). Acest procedeu reprezintă un caz particular al așa-zisei metode deductive în istorie, analizată în capitolul precedent, pe care am propus s-o denumim metodă indirectă. În cazul estimărilor statistice e vorba de a stabili faptele (în acest caz fenomenele de masă) fără a recurge la izvoarele care informează direct despre aceste fapte. Uneori, pe baza datelor provenite din izvoare referitoare la un anumit gen de fapte, se deduc fapte de alt gen. Alteori, avem de-a face cu date provenite din izvoare referitoare la anumite părți ale unei colectivități examinate și, în astfel de cazuri, cunoscînd relațiile dintre aceste părți, reușim să stabilim relațiile din cadrul întregii colectivități.

În cazul cercetării bazate pe izvoare care vorbesc direct despre faptele examinate — caz pe care nu-l analizăm aici în detaliu — avem de-a face cu metoda directă, despre care am discutat în capitolul precedent. Am numit atunci metodă directă în istorie metoda inductivă, care constă în stabilirea faptelor pe baza izvoarelor ce conțin informații directe tocmai despre aceste fapte.

Evident, la fel ca în orice cercetare bazată pe informații directe prezente în izvoare, adeseori faptele care ne interesează pot fi găsite în izvoare într-un mod mai mult sau mai puțin „ascuns". Să presupunem, de exemplu, că ne interesează recolta de grîne (cantitatea de boabe dintr-o semănătură), iar izvorul oferă date numai despre semănături și recoltare. În astfel de cazuri trebuie să știm să „extragem" faptul care ne interesează. În acest sens este suficient să împărțim recolta la cantitatea semănată (în măsura în care, evident, sînt exprimate în aceleași unități de măsură). În practică, avem de-a face adesea cu cazuri mult mai complicate.

Să ne mai amintim că unele exemple citate de noi privind calculul estimativ au inclus raționamente *per analogiam*. Acesta a fost cazul cînd s-au transferat indicatorii de calcul stabiliți pe baza datelor privind o zonă la alte zone cercetate, cu premisa tacită că acolo condițiile erau

asemănătoare. Așa a procedat, de exemplu, Rutkowski cînd a admis că în satele unde nu se plătea darea de stupi numărul mediu de apicultori era același ca în satele unde se plătea această dare.

5. Calculul exhaustiv și cercetarea reprezentativă. Testul lui χ pătrat

În statistica istorică posibilitatea de a descrie colectivitatea examinată din punctul de vedere al uneia sau al alteia dintre caracteristicile sale pe baza unei cercetări exhaustive a datelor corespunzătoare referitoare la întreaga colectivitate este în general foarte limitată din cauza situației izvoarelor, și cu atît mai mică cu cît este mai îndepărtată perioada examinată. În majoritatea cazurilor tabelele relativ complete reclamă o analiză critică atentă, în primul rînd pentru că tehnica de culegere a datelor este supusă unei perfecționări permanente; de exemplu, datele din prima jumătate a secolului al XV-lea se deosebesc simțitor din acest punct de vedere de datele unui actual recensămînt al populației sau de alte date statistice.

Un exemplu de cercetare relativ exhaustivă îl oferă lucrarea semnată de Z. Kirkor-Kiedroniowa, referitoare la condițiile agrare și demografice din fostul Regat al Poloniei din prima jumătate a secolului al XIX-lea[23]. Un alt exemplu îl oferă lucrarea lui H. Grosman despre structura socială și economică a Marelui Ducat al Varșoviei pe baza recensămîntului populației din anii 1808—1810[24], precum și analiza statistică efectuată de T. Ładogórski pe baza tabelelor generale statistice ale Sileziei din anul 1787, care constituie un recensămînt al populației și unul economic deosebit de valoros[25]. În această ultimă lucrare, autorul calculează populația urbană și rurală din fiecare regiune a Sileziei, stabilește categoriile profesionale și sociale, numărul de ateliere meșteșugărești, de clădiri etc.

Trăsătura comună a lucrărilor date ca exemplu constă în faptul că autorii au făcut uz de tabele statistice corespunzătoare referitoare la întreaga colectivitate examinată. Aceste tabele au fost în general întocmite din însărcinarea autorităților de stat, deoarece statul modern în curs de dezvoltare avea nevoie de cît mai multe cunoștințe privind aspectele economice, sociale și demografice ale țării, informații pe care numai studiile statistice le puteau furniza.

Se întîmplă uneori ca, din diverse motive, să nu putem sau în mod intenționat să nu facem uz de întregul material documentar care ne stă la dispoziție și să fim nevoiți astfel să proiectăm rezultatele obținute din analiza unui material parțial asupra întregii colectivități examinate. Aceasta reclamă acceptarea premisei, mai mult sau mai puțin întemeiată, că relațiile existente în partea analizată reprezintă relațiile existente în întreaga colectivitate.

J. Fierich, în lucrarea sa despre culturile agricole, rotația culturilor și recoltele înregistrate în cadastrul din 1785—1787 în timpul împăratului Joseph al II-lea, a aplicat un mod de cercetare statistică de acest gen. El nu a luat în considerare toate izvoarele existente, căci era peste puterile unui singur om, ci a procedat prin alegere, examinînd numai aceste materiale. Apoi autorul a împărțit zona examinată (partea de sud a Poloniei, deci vechea Galiție) în dreptunghiuri cu latura orizontală de cca 36 km și cea verticală de cca 18 km, luînd în considerare în studiile sale numai satele situate la intersecția liniilor orizontale cu cele verticale. În acest fel a limitat simțitor materialul de cer-

cetat. Autorul a justificat apoi alegerea unui număr mai mare de sate de-a lungul meridianelor decît de-a lungul paralelelor prin faptul că mutațiile topografice și fiziografice erau mai puternice în direcția nord-sud, ceea ce este perfect explicabil dacă se are în vedere că Fierich a examinat fosta Galiție, deci un ținut muntos. Materialul cercetat de el se referea la 130 de sate, ceea ce reprezintă 2,3% din localitățile prinse în cadastru[26].

În exemplul acesta avem de-a face cu materiale de studiu stabilite prin alegeri întîmplătoare. În cercetarea reprezentativă întîlnim un alt mod de alegere a materialului. În lucrările de istorie economică, dacă nu se folosesc toate izvoarele accesibile, se vorbește adesea de cercetarea prin „exemplificare" — a unui grup de sate, gospodării, comune, ateliere, orașe etc. — cu intenția ca rezultatul obținut să ilustreze relațiile existente în întreaga colectivitate sau cel puțin în cea despre care există izvoare. În general însă nu sînt descrise principiile pe baza cărora s-a făcut selecția, așa încît nu se explică în ce mod a fost făcută aceasta.

Se mai poate întîmpla să nu putem avansa nici o ipoteză suficient întemeiată în ceea ce privește modul de alegere a materialului într-o cercetare incompletă; atunci avem de-a face cu o cercetare care ar putea fi definită quasi-reprezentativă.

Toate aceste investigații parțiale, care nu se bazează pe o selecție ordonată a materialului (se poate face, evident, și o selecție stratificată, cînd seria se divide în subserii în cadrul cărora are loc sondajul) au caracterul unei estimări structurale, numai că în aceste cazuri se consideră întreaga serie și numai din anumite motive cercetăm o parte a ei, în timp ce în cazul estimărilor structurale, dimpotrivă, este considerată totalitatea seriei.

Se pare că metoda selecției reprezentative a materialului ar putea fi aplicată acelor perioade pentru care s-au păstrat relativ puține informații în izvoare despre fenomenele de masă. De exemplu, referitor la relațiile sociale și economice medievale, se pot extrage din documente (să zicem din codexurile diplomatice) informații izolate detaliate despre mărimea impozitelor țăranilor sau despre mărimea gospodăriilor. Se pune întrebarea — pe care ar putea-o ridica un statistician specialist — dacă acest gen de informații n-ar putea fi examinate ca mostre ale unei colectivități generale necunoscute, deoarece în acest caz colectivitatea-eșantion ar constitui o selecție *sui-generis*, efectuată în cursul cîtorva etape. Prima etapă ar consta în aceea că un anume fapt a fost înregistrat, dintr-o mare de fapte similare, într-un document oarecare, sarcina cercetătorului fiind aceea a afla de ce tocmai acest fapt a fost consemnat. Următoarele etape sînt legate de istoria documentului însuși, care i-a permis acestuia să ajungă pînă în zilele noastre[27].

Aplicarea metodei reprezentative în cercetarea istorică mai sugerează cîteva observații. În primul rînd, se pare că pînă în prezent aplicarea acestei metode este foarte limitată. Acest lucru trebuie considerat ca o lipsă a cercetării istorice cu atît mai mult, cu cît această metodă are o lungă tradiție în cercetarea statistică: fondatorii metodelor statistice, J. Graunt și W. Petty (secolul al XVII-lea), au făcut cercetări de tip reprezentativ. Aplicarea metodei reprezentative ar putea facilita folosirea în cercetare a anumitor tipuri de materiale originale care, din cauza marelui lor număr, pînă în prezent nu au fost luate prea mult în considerare.

În al doilea rînd, ar trebui ca în cazul studiilor bazate pe date incomplete să se definească precis de fiecare dată modul de selectare a materialului. Ar trebui, deci, să putem stabili de fiecare dată dacă avem de-a face cu o cercetare bazată pe o selecție întîmplătoare sau cu o selecție intenționată de materiale. Acest lucru este deosebit de important în cazul cercetării pe bază de eșantioane intenționat alese, cînd rezultatele depind în primul rînd de o determinare conștientă și nu întîmplătoare a obiectului cercetării.

În statistica modernă termenul de „metodă reprezentativă" este aplicat adesea numai cercetărilor bazate pe stabilirea eșantionului prin tragere la sorți, afirmîndu-se că aceste cercetări sînt o formă a cercetării parțiale[28]. În acest capitol termenul este folosit atît pentru cercetările bazate pe selecția întîmplătoare, cît și pentru cele bazate pe o selecție intențională, făcută în diverse moduri. Aceasta nu înseamnă că vrem să corectăm clasificarea statisticii moderne. Ne dăm seama că există o deosebire considerabilă între cercetarea reprezentativă în sensul strict al acestui cuvînt, adică între cercetarea bazată pe selecția întîmplătoare și cercetarea parțială, care nu se bazează pe selecția întîmplătoare. Numai în cazul cercetărilor din prima categorie, grație aplicării calculului probabilităților, există posibilitatea să se determine exactitatea rezultatelor obținute[29].

Aceasta se obține prin procedeul denumit de statisticieni a trage statistic concluzii, procedeu care constă în:

(1) punerea întrebării referitoare la structura unei serii;

(2) examinarea unei părți a seriei (alegerea eșantionului);

(3) verificarea rezultatului (acceptarea sau respingerea ipotezei statistice).

Verificarea ipotezei este deosebit de importantă în cazul cercetărilor reprezentative, deoarece necunoașterea întregii colectivități ne cere să ținem seama de riscul unei erori.

Riscul de a comite o eroare mai mare sau mai mică derivă din faptul că raționamentul conform căruia partea examinată reprezintă întreaga serie are numai un caracter de probabilitate. Bazîndu-ne pe teoria probabilității, presupunem că acele elemente ale seriei care sînt mai frecvente au cea mai mare șansă de a fi alese (deci de a fi incluse în eșantion). Fără a exclude premisa menționată, independent de alegerea unei părți nu prea reprezentative din serie (sau a uneia reprezentative), erorile în selecție pot exista, împovărînd rezultatul. De exemplu, am putea face o selecție pe subserii cînd ar trebui să alegem un eșantion din toată seria sau invers, obținîndu-se astfel rezultate care pot fi puse la îndoială[30].

În verificarea ipotezei statistice ne conducem după principiile generale ale deciziei raționale[31] și procedăm astfel încît să reducem la minimum probabilitatea erorilor. În literatura de metodologie statistică (J. Neyman, J. P. Guilford și alții) se vorbește despre eroarea de tip I, care constă în respingerea ipotezei cînd este adevărată, și de eroarea de tip II, care survine atunci cînd admitem o ipoteză falsă.

Cum pot fi evitate erorile de tip I, adică să nu se respingă prea repede o ipoteză adevărată? În acest scop trebuie stabilită (cel mai bine înainte de a începe cercetarea) așa-numita arie critică. Ea constă într-o serie de rezultate posibile ale cercetării, care, pe baza cunoașterii domeniului (în istorie aceasta înseamnă cunoștințele provenite din afara iz-

voarelor), le considerăm puţin probabile. Avînd aria critică, putem stabili probabilitatea erorii de tipul I, care nu este decît suma probabilităţii rezultatelor din aria critică, denumită şi nivel de esenţialitate (de cîte ori pot apărea aceste rezultate la 100 de cazuri). Cu cît este mai mică această probabilitate, cu atît este mai mic riscul de a respinge o ipoteză care poate fi adevărată.

Dar reducerea la minimum a erorii de tipul I prin stabilirea unui nivel de esenţialitate scăzut (respectiv a unei arii critice restrînse) măreşte probabilitatea erorii de tip II, adică recunoaşterea drept adevărată a unei ipoteze false. Trebuie, deci, să se stabilească ce anume interesează mai mult: a se evita respingerea unei ipoteze adevărate sau a se accepta o ipoteză falsă. Guilford susţine că cercetătorii prudenţi evită mai mult erorile de tipul I[32]. Se poate spune şi invers, deoarece cu cît stabilim nişte criterii mai severe de admitere a unei ipoteze, cu atît este mai probabilă o eroare de tipul I.

Evaluarea probabilităţii erorilor se face prin aşa-numitele teste statistice ale ipotezei. Acestea sînt reguli care impun fie acceptarea, fie respingerea ipotezei în funcţie de faptul dacă valoarea parametrului calculată pe baza eşantionului face parte din aria critică sau nu. Testele ne indică ce credit să acordăm rezultatelor.

Unul dintre cele mai utile şi mai des aplicate teste este aşa-numitul text χ-pătrat[33], care facilitează verificarea ipotezei ce se referă nu numai la o serie, ci la mai multe deodată, deci la tabelele statistice. Valoarea lui χ-pătrat se calculează ca sumă a raporturilor pătratului diferenţei dintre frecvenţa observată şi cea presupusă cu frecvenţa aşteptată. Cu alte cuvinte ne străduim să exprimăm numeric diferenţa dintre cunoştinţele provenite din afara izvoarelor şi rezultatul obţinut din eşantionul ales, pentru a obţine, pe această bază, gradul de accidental al rezultatului. În acest caz avem de-a face cu două ipoteze, pe care le comparăm: ipoteza de verificat (structura presupusă) şi ipoteza verificată (structura observată).

$$\chi^2 = \sum \frac{(f_o - f_e)^2}{f_e}$$

unde f_o este frecvenţa observată (ipoteza verificată), iar f_e frecvenţa presupusă (ipoteza de verificat).

Numărul astfel obţinut trebuie comparat cu tabelele lui χ-pătrat (incluse în tratatele statistice). În acest scop trebuie introdus şi conceptul de grad de libertate. Numărul gradelor de libertate este produsul numărului de rînduri ale tabelului minus unu cu numărul de coloane minus unu, sau, simbolic:

$$df = (v - 1)(c - 1)$$

În tabel, pe baza gradelor de libertate stabilite, citim, admiţînd un nivel dat (presupus) de esenţialitate (de exemplu 0,01), cît de mare este valoarea lui χ-pătrat, pe care o comparăm cu valoarea lui χ-pătrat obţinută după modelul dat. În cazul în care valoarea calculată de noi este mai mare decît valoarea citită în tabel, trebuie să admitem că diferenţele dintre structuri (verificată şi de verificat) sînt esenţiale la nivelul de esenţialitate propus, în caz contrar diferenţele trebuind să fie considerate ca accidentale (întîmplătoare).

6. **Analiza cantitativă a structurii**

Printre cele mai importante metode ale statisticii istoriei se numără media (care se subdivide în medie aritmetică şi medie de poziţie), denumită şi măsură a tendinţei medii; măsurile de dispersie şi de concentraţie (măsuri ale variabilităţii); numerele relative care caracterizează structura şi măsurile de corelaţie. Istoricul se foloseşte din plin de toate aceste măsuri. Le vom analiza pe rînd.

Mediile: În lucrările de istorie cea mai frecvent întîlnită este media aritmetică. Astfel, cînd, în cercetările asupra preţurilor, se încearcă stabilirea preţului mediu al unui articol pe baza mai multor înregistrări ale preţului său şi în acest scop se însumează preţurile individuale înregistrate şi apoi se împarte rezultatul obţinut la numărul preţurilor înseamnă că am calculat o medie aritmetică. Acelaşi gen de medie se foloseşte, de exemplu, pentru a se calcula cît pămînt, cîţi cai sau cîte vite revin unei gospodării, împărţind întreaga suprafaţă de pămînt, toţi caii şi toate vitele la numărul gospodăriilor examinate. Cu acest gen de medie avem de-a face în multe alte cazuri, cum ar fi în cercetările privind numărul mediu de membri ai unei familii (se împarte numărul locuitorilor la numărul de familii), cînd se analizează cîte persoane revin la o casă din mediul rural sau urban etc. Caracteristica examinată (nivelul preţului, mărimea unei gospodării etc.) capătă aici diverse valori, pe care încercăm să le exprimăm printr-un singur număr.

Media aritmetică poate fi exprimată prin formula:

$$S = \frac{\Sigma x}{n}$$

unde **x** reprezintă măsurătoarea individuală (valoarea caracteristicii examinate) şi **n** — numărul măsurătorilor.

Foarte frecvent se foloseşte media aritmetică ponderată, care este o formă prescurtată de calcul al mediei aritmetice atunci cînd caracteristicile variabilei se repetă. Aceasta se poate exprima prin formula:

$$S = \frac{\Sigma f_x}{\Sigma f}$$

unde **x** reprezintă valoarea caracteristicii examinate, **f** — frecvenţa de apariţie a fiecărei valori (aşa-numita valoare ponderală). Este uşor de observat că în formula dată numărătorul $f = n$. Iată un exemplu:

Avem 10 gospodării a cîte 0,6 ha, 20 a cîte 0,4 ha şi 100 de gospodării a cîte 0,2 ha şi vrem să calculăm mărimea medie a unei gospodării. Folosind formula dată obţinem:

$$\frac{(0{,}6 \times 10) + (0{,}4 \times 20) + (0{,}2 \times 100)}{(10 + 20 + 100)} = \frac{34}{130} = 0{,}26 \text{ ha}$$

Adesea se aplică forme simplificate de calcul al mediei aritmetice. W. Kula scrie în mod just că istoricul trebuie să folosească metode de calcul al mediei astfel încît să elimine influenţa valorilor extreme, care au caracter accidental. Necunoaşterea circumstanţelor de înregistrare reclamă din partea istoricului în astfel de cazuri multă atenţie; este mai bine, în general, să nu se ia în considerare cifrele care diferă prea mult de celelalte decît să se rişte deformarea calculului.

Printre mediile care permit evitarea influenţei valorilor extreme se află media geometrică.

S. Hoszowski scria, de exemplu, în 1934 (în *Ceny we Lwowie w latach 1701—1914* [Preţurile la Lvov în anii 1701—1914], p. 66): „În cal-

cularea indicatorilor de preţuri se aplică în mod obişnuit atît media aritmetică, cît şi cea geometrică, cu menţiunea că ultima cîştigă în ultimul timp tot mai mult teren. Superioritatea mediei geometrice constă în faptul că, în cadrul ei, influenţa exercitată de valorile extreme este mult mai mică decît în cazul mediei aritmetice". Media geometrică se foloseşte în special atunci cînd valorile caracteristicii examinate sînt exprimate sub formă de schimbări relative (de exemplu procentuale), fiindcă atunci influenţa valorilor extreme ar putea da naştere la denaturări excesive. Din punct de vedere matematic, media geometrică este egală cu radicalul (de ordin corespunzător al numărului de observaţii) produsului valorilor acestor observaţii sau, mai pe scurt, este egală cu radical de ordinul n al produsului de n valori variabile. Această medie se poate exprima prin formula:

$$G = \sqrt[n]{x_1 \cdot x_2 \cdot \cdot \ldots \cdot x_n}$$

unde n reprezintă numărul de măsurări, iar $x_1, x_2 \ldots x$ — valorile caracteristicii examinate.

Dacă vrem să folosim logaritmul, atunci formula ia forma:

$$\log G = \frac{\Sigma \log x}{n}$$

Media geometrică poate fi, de asemenea, ponderată:

$$\log G = \frac{\Sigma f \log x}{\Sigma f}$$

Iată un exemplu de calcul al mediei geometrice[34]. Extracţia de cărbune din anii 1946—1949 (în mii de tone) şi creşterea procentuală a ei în fiecare dintre aceşti ani în comparaţie cu extracţia de cărbune din anul precedent a fost:

1946	47288	—	1948	70267	19
1947	59130	24	1949	14081	6

$G = \sqrt[3]{24 \cdot 19 \cdot 6} = 16$, deci media anuală de creştere a extracţiei de cărbune a fost de 16%.

Merită cîteva cuvinte şi aşa-numita medie armonică, medie care ar trebui mai des folosită în cercetările istorice. Formula acestei medii este următoarea:

$$H = \frac{n}{\Sigma \frac{1}{x}}$$

Ea se foloseşte atunci cînd valorile caracteristicii examinate sînt date sub formă inversă. Această formă e întîlnită adesea în examinarea preţurilor, cînd citim în izvoare, de exemplu, că pentru 1 zlot, în anul 1562, în Cracovia se puteau cumpăra 3 oale de miere.

Media de poziţie. Dacă media aritmetică şi cea geometrică sînt măsuri abstracte (mărimea pe care o exprimă poate să nu fie în serie) media de poziţie — mediana (Me) şi valoarea modală (Mo) — sînt nişte cifre concrete, extrase din serie. Mediana este valoarea centrală aflată la o distanţă egală faţă de începutul şi sfîrşitul seriei, care, evident, este ordonată după succesiunea valorilor crescătoare sau descrescătoare. Dacă, de exemplu, avem următoarele cifre ordonate astfel: 17, 21, 28, 34, 37, 40, 52, atunci mediana acestui şir va fi numărul 34.

Descrierea seriei statistice ar putea fi îmbogăţită dacă, în afara mediei aritmetice, s-ar adăuga şi media tipică (adică cea care apare cel mai frecvent în serie), respectiv aşa-numita dominantă sau dominante, pentru că pot fi mai multe. Ar fi util, de exemplu, să se indice dominanta atunci cînd se calculează numărul mediu de animale sau suprafaţa medie de teren ce revine unei gospodării ţărăneşti. În lucrarea sa despre gospodăriile ţărăneşti de pe proprietăţile ecleziastice din secolul al XVI-lea din Polonia, L. Zytkowic[35] a stabilit că mărimea medie a unei gospodării ţărăneşti din 22 de sate era de 1,36 iugări. După cum rezultă din cercetare, la 13 sate din acestea 22 mărimea medie a unei gospodării era de 1—1,4 iugări, deci acest interval era dominant sau tipic. Acest exemplu ne arată, fără a mai fi necesar să se facă o analiză mai atentă a seriei, în ce măsură valoarea abstractă — media aritmetică — caracterizează întreaga colectivitate. Din cazul analizat rezultă că o reprezintă foarte bine, deoarece între media aritmetică şi intervalul dominant nu există o diferenţă esenţială.

Mărimea dispersiei şi a concentraţiei. Cunoaşterea diverselor medii caracterizează o serie dată în mod unilateral. Vrem să cunoaştem şi gradul de abatere a valorilor seriei faţă de tendinţa centrală, deci gradul de variaţie a seriei date.

În statistică măsurile pentru variaţie includ: (1) aria (întinderea) variaţiei, care este egală cu diferenţa dintre valoarea cea mai mare şi valoarea cea mai mică a seriei; (2) alegerea de sfert, care, după împărţirea seriei crescătoare în patru sferturi, reprezintă jumătatea distanţei dintre primul sfert şi al treilea (adică este egală cu jumătate din întinderea a 50% din observaţiile centrale); (3) abaterea medie (se calculează astfel: se scade din fiecare valoare a seriei media aritmetică, se însumează valorile acestor diferenţe, indiferent dacă sînt pozitive sau negative, iar suma obţinută se împarte la numărul de termeni ai seriei); (4) abaterea standard, care este cea mai precisă dintre toate (se însumează nu diferenţele, ca mai înainte, ci pătratele acestor diferenţe şi se împarte suma la numărul termenilor din serie).

Abaterea standard o vom ilustra prin exemple.

Dacă în examinarea recoltelor din diverse gospodării se obţine, să zicem, următoarele cifre (în quintale la hectar): 4, 5, 5, 7, 7, 8, 8, 10, 11, 15, în acest caz calculul abaterii medii se prezintă astfel:

x	x − S
4	−4
5	−3
5	−3
7	−1
7	−1
8	0
8	0
10	2
11	3
15	7
$\Sigma x = 80$	$\Sigma \lvert x - S \rvert = 24$
$S = 8$	

Calculul se efectuează după formula:

$$d = \frac{\Sigma|x - S|}{n}$$

unde simbolurile dintre bare indică valorile absolute ale abaterilor de la media aritmetică, iar n, ca de obicei, numărul observațiilor.

$$d = \frac{24}{10} = 2,4$$

Iată formula pentru abaterea standard:

$$S = \sqrt{\frac{\Sigma(x - S)^2}{n}}$$

În cazul seriilor distributive trebuie calculate diversele valori ale variabilei prin multiplicarea cu frecvența lor în serie. Pentru a compara variația diverselor serii este suficient să se opereze cu pătratele abaterilor medii, adică nu trebuie extras radicalul.

Iată un exemplu de calcul al abaterii medii:

În lucrarea menționată, L. Zytkowicz a calculat, printre altele, media aritmetică a vitelor și cailor ce reveneau unei gospodării țărănești, care, în anul 1554, se ridica la 8,2 și, respectiv 5,9 capete. Mediile date de autor pentru fiecare sat, referitoare la vite, sînt următoarele: 2,8; 4,8; 5,6; 5,7; 6,3; 6,8; 7,0; 7,3; 7,3; 7,7; 8,1; 8,4; 9,2; 9,2; 9,3; 9,3; 9,4; 10,2; 10,7; 10,8; 14,1; 14,4; 14,7. După cum se vede intervalul mediilor este considerabil. Suma pătratelor diferențelor dintre fiecare valoare și media aritmetică este de 154,84, de unde abaterea standard este egală cu:

$$\sqrt{\frac{154,84}{22}} = \sqrt{7,4} = 2,7$$

Deci abaterea medie față de media fiecărui sat, care se ridică la 8,2 capete de vite per gospodărie, este egală cu 2,7 capete.

Același calcul efectuat pentru media de cai în fiecare sat dă o abatere standard egală cu cca 1,8 capete.

Abaterile astfel calculate nu pot fi comparate direct, deoarece numărul de vite dintr-o gospodărie țărănească este mai mare decît cel al cailor și, deci, și abaterea exprimată în cifre absolute poate fi mai mare. Să calculăm atunci așa-numitul coeficient de variație, folosind datele obținute mai sus:

	media aritmetică	abaterea standard
vite	8,2	2,7
cai	5,9	1,8

de unde coeficienții de variație sînt egali cu:

$$\text{vite}\ \frac{2,7}{8,2} = 0,33 \qquad \text{cai}\ \frac{1,8}{5,9} = 0,31$$

adică fluctuațiile relative ale numărului de cai și de vite erau aproape aceleași în fiecare sat, cu o preponderență neînsemnată a bovinelor. Aceasta ne permite să conchidem că în gospodării exista o anumită proporție constantă între categoriile de animale crescute.

Media variației, în multe cazuri, nu caracterizează prea precis structura seriei. Ea se bazează pe mărimea abaterilor de la mediană, iar pe noi ne poate interesa eventual direcția acestor abateri ale seriei, adică simetria ei sau mai degrabă asimetria sa (sau așa-numita oblicitate). Asimetria poate fi de partea dreaptă sau de partea stîngă. Pentru stabilirea ei este necesar să se cunoască media aritmetică, mediana și valoarea modală. Într-o serie simetrică toate trei mediile sînt egale (S=Me=Mo). În cazul asimetriei de dreapta mediana este mai mare decît valoarea modală, iar media aritmetică este mai mare decît mediana, în asimetria de stînga aceste raporturi fiind inverse. Măsura asimetriei se calculează cu ajutorul următoarei formule:

$$sk = \frac{S - Mo}{s}$$

Acesta este deci raportul diferenței dintre media aritmetică și valoarea modală a abaterii standard. În exemplul de mai sus, pentru abaterea standard măsura asimetriei la vite ar fi fost de —0,33. Rezultatul negativ indică o asimetrie de stînga. Dacă am fi obținut un rezultat pozitiv, ar fi fost vorba de o asimetrie de dreapta.

Măsuri ale concentrării. Măsurile asimetriei au o semnificație generală și pot fi aplicate la majoritatea seriilor statistice. Totuși, în unele cazuri trebuie să se calculeze măsurile concentrării, care permit determinarea gradului de concentrare a valorilor datelor în seria analizată, de exemplu repartizarea veniturilor către populație, repartizarea pămîntului, concentrarea populației etc. Măsurile concentrării încep să apară tot mai frecvent în paginile lucrărilor de istorie. În statistica poloneză este cunoscut calculul făcut de J. Wiśniewski, care a încercat să analizeze repartizarea veniturilor populației din Polonia în anul 1929 după mărime[36]. În acest fel el a demonstrat concentrarea majorității veniturilor în mîna unor anumite părți din întreaga populație. Un exemplu de aplicare a măsurilor concentrării în investigațiile istorico-economice îl constituie lucrarea lui S. Borowski despre dezvoltarea mecanizării agriculturii din Wielkopolska în anii 1890—1918[37]. Autorul, dorind să explice dacă în Wielkopolska procesul de concentrare a proprietăților de teren era mai puternic decît procesul de parcelare în perioada analizată de el, a calculat măsurile concentrării pentru anii 1882, 1875 și 1907. Un alt exemplu de aplicare în acest sens îl oferă studiul lui A. Jezierski, care a comparat concentrarea proprietății de pămînt la începutul secolului al XX-lea în diferite zone ale țării, luînd ca punct de plecare analizele destrămării structurii satelor din acel timp[38]. Indicatorii concentrării (al căror mod de calcul se poate găsi ușor în orice manual de statistică, dar care este destul de complicat pentru a fi analizat amănunțit aici) le-au permis autorilor studiilor citate aici să compare într-un mod foarte simplu și clar datele cuprinse în serii statistice foarte mari. În cele mai multe cazuri se recurge la curba concentrării, denumită și curba lui Lorenz. Să zicem că vrem să examinăm gradul de concentrare a proprietății funciare. În acest scop alcătuim două serii cumulative: una care înfățișează procentual gospodăriile în ordinea suprafețelor lor, a doua care prezintă procentul întregii suprafețe a pămîntului ocupat de gospodării. Apoi se marchează pe axa absciselor procentele gospodăriilor, iar pe axa ordonatelor procentul de pămînt ocupat și se face un grafic care arată ce procent din întreaga suprafață de pămînt este cuprins într-un anumit procent de gospodării[39].

Numerele relative care caracterizează structura. Nu numai mediile, ci și măsurile variației, asimetriei și concentrației pot caracteriza structura seriilor. Acestui scop servesc și numerele relative, bine cunoscute istoricilor, care indică raportul dintre valorile numerice. Aici se includ: (1) numerele structurale, deci procentele și raportul dintre o parte și alta a colecțiilor și (2) indicatorii de intensitate, adică, de exemplu, densitatea populației pe km^2, recolta la 1 ha, producția pe cap de locuitor etc. Aceiași indicatori pot fi individuali sau colectivi (compuși), primii indicînd raportul dintre două cantități, iar cei din urmă raportul dintre mai multe cantități.

Dacă notăm cu x un element al seriei date și cu x_j elementul luat la un moment dat în considerație, atunci calculăm indicatorul de structură care arată ce parte din întreg constituie acest element (cînd acest raport este exprimat în procente) cu ajutorul următoarei formule:

$$\frac{x_j}{\Sigma x} \cdot 100$$

Cînd calculăm indicatorii de intensitate a două serii (x și y) folosim formula următoare (numai în cazul cînd raporturile sînt exprimate în procente):

$$\frac{x_1}{y_1} \cdot 100, \ \frac{x_2}{y_2} \cdot 100, \ \frac{x_3}{y_3} \cdot 100 \ \ldots \ \frac{x_n}{y_n} \cdot 100$$

Toate aceste operații sînt foarte simple, cu toate acestea în studiile istorice, în special în cazul tabelelor statistice, ne mulțumim cu numere absolute, fără a le completa cu numere relative.

Indicatorii colectivi de intensitate facilitează compararea structuri-
lor diverselor serii. Pentru construirea lor sînt necesare adesea cunoștințe
profunde despre fragmentul din realitatea trecută cercetat. Avantajul
acestor indicatori constă în faptul că permit transformarea cantităților
neînsumabile în mărimi însumabile. Un exemplu interesant de elabo-
rare a unui astfel de indicator îl găsim în studiul lui S. Borowski despre
stratificarea satelor din Wielkopolska în anii 1807—1914. Cercetînd me-
canizarea gospodăriilor țărănești în anii 1881—1882, el a stabilit un nu-
măr de 8 mașini agricole care caracterizau nivelul acestei mecanizări.
Dacă o gospodărie folosea numai 1 mașină, atunci gradul ei de meca-
nizare era de 1/8; dacă se foloseau 2 mașini — 2/8 etc., iar dacă se folo-
seau 8 mașini, gospodăria era mecanizată total. Operînd cu acești indi-
catori, autorul era în măsură să compare gradul de mecanizare al fie-
cărui raion, iar în cazul unor modificări ale indicatorului, dezvoltarea
mecanizării în timp[40].

7. Analiza cantitativă a dinamicii

Istoricul se preocupă în special de studierea schimbărilor ce intervin
în timp, adică de transformările ce au loc în seriile cronologice, care
oferă o imagine asupra dinamicii de dezvoltare. În acest domeniu al
statisticii istorice s-au obținut cele mai mari realizări, dar și serioase
neîmpliniri. Fascinația de a construi curbe de diverse tipuri, care nu
ilustrează întotdeauna fluctuațiile reale ale vieții economice (cu acest
gen de investigații avem de-a face aici, în principal), deși a adus un plus
de precizie în narațiunea istorică, a constituit totodată originea unui

fenomen observat în unele cercuri de istorici, fenomen care ar putea fi denumit de fetișizare a „curbei".

Au fost descoperite numeroase tipuri de fluctuații ale vieții economice (sau fluctuații ale curbelor): de scurtă durată, sezoniere, medii, pe termen lung, seculare etc.[41] Pe această bază s-a trecut la analiza factorilor care provoacă aceste schimbări. Avînd în vedere că fluctuațiile (reale) de diverse tipuri sînt influențate de diverși factori, pentru a se determina forța de acțiune a acestor diferiți factori era necesar să se procedeze la separarea fluctuațiilor, obținîndu-se astfel posibilitatea de a se elimina unii dintre factori și de a se examina dezvoltarea fenomenului ca și cînd aceștia nu s-ar manifesta.

Aceasta constituie o bază pentru stabilirea tendințelor de dezvoltare a faptelor și a proceselor, problemă de mare importanță pentru istorici. Din cauza caracterului limitat al izvoarelor istorice, deci a necesității de a opera cu date ce pun în valoare indicatori ai unor variabile care ne interesează în mod real, dar despre care nu avem totuși informații, există pericolul de a trage concluzii exagerate din transformările fenomenului observat. De exemplu, acceptarea fluctuației de prețuri ca indicator al fluctuațiilor din întreaga viață economică, deci ca măsură a dezvoltării economice, poate comporta erori deosebit de grave.

Dinamica mulțimilor statistice se abordează în primul rînd prin:
(1) măsuri ale dinamicii dezvoltării, (2) indicatori simpli și colectivi, (3)
ordonarea mecanică a seriilor statistice, (4) stabilirea tendinței de dez-
voltare *(trend)* pe cale matematică (analitică).

Există posibilitatea măsurării dinamicii prin intermediul creșterii
absolute sau relative. Creșterea poate fi pozitivă sau negativă. Crește-
rea absolută este pur și simplu diferența dintre valorile variabilei unei
serii în două perioade de timp succesive. Creșterea relativă se obține
împărțind creșterea absolută la prima dintre cele două valori examinate.
Înmulțită apoi cu 100, creșterea relativă dă creșterea procentuală. De
exemplu:

Numărul locuitorilor din Polonia în perioada 1950—1960 (în mii)

Anul	Număr	Creșterea absolută	Creșterea relativă	Creșterea procentuală
1950	25035	—	—	—
1955	27550	2515	0,100	10,00
1960	29891	2341	0,081	8,10

Formula pentru creșterea absolută este următoarea:

$$x_2 - x_1, \ x_3 - x_2 \ \ldots \ x_n - x_{n-1}$$

iar cea pentru creșterea relativă:

$$\frac{x_2 - x_1}{x_1}, \ \frac{x_3 - x_2}{x_2} \ \ldots \ \frac{x_n - x_{n-1}}{x_{n-1}}$$

După cum este ușor de observat, măsurarea creșterii are o posibili-
tate limitată de caracterizare a dinamicii. Adesea ne interesează o com-
parație mai completă a valorilor seriei cronologice. În acest caz se aplică
indicatorul dinamicii cu bază unică sau indicatorul în lanț (aceștia pu-
tînd fi simpli sau complecși).

În cazul unui indicator cu bază unică stabilim mai întîi perioada
pentru care valoarea variabilei ne va servi ca bază de comparație în

raport cu alte valori ale șirului. Acest indicator, exprimat de obicei în procente, poate fi prezentat sub forma următoare:

$$\frac{x_1}{x_0} \cdot 100, \quad \frac{x_2}{x_0} \cdot 100, \quad \frac{x_3}{x_0} \cdot 100 \ \ldots \ \frac{x_n}{x_0} \cdot 100$$

unde x_0 reprezintă baza de comparație, iar $x_1, x_2 \ldots x_n$ valorile succesive ale variabilei în serie.

Pentru istoric este însă mult mai util indicatorul în lanț. El permite să se evite ca o posibilă eroare să compromită indicatorul atunci cînd acesta provine dintr-un izvor nesigur, care părea credibil etc. Totodată, acest indicator surprinde cu mai mare plasticitate decît indicatorul cu bază unică schimbările din seria observată[42]. În cazul lui comparăm fiecare perioadă cu cea precedentă, ceea ce înseamnă că baza este mobilă (pentru fiecare perioadă, perioada precedentă constituie baza). Formula de calcul (exprimată în procente) este următoarea:

$$\frac{x_2}{x_1} \cdot 100, \quad \frac{x_3}{x_2} \cdot 100, \quad \frac{x_4}{x_3} \cdot 100 \ \ldots\ldots \ \frac{x_n}{x_{n-1}} \cdot 100$$

De exemplu, indicatorul în lanț pentru populația Poloniei (vezi mai sus) va fi:

An	Număr	Indicator în lanț	Indicator monobazic (1950 = 100)
1950	25035	—	100
1955	27550	110	110
1960	29891	108	119

Deosebit de prețioși pentru istoric sînt indicatorii colectivi (cu bază unică sau în lanț) folosiți în mod frecvent în examinarea fluctuației prețurilor. Pentru a caracteriza schimbările în nivelul general de prețuri trebuie să se ia în considerare în mod simultan schimbările de preț ale cîtorva mărfuri reprezentative din locul și timpul dat și să se facă comparații. Acest lucru este posibil prin aplicarea indicatorului colectiv, calculat după următoarea formulă:

$$100 \frac{\Sigma q_0 p_1}{\Sigma q_0 p_0} \quad \text{(cu bază unică)}$$

$$100 \frac{\Sigma q_0 p_i}{\Sigma q_{i-1} p_{i-1}} \quad \text{(în lanț)}$$

unde q = cantitatea diverselor mărfuri,

p = prețurile lor pentru i = 1,2 ... n

Iată un exemplu[43]:

Marfa	Perioada de referință		Perioada examinată	
	Prețul în zloți	Cantitate	Prețul în zloți	Cantitate
	p_0	q_0	p_1	q_1
I	8	7 m	10	10 m
II	4	6 kg	5	18 kg
III	2	47 l	2	55 l

$\Sigma q_0 p_0 = 8 \times 7 + 4 \times 6 + 2 \times 47 = 174$ zloți

$\Sigma q_0 p_1 = 10 \times 7 + 5 \times 6 + 2 \times 47 = 194$ zloți

deci indicatorul = 111,5; ceea ce înseamnă că nivelul prețurilor a crescut cu 11,5% în raport cu cantitățile din perioada de referință.

Ordonarea seriilor statistice (legată de reprezentarea grafică) are o mare importanță pentru istoric, deoarece permite eliminarea informațiilor extreme (care nu se știe în ce măsură corespund realității) și relevă, în această etapă de cercetare, tendința de dezvoltare a fenomenului observat. Putem folosi cîteva procedee. Primul, mai simplu, constă în divizarea seriei în 3—5—10 ani sau în intervale cronologice mai lungi (pot fi luate în considerație, evident, și zilele) și în calcularea mediilor aritmetice (sau geometrice) pe baza datelor fiecărui interval. În locul unei serii de valori reale obținem o serie (evident mai scurtă) de medii periodice. Se poate întîlni acest mod de prelucrare a materialului în unele studii asupra istoriei prețurilor.

Mult mai exactă este ordonarea seriilor cu ajutorul așa-zisei medii mobile. Procedeul în acest caz este următorul. Observînd seria, stabilim lungimea perioadei pentru care calculăm media. Cu cît includem un număr mai mare de ani în media mobilă, cu atît mai armonioasă va fi seria ordonată, dar cu atît mai mulți termeni se vor pierde la începutul și la sfîrșitul seriei. Putem să calculăm, de exemplu, media mobilă pe o perioadă de 3, 5, 7, 9 ani etc. (întotdeauna numărul de ani trebuie să fie impar). După stabilirea lungimii perioadei, calculăm media aritmetică a atîtor valori ale seriei (numărînd de la prima valoare) cîte are perioada, apoi se scoate prima valoare și se adaugă una la sfîrșit și se calculează din nou seria și astfel procedăm în continuare, avansînd continuu cu cîte un termen. Notînd valorile succesive ale seriei cu $x_1, x_2, x_3 \ldots x_n$, formula de calcul al mediei mobile pe trei ani se prezintă astfel:

$$\frac{x_1 + x_2 + x_3}{3}, \quad \frac{x_2 + x_3 + x_4}{3}, \quad \frac{x_3 + x_4 + x_5}{3} \ \ldots \text{ etc.}$$

Iată producția de grîu a Franței (în mil. de quintale) în anii 1919—1925[44]; media mobilă pe 3 ani, calculată pe această bază, dă următorul tabel:

Anul	Producția	Media mobilă
1919	51	—
1920	64	67,6
1921	88	72,7
1922	66	76,3
1923	75	72,3
1924	76	80,3
1925	90	—

Dacă, în acest caz, am lua o medie bazată pe o perioadă mai lungă, gradul de eliminare a fluctuațiilor anuale (legate în principal de oscilațiile climatice) ar fi și mai mare.

Ordonarea seriilor cu ajutorul mediilor are un caracter mecanic. Se poate recurge la asemenea procedee matematice de ordonare și mai complicate, dar mai rar întîlnite în studiile istorice, care constau în adaptarea unor funcții matematice la toată seria statistică. Dacă o serie se poate reprezenta cu ajutorul unei linii drepte, cea mai bună adaptare a acestei linii la abaterile termenilor reali ai seriei o oferă metoda pătratelor minime.

Această metodă face ca suma pătratelor abaterilor valorilor reale ale seriei față de linia trasată *(trend)* să fie minimă. Dacă notăm valorile succesive ale seriei reale cu $x_1, x_2, \dots x_n$, iar valorile seriei egalizate cu $\bar{x}_1, \bar{x}_2 \dots \bar{x}_n$ și perioadele succesive de timp cu $t_1, t_2 \dots t_n$, atunci ecuația liniei drepte care exprimă tendința de dezvoltare este următoarea:

$$\bar{x} = a + bt$$

unde a desemnează ordonata valorii $\bar{x}$ pentru $t=0$, iar b tangenta unghiului de înclinație a liniei față de axa absciselor[45]. Pentru a-și simplifica sarcina, istoricii construiesc trend-ul linear prin metoda grafică, care este însă mai puțin precisă.

În cercetările asupra tendințelor de dezvoltare, în trecut și-a cucerit o poziție notabilă așa-zisa curbă logistică. Ea se caracterizează prin faptul că la început crește într-un ritm tot mai accelerat, apoi ritmul de creștere scade pînă cînd aproape stagnează, ceea ce pe grafic apare ca o apropiere asimptotică a curbei de linia orizontală. În măsura în care ea poate reda tendința reală de dezvoltare a unor fenomene pe perioade scurte de timp, în aceeași măsură unele eforturi (de obicei nu din partea istoricilor) de a exprima sub formă de curbă logistică dezvoltarea demografică (R. Pearl)[46] sau economică (S. Kurowski)[47] a omenirii reprezintă un exemplu de fetișizare a curbelor, fetișizare care-i face pe cercetători să selecteze materialele în așa fel, încît ele să „demonstreze" dezvoltarea sub formă logistică. Analogiile cu biologia, privitor la tendința de creștere a organismelor vii, au exercitat o influență notabilă în acest caz.

8. Analiza corelațiilor

Metoda statistică permite nu numai caracterizarea structurii și a dinamicii, ci oferă și un instrument de prezentare a gradului de interdependență dintre fapte și, implicit, de descoperire a unor eventuale interdependențe. Este evident că descoperirea unei corelații statistice suplimentare nu implică de fiecare dată afirmarea unei dependențe reale. Uneori poate fi o dependență aparentă sau fictivă. Prin dependență aparentă înțelegem (după P. Lazarsfeld) cazul în care o relație statistică pozitivă dintre două serii nu reflectă dependența cauzală dintre ele, ci numai faptul că au o cauză comună mai mult sau mai puțin directă, ceea ce înseamnă că una dintre serii poate fi în corelație, din anumite motive, cu cauza reală a celeilalte[48]. Dependența fictivă este pur și simplu o convergență statistică accidentală a două fenomene, în realitate independente unul față de celălalt. Eliminarea dependențelor aparente din cercetarea istorică (deci cînd nu există posibilitatea de experimentare în examinarea comportamentului variabilei de control) se poate efectua prin observarea altor serii, în afara celor două examinate. Descoperirea dependențelor aparente poate fi inclusă adesea în programul nostru de cercetare deoarece ne preocupă să descoperim gradul (forța) legăturilor dintre diverse fenomene. Este o greșeală să considerăm o dependență aparentă drept o dependență cauzală.

În cercetarea statistică a dependențelor ne folosim de indicii de corelație, în care includem coeficientul de corelație, și linia de regresiune, tot mai frecvente în studiile istorice.

Cel mai frecvent utilizat, inclusiv de către istorici, este coeficientul de corelație al lui Pearson, care se exprimă prin următoarea formulă:

$$r_{xy} = \frac{\Sigma xy}{n s_x s_y}$$

unde r_{xy} desemnează corelația dintre seria x și seria y, X și Y fiind diferența dintre media aritmetică și valorile seriei x și y, Σ XY — suma produselor acestor abateri, s_x și s_y — abaterile standard ale seriilor x și y, iar n suma termenilor seriei (seriile x și y avînd același număr de termeni).

x	y	X	Y	X^2	Y^2	XY
10	8	+2	+2	4	4	4
9	9	+1	+3	1	9	3
8	7	0	+1	0	1	0
7	4	−1	−2	1	4	2
6	2	−2	−4	4	16	8
$S_x = 8$	$S_y = 8$	0	0	$\Sigma X^2 = 10$	$\Sigma Y^2 = 34$	$\Sigma XY = 17$

Să calculăm abaterile standard după formula dată anterior:

$$S_x = \sqrt{2} = 1{,}41\,; \qquad S_y = \sqrt{6{,}8} = 2{,}63$$

$$r_{xy} = \frac{\Sigma xy}{n s_x s_y} = \frac{17}{5 \cdot 1{,}41 \cdot 2{,}63} = 0{,}92$$

Coeficientul calculat arată o foarte înaltă corelație pozitivă.

Unii istorici calculează și corelația multiplă, care examinează conexiunea dintre mai multe serii. De exemplu W. Kula a stabilit corelația prețurilor la secară în secolul al XVIII-lea în cîteva orașe poloneze[49].

Corelația poate fi ilustrată grafic sub forma unei dispersii de puncte, care înfățișează valorile seriilor pe axa ordonatelor, sau a așa-numitului tabel de corelație, unde pe orizontală sînt prezentate valorile unei serii pe diviziuni de clasă, iar pe verticală valorile celeilalte serii.

Mult mai expresive sînt așa-numitele linii de regresie. Ele exprimă desfășurarea valorilor medii ale unei caracteristici față de valorile altei caracteristici. Trebuie amintit că, în cazul unei legături funcționale, desfășurarea liniei este diferită, deoarece aceasta corespunde valorilor medii ale unei variabile și valorilor concrete ale altei variabile. Dacă coeficientul de corelație (ca și așa-zisul raport de corelație pentru corelația liniei curbe) confirmă faptul în sine al unei eventuale legături (pozitive sau negative) între seriile examinate, desfășurarea liniei de regresie arată caracterul acestei legături. Se pot deosebi așa-zisele linii empirice ale regresiei, respectiv simpla prezentare a desfășurării valorilor medii ale unei caracteristici față de cea a valorilor altei caracteristici, pe care le putem compara. Pentru compunerea lor se poate folosi metoda deja amintită a pătratelor minime.

Aplicarea indicilor de corelație reclamă o mare capacitate perceptivă. Dacă sînt folosiți incorect, atunci ei indică fie dependențe aparente, fie sînt un exemplu de cvasi-matematizare care nu spune nimic, introducînd o rigoare aparentă și fără a-și îndeplini sarcina cognitivă.

Un exemplu de examinare a dependențelor aparente (în sensul dat de Lazarsfeld) îl oferă studiul lui J. Purš, care prezintă, pe de o parte, producția de mașini cu abur (ce caracterizează dezvoltarea producției de mărfuri), iar pe de altă parte, numărul greviștilor (din anii 1852—1890) din Cehia și Germania[50]. El a obținut un coeficient înalt de corelație pozitivă (0,9655), dar acest rezultat nu a făcut să progreseze cunoștințele noastre despre interdependențele din epoca capitalistă. Este evident că intensificarea luptei de clasă a muncitorilor depindea de numeroși factori. Aceiași factori generali au influențat dezvoltarea capitalismului, dezvoltarea industriei capitaliste și a mișcării greviste.

S. Ossowski citează un exemplu din studiul lui M. Rokeache, H. Toch și T. Rottman dedicat corelațiilor dintre gradul de amenințare pentru biserică, gradul de severitate a sancțiunilor și gradul de absolutism, și deciziile luate de cele douăsprezece concilii ale bisericii catolice alese dintre cele nouăsprezece care au avut loc de la conciliul din Niceea, din anul 325, pînă la cel din Trento (1545—1563)[51]. Ca rezultat al acestor cercetări s-a ajuns la concluzia că raportul dintre amenințare și severitatea sancțiunii era de 0,52, iar dintre amenințarea pe care o putea prezenta o situație și gradul de absolutism de 0,66. Se crede, relatează mai departe Ossowski, că expresia „din mila Domnului" întîlnită adesea de autori în hotărîrile conciliului era considerată ca unul dintre indicatorii unui înalt grad de absolutism[52].

Calculul coeficienților de corelație și de regresie se poate face cu calculatorul. Unii cercetători sovietici (J. D. Kovalcenko) aplică această metodă în studiul asupra gospodăriilor țărănești din secolul al XIX-lea, ajungînd la rezultate foarte interesante.

9. Încercări matematice de culegere, clasificare și prelucrare a informațiilor

Baza teoretică a încercărilor matematice de clasificare și prelucrare a informațiilor în istorie este dată de teoria informației, iar, practic, aceste încercări se realizează cu ajutorul mașinilor electronice de calcul[53]. Nevoia de a depăși metodele tradiționale folosite în științele sociale este determinată de marele volum al informației științifice, care crește într-un ritm fără precedent, în pas cu dezvoltarea cercetărilor științifice. Dar tocmai creșterea rapidă a volumului informațiilor face ca multe dintre acestea să nu intre în circuitul științific. Istoricul, în investigațiile sale, nu se sprijină în mod exclusiv pe informațiile de arhivă (unde sînt necesare, de asemenea, schimbări care să faciliteze accesul la informații), ci, într-o măsură tot mai mare, pe literatura științifică aflată într-o continuă creștere. Fără schimbări radicale în metodele de culegere, clasificare și prelucrare a informațiilor, el va fi în măsură să beneficieze numai de o parte din literatura de specialitate, căci, în această situație, numai cercetătorii de excepție, de o mare erudiție, vor fi în măsură să evite erorile fundamentale. Independent de aceasta, însăși elaborarea materialului va depăși tot mai mult posibilitățile individuale ale cercetătorilor, nemaivorbind de faptul că fără ajutorul mașinilor nu vor putea fi descoperite toate corelațiile care pot intra în joc.

Pe baza experienței de pînă acum în domeniul mecanizării, stocării și prelucrării informației, se pot distinge următoarele etape fundamentale ale procesului aflat în discuție:

(1) Formularea temei de cercetare;

(2) Stabilirea fondului de materiale (provenite din izvoare sau din afara lor), din care se va face alimentarea calculatorului cu informațiile care vor fi supuse prelucrării;

(3) Formalizarea informațiilor și codificarea lor, pentru a le introduce în memoria calculatorului;

(4) Stabilirea programului de operații al mașinii, precum și codificarea acestuia;

(5) Operațiile efectuate de calculator;

(6) Decodificarea informațiilor prelucrate automat;

(7) Prelucrarea științifică a informațiilor obținute, eventual formularea unei noi teme de cercetare sau stabilirea unui nou program (modificat) de operații pe calculator.

Pentru a formula o temă de cercetare pe care intenționăm să o rezolvăm cu ajutorul calculatorului (spunem „cu ajutorul calculatorului" întrucît nu vom putea atribui niciodată calculatorului un rol independent!) este necesară cunoașterea preliminară a posibilităților tehnice ale calculatorului, precum și cunoașterea materialului aflat la dispoziție, alături de convingerea privind necesitatea reală de matematizare a problemei.

Stabilirea fondului de materiale din care vom extrage informațiile are drept scop — în afara sarcinilor obișnuite ale oricărei cercetări istorice — și precizarea faptului dacă informațiile extrase se pot formaliza și codifica, deci dacă pot fi traduse în limbajul calculatorului.

Dăm un exemplu de formalizare și codificare din cercetările numismatice ale lui V. A. Ustinov. Exemplul se referă la una dintre monedele antice care au fost supuse cercetării:

Metalul	Forma	Avers	Revers	Inscripția
1	2	3	4	5
Argint	circulară neregulată, convexă pe ambele laturi	Imaginea completă a unui taur cu capul întors	gol	lipsește
03	11	22	31	41
11	1011	10110	1111	101001

Informațiile privind moneda examinată (conform celor cinci indicatori) au fost mai întîi trecute în sistemul zecimal (stabilind, de exemplu, că aurul este 01, argintul 03, cercul neregulat 11, imaginea unui obiect 31, imaginea unui animal 22 etc.), apoi (de obicei în mod automat) în sistemul binar, cerut de calculator (toate numerele trebuie să fie exprimate prin cifrele 0,1 sau prin combinațiile lor)[54].

Informațiile codificate și introduse (de obicei cu ajutorul fișelor sau al benzilor perforate) în memoria calculatorului poartă numele de informații de intrare.

Pentru ca mașina să poată rezolva în mod automat problemele trebuie să „i se dea" un program, care va fi schema modului în care va funcționa mașina pe baza informațiilor de intrare (vezi Fig. 36). Iată un fragment dintr-un astfel de program relativ la exemplul cu moneda, numai că în acest caz vom avea în vedere trei monede.

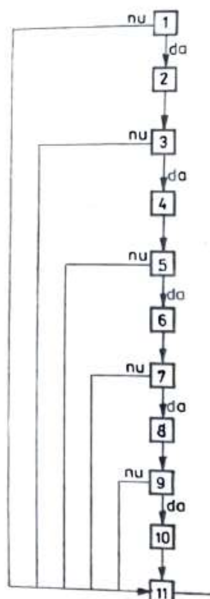

Fig. 36

Evident că și programul trebuie să fie transcris în limbajul mașinii, ceea ce este destul de complicat, la aceasta trebuind să participe un matematician, specialist în programare. Ustinov susține că, în domeniul numismaticii, calculatorul poate: (1) să clasifice științific monedele; (2) să stabilească cărei clase aparține o monedă nou descoperită; (3) să urmărească respectarea regulilor potrivit cărora se face analiza materialului; (4) să verifice ipotezele.

Calculatorul lucrează în mod automat, dînd rezultatele sub formă codificată. Acestea trebuie deci decodificate, după care se pot trage concluziile științifice corespunzătoare. În momentul de față dispunem de rezultatele a numeroase cercetări bazate pe folosirea calculatorului provenind din diverse țări. Lucrările de acest fel, inițiate pe scară largă de filiala siberiană a Academiei de Științe a U.R.S.S., printre alții de Ustinov, se referă, totodată, la structura socială a industriei din bazinul Kuznieţk în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea și la alte probleme. Cercetări asemănătoare au loc în Franța, S.U.A., Austria, Elveția, Polonia, Cehoslovacia și în alte țări[55].

10. Analiza cantitativă a textelor

Analiza cantitativă a textelor, larg utilizată în domeniul lingvisticii și literaturii[56], începe să pătrundă și în domeniul istoriei. În cercetările de acest fel pot fi folosite și calculatoarele, care nu de puține ori sînt indispensabile. În consecință, se va proceda potrivit cerințelor impuse de prelucrarea electronică.

Din punctul de vedere al istoricului, două tipuri de cercetare sînt mai importante:

(1) analiza comparativă a textelor, pentru stabilirea autorului[57];

(2) analiza structurii textului, cu scopul de a înțelege mai bine conținutul[58].

Pentru a explica cititorului sensul acestei metode aplicate în cercetarea istorică, este suficient să ne referim la experiența lui E. Rostworowski, care a încercat să răspundă la întrebarea dacă regele Stanisław Leszczyński a fost într-adevăr autorul „Glasului liber" *(Głos wolny)*[59]. Se punea întrebarea în special dacă versiunea mai veche a textului (versiunea primei tipărituri) este a aceluiași autor al versiunii mai tîrzii, scrisă, fără îndoială, de Leszczyński (versiunea poloneză și franceză cu autograful lui Leszczyński). Constatarea diversității de stil a versiunilor a servit, în acest caz, ca element al verificării ipotezei că Leszczyński, scriindu-și versiunea, s-a limitat doar la a schimba versiunea originală. Versiunile au fost notate cu simbolurile A (originală) și B (ulterioară).

Mai întîi, pentru a obține caracteristica generală a textului, au fost înregistrate analitic cele 4 000 cuvinte (toate) ale textului cu conținut paralel aflat în cele două versiuni (eșantioanele A_x și B_x). Apoi s-a recurs la opera cu siguranță autentică și autonomă a lui Leszczyński (scrisorile

cu conținut politic din anii luați în considerare). Scrisorile au fost notate cu simbolul L. De asemenea, s-a extins sfera eșantioanelor pentru versiunile A și B (eșantioanele A_{1-4} și B_{1-4}). Pentru versiunea B s-a constatat că numărul cuvintelor comune cu L este mai mare decît în cazul A, dar, în general, și versiunea B a arătat o „înrudire" a limbajului său cu limbajul L. Pentru a constata dacă această „înrudire" este întîmplătoare, s-a făcut apel la corespondența altor personalități din generația lui Leszczyński. A reieșit că aceeași „înrudire" cu limbajul A o are și corespondența lui Stanisław Poniatowski, Filip Orlik și Teodor Potocki. În continuare s-au confruntat eșantioanele de corespondență ale acestor persoane și cele ale scrisorilor lui Leszczyński cu vocabularul versiunii B. S-a obținut astfel confirmarea comparativă a unei înrudiri a limbajului L cu versiunea B mai mare decît cu versiunea A, rezultînd că versiunea A este mai bogată din punct de vedere lexical. Autorul nu s-a oprit aici, ci s-a străduit să calculeze valoarea așa-numitului indicator al lui Jule privind textele A și B. Pentru A a obținut indicatori care demonstrează un vocabular foarte diversificat. Apoi a comparat frecvența prepozițiilor și a pronumelor relative (omise în eșantioanele precedente) și a constatat că diferența statistică a numărului lor nu avea un caracter întîmplător (la un nivel de esențialitate de 0,001). Iată, spre exemplu, comparația formelor „żeby" (pentru ca) și „aby" (să, ca să):

	În cifre absolute	
	Ax	Bx
żeby	64	38
aby	7	36

Raportînd expresiile „żeby" și „aby" la întregul text A și B, precum și la scrisori, s-a obținut:

	În procente		
	L	B	A
żeby	55,0	54,4	90,4
aby	45,0	45,6	9,6

Distribuția lui L și B poate fi considerată omogenă, ceea ce subliniază și autorul, „deoarece P>0.8, respectiv există o probabilitate mai mare decît 80 la sută ca neconcordanța între L și B să fie pur întîmplătoare. În schimb diferența dintre raportul de frecvență a expresiilor „żeby" și „aby" în A și B nu poate fi întîmplătoare, deoarece $P < 0,001$, deci există o probabilitate mult mai mică decît unu la o mie ca aceasta să fie o abatere întîmplătoare"[60].

Exemplul dat indică una dintre căile posibile de analiză a textelor. În cazul alegerii întîmplătoare a acestor texte, s-a demonstrat că e necesar să se recurgă la metodele statistice bazate pe calculul probabilităților.

11. Perspectivele aplicării matematicii în cercetarea istorică

Din investigațiile făcute rezultă că, în cercetările istorice, se aplică în prezent diverse metode de analiză statistică și matematică. Pe de altă parte, rezultă că statistica modernă și noile procedee matematice dispun de numeroase metode care permit o caracterizare, adesea foarte exactă, a materialului analizat, ele putînd fi aplicate în mare măsură în cercetările istorice. Se impune deci cu necesitate să se urmărească permanent ceea ce se petrece în statistica generală și în matematici și să se facă încercări corespunzătoare pe material istoric.

Problema aplicării matematicii în cercetările istorice este de fapt o parte a unei probleme mai generale, aceea a aplicării matematicii în științele sociale. Se poate spune că oriunde există condiții favorabile de introducere a matematicii în științele sociale, fie pentru a rezolva o problemă, fie pentru o prezentare mai precisă a rezultatelor cercetărilor, există și în cercetarea istorică asemenea condiții.

Principala cale de introducere a matematicii în științele sociale, ca și în istorie, este metoda statistică, în special atunci cînd se aplică cercetarea reprezentativă cu evaluarea gradului de probabilitate a rezultatelor obținute. Largile posibilități pe care le are metoda reprezentativă în istorie, în legătură cu studierea fenomenelor de masă, determină în continuare introducerea matematicii în studiile istorice. Sfera relativ restrînsă în prezent de aplicare a metodei reprezentative în istorie nu furnizează materiale suficiente pentru evaluări mai detaliate. Aplicarea pe scară tot mai largă a metodelor statistice indică totuși o pătrundere clară a matematicii pe această cale.

În ceea ce privește istoria economică, sfera posibilităților de aplicare a matematicii este delimitată de analizele făcute în domeniul economiei și în special în teoria creșterii economice. Nu există motive pentru care un istoric al economiei, care-și bazează cercetările pe teoria economiei, n-ar putea aplica mijloacele matematice de prezentare a rezultatelor cercetărilor sale și, în special, a relațiilor dintre diverse mărimi, asemenea economistului.

Dintre metodele matematice a căror aplicare se poate prevedea în domeniul istoriei, se detașează, se pare, algebra lineară (care permite, de exemplu, analiza relațiilor dintre diferitele sectoare ale economiei), apoi analiza matematică (calculul diferențial și integral) și geometria analitică. Se poate prevedea că istoricul va adopta pentru nevoile cercetărilor sale și teoria jocurilor și a deciziei (de exemplu pentru analiza strategiilor adoptate de indivizi și de întregi organisme sociale), teoria topologică a grafurilor (pentru examinarea structurilor mai complexe) și, cu siguranță, și alte sectoare ale analizei cantitative. Toate acestea trebuie să constituie însă numai un instrument dependent total de cercetătorul care le folosește și de „suprastructura“ simbolică situată deasupra limbajului comun al științei istoriei. Fără nici un dubiu, cunoștințele despre dezvoltarea societății umane vor rămîne pentru istoric cel mai interesant sistem de orientare — principala oglindă (tot mai perfectă odată cu trecerea timpului) în care el va observa etapele succesive ale cercetării sale. Perfecționarea acestei „oglinzi“ depinde, într-o oarecare măsură, de aplicarea metodelor cantitative și a altor ramuri ale matematicii. Ne furnizează exemple în acest sens sociologia și economia, care se folosesc tot mai intens de limbajul matematic în cercetarea celor mai complexe probleme.

NOTE

1. J. Lelewel, *Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej, 1854* [Observații asupra istoriei Poloniei și a poporului ei], în *Polska, dzieje i rzeczy jej* [Polonia, istoria și problemele ei], vol. III, Poznań, 1855, p. 327.
2. J. Lelewel, *Historia Polski aż do końca panowania Stefan Batorego* (1813) [Istoria Poloniei pînă la sfîrșitul domniei lui Ștefan Bathory], în *Polska, dzieje i rzeczy jej, op. cit.*, vol. XIII, Poznań, 1863, p. 579.
3. A. Wyczański, *Próba oszacowania obrotu żytem w Polsce w XVI w.* [O încercare de evaluare a comerțului cu secară în Polonia sec. XVI], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej“, nr. 1, 1961, p. 70.
4. A. Soboul, *Opis i miara w historii społecznej* [Descrierea și măsurarea în istoria socială], în „Kwartalnik Historiczny“, nr. 2, 1966, p. 282—283.
5. K. T. Inama-Sternegg, *Geschichte und Statistik*, în „Statistische Monatschrift“, VIII, 1882.
6. Z. Daszyńska-Golińska, *Metoda statystyki historycznej i jej dotychczasowe zdobycze* [Metoda statisticii istorice și realizările ei], în „Ekonomista Polski“, vol. XI, 1892.
7. În discuțiile asupra dezvoltării metodelor cantitative în dezvoltarea structurilor sociale această operă de pionierat nu este de obicei apreciată.
8. Există multe exagerări, făcute de unii istorici francezi în aprecierea rolului lui F. Simiand în precizarea metodelor în istorie. Chiar și P. Vilar a afirmat (este adevărat într-o discuție cu R. Aron, care nu recunoștea istoria modernă) că Simiand, punînd bazele econometriei istorice „avait fait passer l'histoire du stade de la description au stade de la mesure“ (P. Vilar, *Marxisme et histoire dans le développement des sciences humaines*, în „Studi storici“, vol. I, nr. 5, 1959—1960, p. 1016).
9. A. Soboul, *Opis i miara w historii społecznej, op. cit.*, p. 280.
10. Cf. J. Marczewski, *Histoire quantitative — Buts et méthodes*, în „Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée“, nr. 115, seria AF 1, Paris, 1962.
11. Dăm cîteva poziții mai importante referitoare la statistica generală și apoi la cea istorică. S. Szulc, *Metody statystyczne* [Metode statistice], vol. I, Warszawa, 1952, vol. II, Warszawa, 1954; A. Piatier, *Statistique et observation économique*, vol. I, Paris, 1961. Pe tema statisticii istorice au scris printre alții: E. F. Heckscher, *Quantitative Measurement in Economic History*, în „Quarterly Journal of Economics“, vol. LIII, 1939; W. Kula, *Statystyka historyczna* [Statistica istorică], în *Problemy i metody historii gospodarczej, op. cit.*, p. 343—406; S. Kuznetz, *Statistics and Economic History*, în „Journal of Economic History“, vol. I, 1941; J. Rutkowski, *Metoda Statystyczna*, în *Historia gospodarcza Polski, op. cit.*, vol. I, p. 8—11; J. Topolski, *Uwagi o metodach statystyki historycznej*, în *Studia z metodologii historii, op. cit.*, p. 79—113; A. P. Usher, *The Application of the Quantitative Method to Economic History*, în „Journal of Political Economy“, vol. XL, 1932. Separat trebuie indicată lucrarea lui R. Mols consacrată demografiei istorice a orașelor: *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIe siècle*, vol. I—II, Louvain, 1955. Indicăm aici, de asemenea, studiile lui L. Borowski scrise din punctul de vedere al cerințelor statisticii istorice: *Charakter i klasyfikacja źródeł statystycznych* [Caracterul și clasificarea surselor statistice], în „Studia Źródłoznawcze“, vol. IX, Poznań, 1964; *Charakter i krytyka oceny źródeł statystycznych* [Caracterul și critica evaluării surselor statistice], în „Studia Źródłoznawcze“, vol. X, Poznań, 1965. În capitolul de față ne ocupăm numai de cele mai generale și elementare aplicări ale statisticii în cercetările istorice, în special în istoria economică.
12. „Identitatea“ este, evident, un concept limită, adică o idealizare; în matematică, un concept abstract. În practică avem de-a face cu identitatea raportată la obiectul examinat.
13. Sîntem de acord cu această clasificare, deși termenii introduși de autor nu sînt prea preciși. În primul rînd nu vedem nici o diferență între fenomenele de masă indicate acolo și fenomenele individuale care se manifestă în masă. Oare fenomenele de masă nu se compun din cele individuale? Diferența constă în originea acestor două tipuri de surse.
14. Cf., de exemplu, lucrarea lui J. Czekanowski. Un exemplu de reflecție de acest tip este lucrarea lui W. Koćka, *Obliczanie pojemności naczyń metodą korelacji* [Măsurarea capacității recipientelor prin metoda corelației], în „Slavia Antiqua“, vol. I, p. 239—246. Separat, atragem atenția asupra

studiului lui E. Vielrose, *Zmiany w odżywianiu się rybaków gdańskich w wiekach XII i XIII. Próba oceny statystycznej* [Schimbări în alimentația pescarilor din Gdańsk în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Încercare de evaluare statistică], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", nr. 2, 1956, unde autorul, pe baza resturilor arheologice de hrană (cantitatea de resturi), a stabilit mutațiile în proporțiile diverselor feluri de hrană.

15. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, vol. I, p. 10.
16. J. P. Guilford, *Fundamental Statistics in Psychology and Education*, London, 1942, p. 3 (trad. pol., Warszawa, 1964).
17. Pe tema grupării în statistica istorică există, printre altele, două lucrări notabile: W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej, op. cit.*, p. 369—373 și schițele lui J. Meuvret din *L'Histoire et ses méthodes*, p. 914—924. W. Kula deosebește gruparea intențională (dependentă de o anumită instituție), de exemplu, împărțirea țăranilor în categorii după poziția lor față de moșier (țăranii înstăriți, cu gospodării mici, arendași etc.); convențională (de exemplu, împărțirea gospodăriilor pe grupe 0—2 ha, 2—5 ha, 5—10 ha etc.) și analitică (teoretică), efectuată de istoric conform necesităților impuse de analiza pe care o face. El admite necesitatea controlului grupării teoretice, printre altele, prin metoda „dispersiunii", respectiv prin recursul la gruparea naturală (cercetarea zonelor populate și a celor depopulate și stabilirea granițelor în locurile cu cea mai rară populație.)
18. W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej, op. cit.*, p. 589. Citatul este luat din excelentul comentariu referitor la problemele metodologiei istorice (cap. XIII).
19. A. Pawiński, *Polska XVI w pod wzgledem geograficzno-statystycznym* [Polonia secolului al XVI-lea din punct de vedere geografic-statistic], vol. 1, 2 — *Wielkopolska* [Polonia Mare], Warszawa, 1883; vol. 3 , 4 — *Malopolska* [Polonia Mică], Warszawa, 1886; vol. 5 — *Mazawsze* [Masovia], Warszawa, 1895; (A. Jabłonowski) vol. 6 — *Podlasie* [Podachia], Warszawa, 1908—1910; vol. 7 — *Ruś Czerwona* [Rutenia Roșie], Warszawa, 1902—1903; vol. 8 — *Wolyń i Podole* [Volnia și Podolia], Warszawa, 1889; vol. 9—11 — *Ukraina*, Warszawa, 1894—1897.
20. T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego* [Populația Poloniei la începutul domniei lui Cazimir cel Mare], Lwow, 1930; cf. și T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XVI wieku* [Studii asupra demografiei poloneze din secolul al XVI-lea], Wroclaw, 1955.
21. J. Rutkowski, *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej polowie XVI w* [Statistica ocupațiilor populației rurale în Polonia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea], Kraków, 1918, p. 29—30.
22. S. Hoszowski, *Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X—XVIII w)* [Dinamica evoluției demografiei poloneze în epoca feudală], în „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", vol. XIII, p. 173.
23. Z. Kirkor-Kiedroniowa, *Włościanie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego* [Țăranii și problemele lor în perioada organizării și în cea constituțională a Regatului Poloniei], Kraków, 1912.
24. H. Grosman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808—1810* [Structura socio-economică a Marelui Ducat al Varșoviei pe baza recensămintelor populației dintre 1808 și 1810], în „Kwartalnik Statystyczny", nr. 2, 1928.
25. *Generalne tabele statystyczne Śląska 1787 roku* [Tabele statistice generale ale Sileziei din anul 1787] editate și cu o introducere critică de T. Ładogórski, Wrocław, 1954.
26. J. Fierich, *Kultury rolnicze, zmianowania i zbiory w Katastrze Jósefińskim 1735—1787* [Culturile agricole, rotația culturilor și recoltele din cadastrul din timpul lui Joseph al II-lea 1735—1787], în „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", vol. XII, Poznań, 1950.
27. Această sugestie a fost lansată pentru prima oară la al VIII-lea Congres general al istoricilor polonezi de la Cracovia în 1958 (Cf. *Historia Gospodarcza Polski*, în „VIII Powszechny Zjazd Historykow Polskich", Warszawa, 1960, p. 19), fiind criticată de W. Kula (ibidem, p. 54 și *Problemy i metody historii gospodarczej, op. cit.*, p. 362). Punctul nostru de vedere a fost susținut de un statistician. Cf. S. Borowski, *Charakter i kryteria oceny źródel statystycznych, op. cit.*, în „Studia Zródłoznawcze", vol. IX, p. 1—74. Cf. și J. Topolski, *Problemy i metody historii gospodarczej. Na marginesie książki W. Kuli* [Probleme și metode ale istoriei economice. Pe marginea cărții lui W. Kula], în „Ekonomista", nr. 4, 1964, p. 831.

28. Cf. S. Szulc, *Metody statystyczne, op. cit.*, vol. II, p. 173.
29. În lucrarea noastră nu ne ocupăm de bazele matematice ale metodei reprezentative, trimițînd la manualele de specialitate, fiindcă altfel ar trebui să extindem prea mult capitolul. Recomandăm partea a V-a din vol. II al lucrării lui S. Szulc, *Metody statystyczyne*, intitulată *Wprowadzenie do metody reprezentacyjnej* [Introducere în metoda reprezentativă]. Problema probabilității în metoda statistică este analizată în mod accesibil de J. A. Guilford, *Fundamental Statistics ..., op. cit.*, p. 201 și urm. Cf. și J. E. Freund, *Podstawy nowoczesnej statystyki* [Bazele statisticii moderne], Warszawa, 1968.
30. La tragerea la sorți se pot folosi așa-numitele tabele ale numerelor probabile.
31. Cf. K. J. Arrow, *Mathematical Models in the Social Sciences*, în „The Policy Sciences", editat de D. Lerner, H. D. Lasswell, Stanford, 1957.
32. J. A. Guilford, *Fundamental Statistics, op. cit.*, p. 214.
33. Textul χ pătrat a fost aplicat de S. Vielrose în articolul *Zmiany w odżywianiu się rybaków gdańskich w wiekach XII i XIII. Próba oceny statystycznej* [Schimbări în alimentația pescarilor din Gdańsk în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Încercare de evaluare statistică], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", nr. 2, 1956. Mulțumesc autorului pentru explicațiile amănunțite primite prin corespondență.
34. Luat din lucrarea lui O. Lange, *Teoria statystyki, op. cit.*, p. 105.
35. L. Żytkowicz, *Uwagi o gospodarstwie chłopskim w dobrach kościelnych w XVI wieku* [Observații cu privire la economia țărănească de pe domeniile ecleziastice în secolul al XVI-lea], în „Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego" [Studii din istoria economiei rurale], vol. I, Wrocław, 1957.
36. J. Wiśniewski, *Rozkład dochodów według wysokości w roku 1929* [Repartizarea veniturilor conform nivelului din anul 1929], Warszawa, 1934.
37. S. Borowski, *Rozwój mechanizacji pracy w rolnictwie Wielkopolski w latach 1890—1918* [Dezvoltarea mecanizării agriculturii din Wielkopolska în anii 1890—1918], în „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", vol. XIX, Poznań, 1958.
38. A. Jezierski, *Próba analizy statystycznej rozwarstwienia wsi na początku XX wieku* [O încercare de analiză statistică a stratificării rurale la începutul secolului al XX-lea], în „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", vol. XVIII, Poznań, 1957.
39. Cf. O. Lange, *Teoria statystyki, op. cit.*, p. 139.
40. Cf. nota 37 pentru S. Borowski.
41. Dintre lucrările teoretice care analizează acest gen de fluctuații cf. G. Imbert, *Des mouvements de longue durée Kondratieff*, Aix-en-Provence, 1956.
42. Avantajele indicatorului în lanț sînt prezentate în mod just de W. Kula, *Problemy i metody ..., op. cit.*, p. 378—380.
43. Exemplul este luat din O. Lange, *Teoria statystyki, op. cit.*, p. 157.
44. Datele au fost preluate din lucrarea lui A. Sauvy, *Histoire économique de la France entre les deux guerres (1918—1931)*, Paris, 1965, p. 462.
45. Din cauza economiei de spațiu nu dăm exemple de calcul matematic al tendinței de dezvoltare. Cititorul va găsi observații instructive în studiile de econometrie. Cf., de exemplu, O. Lange, *Wstęp do ekonometrii* [Introducere în econometrie], Warszawa, 1958 (și ediția urm.).
46. Cf. S. H. Coontz, *Population Theories and their Economic Interpretation*, London, 1957.
47. S. Kurowski, *Historyczny proces wzrostu gospodarczego* [Procesul istoric al creșterii economice], Warszawa, 1963.
48. Pe tema dependențelor aparente cf. S. Nowak, *Studia z metodologii nauk społecznych, op. cit.*, p. 81 și urm.
49. W. Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego* [Teoria economică a sistemului feudal], Warszawa, 1962, p. 105. Cf. și I. Rychlikowa, *Niektóre zagadnienia metodyczne w badaniach cen i rynku w drugiej połowie XVIII wieku* [Unele probleme metodologice privind examinarea prețurilor și pieței din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", nr. 3, 1964, p. 375—405.
50. J. Purš, *Model závislosti růstu stávkového hnutí na rozvoj tovární výroby v obdobě předmonopolního kapitalismu*, în „Ceskoslovensky Časopis Historicky", XI, 1963, p. 34—35.
51. S. Ossowski, *O osobliwościach nauk społecznych, op. cit.*, p. 253—254.
52. Cu privire la aplicarea (legată în primul rînd de numele lui J. Czekanowski) coeficienților de corelație în cercetările asupra istoriei culturii a scris în anul 1934 S. Klimek, *Metoda ilościowa w badaniach nad historią kultury*

[Metoda cantitativă aplicată în cercetările asupra istoriei culturii], în „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych“, vol. III, 1934, p. 57—76.

53. Din bogata literatură generală existentă în prezent referitoare la aplicarea teoriei informației și a mașinilor de calcul în domeniul istoriei (cunoscută pentru această lucrare) menționăm: Z. Kierzkowski, *Maszyny cyfrowe i ich zastosowania* [Mașinile de calcul și aplicarea lor], Poznań, 1963; V. A. Ustinov, *Niekotoryje voprosy primenienija matiematičeskoj mašiny v istoričeskoj nauke*, Novosibirsk, 1962; idem, *Primenienije vyčislitelnyh mašin v istoričeskoj nauke*, Moskva, 1964; *Novuju vyčislitelnuju tehniku — na službu istoričeskoj nauke*, în „Istorija SSSR“, nr. 1, 1964, p. 3—29 (articolele semnate de V. A. Ustinov, I. D. Kovalčenko, Z. G. Karpienko, J. Kahk). K. Wyczańska, *Prace nad mechanizacja informacji w naukach społecznych* [Studii asupra mecanizării informațiilor în domeniul științelor sociale], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej“, nr. 4, 1965, p. 739—745; B. Jewsiewicki, *Uwagi o stosowaniu maszyn cyfrowych w badaniach historycznych* [Observații privind folosirea mașinilor de calcul în cercetările istorice], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej“, nr. 4, 1965, p. 727—737; J. Purš, *Teorie informace a historicka véda*, în *Sbornik prispevku z prvnu československe kybernetycke konference*, Praha, 1964; G. de Sautillane, *L'historien et la théorie de l'information*, în „Colloques philosophiques de Rayomont, 1962, Cf. și L. K. Sesina, *K voprosu o mehanizacionnom poiske informaci v arhivah*, în „Voprosy Arhivovedenija“, nr. 3, 1963, p. 90—103. Vezi și Ch. M. Dollar, R. J. Jensen, *Historian's Guide to Statistics. Quantitative Analysis and Historical Research*, New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, Dalas, Monreal, Toronto, London, Sidney, 1971; E. Shorter, *The Historian and the Computer. A practical Guide*, Englewood, Cliffs, N.J., 1971. Cf. și o introducere elementară în studiul metodelor statistice pentru istorici de R. Floud, *An Introduction to Quantitative Methods for Historians*, Princeton, 1973.

54. Pentru clarificare dăm traducerea numerelor din sistemul zecimal în sistemul 0—1 (binar),

0—0	2—10	4—100	6—110	8—1000	10—1010
1—1	3—11	5—101	7—111	9—1001	11—1011
					etc.

55. J. C. Gardin și M. P. Garelli au supus analizei matematice (folosind un calculator IBM) numeroase tăblițe provenite din săpăturile arheologice din Mesopotamia (din secolul al XIX-lea î.e.n.). Ele cuprindeau date despre tranzacțiile dintre aproximativ 2000 de negustori pe parcursul a 50 de ani. Programul de cercetare l-a constituit stabilirea originii geografice a negustorilor, specializarea lor comercială etc. (*Étude sur des établissements assyriens en Cappadoce*, în „Annales ESC“, vol. 16, nr. 5, 1961, p. 837—876); J. D. Launuy, în studiul intitulat, *Les grandes controverses de l'histoire contemporaine*, Lausanne, 1964, a examinat cu ajutorul calculatoarelor de tip IBM opiniile literaturii istorice asupra a numeroase probleme de istorie contemporană. Prof. dr. T. Jędruszczak (din Varșovia) și dr. doc. Carl Göran Andrae (din Uppsala) le transmit mulțumiri pe această cale pentru informațiile referitoare la experiențele făcute de ei de aplicare a teoriei informației și a calculatoarelor în istorie. Aceste cercetări se referă la cauzele primului război mondial și la istoria mișcărilor sociale din Suedia.

56. Despre vechimea acestor cercetări vorbește studiul lui W. W. Grey, *The Calculus of Variant. An Essay on Textual Criticism*, Oxford, 1927. Din literatura mai recentă cf. *Poetyka i matematyka*, sub redacția lui M. R. Mayenowa, Warszawa, 1965 (cf. și recenzia acestei cărți semnate de J. Kmita, în „Studia metodologiczne“, caietul 3).

57. Ca exemplu poate servi cercetarea privind autorul scrisorilor Sf. Pavel. Cf. B. Jewsiewicki, *Uwagi o stosowaniu maszyn cyfrowych*, *op. cit.*, p. 734.

58. Ca exemplu poate servi analiza coranului. Cf. K. Wyczańska, *Prace nad mechanizacją informacji* [Studii privind mecanizarea informării], p. 741.

59. E. Rostworowski, *Legendy i fakty XVIII w* [Legende și fapte din secolul al XVIII-lea], Warszawa, 1963, p. 68—144.

60. *Ibidem*, p. 124.

XXI. EXPLICAȚIA ÎN ISTORIE

1. Interpretări ale explicației in istorie

Am spus că la o întrebare factografică (ce a fost?) răspundem stabilind faptele, iar la o întrebare explicativă (de ce?) răspundem printr-o explicație cauzală. Toate cercetările istorice care au ca scop „să explice“ pot fi reduse la răspunsurile date acestor două întrebări (nu avem în vedere aici problema legilor), însă diversele interpretări intuitive ale termenului de „explicație“ trebuie să ne stea în atenție.

Din analiza a numeroase lucrări istorice rezultă că înțelesul explicației în istorie poate fi redus la cîteva tipuri:

(1) explicația prin descriere (descriptivă);

(2) explicația prin cercetarea genezei (genetică);

(3) explicația prin stabilirea locului în structură (structurală);

(4) explicația prin definiție;

(5) explicația prin cercetarea cauzelor (cauzală).

Conceptul de explicație descriptivă are cea mai mare extensiune, cuprinzînd toate celelalte concepte ale explicației. Dacă cineva ne spune: explică-mi cruciadele, sistemul politic din Anglia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, sau politica Franței față de Statele Unite după al doilea război mondial, se poate aștepta la o simplă descriere a faptelor, la prezentarea stadiilor lor de dezvoltare (geneza), la definirea lor sau la prezentarea cauzelor acestora. Printre diversele modalități de explicație se poate include și o descriere foarte simplă, fără nici o încercare de prezentare a cauzelor. În acest caz este dificil de găsit o descriere sistematică a genezei faptului descris sau a locului acestuia într-o structură (sistem de fapte). Vom avea în vedere o astfel de descriere atunci cînd vom vorbi despre explicația descriptivă. De notat însă că, în ultimă instanță, toate formele de explicație îmbracă în general forma descrierii istorice (narațiunii).

Explicația genetică (de care ne vom ocupa pe larg în continuare) constă în prezentarea stadiilor succesive de dezvoltare ale faptului istoric examinat. Explicînd în mod genetic răspundem la întrebarea: cum s-a întîmplat că ...? (sau cum s-a ajuns la faptul că ...?). De notat că aceste întrebări sînt variante ale întrebării: de ce s-a întîmplat?, așa încît răspunzînd la o întrebare sau la alta luăm în considerare aceleași fapte. De exemplu, punînd întrebarea: cum s-a ajuns la primul război mondial? sau: de ce a izbucnit primul război mondial (sau: care au fost cauzele primului război mondial?), putem să ne îndreptăm atenția către aceleași probleme, dar cerînd un răspuns la întrebarea genetică vom încerca în primul rînd să obținem descrierea evenimentelor succesive care au dus la izbucnirea primului război mondial. La o întrebare care reclamă o explicație genetică răspundem, deci, prin înșiruirea evolutivă (genetică) a faptului (sau a faptelor) care intră în joc. Unii autori, care

consideră că istoria se ocupă de „individual" şi că, drept urmare, ea nu oferă nici o explicaţie cauzală (ca în ştiinţele naturii), sînt de părere că, răspunzînd prin descrierea a ceea ce a fost, efectuăm totodată şi o explicaţie de tipul „de ce?" (Collingwood).

Adesea cel care se întreabă despre geneza faptelor nu are clar în minte dacă ar vrea să cunoască stadiile succesive de dezvoltare (în special pe cele iniţiale) ale acestora sau dacă vrea să afle cauzele producerii lor (caracteristicile lor, schimbările în structura lor etc.). Cînd întrebarea se referă, de exemplu, la geneza armatei poloneze după al doilea război mondial, este clar că în acest caz trebuie să se prezinte stadiile ei de dezvoltare care au condus la stadiul din perioada care ne interesează. Dar dacă o persoană întreabă, de exemplu, despre geneza politicii externe a ministrului Beck, vrea fără îndoială să afle ceva despre factorii care explică unele dintre acţiunile sale (deci vrea să cunoască cîte ceva despre cauze), adică să afle unele caracteristici psihice şi intelectuale ale acestui politician. Se vede, deci, că adeseori o întrebare de formă pur genetică poate fi o întrebare despre cauze. O explicaţie genetică pură este răspunsul la întrebarea de tipul: cum?

Explicaţia structurală (sau funcţională) indică funcţiile unui anumit element dintr-un întreg. Dacă cineva spune: explică-mi rolul seimului din Polonia, doreşte cu siguranţă să i se indice modul de funcţionare a acestui organ în cadrul întregii structuri a organelor puterii de stat. În astfel de cazuri, prin explicaţii se răspunde la întrebarea de tipul: cum?. Una din principalele sarcini ale istoricului este de a indica rolul faptelor cercetate în cadrul unor structuri mai mari. De exemplu, atunci cînd descriem rolul internaţional tot mai scăzut al Poloniei la începutul secolului al XVIII-lea oferim o tipică explicaţie structurală. Un exemplu de explicaţie de acest tip este şi încercarea de a plasa unele procese de mai mică amploare în cadrul unor procese mai largi, indicînd locul lor în cadrul unor transformări mai generale (de pildă atunci cînd interpretăm mişcarea grevistă din anii 1905—1906 ca parte componentă esenţială a revoluţiei din anii 1905—1907).

Explicaţia prin definiţie este destul de complicată. În orice caz este vorba aici de două tipuri de explicaţie:

(1) care răspunde la întrebarea: ce este aceasta? (cine este acesta?);

(2) care răspunde la întrebarea: de ce?

În primul caz, cel care întreabă doreşte să i se explice, de exemplu, ce a fost Inchiziţia, care l-a ars pe rug pe Giordano Bruno, cine au fost fraţii Gracchi, Giuseppe Mazzini sau Lumumba; cine erau plebeii romani, cine au fost despoţii de Moreea sau budiştii, ce este genocidul, ce e feudalismul, universalismul papal etc. etc. Răspunzînd la aceste întrebări facem o descriere care are caracter de definiţie nominală (în sensul că explicăm semnificaţia unui termen raportîndu-l la termenii deja cunoscuţi celui care pune întrebarea) sau reală (în sensul că ne străduim să caracterizăm în mod univoc un obiect dat). Atunci cînd spunem că legile fundamentale din Polonia secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea sînt „norme juridice care stabilesc principiile fundamentale ale ordinii statale, fiind acte superioare în raport cu alte legi"[1], oferim o explicaţie prin definiţie nominală şi reală totodată. Fac acelaşi lucru atunci cînd spun: „campania libiană a constat într-o serie de operaţii desfăşurate în Libia (1940—1943) de trupele britanice şi trupele statelor «Axei» soldate cu retragerea celor din urmă în Tunisia"[2].

În al doilea caz, explicaţia prin definiţie are caracterul unui răspuns la întrebarea: de ce? Pe noi ne interesează întrebările de tipul: de ce într-o perioadă din viaţa sa Mickiewicz a fost denumit towianist? La întrebările de acest gen răspundem prin formularea unei definiţii corespunzătoare sau a unor consecinţe directe ce derivă din această definiţie. Deci spunem că Mickiewicz a fost denumit towianist deoarece s-a aflat sub influenţa lui Towiański şi a sectei lui mesianice. În acest caz punctul de pornire a raţionamentului îl constituie definiţia conceptului de „towianist" (de exemplu: „un om care împărtăşea ideile lui Towiański"). Răspunzînd la întrebarea referitoare la Mickiewicz, oferim ca explicaţie consecinţa definiţiei conceptului „towianist". Avem de-a face aici cu un raţionament de tipul:

Premise:

(1) towianist — un om care este adeptul opiniilor lui Towiański;

(2) Mickiewicz împărtăşea opiniile lui Towiański;

Concluzia:

(3) Mickiewicz poate fi socotit un „towianist".

Un alt exemplu: Din definiţia că rudă este, printre alţii, fiul fratelui tatălui meu pot spune că: Iosif este ruda mea fiindcă tatăl lui este frate cu tatăl meu.

Numai explicaţia cauzală poate fi considerată explicaţie în sensul strict al acestui cuvînt. Ea constituie procedeul fundamental prin care istoricul se ridică deasupra simplei descrieri şi care-i direcţionează cercetările spre teorie şi spre legile ştiinţifice. În continuare ne vom ocupa îndeaproape de explicaţia cauzală şi, într-o oarecare măsură, legat de ea, de cea genetică. La început însă trebuie să consacrăm cîteva cuvinte problemei înţelegerii în istorie, pentru a determina raportul său cu conceptul de explicaţie.

2. Înţelegerea şi explicaţia

Faptul aparent simplu că înainte de a explica ceva trebuie mai întîi „înţeles" acel ceva constituie esenţa discuţiilor despre specificul cercetării istorice şi relevă unul din cele mai importante puncte de contact dintre ştiinţele sociale şi cele ale naturii. Oare deviza istoriei concepută ca ceva „care înţelege", lansată de istoricii intuiţionişti (Collingwood, Dilthey, Marrou, Butterfield şi alţii), şi care subliniază în primul rînd necesitatea de a „înţelege" trecutul (adică oamenii care au acţionat în trecut, cf. cap. VII), poate fi pe deplin înlocuită de conceperea istoriei ca ceva „care explică", rupînd astfel cu direcţia introspectivă a intuiţionismului? A înţelege trecutul înseamnă a-l explica? Răspunsul depinde de sensul pe care vrem să-l dăm termenilor „înţelegere" şi „explicaţie". Pentru intuiţionişti, înţelegerea prin „simţire profundă" înseamnă explicaţie. Deci explicaţia este concepută într-un mod foarte restrîns — ca act de „simţire" şi de relatare a rezultatelor acestei „intropatii" (empathy). După părerea lor (extremistă) nici un alt tip de explicaţie nu-şi poate avea locul în istorie şi nicăieri acolo unde avem de-a face cu acţiunile oamenilor, care trebuie „înţelese". Pentru reprezentanţii interpretării empirice, care consideră că metoda bazată pe „trăire" nu are nici o valoare de cercetare, conceptul de „înţelegere" trebuie să-şi piardă sensul său psihologic, explicaţia (descrierea faptelor sau explicarea lor) trebuind să fie realizată de istoric fără a recurge la propria experienţă internă, neobservată de alţii.

Avem de-a face aici cu două concepte opuse — înțelegerea și explicația — așa cum sînt ele socotite de către intuiționiștii extremiști și empiriștii extremiști:

(1) intuiționiștii: înțelegerea prin „trăirea" faptelor = explicație;

(2) empiriștii: explicația = înțelegere prin descoperirea cauzelor și descrierea faptelor.

Aceste două concepții asupra „explicației" nu se interferează în nici un punct.

În jurul lor a avut loc o vie discuție, iar dacă includem aici și lupta neopozitiviștilor contra metafizicii „intuitive", atunci trebuie spus că această discuție a fost una dintre cele mai animate din istoria științei. Pe noi ne preocupă mai puțin această luptă, deoarece, conform principiilor fundamentale ale metodologiei științei, nu putem accepta total poziția intuiționiștilor (deși nu negăm rolul lor în combaterea pozitivismului). Rămîne în schimb o problemă deschisă, care reclamă o analiză ulterioară, faptul dacă n-ar fi justificat să se recunoască, contrar părerii empiriștilor extremiști, un anumit rol (ceea ce ar însemna de altfel o descriere parțială a modului real de cercetare) metodei empatiei.

O astfel de abordare a problemei ar semnifica o extindere a sensului comprehensiunii empirice, deoarece ar depăși cadrul descrierii sau al explicării faptelor. S-ar putea însă rămîne la termenul de explicație; în acest caz el ar cuprinde într-o oarecare măsură unele elemente ale experienței interioare[3]. Explicația ar constitui astfel o formă de combinare a modalităților de investigație extra- și introspective.

Problema acceptării și evaluării importanței „empatiei" în cercetările relative la om (nu ne vom referi aici la controversele din cadrul psihologiei însăși) a dat naștere, după cum am arătat mai sus, la numeroase discuții în cadrul metodologiei științei (și deci antiintuiționiste). Pozițiile participanților la discuție constituie într-o oarecare măsură reflectarea atitudinii lor față de statutul metodologic al științelor sociale, inclusiv al istoriei. Naturaliștii radicali înclină să diminueze și să limiteze rolul introspecției în știință; alții, recunoscînd natura specifică a științelor sociale sau cel puțin a istoriei, sînt gata să facă concesii „trăirii" faptelor. Mai sînt și unii care ar vrea să concilieze aceste orientări, interpretînd în așa fel conceptul de înțelegere, încît să poată fi acceptat de un grup cît mai mare de adepți ai ambelor poziții. Despre ce fel de concept al înțelegerii poate fi vorba aici, de conceptul intuiționiștilor sau de cel al empiriștilor radicali?

Participînd la discuția cu privire la poziția sociologului „umanist" și a sociologului „empirist", S. Nowak încearcă să comenteze diversele semnificații ale termenului „înțelegere" indicînd o semnificație care ar putea fi acceptată în încercările de a valida metoda introspectivă în metodologia științelor sociale[4]. Excluzînd din considerațiile sale tipurile nepsihologice ale „înțelegerii"[5], el subliniază că se pot trage concluzii din comportamentele umane cu privire la conținutul psihic — care se ascunde înapoia acestor comportamente — cu mențiunea că trebuie să se examineze numai comportamentele umane conștiente și intenționale (instrumentale) și nu așa-numitele comportamente simptomatice. În astfel de cazuri, comportamentul uman instrumental joacă rol de indicatori de inferență, care permit determinarea stării corespunzătoare a trăirii interioare. Cum se poate trece însă de la indicatorii de inferență, despre care vorbesc izvoarele, la determinarea stării psihice corespunzătoare a individului sau a indivizilor examinați? S. Nowak, referindu-se la delimitarea făcută de Reichenbach dintre „abstracta" și „illata", în care pri-

mele se referă la fenomenele observabile, iar celelalte la cele neobservabile, dar a căror existență reală se presupune, și bazîndu-se pe concepția lui Carnap (limbajul observației — limbajul teoriei), introduce conceptul de „construcție ipotetică introspectivă" (psihologică), ca instrument pentru transmiterea către alții a rezultatelor propriei introspecții.

Dacă acest program poate contribui la îmbogățirea rezultatelor unor studii asupra contemporaneității — evident pornind de la premisa că cercetătorul are un psihic „sănătos", fiindcă altfel ar putea să deformeze enorm rezultatele cercetărilor cu experiența sa interioară bolnavă — în domeniul științei istoriei o excesivă încredere în introspecție pentru a descoperi motivațiile acțiunilor unor indivizi (și cu atît mai mult ale unor grupuri) ar constitui un mare pericol. Ar fi foarte tentant, evident, să se valideze tot ceea ce face istoricul dar pe care îl ascunde, în general, pentru a nu fi acuzat de subiectivism sau de „abordare psihologică", căci folosirea propriilor trăiri pentru „a traduce" comportamentele vechilor oameni în motivații ale lor ar duce la anacronisme. Atît timp cît istoria va fi departe de psihologie, adică atît timp cît nu va apărea o psihologie istorică[6] *sui-generis*, care să ofere istoricului mijloace ce i-ar permite „proiectarea" propriilor trăiri asupra altor oameni, programul unei istorii „care înțelege" (după modelul sociologiei „care înțelege") nu este altceva decît reîntoarcerea la concepția naturii umane invariabile. Deocamdată, cel puțin atunci cînd avem în vedere substratul psihic în explicarea acțiunilor, trebuie să ne încredem mai mult în rezultatele cercetărilor behavioriste (care ar trebui examinate de istorici mai atent decît pînă acum) decît în metoda empatiei. Nu avem intenția însă să respingem total această din urmă metodă, nici măcar în stadiul actual de integrare a istoriei și psihologiei.

Simpla constatare că în cadrul cunoștințelor provenite din afara izvoarelor se includ și cunoștințele istoricului despre sine reprezintă un argument pentru folosirea introspecției în cercetările istorice. Dacă facem uz de cunoștințele noastre provenite din afara izvoarelor despre lumea exterioară, atunci nu există motive să nu procedăm la fel cu rezultatele cunoașterii interioare. Se pune însă problema, după cum am mai arătat, că utilizarea adecvată de către istoric al cunoștințelor despre sine în descrierile și explicarea acțiunilor oamenilor care au trăit în trecut este extrem de dificilă (făcînd abstracție de reacțiile psihice elementare, comune tuturor oamenilor, așa-numitele motivații primare, ca, de exemplu, necesitatea de a mînca).

Nu sîntem deci de acord cu S. Ossowski, care, referindu-se la discuția dintre metodologi în domeniul istoriei, nu se situează pe poziția lui C. O. Hempel[7], acesta limitînd aplicarea intropatiei la rolul său euristic de a sugera ipoteze psihologice, ci se asociază opiniei lui W. Dray[8], care susține că istoricul trebuie să simtă întotdeauna atunci cînd vrea să descopere motivele ce direcționează activitatea umană spre un scop. Ossowski merge chiar mai departe decît Dray, deoarece consideră că prin introspecție poate ajunge și la cauzele acțiunilor negîndite, dictate de motive subconștiente[9].

Ossowski este de părere că în științele sociale experiența individuală interioară îndeplinește cel puțin patru funcții: (1) euristică — în așa-zisa intuire psihologică a ipotezelor; (2) de interpretare a expresiilor umane și a altor reacții exterioare ca indicatori ai unor stări psihice; (3) de explicare a mecanismului dependenței în comportamentul oamenilor prin intermediul motivațiilor și (4) de întemeiere a tezelor generale, cînd materialul furnizat de observații nu este suficient pentru efectuarea

unei verificări corespunzătoare cerințelor științifice[10]. În ceea ce privește istoria, cel puțin în acest stadiu de conexiune cu psihologia, noi sîntem înclinați să adoptăm o poziție clară — deși nu radical-empirică, adică să recunoaștem ca legitim numai rolul euristic al empatiei (respectiv să subliniem importanța a ceea ce se numește intuiție de cercetare) în toate etapele cercetării, deci atît în stabilirea faptelor, în explicația cauzală, cît și în construirea conceptelor sintetice generale; pe de altă parte, sîntem înclinați să respingem utilitatea intropatiei în cadrul procesului de explicare și de sinteză, cînd e vorba de întemeierea și de verificarea ipotezelor.

Aceasta înseamnă că înțelegerea acțiunilor umane, pentru că de acest lucru e vorba cînd ne referim la comprehensiune, este echivalentă cu explicarea lor, în cursul căreia admitem empatia ca factor euristic. Alături de înțelegere ca explicație, înțelegerea mai poate fi concepută în istorie ca un gen de justificare a activității umane prin raportarea ei la sistemul de valori al unui grup dat de oameni sau al unei culturi date.

3. Tipurile de explicație cauzală în cercetarea istorică

Am ajuns deci la concluzia că în istorie procesul înțelegerii poate fi identificat cu procesul explicației. Ultimul are totuși o sferă ceva mai restrînsă, fiindcă se referă numai la acțiunile oamenilor și, mai exact, la comportamentul intențional al oamenilor. Oare istoricii intuiționiști (pentru care problema explicației consecințelor neintenționate ale acțiunilor întreprinse de mai mulți oameni nu a existat) nu au atras atenția asupra unei probleme esențiale, și anume asupra particularității explicației activității intenționale a omului (nu chiar aceasta este terminologia lor)? Răspunzînd în favoarea lor la această întrebare distingem, deci:

(1) explicarea activității intenționale a omului, care presupune o activitate rațională;

(2) explicarea efectelor neintenționate ale acțiunilor întreprinse de mai mulți oameni, deci ale proceselor.

Se pot indica și alte clasificări ale explicației cauzale, după alte criterii. Vom putea distinge astfel:

(1) explicația bazată pe starea dispozițională,

(2) explicația strict cauzală.

În primul caz este vorba de starea sistemului, ale cărui schimbări le explicăm dinăuntrul său, deci nu scoatem în evidență aici nici un factor extern față de sistem. În această interpretare cauza se află, așadar, în interior. În cazul explicației strict cauzale avem în vedere în schimb factorul extern față de acest sistem. Unii autori nu disting explicația activității intenționale de explicația dispozițională.

O altă clasificare a explicațiilor cauzale în cercetarea istorică este cea care se referă la caracterul justificării lor logice. Fiind de părere că modelul deductiv construit de C. G. Hempel constituie un model *sui-generis* de explicație cauzală în istorie, ne vom strădui să demonstrăm măsura în care tipurile de explicații întîlnite în studiile istorice realizează sau se apropie de acest model. Distingem deci:

(1) explicația prin referire la legile condiționării suficiente sau ale condiționării indispensabile (sau la ambele);

(2) explicații care oferă alternativa unei condiții suficiente (condiție indispensabilă într-o situație dată);

(3) explicații care atrag atenția asupra condițiilor favorabile.

O clasificare de acest gen se referă și la tipurile de explicație indicate anterior (deci și la explicațiile acțiunilor intenționale ale oamenilor și la explicațiile dispoziționale). Din alt punct de vedere, se pot indica, pe de o parte, legile care nu admit excepții și, pe de altă parte, legile statistice, cît și legile mai mult sau mai puțin abstracte, adică acelea care se referă la tipuri ideale (ca feudalismul, capitalismul etc., în care istoricul ia în considerare numai caracteristicile esențiale), cu un număr mai mare sau mai mic de premise.

O altă clasificare atrage atenția asupra explicațiilor prin indicarea cauzelor directe și indirecte; aceasta are legătură cu clasificarea explicațiilor în unicauzale și multicauzale (tipice pentru istorie).

În cele ce urmează vom analiza mai întîi explicația activității intenționale a omului și explicația dispozițională. Nu vom analiza separat explicațiile efectelor neintenționate ale acțiunilor întreprinse de mai mulți oameni și explicațiile strict cauzale deoarece ne vom referi la ele în capitolele care tratează explicația din punctul de vedere al fundamentării sale logice.

4. Explicația acțiunilor intenționale ale omului

Ne referim aici la acțiunile intenționale (care au, deci, scop determinat) al căror tip ideal este activitatea rațională. Această explicație, pe care intuiționiștii au vrut să o obțină prin intermediul actelor specifice ale empatiei, poate fi concepută cu succes în termenii unei reconstituiri raționale a activității omului. În mod intuitiv, empatia poate fi explicată total prin categorii metodologice care nu suscită obiecțiuni științifice. În acest sens se poate recurge la conceptele generale ale teoriei jocurilor, așa-numita logică a situațiilor, asociată cu problematica explicației istorice, și la realizările teoriei comportamentului. Aici pot fi incluse atît acțiunile indivizilor, cît și ale grupurilor sociale, orientate spre un scop. În schimb, repetăm, nu intră în discuție explicarea rezultatelor activității unei mulțimi de oameni[11]. Aceste rezultate nu au caracter intențional, nu sînt proiectate de oameni, deci nu pot fi explicate prin eventuala folosire a categoriilor teoriei jocurilor și a deciziilor. Procesele istorice care sînt rezultatul acestui gen de activități amintesc de procesele naturii. Referitor la ultimele ca și în cazul majorității consecințelor acțiunilor întreprinse de grupuri mari de oameni, nu trebuie să presupunem o activitate rațională. Aceasta nu înseamnă, evident, că pe viitor omul nu va reuși într-o măsură mai mare decît în prezent să conducă acțiunile sale de masă și să atingă majoritatea scopurilor proiectate. Totuși, ne îndoim că s-ar putea prevedea efectele acestor acțiuni pe timp îndelungat.

În cazul explicației faptelor umane, indiferent dacă ne gîndim la activitatea unor indivizi sau a unor grupuri, sarcina istoricului este, dintr-un anumit punct de vedere, mai dificilă decît în cazul explicării acțiunilor neintenționate ale mai multor oameni, deoarece, în primul caz, el trebuie să reconstituie psihologia agentului sau a agenților. Aceasta înseamnă că, pe lîngă reconstruirea ansamblului de factori externi care influențează comportamentul uman în cazul examinat, se poate cere de la istoric să reconstituie și procesele interne ale vieții umane. Este evident că numai corelarea integrală a stimulilor externi cu cei interni, adică numai o filtrare a stimulilor externi prin sistemul psihic uman are ca rezultat un comportament uman rațional, respectiv acțiunea îndreptată spre atingerea unui scop dat.

Condiționarea comportamentului uman ar putea fi ilustrată ca în Fig. 37.

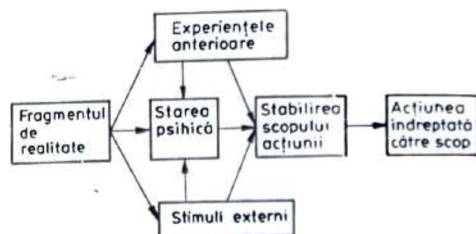

Fig. 37

În această schemă se vede cum o situație determinată prin crearea unor stimuli pentru anumite acțiuni (de exemplu opresiunea socială este un stimul pentru lupta împotriva ei), confruntată cu experiențele anterioare ale individului (sau ale mai multor indivizi) are ca rezultat — în cazul unei stări psihice corespunzătoare — formularea scopului acțiunii și, în consecință, o acțiune (de exemplu abandonarea luptei, deoarece experiența a reamintit represiunile severe).

În explicarea acțiunilor umane, istoricul nu s-a preocupat totdeauna în egală măsură de întregul lanț de legături apărute într-o situație. Adesea s-a limitat numai la explicarea comportamentului indivizilor (în special al personalităților remarcabile), luînd în considerare viața lor interioară (în general reconstituită prin introspecție), respectiv „prelucrarea" interioară (pe baza experiențelor precedente) a stimulilor externi, avînd ca rezultat un comportament sau altul.

Progresul în explicarea acțiunilor umane din trecut a constat într-o abordare mai egală a rolului explicativ atît al experiențelor anterioare, cît și al stimulilor externi și, mergînd mai departe, a investigării substratului acestor stimuli. Aceasta înseamnă explicarea acțiunilor umane în conexiune cu un sistem suficient de amplu, în care se manifestă aceste acțiuni.

În literatura istorică și metodologică se subliniază adesea că explicarea acțiunilor umane constă în descoperirea motivelor, a mobilurilor (și, deci, a scopurilor) care au dirijat aceste acțiuni[12]. Să denumim aceasta — structura motivațională a activității îndreptate către un scop. Conceptul de motivație poate fi înțeles în așa fel, încît să implice și examinarea substratului stimulilor externi care contribuie la stabilirea scopurilor acțiunilor umane.

Dacă, în numele eliberării științei istoriei de un psihologism naiv, limităm rolul introspecției la sugerarea de ipoteze în cursul reconstituirii motivațiilor (scopurilor), atunci apare problema modului în care istoricul poate corela acțiunile umane cu structura motivațională care se află la baza acestora. În unele cazuri, după cum se știe, el dispune de relatările individului respectiv asupra motivelor care l-au condus la acțiune. Istoricul trebuie să trateze aceste relatări însă cu maximă prudență, ținînd cont cel puțin de faptul, destul de frecvent, că oamenii nu-și dau seama de propriile motivații[13]; aceste relatări trebuie deci interpretate ca un tip de comportament pentru care este necesar să se caute explicații.

Cea mai generală schemă de examinare a acțiunilor umane, ca un joc *sui-generis* îndreptat spre atingerea unui scop, a unor rezultate utile pentru cel care acționează, o dă amintita teorie a jocurilor și a deciziilor. Din această teorie istoricul va afla care sînt principiile diverselor jocuri și cum se ia o decizie, de exemplu, în condiții de certitudine și de incertitudine (cunoștințe incomplete), de către un individ și de grupuri etc. Premisele fundamentale ale jocurilor și deciziilor au fost formulate de R. D. Luce și H. Raiffa sub forma a trei postulate, care merită menționate:

(1) fiecare jucător are preferințe în raport cu rezultatele care-i sînt utile;

(2) fiecare jucător este total conștient de regulile jocului și de utilitatea funcțiilor fiecărui jucător;

(3) fiecare jucător tinde spre utilitatea maximă așteptată[14].

Cu alte cuvinte, acționînd rațional, omul se străduiește să obțină maximum de rezultate scontate, succesele sale depinzînd de cunoașterea regulilor de joc și a scopurilor celorlalți jucători (un astfel de jucător poate fi, evident, însăși realitatea). Nu mai este necesar să subliniem că oamenii sînt stimulați la joc (respectiv la acțiune și, deci, la un anumit comportament) de scopurile pe care și le propun pe baza unei scări de valori corespunzătoare.

Teoria jocurilor, care este dezvoltată în limbaj matematic, poate fi tratată ca o formalizare a așa-numitei logici de situație, mai apropiată de practica istoricului. Termenii fundamentali ai acestei logici sînt:

(1) omul,
(2) mediul ambiant,
(3) o serie de alternative în selectarea mijloacelor,
(4) o serie de rezultate posibile,
(5) preferințe pentru anumite rezultate,
(6) cunoașterea relațiilor (probabiliste sau deterministe) dintre mijloace și rezultate.

Deci, pentru a explica activitatea intențională a omului, adică pentru a răspunde la întrebarea de ce omul a acționat așa și nu altfel, trebuie să cunoaștem toate aceste elemente. Cu cît le cunoaștem mai bine, cu atît mai satisfăcătoare va fi explicația noastră. Nu este deci nevoie de „a participa afectiv". Cele 6 elemente enumerate mai sus le putem traduce și mai bine în limbajul cercetării istorice. Pentru a explica acțiunile intenționale este necesar să se cunoască:

(1) caracteristicile psihice ale persoanei (ale persoanelor) care acționează;

(2) condițiile în care ea a acționat (siguranță, risc, nesiguranță);

(3) mijloacele de care ea a dispus;

(4) scopul către care ea a tins (împreună cu scara de valori a persoanei care a acționat);

(5) cunoștințele pe care ea le avea (în special referitor la pct. 2 și 3).

Persoana care acționează în vederea unui scop întreprinde (în condiții determinate, folosind mijloacele pe care le are la dispoziție și în baza unui bagaj de cunoștințe referitoare la condiții și la eficiența mijloacelor) acțiuni corespunzătoare pentru a-și atinge scopul. Ar trebui deci să știm să reconstituim acest scop, mijloacele de realizare a lui și cunoștințele celui care acționează.

Să presupunem că ne întrebăm de ce un comandant a ordonat retragerea armatei de pe cîmpul de luptă și că sîntem gata să-l condamnăm pentru această decizie. Pentru a da o explicație trebuie mai întîi

să reconstituim scopul pentru care s-a luat o astfel de decizie. Obiectivul său ar fi putut să nu fie cîștigarea bătăliei și cruțarea forțelor, de exemplu, pentru a da lovitura decisivă în alte circumstanțe. Apoi ar trebui să analizăm condițiile în care a acționat comandantul. Aici s-ar putea include caracterul terenului, aprovizionarea, raportul de forțe, scopul general al războiului, dependența de alte persoane etc. În continuare este important să se cunoască mijloacele de care dispunea acel comandant pentru a-și atinge scopul. Este posibil să fi existat și alte motive (de exemplu un armistițiu). În sfîrșit, este foarte important să se cunoască bagajul de cunoștințe al acelui comandant. Trebuie să știm dacă cunoștea eficacitatea prezumtivă a diverselor mijloace de acțiune, dacă cunoștea toate mijloacele posibile, dacă avea informații despre condițiile în care acționa. Putea, de exemplu, să ia decizia de retragere fără să știe că i-au sosit neașteptate întăriri.

Adesea istoricul are posibilități foarte limitate să obțină informații suficiente despre toate elementele logicii de situație. O astfel de cunoaștere completă poate fi considerată ca o stare ideală (idealizare) spre care tindem în timpul explicației.

Se poate constata că explicația prin reconstituirea elementelor logicii de situație cuprinde într-un fel două elemente:

(1) determinarea scopului (motivului) acțiunii;

(2) aprecierea dacă, din punctul de vedere al scopului, acțiunea a fost rațională.

Dacă întreb: „de ce comandantul X a dat ordin de retragere", pot să răspund: „deoarece a vrut să cruțe forțele pentru o lovitură ulterioară mai importantă" și să consider acest răspuns ca o explicație suficientă. Pot însă merge mai departe și pot încerca să constat dacă această retragere a fost rațională. Pot să apreciez caracterul ei rațional și din punctul de vedere al cunoștințelor (incomplete sau eventual eronate ale) comandantului sau chiar din cel al cunoștințelor noastre (ale cercetătorilor) despre condițiile, mijloacele și eficacitatea acestor mijloace.

Unii savanți (P. Gardiner, W. Dray și alții) consideră că în explicația prin intermediul logicii de situație istoricul nu apelează la legi. Alții însă (Hempel și adepții lui, E. Nagel) susțin că nu este posibil să se explice acțiunile personalităților fără a se lua în considerare unele legi generale. Sîntem de părere că este indispensabil să se recurgă la legi, acestea fiind întotdeauna judecăți referitoare la o acțiune rațională (referitoare la efectuarea unor acțiuni determinate în condiții determinate).

Să examinăm aici două situații: (1) cînd un izvor istoric ne vorbește direct, într-un mod credibil, despre scopul unei acțiuni; (2) cînd reconstruim singuri acest scop. În primul caz spunem, conform izvorului, că motivul retragerii a fost dorința de a menaja forțele proprii, referindu-ne în mod tacit la o generalizare de tipul: „adesea este mai bine să se retragă armata decît să se obțină o victorie scump plătită". Analiza fiecărui element al logicii de situație ar trebui să ne întărească convingerea că acesta a fost cazul bătăliei examinate. Comandantul trebuie să fi știut că, fără întreruperea operațiilor, nu putea să cruțe forțele proprii. A dorit acest lucru, deci a acționat în consecință.

Cînd reconstituim singuri scopul acțiunii (motivul) recurgerea la propoziții generale este și mai necesară. Din faptul deciziei de retragere, cînd existau încă șanse de a cîștiga bătălia, tragem concluzii asupra motivelor acestei decizii și căutăm confirmarea în reconstituirea elementelor logicii de situație. Raționamentul are următorul model:

Premise:

(1) Atunci cînd un comandant dorește să cruțe forțele dă adesea ordin de retragere, întrerupînd operațiile;

(2) Comandantul X a dat ordin de întrerupere a operațiilor.

Concluzia:

(3) Probabil comandantul X a intenționat să cruțe forțele.

Este o deducție slabă, cu o singură premisă (1) avînd caracter de propoziție generală. Propoziția (1) poate fi dedusă dintr-o propoziție și mai generală de tipul: „Numai atunci cînd sînt create condiții ca soldații să nu-și piardă viața sînt cruțate forțele armatei".

Nu întreprindem aici o analiză mai atentă a reconstituirii tuturor elementelor logicii de situație. Referitor la marea lor majoritate, apelăm la propoziții generale. De exemplu, pentru a înșirui mijloacele pe care le-a avut la dispoziție o persoană dată trebuie să facem apel la cunoștințele referitoare la faptul că un obiect sau altul, o situație etc., pot fi considerate ca mijloc pentru o acțiune sau alta.

Teoria comportamentului (care-și are originea în studiile de pionierat ale lui I. Pavlov și E. L. Thorndike) poate reprezenta pentru istoric un bogat rezervor de judecăți generale despre mecanismele comportamentului instrumental (mecanismele reacțiilor la stimuli în funcție de consecințele care-i însoțesc) și despre legitățile condiționării clasice (nu numai reacția la stimuli, dar și la semnale). Ea permite subordonarea anumitor acțiuni umane specifice unor legi care pot fi verificate empiric într-o măsură suficientă și evitarea unui anumit gen de generalizări curente verificate prin propria experiență interioară[16]. Trebuie menționat că teoria comportamentului permite atît explicarea comportamentului normal, cît și a celui nevrotic[17].

În concluzie, pe baza acestei teorii putem reconstitui viața psihică a oamenilor care acționează în situații determinate, bineînțeles cu condiția să reconstruim corect aceste situații și să culegem cît mai multe date despre experiențele anterioare ale oamenilor respectivi. Cu alte cuvinte, putem descoperi pe această cale motivațiile acțiunilor omenești. În schema noastră motivațiile reprezintă stimulii care îndeamnă la acțiune (sau la abandonarea ei). Este evident că teoria comportamentului ne oferă numai elementele cele mai abstracte de explicație; ea susține că anumite tipuri de stimuli declanșează anumite tipuri de comportament, aceasta depinzînd de faptul dacă omul știe (pe baza propriei experiențe) că o anumită comportare determină o consecință favorabilă pentru el (o recompensă, evitarea sau micșorarea unei pedepse — în terminologia teoriei comportamentului). Este sarcina istoricului de a concretiza de fiecare dată acei stimuli și acel sistem de recompense și pedepse care fac ca stimulul venit din exterior să se transforme în acțiune prin intermediul unei experiențe psihice corespunzătoare (atitudine).

Teoria materialismului istoric demonstrează că principalul stimulent (motivație) al acțiunilor de clasă este interesul de clasă[18]. Acest concept, foarte general, reclamă completarea cercetării date cu un conținut specific, deoarece ea poate conduce ușor — după cum avertizează în mod just W. Kula — la o deformare considerabilă a analizelor istorice. După părerea noastră, cunoașterea recompenselor și a pedepselor care însoțesc anumite acțiuni constituie factorul care ne ghidează în utilizarea acestui concept drept construcție teoretică explicativă. O astfel de acțiune care aduce întregii clase (majorității membrilor ei) cît

mai multe recompense şi cît mai puţine pedepse va fi conformă intereselor unei clase date, ceea ce trebuie să rezulte din experienţa anterioară a clasei şi nu din scopurile acţiunii pe care istoricul ar vrea să le atribuie clasei. De notat că teoria recompensei şi a pedepsei nu ia în considerare acţiunile orientate spre un scop pe termen lung.

5. Explicaţia bazată pe starea dispoziţională a unui sistem

În disputa care durează de aproape 30 de ani şi care a fost iniţiată de C. G. Hempel (cf. cap. VIII) asupra caracterului explicaţiilor cauzale s-a făcut adesea o confuzie între problema reconstruirii modelului explicaţiei în istorie şi modul în care procedează practic istoricii, care se îndepărtează adesea de situaţia model. Mulţi autori, respingînd modelul lui Hempel ca nefiind tipic pentru istorie, au încercat să-i opună altele, considerate a fi metode tipice. În acest fel, în rîndul modelelor tipice de explicaţie în istorie a fost inclusă explicaţia bazată pe starea dispoziţională (limitată la explicarea acţiunilor individuale) şi cea genetică (limitată la explicarea evenimentelor individuale).

O analiză mai atentă a întregii dispute permite o apropiere considerabilă a poziţiilor nu atît prin separarea modelării teoretice de cea strict empirică, cît — într-o mare măsură mai mare decît s-a făcut pînă acum — prin apelul la enunţurile istoricilor şi la realitatea descrisă de ei.

Această realitate demonstrează că modelul bazat pe starea dispoziţională, care nu poate fi tratat ca o cvasi-explicaţie, este la fel de legitim ca modelul care are în vedere dependenţa necondiţionată (sau statistică) între A şi B, între cauză şi efect.

Urmărind schimbările care se produc într-un sistem, putem să ne interesăm, înainte de toate, de interacţiunile permanente dintre elemente care conduc la obţinerea unor situaţii mereu noi ale sistemului. În acest caz privim sistemul din interiorul său. Un astfel de sistem poate fi, de exemplu, statul polonez sau un singur individ. Examinîndu-l, ajungem la concluzia că el a avut anumite caracteristici, stări (dispoziţii) şi, deci, cu alte cuvinte, a fost predispus la un anumit tip de schimbări sau de comportamente. Explicăm, aşadar, schimbările din sistem prin stările sale specifice, adică prin forma sa. Istoricul procedează adesea în acest mod nu numai în raport cu predispoziţiile psihice ale unui individ, cum se crede în mod obişnuit, dar şi cu multe alte sisteme (evident, însă, nu de toate tipurile). În cazul acestui tip de explicaţie este dificil să se considere că faptul A provoacă apariţia faptului B, deoarece existenţa lui B este tratată aici ca o transformare a unei stări anterioare a aceluiaşi B. Este uşor de observat că această explicaţie este potrivită pentru sistemele care se schimbă continuu. Vom da un exemplu.

Examinînd un sistem ne putem interesa nu de structura lui internă, ci de influenţa unor factori sau a unor elemente externe asupra sistemului, respectiv de a stabili interdependenţa dintre fapte. Cu alte cuvinte, în acest caz este vorba de a indica legăturile dintre diverse sisteme sau dintre elementele unui sistem. Pentru a ilustra diferenţa dintre explicaţia bazată pe starea sistemului şi explicaţia strict cauzală dăm un exemplu simplu. La întrebarea: de ce a ars un sat? — putem răspunde că a ars pentru că acolo erau case de lemn acoperite cu paie sau pentru că cineva le-a dat foc. În mod similar, răspunzînd la întrebarea: de ce Ivan cel Groaznic a iniţiat represalii sîngeroase împotriva boierilor? — se poate admite răspunsul că a făcut-o din cauză că era „crud" sau că fapte de acest tip trebuiau să contribuie la producerea unui alt fapt, şi anume la întărirea statului. Exemple asemănătoare oferă discuţia asupra cauzelor împărţirii Poloniei, atunci cînd se indică, pe de o parte, aşa-numitele cauze interne divers înţelese, iar, pe de altă parte, cauzele externe.

După cum se vede, în analiza structurii realităţii (a procesului istoric) se pot cerceta cauzele anumitor evenimente (sau ale unor schimbări care au un caracter continuu), deci ale unor fapte-stări şi fapte-procese (cf. cap. XI), avînd în vedere diverse probleme. Ne pot deci interesa fie structura sistemului (evident divers înţeleasă, de exemplu psihică, economică etc.), cu scopul de a indica o eventuală tendinţă spre schimbare, fie acele fapte (dinăuntrul sau din afara sistemului) care, în baza unor legităţi mai generale, au determinat ca tendinţa unei structuri spre anumite schimbări să conducă realmente la acele schimbări. Cu alte cuvinte, ţinînd seama de distincţia făcută la cap. XII în legătură cu studiul structurii procesului istoric, ne pot interesa fie condiţionările apariţiei unui raport de cauză-efect, fie cauzele înseşi (indirecte sau directe) ale unui fapt cunoscut (sau caracteristicile faptului) considerat ca efect. Să ne amintim de exemplul lui M. Bloch, citat în acel capitol, referitor la creşterea preţurilor în Franţa în timpul lui Law, în care autorul deosebea cauzele şi condiţiile (vezi Fig. 38).

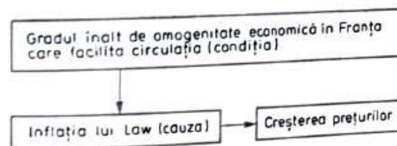

Fig. 38

Prima săgeată indicatoare — condiţionarea — semnifică o explicaţie bazată pe starea de ansamblu a sistemului de fapte care ne interesează, iar a doua săgeată — cauza — o explicaţie strict cauzală.

Mai trebuie menţionat că, atunci cînd efectuăm o explicaţie bazată pe starea sistemului, ne poate interesa fie structura sistemului (a faptelor) pe care-l examinăm drept cauză, fie structura sistemului faţă de care s-a produs, presupunem, acţiunea cauzei date. Cu alte cuvinte, ne întrebăm dacă sistemul era apt pentru ca în el să se producă anumite schimbări sau dacă era apt să provoace anumite schimbări într-un alt sistem. A vorbi, de exemplu, despre agresivitatea vecinilor ca de o cauză a împărţirii Poloniei are aceeaşi valoare ca şi a vorbi de slăbiciunea Poloniei. În ambele cazuri dăm o explicaţie bazată pe o stare de fapt, indicînd condiţiile care nu sînt strict cauzale, dar care conduc, la rîndul lor, la cauze.

Cu toate că analiza structurii realităţii validează explicaţia bazată pe starea acestei realităţi, indicîndu-ne rolul determinant al acestei explicaţii în cunoaşterea realităţii, din exemplele menţionate rezultă însă că ea este numai o parte a procesului de explicaţie, parte care poate fi de folos — în unele cazuri fiind indispensabilă — în căutarea cauzelor (în sensul strict al acestui cuvînt). Istoricii îşi limitează adesea explicaţiile, dar mai ales atunci cînd ei indică resorturile psihice ale indivizilor drept cauză a comportării lor. În modelul psihologic al explicaţiei, care a fost

dominant multă vreme în istorie și își găsește în continuare adepți printre cercetătorii care se conduc după „bunul simț" și nu după cunoștințele științifice, referirile la predispoziții, deci la indicarea, de exemplu, a unor astfel de trăsături ca ambiția, energia, bunătatea sau viclenia, era suficientă pentru a explica comportamentul persoanei examinate. Totuși, trebuie subliniat că, în cazul unei explicații complete a acțiunilor unor indivizi, predispozițiile psihice (care se formează pe baza experienței anterioare) trebuie luate și ele în considerație, în ciuda faptului că indicarea lor nu echivalează cu descoperirea cauzelor[19].

În literatura metodologică explicația cu referire la starea sistemului (denumită de W. Dray rațională) este tratată fie ca un tip particular de explicație istorică necauzală, care nu recunoaște stările psihice ale indivizilor ca fiind fapte sau procese, deci care nu le recunoaște drept cauze (P. Gardiner, G. Ryle), fie ca o variantă a explicației cauzale, care nu se desfășoară însă după modelul clasic al lui Hempel, adică nu apelează la legi (W. Dray)[20] sau nu poate fi redusă la acest model (C. G. Hempel, W. H. Walsh).

Punctul nostru de vedere, după cum rezultă din cele de pînă acum, este următorul. Considerăm explicația bazată pe starea sistemului drept un tip special de explicație (specifică nu numai istoriei) care intră în procesul explicației cauzale, constituind o parte a acestei explicații, fără însă să fie o variantă a ei. Găsim că opinia privind reducerea explicației bazată pe starea unui sistem la un model general de explicație în științele empirice reflectă mai bine practica istoricilor, ceea ce nu înseamnă că explicația de stare poate fi satisfăcătoare. Avînd în vedere această poziție, în cazul unei astfel de explicații facem apel și la anumite legi care demonstrează că anumite dispoziții (nu numai psihice, pentru că nu este vorba numai de acțiunile umane îndreptate spre un scop), în anumite circumstanțe, provoacă (sau în general provoacă) într-o clasă determinată de obiecte (nu numai de oameni) anumite reacții.

W. Dray, analizînd exemplul lui Ryle cu geamul spart, spune că afirmația:

(1) „Geamul s-a spart cînd s-a aruncat în el cu o piatră" poate fi redusă la modelul lui Hempel (deoarece geamurile se sparg dacă sînt lovite cu o piatră), dar enunțul:

(2) „Geamul s-a spart cînd s-a aruncat în el cu o piatră deoarece era fragil" nu poate fi interpretată în acest fel deoarece explicația prin indicarea „fragilității sticlei" nu înseamnă a face apel la o lege. Dray însă afirmă că aici avem o referire la o generalizare explicativă, similară unei legi *(like a law)*[21].

După părerea noastră, nu există o diferență substanțială între prima și a doua referire la legi. Și în cazul explicației prin referire la „fragilitatea" sticlei presupunem tacit că „obiectele fragile se sparg cînd sînt lovite cu o piatră". Totul constă aici în includerea „geamului" în clasa obiectelor fragile (în sensul că se sparg ușor). Nu e greu de observat că în explicația (2), bazată pe starea sistemului, momentul aruncării pietrei a trebuit să fie luat în considerație în totalitatea raționamentului. Dacă am spune numai că geamul s-a spart fiindcă era fragil, am considera aceasta drept o afirmație inacceptabilă, incompletă, care are puțin de-a face cu explicația. De unde se vede clar că explicația bazată pe starea unui sistem, chiar dacă se desfășoară conform modelului general al lui Hempel, care reflectă în general caracterul legic al realității, nu surprinde legătura fundamentală dintre cauză și efect.

Dray, care în fond recunoaște că explicația bazată pe starea sistemului poate fi comparată cu modelul lui Hempel, nu extinde însă această părere la modul în care procedează istoricul, care se ocupă doar cu predispozițiile oamenilor. Dacă un istoric explică, de exemplu, comportamentul cuiva din trecut, să zicem, prin „ambiția" acelei persoane, atunci atrage atenția asupra unei eventuale caracteristici a unui singur individ, în timp ce „fragilitatea" este o caracteristică generală a sticlei. Și totuși această critică nu este justă deoarece putem stabili (și acest lucru psihologia îl știe) care sînt reacțiile ce sînt legate în general cu anumite predispoziții ale omului. Este adevărat, nu toți oamenii sînt ambițioși, dar relația dintre ambiție și anumite tipuri de comportament stabilite de psihologi are un caracter general. De fapt nu orice sticlă este „fragilă". Sînt multe feluri de sticlă întărită. Deci, ca și în cazul ambiției, cînd trebuie mai întîi să stabilesc dacă persoana respectivă a fost ambițioasă pentru a trage de aici concluziile corespunzătoare, și atunci cînd am de-a face cu o sticlă spartă stabilesc că era vorba de o categorie de sticlă care se putea sparge. Dacă se constată că era o sticlă „incasabilă" și cu toate acestea sticla s-a spart, nu pot să spun că „fragilitatea" a fost cauza spargerii. În acest caz, cu siguranță că n-ar fi fost suficientă o piatră aruncată. Deci, în ceea ce privește obiectele și oamenii, avem de-a face cu anumite diferențe de grad: este posibil ca omul să aibă mai multe predispoziții individuale (predispoziții ce nu caracterizează fiecare persoană) decît un obiect neanimat. Pot să spun însă că în explicația mea operez, de exemplu, cu clasa oamenilor ambițioși la fel cum procedez cu clasa sticlei fragile. Faptul că obiectul dat (de exemplu sticla) poate determina dintr-un punct de vedere oarecare (de exemplu rezistența la temperatură înaltă) numai o clasă (ceea ce ar însemna că există numai sticlă rezistentă la temperaturi înalte) nu schimbă situația.

Reamintim că, în concepția noastră, explicația bazată pe starea sistemului nu este echivalentul acestui concept din literatura de specialitate (de exemplu P. Gardiner), deoarece nu o limităm la explicarea motivațională a acțiunilor umane, considerînd-o ca o variantă a modului general de analiză cauzală, care se poate clasifica după modelul lui Hempel. În afară de aceasta, trebuie să atragem atenția cititorului că explicația prin referire la starea dispozițională (stări psihologice) nu epuizează formele de explicație a acțiunilor umane. Alături de explicația prin intermediul stărilor psihice (care are de altfel, pentru istoricul modern, o arie explicativă foarte limitată, ea surprinzînd numai o singură dependență, adesea neinteresantă), acțiunile întreprinse de indivizi pot fi explicate, după cum am mai menționat, prin reconstituirea logicii de situație și în special a scopurilor. Deci atunci cînd spun că Disraeli, în 1846, l-a atacat în parlament pe Peel fiindcă era ambițios, nu epuizez prin aceasta posibilitățile de a explica această acțiune. Pot să încerc, ceea ce este mai indicat pentru un istoric, să reconstitui scopul acelui atac. Elementul ambiție în cadrul acestei explicații mai complete va juca un rol secundar.

În explicația cu referire la starea caracteristică a unui sistem, raționamentul se desfășoară după modelul:

Premise:

(1) În general, ambiția este cauza unei atitudini agresive a individului

(2) Disraeli era ambițios

Concluzia:

(3) Atitudinea agresivă a lui Disraeli (și deci și atacul împotriva lui Peel) a fost cauzată (probabil) de ambiție.

Nu ne interesează aici faptul dacă legea (1) corespunde regulilor stabilite de psihologie, deoarece este vorba numai de o schemă care, după cum se vede, este o deducție slabă, bazată pe o lege cu caracter statistic.

6. Modul general de desfășurare a explicației cauzale: modelul lui Hempel

În legătură cu modelul lui Hempel, despre care am vorbit pe larg (cf. cap. VIII) și pe care l-am amintit de cîteva ori în diverse situații, se pot distinge următoarele poziții:

(1) se consideră că acest model se referă numai la științele naturii (unde nu este vorba de o activitate umană; în cercetarea istorică nu există în general explicație cauzală);

(2) se consideră că există o unitate de principiu a explicației în diverse științe, ceea ce oferă posibilitatea de interpretare a explicațiilor cauzale în istorie conform modelului lui Hempel;

(3) se consideră că este posibil să se vorbească de aplicarea modelului lui Hempel în cercetarea istorică, dar acest model trebuie adaptat (în general sau numai în cazul explicațiilor istorice);

(4) se consideră că istoricul aplică explicația cauzală, dar acest lucru nu se face (sau nu se face în mod frecvent) conform unui model care să presupună apelul la legi (deci după modelul lui Hempel).

Poziția (1) este apărată numai de intuiționiști, care, în ceea ce privește explicarea acțiunilor umane, sînt adepții metodei „înțelegerii" prin empatie și nu prin reconstruirea scopurilor. În discuția referitoare la modelul lui Hempel, în general, ei se disociază de acest gen de metafizică.

Poziția (2), apărată printre alții de Popper și Hempel, consideră că modelul este o formă de idealizare a practicii explicației. De exemplu, istoricii, după cum afirmă Hempel, nu vorbesc explicit despre legi, ci doar le presupun într-o entimemă. Iată de ce, în cercetarea istorică, explicațiile, deși pot fi desfășurate după un model deductiv, trebuie socotite încercări de explicație *(explanation sketches)*. Hempel vorbește, de asemenea, de „schițe pseudoexplicative", care nu oferă nici măcar o indicație unde să se caute legile.

Poziția (3), reprezentată printre alții de M. Scriven, ține seama într-o măsură mai mare de practica istoricilor. În primul rînd ea atrage atenția asupra caracterului legilor la care face apel istoricul (și nu numai istoricul) în timpul explicației. Acestea nu sînt sau nu sînt numai legi de tip necondiționat (de tipul condiției suficiente), ci și legi statistice (care permit numai obținerea unor concluzii probabile și nu a unor concluzii certe, ca în cazul deducției). În plus, istoricul face apel foarte frecvent la enunțuri generale, dar acestea nu au statut de legi științifice; ele sînt truisme sub formă de enunțuri despre interdependențe („normic sentences" — după M. Scriven)[22], „generalizări limitate" (N. Rescher, O. Helmer) etc. A. Danto consideră că, în realitate, istoricul se referă la legi, dar acestea au un caracter specific[23]. G. Ryle introduce o modificare (admisă și de alții) a acestui tip, afirmînd că istoricii nu deduc cauzele din conjuncția efectului cu legile, ci deduc efectul pe baza unor reguli logice „în concordanță cu legile"[24]. În ceea ce

privește această opinie, se poate arăta ambiguitatea conceptului „în concordanță cu legile". În ultimă instanță, tot trebuie incluse în schema raționamentului, respectiv să se ajungă la modelul lui Hempel.

Poziția (4) poate fi interpretată într-un mod mai mult sau mai puțin accentuat. Într-un caz se poate face distincția între explicația cauzală care face apel la legi și explicația neraportată la legi. Așa gîndește, după cum știm, P. Gardiner, care face distincția între explicația prin logica de situație și explicația cauzală. Poziția extremistă (W. Dray) respinge orice legătură între explicația în istorie și legi. Istoricul, după opinia lui W. Dray, se poate lipsi total de legi[25].

În ce ne privește, respingem total punctele de vedere extremiste, și anume punctul de vedere (1) — deoarece el nu se poate concilia cu o interpretare științifică a explicației, și punctul de vedere (4) — pentru că, în forma sa cea mai radicală, nu este conform cu practica istoricilor. Ca model de explicație istorică acceptăm deci, după cum am mai subliniat, schema lui Hempel. Admitem că în practica istorică avem de-a face mai degrabă cu „schițe explicative" în care referirea la legi este ascunsă, deși poate fi întîlnită și explicația de tip clasic. Sînt necesare două observații în ceea ce privește caracterul acestor legi la care face apel istoricul (explicit sau implicit). În primul rînd — dacă vom examina problema din punctul de vedere al metodologiei normative — se poate exprima cerința ca, odată cu dezvoltarea cunoștințelor provenite din afara izvoarelor, explicațiile istoricului să se refere la enunțuri generale care pot fi recunoscute ca legi științifice. Dacă interpretăm lucrurile în acest fel, atunci trebuie să admitem că modelul lui Hempel corespunde pe deplin structurii științei istorice. În al doilea rînd, — din observațiile practicii istorice în domeniul explicației rezultă, totuși, că la baza explicațiilor istorice arareori se află legi științifice veritabile. De altfel, în cazul unui mare număr de explicații nici nu e necesară raportarea la astfel de legi cîtă vreme putem face uz pe deplin de cunoștințele curente.

Trebuie deci să fim de acord cu autorii care subliniază caracterul „vag" al legilor de care face uz istoricul, ceea ce nu înseamnă că aceasta este o caracteristică generală a științei istoriei, ci, cel mult, că aceasta este situația în stadiul ei actual față de o parte din sarcinile ce-i revin.

Din observațiile noastre, bazate pe analiza unor studii concrete ale istoricilor polonezi și străini, rezultă că, în ceea ce privește explicația cauzală, în majoritatea cazurilor ei se referă, deși nu *expressis verbis*, la:

(1) relațiile care au caracter de condiție suficientă,

(2) relațiile cu caracter de condiție indispensabilă,

(3) relațiile care au totodată caracter de condiție suficientă și indispensabilă,

(4) relațiile care indică o parte a condiției suficiente (condiție indispensabilă în situația dată).

Cunoștințele despre aceste relații pot avea formă de legi științifice, de enunțuri care îndeplinesc numai exigențele formale ale unei legi, dar care nu rezultă din cercetări (enunțuri care tind să devină o lege, *law-like statement)* sau enunțuri generale cu caracter de *normic sentences* (M. Scriven). Este sarcina metodologiei să prezinte această varietate de forme.

Într-un singur punct am vrea să extindem modelul deductiv al lui Hempel. Pentru istoric este important ca acest model să se refere la legile cu caracter statistic, deoarece adesea, cînd explicăm, nu obținem

un rezultat cert, ci unul probabil. Însuși Hempel (în alte lucrări ale sale) deosebește explicații de tipul:

Premise:

Aproape toți F sînt G

x este F

Concluzia:

Aproape sigur (cu mare probabilitate)

x este G

Acesta este un raționament pentru care am adoptat denumirea de deducție slabă[26].

Să trecem însă la discutarea modelului și a premiselor sale.

În general, istoricul are numai o singură șansă de a descoperi relațiile cauzale reale, deși trebuie spus de la început că nici în acest caz nu este exclusă posibilitatea de a se ajunge la afirmații privind relații aparente. Folosind o metaforă, cauzele „nu pot fi luate de mînă". Chiar și în cele mai simple situații, în aparență pe deplin observabile, nu avem siguranța, cum s-ar putea presupune, a unei legături cauzale indubitabile. Ne putem aminti aici de o situație din povestirile polițiste, în care, de exemplu, un om nu moare în urma unei lovituri în cap (cum a observat un martor ocular, gata să jure că aceasta a fost cauza morții) ci ca urmare a unui atac de cord, survenit mai devreme decît lovitura în cap.

În marea majoritate a cazurilor, folosindu-ne de șansa amintită, putem ajunge totuși la cauzele faptelor care ne interesează. La modul general, putem reconstitui acest lucru în felul următor:

(1) Pe baza tezei condiționării universale, care constituie fundamentul afirmației privind caracterul legic al realității (cf. cap. XI), reținem că succesiunea evenimentelor este guvernată de anumite legi. Ele determină ca după faptele de tipul A să urmeze întotdeauna (sau în general, cînd legitatea are un caracter statistic) fenomene de tipul B.

(2) De aici rezultă că pentru a explica cauzal un fapt istoric oarecare (simplu sau complex), adică pentru a-l corela cu un alt fapt care este cauza sa, trebuie să recurgem (în mod tacit sau explicit) la o ordonare (sau la mai multe ordonări) care vorbește (vorbesc) de condiționarea reciprocă a faptelor de acest tip. Dat fiind că, după cum se știe, enunțurile despre o ordonare, în general, le numim legi, această referire privește legile care vorbesc despre o ordonare.

În acest fel abordează problema Hempel. El scrie, printre altele: „Explicarea apariției unui eveniment de tipul E într-un anumit loc și într-un anumit timp constă, după cum se spune în mod obișnuit, în stabilirea cauzelor sau a factorilor care determină faptul E. Însă afirmația că o serie de evenimente — să zicem de tipul $C_1, C_2 \ldots C_n$ — constituie cauza evenimentului de explicat arată că, potrivit unor legi generale, seria de evenimente respectivă este însoțită în mod regulat de un eveniment de tipul E. Astfel, explicația evenimentului în chestiune constă:

(1) dintr-o serie de afirmații care stabilesc apariția unor evenimente $C_1 \ldots C_n$ într-un loc și timp dat;

(2) dintr-o serie de ipoteze generale; trebuie ca

(a) afirmațiile ambelor grupe să fie suficient confirmate de experiență;

(b) din ambele grupe de afirmații să se poată deduce logic afirmația despre apariția faptului E".

„Putem spune în general — arată mai departe Hempel — că grupa (1) stabilește condițiile care determină evenimentul explicat, în timp ce

grupa (2) conține legile generale pe care se bazează explicația; ele implică afirmația că oriunde se produce un eveniment de tipul descris în prima grupă, se produce și evenimentul de tipul celui explicat"[27]. Aceasta înseamnă că evenimentul explicat derivă logic din conjuncția tuturor evenimentelor acceptate drept cauze și a tuturor legilor. În mod simbolic acest model poate fi prezentat astfel:

$$\frac{\begin{matrix} L_1, L_2 \ldots, L_n \\ c_1, c_2 \ldots, c_n \end{matrix}}{e}$$

unde e = *explanandum* (efect), $L_1, L_2 \ldots, L_n$ = legile (o parte din *explanans*), $c_1, c_2 \ldots, c_n$ = evenimentele admise drept cauze (așa-numite condiții inițiale, partea a doua a *explanans*-ului) Șirul $c_1, c_2, \ldots, c_n$ poate fi vid în cazul explicării legilor.

Șirul $L_1, L_2, \ldots, L_n$ trebuie să conțină cel puțin un termen.

La începutul cercetării istoricul cunoaște din izvoare numai e (efectul) dar întreabă despre c (sau $c_1, \ldots, c_n$). După cum reiese din practica istorică, el are aici două posibilități:

(1) să-l asocieze pe e (evenimentul care este un efect) cu $c_1, \ldots, c_n$ (evenimentele luate drept cauze), deoarece știe (în baza cunoștințelor provenite din afara izvoarelor) că e aparține evenimentelor din clasa (de tipul) E (sau, utilizînd notarea simbolică, $e \in E$) și că E are întotdeauna drept cauză evenimentele de clasa (de tipul) $L_1, \ldots L_n$, respectiv că $L_1, \ldots, L_n$ este o condiție suficientă pentru producerea lui E ($L \rightarrow E$) sau că fără $L_1, \ldots, L_n$ nu se produce E, deci că $L_1, \ldots, L_n$ este condiția indispensabilă pentru apariția lui E ($\sim L - \sim E$);

(2) uneori istoricul nu se poate referi la o lege generală sau la o lege generală suficient de precisă. El este obligat atunci să caute singur o astfel de determinare. Acest lucru se face pe baza metodei comparative, prin:

a) formularea unei ipoteze de lucru asupra relației $c_1, \ldots, c_n \rightarrow e$;

b) verificarea ei, prin analiza altor situații, pentru a vedea dacă și în acele cazuri a fost întotdeauna cauzat de $C_1, \ldots, C_n$.

Într-un astfel de caz explicația cauzală este totodată formularea unei dependențe mai generale (eventual a unei legi în sensul mai restrîns al acestui cuvînt). Așa a procedat Rutkowski cînd a investigat cauzele dezvoltării economiei domeniului feudal. Vom examina acest exemplu în continuare. Este limpede că ambele procedee reprezintă în ultimă instanță aceeași explicație, care se desfășoară după modelul lui Hempel. Totuși, în practica istorică, situația vizată de model nu se întîlnește întotdeauna, așa încît nu se poate spune întotdeauna (ci numai arareori) în concluzie că *a* este condiția suficientă pentru *b*.

Observarea practicii de cercetare în istorie arată că istoricii stabilesc dependența de diverse tipuri între fapte fie condiționate, fie necondiționate. Deci, pentru a constata ce semnificație are termenul „cauză" (motiv, factor etc.) utilizat de ei, trebuie să facem, pe cît este posibil, investigații pentru a descoperi (evident atunci cînd afirmația este formulată suficient de limpede[28]) ce tip de relații cauzale leagă faptele descrise de ei ca fapte aflate în stare de dependență cauzală.

Înainte de a face alte considerații, dăm cîteva alte concepte fundamentale, necesare aici.

(1) A este o *condiție suficientă* pentru B, ceea ce înseamnă că *întotdeauna* cînd apare A apare și B. În interpretare statistică spunem că probabilitatea relativă de apariție a lui B cînd s-a produs A este egală cu unu: p (B/A) = 1

(2) A este o *condiție necesară* pentru B, ceea ce înseamnă că B apare *numai* atunci cînd anterior apare A, sau, cu alte cuvinte, că B nu apare niciodată dacă mai înainte nu apare A. Formula statistică va fi: (p (B/~A) = 0

(3) A este o *condiție necesară și suficientă* pentru B, ceea ce înseamnă că B apare întotdeauna atunci și numai atunci cînd apare înainte A și nu apare niciodată dacă mai înainte n-a apărut A. Formula statistică va fi: p (B/A) = 1, p (B/~A) = 0.

(4) A nu este o condiție nici suficientă, nici necesară pentru B, în schimb este o componentă necesară a condiției suficiente. Cu alte cuvinte, este o condiție necesară în situația dată. Formulele statistice sînt o combinație a celor menționate anterior, luîndu-se în considerație alte condiții sau alte componente ale condiției. Un eveniment de tipul A este o condiție necesară într-o situație dată pentru apariția unui eveniment de tip B, dacă celelalte componente ale acestei situații fără A nu sînt suficiente pentru apariția lui B. Se poate spune și mai exact că un eveniment de tipul A este, pentru o situație de tipul X, o condiție necesară pentru apariția lui B, sau o componentă necesară a condiției suficiente pentru apariția lui B dacă: a) întotdeauna cînd survine un eveniment de tipul A și sînt prezente circumstanțele de tipul X survine B; b) nici A singur fără X, nici X singur fără A nu sînt suficiente pentru producerea lui B.

(5) A este o condiție favorabilă pentru producerea lui B atunci cînd nu este nici condiție suficientă, nici necesară, nici o condiție necesară într-o situație dată, ci constituie numai o componentă (care nu are caracter necesar) a situației X care intră în joc în cazul unei condiții necesare într-o situație dată.

Referitor la (1), trebuie menționat că atunci cînd A este o condiție suficientă, dar nu necesară pentru B, aceasta înseamnă că există alte condiții (de alternativă) suficiente pentru producerea lui B. Dacă afirm că întotdeauna cînd plouă strada devine umedă, aceasta nu exclude o afirmație de tipul: întotdeauna cînd se stropește strada cu mașina este umed etc. La fel, afirmația că, de obicei, cînd cresc impozitele crește nemulțumirea populației nu exclude afirmația de tipul: în mod obișnuit cînd cresc prețurile crește nemulțumirea populației etc.

Referitor la (2), cînd A este o condiție necesară (dar insuficientă) pentru B, trebuie arătat că există cel puțin o categorie de evenimente (complementare — cum le numește S. Nowak)[29], care, împreună cu A, formează o condiție suficientă pentru B, adică sînt necesare în această condiție. De exemplu, o condiție necesară pentru a obține victoria într-o bătălie este de a avea arme corespunzătoare, însă nu este suficient pentru a atinge acest țel. Condiția „de a poseda arma corespunzătoare" trebuie completată, după cum se știe, cu alte condiții, cum sînt: o armată suficient de numeroasă, o înaltă calitate a comandamentului, un bun moral al ostașilor, un spate al armatei corespunzător, un bun transport etc. Ne putem întreba care dintre condițiile enumerate (și altele) completează condiția noastră necesară (de a poseda arme corespunzătoare), oferind în final condiția suficientă pentru victoria în bătălie. Ne întrebăm, deci, dacă întotdeauna atunci cînd există arme adecvate și o armată suficient de numeroasă se poate cîștiga o bătălie. Răspundem negativ, de-

oarece știm că nu este întotdeauna așa. Adăugînd la această condiție cu privire la calitatea comandamentului și apoi, eventual, alte cîteva, dar respingînd unele condiții, ne apropiem de afirmația de tipul: întotdeauna cînd sînt îndeplinite condițiile $a_1, \ldots\ldots, a_n$ lupta va fi cîștigată.

Se observă ușor că în acest mod am obținut o afirmație care oferă simultan condiția suficientă și necesară. Aceasta înseamnă că întotdeauna și numai atunci cînd sînt satisfăcute condițiile $a_1, \ldots, a_n$ se cîștigă bătălia. Totodată, am realizat astfel și explicația mai precisă a conceptului (3).

Conceptul (4) reclamă și el unele lămuriri. El este mai complex decît conceptul (1), (2) și (3), avînd în vedere fie explicația prin referire la starea sistemului, fie cea strict cauzală, în timp ce conceptul de condiție necesară într-o situație dată, deosebit de apropiat de explicațiile istorice, cuprinde simultan cele două genuri de explicație. Condiția necesară într-o situație dată arată atît structura sistemului (situația dată), cît și factorul oarecum extern față de acest sistem. Aceasta se aplică, de exemplu, la afirmația că, în situația Poloniei din secolul al XVIII-lea (adică în situația de stat slab din punct de vedere economic și politic, înconjurat de vecini cu forțe tot mai mari), cauza împărțirii țării au constituit-o tendințele anexioniste ale vecinilor. Se știe însă că nu întotdeauna și nu numai atunci cînd există tendințe expansioniste ale vecinilor, statele care se învecinează cu ei decad. Statul polonez a decăzut atunci cînd împotriva lui s-a manifestat violența statelor vecine deoarece era în general un stat slab.

Pentru a caracteriza cu mai mare exactitate condiția favorabilă (5) revenim la exemplul privind condițiile cîștigării unei bătălii. Analizînd condițiile enumerate acolo, găsim unele pe care nu le-am inclus nici în cele suficiente, nici în cele necesare. A avea un armament corespunzător poate fi considerat un fapt ce constituie o condiție necesară pentru cîștigarea bătăliei (numai atunci cînd armata este înarmată poate cîștiga o bătălie, dar aceasta nu înseamnă că așa este întotdeauna); același lucru s-ar putea spune despre mărimea corespunzătoare a armatei. Dar ne îndoim că o înaltă calitate a comandamentului (evident nu este vorba de o calitate suficientă sau medie), un spate bun, un bun transport etc. sînt condiții necesare pentru cîștigarea bătăliei. Se știe că s-au cîștigat bătălii nu numai atunci cînd comandamentul părții învingătoare era deosebit de talentat, moralul ostașilor ridicat sau exista o bună aprovizionare. Influența acestor factori (dacă am constatat existența lor) în cîștigarea bătăliei este, evident, neîndoielnică, deși putem fi convinși că și fără ei bătălia respectivă ar fi fost oricum cîștigată, chiar dacă victoria ar fi fost oarecum alta. După cum se vede, condițiile favorabile sînt componente X care nu au un caracter necesar pentru producerea evenimentului B. În situația X aceste condiții pot să lipsească, însă B survine, deși poate avea oarecum o altă formă decît în cazul în care ar fi acționat aceste condiții. În măsura în care ele nu sînt necesare pentru producerea însăși a evenimentului, în aceeași măsură evenimentul se prezintă altfel fără ele. În acest sens, condițiile favorizante sînt la fel de necesare pentru eveniment. Condițiile favorizante sînt legate deci, ca și condițiile necesare dintr-o situație dată, de situația dată. Într-o altă situație, aceleași condiții pot acționa cu totul altfel (de exemplu efectul diferit al unei slabe recolte de cereale asupra venitului unui capitalist și asupra venitului unui producător feudal).

Mai trebuie observat că fiecare eveniment are condițiile sale suficiente și totodată indispensabile. Aceasta înseamnă că evenimentele (fap-

tele) sînt concepute în acest caz numai ca elemente ale unor clase. Dacă am considera că faptele istorice sînt absolut irepetabile, n-am avea posibilitatea de a raporta la ele condiția suficientă sau necesară. Legile formulate în mod statistic arată că nu cunoaștem complet aceste condiții sau că nu putem să le prezentăm altfel din cauza structurii realității[30].

7. Explicația prin condițiile suficiente și necesare

O explicație completă care să aibă în vedere atît condițiile suficiente, cît și a celor necesare se întîlnește destul de rar în lucrările de istorie. Un exemplu îl constituie lucrările lui J. Rutkowski. Cercetînd cauzele dezvoltării economiei de tip feudal în țările din estul Elbei în timpurile moderne, acest autor a analizat circumstanțele care erau suficiente pentru apariția acestei economii. El respinge ca eventuală cauză a acestui fenomen ușurința comercializării grînelor, deoarece singură, „ușurința vînzării grînelor nu este suficientă pentru apariția economiei de tip feudal"[31]. El respinge, de asemenea, drept cauză exportul către centre îndepărtate, „deoarece în Europa Occidentală existau vaste teritorii exportatoare de cereale spre centre urbane destul de îndepărtate, ca, de exemplu, Bretania și împrejurimile Orléans-ului în Franța, Sicilia, Apulia și Marche Anconitana în Italia, în care însă nu s-a dezvoltat iobăgia". În sfîrșit, el respinge ca eventuală cauză și transformarea vechii oștiri feudale în trupe de mercenari (ceea ce a putut facilita nobililor să se ocupe de reorganizarea bunurilor posedate), deoarece „domeniul feudal nu a apărut în Europa Occidentală unde au avut loc aceleași transformări în organizarea militară"[32]. După cum se vede, nici una dintre circumstanțele examinate luate separat nu a fost suficientă pentru dezvoltarea economiei de tip feudal, deoarece cunoaștem situații în care aceste circumstanțe s-au manifestat, dar nu s-a produs dezvoltarea unui asemenea gen de economie. Ca urmare a cercetărilor comparative efectuate, Rutkowski a ajuns la concluzia că numai prezența concomitentă a posibilității de a vinde produsele agricole, în principal cereale, și a intensificării aservirii țărănimii (și anume legarea de pămînt, deposedarea țăranilor de orice drept și creșterea autorității jurisdicției patrimoniale) erau suficiente sau erau o condiție suficientă pentru apariția economiei bazate pe exploatarea iobagilor, fiindcă întotdeauna unde s-au manifestat aceste circumstanțe s-a putut observa dezvoltarea unui astfel de tip de economie.

În exemplul citat, J. Rutkowski scrie mai departe că, în măsura în care ușurința de a vinde cereale și iobăgia sînt suficiente împreună pentru dezvoltarea unei economii de tip feudal, în aceeași măsură fiecare dintre aceste circumstanțe este indispensabilă pentru dezvoltarea unei astfel de economii. „Ușurința de desfacere a produselor agricole — scrie Rutkowski — este o condiție necesară pentru apariția unei mari întreprinderi agricole" și adaugă că, „pentru apariția moșiilor cu iobagi, este necesară existența celui de-al doilea factor din cei menționați mai sus, deci respectiv o intensificare a aservirii țărănimii"[33].

Aceasta înseamnă că numai atunci cînd a avut loc o desfacere ușoară a grînelor și numai atunci cînd a existat iobăgie s-a dezvoltat economia de tip feudal. În explicația dată de Rutkowski sînt puse în evidență circumstanțele sau condițiile absolut necesare pentru producerea fenomenului explicat, adică a economiei de tip feudal. Totodată, este relevată și condiția suficientă pentru un asemenea eveniment.

Explicația s-a desfășurat aici după modelul:

(1) Lege: Întotdeauna și numai atunci cînd are loc în același timp o ușurință de vînzare a produselor agricole și o intensificare a aservirii țăranilor se dezvoltă o economie de tip feudal.

(2) Condiție: În regiunile din estul Elbei a existat în epoca modernă posibilitatea de a vinde ușor produsele agricole și, respectiv, o intensificare a aservirii țărănimii.

(3) Efectul: În regiunile din estul Elbei se dezvoltă în epoca modernă o economie de tip feudal. În acest caz, autorul a formulat el însuși o lege și a operat în mod explicit cu modelul lui Hempel. Istoricul se dovedește a fi un „producător" de legi și nu numai un consumator al lor — cum se reproșează adesea istoriei. Reproșul este „statistic" just, dar e injust dacă este interpretat „fără excepție". Exemplul analizat este o confirmare excelentă a faptului că istoricii pot pătrunde și pătrund pe calea legilor și a teoriei.

8. Explicația prin condițiile suficiente

În exemplul dat, autorul a folosit în mod explicit termenul „condiție suficientă", așa încît n-a dat naștere la nici un fel de îndoială cu privire la relațiile constatate de el. Uneori istoricii nu folosesc acest termen, dar se poate presupune că se gîndesc la acest tip de dependență. Putem presupune condiția suficientă, de exemplu, atunci cînd Rutkowski spune că pentru proprietarii de pămînt care-și îngrijeau personal gospodăria, venitul domeniului feudal trebuia de regulă să depășească venitul ce putea fi realizat prin arendare și de aceea (după opinia lui Rutkowski) reformele privind arendele din Polonia secolului al XVIII-lea n-au cuprins în general nobilimea medie. Se pare, deci, că întotdeauna cînd un grup de stăpîni de pămînt pot suferi o pierdere ca urmare a introducerii unor reforme vizînd proprietatea lor, atunci majoritatea membrilor acestui grup nu introduc aceste reforme de bunăvoie.

Interpretarea cauzei drept condiție suficientă este adesea întîlnită în analizele care critică explicațiile efectuate de alții. De exemplu, Fr. Bujak scrie că iobăgia țăranilor n-a constituit cauza decăderii Poloniei, deoarece s-a manifestat și în alte țări și „dacă în acele țări opresiunea țăranilor n-a reprezentat un obstacol pentru viață și sănătate, atunci ... nu putea constitui un impediment nici pentru statul polonez"[34]. Cu alte cuvinte, după părerea lui Bujak, iobăgia nu a constituit cauza decăderii Poloniei deoarece pot fi întîlnite și alte țări în care a existat iobăgie, dar care nu au decăzut. Critica lui Bujak este convingătoare numai pornind de la premisa că el concepe cauza ca o condiție suficientă.

O interpretare similară a cauzei o întîlnim în analiza critică efectuată de J. Tazbir. Acest autor scrie că aptitudinile și cunoștințele iezuiților nu explică convertirea în masă a nobililor la biserica romano-catolică deoarece și arianismul avea lideri talentați și scriitori eminenți și cu toate acestea doar o mică parte a șleahtei a urmat învățăturile lor. Calitățile personale ale capilor catolicismului — conchide Tazbir — nu au constituit deci cauza succesului bisericii catolice și a înfrîngerii Reformei[35]. Și aici, ca și în alte cazuri, concluzia este corectă numai dacă se admite faptul potrivit căruia cauza este interpretată ca o condiție suficientă. În cazul unei alte interpretări a termenului de „cauză", același raționament n-ar fi corect, cu tot caracterului său aparent sugestiv.

Explicația prin intermediul cauzelor interpretate drept condiții suficiente ale faptelor este relativ rar întîlnită în studiile de istorie. Totuși, poate fi întîlnită acolo unde se explică procesele de masă, ca atunci cînd se interpretează spontan reformele economice de către majoritatea proprietarilor de pămînt sau cînd are loc răspîndirea largă a unei ideologii.

În general, se poate spune că explicația prin condiții suficiente fără cunoașterea condițiilor necesare este destul de precară[36], deoarece ea nu indică o alternativă a condițiilor suficiente.

9. Explicația prin condițiile necesare

În exemplul lui Rutkowski, deja analizat, despre cauzele dezvoltării economiei funciare bazate pe iobăgie, am avut de-a face cu explicația prin condițiile necesare. În general, însă, definirea rolului explicativ al acestor condiții prezintă numeroase dificultăți. Dacă o condiție suficientă, stabilind o relație pozitivă, ne oferă întotdeauna un bagaj de cunoștințe considerabil despre legăturile dintre fapte, în general, totuși numai cunoașterea condițiilor necesare este interesantă pentru cercetător, acestea avînd în vedere legăturile cele mai importante. Pentru producerea fiecărui eveniment este necesar un număr infinit de condiții necesare, în timp ce pentru același eveniment numărul condițiilor suficiente este limitat. Așadar, istoricul respinge la limită serii întregi de condiții necesare și se ocupă numai de acelea care sînt „cele mai apropiate" de efectul cercetat (faptul B). În acest fel, căutînd condițiile necesare, istoricul se apropie totodată de descoperirea condițiilor suficiente. O astfel de situație o întîlnim, în forma sa clasică, în explicația lui Rutkowski. Căutarea condițiilor necesare ale dezvoltării economiei de tip feudal a însemnat totodată și descoperirea condiției suficiente, care, în acest caz, coincide cu condițiile, necesare (posibilitatea de a vinde ușor cerealele) și intensificarea aservirii țăranilor.

De obicei, istoricul nu „se apropie" atît de mult de condițiile suficiente. În general, condițiile necesare propuse de el stabilesc aria de respingere a condițiilor neinteresante pentru cercetare. De exemplu, dacă afirm că dezvoltarea orașelor a fost o condiție necesară pentru apariția capitalismului, nu vreau să susțin că aceasta reprezintă o condiție suficientă (fiindcă știu că nu întotdeauna cînd s-au dezvoltat orașele a apărut capitalismul), dar reduc la condiția necesară — dezvoltarea orașelor — condiții precum existența diviziunii sociale a muncii, existența surplusului de produse etc., etc., ajungînd pînă la existența, în general, a vieții pe pămînt, care este de fapt și ea o condiție necesară pentru dezvoltarea capitalismului. Această situație este ilustrată de Fig. 39.

În acest lanț fiecare verigă este o condiție necesară pentru următoarea. Istoricul care analizează astfel de lanțuri cauzale le întrerupe cît mai aproape posibil de faptul cercetat. După cum se vede, explicația prin condițiile necesare este asemănătoare explicației genetice.

Fig. 39

Pentru ilustrare, dăm încă un exemplu, aparținînd lui E. Rostworowski. Acest autor, scriind despre reforma lui Paweł Brzostowski, afirmă că „o condiție obiectivă care permite trecerea la arendă este premisa simplă ca țăranul să aibă ce vinde și unde vinde" și că, legat de aceasta, „trebuie să posede pămînt mai mult decît ar fi necesar pentru hrănirea unei familii de țărani iobagi, trebuie să fie bine dotat cu atelaje și unelte", „să dispună de mînă de lucru suficientă" și „să fie în contact cu piața"[37].

Citind acest text, presupunem că, după părerea autorului, numai atunci cînd țăranul ar avea ce vinde și unde vinde ar putea să se producă transformarea iobagului în arendaș și, ca urmare, posibilitatea țăranilor de a avea o producție de mărfuri ar reprezenta o condiție necesară pentru înlocuirea iobăgiei prin arendare. S-ar putea spune însă cu o oarecare precauție că o condiție necesară pentru stabilitatea reformelor privind arenzile era ca țăranul arendaș să-și poată plăti arenda și, legat de aceasta, să poată produce suficient de mult pentru vînzare și să vîndă.

Am analizat pe scurt explicațiile prin condițiile suficiente și cele prin condițiile necesare ale evenimentelor. Diferențele dintre ele nu ne permit însă să sesizăm sensul unei părți însemnate din explicațiile cauzale întîlnite în cercetările istorice.

10. Explicația prin condițiile necesare ale unei situații date

În literatura istorică se pot întîlni mult mai des explicații în care nu se indică nici condiția suficientă, nici condiția necesară, dar se indică circumstanțele necesare pentru producerea fenomenului într-o situație istorică concretă — deci nu în orice situație, ca în cazul condiției necesare. Aici avem de-a face cu o cauză înțeleasă ca o condiție necesară în situația dată, denumită și componentă necesară a uneia dintre condițiile posibile suficiente. Diferența dintre acest tip de condiție și condiția necesară este esențială, dar nu este întotdeauna vizibilă; ea poate fi ilustrată mai bine printr-un exemplu.

Explicînd procesul de unificare a statului polonez între secolele al XIII-lea și al XIV-lea, J. Baszkiewicz[38] scria că dezvoltarea economică care consta în lichidarea izolării economice a diverselor domenii și lărgirea schimbului de mărfuri a reprezentat condiția necesară a acestuia. La prima vedere s-ar putea crede că este vorba aici de o condiție denumită de noi condiție necesară și, deci, de afirmația că numai atunci cînd are loc dezvoltarea economică a țării avem de-a face cu un proces de unificare politică. Totuși, autorul realizează perfect că adesea s-au format state unitare în condițiile izolării economice a diverselor teritorii și deci pot apărea state unificate nu numai atunci cînd are loc dezvoltarea economică care face să iasă din izolarea economică diversele teritorii dintr-o țară. Așadar, pe Baszkiewicz nu-l preocupă deloc afirmația că dezvoltarea relațiilor comerciale este indispensabilă pentru unificarea statului. În schimb, acest autor susține că dezvoltarea economică era indispensabilă pentru unificare în condițiile Poloniei din secolul al XIII-lea, căci dacă în Polonia acestui secol n-ar fi avut loc o astfel de dezvoltare economică, atunci nu s-ar fi produs unificarea statului. Se poate deci afirma, fără riscul de a intra într-o contradicție, că o anume circumstanță reprezintă condiția necesară pentru producerea unor evenimente de un anumit tip, înțelegînd însă că nu numai atunci cînd apare o astfel de împrejurare se produce acel eveniment.

J. Rutkowski a constatat o dependență de acest tip cînd, fiind vorba de grave și sîngeroase mișcări țărănești (cum a fost răscoala din anul 1768), scrie că „principala cauză a intensității acestor mișcări a constat în faptul că antagonismele de clasă existente în cadrul sistemului agrar au fost folosite de puterile vecine ca mijloc de slăbire a forțelor Rzeczpospolitei (Republicii), facilitînd prin aceasta producerea împărțirii Poloniei"[39]. Se știe, bineînțeles, că nu numai atunci cînd intervine o influență străină se ajunge la puternice mișcări antifeudale ale țăranilor. Totuși, după părerea lui Rutkowski, dacă în situația concretă a teritoriilor sud-estice ale statului polonez din secolul al XVIII-lea n-ar fi existat o influență străină, atunci aceste mișcări n-ar fi cunoscut o asemenea amploare. Avem deci de-a face aici cu indicarea condiției necesare într-o situație concretă.

Iată și alte exemple care, la fel cu cele de mai sus, nu lasă nici un fel de îndoială asupra intențiilor autorului. St. Zachorowski și-a exprimat convingerea că dezvoltarea conștiinței naționale a fost o condiție necesară în situația Poloniei secolului al XIII-lea și al XIV-lea pentru apărarea de dușmani; el scria că, „fără un sentiment național, Polonia n-ar fi putut ieși nu numai victorioasă, dar nici să se apere de toate complicațiile și catastrofele care aveau să se abată asupra ei în următoarele decenii"[40].

În sfîrșit, se poate presupune că atunci cînd St. Arnold scria, de exemplu, că în Europa Occidentală „formarea pieței naționale constituie baza transformărilor din suprastructura politică și a formării statelor centralizate"[41], îl preocupa ideea că, deși adeseori s-au format state centralizate fără a exista o piață națională, în condițiile Europei Occidentale nu s-ar fi format astfel de state fără apariția unei asemenea piețe și, deci, formarea pieței naționale în situația Europei Occidentale a constituit condiția necesară pentru formarea statelor centralizate.

În ceea ce privește problema veridicității și a temeiului afirmațiilor date ca exemplu pînă aici, ea este discutabilă. În schimb, relațiile despre care este vorba în aceste enunțuri nu prezintă nici un fel de dificultăți de interpretare.

Nu încape nici o îndoială că intenția autorilor, în explicațiile cauzale pe care le-au propus, a fost aceea de a descoperi uneori condiția suficientă, alteori condiția necesară sau condiția necesară într-o situație dată. Terminologia folosită în acest gen de explicații a fost diferită, dar în multe cazuri tipul relației căutate nu lasă loc unor dubii în interpretare. Pot exista discuții în ceea ce privește frecvența cu care istoricii, urmărind explicarea cauzală a unui eveniment, caută condiția suficientă sau necesară a acestui eveniment, ori condiția necesară într-o situație dată, dar faptul însuși al asumării unei astfel de sarcini este incontestabil.

11. Explicația prin condițiile favorizante

Explicațiile întîlnite în științele istorice indică adesea drept cauze acele circumstanțe care pot fi interpretate ca niște condiții favorizante (denumire propusă de A. Malewski) în sensul menționat mai sus. Un fenomen de acest fel apare deosebit de limpede atunci cînd se explică un proces prin numeroși factori. Așa procedează, de exemplu, S. Kieniewicz, care, explicînd de ce în perioada dintre împărțirile Poloniei (secolul al XVIII-lea) și împroprietărirea țăranilor din Regatul Poloniei (1864) „revoltele țăranilor devin tot mai frecvente, mai numeroase, mai

extinse; modul lor de acțiune mai diversificat; scopurile — definite mai exact", scrie că „multiple cauze explică această schimbare calitativă". Dintre aceste cauze el menționează, de exemplu, intensificarea exploatării țăranilor și apariția — alături de formele vechi — a unor forme noi de exploatare; dezvoltarea contactelor dintre sat și piață și avantajele ce decurg de aici; dezorganizarea aparatului de stat între secolele al XVIII-lea și al XIX-lea; dezvoltarea grupurilor sociale antifeudale în afara satelor etc.[42]. Se pare că în intenția autorului nu este nici afirmația că întotdeauna cînd apare una dintre circumstanțele menționate se intensifică lupta țăranilor împotriva nobililor, nici afirmația că numai atunci cînd apare una dintre aceste circumstanțe urmează un efect de acest gen, și nici, în fine, afirmația că, fără una dintre aceste circumstanțe, n-ar fi avut loc, în condițiile Poloniei secolului al XIX-lea, efectul analizat. Se pare că dependența între fiecare dintre circumstanțele enumerate mai sus (interpretate drept cauze) și efectul examinat nu este strictă. Intensificarea exploatării, dezorganizarea aparatului de stat, înviorarea relațiilor comerciale, creșterea forțelor potențiale ale aliaților — toate acestea puteau să încurajeze mișcarea împotriva nobililor. Se știe, însă, că în astfel de situații există reacții diverse. Una dintre interpretările posibile ale acestui gen de dependențe ar fi să admitem că aici avem de-a face cu condiții care favorizează apariția unui anumit eveniment.

Astfel de explicații prin stabilirea a numeroase circumstanțe, care, după părerea cercetătorilor, pot influența producerea unui eveniment, se întîlnesc frecvent. Baszkiewicz, de pildă, explicînd de ce unii feudali au susținut actul de unificare a statului polonez la răscrucea dintre secolele al XIII-lea și al XIV-lea, stabilește numeroși factori care puteau favoriza tendințele de unificare și mulți alții care puteau împiedica aceste tendințe. Printre factorii care au determinat o acțiune centripetă, autorul menționează legătura dintre aristocrația laică și prințul unificator; răspîndirea averilor aristocrației feudale în diverse regiuni, ceea ce îngreuia administrarea lor; amenințarea externă; un anumit factor psihologic ținînd de așteptarea privind intensificarea exploatării țăranilor în condițiile unui stat unitar. Se pare că autorul nu a intenționat să afirme că una dintre circumstanțele menționate ar fi fost suficientă sau cel puțin necesară în situația de atunci pentru ca o parte a aristocraților să susțină actul de unificare. Se poate avansa ipoteza că el vroia să enumere circumstanțele care puteau avea oarecare influență asupra efectului examinat, adică să stabilească acele condiții pe care noi propunem să le numim condiții favorizante.

12. Studiul condițiilor defavorizante

În recenzia la lucrarea lui J. Malewski și J. Topolski[43], J. Giedymin a atras în mod just atenția asupra faptului că ar trebui să se deosebească, printre altele, și explicațiile în care istoricul încearcă să descopere de ce nu s-a produs un anumit eveniment B, cu toate că s-a produs evenimentul A după care în mod obișnuit apare B. În acest caz sîntem interesați să știm din ce cauză nu s-a produs evenimentul B, adică vrem să stabilim factorii care în metodologie se numesc defavorizanți. Recenzentul este de părere că în multe cazuri modul de cercetare a acestor factori este similar cu acela al depistării condițiilor favorizante. Putem fi de acord cu aceasta, admițînd că condiția favorizantă este într-un fel

inversa condiţiei defavorizante. Este evident că oricare dintre aceste condiţii favorizante sau defavorizante îşi găseşte justificarea într-o lege generală oarecare. Dacă spunem că *a* a favorizat apariţia lui *b* este numai pentru că ştim că evenimentele de tipul A (din care face parte *a*) favorizează (întotdeauna sau în general) evenimentele de tipul B (din care face parte *b*).

Iată un exemplu de stabilire a condiţiilor defavorizante: „Se poate demonstra că, potrivit principiilor economiei politice generale, abolirea legii cu privire la cereale ar fi trebuit să ducă la o scădere permanentă a preţului grîului în Anglia. Dar această scădere nu s-a produs imediat. Faptul poate fi explicat prin intervenţia unor împrejurări — cum ar fi proasta recoltă de cartofi, războiul din Crimeea şi, în special, deprecierea aurului — care au contribuit la menţinerea preţurilor pînă în anul 1862, deşi comerţul era liber"[44].

13. Explicaţia prin cauzele directe şi indirecte

Cercetînd cauzele unui eveniment, istoricii nu indică întotdeauna împrejurările care se află în legătură directă cu acesta. Adesea ei menţionează drept cauze acele împrejurări care au numai o legătură indirectă cu evenimentul examinat, după cum se poate vedea din Fig. 40.

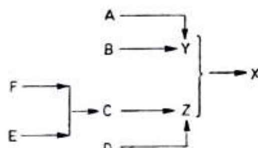

Fig. 40

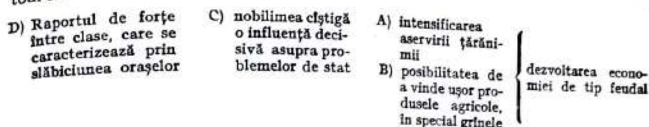
Să examinăm, ca exemplu, cîteva explicaţii privind dezvoltarea economiei de tip feudal din secolul al XVI-lea în ţările situate la est de Elba.

J. Rutkowski a arătat, după cum am văzut, că posibilitatea de a vinde uşor grînele şi iobăgia au reprezentat condiţia necesară şi totodată suficientă pentru apariţia sistemului feudal[45].

W. Rusiński scria că „fără a subestima cîtuşi de puţin influenţa altor factori asupra dezvoltării sistemului feudal, trebuie spus că doi dintre ei au avut o influenţă decisivă asupra acestei dezvoltări. Primul a fost o conjunctură favorabilă pentru produsele agricole în Occident, iar al doilea influenţa decisivă asupra afacerilor de stat şi mîna liberă faţă de ţărani pe care le-a obţinut nobilimea în ţările din Europa răsăriteană"[46].

B. Zientara a constatat însă că „principala cauză a apariţiei sistemului feudal pe teritoriile din estul Elbei a constituit-o raportul de forţe existent între clase. Pieţele de desfacere străine favorabile pentru nobili şi, legată de acestea, expansiunea capitalului vest-european au permis doar transformarea posibilităţilor existente de subjugare a ţăranilor de către şleahtă în realitate"[47]. Vorbind despre raportul de forţe existent între clase, Zientara se gîndeşte la situaţia caracterizată în primul rînd prin slăbiciunea oraşelor.

Toate aceste explicaţii pot fi ilustrate cu ajutorul schemei următoare:

Este uşor de observat că primul din autorii citaţi explică dezvoltarea feudalismului prin circumstanţele pe care le-am notat în schemă cu A şi B; al doilea menţionează ca factori decisivi pe B şi C, iar al treilea socoteşte drept cauză principală pe D.

14. Explicaţia genetică şi descrierea genetică

Unul dintre tipurile de explicaţie din domeniul istoriei este explicaţia genetică, la care se apelează atunci cînd trebuie să se răspundă **nu** la întrebarea „de ce", ci la întrebarea „cum". Unii autori, care combat ideea unei prezenţe largi în istorie a modelului ipotetico-deductiv, afirmă că istoriei îi este proprie explicaţia genetică — ca tip fundamental (W. B. Gallie)[48] sau ca unul dintre tipurile de explicaţie istorică (W. Dray)[49] în special atunci cînd este vorba de fapte simple, deci inclusiv de acţiuni individuale. Ei susţin că, pentru a explica astfel de fapte, este suficient să se prezinte o suită neîntreruptă de evenimente, reconstituită pe baza izvoarelor, cum de altfel fac cel mai adesea istoricii. Judecăţile de acest tip trebuie să constituie şi una dintre bazele teoretice pentru explicarea acţiunilor individuale prin metoda „intropatiei", ca în cazul, de pildă, cînd comparăm o succesiune a interacţiunilor şi reacţiilor cunoscute nouă din propria experienţă internă cu o succesiune (căreia îi lipsesc, evident, unele „verigi") observată (prin izvoare) la un alt individ şi-i completăm lipsurile susţinînd că nu facem apel la legi[50]. W. Dray (şi alţii, precum A. Donagan) consideră chiar că aceasta reprezintă un mod particular de explicare a evenimentelor, oferind astfel o explicaţie completă[51].

Mecanismul explicaţiei genetice este în aşa fel conceput, încît fiecare fapt dintr-o serie de fapte care se succed cronologic este o condiţie necesară pentru producerea faptului următor (W. Gallie, E. Nagel). Numai Dray exclude aici apelul la condiţia necesară, afirmînd că la întrebarea: cum s-a întîmplat? obţinem un răspuns complet arătînd (prin înşiruirea evenimentelor) că nu ar exista motive să se fi întîmplat altfel[52].

Se pare că ar trebui deosebite două tipuri a ceea ce se numeşte în istorie explicaţie genetică. Primul dintre aceste tipuri ar desemna explicarea evenimentului (faptului) prin stabilirea modului în care s-a ajuns la existenţa lui, respectiv prin stabilirea stadiilor sale succesive de dezvoltare (geneza). Acest fapt poate fi arătat astfel:

$F_1 \rightarrow F_2 \rightarrow F_3 \rightarrow F_4 \rightarrow ----- F_n$ (F_n reprezintă faptul explicat genetic). Într-o astfel de serie evenimentele succesive sînt tratate ca nişte condiţii necesare pentru apariţia următoarelor, adică se consideră că faptul ulterior nu s-ar fi produs fără cel precedent.

Iată un fragment din cartea lui W. Tokarz, în care autorul explică cum au pus insurgenţii stăpînire pe Varşovia în aprilie 1794:

„... după retragerea lui Igelström din Varşovia, ruşii s-au mai apărat pe strada Miodowa pînă la ora 17. Rezistenţa lor îndelungată, extrem de îndîrjită, a sustras pentru moment atenţia polonezilor de la retragerea trupelor rămase în Palatul Republicii, facilitîndu-le acestora sarcina. Rezistenţa ruşilor s-a concentrat în două puncte: în palatul Załuski, care a fost cucerit la ora 17, şi în mănăstirea capucinilor, care a fost luată cu asalt cu o oră sau două mai devreme"[53].

În mod similar, cînd prezentăm stadiile de dezvoltare ale oraşului X (începînd cu prima sa aşezare) sau ale unei bătălii răspundem la întrebările: cum s-a întîmplat că oraşul X s-a dezvoltat? Cum s-a făcut că a învins partea A şi nu partea B? etc. Aceste întrebări sînt esenţiale, dar nu pot înlocui întrebările: de ce s-a dezvoltat oraşul X?; de ce a învins partea A?, deoarece primele sînt întrebări factografice, care se încadrează în modelul de întrebare: ce a fost?, şi nu întrebări explicative: de ce a fost aşa? Cu alte cuvinte, acest tip de explicaţie trebuie inclus în descrierea faptelor (stabilirea faptelor), separînd în cadrul acestuia descrierea genetică, adică descrierea faptelor legate printr-o condiţie necesară. Realizarea unei astfel de descrieri este una din principalele sarcini ale sintezei istorice (cf. cap. XXII).

Al doilea tip de explicaţie genetică constă în faptul că istoricul, aflîndu-se în faţa unei anumite succesiuni de evenimente, se străduieşte să completeze eventualele lipsuri din serie:

$$F_1 \rightarrow F_2 \text{ --- } F_n \rightarrow F_{n+1} \text{ --- } F_{n+x} \text{ ---}$$

Acesta este propriu-zis un fragment al primului din tipurile menţionate. În cazul primului tip, istoricul era preocupat de ultimul fapt din serie, căruia îi era subordonată descrierea, însă şi aici poate fi vorba de un astfel de lucru, dar mai întîi se răspunde la întrebarea de tipul: ce se putea întîmpla după faptul x? sau: de ce fapt putea fi precedat faptul x? Deci în seria dată trebuie stabilite faptele succesive: F_3, F_{n-1} etc.; F_{n+2} etc; $F_{n+(x-1)}$. Completarea lipsurilor constă în:

(1) recurgerea la o lege care susţine că după un fapt de tipul F_n urmează întotdeauna ori în general un fapt de tipul F_{n+1} sau că un fapt de tipul F_n este necesar pentru producerea lui F_{n+1} (în cazul prognozelor);

(2) referirea la o lege conform căreia pentru producerea unui fapt de tipul F_n este necesară existenţa unui fapt de tipul F_{n-1} sau recurgerea la condiţia necesară că, în general, fără faptul F_{n-1} nu se produce faptul F_n;

(3) compararea celor mai apropiate elemente cunoscute şi recurgerea la legea conform căreia întotdeauna sau în general drumul de la F_n la F_{n+x} trece prin $F_{n+(x-1)}$. Este uşor de observat că aceasta semnifică şi răspunsul la întrebarea factografică — ce a fost? Spre deosebire de primul tip, de prezentare a seriei de evenimente, este vorba aici de a se stabili faptele despre care lipsesc informaţii în izvoare, deci de stabilirea indirectă a faptelor. O astfel de completare a lipsurilor îi este folositoare istoricului în primul rînd pentru a construi imaginea întregului fragment de realitate cercetat.

A considera explicaţia genetică drept o formă fundamentală sau una dintre formele fundamentale ale explicaţiei în istorie constituie o profundă neînţelegere, deoarece aici se confundă faptul potrivit căruia naraţiunea istorică stabileşte în mare măsură seria de evenimente ordonate corespunzător — de unde rezultă imaginea „genetică" a naraţiunii — cu faptul explicaţiei cauzale însăşi. După cum reiese din numeroasele exemple menţionate, istoricul realizează în general diferenţa dintre explicaţia cauzală şi naraţiunea genetică. În aceasta din urmă el include adesea rezultatele explicaţiei cauzale. De exemplu, după ce stabileşte cauzele dezvoltării economiei feudale, istoricul construieşte o succesiune genetică corespunzătoare care descrie, să zicem, dezvoltarea acestei economii în Polonia. El va constata deci, în primul rînd, dezvoltarea posibilităţilor de vînzare a cerealelor şi situaţia în domeniul forţelor de muncă şi abia apoi va trece la discutarea consecinţelor acestor fapte. Numai necunoaşterea problemelor reale ale activităţii istoricului poate explica considerarea descrierii genetice ca fiind identică cu explicaţia cauzală. Explicaţia genetică dacă nu se manifestă altfel, este fixată implicit în şirurile genetice prezentate de istoric.

Problema explicaţiei genetice nu există deci ca o problemă separată a explicaţiei cauzale în istorie. Se poate vorbi numai de o descriere genetică sau de o explicaţie genetică fără a specifica că este vorba de o explicaţie cauzală. Nu includem aici cazurile deja analizate, cînd cineva, interesat de originea unui eveniment, doreşte o explicaţie cauzală. Descrierea genetică este legată în istorie de sinteză.

NOTE

1. Din *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN* [Marea enciclopedie universală PWN], vol. 6, p. 495.
2. *Ibidem*, vol. 5, p. 467.
3. Aşa este la S. Ossowski, *O osobliwościach nauk społecznych* [Despre particularităţile ştiinţelor sociale], Warszawa, 1962, p. 232 şi urm.
4. S. Nowak, *Studia z metodologii nauk społecznych*, *op. cit.*, p. 183 şi urm. (capitolul întitulat, *Obserwacja is rozumienia ludzkich zachowań a problemy budowy teorii* [Observarea şi înţelegerea comportamentului uman şi problemele de construcţie a teoriei].
5. Conform terminologiei noastre, înţelegerea extra-psihologică cuprinde: (1) înţelegerea structurală (rolul elementului în sistem); (2) înţelegerea reductivă (reducerea unui complex de soluţii la soluţiile fundamentale); (3) înţelegerea informativă (a codului sursei de informaţie, de exemplu a limbii izvorului); (4) înţelegerea cauzală (înţelegerea cauzelor); (5) înţelegerea genetică (a succesiunii evenimentelor).
6. W. Kula subliniază necesitatea unor astfel de cercetări în *Rozważania o historii*, *op. cit.*, p. 91 şi urm.
7. C. G. Hempel, *The Function of General Laws in History*, în „Theories of History", *op. cit.*, p. 352—353.
8. W. Dray, *Laws and Explanation in History*, cap. V, *The Rationale of Actions*, p. 118 şi urm., 137—142.
9. S. Ossowski, *O osobliwościach nauk społecznych*, *op. cit.*, p. 232—251, în special p. 236—237.
10. *Ibidem*.
11. Această problemă a fost analizată sub toate aspectele de J. Kmita, *Problemy metodologiczne interpretacji humanistycznej* [Probleme metodologice ale interpretării umanistice], Warszawa, 1971. Autorul arată în mod detaliat în ce constă explicaţia acţiunilor intenţionale ale oamenilor, servindu-se de categoria interpretării umanistice, care se referă la scopul, la normele după care se conduce cel ce acţionează, precum şi la bagajul de cunoştinţe al acestuia.
12. Pe tema motivaţiei în psihologia socială, cf., *Assessment of Human Motives*, editor G. Lindey, Grove Press, 1950; E. Nagel (*The Structure of Science*, *op. cit.*, p. 551 şi urm.) susţine că în explicarea personalităţilor trebuie stabilită cauza comportării într-un anumit fel, în anumite împrejurări, a acestora, şi apoi modul în care se reflectă în gîndirea lor această cauză.

13. A. Malewski, *O zastosowaniach teorii zachowania* [Aplicațiile teoriei comportamentului], Warszawa, 1964, p. 175—176, oferă un interesant exemplu: „Pentru a aprecia valoarea informațiilor cuprinse în memorii, istoricul trebuie să observe, printre altele, dacă memoriile au fost scrise cu scopul de a fi publicate în timpul vieții autorului sau mult după moartea lui. Acest fapt se sprijină pe premisa că memoriile destinate tiparului vor cuprinde mai multe rezerve și falsificări decît memoriile secrete, scrise pentru sine. Această premisă poate fi argumentată teoretic pe baza teoriei comportamentului. În cazul unor memorii destinate unui cerc larg de cititori, omisiunea sau deformarea de către autor a unor fapte care l-ar putea discredita îi va permite acestuia să evite atît propria dezaprobare, cît și dezaprobarea altora. În cazul unor memorii secrete, o astfel de comportare i-ar permite să evite propria-i dezaprobare".

14. R. O. Luce, H. Raiffa, *Games and Decision*, *op. cit.*, p. 53—56.

15. P. Gardiner se ocupă relativ mai mult de explicație cu ajutorul logicii de situație în lucrarea, *The Nature of Historical Explanation*, London, 1952. El distinge explicațiile care corespund modelului lui Hempel (în termeni cauzali — *cauzal effects)* și explicațiile raționale (în termenii logicii de situație — *logic of the situation).* Această clasificare este demnă de reținut, deși nu sîntem de acord cu Gardiner atunci cînd contrapune cele două tipuri de explicații, afirmînd că explicația realizată cu ajutorul reconstruirii logicii de situație se face fără a se recurge la legi.

16. St. A. Malewski, *O zastosowaniach teorii zachowania*, *op. cit.*

17. *Ibidem*, p. 14—15.

18. W. Kula examinează detaliat această problemă în *Rozważania o historii*, *op. cit.*, p. 74 și urm.

19. Cu toate acestea, nu împărtășim părerea lui G. Ryle, care (în *The Concept of Mind*, *op. cit.*, p. 113) afirmă că stările psihice (motivele) nu pot fi examinate ca fapte sau procese, și, deci, ca fiind cauze ale altor fapte. Pe această temă, cf. observațiile lui W. Dray *(Laws and Explanation in History*, *op. cit.*, p. 141—145 și altele). Ryle a fost criticat, printre alții, de W. W. Barthley, *Achilles. The Tortoise and Explanation in Science and History*, în „The British Journal for the Philosophy of Science", vol. XIII, nr. 49, 1962, p. 22.

20. El consideră dispozițiile ca pe niște condiții indispensabile ale acțiunilor individuale (Cf. W. Dray, *Laws and Explanation*, *op. cit.*, p. 151—152). În legătură cu condițiile indispensabile, cf. punctele următoare ale acestui capitol.

21. *Ibidem*, p. 145.

22. Este cunoscut exemplul lui K. Popper referitor la prima împărțire a Poloniei. El scrie că la baza următoarei explicații: „Prima împărțire a Poloniei a fost urmarea neputinței Poloniei de a se opune forțelor unite ale Rusiei, Prusiei și Austriei" se află banala lege generală acceptată în mod tacit: „Dacă între două armate care sînt la fel dotate și comandate, una are o superioritate considerabilă în oameni, cealaltă nu va învinge niciodată" *(The Open Society and Its Enemies*, Princeton, 1950, p. 448 și urm.).

23. A. Danto, *Analytical Philosophy of History*, *op. cit.*, p. 254. Această lege are formula:

$$[x]\ (Fx_{t_1} \cdot Gx_{t_2} \cdot \supset \cdot Hx).$$

După cum se vede, se include aici factorul timp.

24. G. Ryle, *If, So and Because*, în „Philosophical Analysis", editată de M. Black, Ithaca, 1950.

25. Cf. W. Dray, *Laws and Explanation in History*, *ed. cit.*, p. 57 („The alternativ wich is too much to accept is thas, in the ordinary sense of the word, the historian may us *no law at all*" — sublinierea aparține lui W. Dray).

26. Traducerea modelului inductiv în model deductiv se găsește la M. Brodbeck, *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, vol. III, Minneapolis, 1962.

27. C. G. Hempel, *The Function of General Laws in History*, *op. cit.*, p. 345—346.

28. Am indicat defectele multor explicații cauzale în: A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, *op. cit.*, p. 133—149.

29. Cf. S. Nowak, *Studia z metodologii nauk spolecznych*, *op. cit.*, p. 55—103.

30. În continuare vom folosi afirmații și exemple din lucrarea: A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, *op. cit.*, p. 115 și urm. Totodată, în această lucrare transpunem o serie de idei ale lui A. Malewski.

31. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, *op. cit.*, vol. I, p. 125.

32. *Ibidem*, p. 126—127.

33. *Ibidem*, p. 125—126.

34. F. Bujak, *Przyczyny upadku Polski* [Cauzele decăderii Poloniei], p. 107, 110, citat după M. Bobrzyński, *Dzieje Polski* [Istoria Poloniei], vol. II, ed. a III-a, p. 280.

35. J. Tazbir, *Świt i zmierzch polskiej reformacji* [Zorile și apusul Reformei poloneze], Warszawa, 1956, p. 145.

36. Pe această temă cf. interesantele observații ale lui A. Montefiore, *Professor Galle on Necessary and Sufficient Conditions*, în „Mind", 1956, în special p. 538. Cf., de asemenea, ca exemplu, L. Gottschalk, *Understanding History*, New York, 1950, p. 210—211. .

37. E. Rostworowski, *Reforma pawłowska Pawła Ksawerego Brzostowskiego* [Reforma lui Paweł Ksawery Brzostowski], în „Przeglad Historyczny", nr. 1—2, 1953, p. 105.

38. J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku* [Originile statului polonez unificat la răscrucea dintre secolele al XIII-lea și al XIV-lea], Warszawa, 1954.

39. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, *op. cit.*, vol. I, p. 264.

40. R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dabrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej* [Istoria Poloniei medievale], vol. I, Kraków, 1925, p. 325.

41. S. Arnold, *Podłoze gospodarczo-społeczne polskiego Odrodzenia w Polsce* [Bazele socio-economice ale Renașterii poloneze], vol. I, Warszawa, 1955, p. 119.

42. S. Kieniewicz, *Problem rewolucji agrarnej w Polsce w okresie kształtowania sie ukladu kapitalistycznego. Z epoki Mikiewicza* [Problema revoluției agrare în Polonia în perioada de formare a sistemului capitalist. Din epoca lui Mickiewicz], Wrocław, 1956, p. 3—4.

43. În „Studia Źródłoznawcze", vol. VII, 1962, p. 145—146.

44. Citatul e din lucrarea lui J. M. Keynes, [*The Scope and Method of Political Economy]*, New York, 1963, p. 235—236. Cf. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, vol. I, p. 114 și J. Giedymin, în „Studia Źródłoznawcze", vol. VII, 1962, p. 145.

45. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, *op. cit.*, p. 127.

46. W. Rusiński, *Dragi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego* [Căile de dezvoltare a latifundiilor], în „Przegląd Historyczny", nr. 4, 1956, p. 645.

47. B. Zientara, *Z. zagadnień spornych tzw. „wtórnego poddaństwa"* [Probleme controversate ale așa-numitei „șerbii recurente"], în „Przeglad Historyczny", nr. 1, 1956, p. 40.

48. W. B. Gallie, *Explanations in History and the Genetic Sciences*, în „Mind", 1955, p. 160—180. Cf. și A. Montefiore, *Professor Gallie on Necessary and Sufficient Conditions*, în „Mind", 1956, p. 534—541.

49. W. Dray, *Laws and Explanation in History*, p. 156 și urm.

50. Cf. pe această temă recenzia noastră la lucrarea lui S. Novak *Studia z metodologii nauk społecznych* [Studii de metodologie a științelor sociale], în „Studia Filozoficzne", nr. 6, 1965.

51. Cf. W. Dray, *Laws and ...*, p. 66 și urm. Exemplul dat la p. 70—71 nu confirmă deloc opinia autorului.

52. W. Dray, *Philosophy of History*, Prentice-Hall, 1964, p. 18—19. Acest autor a dedicat problemei respective un studiu special, *Explanatory Narrative in History*, în „Philosophical Quarterly", IV, nr. 14, January 1954, p. 15—27. Cf. și *Laws and Explanation*, p. 66 și urm., p. 158 și urm.

53. W. Tokarz, *Insurekcja warszawska* [Insurecția varșoviană], ed. a II-a, Warszawa, 1950, p. 249.

XXII. CONSTRUCŢIA ŞI SINTEZA ISTORICĂ

1. Problemele principale şi secundare ale procesului de cercetare

Stabilirea faptelor şi explicaţia cauzală trebuie deosebite de activitatea propriu-zisă de construcţie, care constă în formularea răspunsurilor la principalele întrebări de cercetare, folosindu-ne de stabilirea faptelor şi de explicaţie ca de nişte cărămizi *sui-generis* pentru construirea răspunsului. Întrebarea principală de cercetare, spre deosebire de întrebările secundare, este acea întrebare căreia i se subordonează într-un mod oarecare toate celelalte întrebări puse în cursul cercetării. Evident, întrebările principale pot fi foarte diferite, dar cea mai importantă dintre ele este întrebarea inclusă în titlul (de lucru sau final al) lucrării. N-are importanţă dacă titlul se termină cu un semn de întrebare, ceea ce se întîmplă rar, sau dacă pur şi simplu este: *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* (Voltaire), *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte* (Marx) sau *Oraşul antic* (Foustel de Coulanges) etc., deoarece toate aceste titluri pot fi schimbate în propoziţii interogative (factografice sau explicative).

Un prim pas spre formularea răspunsului la întrebarea principală constă în divizarea ei în întrebări secundare în aşa fel, încît răspunsul la aceste întrebări să dea în final răspunsul la întrebarea principală. Această descompunere a întrebării principale în întrebări secundare nu este altceva decît planul lucrării întreprinse. Iniţial, acest plan are un caracter foarte general şi ipotetic. În cursul cercetării el este supus unui proces continuu de transformare, putîndu-se schimba nu numai structura întrebărilor secundare, ci şi însăşi întrebarea principală. Acest proces poate fi ilustrat într-un mod simplificat printr-o schemă (vezi Fig. 41).

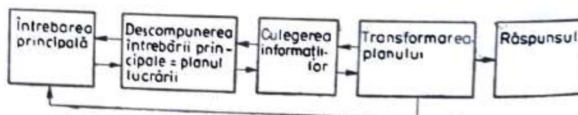

Fig. 41

Pentru construirea primei forme a planului de cercetare ne sînt de ajutor în primul rînd cunoştinţele provenite din afara izvoarelor; în etapele următoare devin tot mai importante cunoştinţele provenite din izvoare.

După cum se vede, planul este un sistem-ghid pentru procesul de formulare a răspunsului. Aceasta înseamnă că activitatea de construcţie începe din momentul abordării cercetării, adică din momentul în care formulăm întrebări, care formează un sistem determinat, mai mult sau mai puţin legat intern, şi care este îndreptat către răspunsul la întrebarea principală.

În practică nu se poate separa procesul de stabilire a faptelor şi de explicaţie cauzală de activitatea de construcţie. Toate soluţiile separate constituie simplificări necesare de natură metodologică.

2. Construcţii simple şi sintetice

Descompunerea întrebării principale în sisteme de întrebări secundare şi, implicit, formularea de răspunsuri parţiale la această întrebare pentru a ajunge la răspunsul global poate fi realizată în diverse moduri. În general, se pot distinge construcţiile simple şi construcţiile sintetice.

În cazul construcţiilor simple, gruparea răspunsurilor parţiale (şi deci şi a întrebărilor, în general) este suficient determinată de următoarele criterii: cronologic, teritorial şi sistematic-factual, care sînt folosite cu o pondere diferită în fiecare construcţie. În unele studii criteriul cronologic are rolul principal, în altele cel teritorial sau cel sistematic-factual. În funcţie de criteriul fundamental acceptat, celelalte două joacă rolul de criterii auxiliare. În cele mai multe cazuri, în conformitate cu una dintre caracteristicile fundamentale ale cercetării istorice, este considerat ca fundamental criteriul cronologic şi abia în cadrul lui se realizează subdivizarea după criteriile teritorial şi factual. În acest fel este construită, de exemplu, *Historia Polski* [Istoria Poloniei], publicată în mai multe volume de Institutul de Istorie al Academiei Poloneze de Ştiinţe. Criteriul teritorial se întîlneşte frecvent în lucrările cu un cadru cronologic mai restrîns; acelaşi lucru cu privire la criteriul factual, care are în plus o mare aplicare în studiile de istorie a culturii materiale, de exemplu.

Cînd este vorba despre construcţiile simple, atunci şi aceste criterii trebuie interpretate în mod formal. Aceasta înseamnă că perioadele diviziunii sînt alese în mod formal; acelaşi lucru cu privire la unităţile teritoriale şi, într-o anumită măsură, şi la unităţile factuale, deşi în acest din urmă caz problema este ceva mai complicată. De exemplu, se poate da un răspuns grupînd materialul pe secole sau după unităţi teritoriale formale (de exemplu, raioane), ori după clasificări pe subiecte larg acceptate.

Este evident că în practică nu întîlnim construcţii pure de acest tip. Fiecare dintre ele include elemente ale unei abordări sintetice, căci nu se pot separa cunoştinţele provenite din izvoare de cele provenite din afara izvoarelor[1].

Construcţia sintetică este deci proprie cercetării istorice. Totuşi, acolo unde construcţia textului este determinată de criteriile indicate mai sus, concepute în mod formal (ceea ce poate fi expresia unui program de cercetare obiectiv, adică al unei cercetări care, după opinia autorilor acestui punct de vedere, nu e bazată pe nici un sistem de valori), ar trebui să se vorbească mai degrabă de construcţii simple, rezervînd termenul de construcţie sintetică pentru o cercetare determinată în mod conştient de un anumit sistem de opinii.

Construcţia sintetică este, deci, o metodă de construire a răspunsului la întrebarea fundamentală de cercetare în care se folosesc criteriile cronologic, teritorial şi tematic-factual, dar în care modul de utilizare a acestor criterii depinde de viziunea asupra istoriei, viziunea constituind pentru istoric, după cum se ştie, cel mai important element al cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor. Valorile construcţiilor sintetice depind de valorile acestor cunoştinţe; nu se poate spune deci de la început că orice construcţie sintetică este mai valoroasă decît o construcţie

simplă, deoarece aceasta din urmă furnizează în cel mai rău caz un număr anumit de informații, în timp ce o construcție sintetică eronată poate deforma total răspunsul la întrebarea principală. Nu vorbim aici de construcțiile care trec sub tăcere în mod deliberat faptele incomode sau care deformează faptele și nici de publicistica istorică proastă ori de unele cărți de popularizare citite cu plăcere de un public larg, dar care în realitate profită de ignoranța lui, după cum nu avem în vedere nici așa-zisul bun simț, care, în acest caz, este cel mai bun condensator de mituri și de legende despre trecut.

Problema construcțiilor sintetice ne conduce spre un cîmp larg de discuții, care au loc probabil în istoriografia fiecărei țări cu privire la sinteza istoriei proprii, cît și spre o sferă de discuții care durează, de asemenea, de multă vreme, referitoare la diverse probleme de istorie universală. Din același domeniu de preocupări fac parte și judecățile privind criteriile de sinteză din cadrul fiecărei discipline istorice.

3. Problema sintezei în istorie

Sintezele istorice pot fi diferite, avînd, deci, ca rezultat răspunsuri globale foarte diferite la întrebările puse în cadrul cercetării. Este normal ca, în general, răspunsurile la întrebările detaliate (secundare) să fie asemănătoare în sinteze diferite, dar răspunsul global să fie diferit. Nimeni, în general, nu pune problema faptelor fundamentale, dar istoricii le combină în mod diferit în șiruri genetice sau le văd în conexiuni cauzale diferite. În ultimă analiză, aceasta se leagă, după cum am arătat, de sistemul de valori al istoricului. Vom reveni asupra acestor probleme.

Dintre numeroasele sinteze istorice indicăm, cu titlul de exemplu, istoria partidelor Whig și Tory în Anglia, diversele interpretări sintetice ale Revoluției Franceze, sinteza lui Lelewel și Szujski din istoriografia poloneză sau sintezele bazate pe teoria materialismului istoric, precum și pe cele care într-o măsură mai mare sau mai mică sînt opuse celor din urmă. Chiar dacă istoricii pornesc de la același sistem de valori, diferențele între cunoștințele provenite din afara izvoarelor vor face să nu fie total convergente construcțiile lor sintetice. Acesta este însă un fenomen normal care conduce spre puncte de vedere tot mai uniforme. El nu este o particularitate a istoriei sau a științelor sociale; și în științele naturale viziunea sintetică a cercetătorilor asupra unor fragmente determinate de realitate se deosebește adesea în mod evident.

Istoria sintezelor de istorie universală este deosebit de interesantă[2]. Istoria „filozofică“ a iluminismului a introdus idei complet noi în comparație cu sintezele precedente, evident nu numai cele care urmau modelul lui Bossuet. Faimoasele cuvinte ale lui Voltaire că „ecluzele unui canal care unește două mări, un tablou de Poussin, o frumoasă tragedie, un adevăr descoperit sînt de o mie de ori mai valoroase decît analele curții, decît toate povestirile despre bătălie“ marcau, printre altele, începutul unei rupturi radicale cu sintezele unilaterale, bazate pe istoria politică sau inspirate de Biblie.

În domeniul disciplinelor istorice speciale o faimă tot mai mare au cîștigat propunerile lui J. Rutkowski referitoare la sintezele din cadrul istoriei economice[3]. În speță, acest autor a propus ca repartizarea veniturilor să fie considerată problema fundamentală a istoriei economice, ajungîndu-se în acest fel la o concepție sintetică a istoriei socio-economice în ansamblul ei. W. Kula ar prefera în locul repartizării venitu-

rilor problema nivelului de trai, care oferă posibilități mai ample de corelare internă a diverselor probleme istorico-economice. Autorul lucrării de față este însă de părere că se poate ajunge la construcții sintetice mai bine legate intern prin analiza în fiecare epocă a raportului reciproc dintre forțele de producție și relațiile de producție, respectiv prin recunoașterea rolului dinamic al contradicțiilor în istorie. Aceste probleme, ca și problema premiselor care stau la baza diverselor genuri de sinteze, în general, sînt foarte discutabile; de fapt ele depășesc în mod considerabil cadrul acestei lucrări.

Ținînd seama de cerințele investigațiilor noastre, este esențial să distingem trei genuri fundamentale de construcții sintetice sau de sinteze. Acestea sînt:

(1) sinteze structurale,
(2) sinteze genetice,
(3) sinteze dialectice.

În sintezele structurale caracteristică este preeminența structurii sistemului, adică a legăturilor specifice dintre elementele sistemului. Autorul unei astfel de sinteze este interesat în primul rînd să transmită, pe cît posibil, într-o formă intactă, anumite întreguri structurale și în această direcție își construiește el răspunsul la întrebarea principală de cercetare. Un exemplu de sinteză structurală este cunoscuta lucrare a lui F. Brawdel despre Filip al II-lea și bazinul Mării Mediterane (1946). Multe studii din domeniul istoriei culturii materiale se dovedesc a fi sinteze structurale. Mediul geografic apare adesea ca factor care leagă structura. Sintezele structurale în forma lor pură sînt caracteristice mai mult pentru sociologie decît pentru istorie.

Dacă într-o sinteză domină tendința de a conserva, pe cît posibil fără întreruperi, șirurile cronologice (de la cauză la efect), atunci avem de-a face cu o sinteză genetică. Acest gen de sinteză, care este elementul principal al așa-numitei metode genetice în cercetările istorice, a constituit multă vreme genul dominant. În aceste sinteze joacă un rol nu numai simpla succesiune a evenimentelor în timp — ceea ce era caracteristic pentru primele etape de dezvoltare ale interpretărilor de acest gen — ci, în primul rînd, stabilirea legăturilor cauzale.

În literatura poloneză, multă vreme numai J. Rutkowski a semnalat caracterul incomplet al acestui gen de sinteze. Referitor la istoria economică, el scria: „Încercările de abordare sintetică a faptelor care fac parte din sfera cercetărilor de istorie economică pot fi efectuate în diverse direcții. La prima vedere cea mai simplă și adecvată cale este interpretarea cauzală a acestor fapte: cercetările analitice ar conduce la simpla constatare a existenței faptelor respective într-un anumit timp și spațiu, iar cercetările sintetice ar tinde spre explicarea cauzală a genezei lor“. El afirmă că în cercetările monografice, consacrate deci unei singure probleme, s-ar putea ajunge, pe această cale, la construcții omogene, dar aceasta nu este adecvată în cazul interpretării unor „întreguri mai mari“ (adică a sistemelor). În aceste cazuri, pentru a ajunge la construcții omogene, scrie Rutkowski, trebuie „să se stabilească existența unui singur factor care să condiționeze deplin toate elementele...“[4].

A merge pe calea indicată de Rutkowski înseamnă a se realiza o sinteză structurală sau dialectică. Rutkowski însuși înclina spre o sinteză de tip dialectic. El considera că teoriile care atribuie o importanță deosebită mediului geografic sau rasei nu pot fi considerate că oferă o

soluţie justă. Deşi nu spune că în cazul unor astfel de teorii este vorba de factori aflaţi oarecum „în afara“ activităţii umane (factorii naturali), care, e adevărat, pot determina, într-un fel, existenţa unei mişcări a sistemului, dar nu arată nici în ce constă şi în ce mod se produce această mişcare şi, în consecinţă, dezvoltarea, poziţia lui ne conduce spre această concluzie.

Sintezele dialectice sînt acelea care unesc momentul succesiunii genetice cu momentul structurii, adică acelea în care succesiunile genetice se manifestă fără ruperea structurilor. Cele trei tipuri de sinteze ar putea fi ilustrate prin următoarea metaforă: Să ne închipuim că sistemul cercetat de noi este o pînză de păianjen. Îi putem urmări firul reprezentîndu-ni-l înfăşurat într-un ghem, adică putem urmări cum el devine din ce în ce mai lung pe măsură ce e ţesut. Acesta este imaginea modului în care se procedează în sinteza genetică. Sinteza structurală ar atrage în primul rînd atenţia asupra alcătuirii pînzei de păianjen, înfăţişînd-o aşa cum ea apare într-o fază oarecare de cercetare sau fotografiind-o. Dacă am reuşi să arătăm (de exemplu filmînd chiar actul ţeserii) cum se formează pînza de păianjen pornindu-se de la un simplu fir, atunci am avea o idee despre ce vrea să însemne sinteza dialectică.

În istoriografia contemporană cea mai influentă sinteză dialectică este cea bazată pe teoria materialismului istoric. A recunoscut acest lucru şi Rutkowski, afirmînd că această teorie poate constitui o fază pentru „conceperea sintetică a întregii istorii“, deşi pentru istoria economică, adică pentru a examina fenomenele care fac parte din bază trebuie căutate, în opinia lui, nişte chei sintetice speciale, despre care am vorbit mai sus.

H. J. Marrou a subliniat necesitatea de a depăşi sintezele structurale obişnuite, diferenţiind structurile statice de cele dinamice. În concepţia sa însă ultimele au mai degrabă un caracter structural îmbunătăţit şi nu dialectic, care să explice procesul de dezvoltare.

Vorbind despre problemele sintezei în istorie, trebuie să atragem atenţia aici asupra consideraţiilor lui St. Ossowski, referitoare la ceea ce se numeşte „imagine“ în ştiinţele sociale. Acest autor arată că imaginea realităţii oferită de un cercetător este condiţionată de caracteristicile obiectului şi de felul de a privi al observatorului. În acest ultim caz „este vorba de diferenţele dintre diversele prisme prin care privim formele şi culorile lumii şi nu de retina ochiului, care este o condiţie indispensabilă generală pentru perceperea formelor şi a culorilor“[5]. Ajungem, deci, din nou la cunoaşterea provenită din afara izvoarelor, deoarece prisma prin care privim realitatea este imaginea lumii pe care o purtăm în noi înşine şi pe care o îmbogăţim treptat.

4. Periodizarea în istorie

În toate construcţiile istorice, cu excepţia celor referitoare la sistemele examinate în mod static sau pe perioade scurte de timp şi a sistemelor care se schimbă puţin, pe primul plan apare problema diviziunii cronologice a întrebării fundamentale, respectiv problema periodizării.

Nu este deci întîmplător că au existat atîtea controverse cu privire la împărţirea trecutului în perioade. Criteriul cronologic adoptat de un istoric este determinat de opiniile acestuia asupra istoriei, deci de cunoştinţele sale provenite din afara izvoarelor, care îi oferă o direcţie în elaborarea sintezei.

Atitudinea istoricului atunci cînd divizează un fragment de realitate istorică în perioade depinde de faptul dacă el urmăreşte să realizeze construcţii simple sau sintetice. În primul caz se mulţumeşte cu o periodizare formală, pe care W. Kula o numeşte convenţională[6], în timp ce în al doilea caz va tinde să delimiteze perioadele în aşa fel, încît ele să se justifice prin desfăşurarea reală a procesului istoric. Aceasta este periodizarea pe care W. Kula o denumeşte realistă.

Este dificil de apreciat apriori care periodizare este mai potrivită. O periodizare realistă derivată dintr-o viziune eronată a realităţii poate îngreuia mult mai mult reconstruirea procesului istoric decît o periodizare convenţională.

W. Kula scrie, pe bună dreptate, că în lucrările tradiţionale de metodologie a istoriei problema periodizării n-a fost abordată prea mult. Aici poate fi întîlnită o atitudine ideografică sau un evoluţionism genetic, care nu sesizează faptul că sistemele sînt supuse unor transformări permanente, trecînd în sisteme mereu noi, respectiv în noi calităţi (cf., de exemplu, E. Bernheim). Dacă realizăm că printr-o periodizare bine făcută putem surprinde schimbările fundamentale ale sistemelor examinate, atunci se va vedea cît de importantă este problema periodizării.

Discuţiile permanente referitoare la periodizare[7] sînt în fapt discuţii fundamentale privind metodele de reconstruire a procesului istoric. Progresul realizat în conceperea periodizării reflectă şi progresul în dezvoltarea ştiinţei istoriei. Nu ne vom ocupa aici mai îndeaproape de periodizările convenţionale, care pot fi adesea utile ca auxiliare, dar care nu constituie o problemă prea interesantă, ci ne vom opri asupra unor tipuri de periodizare realistă. În general, se pot distinge următoarele periodizări realiste:

(1) periodizări ciclice,
(2) periodizări direcţionate,
(3) periodizări neregulate.

Periodizările ciclice se referă în general la perioade mai lungi de timp şi la istoria unor unităţi teritoriale mai mari. Ele se pot referi însă şi la perioade relativ mai mici, atunci cînd, de exemplu, anumite fluctuaţii ciclice (de exemplu, de preţuri, ale producţiei etc.) constituie baza împărţirii în perioade. În acest caz ele pot reflecta desfăşurarea reală a anumitor procese. Dacă este însă vorba de istorie sub un aspect mai larg, periodizările ciclice sînt corelate de regulă cu interpretări greu de acceptat. Un exemplu de periodizare ciclică îl oferă H. Huntington, care vede dezvoltarea omenirii desfăşurîndu-se după o sinusoidă[8]. În literatura poloneză S. Kurowski susţine că mecanismul creşterii pe timp îndelungat s-a efectuat „pe calea unor cicluri logistice succesive“[9]. Aici ar mai putea fi incluse concepţiile lui Ibn Khaldun, G. B. Vico, O. Spengler, P. Lacombe (procesele dihotomice, mişcarea pendulară), precum şi ideea eternei reîntoarceri, cunoscută din antichitate[10]. Înţelegerea ciclică a procesului istoric se leagă adeseori de conceperea direcţionată a acestuia, oferind o viziune „în spirală“ a realităţii istorice (de exemplu, Saint-Simon, K. Kelles-Krauz).

Periodizările direcţionate sînt tipice pentru concepţiile care văd o limită a dezvoltării (cum ar fi, de exemplu, Judecata de apoi creştină), spre care istoria tinde fie că vrem, fie că nu. În această grupă trebuie incluse şi concepţiile referitoare la progresul istoric constant, care se realizează independent de desfăşurarea concretă a faptelor istorice. În particular, acestea sînt concepţiile istoriografiei iluministe, care s-au opus modelelor teologice. Un exemplu de periodizare de acest tip îl

constituie concepția lui Ch. Ellwood, care consideră că dezvoltarea omenirii se desfășoară după o parabolă: de la nivelul vieții animale la deplina dominare a rațiunii[11]. Dintre periodizările mai vechi de acest tip trebuie menționată cea efectuată de Sf. Augustin, care menționează cinci epoci pînă la apariția lui Hristos și a șasea, ultima, care a început în acel moment și va dura, după cum s-a interpretat mai tîrziu, pînă la Judecata de apoi. Istoria umană propriu-zisă este tratată deci ca ceva imposibil de schimbat și omogen.

Periodizările direcționate constituie în mare măsură un fapt depășit. Dominante sînt periodizările neregulate, care nu impun nici o schemă geometrică. Periodizările neregulate pot fi acceptate pentru perioade de timp mai scurte atît de către adepții periodizărilor „ciclice", cît și de către cei ai periodizărilor „direcționate", cînd se vorbește de istorie în totalitatea ei.

Pentru periodizările neregulate este caracteristică o strînsă legătură a perioadelor delimitate cu realitatea istorică examinată. Această realitate este complexă și se dezvoltă în mod obișnuit conform unor curbe cu o mică regularitate, ceea ce încearcă să demonstreze (evident în formă simplificată) periodizările. Aceste periodizări pot fi foarte diferite, în funcție de factorul care determină împărțirea respectivă în perioade. În sintezele istorice mai vechi, în mod obișnuit se scotea în evidență factorul politic (istoria statului). Atenția acordată de clasicii marxism-leninismului factorului economic a făcut ca acest factor să fie inclus total în încercările de periodizare, fiind considerat de istoricii marxiști ca fundamental. El se aplică însă numai în împărțirea în epoci fundamentale ale istoriei umane; dacă este vorba de perioade mai scurte de timp sînt folosiți în egală măsură alți factori, în special factorul politic.

Împărțirea în etape de dezvoltare a umanității rezultă din legile fundamentale ale dezvoltării sociale. Ea oferă tipologia[12] deja analizată (vezi cap. XIII) a formațiunilor economico-sociale. Prin urmare formațiunile economico-sociale constituie scheletul periodizării procesului istoric. Împărțirea în interiorul formațiunilor (adică împărțirea pe perioade) se leagă în general de etapele de dezvoltare internă a formațiunii respective de pe un teritoriu examinat.

În concluzie, criteriul de periodizare constituie unul dintre principalii indicatori ai construcțiilor sintetice. Aceste construcții se realizează, după cum știm, și prin folosirea corespunzătoare a criteriilor teritorial și factual.

5. Unitatea teritorială, unitatea factuală și clasificarea tipurilor de cercetare

Împărțirea în anumite unități teritoriale care vor fi supuse cercetării poate fi, de asemenea, convențională și realistă. De exemplu, pot fi luate în considerare districtele administrative sau anumite regiuni delimitate într-un mod oarecare. Folosirea împărțirilor teritoriale convenționale este mult mai puțin criticată decît dacă acestea se aplică la timp.

În mod obișnuit, principala unitate teritorială de cercetare este statul sau națiunea în raza sa teritorială. Aceasta are ca rezultat diverse tipuri de istorie națională, care pot avea un caracter (mai mult sau mai puțin) integral, cînd cuprind „întreaga" istorie (adică pe cît posibil toate aspectele ei), sau special, cînd se referă la un anumit aspect de viață al comunității naționale respective în trecut (de exemplu, istoria economică a Poloniei). În cazul în care cercetarea depășește granițele unui stat sau

ale unui teritoriu național, ea capătă un caracter universal. Unitatea geografică a cercetării devine acum un teritoriu mai mare (de exemplu, un continent sau întregul pămînt). Atunci cînd se examinează numai o parte fie a unui teritoriu mai mare (de pildă, a unui continent), fie a unui stat, avem de-a face cu o istorie regională. Criteriile de împărțire pe regiuni pot fi diferite, în funcție de cerințele cercetării. O determinare eronată a granițelor unei regiuni se poate reflecta negativ în rezultatele cercetării. De o istorie regională va ține, de exemplu, studierea teritoriilor legate de Marea Baltică, a ariei bazinului mediteranean, a țărilor balcanice etc. La fel, studiile privind istoria Poloniei Mari *(Wielkopolska)*, a Picardiei, a Cataloniei sau a Bielorusiei Orientale.

Cercetările regionale pot avea fie un caracter global, fie unul special. În cazul unei istorii economice regionale, istoricul va trebui să folosească, într-o măsură mai mare decît pînă în prezent, rezultatele studiilor de geografie economică privind regiunea respectivă.

Istoricul va trebui să-și amintească, de asemenea, faptul că nu poate separa istoria universală de cea națională. Elaborînd o lucrare de istorie națională sau regională el va trebui să aibă în vedere că o astfel de istorie este totodată o parte a istoriei universale. Metoda comparativă de cercetare trebuie să devină indispensabilă pentru istorie. Totodată, în studiile de istorie universală sau națională este absolut necesară o concepție bazată, pe cît posibil, pe un criteriu ferm privind împărțirea (regionalizarea) teritoriului cercetat. Cunoștințele istoricilor provenite din afara izvoarelor trebuie să fie aici cît mai numeroase. Se pare că în acest sens (mă gîndesc în special la istoria economică) istoricii mai au multe de făcut.

Interpretările de pînă acum păcătuiesc printr-o tratare prea generală a teritoriilor. Adesea imaginea pe care o avem despre regiunea cea mai cunoscută predomină într-o lucrare de sinteză. În succesiunea faptelor genetice sau în generalizările aflate în lucrări se întîlnește adesea o unilateralitate exagerată. Acesta este în special cazul cercetărilor privind sistemele mari observate în perioade lungi de timp.

Împărțirea tematic-factuală a materialului este strîns legată de felul în care este înțeleasă sinteza istorică. Este vorba aici în primul rînd de modul în care corelează istoricul faptele examinate, de importanța pe care el o acordă fiecăruia dintre ele.

Fără a intra în detaliu în această privință, vom indica numai tipurile fundamentale ale sintezelor întîlnite. Clasificarea se bazează pe reliefarea împreună a criteriului geografic și tematic-factual. Avem de-a face aici cu două tipuri de interpretări:

(1) microsintetică,
(2) macrosintetică.

Microsinteza este rezultatul final al studiilor microanalitice. Pe de altă parte, cercetările microanalitice (de exemplu, cercetarea bugetelor de familie) pot constitui o bază pentru macrosinteze (enunțuri despre un întreg grup social).

Interpretarea microsintetică este un răspuns la o întrebare principală de cercetare referitoare fie la un singur element care nu mai poate fi divizat mai departe, fie la așa-numitele structuri sociale mici. În primul caz poate fi vorba fie de un obiect material, prezentat, bineînțeles, în cadrul unui sistem social determinat (altfel nu vom avea de-a face cu o lucrare istorică), fie de un individ ca membru al societății. Exemple de cercetări privind un singur obiect pot fi numeroasele studii de istoria artei, care analizează un anumit moment (de exemplu, altarul

lui Wit Stwosz, portalul catedralei din Gniezno), studiile de arheologie, de istorie a culturii materiale. Aici se includ și lucrările care descriu simultan un număr mai mare de obiecte similare, numai că centrul de greutate al cercetării nu se află pus pe analiza obiectelor înseși, ci pe rolul (locul) lor într-un sistem social determinat. În cazul acestui gen de cercetări obiectele pot fi nu numai materiale (ale culturii materiale), ci și spirituale, elemente ale culturii spirituale (de exemplu, muzica gregoriană în Polonia medievală).

În ceea ce privește cercetările referitoare la un individ ca membru al societății, exemple pot fi monografiile consacrate unei persoane. Acest tip de abordare microsintetică poate avea un caracter foarte diferit, în funcție de cîtă atenție acordă cercetătorul persoanei respective și cîtă sistemelor (mai mici sau mai mari) în care aceasta a trăit și a activat. Dacă se limitează numai la persoană, atunci obține, ca urmare a cercetării sale, biografia acesteia, care, evident, poate fi interpretată în moduri foarte diferite. Un exemplu pozitiv de microsinteze de acest tip îl constituie articolele din dicționarele biografice, iar un exemplu negativ — diversele profiluri ocazionale care descriu viața unei persoane date[13]. Monografiile moderne dedicate unor persoane acordă tot mai multă atenție sistemelor în care a trăit persoana respectivă, arătînd influența pe care a exercitat-o sistemul respectiv asupra individului, precum și influența pe care individul a avut-o asupra sistemului. Individul este tratat în acest caz ca un element al sistemului[14].

Conceptul de mică structură socială, care, alături de obiectele și persoanele singulare, este obiectul secund al abordărilor microsintetice, nu este rigid. Un atelier meșteșugăresc, o familie sau un sat constituie, fără nici o îndoială, mici sisteme sociale, dar oare în acest concept se va include, de exemplu, și orașele, în special cele mari? Pentru a stabili, cel puțin aproximativ, sfera conceptului de mic sistem social este necesar, în primul rînd, ca el să fie delimitat de conceptul de grup social așa cum este el cunoscut în sociologie. Vom denumi sisteme sociale numai acele grupuri ce au caracterul unor întreguri funcționale în care acțiunile diverselor elemente sau părți se întrepătrund într-o asemenea măsură, încît separarea lor este imposibilă. Sistemele pot fi mici sau mari în funcție de punctul de referință. În comparație cu o singură gospodărie, satul este un sistem social mare, dar unul mic în raport cu întreaga societate, de exemplu. Din această cauză, dacă cineva vrea să arate cu ce fel de sistem social are de-a face trebuie să caute de fiecare dată un răspuns adecvat la această întrebare[15]. Un exemplu de cercetare a unor mici sisteme sociale îl constituie monografiile întreprinderilor industriale, ale satelor, instituțiilor sociale (monografia unei asociații), politice (Parlamentul), educative (monografia unei școli) sau culturale (monografia unui teatru) etc. Ca și examinarea unei persoane, analiza micilor sisteme sociale poate fi corelată, într-o măsură mai mare sau mai mică, cu studiul unor sisteme mai mari, din care fac parte (ca elemente) aceste sisteme mai mici[16].

Macrosintezele se referă la sisteme sociale mai mari. Ele sînt studii globale asupra acestor sisteme (de exemplu, monografiile unor orașe mari, ale statelor sau și mai ample), studii ale anumitor elemente din sistemele date (de exemplu, cercetarea comerțului ca ramură a activității economice; problema țărănească în timpul răscoalei populare din ianuarie 1863; ideea de universalitate în Europa medievală etc.) sau analize ale efectelor pe care le-au avut anumiți factori externi (sisteme) asupra

unui sistem dat (de exemplu influența orientală asupra artei din secolul al XVIII-lea, rolul Franței în Confederația de la Bar).

Cel mai elocvent exemplu de abordare macrosintetică îl constituie lucrările consacrate istoriei generale a unui anumit stat pe o perioadă lungă (de exemplu, K. Tymieniecki, *Dzieje Niemiec do początku ery nowożytnei* [Istoria Germaniei pînă la începutul epocii moderne], Poznan, 1948) sau a mai multor state (de exemplu, sinteza lui T. Manteuffel asupra istoriei Europei, *Średniowiecze powszechne* [Evul mediu universal], Warszawa, 1961, a lui M. Zywczyński, *Historia Powszechna* 1789—1870 [Istoria universală 1789—1870], Warszawa, 1964) sau a întregii istorii a omenirii de la începuturi pînă în prezent, cum sînt tratatele de istorie universală în mai multe volume întîlnite în literatura din numeroase țări.

NOTE

1. Acesta este o manifestare a principiului general, subliniat în mod deosebit de K. Marx, potrivit căruia „nu există istorie fără teorie". În prezent acest fapt este unanim acceptat. Toți teoreticienii și istoricii care se ocupă de probleme teoretice subliniază aceste principii. Cf., de exemplu, R. Aron, *Theories and fact are integrated in such a manner that one would attempt in vain to separate them rigorosly*, în *Evidence and Inference in History*, editată de D. Lerner, Glencoe, 1959, p. 19; W. H. Costes, *Relativism and the Use of Hypotheses in History*, în „The Journal of Modern History", vol. XXI, nr. 1, 1949, p. 26. Dintre autorii polonezi, J. Adamus scria: „Fiecare dintre noi poartă în sine o sinteză, conștientă sau nu (asupra istoriei, *n.tr.)*, elaborată individual sau preluată în mod naiv de la o autoritate" *(O kierunkach polskiej myśli historycznej* [Direcțiile gîndirii istorice poloneze], Lódz, 1964, p. 42—43). Am vorbit mai pe larg despre acest lucru atunci cînd am analizat cunoștințele provenite din afara izvoarelor.
2. Cf. M. H. Serejski, *Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela* [Concepția de istorie universală a lui Joachim Lelewel], Warszawa, 1958.
3. Acest autor s-a pronunțat de mai multe ori asupra acestor chestiuni (începînd cu anul 1925). Cf., printre altele, *Historia gospodarcza Polski* [Istoria economică a Poloniei], vol. I, Poznań, 1946, p. 15—20. Ideile lui au fost criticate de W. Kula în *Problemy i metody historii gospodarczej*, op. cit., p. 195 și urm. Cf. și J. Topolski, *O zagadnieniu syntezy w historii gospodarczei* [Cu privire la problema sintezei în istoria economică], în „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", vol. XXVI, Poznań, 1965, p. 260—265.
4. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, *op. cit.*, p. 15—16.
5. S. Ossowski, *O osobliwościach nauk spolecznych*, *op. cit.*, cap. III, p. 117.
6. W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, *op. cit.*, p. 173.
7. Cu referire la Evul Mediu, cf., de exemplu, cele scrise de T. Manteuffel, *Średniowiecze powszechne* [Evul Mediu universal], Warszawa, 1961, în introducere. Cf., de asemenea, H. Sée, *La division de l'histoire en périodes*, în „Revue de la Synthèse Historique", vol. XLVI, n.s., XVI. Paris, 1926, p. 61—67. El îl citează pe E. Troeltsch, *Der Historismus und seine Probleme*, Tübingen, 1922, care consideră că în periodizare se reflectă filozofia valorilor a istoricului respectiv. Sée crede că periodizarea contribuie la explicarea realității. Deci părerea că periodizarea joacă un rol în interpretările istorice s-a înrădăcinat treptat în diversele curente ale gîndirii istoriografice. În lucrarea lui E. Callot, *Ambiguités et antinomies de l'histoire*, Paris, 1962, p. 109—116, găsim multe observații despre periodizare.
8. E. Huntington, *The Pulse of Progress*, New York, 1926.
9. S. Kurowski, *Historyczny proces wzrostu gospodarczego* [Procesul istoric al creșterii economice], Warszawa, 1963, p. 373.

10. Cf. M. Eliade, *Le Mythe de l'eternel retour*, Paris, 1949. Aceste probleme sînt abordate într-un context oarecum diferit de S. Ossowski, *Prawa „historyczne" w socjologii* [Legile „istorice" în sociologie], în „Przegląd Filozoficzny", XXXVIII, 1935, p. 3—32.
11. Acest concept este analizat de S. Ossowski, *op. cit.*, p. 3—12.
12. Se poate vorbi de teoria formațiunilor economico-sociale numai în cazul în care se are în vedere mecanismul de trecere de la o formațiune la alta. Atunci cînd este vorba numai de enumerarea și caracterizarea tuturor formațiunilor care se succed în mod normal avem de-a face cu o tipologie.
13. J. Szczepański s-a ocupat de metoda biografică în sociologie. Cf. și *Die biographische Methode. Handbuch der empirischen Sozialforschung*, p. 551—569 (unde, de asemenea, este indicată cea mai importantă literatură).
14. În literatura poloneză un exemplu de monografie modernă este studiul lui A. Kersten despre Stefan Czarniecki (Warszawa, 1963). Această lucrare a provocat o interesantă discuție pe tema monografiei dedicată unui individ.
15. Pe tema sistemelor sociale mici, cf. printre alții, R. Redfield, *The Little Community*, Chicago, 1955; Cf. și J. Topolski, *Problemy metodologiczne monograficznych badań wsi* [Probleme metodologice ale cercetărilor monografice rurale], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", nr. 2, 1966.
16. Un exemplu de tratare amplă a subiectului este, printre altele, lucrarea lui B. Leśnodorski, *Jakobini polscy* [Iacobinii polonezi], Warszawa, 1963. Grupa iacobinilor reprezintă, evident, un mic sistem social, dar a fost prezentat în contextul unor sisteme mai mari. Într-un astfel de caz interpretarea aparent microsintetică devine o cercetare macrosintetică.

Partea a VI-a

METODOLOGIA NONPRAGMATICĂ A ISTORIEI

XXIII CARACTERUL ȘI INSTRUMENTELE NARAȚIUNII ISTORICE

1. Problema narațiunii în metodologia științelor

Cu problema narațiunii ne întîlnim atunci cînd trecem din planul considerațiilor pragmatico-metodologice, care vizează modul de desfășurare a cercetării, în planul considerațiilor referitoare la rezultatele cercetării (așa-numitele considerații nonpragmatice). În multe științe răspunsul la o problemă de cercetare se dă sub forma unei structuri coerente, corelată intern, exprimată printr-o relatare. Această relatare poate fi denumită narațiune, deși raportată la unele științe această definiție este improprie. Deși între relatările din diverse științe există numeroase deosebiri, ele transmit rezultatele obținute din investigații, fiind un șir de enunțuri corelate intern despre fragmentul de realitate dat. Din acest punct de vedere nu există diferențe, de exemplu, între istorie și geografie, și nici între istorie și fizică sau muzicologie. Atît fizicianul, cît și muzicologul sau istoricul trebuie să prezinte rezultatele cercetărilor lor efectuate prin diverse metode într-o anumită ordine acceptată de știința respectivă; aceasta înseamnă că ei trebuie să compună din fragmente un întreg lizibil (lizibil numai pentru cei ce cunosc limbajul științei respective), în care rezultatele cercetărilor actuale, cunoștințele personale și unele rezultate ale investigațiilor altor cercetători sînt integrate într-un mod original.

Ceea ce în metodologia pragmatică poate fi definit ca un proces de stabilire și explicație a faptelor și apoi ca o activitate constructiv-sintetică, în metodologia nonpragmatică îmbracă forma de narațiune (relatare a cercetării). Narațiunea ridică extrem de numeroase probleme. Se poate spune că prin analiza narațiunii, adică prin analiza sistemului de enunțuri care formează răspunsul la o întrebare de cercetare ajungem la definirea locului unei științe în sistemul științelor. Problema narațiunii este deci problema centrală a metodologiei nonpragmatice a istoriei.

În analiza narațiunii este necesar să se țină cont de următoarele trei grupuri de probleme:

(1) genurile de narațiune (în cadrul unei științe date),

(2) instrumentele narațiunii,

(3) elementele narațiunii.

Vom examina pe rînd aceste probleme cu referire la istorie, începînd cu caracterizarea generală a narațiunii istorice.

2. Narațiunea istorică și narațiunea în general

Unii autori sînt înclinați să vadă ca trăsătură caracteristică a narațiunii istorice descrierea desfășurării evenimentelor, ceea ce ar trebui să o deosebească de narațiunea din multe alte științe, unde o eventuală descriere este subordonată sarcinii de a stabili sau de a respinge o

teorie. O astfel de poziție, deși reflectă practica reală a majorității istoricilor, nu este totuși corectă, deoarece în rîndul diverselor tipuri de narațiune istorică se poate distinge și o narațiune subordonată unui scop teoretic[1]. De exemplu, răscoala țărănească condusă de Wat Tyler poate fi examinată nu dintr-o simplă curiozitate istorică (ce s-a întîmplat?), ci în legătură cu teoria răscoalelor țărănești, sau a luptei de clasă în general. Într-o narațiune de acest tip descrierea este numai o parte componentă a unui enunț mai amplu. Totuși, trebuie să admitem că enunțurile teoretice nu constituie un element indispensabil al narațiunii din științele empirice. Avem, în acest sens, exemple de studii de fizică ce descriu pur și simplu un fragment de realitate; în mod similar, un chimist poate să se mulțumească cu descrierea unei reacții chimice, iar un astronom cu descrierea mișcării unei planete. Ne referim, evident, la exemple de narațiune aparținînd cercetătorilor în mod individual și nu la narațiune în general. În acest ultim caz, raportarea la teorie este indispensabilă în științele menționate. Totuși și istoria, în special cea pe care dorim să o avem în viitorul cel mai apropiat posibil, tinde spre o narațiune cu semnificație teoretică. Narațiunea concepută, în general, ca un ansamblu al tuturor răspunsurilor date întrebărilor cercetării din cadrul unei anumite științe este de neînțeles în afara legăturilor cu teoria.

Din moment ce atît descrierea, cît și conținutul teoretic (sau o referire la teorie, în cadrul aceleiași științe) sînt condiții necesare ale oricărei narațiuni științifice (repetăm, tratată în mod general și nu din punctul de vedere al unui anumit cercetător), înseamnă că ele nu sînt condiții suficiente pentru o caracterizare mai detaliată a narațiunii istorice. Ele sînt condiții necesare, dar nu și suficiente. Deci, ce element îndeplinește rolul condiției suficiente pentru a putea vorbi de o narațiune istorică, văzînd că nu întotdeauna într-o descriere sau într-o referire la teorie avem de-a face cu o narațiune istorică?

Acest element este — să zicem pentru moment în general — timpul, care, totodată, este și condiția ulterioară necesară a narațiunii istorice. Se pot deci consemna următoarele caracteristici fundamentale ale narațiunii istorice:

(1) condiții necesare: descrierea unui fragment din realitate; referirea la teorie, referirea la timp;

(2) condiția suficientă: referirea la timp;

(3) condiția necesară și suficientă: referirea la timp.

Nu există istorie în afara elementului timp (evident, nu numai referitor la istoria umană, ci și la istoria lumii naturale). Timpul este, deci, cel ce conferă istoriei sensul existenței și forța vitală. În discuția asupra conceptului de fapt istoric (cf. cap. X) ne-am ocupat mai pe larg de problema timpului istoric. Atunci am subliniat însă într-o mai mare măsură relativitatea timpului istoric și am atras atenția asupra direcției curgerii sale; aici ne preocupă un alt aspect al timpului în istorie, un aspect mai puțin amintit înainte, care deosebește acest timp de timpul din disciplinele neistorice.

Timpul cu care operează istoricul nu este timpul în general, așa-zisul timp pur[2] (pentru caracterizarea căruia sînt suficiente momentul duratei și al succesiunii), ci timpul datat, în cazul căruia trebuie să se definească locul pe scara cronologică. Tocmai acest timp datat colorează narațiunea istorică într-un mod specific numai ei; o localizează într-un interval determinat pe scara timpului și o îndreaptă în direcția săgeții care indică curgerea timpului[3]. Deși, din anumite rațiuni, putem să nu

urmărim strict, în procesul construirii narațiunii, această săgeată (de exemplu, în cazul metodei regresive), totuși, în ultimă instanță, ea direcționează narațiunea ca și cînd „ar aminti" de inseparabilitatea sa față de istorie. Cu toate succesele istoriei teoretice, al cărei scop este enunțarea abstractă, aceasta nu se poate lipsi de conceptul de timp, pentru că altfel ar trebui să dispară istoria însăși.

În comparație cu multe alte științe, în științele istorice prezența unui timp datat este, fără îndoială, cea mai frecventă. Deși un astfel de timp poate apărea și în alte științe, el nu reprezintă, totuși, o particularitate a lor. Dacă fizicianul spune că viteza luminii este de 300 000 km pe secundă, el nu se referă la anii acestui proces, dar atunci cînd măsoară, să zicem, timpul unui pendul, el afirmă de fapt că începe operația la timpul t_0 și o termină în timpul t_1, deci se folosește, de asemenea, de un timp datat, uitînd însă apoi imediat acest lucru, pentru că îl interesează numai distanța dintre t_0 și t_1. Deci, în ultimă instanță, el operează cu timpul în general, iar nu cu un timp datat. Este clar că atunci cînd istoricul spune: „prima împărțire a Poloniei a fost în anul 1772" sau „al doilea război mondial a durat de la 1 septembrie 1939 pînă la 9 mai 1945", el se interesează de timp altfel decît fizicianul. El se străduiește anume să fixeze data împărțirii Poloniei sau datele începutului și sfîrșitului celui de-al doilea război mondial. Dar nu numai istoricul se servește de timpul datat, ci și, de exemplu, paleontologul, geologul, paleozoologul, botanistul care se ocupă cu mutațiile din lumea plantelor etc. Ca urmare a cercetărilor, toți oferă o narațiune istorică. La fel cum un reprezentant al științelor neistorice se poate servi de timpul datat, tot așa și istoricul operează adesea cu conceptul de timp în general. Așa se întîmplă, de exemplu, cînd un istoric spune că țăranul polonez din secolul al XVIII-lea era obligat să muncească 3 zile pe săptămînă. Este ușor de observat că timpul istoric „în general" luat aici în considerare se referă la orice interval de timp determinat de pe scara cronologică. Această generalitate are deci un caracter relativ. Timpul în general apare în narațiune în enunțurile generale, explicite sau implicite.

3. Tipurile de narațiune istorică științifică. Cronica și istoria

Referirea la timp, suficientă pentru a distinge narațiunea istorică de o narațiune oarecare, nu este suficientă pentru a caracteriza o narațiune istorică științifică. Nu putem include printre produsele modului de cercetare al istoricului și, deci, să cuprindem în ansamblul cunoștințelor istorice științifice orice succesiune datată (explicit sau indirect) de enunțuri despre trecut. Dar unde se situează limita dintre narațiunea științifică și narațiunea care nu îndeplinește această condiție? Punctul de plecare pentru a răspunde la această întrebare se pare că ar putea fi diferențierea întîlnită adesea în studiile de filozofie a istoriei între cronică și istorie, sau, cu alte cuvinte, între narațiunea de tip cronicăresc și narațiunea istorică. Narațiunea istorică, după excluderea din discuție a narațiunii istorice curente (care, deci, nu este un produs al cercetării științifice și care nu ne interesează aici), poate fi identificată, la rîndul său, cu narațiunea istorică științifică.

În binecunoscuta distincție dintre cronică și istorie propusă de B. Croce[4] nu se găsește nici o precizare care să permită descrierea clară

a poziției autorului. În orice caz, istoria reprezintă pentru el relatarea faptelor care ne interesează (de aceea, orice istorie este o istorie contemporană!), în timp ce o cronică (chiar dacă este scrisă în prezent) este „o istorie moartă", care relatează fapte istorice fără a le raporta la interesele noastre.

Interpretînd această opinie, s-ar putea spune că B. Croce vede diferența între istorie și cronică ca fiind operantă în problema selecției.

W. H. Walsh[5] deosebește, pe de o parte, narațiunea simplă *(plain)* și, pe de altă parte, narațiunea semnificantă *(significant)*, considerînd că există două posibilități de concepere a unei lucrări istorice. A. Danto[6] demonstrează în mod just că narațiunea (înțeleasă ca rezultat al activității științifice a istoricului) poate să fie numai „semnificantă", de unde rezultă că *plain narrative* a lui Walsh trebuie interpretată ca o cronică. De fapt, Walsh consideră că Ranke a avut în vedere tocmai un program de *plain narrative* în vestita sa formulare, care nu înseamnă nimic altceva decît „o descriere exactă a ceea ce s-a întîmplat" (așa caracterizează și Walsh *plain narrative)*, dar este ușor de demonstrat că el a judecat prea aspru programul lui Ranke atribuindu-i negarea istoriei „semnificante". Dacă am specifica următoarele (deși nu toate) semnificații posibile ale narațiunii istorice: pragmatică, teoretică, genetică și explicativă[7], atunci ar fi just să se sublinieze că Ranke s-a pronunțat numai împotriva narațiunii pragmatice (deși, după cum am mai spus, în practică nu s-a rupt cu totul de ea) și că nu a manifestat un interes deosebit pentru narațiunea teoretică, în schimb a acordat o atenție specială reconstituirii seriilor genetice și, deci, în ultimă analiză, nu s-a desprins de narațiunea „semnificantă", care este, de fapt, sensul activității istoricului.

Totuși, nici selecția, nici depășirea descrierii exacte *(exact description)* a lui Walsh (aceste două caracteristici de altfel sînt strîns legate între ele) nu exprimă diferența dintre cronică și narațiunea istorică științifică. S-ar putea construi, evident, conceptul Cronicarului Ideal[8] (CI), atribuindu-i-se un șir de caracteristici, alături de caracteristica fundamentală — aspirația spre relatarea adevărată a faptelor, printre care notarea neselectivă a evenimentelor observate, ceea ce ar duce la o narațiune fără nici o semnificație, în afara celei a descrierii evenimentelor „așa cum au decurs ele", dar aceasta ar conduce la un rezultat foarte îndepărtat de realitate. Se pare că nici nu ne-am putea imagina un astfel de CI, deoarece în fiecare act de cunoaștere avem de-a face cu o selecție. Consemnarea celui mai simplu eveniment (de fapt CI nu poate să le noteze pe *toate)* este deja un act de selecție. Deci nu putem să-l privăm pe CI de capacitatea de selecție, de unde rezultă, de asemenea, că nu ne putem imagina o cronică, scrisă fie și de CI, care să nu depășească o simplă descriere. Chiar și consemnarea în anale a unui eveniment oarecare constituie deja o ieșire în afara descrierii, căci analele ne transmit cunoștințe numai despre unele fapte, adică despre faptele pe care cronicarul le consideră suficient de importante (care au o „semnificație"). Chiar și în cazul unui CI, pentru a nu fi superficiali, nu putem presupune că el oferă o „descriere exactă", și numai o „descriere exactă". Se pare însă că linia de demarcație între cronică și istorie, chiar dacă îl înzestrăm pe CI cu capacitatea unei (oarecare) selecții, se află altundeva, ceea ce înseamnă că selecția însăși nu este suficientă pentru a conferi narațiunii istorice statutul de „științifică". În loc de a construi conceptul unui CI, să construim conceptul unui Cronicar Real (CR), în-

cercînd să indicăm caracteristicile pe care el le poate avea și cele de care din necesitate trebuie lipsit. Ne putem imagina, de pildă, că CR nu numai că aspiră spre adevăr și oferă o relatare oarecum selectivă, dar încearcă și să explice (pe cît îi este posibil) evenimentele descrise, încearcă să le prezinte în niște succesiuni genetice (evident, nu mai lungi decît durata observațiilor sale) și chiar să manifeste preocupare pentru teorie, cum o demonstrează lucrările lui Ibn Khaldun[9], de exemplu. CR descrie, bineînțeles, numai ceea ce se petrece în timpul lui și ceea ce poate nota, fie chiar și indirect, pe baza altor relatări din vremea lui. Limitarea lui CR numai la observațiile proprii ar duce la o ficțiune foarte îndepărtată de fapte.

Se observă ușor că și cel mai perspicace și mai bine pregătit CR, pornindu-se de la premisa că notează evenimentele „în mod curent", „pe viu" (acesta este de fapt sensul termenului *cronicar)*, are un cîmp de vedere foarte limitat. Avînd în vedere că această limitare nu privește istoricul, numai acesta are șansa de a realiza o narațiune istorică științifică. Limitarea cîmpului de vedere al unui CR, care constituie linia de demarcație dintre cronică și istorie, derivă din faptul că, în momentul înregistrării evenimentului, CR nu cunoaște evoluția lui ulterioară și nu știe care vor fi efectele sale. Evident, CR poate descrie un eveniment trecut — în raport cu situarea sa temporală actuală — ale cărui efecte reușește să le cunoască într-un mod oarecare, dar atunci încetează de a mai fi cronicar și începe să acționeze ca un istoric. Deci, un CR n-ar fi putut să scrie încă din 1454 că a început Războiul de 30 de ani sau să noteze că în ziua de 22 iulie 1870 s-a născut Vladimir Ilici Lenin, conducătorul și teoreticianul Revoluției din Octombrie.

Un istoric, din contră, cînd scrie istoria Războiului de 30 de ani sau cînd schițează biografia lui Lenin se servește încă de la primele propoziții ale relatării sale de cunoștințele pe care le are despre întregul fapt descris. El va scrie deci sub imperiul acestor cunoștințe sau, altfel spus, din perspectiva faptului care a avut loc. Evident, știm cu toții foarte bine că noțiunea de „fapt ca întreg" (sistem) este relativă, deoarece sistemele mai mici sînt elemente ale sistemelor mai mari, acestea la rîndul lor fiind elemente ale macrosistemelor (cf. cap. X), totuși, în general, limitele unui fapt dat, nu pot fi trasate, în practică, *ex post facto*, acest lucru constituind una dintre problemele cele mai discutate în rîndul istoricilor. În cercetarea istorică numai un fapt petrecut poate constitui obiectul analizei științifice și, din această cauză, cu cît faptul descris se află mai mult *in statu nascendi*, cu atît mai mult vom întîlni în lucrările istoricului, în mod necesar, elemente cronicărești. Pentru un istoric, perspectiva temporală este o condiție necesară, prin care el poate surprinde sistemele de fapte în dezvoltarea lor, deci în interacțiunea lor, arătîndu-ne rolul lor în procesul istoric. Nu poate fi supus în nici un fel analizei științifice un eveniment nu numai pînă cînd el nu se încheie, dar nici pînă cînd el nu-și manifestă efectele.

Pentru CR viitorul este necunoscut, cel mult el poate să prevadă într-o măsură oarecare desfășurarea evenimentelor, fapt ce dă o notă specifică cronicii lui, dar previziunea nu poate înlocui cunoașterea a ceea ce s-a petrecut într-adevăr. Această cunoaștere, care reprezintă aportul istoricului, constituie cea mai importantă deosebire dintre CI, CR și istoric și, deci, dintre cronică și istorie. Cronica este scrisă în mod necesar din perspectiva cîrtiței, în timp ce istoria trebuie scrisă din perspectiva vulturului. Această metaforă nu intenționează, evident, să minimalizeze rolul cronicii sau să supraestimeze rolul istoriei, ci numai să

dea un sens realităţii. Trebuie menţionat că unii istorici exploatează în mică măsură această mare posibilitate pe care le-o oferă perspectiva temporală şi construiesc naraţiunea ca şi cînd nu ar cunoaşte desfăşurarea evenimentelor care au urmat după faptul descris de ei. Ei sînt astfel mai degrabă cronicari decît istorici. Sînt mai interesaţi de fapt decît de semnificaţia lui istorică.

Pentru a construi naraţiunea ştiinţifică, istoricul este dotat, în afara caracteristicilor care i se atribuie unui CR, cu posibilitatea de a se folosi de dimensiunea temporală, în timp ce CR vede numai în mod „plat".

În acest punct este necesar să recurgem la conceptul nostru de cunoştinţe provenite din afara izvoarelor. În primul rînd, aceste cunoştinţe îi permit istoricului să opereze cu dimensiunea temporală. Cu cît cunoştinţele provenite din afara izvoarelor sînt mai numeroase şi mai bine însuşite, cu atît ele au o valoare ştiinţifică mai mare pentru naraţiunea istorică. Analizele metodologice de pînă acum care nu s-au folosit de conceptul de cunoştinţe provenite din afara izvoarelor nu au fost capabile să definească mai exact diferenţele dintre cronică şi istorie. Natural, şi cunoştinţele provenite din izvoare (relative în sens efectiv), care aruncă o lumină asupra faptului examinat, participă activ la folosirea de către istoric a perspectivei temporale.

Iată un exemplu clar de folosire a perspectivei temporale în baza unor bogate cunoştinţe provenite din afara izvoarelor: „În comparaţie cu curentele care dominau pe atunci în Italia, Germania sau în Ţările de Jos, viaţa economică engleză stagna, dar chiar şi în aceste ape stătute vîrtejurile continentale produceau mişcare. În momentul suirii pe tron a lui Henric al VII-lea, organizarea economică a ţării nu se deosebea prea mult de cea din timpul lui Wyclif, dar cînd Henric al VII-lea a murit, după o viaţă lungă şi plină de păcate, se puteau recunoaşte deja cîteva trăsături tipice economiei engleze pînă la apariţia maşinilor cu aburi şi a mecanizării. Singura poartă care rămînea închisă era cea a expansiunii coloniale, dar 40 de ani mai tîrziu începeau deja primele experimente în această direcţie"[10]. H. R. Tawney schiţează aici situaţia economică a Angliei în momentul suirii pe tron a lui Henric al VII-lea (1485—1509) şi apreciază rolul ei în dezvoltarea economică a Angliei făcînd în mod clar apel la cunoştinţele pe care el le are despre timpurile care au urmat. Sigur că apelul la astfel de cunoştinţe nu este întotdeauna atît de evident; este suficient faptul că întreaga naraţiune se realizează dintr-o anumită perspectivă temporală. De altfel, însuşi faptul că un istoric întreprinde o anumită cercetare este dictat de convingerea asupra necesităţii unor astfel de cercetări, care derivă, la rîndul ei, dintr-o evaluare corespunzătoare a importanţei faptelor respective în procesul istoric.

Să luăm în considerare încă un text, referitor la nişte fapte de mai mică anvergură decît cele examinate de Tawney. Făcînd investigaţii asupra preţurilor la grîne în partea de vest a ţinutului Malopolska în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, H. Madurowicz scrie, printre altele: „O scumpire rapidă începe în anul 1785 ... Cresc în primul rînd preţurile la grîu, secară şi orz, ajungînd în următorii patru ani la un preţ dublu ... Deja în anul 1789 se semnalează o scădere a preţurilor ... dar valul ieftinirii nu atinge totuşi nivelul din anii 1780—1785 şi nu durează aşa de mult. Preţul din anul 1792, anul celei mai mari ieftiniri, este cu 50% mai mare în raport cu scăderea similară a preţurilor din anii 1780—1785 ..."[11]. Cu toate că a fost ales un text în care sînt consemnate an de an, în ordine cronologică, fapte de acelaşi gen, se observă

uşor că un cronicar care şi-ar fi început însemnările în anul 1785 n-ar fi putut să scrie atunci că „a început" o scumpire deosebită, că preţurile grîului, secarei şi orzului au atins cel mai înalt nivel după următorii patru ani şi că în 1792 a fost anul „celei mai mari" scăderi a preţurilor etc. După cum se vede, naraţiunea este construită aici în perspectiva unor cunoştinţe despre faptele examinate.

Perspectiva temporală reprezintă, deci, criteriul cel mai general care deosebeşte naraţiunea istorică de cronică. Alte criterii, secundare, definesc tipurile de naraţiune. Am analizat pe larg aceste tipuri în partea a doua a lucrării noastre, atunci cînd am vorbit despre naraţiunea pragmatică, naraţiunea critică, cea erudit-genetică, structurală şi dialectică.

4. Imaginaţia istorică

Pentru a construi o naraţiune istorică, adică o naraţiune cu perspectivă temporală, sînt necesare numeroase mijloace (instrumente) care sînt componente ale cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor sau o funcţie a lor. Printre aceste mijloace se numără în primul rînd:

(1) imaginaţia istorică,
(2) limbajul,
(3) noţiunile de clasificare şi de ordonare,
(4) inferenţele contrafactuale.

Problema imaginaţiei istorice, care se referă atît la procesul de sinteză, cît şi la construcţia imaginii exterioare a rezultatelor cercetării unui istoric, adică la naraţiune, reclamă o examinare mai atentă. În orice caz, se ştie că, pentru a construi o naraţiune coerentă, nu este suficient ansamblul faptelor stabilite şi al explicaţiilor efectuate. Pentru a uni toate acestea, făcînd uz de perspectiva temporală, este necesar ca istoricul să ştie să pună în mişcare cunoştinţele acumulate, adică acel conţinut al memoriei care se hrăneşte din practica ştiinţifică şi din erudiţie. Acest lucru constă în asocierea cunoştinţelor dobîndite din izvoare cu cele provenite din afara izvoarelor, ceea ce duce la o viziune integrală mai mult sau mai puţin clară a structurilor. Aici se poate manifesta întreaga personalitate a istoricului, ca şi contribuţia sa creatoare la perfecţionarea informaţiilor acumulate. În trecut, cînd oamenii se întrebau dacă istoria este ştiinţă sau artă, cei care vedeau în activitatea istoricului elemente de artă considerau ca sursă a acestora însăşi imaginaţia istoricului şi contribuţia acesteia la opera lui. Această capacitate a cercetătorilor care au multe cunoştinţe a fost adesea denumită intuiţie. Noi o numim imaginaţie istorică şi o interpretăm ca o funcţie a cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor care constituie conţinutul memoriei istoricului şi care permit acestuia să-şi construiască o imagine mai mult sau mai puţin adecvată a fragmentului examinat din realitatea trecută. Această imagine ne permite să ne gîndim în orice moment al construirii naraţiunii la întregul reconstituit pe care trebuie să-l reflecte această imagine.

5. Limbajul naraţiunii

Principalul instrument al naraţiunii este limba. Din limbă fac parte: vocabularul (adică totalitatea cuvintelor din care se alcătuiesc propoziţiile), gramatica (care oferă regulile de ordonare a cuvintelor în propoziţii) şi funcţiile semantice ale cuvintelor, care atribuie acestora şi pro-

pozițiilor anumite semnificații. Pentru folosirea corectă a unei limbi nu este suficient să se cunoască cuvintele și regulile gramaticale, ci este necesar să se și înțeleagă cuvintele acelei limbi.

În metodologia științelor se face distincția între limbajele naturale (etnice, spontane, curente) și cele artificiale. Istoria face parte din științele care folosesc limbajul natural. Acesta implică mari pericole (din cauza caracterului ambiguu al termenilor și a instabilității regulilor gramaticale), dar în stadiul actual al dezvoltării științei este greu să ne imaginăm altfel cercetările științifice întreprinse în domeniul istoric.

S-ar impune deci cerința ca limba să fie astfel folosită în istorie, încît să faciliteze la maximum înțelegerea în rîndul cercetătorilor și dintre cercetători și restul societății, chiar și prin intermediul lucrărilor de popularizare științifică[12]. Este vorba aici de două probleme: de a folosi pe cît posibil cele mai percutante definiții, evident în măsura permisă de fragmentul de realitate descris[13], și de a utiliza conceptele în sensul în care ele au fost precizate în sfera științei respective, care le tratează riguros. Deci, dacă un istoric folosește conceptul de „grup social" sau de „investiții", trebuie să-și amintească că acestea constituie obiectul preocupărilor teoretice fie ale sociologiei, fie ale economiei, de unde se pot obține cele mai avizate informații despre ele. Acest lucru constituie condiția indispensabilă a oricăror încercări de integrare a științelor sociale (și nu numai a celor sociale, deși în mod special a lor). Pentru moment, în această chestiune lucrurile stau peste tot la fel, fapt ce rezultă din absența unor cunoștințe provenite din afara izvoarelor adecvate. Dacă, de exemplu, un istoric confundă conceptul de proprietate cu cel de posesiune, înseamnă că nu are cunoștințe juridice elementare. Se cere deci foarte mult de la un istoric. Istoricul nu se poate scuza că nu a studiat sociologia, psihologia sau economia, ba chiar și științele naturale (evident în anumite limite). Viața omului este bogată, iar istoricul trebuie să cuprindă această viață pe cît posibil dintr-un punct de vedere universal. Chiar prin definiție istoria este integrală; compartimentele sale sînt numai o mărturie a specializării cercetătorului, care nu se eliberează însă de obligația manifestării de fiecare dată a unei atitudini integrante.

Limbajul narațiunii istorice nu este numai un limbaj natural, ci și unul empiric, pe care-l descifrăm cu ajutorul codului semantico-factual, bazat pe un sistem determinat de cunoștințe empirice[14]. Cunoașterea vocabularului și a regulilor acestui limbaj, precum și orientarea într-un asemenea sistem de cunoștințe sînt suficiente și totodată indispensabile pentru a înțelege limbajul cercetării istorice.

În narațiunea istorică întîlnim adesea, alături de limbajul empiric, metafora[15]. Poate fi vorba de definiri singulare, de exemplu de o sinecdocă (în loc de Bismarck — cancelarul de fier) sau de perifraze (în loc de Marx — autorul *Capitalului*) sau de propoziții întregi. Printre enunțurile metaforice (nonempirice) decodificate nu cu ajutorul codului semantico-factual, ci al celui semantico-imaginar, se disting enunțurile antifactuale și enunțurile imaginare. Primele nu concordă cu sistemul dat de cunoștințe empirice (dacă sînt luate *ad litteram*), dar, cu toate acestea, (cînd le decodificăm) exprimă o stare de lucruri oarecare. Să luăm, spre exemplu, următoarea frază plină de metafore, dar pe care o înțelegem bine, ba mai mult, o înțelegem chiar mai bine decît dacă ar fi fost prezentată fără nici o metaforă: „Judecata tradițională potrivit căreia secolul al XV-lea n-ar fi un secol important are poate dreptate în ceea ce

privește politica, dar nu în ceea ce privește rolul său economic". Forțele care aveau să triumfe în viitor începeau să se manifeste tocmai într-o epocă de anarhie politică. Era lui Columb și a lui Vasco da Gama a fost pregătită de munca răbdătoare a cartografilor italieni și a corăbierilor portughezi la fel cum experiențele unor înaintași necunoscuți au pregătit opera lui Crompton și Watt. Ceea ce a dus la o astfel de situație și la apariția unor eroi ai epocii a fost necesitatea economică"[16]. Același lucru se poate spune despre propozițiile următoare: „Ceea ce a determinat organizarea partidelor *Wigh* și *Tory* n-a fost o teorie sau un principiu, ci divergențele religioase și sociale, cărora aceste partide le-au dat expresie politică"[17] sau: „În decurs de opt ani (1822—1829) nu numai rigidul, antiiacobinul edificiu ridicat în ultima vreme a început să crape și să cedeze în locuri neașteptate, ci și în constituția britanică însăși"[18]. Adesea anecdota a fost folosită în mod asemănător cu metafora[19]. Atît una, cît și cealaltă sînt însă numai niște mijloace auxiliare „ce luminează" narațiunea, niște mijloace care au legitimitate numai după expunerea ideilor fundamentale într-un limbaj empiric și într-un mod neanecdotic.

Un exemplu de propoziții imaginare care nu au ce căuta în studiile de istorie, îl constituie anunțurile despre Kmicic, Zagłoba și despre alte persoane „care trăiesc" în romanele lui H. Sienkiewicz.

Nu o dată s-a pus întrebarea dacă literatura istorică trebuie să cuprindă (sau dacă cuprinde) elemente de artă. Avînd în vedere absența ficțiunii în operele istorice, acestea nu sînt creații literare în sensul strict al acestui cuvînt. Numeroase exemple de condeie istorice remarcabile ne învață totuși că exactitatea științifică și precizia gîndirii pot merge în pas cu o limbă aleasă. Aici nu este vorba însă de stilul emfatic, quasi-literar al multor lucrări, în special al celor din secolul al XIX-lea, ci de un stil pur, al cărui ideal îl constituie limpezimea și simplitatea.

6. Concepte de clasificare și de ordonare

Într-o narațiune sînt frecvente diverse genuri de concepte care clasifică și ordonează[20]. Ele îndeplinesc funcția de însumare și de organizare a cunoștințelor noastre. Concept (termen) clasificator este orice predicat simplu (este om, este nobil, este roșu). Predicatul reprezintă deci o calitate atribuită obiectului x. El desemnează seria tuturor obiectelor care îndeplinesc funcția P(x), adică seria tuturor obiectelor x care posedă proprietatea P. De exemplu, dacă conferim funcției P(x) interpretarea: „x este un participant la Revoluția din Octombrie", atunci sfera conceptului P va fi mulțimea participanților la Revoluția din Octombrie. Conceptul clasificator divide seria obiectelor în două subserii: care posedă caracteristica P și care nu o posedă. Criteriul de clasificare este dat de relația de echivalență într-o serie dată. Relația de acest tip este definită de predicatele: „are aceeași situație juridică ca . . .", „are aceleași venituri ca . . ." etc. Această relație ne permite, raportîndu-ne la exemplul dat, să grupăm toate obiectele în două subserii: participanți și neparticipanți la Revoluție.

Pentru a efectua o clasificare trebuie să cunoaștem bine structura seriei examinate, cu scopul de a stabili dacă această structură este într-adevăr denotată prin termenul de clasificare luat aici în considerare. Avînd în vedere că termenii de clasificare se formează treptat în timpul cercetărilor științifice, ceea ce înseamnă substituirea multor termeni ori-

ginari cu termeni de clasificare modernă, sarcina de a încadra obiectul dat într-o serie adecvată este adesea foarte dificilă. Putem reflecta, de exemplu, asupra includerii unui partid politic dat în cadrul grupărilor progresiste sau conservatoare, asupra faptului dacă o întreprindere dată de producție este încă un atelier meșteșugăresc sau este deja o fabrică, dacă o așezare denumită într-un izvor oraș o putem considera astfel sau ca o așezare rurală etc. Se vede clar că în fiecare caz trebuie să operăm mental cu niște definiții sau explicații (care privesc partidul politic progresist, fabrica, orașul). În timp ce clasificăm creăm astfel de definiții sau explicații sau ne servim de cele deja existente.

Conceptele (termenii) care ordonează o serie dată sînt predicatele diadice de tipul „este mai înalt decît ...", „este mai puțin modern decît ...", „este mai timpuriu decît ..." etc. Ele sînt, deci, niște întreguri compuse din două părți, dintre care una oferă criteriile de superioritate, iar cealaltă criteriile de paritate dintr-un anumit punct de vedere. Conceptele de ordonare nu permit diviziunea seriei în două subserii, ci o aranjare după intensitatea unei anumite proprietăți. Astfel de concepte pot fi descrise logic prin două funcții propoziționale:

xWy (x îl precede pe y din punctul de vedere luat în considerare),

xRy (x este egal cu y din același punct de vedere).

În narațiunea istorică trebuie să recurgem foarte frecvent la termenii de ordonare. Ne interesează în special dacă obiectele examinate se pot distinge sau nu din punctul de vedere al unei anumite relații, deci dacă, de exemplu, *a* și *b* au același venit, adică dacă pot fi incluși în aceeași subserie determinată după mărimea veniturilor etc.

Conceptele de clasificare și de ordonare ne apropie de conceptele tipologice, care fac obiectul unor vii discuții. Acestea sînt concepte (predicate) fără de care este greu să ne imaginăm narațiunea istorică, ca de altfel orice narațiune care privește omul.

Ocupîndu-se de conceptele tipologice în istorie, T. Pawlowski afirmă că ele se compun:

(1) dintr-un concept de clasificare,

(2) dintr-un sistem de concepte de ordonare legat de conceptul de clasificare.

Adesea este dificil să se traseze o limită între conceptul de clasificare și cel tipologic. Conceptele tipologice (tipurile) permit să se vorbească despre realitate prin compararea ei cu aceste tipuri. Se pot distinge două genuri de tipuri ideale (și totodată de afirmații care conțin concepte tipice ideale). La M. Weber aceste concepte nu se referă la realitatea empirică, ci îndeplinesc un rol exclusiv euristic și de clasificare, ca „unități de măsură" speciale. În schimb, abstractizările lui Karl Marx au un caracter realist (empiric), adică ne informează asupra realității empirice și facilitează explicarea ei. Ele apar prin omisiunea caracteristicilor secundare (după părerea noastră) ale obiectului ideal construit (cum ar fi, de exemplu, democrația în general, capitalistul). Neîndoielnic, tipul ideal cu caracter realist poate îndeplini mai multe funcții în știință (și în special în istorie) decît tipul instrumental. Pe istoric îl interesează în primul rînd ca simplificările pe care le face din necesitate să evidențieze desfășurarea reală a evenimentelor.

Construirea tipurilor ideale face parte din așa-numita metodă a modelării. Modelul, în acest sens, este un obiect real simplificat, care este „privat" de anumite trăsături în scopul relevării caracteristicilor și relațiilor esențiale pentru cercetare. De menționat că și aici poate fi de ajutor construirea unor modele fictive. Așa a făcut, de exemplu, R. W.

Fogel cînd a studiat influența căilor ferate asupra creșterii economice a Americii de Nord în secolul al XIX-lea. Ca model fictiv, el a construit un model de economie bazat pe transportul pe apă.

Avînd în vedere cele spuse pînă aici, se profilează pregnant problema așa-ziselor concepte proprii ale științei istoriei[21]. Dar pare nejustificată, din punctul de vedere al dezvoltării științei, teza cu privire la necesitatea formulării unor concepte specifice pentru istorie. Mult mai adecvată pare să fie aici ideea de a folosi patrimoniul conceptual al altor științe — în special în ceea ce privește termenii care ar putea fi considerați non-istorici. Se vor putea include astfel aici concepte ca: grup social, producție, investiții, bani, cultură, revoluție, mașină, climă, comportament, autonomie socială, sistem etc. Alta este situația cu termenii pe care-i numim istorici. Ei sînt formulați în general de către istorici, furnizînd astfel material pentru cercetătorii de concepte non-istorice. În cadrul conceptelor istorice (adică al conceptelor proprii științei istoriei) pot fi incluse conceptele de tipul: feudalism, renaștere, luptă de eliberare națională, stîngism, iacobinism etc. Numeroase concepte de acest tip, formulate în cadrul istoriei, au devenit apoi obiectul considerațiilor teoretice ale altor științe, pentru ca mai tîrziu, după o „prelucrare" corespunzătoare, să revină sub o formă nouă în domeniul istoriei. Se poate presupune, de exemplu, că termenul pînă acum istoric de „feudalism" va constitui, ca și termenul „capitalism", și obiectul considerațiilor economiștilor, pierzîndu-și astfel statutul de concept propriu științei istorice. Se poate afirma că nu există un grup stabil de concepte proprii științei istorice. Se înregistrează un schimb permanent de cunoștințe între diversele discipline, fapt care se manifestă și prin activitatea comună de precizare a conceptelor. Trebuie să se militeze pentru o participare mai mare a istoricilor la această activitate decît pînă în prezent. Aceasta va avea ca urmare un nivel mai ridicat al preciziei în narațiunea istorică.

7. Rolul inferențelor antifactuale

Se pare că E. Nagel[22] și J. Giedymin[23] au dreptate cînd subliniază marele rol cognitiv al inferențelor antifactuale în știință. În plus, J. Giedymin scrie: „o condiție indispensabilă pentru evaluarea pozitivă a rolului cognitiv al inferențelor antitetice este de a poseda cunoștințe monologice bogate și omogene într-o disciplină dată și de a profesa o filozofie a științei conform căreia toate afirmațiile științifice (ale științelor empirice) au caracter ipotetic, iar sarcinile științei nu se limitează la a înregistra rezultatele observațiilor"[24]. Împotriva concluziilor antifactuale se pronunță reprezentanții concepției pozitiviste în știință (fenomenaliștii, inducționiștii, ideografii). Pentru ei, propozițiile de constatare sînt componente definitive ale cunoașterii și criterii de adevăr și, ca urmare, nu se admite ca în edificarea cunoștințelor să se ia în considerare pozițiile care contrazic observația. E. Nagel subliniază, dimpotrivă, rolul important al concluziilor antitetice în istorie.

Trebuie să se facă distincția între întrebările antifactuale (decizionale și complementare) și faptul condițional antifactual. Un exemplu de întrebare antifactuală decizională este următoarea întrebare:

(1) S-ar fi ajuns la prima împărțire a Poloniei dacă n-ar fi existat Confederația de la Bar?

Acest gen de întrebare constituie o componentă (de obicei tacită) a explicațiilor istorice. Dacă considerăm că una dintre cauzele primei

împărțiri a Poloniei a fost Confederația de la Bar, implicit ne întrebăm dacă fără această Confederație s-ar fi ajuns la împărțire și răspundem pozitiv la această întrebare. Totodată, cînd punem o întrebare antifactuală de decizie, examinăm rolul istoric al faptului a cărui existență reală în trecut o negăm (în cazul nostru Confederația de la Bar) în mod experimental (mental). În acest caz se distinge dublul rol al întrebării antifactuale: o dată fundează ipoteza referitoare la legăturile cauzale și al doilea (dar numai atunci cînd partea întrebării ce urmează după „dacă" este o negare a unui fapt istoric real) face perceptibilă importanța istorică (rolul în dezvoltarea sistemului) a faptului negat în mod experimental.

Lucrurile se petrec asemănător și în cazul întrebărilor antifactuale complementare. Iată un exemplu:

(2) Ce s-ar fi întîmplat în Europa dacă Hitler ar fi învins?

Reflectînd asupra răspunsului la această întrebare, vrem să relevăm și mai puternic oroarea și caracterul inuman al politicii hitleriste. În acest caz întrebarea nu se pune legat de explicația istorică. În schimb întrebarea:

(3) Care ar fi fost soarta Europei dacă statele occidentale n-ar fi semnat Acordul de la München?

ar putea fi legată de explicație. De exemplu, putem considera Acordul de la München ca una dintre cauzele celui de al II-lea război mondial și, legat de aceasta, ne putem întreba ce s-ar fi întîmplat (eventual dacă ar fi izbucnit al doilea război mondial) dacă nu s-ar fi semnat acordul münchenez. Totodată, punînd întrebarea (3) obținem întărirea (eventual micșorarea) rolului istoric atribuit de noi Acordului de la München.

Perioada condițională antifactuală se enunță în forma „dacă ar fi fost p, atunci q". Spre deosebire de o propoziție condiționată obișnuită, care are forma: „dacă p, atunci q", această perioadă constituie o premoniție, fiind o negare a fragmentului de cunoștințe posedat. Un exemplu de perioadă de acest fel este enunțul:

(4) Dacă Spania nu și-ar fi extins expansiunea colonială, ar fi evitat regresul economic, sau

(5) Dacă n-ar fi existat legislația lui Napoleon, procesul de destrămare a feudalismului ar fi fost întîrziat în unele țări.

În acest caz concluzia antifactuală ne permite să relevăm și mai bine importanța istorică a unui fapt determinat, a unei persoane sau a unui obiect. În timp ce întrebările antifactuale sînt, în general, ascunse de narațiunea istorică, perioadele condiționale le întîlnim adesea în mod explicit. Acestui tip de perioade îi aparțin și propozițiile care încep cu: „să presupunem că . . .", „dacă am admite că . . .", „că . . ." etc. Tot așa de bine în aceste enunțuri ar putea fi vorba de o simplă perioadă condițională.

Elementele inferenței antifactuale apar adesea în acțiunea de verificare a ipotezelor. Problema are însă aici un aspect oarecum diferit decît în cazul inferențelor antifactuale tipice. În cazul procedeului ipotetic nu știm dacă ipoteza examinată de noi este o negare a cunoștințelor pe care le avem, deoarece sîntem abia la începutul procesului de amplificare a acestor cunoștințe. Să zicem că examinăm ipoteza *a* și ipoteza non-*a* și că includem în bagajul de cunoștințe, ca verificată, ipoteza *a*. În acest caz, inferența de tipul „dacă presupunem non-*a*, atunci . . ." aplicată în procedeul ipotetic se dovedește *ex-post* o inferență antifactuală,

deoarece admite un antecedent care este negarea unei propoziții deja acceptate.

Inferențele antifactuale au o semnificație de cercetare cu atît mai mare, cu cît cunoștințele noastre generale despre legăturile dintre fapte sînt mai multe. În general, cînd schimbăm un enunț general recunoscut, care face parte din cunoștințele noastre, ne folosim de cunoștințele neschimbate despre dependențele generale. Propoziția (4) are o semnificație de cercetare numai atunci cînd cunoaștem raportul dintre creșterea economică a unui ținut și unele acțiuni determinate, respectiv cunoaștem legitatea creșterii economice într-o epocă de expansiune colonială. La fel, referitor la întrebarea (5) sînt necesare cunoștințe despre legăturile dintre legislație și realitate. În mod similar este indispensabilă cunoașterea formei reale a procesului istoric în raport cu fragmentele examinate ale acestui proces.

NOTE

1. Despre narațiunea istorică cu semnificație teoretică scrie A. Danto, *Analytical Philosophy of History*, *op. cit.*, p. 133—134.
2. Aceasta nu înseamnă că tratăm timpul ca pe ceva care există în afara realității temporale.
3. Cf. N. Rotenstreich, *Historical Time*, în *Between Past and Present*, New Haven, 1958, p. 51—134. Observațiile noastre diferă întrucîtva de opinia exprimată de Rotenstreich. Autorul se situează pe poziția explicării cauzale a curgerii timpului. Cf. și G. Simmel, *Problem der historischen Zeit*, Berlin, 1916. Rotenstreich, care vede timpul istoric ca o concretizare a timpului în general, nu este de acord cu Simmel, care consideră că timpul în istorie semnifică un anumit raport între fapte, în timp ce istoria ca întreg este atemporală.
4. Cf. *Theories of History*, p. 78 (extrasă din lucrarea *Teoria e pratica della storiografia*). Cf. și cele scrise pe această temă de A. Danto, *Analytical Philosophy of History*, *op. cit.*, p. 116.
5. W. H. Walsh, *Introduction to Philosophy of History*, London, 1951, p. 31.
6. A. Danto, *Analytical Philosophy of History*, *op. cit.*, p. 116 și urm.
7. Aceste tipuri sînt deosebite de A. Danto, *Ibidem*, p. 123 și urm.
8. Conceptul de cronicar ideal la A. Danto (p. 149) are un alt sens.
9. Examinînd întreaga lui operă, îl putem considera mai degrabă istoric.
10. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, *op. cit.*, p. 70—71.
11. H. Madurowicz-Urbańska, *Ceny zboża w zachodniej Małopolsce w drugiej połowie XVIII wieku* [Prețurile griului din vestul ținutului Malopolska în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea], Warszawa, 1963, p. 60.
12. Problema limbajului lucrărilor de popularizare științifică reprezintă o problemă separată, de care nu ne ocupăm aici. Recomandăm cititorului studiul lui B. Leśnodorski, *Historia i społeczeństwo. Problemy informacji i porozumienia* [Istoria și societatea. Probleme de informare și comunicare], în „Kwartalnik Historyczny", nr. 3, 1965, p. 539—563. Autorul leagă problema răspîndirii cunoștințelor istorice de răspîndirea modului de gîndire științifică. El atrage atenția în mod just că problema prezintă serioase particularități în funcție de domeniul examinat.
13. Cf. M. Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, *op. cit.*, p. 79—97.
14. Cf. J. Giedymin, J. Kmita, *Wykłady z logiki formalnej, teorii komunikacji i metodologii nauk*, *op. cit.*, p. 73 și urm.
15. Cf., printre altele, observațiile lui J. Pelc, *Zastosowanie funkcji semantycznych do analizy pojęcia metafory* [Aplicarea funcțiunilor semantice în analiza conceptului de metaforă], în *Rozprawy logiczne* [Disertațiuni logice], Warszawa, 1964, p. 123—135.
16. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, *op. cit.*, p. 87.
17. G. M. Trevelyan, *History of England*, London-New York, 1947, p. 465.

18. *Ibidem*, p. 624.

18. Cu privire la rolul anecdotei, cf. o interesantă observație a lui Soboul (*Miara i opis w historii społecznej, op. cit.*, în „Kwartalnik Historyczny", nr. 2, 1966, p. 277).

20. Cf. pe această temă: J. Giedymin și J. Kmita, *Wykłady z logiki formalnej, op. cit.*, p. 210 și urm.; T. Pawłowski, *Pojęcia typologiczne w naukach historycznych* [Conceptele tipologice în științele istorice], în „Studia Metodologiczne", fasc. 3; I. Lazari-Pawłowska, *O pojęciu typologicznym w humanistyce* [Cu privire la conceptul de tipologie în științele umaniste], în „Studia Filozoficzne", nr. 4, 1958, p. 30—53; C. G. Hempel, P. Oppenheim, *Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik*, Leiden, 1936. L. Nowak s-a ocupat de tipurile ideale (abstracțiunile) la Marx în excelenta sa lucrare, *U podstaw marksowskiej metodologii nauk* [Bazele metodologiei marxiste a științelor], Warszawa, 1971.

21. Cf. J. Dutkiewicz, *Pojęcia własne nauki historycznej* [Conceptele proprii ale științei istorice], în „Rocznik Łódzki", vol. V, 1962, p. 25—32.

22. E. Nagel, *The Structure of Science*, *op. cit.*, p. 583 și urm.

23. J. Giedymin, *Charakterystyka pytań i wnioskowań kontrfaktycznych* [Caracteristica întrebărilor și inferențelor antifactuale], în „Studia Metodologiczne", fasc. 1, p. 23—45.

24. *Ibidem*, p. 35—36.

XXIV. ELEMENTELE NARAȚIUNII: PROPOZIȚIILE ISTORICE ȘI LEGILE

1. Propozițiile istorice

Principalul element al narațiunii istorice este propoziția istorică. Ea se caracterizează în mod obișnuit printr-un indicator spațio-temporal, adică se referă la un anumit timp și la un anumit loc. Totuși, în istorie propoziția istorică trebuie să mai îndeplinească o condiție pentru a constitui un element al narațiunii, și anume trebuie să se refere la un fapt istoric (sau la fapte istorice). Propoziția istorică este deci rezultatul final (pentru un istoric dat) al unui proces de stabilire a faptelor sau, cu alte cuvinte, ultima verigă a lanțului (vezi Fig. 42).

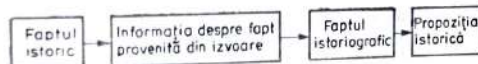

Fig. 42

Condiția ca o propoziție istorică să se refere la un fapt istoric exclude dintre propozițiile istorice propozițiile care vorbesc despre fapte ce n-au existat în trecut (în special propoziții din romanele istorice) și pe care le denumim propoziții cvasi-istorice, precum și propozițiile cu indicatori temporali și spațiali care se referă la evenimente viitoare, încă neîntîmplate. Nu includem în narațiunea istorică nici diversele genuri de propoziții imaginare referitoare la trecut, ca, de exemplu: „După victoria de la Waterloo, Napoleon a reconstruit statul polonez" (propoziție cvasiistorică) sau (2): „În anul 2000 producția de cacao va fi de 12 ori mai mare decît în prezent" (propoziție referitoare la un eveniment viitor nerealizat). O astfel de abordare a problemei ar avea ca rezultat o definiție a propoziției istorice ca propoziție adevărată, care se referă însă la fapte ce aparțin unor clase ontologic închise.

În legătură cu a doua categorie de propoziții există totuși unele rezerve, deoarece printre propozițiile care vorbesc despre evenimente viitoare, nerealizate, se pot distinge cel puțin următoarele trei categorii:

(a) propoziții cu indicatori spațio-temporali care se referă concomitent la o realitate trecută și la una viitoare, nerealizată (evident, nu este vorba aici de propozițiile compuse, pe care le tratăm ca o conjuncție de propoziții simple), unde partea referitoare la viitor poate fi dedusă din cunoștințele acumulate;

(b) propoziții cu indicatori spațio-temporali care se referă, într-adevăr, la fapte viitoare nerealizate încă, dar care nu pot fi deduse din cunoștințele acumulate;

(c) propoziții cu indicatori spațio-temporali referitoare la fapte nerealizate, dar care pot fi deduse (cu oarecare probabilitate) din cunoștin-

țele acumulate. Într-o anumită măsură, aceste propoziții se identifică cu cele de tipul (a).

Iată un exemplu de propoziție de tipul (a): (3) „Ritmul creșterii economice a țărilor în curs de dezvoltare observat în ultimii ani va cunoaște, în următorul deceniu, o accelerare considerabilă". Un exemplu de propoziție de tipul (b) este propoziția (2), citată mai sus, care nu se bazează pe cunoștințe adecvate. Iată o propoziție de tipul (c): „În anul 1975, numărul studenților din Polonia se va ridica la 300.000" *(Originalul polonez al cărții de față a fost publicat în 1973 — n.t.)*. Ea este asemănătoare cu propoziția (2), dar se deosebește de aceasta prin cunoștințele deja avute despre realitate, adică se poate considera că prognoza este probabilă.

Dintre categoriile de propoziții referitoare la evenimente viitoare, nerealizate încă, în narațiunea istorică pot fi întîlnite (deși destul de rar) propoziții de tipul (a).

Avînd în vedere cele spuse pînă aici s-ar putea propune o împărțire a propozițiilor istorice, adică a propozițiilor cu indicatori spațio-temporali în:

(1) propoziții cvasiistorice (referitoare la evenimente trecute),
(2) propoziții istorice în sens larg,
(3) propoziții strict istorice.

Ultima categorie, care constituie un element al narațiunii istorice, ar cuprinde propozițiile istorice după excluderea propozițiilor cvasiistorice și a propozițiilor de tipul (b) și (c), care se referă la evenimente viitoare nerealizate. În acest fel, recunoaștem că propozițiile strict istorice, care se referă în principal la o realitate trecută, se pot referi și la fapte ce aparțin unor clase ontologic deschise. Este vorba, practic, de unele fapte-procese despre a căror desfășurare ulterioară istoricul își exprimă opinia.

2. Indicatorii spațio-temporali

Indicatorii spațiali și temporali apar în mod obișnuit împreună; de altfel menționarea doar a unui indicator (de timp sau de spațiu) atrage după sine o informație mai mult sau mai puțin generală despre celălalt. Totuși, adesea o astfel de informație nu este suficientă pentru o relatare corespunzătoare a unui fapt din trecut. Dacă, de exemplu, spunem: „În Polonia a guvernat șleahta", cunoașterea momentului cînd a existat șleahta ca clasă ne apropie simțitor de indicatorul de timp. Însă dacă spunem: „În Polonia situația țăranilor era grea", sfera cronologică a acestei propoziții este atît de mare, încît ne privează de orice valoare informativă. Evident, indicatorul spațial „Polonia" include în sine indicatorul de timp (de cînd există Polonia), dar aceasta nu ajunge pentru a construi o propoziție istorică corectă. Menționarea indicatorului de timp singur atrage după sine un indicator spațial egal adesea cu întreg pămîntul. De exemplu, dacă spunem: „În secolul al XVIII-lea au avut loc transformări în viața oamenilor", aceasta se poate raporta „numai" la tot globul pămîntesc.

Indicatorii spațio-temporali pot apărea în propoziții în mod evident sau mai puțin evident. Pentru primul caz pot fi date ca exemple propozițiile: „În anul 1789 în Franța a început revoluția"; „În 1945 a fost învinsă Germania hitleristă"; „În Europa medievală au avut loc adesea epidemii" etc. Exemple pentru al doilea tip pot fi propozițiile: „Căderea

Bastiliei a declanșat Revoluția Franceză"; „Kościuszko a inițiat era reformelor agricole prin *Universał Połaniecki* (Proclamația universală)"; „Tamerlan a creat un stat puternic cu capitala la Samarkand" etc. În cazul acestor propoziții ne vin în ajutor alte fapte cunoscute de noi pentru a determina indicatorii.

Existența unui nume propriu în propoziție determină cadrul spațio-temporal. Pe de altă parte, orice indicator poate fi raportat la nume proprii. Timpul va fi înțeles, în acest caz, legîndu-l de un fapt oarecare aparținînd unei persoane determinate (esența problemei nu se schimbă dacă ne întrebăm despre realitatea sa istorică): fuga lui Mahomed din Mecca la Medina, nașterea lui Hristos etc., iar dacă el este legat de un fenomen (de exemplu, epoca glaciară), atunci trebuie să raportăm oricum această determinare la un alt sistem de măsurare a timpului.

Propoziția istorică poate îndeplini cele mai diverse sarcini în formularea rezultatelor unor cercetări istorice. Ea poate fi un element al descrierii simple, al unei descrieri genetice (propoziții factografice) și al unei explicații cauzale (propoziții cauzale). De exemplu, cînd spun: „Cauza căderii Imperiului Roman a fost dezvoltarea internă a provinciilor", exprim o propoziție istorică cauzală, care se referă la un anumit timp și loc. Exemple de propoziții istorice factografice au fost citate și mai sus.

3. Generalizarea în istorie

Dificultatea de a indica un loc precis al generalizărilor istorice în cadrul propozițiilor istorice, pe de o parte, și cea de a le deosebi de propozițiile generale și de legi, pe de altă parte, au constituit sursa multor controverse în jurul acestei concept. Disputele se desfășoară, în general, în legătură cu al doilea aspect, deși nu s-a aprofundat pînă în prezent prima chestiune, anume în ce condiții propoziția istorică capătă statutul de generalizare. Ambele probleme merită a fi examinate.

La început trebuie reamintită (cu unele mici completări) clasificarea propozițiilor (care aparțin unei științe date) propusă în *Studia z metodologii historii*[1]. Toate propozițiile științifice (nu numai cele istorice) pot fi împărțite, dintr-un anumit punct de vedere (al gradului lor de generalitate), după cum rezultă din Fig. 43.

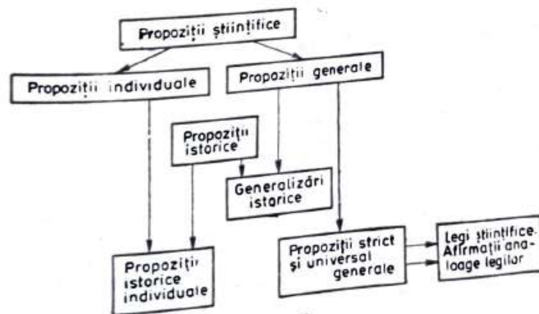

Fig. 43

De aici se vede că generalizările istorice intră concomitent în clasa propoziţiilor istorice (împreună cu propoziţiile individuale) şi în clasa propoziţiilor generale, împreună cu legile ştiinţifice. Această poziţie a generalizărilor istorice face dificilă clasificarea lor într-o singură categorie de propoziţii[2].

A răspunde la întrebarea cînd anume capătă o propoziţie istorică forma de generalizare nu este uşor. Se ştie că ea poate avea o sferă de generalitate foarte diversă. Dacă se referă la un singur fapt (chiar dacă este un fapt „mare") este o propoziţie istorică individuală sau constatarea unui fapt individual. Ea va fi deci o propoziţie de tipul: „Prima împărţire a Poloniei a avut loc în anul 1772", sau: „În bătălia de la Grunwald, Polonia a repurtat victoria asupra Cavalerilor Teutoni", ca şi propoziţia: „Cazimir cel Mare a murit în anul 1370". Dacă o propoziţie istorică se referă la un anumit număr de fapte asemănătoare dintr-un anumit punct de vedere, atunci prin generalizare, adică prin extragerea din aceste fapte a trăsăturilor lor comune care ne interesează pentru obiectivele cercetării, ea devine o generalizare istorică.

Problema delimitării generalizărilor istorice de legile ştiinţifice, deci explicarea generalizării istorice este strîns legată de opinia asupra structurii legilor ştiinţifice. Avînd în vedere că ne vom ocupa în continuare de problema legilor, observaţiile ulterioare (cf. pct. 5) trebuie interpretate şi ca o continuare a celor spuse acum. În concluzie, în metodologia ştiinţelor se disting următoarele caracteristici principale ale generalizărilor istorice, formulate în mod obişnuit în opoziţie cu propoziţiile strict generale:

(1) Aşa-numita generalitate numerică (sau limitată), spre deosebire de generalitatea exactă (sau specifică) a legilor ştiinţifice (K. Popper, H. Mehlberg, A. Malewski);

(2) Existenţa indicatorilor expliciţi spaţio-temporali, a numelor proprii, a unor termeni care nu pot fi definiţi fără nume proprii (K. Popper, J. Giedymin, A. Malewski, S. Nowak);

(3) Existenţa, ca sferă a obiectului propriu, a unei clase închise de evenimente, spre deosebire de propoziţiile strict generale, care se referă întotdeauna la aşa-numitele clase ne-închise de evenimente, cum sînt clasele de evenimente în care pot apărea elemente noi (J. Pelc, A. Malewski).

(4) Echivalenţa cu o succesiune finită de propoziţii istorice individuale, în timp ce legea nu este o astfel de echivalenţă (K. Ajdukiewicz, I. Lazari-Pawłowska);

(5) Lipsa (spre deosebire de legi) a unor cunoştinţe care să facă posibilă previziunea (J. S. Mill, K. Popper, J. Pelc, J. Giedymin, A. Malewski);

(6) Referirea la o serie de fapte istorice (succesiuni genetice) desemnate prin intermediul influenţei unei eveniment oarecare (evenimente, persoane), adică referirea la un sistem relativ izolat (St. Ossowski).

Fără a intra în analize mai subtile, atragem atenţia numai că, în fond, criteriile (1), (2), (3) şi (4) coincid, reducîndu-se la criteriul (2), ele individualizînd numai, cu o precizie mai mare sau mică, aceeaşi caracteristică. Existenţa indicatorilor temporo-spaţiali (2), adică determinarea sferei influenţei de generalizare (informaţiile cînd? şi unde?) implică faptul că generalizarea se referă practic la un număr finit de fapte (1), ceea ce înseamnă că are o clasă închisă de designate (3), adică în mod formal este echivalentă cu un şir finit de propoziţii istorice individuale (4).

Criteriul (5), respectiv absenţa propoziţiilor istorice cu caracter de previziune, este independent de criteriul (2), deoarece, după cum vom arăta mai departe, există legi cu indicatori temporo-spaţiali care permit, cu toate acestea, formularea de previziuni. Pe de altă parte, însă, nu se poate să nu se observe legătura dintre generalizări şi previziuni. Generalizările furnizează materialul pentru construirea legilor şi, deci, a previziunilor.

Categoria de generalizare istorică introdusă de Ossowski[3] se apropie în mare măsură de propoziţiile strict generale. Numai atunci cînd putem considera că un sistem dat, relativ izolat, este deja închis (ceea ce înseamnă că şirul faptelor, care a fost determinat de un eveniment oarecare, este practic închis), generalizarea lui Ossowski, prin faptul că nu are indicatori de timp şi de spaţiu, corespunde criteriilor (1), (3) şi (4). În cazul în care şirul nu este închis (de exemplu, şirul evenimentelor legate de Revoluţia din Octombrie), referindu-se, deci, şi la viitor, nu sînt îndeplinite toate criteriile de la (1) şi (5). Concepţia lui Ossowski îşi poate găsi aplicare în cercetările privind istoria culturii şi ideologia (de exemplu, un sistem relativ izolat cum este islamismul sau ideile iluminismului).

În concluzia consideraţiilor noastre, se poate spune că generalizarea istorică este o afirmaţie generală:

(1) care se referă la fapte din trecut;

(2) care cuprinde indicatori temporo-spaţiali sau nume proprii sau termeni care se pot defini prin intermediul numelor proprii;

(3) care nu oferă cunoştinţe suficiente pentru a avea o funcţie de previziune.

Aceste caracteristici indică numai condiţiile indispensabile ale generalizării istorice, din care (1) delimitează generalizarea istorică de propoziţiile individuale (2) şi (3) de propoziţiile strict generale. Această delimitare nu este însă strictă, după cum se vede, deoarece se poate vorbi de legi care au caracteristicile (1) şi (2). Orice lege însă trebuie să fie privată de caracteristica (3), adică trebuie să creeze posibilitatea de previziune. De unde rezultă că, dintre condiţiile necesare menţionate, caracteristica (3) are valoare diagnostică. Generalizarea istorică este, deci, o propoziţie generală ce se referă la un anumit număr de fapte din trecut care conţin descriptori temporali şi spaţiali, dar care nu oferă cunoştinţele necesare pentru previziune. La fel ca propoziţiile istorice, generalizările strict istorice (proprii istoriei) nu vorbesc despre fapte viitoare încă nerealizate, cu excepţia cazurilor cînd se referă atît la trecut, cît şi la viitor (tipul „a" de propoziţii istorice).

4. Tipuri de generalizare istorică

Se pot distinge multe tipuri de generalizare istorică. M. J. Finley deosebeşte generalizările clasificatoare (de exemplu, comerţul, ţăranul), periodizante (clasic, elenistic) şi pe cele care se referă la raporturile dintre fapte[4]. Dacă considerăm în mod consecvent că generalizările sînt propoziţii şi nu termeni, atunci ar trebui să excludem primele două tipuri dintre generalizările istorice. Este bine să nu se confunde termenii clasificatori cu generalizarea.

S. Novak împarte generalizările (din perspectiva riscului de eroare) în generalizări relative (în care caz sfera valabilităţii afirmaţiei nu depăşeşte sfera realităţii examinate) şi istorice (cînd sfera valabilităţii afirmaţiei depăşeşte sfera materialului examinat, dar poate fi vorba de o

alegere a materialului care să fie reprezentativ sau care să nu fie reprezentativ)[5]. Această împărțire este reală, cu mențiunea că generalizările relative, foarte frecvente în istorie, ca, de exemplu, (1) „Toate răscoalele poloneze din secolul al XIX-lea s-au încheiat printr-o înfrîngere", sînt excluse nejustificat din sfera generalizărilor istorice.

În concluzie, se pot distinge următoarele tipuri de generalizări, în funcție de criteriile de clasificare adoptate:

(a) generalizări cu diverse grade de generalitate — în funcție de sfera cunoștințelor generalizate despre fapte;
(b) generalizări factografice (care oferă fapte stabilite);
(c) generalizări cauzale (care oferă rezultatele explicației cauzale);
(d) generalizări absolute;
(e) generalizări relative;
(f) generalizări ipotetice;
(g) generalizări statistice.

În sfera generalității, diferențele dintre generalizări pot fi foarte mari. De exemplu, poate fi o generalizare atît o propoziție de tipul: (2) „În acest sat, toți țăranii aveau gospodării mai mari de 0,5 lan", cît și o propoziție de tipul: (3) „Cucerirea de către Roma a țărilor mediteraneene obosite de războaie le-a adus pacea, dar nu le-a adus dintr-o dată și bunăstarea" (V. G. Childe). Generalizările factografice constituie o generalizare în domeniul stabilirii faptelor — de exemplu, (4) „În secolul al XVII-lea orașele poloneze au cunoscut o perioadă de decadență", iar generalizările cauzale în domeniul explicațiilor cauzale — de exemplu, (5) „Cauzele împărțirilor Poloniei au fost slăbiciunea ei internă și situația internațională nefavorabilă". O generalizare cauzală este și propoziția (3).

Generalizările absolute operează în mod obișnuit (explicit sau implicit) cu termenii: toți, fiecare etc., adică, din punct de vedere formal, sînt propoziții cu un cuantificator general („pentru fiecare x"). Un exemplu de astfel de generalizare este propoziția (1).

Criteriul de clasificare în generalizări relative și ipotetice conține riscul posibilității de eroare conținută în ele. Generalizările relative se referă numai la stabilirea faptelor (constituie, deci, un gen de generalizări factografice) și sînt o conjuncție simplă de constatări individuale. O generalizare relativă va fi, de exemplu, propoziția: (6) „Numai în două din cele 48 de state examinate, claca era de sub 4 zile pe săptămînă pentru fiecare lan", care este o sumă de propoziții de tipul: „În satul a, zilele de clacă se ridicau la x zile", „În satul a_1, zilele de clacă se ridicau la x_1 zile de clacă" etc., pînă la propoziția „În satul a_{48} claca era de x_{48}".

Generalizările ipotetice nu sînt altceva decît ipoteze. Ele constituie partea cea mai creatoare a oricărei cercetări științifice, deoarece trasează căile de cercetare. S. Nowak scrie, în mod just, că nu se poate compara construcția științei cu o piramidă egipteană, unde stratul de pietre inferior este o condiție indispensabilă pentru stratul superior. În știință, adeseori se construiesc la început planurile superioare, propunîndu-se fecunde ipoteze generale, și abia mai tîrziu sînt ele verificate, prin construirea unor baze solide, formate din afirmații mai puțin generale[6]. Generalizările ipotetice se pot referi atît la stabilirea faptelor, cît și la explicațiile cauzale. În primul caz creează un tip de ipoteze factografice, iar în al doilea — un tip de ipoteze explicative (cf. cap. XIV). Pentru a evidenția caracterul ipotetic al generalizării și sfera de mani-

festare a acesteia, istoricul folosește în mod frecvent termeni ca: indubitabil, probabil, după cum se pare, se poate admite că etc. Lipsește pînă în prezent o precizare mai exactă a „forței lor de delimitare". Găsim aici un cîmp interesant pentru o cercetare mai amănunțită.

Iată cîteva exemple de generalizare ipotetică:

(7) „Acești trei factori: colonizarea, organizarea comerțului și factorul rasial au avut, cu siguranță, o influență destul de puternică asupra dezvoltării economiei de tip feudal; totuși, nu se poate explica numai prin acești factori întregul proces de apariție și dezvoltare a economiei de tip feudal în Polonia, deoarece au acționat și alți factori . . ."[7] (generalizare explicativă).

Generalizările statistice pot avea un caracter relativ sau probabilistic. Un exemplu pentru primul tip este propoziția (6), iar pentru al doilea tip este propoziția: (8) „Schimbarea zilelor de clacă în dări a fost în general avantajoasă pentru țărani". Istoricul nu uzează în aceste cazuri (exceptînd situațiile cînd aplică calcule corespunzătoare) de expresii metrice, folosind în mod obișnuit termeni ca: în principiu, într-o anumită măsură, într-un grad oarecare, în general, de obicei, în mod obișnuit, adesea, rar, în mod notoriu, parțial, aproape, complet etc. Iată un alt exemplu de astfel de propoziție: „Protestanții au susținut, în aceeași măsură ca și catolicii, ideea civilizației bisericești, potrivit căreia toate domeniile vieții, statul și societatea, instrucția și știința, dreptul, comerțul și industria se conduc după legea divină"[8].

În concluzie, susținem că generalizările (b) pot apărea sub forma (d), (e), (f) și (g); generalizările (c) sub forma (f); generalizările (d) sub forma (b), (e) și (g); generalizările (e) sub forma (b), (c) și (g); generalizările (f) sub forma (b), (c), (e) și generalizările (g) sub forma (b), (d), (e) și (f), cu mențiunea că toate pot avea un grad diferit de generalitate.

5. Legile științifice

Înainte de a răspunde la întrebarea dacă legile științei constituie, alături de propozițiile individuale și de generalizările istorice, elemente ale narațiunii istorice, trebuie să ne definim poziția în problema, mult discutată, referitoare la condițiile (suficiente și necesare) la care trebuie să răspundă propozițiile pentru a le putea considera legi ale științei.

Părerea cea mai răspîndită este că o lege a științei este întotdeauna și nu altceva decît o propoziție fundamentală, strict generală, aparținînd unei științe determinate[9]. Această definiție, impunînd legii științifice exigența fundamentării ei într-o știință și a apartenenței sale la acea știință (și acceptarea ei de către oamenii de știință), precum și exigența unei generalizări stricte, privează în mod evident de denumirea de lege științifică propozițiile care nu îndeplinesc cerințele unei stricte generalități (și deci propozițiile istorice), ca și propozițiile care, deși, din punct de vedere formal (sintactic) sînt strict generale, nu au fost supuse fundamentării, sau propozițiile banale ori prea puțin „importante" pentru a fi incluse într-o știință dată (în așa-zisele *law-like statements*)[10].

În timp ce toți sînt de acord în a deosebi legile științei de legile numai sintactice (denumite numai legi), se ridică totuși voci tot mai puternice (de exemplu E. Nagel și, de mai multă vreme, metodologii marxiști) care consideră exagerat să se pretindă de la legile științei o strictă generalitate, deoarece aceasta privează de statutul de legi ale științei multe

afirmații denumite adesea astfel. Să amintim însă ce este generalitatea strictă a propozițiilor. Se poate spune că o propoziție strict generală este o astfel de propoziție în care este prezent un cuantificator general („pentru fiecare x...“), dar în care lipsesc numele proprii sau indicatorii de spațiu și de timp. De aici rezultă că propoziția strict generală se referă la clase deschise de evenimente (și, deci, sfera obiectului lor este o clasă deschisă de descriptori) și totodată nu este echivalentă (ca generalizarea istorică) cu o sumă de propoziții istorice individuale. Iată exemple de propoziții strict generale: (1) „Toate ciorile sînt negre“, (2) „Omul este muritor“, (3) „Fierul este bun conducător de electricitate“, (4) „Moneda mai proastă scoate din circulație moneda mai bună“, (5) „Armata mai puternică învinge în general o armată mai slabă“ etc. Este evident că toate fenomenele despre care vorbesc aceste propoziții sînt localizate în spațiu și timp, dar lipsește determinarea acestei localizări.

Este ușor de observat că unele propoziții nu satisfac condiția fundamentală a propoziției strict generale — lipsa numelor proprii — cum este, de exemplu, următoarea lege a lui Kepler: (6) „Fiecare planetă se mișcă pe o orbită în formă de elipsă, iar Soarele se află în unele din focarele elipsei“, deoarece ele posedă (la fel ca toate legile heliocentrice și geocentrice) nume proprii (în cazul de față „Soarele“).

În această propoziție nu există o generalitate strictă, ci numai o generalitate universală (o generalitate nelimitată). Pentru a caracteriza o propoziție universal-generală este suficient ca prezența obiectelor despre care se vorbește în propoziție (obiectele pot fi definite prin nume proprii) să nu fie limitată la o anumită arie sau la un timp anumit. Universalitatea înseamnă în acest caz deschidere.

Se pare că odată cu atenuarea exigenței unei stricte generalități pentru legile științei (ceea ce nu schimbă faptul că, în științele sociale, legile sînt în general propoziții strict generale), deci odată cu respingerea condiției de a nu apare în aceste legi (direct sau indirect) nume proprii, menținîndu-se însă cerința deschiderii, se poate defini o caracteristică a legilor științei comună propozițiilor strict generale și propozițiilor universal generale. Această caracteristică este capacitatea de previziune. Considerăm această capacitate, adică furnizarea de cunoștințe pentru previziunile științifice, ca principala trăsătură specifică a legilor științei. Ea este legată direct de caracterul deschis al legilor științei, spre deosebire de caracterul închis și, în consecință, de incapacitatea de previziune a propozițiilor istorice. Pe baza propoziției (1) putem spune că orice corb, oriunde și oricînd întîlnit, va fi negru, pe baza propoziției (2) — că orice om întîlnit undeva și cîndva va muri etc., iar pe baza propoziției (6) — că orice planetă în viitor (evident în condițiile existenței planetelor și a Soarelui) se va roti pe o orbită elipsoidală și Soarele se va afla într-unul din focarele elipsei.

Capacitatea de previziune științifică, care este însuși sensul existenței științei și instrumentul influenței științei asupra vieții sociale, are o atît de mare importanță, încît poate reprezenta principala trăsătură care deosebește legile științei de propozițiile istoriei. Propozițiile care permit afirmația că realizarea anumitor condiții (de a fi corb, de a fi om, de a fi fier, de a pune în circulație o monedă mai proastă, de a trimite în luptă o armată mai slabă decît armata adversarului sau invers etc.) determină anumite consecințe (de a avea culoarea neagră, moartea, o bună conductibilitate electrică, scoaterea din circulație a monedei mai bune, victoria sau înfrîngerea cu o oarecare probabilitate etc.) merită

să fie semnalate fie și pentru faptul că furnizează cunoștințele necesare pentru transformarea realității. „Prin urmare — scria A. Malewski — cei care doresc ca știința nu numai să descrie lumea, ci să și furnizeze cunoștințele necesare pentru transformarea conștientă a realității, nu pot să se limiteze la fundamentarea unor propoziții generale oarecare, ci trebuie să tindă spre fundamentarea propozițiilor strict generale (azi am spune — *universal generale* — sublinierea lui *J. T.*), deci spre stabilirea legilor“.

Trebuie menționat, deoarece acest lucru are mare importanță pentru istoric, că previziunea în metodologia științelor este larg concepută, în general, și ca prognoză și ca postgnoză, dar nu este necesar ca aceeași lege să îndeplinească ambele funcții[11]. Avem de-a face cu postgnoza cînd folosim legile în cadrul explicației cauzale. În cazul explicației cunoaștem efectul (urmarea propoziției cauzale), dar nu cunoaștem cauza (antecedentul), în timp ce în cazul previziunii, pe baza unui predecesor cunoscut, afirmăm ceva despre succesor. Este diferită numai direcția procedeului. Din cercetările făcute asupra cantității de informații necesare pentru explicație rezultă că aceasta nu poate fi prevăzută prea ușor.

În concluzie, condiția suficientă și necesară a legilor științei este dată de:

(1) capacitatea de previziune (care rezultă din generalitatea universală a propoziției care formulează legea);

(2) o fundamentare suficientă (adică susținerea legii cel puțin de către majoritatea cercetătorilor).

O lege a științei poate fi formulată sub forma unei propoziții categorice (propozițiile 1, 2, 3, 6) sau sub formă condițională. Totuși, trebuie amintit că fiecare propoziție care în logica tradițională era formulată la modul: „Fiecare S este P“ (respectiv ca propozițiile 1, 2, 3, 6), în logica de azi se transformă în expresia: „pentru fiecare x: dacă x este S, atunci X este P“, ceea ce sub formă simbolică se scrie:

$$\prod_{x} [S(x) - P(x)]$$

Formulată condițional, o lege poate reprezenta o condiție suficientă sau necesară. În primul caz ea are forma: „pentru fiecare x: dacă x este S în timpul t_1, atunci x este P în timpul t_2“, iar în al doilea: „pentru fiecare x: dacă x nu este S în timpul t_1, atunci x nu este P în timpul t_2“.

În toate aceste cazuri obținem cunoștințe care fac posibilă previziunea.

6. Legile în narațiunea istorică

Absența unor cercetări privind narațiunea istorică și opinia că realitatea istorică reprezintă o serie de fapte individuale, irepetabile, au făcut pe mulți autori să susțină că istoricul nu stabilește legi. Convingerea în caracterul legic al procesului istoric, care se afirmă cu tot mai multă forță, precum și progresul cercetărilor metodologice asupra istoriei schimbă tot mai mult opiniile despre legătură științelor istorice cu problema legilor, apropiindu-le în multe puncte de opiniile promovate în secolul al XIX-lea de către Marx și Engels. S-a demonstrat că nu se poate face o analiză pertinentă a explicațiilor cauzale fără premisa caracterului legic al realității și, deci, implicit, fără ajutorul legilor, care sînt de fapt aserțiuni despre o anumită ordine. S-a subliniat astfel nece-

sitatea ca istoricul să se preocupe de legi, chiar dacă este vorba de o preocupare „de consum" și nu „productivă".

O analiză mai atentă a narațiunii istorice demonstrează că adesea istoricii „produc" totuși legi. Uneori acest lucru se întîmplă oarecum nedeliberat, făcînd „en passant" o observație generală, fără a o fundamenta; mult mai des însă ei formulează legi (adesea bine argumentate) pentru cerințele explicației. Numai în unele cazuri aceste legi pot fi considerate legi ale științei, dar chiar faptul unei oarecare saturații (nu prea mare deocamdată) a narațiunii istorice cu propoziții universal-generale demonstrează că știința istoriei are în structura sa și elemente nomologice (vom reveni asupra acestei chestiuni). O astfel de situație oferă baza reconstruirii pe mai departe a științei istoriei în așa fel, încît să se manifeste în ea tot mai clar funcția teoretică. Strînsa legătură dintre știința istoriei și legi este o consecință necesară a caracterului legic al realității examinate de istoric. Dacă această realitate este legică, adică dacă ea are o structură determinată, ar însemna pieirea științei istoriei ca ea să cerceteze numai materialul din care sînt construite elementele structurii, neinteresîndu-se de forma acesteia și de ceea ce condiționează această formă, cu atît mai mult cu cît pînă acum nici o știință nu oferă posibilitatea de a examina o astfel de structură (sistem) pe perioade lungi de timp.

Iată exemple de legi extrase din studii de istorie, care au fost supuse unei fundamentări sistematice (și deci pot fi denumite legi ale științei).

(1) „Acolo unde, în condiții naturale asemănătoare, apar, în regiuni diferite, deosebiri culturale, se impune concluzia că factorul deosebirilor trebuie căutat în substratul etnic diferit" (H. Łowmiański)[12].

(2) „Coexistența posibilității rapide de desfacere a produselor agricole și a iobăgiei constituie condiția necesară și totodată suficientă pentru apariția sistemului feudal" (J. Rutkowski)[13].

(3) „Piața internă apare atunci cînd apare economia de mărfuri; ea se creează prin dezvoltarea acestei economii de mărfuri, iar gradul de fracționare a diviziunii sociale a muncii determină nivelul ei de dezvoltare: ea se extinde paralel cu extinderea economiei de mărfuri, care cuprinde, în afară de produse, și forța de muncă, și numai pe măsură ce aceasta din urmă se transformă în marfă, capitalismul cuprinde toată producția țării, dezvoltîndu-se mai ales prin creșterea mijloacelor de producție, care în societatea capitalistă ocupă un loc din ce în ce mai important" (V. I. Lenin)[14].

Se pot întîlni în mod frecvent propoziții cu caracter de legi formulate în mod secundar sau metaforic. Iată cîteva exemple:

(4) „Se pare că omenirea urăște cel mai mult din toate propria prosperitate. Amenințată de creșterea bogățiilor, care i-ar micșora truda, își dublează repede eforturile pentru a scăpa de acest obiect periculos, a cărui existență ar înlătura ceea ce face plauzibilă lamentarea din cauza sărăciei" (R. H. Tawney)[15].

(5) „Una dintre cele mai generale forme sub care se desfășoară tragedia violenței și a ruinei este nebunia victoriei, indiferent dacă lupta în care s-a cîștigat nefericitul premiu este un război armat sau o înfruntare de forțe spirituale" (A. Toynbee)[16].

(6) „Numai coordonarea eforturilor individuale printr-o politică social-economică conștientă de interesele generale poate salva o națiune de înfrîngeri secundare de diverse genuri, care sînt gata să potențeze

semnificația unei înfrîngeri militare pe o perioadă de timp total nedefinită" (J. Rutkowski)[17].

Generalitatea universală (sau strictă) a legilor nu se află în contradicție, numai că sfera legilor este foarte diversă. Legile au valoare numai pentru perioadele în care sînt prezente condițiile formulate în lege și numai pentru teritoriile în care sînt îndeplinite aceste condiții. De exemplu, legea (1), care afirmă că posibilitatea de a desface ușor produsele agricole și înfeudarea țăranilor merg în pas cu dezvoltarea economiei feudale, se referă numai la perioada și la teritoriul unde a avut loc această coexistență. În mod similar, propoziția care afirmă că o creștere a prețurilor provoacă o scădere a cererii se referă numai la perioada în care există o economie de tip marfă-bani. Se pot numi, deci, legi strict istorice acele legi care (ca propoziția 1) se referă la niște condiții ce au fost cîndva satisfăcute, dar a căror reapariție în viitor este puțin probabilă.

Istoria trebuie să-și împartă sarcina de a stabili alte legi împreună cu alte științe (de exemplu cu sociologia, economia, psihologia).

Din punctul de vedere al sferei, legile s-ar putea divide în:

(a) universale (care formulează legități ce acționează în toate formațiunile economico-sociale);

(b) istorice generale (care acționează într-o anumită formațiune social-economică, eventual în mai multe formațiuni social-economice sau în cadrul unei singure epoci, sau numai în unele condiții existente cel puțin în două formațiuni, de exemplu numai în feudalism și capitalism, sau numai în condițiile economiei de mărfuri);

(c) istorice derivate (care acționează numai în unele perioade ale unei formațiuni date sau ale unei epoci istorice).

Un exemplu de legi (a) sînt legile fundamentale sincronice, diacronice și ale dezvoltării, citate în Partea a III-a a acestei lucrări. Propozițiile (1) și (3) sînt exemple pentru legea (b), propoziția (2) pentru legea (c). Istoricul examinează împreună cu reprezentanții altor științe sociale legile (a) și (b), legea (c) o formulează singur, ceea ce bineînțeles nu exclude faptul de a accepta bucuros și aici colaborarea cu alții (economiști, sociologi). La fel ca în alte științe sociale, istoricului îi este necesară o conștiință nomotetică. Ea constituie principala legătură a istoriei cu alte științe sociale. În toate aceste științe, pentru a ne putea îndeplini sarcinile de cercetare, unitatea factorului empiric cu cel teoretic constituie o condiție esențială. Eventualele deosebiri dintre științele particulare, din acest punct de vedere, pot rezulta numai dintr-o diviziune necesară a muncii în cercetarea aceluiași obiect: societatea. Conștiința nomotetică, în schimb, trebuie să însoțească în egală măsură orice cercetare.

7. Conceptul de legitate în unele studii istorice. Modelele

Istoricii folosesc adesea termenul de legitate. Avînd în vedere că în considerațiile noastre acest termen semnifică echivalentul obiectiv al legii (legile sînt aserțiuni despre legități), ni se pare util să vedem în ce accepțiune apare el în narațiunea istorică[18].

Una dintre cele mai frecvente semnificații ale acestui termen, legat în mod obișnuit cu conceptul opus de „specificitate", arată că un anumit fenomen are un caracter universal într-o perioadă dată (eventual într-un anumit teritoriu într-o perioadă dată). Se poate deci socoti că sis-

temul domeniului feudal în secolele al XVI-lea și al XVII-lea era o legitate a țărilor aflate la răsărit de Elba[19], că în suburbia orașului Poznań s-au putut observa între secolele al XVI-lea și al XVII-lea „unele legități comune întregii țări“ și „unele particularități specifice“, condiționate de factori locali[20], că Gdańsk-ul a arătat în dezvoltarea sa un anumit „specific“, respectiv o particularitate în comparație cu alte orașe ale Rzeczpospolitei[21].

După cum se observă, legitățile sînt interpretate aici în alt sens decît ca echivalent obiectiv al legilor, deoarece ele nu se referă la niște interdependențe permanente dintre fapte, ci pur și simplu la un anumit gen de evenimente sau procese care se manifestă în diverse sectoare ale domeniului cercetat. Adeseori întîlnim conceptul de legitate în conotextul afirmațiilor înseși, de pildă anume că dezvoltarea unui teritoriu oarecare a fost legică, sau că o perioadă dată (de exemplu, a descentralizării regionale în Polonia) a fost „o perioadă de dezvoltare legică normală“. În acest caz sensul conceptului de legitate cuprinde nu numai afirmația că un anumit teritoriu dat s-a dezvoltat după cum se întîmplă în mod „universal“, ci și faptul că această dezvoltare era conformă cu o legitate ontologică oarecare. Deci nu avem aici nici descrierea acestei legități, nici formularea ei sub formă de lege, ci numai constatarea că un fragment oarecare al procesului istoric s-a dezvoltat în conformitate cu o anumită legitate, pe care trebuie să o cunoaștem într-un fel anticipat. Vorbind despre legitate și specificitate, istoricii fac apel la un mod de gîndire care se poate defini, după cum am afirmat anterior, ca raționament prin model. Fenomenele legice ar avea în acest sens rolul de caracteristici ale obiectelor ideale, iar trăsăturile specifice ar semnifica concretizarea teritorială, cronologică sau reală a acestor obiecte.

NOTE

1. A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, *op. cit.*, p. 15 și urm.
2. Pe tema schemelor propoziționale cf. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, *op. cit.*, p. 36—38.
3. S. Osssowski, *Dwie koncepcje historycznych uogólnień* [Două concepții privind generalizările istorice], în „Studia socjologiczne“, nr. 2, 1963, p. 53—61.
4. In *Generalization in the Writing of History*, sub redacția lui L. Gottschalk, Chicago, 1963, p. 19 și urm.
5. S. Nowak, *Studia z metodologii nauk społecznych* [Studii de metodologie a științelor sociale], *op. cit.*, p. 24—26.
6. *Ibidem*, p. 49.
7. J. Rutkowski, *Studia z dziejów wsi polskiej* [Studiu asupra istoriei satului polonez], Warszawa, 1958, p. 186.
8. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, *op. cit.*, p. 107.
9. Cf. A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, *op. cit.*, p. 18 (formularea lui A. Malewski).
10. *Ibidem*, p. 19.
11. Cf. K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, New York, 1959, p. 60.
12. H. Lowmianski, *Początki Polski*, *op. cit.*, vol. I, p. 10—11.
13. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, *op. cit.*, vol. I, p. 127. Dăm fără ghilimele deoarece nu cităm exact.
14. V. I. Lenin, *Dezvoltarea capitalismului în Rusia*, în *Opere*, vol. 3, București, 1961, p. 56.
15. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, *op. cit.*, p. 94.

16. A. Toynbee, *Krieg und Kultur. Der Militarismus im Leben der Völker*, Zürich-Wien, 1950, p. 104.
17. J. Rutkowski, *Przebudowa wsi w Polsce po wojnach z połowy XVII wieku* [Restructurarea satului polonez după războaiele de la mijlocul secolului al XVII-lea], retipărit în *Dzieje wsi polskiej* [istoria satului polonez], *op. cit.*, p. 106—107.
18. O analiză corespunzătoare a fost realizată de A. Malewski, în *Studia z metodologii historii*, *op. cit.*, p. 31—34.
19. B. Grekov, *Prawidłowość w dziejach chłopów w Europie* [Legitatea în istoria țărănească în Europa], în „Kwartalnik Historyczny“, nr. 3/4, 1948.
20. J. Majewski, *Gospodarstwo folwarczne we wsiach miasta Poznania w latach 1582—1644* [Economia domeniului feudal în satele orașului Poznań în anii 1582—1644], Poznań, 1957, p. 265.
21. M. Bogucka, *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do połowy XVIII wieku* [Meșteșugul țesătoriei în Gdańsk din secolul al XV-lea pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea], Wrocław, 1956.

XXV ELEMENTELE NARAȚIUNII ISTORICE: VALORIZAREA

1. Atribuirea de valoare și actul evaluativ

Enunțările în care se exprimă direct atribuirea de valoare le definim în general ca propoziții evaluative, judecăți de valoare sau valorizări. Ele constituie unul dintre elementele narațiunii istorice. Există o veche discuție privind faptul dacă, spre deosebire de propozițiile descriptive, celor evaluative li se poate atribui o valoare logică (adevăr sau fals). Cei mai mulți dintre specialiști resping hotărît această opinie, afirmînd că valorizările sînt logic neutre; alții încearcă să apere interpretarea tradițională a adevărului privind judecățile de valoare, iar o altă parte a cercetătorilor sau propun o interpretare specială a adevărului cînd e vorba de judecățile de valoare, sau afirmă, așa cum face M. Ossowski, că „a refuza normelor adevărul sau falsitatea înțelese în sens tradițional, adică în sensul conformității sau neconformității cu realitatea, nu înseamnă a le refuza orice valoare logică"[1].

În ceea ce ne privește, avem un punct de vedere personal în această chestiune. Noi pornim de la faptul că în cele mai multe dintre valorizările[2] întîlnite în lucrările științifice, în special în cele istorice, se pot distinge două tipuri de informații despre realitate: (a) despre însăși realitatea apreciată; (b) despre sistemul de valori al celui care apreciază (în cazul istoricului despre un aspect determinat al cunoștințelor provenite din afara izvoarelor), care, la rîndul său, constituie un fragment de realitate. Să luăm, de exemplu, următoarea propoziție apreciativă: (1) „Reformele agrare revoluționare trasează o cale mai rapidă a transformărilor istorice decît transformările lente ale sistemului agrar inițiate de sus" sau propoziția (2) „Libertatea este bunul cel mai de preț". Din (1) aflăm că reformele agrare revoluționare au fost cauza unor transformări istorice și, în plus, că aceste transformări au influențat cursul istoriei în mod diferit în comparație cu transformările dictate de sus ale sistemului agrar. A doua propoziție ne informează că libertatea, în concepția celui care pronunță această propoziție, posedă caracteristici pe care el le apreciază (evaluează) ca bune. Nu se poate nega că aceste informații sînt foarte vagi, dar, după cum observăm, valoarea informațională a aprecierilor nu se sfîrșește la ele. Pe baza unor astfel de propoziții și a unor cunoștințe suplimentare se poate reconstrui (într-o măsură mai mare sau mai mică) sistemul de valori al acelora care au enunțat aceste propoziții. Din (1) rezultă că cel care a spus-o este adeptul abolirii rapide și consecvente a inechităților sociale și a exploatării unor grupuri de oameni de către alții, din (2) însă că, dintre diversele valori, el preferă libertatea, adică, în cadrul sistemului său de valori, această valoare ocupă un loc de frunte: bun, după el, este tot ceea ce sporește, apără, întărește libertatea. După reconstruirea sistemului de valori (pentru care în mod obișnuit sînt necesare, pe lîngă niște cunoștințe supli-

mentare, și alte enunțuri ale celui care valorizează) putem să revenim la întrebarea (a), adică la informația despre realitate. Astfel, în propoziția (1) aflăm nu numai că reformele agrare revoluționare sînt cauza unor transformări istorice și că aceste schimbări influențează altfel cursul istoriei în comparație cu transformările sistemului agrar provenite de sus, dar și că transformările revoluționare agrare introduc mai repede în viață decît reformele provenite de sus principiul egalității sociale și atenuează exploatarea. În mod analog, propoziția (2) ne informează nu numai că libertatea este bună, dar — împreună cu unele cunoștințe suplimentare — și că ea are anume caracteristici (controlabile în mod intersubiectiv, pe care cel care valorizează le consideră bune).

Propoziția evaluativă (cu excepția enunțurilor pur emoționale, care nu afirmă nimic altceva decît aprobare sau dezaprobare) are, deci, spre deosebire de propoziția descriptivă, o dublă referire la realitate sau, cu alte cuvinte, este un dublu model al acesteia. Prima referire este la un fragment oarecare de realitate existentă în mod obiectiv, deci în afara celui care evaluează, iar a doua la sistemul de valori adoptat de cel care evaluează. În fiecare dintre aceste referiri — deoarece sînt raportări la realitate — se poate vorbi de conformitatea enunțului (sau de consecvența enunțului) cu modelul (adică cu realitatea), deci de veridicitatea sau de caracterul lui adecvat. În cazul examinării valorii logice a actului evaluativ toată dificultatea constă în destratificarea celor două sisteme de referință. Referitor la propoziția (1), pot să mă întreb dacă, într-adevăr, transformările agrare revoluționare introduc mai rapid decît reformele inițiate de sus principiul egalității sociale și atenuează exploatarea; dacă se constată că așa s-au petrecut lucrurile în realitate, vom avea dreptul să spunem că această propoziție este adevărată sub aspect descriptiv. Apoi ne putem întreba dacă aprecierea conținută în propoziție (în favoarea transformărilor rapide în direcția egalității sociale și a abolirii exploatării) este conformă cu sistemul de valori al celui care evaluează; dacă este așa, avem dreptul să declarăm că propoziția (1) este adecvată și sub aspect moral (sau emoțional). În practică, o propoziție poate fi adevărată sub aspect descriptiv, dar inadecvată sub aspect emoțional, sau neadevărată din punct de vedere descriptiv, dar adecvată emoțional. Există totuși o mare diferență între aceste două cazuri. Veridicitatea (sau falsitatea) aspectului descriptiv este independentă de persoana care enunță propoziția, deoarece se referă la realitatea obiectivă, în timp ce caracterul adecvat sau neadecvat al aspectului emoțional se referă la cel care enunță propoziția. De aceea, dacă, în primul caz, o propoziție dată va fi sau adevărată sau falsă (natural, într-o anumită etapă de cercetare, deoarece cunoștințele noastre despre realitate se pot schimba), în al doilea caz ea poate fi concomitent adecvată și inadecvată, în funcție de cel care o enunță. Dacă, de exemplu, un adept al muzicii concrete, care se referă permanent la ea în termeni pozitivi și îi afirmă valorile, susține la un moment dat că aceasta este o muzică proastă, atunci (presupunînd că nu și-a schimbat subit sistemul de valori) vom avea dreptul să spunem că, în sfera limbajului său individual, există un enunț „fals". Dacă același enunț vine din partea unui susținător al muzicii tradiționale, spunem că evaluarea lui este adecvată. În practică ne pronunțăm rar în acest fel cu privire la enunțurile evaluative, așa încît a le atribui caracteristica de adecvate sau inadecvate ne interesează mai puțin. Acest fapt se întîmplă deoarece în mod obișnuit nu comparăm aprecierile făcute de alții nici cu realitatea, nici cu

sistemul de valori al acestora, nici cu sistemul nostru de valori, deci pentru o judecată reală asupra adecvării propozițiilor evaluative aceasta nu e un sistem de referință. Despre propoziția (1) sau propoziția (2) sîntem gata să spunem imediat: da, este adevărată!, dar ne amintim arareori că în astfel de cazuri ne exprimăm doar asentimentul. O astfel de atitudine, evident, nu este suficientă pentru a analiza actele evaluative din știință.

Caracterul relativ al valorii logice a laturii emoționale a propozițiilor evaluative justifică tratarea separată a acestora în metodologia științelor și îndeamnă, totodată, la formularea unui postulat general. Avînd în vedere că, în ultimă analiză, numai propozițiile despre care se poate spune că sînt adevărate sau false pot fi elemente ale științei, este deosebit de important ca, în cazul judecăților de valoare, să se furnizeze informații (direct sau indirect) cu privire la sistemul de valori reprezentat. Cunoașterea acestui sistem permite, după cum am arătat, să se indice în mod corect latura descriptivă a evaluării (ca rezultat al cunoștințelor necesare pentru a afirma veridicitatea acestui aspect) și, în plus, să ne pronunțăm asupra caracterului adecvat sau inadecvat al laturii emoționale. În acest fel, fără a ne pronunța împotriva valorizării în enunțurile științifice, ceea ce ar însemna o luare de poziție inutilă, putem apăra imperativul preciziei și al clarității limbajului științific în general și al științei istoriei în special.

Cu toate că la baza oricărei decizii în știință stă o atitudine evaluativă, gradul său de manifestare în expunerea rezultatelor obținute de cercetare este divers în diferitele științe și la diverși cercetători. Dacă analizăm deosebirile dintre științele naturale și sociale din acest punct de vedere, acestea nu rezidă (după cum am mai arătat) în absența valorizării în unele științe și în prezența acesteia în altele, ci în faptul că, pornind de la o bază evaluativă comună, valorizările, adică forma lingvistică de expresie a bazei evaluative, nu sînt în general componente ale științelor naturii, în timp ce în narațiunea din cadrul științelor sociale și, în special, în narațiunea istorică evaluările constituie unul dintre elementele ei fundamentale. Deci — făcînd o observație marginală — deosebirile au oarecum un caracter exterior, referindu-se, deci, la formele de exteriorizare a valorizărilor.

2. Forme ale actului de valorizare al istoricului

Din cele spuse pînă aici rezultă că actele evaluative reprezintă numai una dintre formele de manifestare ale atitudinii de valorizare a istoricului. Am vorbit despre aceste forme în cîteva puncte ale lucrării de față (în special în cap. XVI și XVII). Acum, pentru a indica locul actelor evaluative printre aceste forme, vom avea în vedere 6 forme[3], pe care le vom împărți, la rîndul lor, în extralingvistice și lingvistice. Prima dintre formele extralingvistice de manifestare a atitudinii de valorizare a trecutului este însăși alegerea problemei de cercetare (alegerea domeniului). Aleg pentru cercetare o anumită problemă deoarece consider că va fi bine (din anumite motive) dacă o voi cerceta. Așa, de exemplu, problemele legate de rolul patriotic al episcopilor și al arhiepiscopilor au fost abordate cu interes de istoricii apropiați de mediul catolic, în schimb problemele care permiteau să se demonstreze faptele privind trădarea de țară, opresiunea țăranilor și, pe această bază, fastul

extraordinar al demnitarilor ecleziastici au fost abordate cu interes de istoricii convinși de rolul negativ al catolicismului polonez.

În al doilea rînd, relația dintre cercetător și faptele descrise se poate manifesta prin trecerea sub tăcere sau minimalizarea faptelor incomode, cu toate că problema abordată ar cere să se vorbească despre ele. Așa, exemplu, unii istorici polonezi legați de cercurile nobiliare au descris istoria țărănimii din Polonia atrăgînd în primul rînd atenția asupra reformelor întreprinse de marii proprietari, caracterizîndu-le ca pe o manifestare de generozitate și susținînd că „țăranii polonezi n-au recurs niciodată la răscoale ca în alte țări".

A treia formă de manifestare a atitudinii de valorizare în istorie este modul de explicație. Pe baza factorilor pe care istoricul îi consideră ca „importanți" pentru explicarea unui fapt determinat se pot spune multe despre valorile care l-au condus în acest proces. Uneori, aceste criterii se leagă în mod evident de concepțiile politice ale autorului. Exemple de diferențe între explicații sînt furnizate de analiza lucrărilor istorice legate de diverse tradiții metodologice și grupări politice. Istoricii marxiști adoptă ca direcție explicativă teoria materialistă a dezvoltării sociale (materialism istoric).

În al patrulea rînd, atitudinea personală față de faptele examinate se poate manifesta prin atribuirea unei importanțe diferite acelorași forțe sau prin atragerea atenției numai asupra unor succesiuni de fapte care corespund propriei poziții, evitîndu-se sau bagatelizîndu-se altele. În discuțiile referitoare la însemnătatea apărării mănăstirii de la Jasna Góra, unul dintre istorici a ajuns la concluzia că această apărare a jucat „un rol important în ansamblul chestiunilor militare"[4]. Un alt autor însă, cunoscut prin atitudinea sa critică, a menționat „numai importanța pur locală a influenței politico-militare a acestei apărări"[5].

Printre formele lingvistice de manifestare a atitudinii de valorizare se numără vocabularul cu o coloratură emoțională pozitivă sau negativă și aprecierile exprimate sub formă de propoziții, adică de propoziții evaluative. În cazul vocabularului, care de altminteri arareori este neutru, aprecierea este ascunsă în descrierea însăși. De asemenea, în propozițiile evaluative aprecierea este rar exprimată în mod direct. Este de reținut că, într-o anumită măsură, și întregul celei mai liniștite narațiuni posibile dă o imagine asupra atitudinii de valorizare a naratorului.

Iată cîteva exemple (poate extreme) de folosire a unui vocabular cu o coloratură emoțională negativă sau pozitivă (cu sublinierile noastre):

(3) W. Konopczyński, care avea o atitudine negativă față de lupta țăranilor împotriva feudalilor, prezentînd situația existentă înaintea luptei de la Beresteczko scria că „sute de emisari îi *ațîțau* pe țărani să se unească cu *cazacii și să-i asasineze pe moșieri*", dar aceasta a dat rezultate numai în regiunea Podhale, unde „un *oarecare* Kostka ... a ocupat cu *o bandă* de munteni castelul din Czorsztyn"[6].

(4) A. M. Skałkowski, avînd o atitudine asemănătoare, scrie despre armata lui Kościuszko că „*trăgea* după ea *o gloată de țărani* fără nici un folos, înfometînd numai țara ..."[7].

Nu întotdeauna însă vocabularul merge așa de departe și, în afară de aceasta, aprecierile pot avea un caracter pozitiv.

(5) „Acțiunile poporului au avut o *importanță* politică deosebită, deoarece au constituit dovada că masele populare susțin lupta de eliberare națională atît politică, cît și militară ..."[8], sau o propoziție ca:

(6) „În acest timp în Polonia exista deja de un deceniu o *splendidă* operă în domeniul gîndirii constituționale, care reprezenta o *realizare* poloneză *originală* și o generalizare a experienței constituționale poloneze, și anume lucrarea *O skutecznym rad sposobie* [Despre eficiența consiliilor], de Stanislaw Konarski"[9].

3. Tipuri de valorizare în narațiunea istorică

În știință se disting două genuri de valorizări: utilitare și reale[10]. O astfel de împărțire se poate raporta în principiu și la narațiunea istorică. Valorizările utilitare, simplificînd mult lucrurile, sînt judecăți de valoare care se referă la obiectele aflate în relație cu alte valorizări, și mai simple. Ele arată că ceva este bun în raport cu altceva, că este necesar pentru ceva sau că ceva este mai bun decît altceva. Comparațiile le facem fie direct cu un model general, pe care-l considerăm real, fie cu un alt exemplar din aceeași clasă (ceea ce, practic, duce tot la raportarea la model)[11]. Dacă spun că o lucrare istorică nu trebuie să fie plictisitoare, fac o comparație cu un model acceptat de mine, căruia trebuie să-i corespundă lucrarea istorică. Dacă afirm însă că doctorul *a* este mai bun decît doctorul *b*, fac o comparație în cadrul aceleiași clase. Totuși, trebuie să am o idee despre ceea ce înseamnă, în convingerea mea, un model de medic „bun". Valorizările utilitare pot fi denumite, potrivit modului nostru de a vedea lucrurile, valorizări comparative.

Valorizările reale, la care în ultimă instanță pot fi reduse valorizările comparative, au un caracter primitiv în raport cu acestea din urmă. Diferența este totuși numai una de grad, așa încît, în ultimă analiză, ei nu trebuie să i se acorde o importanță practică deosebită. Inserăm aici cîteva exemple caracteristice pentru ambele tipuri de valorizări.

Iată cîteva valorizări comparative (cu sublinierile noastre):

(7) „Curentul *favorabil* țăranilor s-a intensificat după constituția din mai 1791 sub influența evenimentelor franceze și cînd constituția nu mai corespundea speranțelor puse în ea"[12]. Autorul compară acest „curent" de inițiative în problema țărănească cu un alt model „favorabil" țăranilor în acea perioadă. Aceasta este deci o valorizare raportată la un model (bunăvoința față de țărani).

(8) „Însuși Alexandru a fost discipolul lui Aristotel. Armata sa era însoțită permanent de geometri și observatori, angajați pentru a desena hărți și a descrie bogățiile teritoriilor cucerite. El a trimis în scopuri de acest fel o flotă specială pentru a cerceta Marea Arabică. Aceste tradiții au fost cultivate *cu demnitate* de succesorii săi din Egipt și din Asia..."[13]. Și aceasta este o valorizare obiectivă raportată la un model (demn de urmat).

În ambele cazuri, valorizările luate în considerare pot fi ușor reduse la alte valorizări. Așa, de exemplu, în cazul propoziției (7) ajungem la întrebarea: de ce se consideră că această atitudine și nu alta este „favorabilă" țăranilor și abia după aceea ajungem treptat la criteriile de bază ale valorizării efectuate? Același lucru în cazul propoziției (8), cînd ajungem la întrebarea: de ce o astfel de comportare a lui Alexandru era demnă de urmat și aprobat?

Unele propoziții pot lăsa impresia că se referă la valorizări comparative. O analiză mai atentă arată însă că avem de-a face numai cu o descriere.

Iată cîteva exemple:

(9) „Dacă ne întoarcem în trecut, adică pînă în secolul al XII-lea, observăm o distribuire pe scară largă a pămînturilor în favoarea cavalerilor din partea monarhului. El împarte orașe întregi fortificate — de exemplu, Łekno, Wyszogród, Skrzyno — și, cu siguranță, s-ar găsi încă multe asemenea exemple dacă izvoarele n-ar fi sărace în această privință. Mai tîrziu, în cursul secolelor al XIII-lea și al XIV-lea, aceste danii n-au mai fost atît de mari, deoarece nici principii locurilor, nici chiar ultimii doi regi din dinastia Piast, Łokietek și Cazimir cel Mare, nu-și mai puteau permite acest lucru. Și totuși danii continuă să se facă: cîte un sat sau mai multe sate erau donate unuia sau altuia dintre cavaleri pentru serviciile aduse principelui"[14].

În acest caz nu avem de-a face cu valorizări, ci comparăm pur și simplu dimensiunile daniilor în diverse perioade. Este vorba de aceeași situație în toate expresiile de tipul: „în țara X venitul pe cap de locuitor este mai mare decît în țara Y". Dar propoziția: „în țara X se trăiește altfel (mai bine, mai rău etc.) decît în țara Y" aparține valorizărilor comparative. Aici comparăm aprecierea pe care o facem cu modelul nostru de viață „mai plăcut", „mai bun" etc.

Iată un alt exemplu de acest tip:

(10) „[În Germania], în comparație cu Franța (Thierry sau Michelet), conceptul de națiune a fost corelat foarte timid cu poporul, cu masele largi și chiar Ranke îl interpreta în sensul de pături luminate, superioare"[15]. În acest caz se compară intensitatea aceluiași fenomen în diverse țări. Nici aici nu avem de-a face cu o valorizare, ci numai cu o descriere de fapte.

Valorizările reale apar destul de rar *expressis verbis* în lucrările istorice. În general, ele sînt mai mult sau mai puțin ascunse în propozițiile aparent descriptive. De unde rezultă că este imposibil să se separe aspectul descriptiv de cel emoțional al acestor propoziții fără o analiză atentă.

Iată un exemplu de valorizarea reală implicită:

(11) „... în fața oamenilor muncii din Polonia (în anul 1921) se afla ... o sarcină imediată — de a dobîndi prin luptă reformele sociale"[16]. Această propoziție, aparent descriptivă, este apreciativă. Sub aspect descriptiv ea ne informează că păturile de oameni ai muncii se aflau în situația de a cere o îmbunătățire a situației lor. Sub aspect emoțional însă ne vorbește de modul în care *valorizează situația* autorul propoziției. Anume, autorul consideră că lupta pentru îmbunătățirea condițiilor clasei muncitoare reprezenta în situația de atunci un program bun, real, demn de susținut și, legat de aceasta, el afirmă că trebuie să se lupte pentru reforme, deoarece faptul însuși de a ameliora situația diverselor pături de oameni ai muncii este bun (progresist).

Un alt exemplu:

(12) „Importanța capitală a răscoalei din ianuarie (1863) a constat în faptul că mișcarea țăranilor polonezi din acea perioadă s-a împletit cu o mișcare similară și mai largă a țărănimii din Rusia"[17].

Iată și cîteva exemple de valorizări reale exprimate într-un mod mai explicit:

(13) „Răscoala din noiembrie (1830) a avut o importanță internațională deosebită. Rolul obiectiv jucat de ea fost, fără îndoială, progresist. Răscoala din 1830—1831, izbucnită din valul mișcărilor burghezo-democratice și de eliberare națională prezent în Europa, a protejat Occidentul de intervenția armată a țarismului"[18].

Este uşor de observat că fiecare valorizare reală, exprimată într-un mod mai mult sau mai puţin explicit, ascunde o opinie bine definită a cercetătorului respectiv, un proces istoric, adică se fac simţite cunoştinţele provenite din afara izvoarelor în funcţia lor de sistem de valori.

4. **Criteriul progresului ca element principal al actelor evaluative în istorie**

Numim criteriu al progresului criteriul după care istoricul evaluează faptele descrise de el. Termenul de „progres" folosit aici este, bineînţeles, liber de orice implicaţii care-l leagă de tezele privind inevitabilitatea lui, adică realizarea lui independent de acţiunile umane. În această accepţiune este progresist tot ceea ce istoricul aprobă (recunoaşte ca bun, just, corect şi demn de susţinut etc.), iar retrograd tot ceea ce el condamnă (consideră ca rău, injust, care trebuie să fie combătut etc.). Acest criteriu are deci un caracter primar, deoarece reprezintă echivalentul predicatelor „bun" şi „rău" la care pot fi reduse toate evaluările[19]. Este uşor de înţeles ce criterii de progres stau la baza valorizărilor reale menţionate anterior.

În propoziţia (1) autorul este de părere că progres înseamnă tendinţa spre egalitate în relaţiile sociale. În propoziţia (12) este considerat progresist tot ceea ce a combătut feudalismul, respectiv tot ceea ce a grăbit instaurarea unei noi formaţiuni economico-sociale. Propoziţia (13) exprimă aprobarea luptei împotriva orînduirii feudale şi reacţia politică, adică consideră progresist ceea ce măreşte gradul de libertate a omului. Propoziţiile (7) şi (8) pot fi reduse la aprecieri fundamentale similare.

Adesea în discuţiile purtate nu s-a observat că divergenţele nu se referă la fapte, ci la valorizări, adică la criteriul progresului înţeles diferit de diverşii participanţi la discuţie. Reamintim discuţia despre orînduirea feudală:

(14) S. Hoszewski scria că, în faza iniţială, caracterul progresist al orînduirii feudale rezida în cîteva cauze cum ar fi: „creşterea suprafeţei de teren cultivată, continuitatea culturilor, o mai eficientă organizare a economiei rurale, organizarea eficientă a comerţului cu produse, o mai bună gospodărire decît în trecut a pădurilor, luncilor, a pescuitului, creşterea şeptelului, creşterea numărului de persoane ocupate în agricultură, lărgirea diviziunii sociale a muncii, comercializarea producţiei agricole, creşterea industriei ţărăneşti (mori, fabrici de bere) şi a altor industrii domeniale, satisfacerea nevoilor de pe piaţa internă a marilor oraşe, extinderea pieţii externe şi, în primul rînd, expansiunea şi universalizarea economiei monetare ca urmare a bilanţului comercial pozitiv şi a afluxului de fonduri financiare din străinătate"[20].

(15) J. Bardach s-a pronunţat în acelaşi fel: „Personal — scria el — aş înclina spre opinia acelora care văd rolul progresist al domeniului feudal în prima sa perioadă, ţinînd seama în primul rînd de mărirea cantităţii de cereale-marfă"[21].

În ambele cazuri putem observa criteriul dezvoltării economice şi al creşterii producţiei ca echivalente ale criteriului progresului.

(16) Enunţul lui S. Szczotka a folosit un criteriu diferit al progresului. După părerea acestui autor, caracterul progresist al domeniului feudal rezidă, printre altele, în faptul „că a contribuit la înăsprirea şi intensificarea luptei de clasă"[22]. Acesta este un criteriu care consideră ca progresiste fenomenele care accelerează declinul unei formaţiuni sociale şi instaurarea alteia.

În discuţiile asupra domeniului feudal s-au mai folosit şi alte criterii. S. Arnold, de exemplu, a tratat domeniul feudal ca pe un fenomen retrograd din momentul apariţiei lui. El scria, printre altele, (17) că rolul domeniului feudal a fost retrograd „în relaţii sociale, exprimîndu-se prin faptul că a împins ţăranul pînă la nivelul de rob care trăia într-o mizerie deznădăjduită"[23]. Criteriul progresului este legat în acest caz de situaţia celor ce muncesc. La fel scria şi S. Inglot, care afirma că (18) „trecerea la domeniul feudal nu poate fi considerată, sub raportul relaţiilor de producţie, ca un fenomen progresist"[24].

După cum se vede, în discuţiile despre orînduirea feudală s-au utilizat cel puţin trei criterii ale progresului (creşterea economică, accelerarea instaurării unei noi formaţiuni, situaţia maselor populare). Evident, aceste criterii nu s-au dovedit a fi întotdeauna contradictorii. Pot fi contradictorii atunci cînd cineva consideră că trebuie să susţină în primul rînd acţiunile ce tind spre creşterea economică a ţării, în timp ce altcineva consideră că mai degrabă trebuie avută în vedere situaţia populaţiei. Contradicţia poate apărea numai atunci cînd examinăm chestiunea pe perioade mai scurte de timp. Pe o perioadă mai lungă criteriile se pot suprapune. De exemplu, creşterea economică a ţării se poate dovedi a fi, pe o perioadă mai lungă, un mijloc eficient de îmbunătăţire a situaţiei populaţiei. Problemele legate de criteriul progresului reclamă deci o analiză deosebit de atentă.

În exemplele menţionate au fost apreciate unele fapte neexprimate în termenii stricţi ai acţiunii umane, luîndu-se în considerare caracterul lor progresist sau retrograd.

Alături de aceste fapte sînt apreciate adeseori şi intenţiile oamenilor din trecut. Aceste intenţii puteau însă să nu se realizeze niciodată, fie şi pentru faptul că pe atunci nu existau condiţii istorice pentru realizarea lor. În cazul intenţiilor realizate, se face aprecierea acestora (ideologii) în două moduri: prin confruntarea lor cu diverse tipuri de programe de acţiune considerate atunci valabile (criteriul istoric) sau cu programe contemporane corespunzătoare (criteriul actual). În acest mod, un anumit program de acţiune, apreciat foarte mult din punctul de vedere al unui criteriu dat, poate fi considerat ca mediocru dacă se confruntă cu tendinţele contemporane. În primul caz aprecierea are un caracter comparativ, iar în al doilea real.

Iată un exemplu de evaluare a unui program pe baza criteriului istoric:

(19) „Ideologia Fraţilor polonezi şi în special a curentului ei plebeu, a fost, din punct de vedere social, cel mai progresist program al Renaşterii poloneze, deşi utopic pentru condiţiile de atunci"[25].

Iată şi aprecierea unei acţiuni umane bazată pe criteriul actual:

(20) „Opiniile politico-sociale ale lui Kamieński aveau un caracter antifeudal; ele legau lupta pentru independenţa Poloniei de împroprietărirea necondiţionată a ţăranilor care aveau pămînt. Acest program a fost expus în lucrarea sa *Prawdy żywotne* [Adevăruri de viaţă], avînd un caracter tactic şi politic; lăsa fără pămînt proletariatul rural şi nu ataca proprietatea feudală. În formulările sale de bază era de acord cu programul TDP (Asociaţia democratică poloneză) şi, pentru condiţiile politice de atunci era, fără îndoială, progresist, deşi nu marca o revoluţie agrară"[26].

Evaluarea bazată pe criteriul actual (acceptată de autor) poate îmbrăca uneori forme caricaturale, despre care scrie W. Kula cînd analizează studiile unor istorici mai vechi: „Judecata asupra trecutului între-

prinsă de un istoric avea de regulă o finalitate. Deriva din lupta pentru ceva, din poziția ocupată de istoric în societatea sa. Un istoric antigerman al celui de-al treilea Reich îi desființa pe oamenii politici din secolele trecute care încheiaseră alianțe cu nemții și îi elogia pe cei care purtaseră războaie cu ei. Un radicalist francez i-a ridicat lui Danton un monument și a ascuns (ba chiar a distrus) documentele care dovedeau că Danton luase bani de la englezi. Un socialist francez îl demasca bucuros pe Danton și-l elogia pe «Incoruptibil». La fel a procedat la noi Korzon cu Kościuszko, Askenazy cu prințul Józef Poniatowski și Skałkowski cu Dąbrowski"[27].

5. Istoricul și judecățile de valoare

Este potrivit să reflectăm și asupra atitudinii istoricului față de actul evaluativ în general și față de cel din narațiuni în special. Aici se pot întîlni două puncte de vedere opuse. Primul susține că istoricul nu poate fi exclus din actul evaluativ, iar al doilea încurajează iluzia că este posibilă o cercetare istorică complet independentă de orice act apreciativ, total „obiectivă" și neutră. Un înțeles apropiat de primul punct de vedere îl oferă A. Próchnik, care scria că „istoricul, în enunțarea unei opinii, în alegerea faptelor, în aprecierea evenimentelor nu se poate desprinde de platforma pe care se află. El nu se poate desprinde de concepția sa despre viață, chiar dacă s-ar preface față de sine că o face"[28]. W. Kula exprimă o atitudine similară, considerînd eliberarea istoriei de valorizări ca imposibil de realizat, ba chiar dăunătoare pentru istorie[29].

Socotind că valorizarea este inseparabil legată de toate științele, se poate vedea care dintre modurile de manifestare ale atitudinii apreciative este conform cu comportamentul istoricului cercetător și care sînt opuse acestui comportament, trebuind să fie respinse.

Iată deci că manifestarea unei anumite atitudini din partea istoricului în alegerea problematicii este pe deplin justificată și, de altfel, inevitabilă. Un istoric va pune un fel de întrebări, altul altfel de întrebări, în funcție de diverși factori. Nu este nimic periculos pentru știință în aceasta. Eventualele lipsuri apărute din această cauză pot fi parțial corectate în practică, prin coordonarea acestor atitudini (cu alte cuvinte, prin planificarea cercetărilor), fapt care astăzi se întîlnește tot mai frecvent.

Situația este diferită în cazul altor forme de selecție, nu o dată întîlnite. Astfel, trebuie dezaprobată orice atitudine apreciativă care trece sub tăcere faptele incomode, deși cercetarea întreprinsă ar impune să se vorbească despre ele. La fel trebuie respinse toate selecțiile unilaterale ale consecințelor faptelor examinate. Adeseori cauza unor astfel de selecții este numai pregătirea unilaterală a istoricului. În acest caz, remediul este relativ simplu: îmbogățirea cunoștințelor provenite din afara izvoarelor.

În ceea ce privește problema evaluărilor, trebuie să avem în vedere:
(1) eliminarea unor formulări,
(2) modificarea altora.

În primul caz avem în vedere alegerea unui vocabular pentru lucrările istorice științifice care să fie pe cît posibil univoc și precis, avînd în vedere că în știință cuvîntul trebuie să funcționeze în primul rînd ca un semn ce informează asupra realității examinate, iar nu asupra emoțiilor cercetătorului. Situațiile extreme aici sînt irealizabile; propunem deci moderația.

În legătură cu al doilea caz, avem în vedere actele evaluative exprimate sub formă de propoziții apreciative. Trebuie să ne preocupăm ca valorizarea să fie lizibilă, fapt ce se poate realiza prin dezvăluirea totală, pe cît este posibil, a sistemelor de valori care intră în joc în procesul de valorizare. Atunci cînd această condiție este satisfăcută, considerînd, de exemplu, enunțul unui istoric că un fapt oarecare a fost progresist, vom putea stabili dacă el are dreptate, adică putem spune că valorizarea sa, sub aspect descriptiv, este adevărată. Nu cerem eliminarea valorizărilor, dimpotrivă, considerăm că, prin valorizările pe care le efectuează, istoria este un factor creativ în transformarea lumii. Faptul de a valoriza nu trebuie să vină însă în contradicție în nici un fel cu sarcinile strict științifice ale istoriei și nici nu trebuie să ducă la forme nedorite de judecăți de valoare, așa cum am arătat mai sus.

Care sînt criteriile de valorizare, adică ale progresului istoric, ce trebuie acceptate? De-a lungul secolelor, prin practica și prin răspunsurile lor directe, istoricii și-au exprimat diverse opinii referitoare la această problemă. Întotdeauna s-a manifestat o diferență între istoricii-militanți, care au servit scopurile uneia sau alteia dintre grupările sociale, și istoricii-sceptici, care au avut o atitudine critică față de diverse modele. W. Kula i-a denumit pe primii „ministranți" (deoarece „trag clopotele în biserica epocii lor"), iar pe ceilalți „iconoclaști" (deoarece au luptat „ca să deschidă ochii contemporanilor lor, pentru ca aceștia să vadă că «regele este gol»")[30].

În perioada interpretării pragmatice, principala sarcină a istoricului era să propage modele de comportament. Axiomele pentru construirea acestor modele erau furnizate de mitologie, stat și religie. Odată cu introducerea în cercetările istorice a raționalismului în locul religiei, sau mai exact alături de ea, se instalează ca sistem de referință definitiv al actelor evaluative natura umană invariabilă.

În viziunea carteziană, cunoștințele despre om, la fel ca în geometrie, puteau fi deduse dintr-un anumit număr de axiome. Aceasta a însemnat o accentuare a modului de a considera omul — cu toată literatura eroică și de exaltare a personalității — ca specie umană, pierzîndu-se complet modul de tratare individuală a omului, care putea fi observată și la antici.

Relativismul istorismului (cu precădere al celui german) s-a format în lupta împotriva actelor valorizante propagate de religie și de concepția privind invariabilitatea naturii umane. El ia istoricului orice bază de valorizare, susținînd deviza *virtus filia temporis*, ceea ce înseamnă că respingînd valorile absolute în raport cu care s-ar fi putut efectua actele evaluative, el propunea un relativism la fel de exagerat.

O soluție care evită ambele extreme se dovedește a fi sinteza dialectică a acestor poziții, adică o sinteză care recunoaște anumite modele de valorizare, accentuînd în același timp caracterul lor istoric. Cea mai importantă propunere a unei astfel de sinteze poate fi găsită în marxism, în special la Marx și Engels și apoi în scrierile a numeroși marxiști, cum ar fi Gramsci și Lukács. Interpretăm această concepție în felul următor: în actele evaluative ale procesului istoric trebuie să distingem dacă: (1) apreciem evenimente pe care nu le cuprindem în categoria acțiunilor umane, sau (2) apreciem acțiuni umane (ale unui individ, ale unui grup, ale unei instituții create de oameni). Această diferențiere, esențială pentru chestiunea examinată, nu a fost, din păcate, prea mult respectată, ceea ce a condus la multe neînțelegeri. Istoricul se află în fața unei probleme cînd vrea să evalueze, de exemplu, procesul de formare a capita-

lismului în secolele al XVI-lea și al XVIII-lea și în fața altei probleme cînd vrea să aprecieze același proces cu referire la pionierii industrializării capitaliste care-i exploatau fără limite pe muncitori. În primul caz istoricul va spune, cu siguranță, că procesul de formare a capitalismului a fost progresist, iar în al doilea caz va manifesta compasiune pentru suferințele umane. Avem deci de-a face cu un dublu act apreciativ?

În ce mod poate fi evitat acest lucru? În orice caz, se dovedește a fi improprie calea de a subordona aprecierea acțiunilor umane aprecierii proceselor, adică de a justifica unele persoane, grupuri sau instituții prin anumite acțiuni, dat fiind că aceste acțiuni au creat, au întărit sau au accelerat anumite procese considerate de noi ca pozitive. Improprie ar fi totuși și cealaltă extremă, și anume de a uita în timpul aprecierii acțiunilor umane de procesul istoric și de rezultatele lui pentru viața omului. Istoricul trebuie să-și găsească de fiecare dată calea între aceste extreme. Marxismul propune o poziție antropocentrică, care consideră, deci, omul valoarea supremă și definitivă; această poziție are cea mai mare șansă de a deveni criteriul principal al evaluărilor istorice și un ajutor pentru istoric în căutarea căii de valorizare. Dacă în procesul de stabilire a legilor, adică a interdependențelor generale, istoricul trebuie să facă abstracție de om ca individ, atunci cînd face o evaluare avînd la bază ideea antropocentrismului el trebuie să aibă mereu în fața ochilor omul concret, viu, cu cerințele sale particulare. Trebuie subliniat faptul că antropocentrismul susținut de marxism nu tratează omul în mod unilateral și absolut în sfera sa existențială. Nu separă această sferă de sfera socială și cu atît mai mult nu le contrapun una alteia (așa cum fac unele filozofii „existențialiste" și personaliste). Individul nu este tratat nici ca fiind rupt de societate, nici ca o creație a societății, ci ca factor creator de istorie. Nu analizăm mai profund aceste probleme, deoarece se leagă numai în mică măsură de lucrarea noastră.

Poziția antropocentrică formulată aici este cuprinsă între concepția abstractă a naturii umane imuabile și relativismul istorismului. De la ea derivă recunoașterea într-o anumită măsură a unei baze comune a naturii umane în diverse perioade și teritorii. Este vorba nu numai de planul biologic (deși în această privință baza comună este cea mai evidentă), ci și de planul psihologic. Fiecare istoric este convins de existența unor caracteristici permanente ale naturii umane și-și bazează pe acest fapt multe dintre afirmațiile sale.

NOTE

1. M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności* [Bazele științei despre morală], Warszawa, 1947, p. 125—126; Cf. și B. Mayo, *Ethics and the Moral Life*, New York, 1958; A Montefiore, *A Modern Introduction to Moral Philosophy*, New York, 1958; J. Kmita, *Problem wartości logicznej ocen* [Problema valorii logice a aprecierilor], în „Studia Filozoficzne", nr. 1, 1964, p. 119—137; M. Fritzhand, *Zagadnienie prawdy w etyce* [Problema adevărului în etică], în „Studia Filozoficzne", nr. 2, 1966, p. 11—34; J. Vetulani, *Wartość logiczna zdań wartościujących* [Valoarea logică a judecăților de valoare], în „Studia Folozoficzne", nr. 2, 1966, p. 75—86.
2. Este vorba aici, evident, de valorizările reale și nu aparente, despre care vom discuta puțin mai tîrziu.

3. Cf. A. Malewski, J. Topolski, *Metoda materializmu historycznego w pracach historyków polskich*, *op. cit.*, în „Studia Filozoficzne", nr. 6, 1959. Preluăm din acest articol unele formulări și unele exemple.
4. T. Nowak, *Spór o rolę dziejową Jasnej Góry w 1655 r.* [Dispută asupra rolului istoric jucat de Jasna Góra în anul 1655], în „Przegląd Historyczny", nr. 1, 1958, p. 164.
5. O. Górka, *Legenda o rzeczywistości obrony Częstochowy w roku 1655* [Legenda privind realitatea apărării localității Częstochowa în anul 1655], Warszawa, 1957, p. 164.
6. W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej* [Istoria Poloniei moderne], vol. II, 1648—1795, Warszawa, 1936, p. 11.
7. A. M. Skałkowski, *Z dziejów insurekcji 1794* [Istoria insurecției din 1794], Warszawa, 1926, p. 24.
8. *Historia Polski* [Istoria Poloniei], vol. II, Warszawa, 1958, p. 426.
9. *Ibidem*, vol. II, partea I, p. 369.
10. Cf. M. Ossowska, *O dwóch rodzajach ocen* [Două tipuri de valorizare], în „Kwartalnik Filozoficzny", Kraków, XVI, fasc. 2—4, 1946, p. 279—292.
11. Cf. J. Kmita, *Problem wartości logicznej ocen*, *op. cit.*
12. A. Grynwaser, *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku* [Chestiunea agrară și mișcarea țărănească în Regatul Polonez în prima jumătate a secolului al XIX-lea], în *Pisma* [Opere], Vrocław, vol. II, 1951, p. 34—35.
13. V. G. Childe, *What happened in History*, 1960, p. 160 (trad. pol. Warszawa, 1961, p. 239).
14. K. Potkański, *Studia nad XIV wiekiem. Lechici, Polanie, Polska* [Studii asupra secolului al XIV-lea. Lehi, Polani, Poloni], Warszawa, 1965, p. 630.
15. M. H. Serejski, *Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela*, *op. cit.*, p. 108.
16. A. Próchnik, *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej* [Primii cincisprezece ani ai Poloniei independente], Warszawa, 1957, p. 111.
17. *Historia Polski*, *op. cit.*, vol. II, partea 3, Warszawa, 1959, p. 524.
18. *Ibidem*, p. 488.
19. Cf. M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności*, *op. cit.*, p. 40—41. O analiză mai atentă a numelor predicative „bun" și „rău" se află la pag. 44—53.
20. S. Hoszowski, *Rola folwarku pańszczyźnianego* [Rolul domeniilor feudale], în *Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich* [Prima conferință metodologică a istoricilor polonezi], vol. I, Warszawa, 1953, p. 489—490.
21. *Ibidem*, p. 432.
22. *Ibidem*, p. 491.
23. S. Arnold, *Podłoże gospodarczo-społeczne polskiego Odrodzenia*, *op. cit.*, p. 30.
24. S. Inglot, *Introducere* la ediția lui K. Kluk *O rolnictwie* [Despre agricultură], Warszawa, 1954, p. XLII.
25. *Historia Polski*, *op. cit.*, vol. I, partea 1, 1957, p. 289.
26. *Ibidem*, vol. II, partea 3, p. 130.
27. W. Kula, *Rozważania o historii*, *op. cit.*, p. 139.
28. A. Próchnik, *Pierwsze piętnastolecie . . .*, *op. cit.*, p. 4—5.
29. W. Kula, *Rozważania o historii*, *op. cit.*, p. 144.
30. *Ibidem*, p. 219.

XXVI STRUCTURA METODOLOGICĂ A ISTORIEI

1. Criterii de clasificare a științelor

Am strîns suficient material pentru a răspunde la întrebarea: care este structura metodologică a istoriei sau, cu alte cuvinte, din ce grupă, clasă sau familie de științe face parte istoria? Cel mai urgent răspuns îl reclamă însă întrebarea dacă istoria are — după cum susțin reprezentanții concepției fenomenaliste (inducționiste) a științei — caracter ideografic, deci descriptiv, fără să aibă și sarcini teoretice și nomologice.

În clasificările întîlnite ale științelor se operează de obicei cu trei criterii fundamentale. Primul dintre ele este criteriul obiectului cercetărilor, al doilea al metodei de cercetare, iar al treilea al structurii metodologice a limbajului științei date. Conform primului criteriu, științele sînt clasificate pe baza analizei obiectului cercetării, ceea ce înseamnă că sînt incluse în grupe comune științele care au un obiect de cercetare comun. Al doilea criteriu împarte științele în conformitate cu metodele utilizate, iar al treilea ține cont de modul în care științele își formulează și își fundamentează rezultatele cercetărilor, adică la ce afirmații ajung din punct de vedere metodologic sau, în alți termeni, care este scopul acestor cercetări. De obicei în clasificarea științelor se iau în considerare două sau chiar trei criterii simultan; în astfel de cazuri în mod obișnuit unul dintre ele joacă rolul de criteriu principal. Atragem totodată atenția că, independent de acest fapt, în clasificarea științelor se adoptă uneori o poziție descriptivă, în sensul că se descrie stadiul actual al unei științe date, și alteori o poziție normativă, în sensul că se examinează o știință dată așa cum ea ar trebui — în opinia clasificatorului — să se prezinte. Nesesizarea acestei diferențe a constituit uneori obiectul unor dispute aparente, fiecare dintre părți fiind de fapt interesată de probleme diferite. În concluzie, asupra unei clasificări corespunzătoare a unei științe date pot decide atît obiectul, cît și metodele și rezultatele obținute, cu mențiunea că poate fi vorba de un stadiu real al unei științe date (în special referitor la metode și rezultate) sau de o imagine ideală a ei.

Clasificarea cea mai răspîndită și, totodată, fundamentală a științelor în științe ale naturii și sociale operează pe baza criteriului obiectului cercetării. La prima vedere este o diviziune clară, dar, în practică, într-o perioadă a intensificării tendinței spre cercetări de graniță, este dificil să se clasifice în mod decis o știință dată într-o grupă sau alta[1]. Rămîn în afara acestei clasificări științele formale (logica, matematica, cibernetica) și științele care au ca obiect alte științe (metodologia științelor). Dintre științele naturii pe primul loc se menționează de obicei fizica, ca fiind cea mai „pură“ reprezentantă, deoarece nu este grevată de un punct de vedere istoric, ceea ce nu se poate spune despre numeroase compartimente ale biologiei și geologiei. În cadrul științelor sociale se

includ în primul rînd sociologia, economia politică și istoria. Tot din punctul de vedere al obiectului cercetării s-a mai alcătuit o clasificare, în: științe despre natură *(Naturwissenschaften)* și științe ale spiritului *(Geisteswissenschaften)*, larg răspîndită în Germania secolului al XIX-lea și atacată de W. Windelband în anul 1894.

„Windelband — scrie A. Malewski — demonstrează că opoziția dintre natură și spirit nu este cu totul clară și, ce e mai important, este faptul că această clasificare nu corespunde clasificării după metoda de cercetare. Unele *Geisteswissenschaften*, din punct de vedere metodologic, sînt foarte apropiate de științele naturii. De aceea, din punct de vedere metodologic, Windelband consideră ca fiind cea mai valoroasă clasificare a științelor în științe ai căror reprezentanți tind să stabilească legi și științe ai căror cercetători tind să prezinte ceea ce este individual într-o formă istoricește determinată“[2]. Istoria se regăsea astfel în grupa științelor ideografice.

Concepția lui Windelband a fost dezvoltată, după cum se știe, de H. Rickert (cf. cap. VII). Clasificarea științelor abordată de el deosebește, pe de o parte, științele despre cultură și natură (criteriul obiectului cercetării), iar pe de altă parte, științele individualizante (ideografice) și generalizatoare (nomotetice). Dintr-un punct de vedere, istoria se regăsea în grupa științelor despre cultură (și deci a științelor evaluative), iar dintr-un alt punct de vedere, în grupa științelor individualizante. Atît Windelband, cît și Rickert au luat ca punct de plecare pentru clasificarea lor stadiul existent al științei istoriei și nu istoria așa cum și-ar fi putut-o ei imagina. H. Rickert a arătat în mod clar că „orice gen de realitate, inclusiv realitatea psihică, poate fi interpretată ... în mod generalizator“[3].

Dintre alte clasificări ale științelor merită amintită clasificarea care separă științele experimentale, deci științele care folosesc experimentul, de restul științelor. Nu sînt cuprinse în acest grup științele sociale și, în primul rînd, istoria, pentru că ea se ocupă cu o realitate ce nu poate fi experimentată.

K. Ajdukiewicz argumentează larg clasificarea sa în științe inductive și deductive. El scrie că „științele deductive sînt toate științele matematice și logica formală. Științe inductive sînt toate celelalte științe, deci atît științele naturii, cît și cele umaniste“[4]. Criteriul de clasificare este aici modul în care se ajunge la enunțuri în aceste științe. În științele deductive, o propoziție care nu este un enunț originar al științei date este recunoscută ca un enunț al său numai atunci cînd poate fi dedusă din premisele originare (axiome). Aceasta nu înseamnă, evident, că în științele inductive nu se deduc enunțuri. După cum am mai văzut, în istorie raționamentele deductive sînt foarte frecvente. În științele inductive, inducția este egală în drepturi cu deducția, în timp ce în științele deductive rolul ei este numai secundar și auxiliar.

Din toate aceste considerații reiese că istoria este inclusă în diverse grupe de științe: în științele sociale, ideografice, evaluative, în științele ne-experimentale, inductive. Excluzînd clasificarea, în general necontroversată, a istoriei printre științele sociale și inductive, toate celelalte clasificări ale ei constituie obiectul unor aprige dispute. Nu există un acord privind faptul dacă istoria este o știință ideografică sau dacă realmente actul evaluativ și absența experimentului sînt o particularitate a ei. Pe primul plan se situează, după cum am văzut, controversa asupra caracterului ideografic al istoriei. În general însă, discuțiile în jurul

ideografismului, al actului evaluativ şi al experimentului în istorie constituie o expresie a unei controverse mai largi dintre adepţii interpretării naturaliste şi cei ai interpretării antinaturaliste a ştiinţelor sociale.

2. Concepţia antinaturalistă şi naturalistă asupra ştiinţelor sociale[5]

Antinaturaliştii sînt convinşi de deosebirea fundamentală dintre ştiinţele naturii (prin structură şi prin metodele aplicate) şi sociale şi nu văd pentru acestea din urmă posibilitatea de a atinge acelaşi grad de precizie metodologică şi de univocitate a rezultatelor ca în ştiinţele naturii. Ei afirmă că obiectul cercetărilor în ştiinţele sociale îl constituie faptele (evenimentele) individuale şi irepetabile, care nu pot fi decît descrise. Ca urmare, în sfera lor nu se pot stabili legi ştiinţifice şi nici nu se pot efectua, deci, previziuni ştiinţifice. De asemenea, este imposibil, după cum afirmă ei, să se obţină rezultate total obiective, neinfluenţate de acte evaluative, deci de factorul subiectiv sau extraştiinţific. Lipsa condiţiilor necesare pentru efectuarea experimentelor privează ştiinţele sociale, după părerea antinaturaliştilor, de posibilitatea de a efectua o verificare cu adevărat ştiinţifică, a rezultatelor lor, ceea ce diminuează serios utilitatea acestora. Naturaliştii care reprezintă punctul de vedere al unei ştiinţe unice, promovează teze opuse. Ei indică asemănările principale dintre obiectul ştiinţelor naturii şi cel al ştiinţelor sociale: în ambele cazuri este vorba de fapte care sînt în fond individuale, deoarece un fapt concret — de exemplu atît bătălia de la Crécy, cît şi o eclipsă de soare sau dezintegrarea unui atom într-un timp determinat — are loc numai o singură dată şi nu se poate repeta în aceleaşi condiţii, ceea ce, evident, nu înseamnă că nu se poate produce un alt fapt care aparţine aceleiaşi clase.

Baza pentru stabilirea faptelor ştiinţifice, ca şi pentru efectuarea generalizărilor de orice tip, atît în ştiinţele naturii, cît şi în cele sociale, constă în posibilitatea grupării acestora, pe baza similitudinii unor caracteristici, în clase de diverse mărimi. De altfel, reamintesc naturaliştii, însăşi existenţa denumirilor de fapte şi obiecte indică o intervenţie clasificatoare. Dacă spunem: aceasta este o eclipsă de soare, acesta este un război etc. sau, de exemplu, aceasta este o masă, încadrăm acel fapt (eveniment) sau obiect[6] într-o clasă determinată. Între faptele naturale şi sociale poate exista numai o diferenţă de nivel. Faptele sociale par (ceea ce nu înseamnă că este aşa) că prezintă o mai mare diversitate a caracteristicilor secundare decît faptele naturale.

Structura asemănătoare a obiectului cercetărilor din ştiinţele naturii şi din cele sociale, care arată că toate faptele ce privesc realitatea (naturală sau socială) sînt individuale dintr-un anumit punct de vedere şi non-individuale, deci repetabile, din altul, atrage după sine o poziţie similară în esenţă faţă de descoperirea şi formularea legilor şi de previziunea ştiinţifică, deşi (după cum se observă în stadiul actual de dezvoltare a ştiinţei), ţinînd seama de legăturile dintre faptele naturale şi în raport cu sfera liberei voinţe a omului, este posibil un număr mai mare de combinaţii ale unor astfel de legături. Aceasta determină în planul ştiinţelor sociale numeroase complicaţii specifice de cercetare şi face dificilă formularea rezultatelor într-un mod univoc şi necondiţionat.

În ştiinţele sociale se ajunge însă la acelaşi tip de enunţuri ca în ştiinţele naturii. În primul rînd, atît în unele, cît şi în celelalte, principalul material de construcţie sau materia primă ştiinţifică îl constituie raporturile observate între fenomene, obiecte etc., respectiv afirmaţiile de tipul: „în locul l şi timpul t s-a produs faptul z" sau „ceea ce observ în acest moment este p", afirmaţii bazate pe observaţia directă sau indirectă. Însuşi raportul observat are formă de propoziţie, dar pentru că arareori acest tip de propoziţii constituie o componentă definitivă a formulării rezultatelor cercetărilor ale uneia sau alteia dintre ştiinţe, ele se deosebesc de propoziţiile prin intermediul cărora sînt prezentate rezultatele cercetărilor. Printre acestea din urmă se pot deosebi, după cum am mai arătat (cf. cap. XXIV), două tipuri fundamentale: enunţuri privind faptele individuale şi propoziţii generale (generalizări). Dintre propoziţiile generale, un tip aparte îl constituie propoziţiile strict generale şi propoziţiile universal generale.

Legile ştiinţifice trebuie căutate printre propoziţiile strict generale şi universal generale (adică printre propoziţii care chiar atunci cînd conţin nume proprii sînt ontologic şi epistemologic deschise); problema stabilirii legilor ştiinţifice constituie punctul central al controversei privind posibilitatea de a construi ştiinţele sociale după modelul ştiinţelor naturale. Toată lumea e de acord că există diferite categorii de legi.

În afara faptului că legile pot avea caracter universal (adică valabile în orice loc şi timp) sau limitat în sens temporal şi spaţial, ele mai pot fi absolute şi statistice. Legile absolute se caracterizează prin faptul că, după îndeplinirea condiţiei incluse în faptul precedent, se produce întotdeauna, ca urmare, un fapt, în timp ce legile statistice (care reflectă structura realităţii sau cunoaşterea ei insuficientă de către noi) asigură producerea unui fapt numai într-un procent de cazuri suficient de mare sau, cu alte cuvinte, cu o anumită probabilitate înaltă determinată. Legile statistice, după cum se ştie, se stabilesc atît în domeniul ştiinţelor naturii, cît şi în sfera ştiinţelor sociale. Pentru ştiinţele naturii este suficient să amintim legile mecanicii cuantice.

Posibilitatea de a formula legi (în general, şi legi ştiinţifice, în special) în ştiinţele sociale, la fel ca şi în ştiinţele naturii, derivă direct din faptul că ele se folosesc şi ajung la propoziţii strict generale. Este clar că, în fiecare disciplină, rolul de propoziţii care nu au o generalitate strictă, pe de o parte, şi de propoziţii strict generale, pe de altă parte, este diferit. De exemplu geologia sau istoria se preocupă într-o măsură mai mare decît fizica sau sociologia teoretică de stabilirea faptelor descrise prin intermediul unor propoziţii care nu au o strictă generalitate.

Avînd în vedere că propoziţiile strict generale şi cele universal generale sînt deschise, adică se raportează la un timp nelimitat, ele pot constitui o bază pentru previziuni. Astfel de propoziţii reprezintă cel mai important element al cunoştinţelor noastre; ele ghidează activitatea noastră conştientă. De exemplu, dacă nu pun mîna pe o sobă fierbinte ca să nu mă ard, mă ghidez după o propoziţie generală (extrasă din cunoştinţele acumulate de alţii şi completată cu propria experienţă): „toate sobele fierbinţi ard". Prevăd că, punînd mîna pe soba fierbinte, mă voi arde, deci, nedorind să mă ard, nu o ating. De asemenea, propoziţiile strict generale (eventual universal valabile) reprezintă o bază pentru a cerceta cauzele faptelor pe care le tratăm ca efecte.

Dacă propoziţiile strict generale fac posibilă explicaţia cauzală, tot astfel ele oferă o bază pentru previziuni[7]. În cazul explicaţiei cunoaştem efectul (consecventul propoziţiei condiţionale), dar nu cunoaştem cauza

(antecedentul), în timp ce în cazul previziunii, pe baza unui antecedent cunoscut, spunem ceva despre subsecvent. Diferă numai direcția modului în care procedăm. Identitatea dintre prognostic și postgnostic în diverse științe nu înseamnă deloc că aceste științe dețin succese egale printr-un astfel de fapt. Nu încape îndoială că în multe științe sociale, inclusiv în istorie, avînd în vedere rolul deosebit al liberei voințe a omului, previziunea, ca și explicația cauzală, este mai dificilă decît în științele naturii. Este însă o deosebire de grad, nu o deosebire fundamentală. Multitudinea factorilor care intră în acțiune face ca numeroase previziuni din științele sociale să fie foarte slabe; este suficient însă să luăm în considerare prognozele meteorologice ca să constatăm că o astfel de situație nu este o particularitate exclusivă a științelor sociale.

Antinaturaliștii susțin că, oricum, situația în domeniul previziunii din științele sociale este disperată, deoarece, ținînd seama de activitatea conștientă a omului, intervine fenomenul autorealizării sau autodistrugerii previziunii cunoscute oamenilor (așa-numitul fenomen oedipian) și, în plus, chiar actul cercetării influențează atitudinea omului supus examinării. Referitor la prima chestiune, se poate cita opinia lui E. Nagel, care spune că formularea legilor la modul condițional le salvează de a fi acuzate că au o valoare de predicție minoră[8], iar referitor la a doua se pot indica relațiile de indeterminare formulat de Heisenberg în fizică, care vorbesc de influența observatorului asupra rezultatelor cercetării.

Același lucru referitor la problema valorizării și a experimentului. Deosebirea nu are un caracter structural, ci este o deosebire de grad sau rezultă din interpretarea prea îngustă a unor concepte. După cum am constatat (cf. cap. XIV), la baza oricărui comportament, și deci și la baza comportamentului științific, se află decizia, care, la rîndul ei, se bazează pe un sistem determinat de valori. Diferența constă în faptul că în științele sociale sînt mai frecvente valorizările divergente, în timp ce în științele naturii acestea sînt de regulă convergente.

Se poate afirma că în științele sociale experimentul este imposibil, dar numai atunci cînd este interpretat în același mod ca în fizică și în chimie, adică un experiment controlat. Totuși, cîte științe ale naturii nu au posibilitatea de a realiza astfel de experimente (de exemplu paleontologia). În schimb, în unele științe sociale (de exemplu în psihologie) există posibilitatea de experiment și, în plus, nu se ia în considerare faptul că așa-numitul experiment mental are multe trăsături comune cu structura experimentului controlat (deși există diferențe notabile între ele).

În ultimă analiză, opoziția metodologică dintre științele naturii și științele sociale este îndoielnică. Și în unele și în altele se formulează propoziții strict generale și legi științifice care constituie baza explicației și a previziunii, și în unele și în altele se efectuează acte evaluative, și în unele și în altele se pot efectua sau nu experimente. Punctul de vedere naturalist în științele sociale nu înseamnă însă o punere de acord a concepției asupra structurii metodologice a istoriei în cadrul științelor sociale. Aceasta se reflectă în primul rînd în diversele variante ale poziției ideografice.

3. Ideografismul obiectual și pragmatic

Denumind istoria o știință ideografică, putem raporta această definiție atît la obiectul, cît și la metoda și rezultatele cercetării. Aceasta înseamnă că istoria poate fi încadrată în grupul științelor ideografice

atît potrivit criteriului structurii obiectului cercetărilor, cît și potrivit celui al metodei de cercetare, precum și criteriului rezultatelor obținute sau potrivit tuturor acestor criterii la un loc. A considera că obiectul cercetărilor istorice este de natură să nu permită, pe parcursul examinării lui, să se stabilească propoziții strict generale și nici legi științifice, înseamnă a adera la concepția ideografismului obiectual. Evidențierea unui ideografism de acest tip este meritul lui A. Malewski[9]. El a relevat, în afara ideografismului obiectual, ideografismul scientologic, relativ la metoda și rezultatele obținute într-o știință dată. În această lucrare îl vom denumi ideografism pragmatic. El a mai evidențiat și programul unui ideografism epistemologic, adică — referitor la istorie — ce metode *ar trebui* să folosească istoricii și în ce limbaj ar trebui ei să-și exprime rezultatele cercetării pe care le întreprind. Ideografismul obiectual atrage după sine, evident, ideografismul pragmatic și un program corespunzător de aprofundare ulterioară a istoriei. Totodată, constatarea că o astfel de istorie care se practică actualmente (sau într-un anumit timp și loc) are caracter ideografic poate să nu aibă legătură cu profesarea ideografismului obiectual și cu promovarea unui program de ideografism pragmatic în conexiune cu ideografismul obiectual.

Ideografismul obiectual pornește de la premisa irepetabilității faptelor istorice. Faptele istorice, la fel ca toate celelalte, sînt, dintr-un anumit punct de vedere, într-adevăr irepetabile (sau, altfel spus, individuale), pentru că fiecare fapt, în desfășurarea lui particulară, are loc numai o singură dată, dar astfel de fapte pot fi grupate pe baza asemănărilor dintre ele. Utilizarea de către istorici a unor concepte ca „rege", „stat", „revoluție", „feudalism", „unelte de prelucrare a pămîntului" etc. demonstrează această căutare a similitudinilor dintre fapte individuale diferite[10]. Astfel de concepte și altele asemănătoare utilizăm și în practica cotidiană. Au existat unele încercări de a elimina din limbajul istoriei numeroase concepte de acest gen (de exemplu, J. H. Clapham), dar cei care au inițiat o astfel de acțiune n-au știut să fie consecvenți, așa încît, pînă la urmă, această eliminare s-a dovedit a fi imposibilă. Fiecare fapt poate fi inclus în diverse clase în funcție de caracteristica luată în considerare. De exemplu faptul: rotația trienală a culturilor (în timpul și locul *l*) poate fi inclusă în clasa sistemelor de prelucrare a solului, în cea a manifestărilor progresului tehnic (sau a nivelului său scăzut), iar faptul: război (în timpul și locul *l*) — în războaie victorioase, în înfrîngeri, în cauzele de distrugere economică a unei țări etc. În fiecare caz se ia în considerare o altă trăsătură a faptului dat.

Dar acțiunea de clasificare a faptelor atenuează teza principală a ideografismului obiectual cu privire la irepetabilitatea faptelor istorice. Se atenuează astfel, după cum am arătat, ideea privind imposibilitatea de a stabili legi științifice în istorie și, deci, și propoziții strict generale. Dacă faptele se repetă, aceasta înseamnă, acceptînd, evident, principiul cauzalității (cf. cap. XI), că sînt cauzate de alte fapte (cauze), și tocmai acest lucru creează posibilitatea de a descoperi legități, adică de a vedea cărui tip de fapte îi aparțin cele care provoacă fapte de un alt tip. Acceptarea principiului cauzalității, la care rar renunță cineva, conduce în mod necesar la recunoașterea posibilității de a stabili propoziții strict generale (un fapt de tipul *a* provoacă întotdeauna sau cu o frecvență anume un fapt de tipul *b*) și legi științifice în accepțiunea cea mai

riguroasă a acestui termen. Avînd în vedere, după cum am demonstrat, că este imposibilă o cercetare istorică fără referire la legi, istoricii fac apel în studiile lor la legi sau le formulează ei înșiși.

Teza ideografismului obiectual își găsește un suport în faptul că obiectul cercetării istorice este foarte complex, ceea ce dă naștere la mari dificultăți pe planul explicației și al previziunii. Cel mai ușor este, evident, să se descrie acest obiect, dar aceasta nu trebuie să insemne că se renunță la sarcinile mai dificile, deși în acest domeniu nu există întotdeauna un succes deplin. Descrierea reprezintă numai o etapă anume în dezvoltarea științei istorice și nu o mărturie, după cum rezultă din cele spuse de noi mai înainte, a unei structuri specifice a obiectului cercetării istorice. Poziția ideografismului obiectual se dovedește a fi foarte dăunătoare pentru dezvoltarea științei istoriei. Ea lipsește istoria de posibilitatea de a depăși descrierea faptelor individuale concrete și-i închide calea spre generalizările ce reduc eterogenitatea realității concrete. Totuși, pe de altă parte, ea atrage atenția asupra necesității unei abordări critice a explicațiilor și a previziunilor din domeniul științelor istorice.

Ideografismul pragmatic pornește de la analiza stadiului actual al științei istorice, adică de la analiza metodelor și a scopului cercetărilor ei și-i dezvăluie deosebirile notabile față de alte științe (pe care le denumește de obicei teoretice). El subliniază, de asemenea, că, în practica lor, istoricii manifestă un interes foarte scăzut față de stabilirea legilor științifice, realizînd în fapt o simplă descriere a faptelor. Unii consideră această situație ca adecvată și susțin, după cum am spus, programul ideografismului pragmatic, atribuind scopurile teoretice sociologiei, economiei politice sau altor științe; alții însă consideră această situație ca o manifestare a unei anumite perioade de dezvoltare a științei istoriei, care ar trebui să se transforme într-o etapă mult mai interesată de problemele teoretice, fără a neglija, natural, sarcinile descriptive.

Trebuie să reamintim că structura metodologică a istoriei, existentă în perioada de elaborare a clasificării în științe ideografice și nomotetice, constituia o reflectare a cultului faptului concret și a cunoștințelor provenite din izvoare. Predominarea netă a descrierii simple, precum și primii pași în descrierea genetică conștientă din punct de vedere metodologic au constituit o bază favorabilă pentru susținerea tezelor ideografismului pragmatic.

Încă din momentul formulării lor, aceste teze nu au redat corect structura metodologică a istoriei, care nu operează numai cu o pură descriere exprimată prin propoziții istorice individuale, propoziții ce posedă cel mult un grad de generalitate limitat. Ele nu luau în considerare nici curentul nomotetic al istoriografiei marxiste, inițiat de operele lui Marx și Engels. În concluzie, încă de pe atunci istoria opera cu toate tipurile de afirmații științifice: afirmații asupra faptelor individuale, generalizări istorice, propoziții cu un grad de generalitate limitat și legi.

Există, deci, argumente foarte serioase (printre care argumentul eficacității acțiunilor umane care exploatează legitățile ce guvernează realitatea) care subminează teza ideografismului obiectual. Teza ideografismului pragmatic reflectă în mare măsură cercetarea istorică, dar cînd este interpretată exagerat, adică atunci cînd neagă activitatea istoricilor îndreptată spre stabilirea legilor, este în mod clar falsă. Dezvoltarea științei istoriei, care tinde tot mai mult spre o narațiune cu obiective teoretice, anulează, prin însăși existența acestui fapt, programul ideografismului pragmatic, care de altfel este tot mai rar profesat. Aceasta nu înseamnă totuși că istoria s-a desprins de modelele sale tradiționale.

4. Istoria și sociologia. Necesitatea dezvoltării istoriei sociale

Dacă istoricul formulează legi și le utilizează în explicațiile cauzale, atunci care este diferența dintre istorie și sociologie, despre care nu s-a spus niciodată că este ideografică? Această problemă se dovedește a fi problema fundamentală a considerațiilor generale referitoare la raportul dintre istorie și alte științe. Între istorie și sociologie nu există diferențe de obiect, deoarece ambele se ocupă cu studierea societății umane. S-ar putea spune numai că istoria este interesată de trecutul acestei societăți, în timp ce sociologia se preocupă de prezentul ei, dar aceasta este doar o deosebire de nivel. Nu există nici o oprelište ca istoricul să trateze, din punct de vedere cronologic, obiectul cercetărilor lui în mod deschis, iar pe de altă parte ca sociologul sau economistul să exploreze trecutul. Deși în practică istoricul se preocupă într-o măsură mai mare de trecut, iar sociologul de prezent, această diferență are un caracter secundar în extensiunea cronologică a obiectului cercetării istoriei și sociologiei[11].

Adesea se spune că deosebirea există în caracterul izvoarelor, dar se subliniază că sociologul poate să-și creeze izvoare de informație, în timp ce istoricul nu. Este din nou o deosebire de grad, deoarece se pot cita numeroase studii istorice ai căror autori s-au folosit din plin de materiale furnizate de observația lor directă, de interviuri și anchete. Aceasta se referă, evident, la istoria modernă și la istoria contemporană.

În discuțiile referitoare la raportul dintre sociologie și istorie, în prezent se atrage atenția mai mult asupra particularităților în modul de examinare a obiectului decît asupra deosebirilor privind obiectul și structura metodologică a rezultatelor obținute în ambele științe. Este adevărat că în sociologie se tinde într-o măsură mai mare decît în istorie spre stabilirea și verificarea propozițiilor cu un grad de generalitate limitat și a legilor, dar aceasta se referă numai la sociologia teoretică, nu și la cercetările de teren, care se deosebesc de cercetările istorice în special prin caracterul surselor de informație — observația, interviul, ancheta — și, într-o oarecare măsură, prin sfera întrebărilor puse. Principala diferență între abordarea istorică și cea sociologică ar consta în faptul că, în concepția istoricului, timpul se caracterizează prin continuitate, care, în cercetare, trebuie să fie cît mai puțin posibil întreruptă. A circumscrie istoriei interesul pentru succesiunile genetice și sociologiei interesul pentru integritatea structurilor reprezintă numai reflectarea unei etape de dezvoltare a ambelor științe demult depășită. Istoricul vrea să examineze însă și structurile în relațiile lor interne, în timp ce, pe de altă parte, sociologul nu poate evita considerațiunile de ordin genetic. Pentru moment, în istorie domină, într-adevăr, punctul de vedere genetic, iar în sociologie cel al structurii; nu este însă necesar ca această stare să dureze permanent. Este adevărat că principala forță a istoricului va rămîne pentru multă vreme cercetarea faptelor istorice, care pot fi considerate relativ închise, iar cea a sociolo-

gului interesul pentru interrelaţiile umane, deci pentru interacţiunile sociale, dar cu timpul această graniţă se va estompa tot mai mult.

Tot mai multe studii ne conving de caracterul tot mai profund al acestor asocieri; unele „atacă" istoria de pe poziţiile sociologiei, altele atacă sociologia de pe poziţiile istoriei. Se pot distinge două etape ale acestui proces de întrepătrundere. Prima constă în faptul că istoricii utilizează unele concepte elaborate în sfera sociologiei, iar sociologii materiale istorice pentru a-şi ilustra construcţiile şi teoriile. A doua etapă desemnează integrarea celor două tipuri de cercetări.

Pentru moment găsim mai multe exemple, în general, de cercetare a unor legături reciproce din partea sociologilor decît din partea istoricilor, asupra cărora apasă puternic tradiţia eruditionistă. Studiile istorice universitare se desfăşoară, din păcate, în general în spiritul acestei tradiţii, ceea ce nu este de natură să stimuleze progresul în sfera istoriei teoretice.

Dintre sociologii polonezi, L. Krzywicki şi S. Czarnowski au abordat problematica istorică cu rezultate excelente. Istoricii îşi amintesc bine subtila analiză a cauzelor victoriei repurtate de Contrareformă, pe care Czarnowski a făcut-o în referatul prezentat la al VII-lea Congres internaţional al istoricilor de la Varşovia din anul 1933, sub titlul *Reakcja Katolicka w Polsce w końcu XVI i na początku XVII wieku*[12] [Reacţia catolică în Polonia la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea]. Pornind de la un material istoric cunoscut, dar bazîndu-se totodată pe viziunea sociologică a structurii sociale, el a propus o explicaţie care, prin amploarea formulărilor, a depăşit cu mult încercările mai vechi şi mai noi de soluţionare a acestei dificile probleme istorice. După o trecere în revistă a diverşilor factori, el scrie: „Este suficient să observăm faptele, fie şi numai pe cele mai semnificative, pentru a ne da seama că participarea la Contrareformă a coincis cu dezvoltarea şleahtei ca clasă"[13]. Reliefarea transformărilor din structura socială echivalează cu indicarea unor căi de investigare foarte utile pentru istoric.

Exemplele se pot înmulţi. Cele mai reuşite şi mai cunoscute cercetări au furnizat la timpul lor sociologii Max Weber, R. K. Merton, W. I. Thomas şi F. Znaniecki[14], iar mai tîrziu L. Popes[15], E. C. Hughes[16], W. F. Whyte[17].

Vorbind de istoricii care au exploatat în mod creator punctul de vedere sociologic, trebuie să amintim *Les caractères originaux de l'histoire rurale*, de M. Bloch (1931), lucrările lui R. H. Tawney (în special studiul *Religion and the Rise of Capitalism*, citat de mai multe ori), pe R. Rutkowski, A. Fanfani, L. Febvre[18], E. Labrousse, P. Vilar, A. Soboul, G. Lefèbvre şi mulţi alţii.

Istoricii economişti au fost cei care au căutat o apropiere mai mare de problematica structurilor sociale. Nu este deci exagerat să afirmăm că, în măsura în care au reuşit să lege mai mult analiza economică de cea socială, rezultatele cercetărilor întreprinse de ei au fost mai relevante. Expresia acestui fapt este corelarea frecventă a istoriei economice cu cea socială sub denumirea comună: istoria economico-socială.

În prezent istoria socială se dezvoltă mai mult ca o disciplină relativ autonomă. Ea trebuie să constituie o sursă de inspiraţie nu numai pentru istoria economică, ci pentru toate ramurile cercetării istorice, în special pentru cea mai puţin dezvoltată dintre acestea — istoria politică. Istoria socială poate fi şi ea interpretată, evident, într-un mod descriptiv

sau într-un mod teoretic. Cercetările întreprinse în modul din urmă se vor apropia de ceea ce unii sociologi numesc sociologie istorică şi o propagă în sfera sociologiei[19].

5. Sarcinile istoriei

În ciuda încercărilor de apropiere a istoriei de sociologie sau de alte ştiinţe sociale (de legăturile între istorie şi diverse „alte" ştiinţe se ocupă metodologia specială a istoriei), istoriei singure îi revine un rol deosebit, de mare importanţă, în construcţia ştiinţelor sociale. Este un rol pe care istoria l-a jucat pînă la apariţia în secolul al XIX-lea a eruditionismului, opus istoriei „filozofice". Sociologul, economistul, psihologul social examinează societatea din diverse puncte de vedere. Nici unul dintre ei n-ar considera natural să i se impună sarcina de a integra rezultatele şi de a prezenta imagini sintetice ale dezvoltării societăţii. În schimb, istoricul examinează pur şi simplu societăţile din trecut fără a-şi limita preocupările la premise. Faptul că în cadrul istoriei există numeroase discipline speciale nu schimbă nimic. Printre sarcinile naturale ale istoricului ar trebui să se includă introducerea unui punct de vedere integral în cercetările asupra societăţii. Este o sarcină dificilă, aşa încît vorbim despre ea în mare măsură ca despre o cerinţă, iar nu ca despre o realitate. Dar atunci cum se prezintă sarcinile istoriei avîndu-se în vedere funcţiile sale „normale"?

Funcţia principală este de a contribui la cunoaşterea legităţilor vieţii sociale. Numai pe baza unei cercetări istorice sînt posibile descoperirea şi cunoaşterea legilor de dezvoltare socială. Această sarcină poate fi considerată ca primordială pentru toate ştiinţele sociale. Fără cunoaşterea legilor care guvernează dezvoltarea socială, atît a legilor valabile pentru perioade mai scurte de timp, cît şi a celor care acţionează de-a lungul mai multor epoci, nu este posibilă organizarea vieţii sociale, adică influenţarea corespunzătoare a diverşilor ei factori. Putem influenţa numai atunci cînd avem o bază pentru a prevedea efectele acţiunilor întreprinse. Cunoaşterea legilor care guvernează viaţa socială oferă posibilitatea unei astfel de previziuni şi, drept urmare, angajarea într-o activitate practică eficientă, potrivit obiectivelor propuse. Dacă nu ne putem îndoi deci de importanţa majoră a organizării vieţii sociale, nu ne putem îndoi nici de funcţia socială a istoriei sub acest aspect. Dezvoltarea tehnicii şi a ştiinţelor tehnice care stau la baza ei se poate realiza numai în condiţiile organizării vieţii sociale. Oare ar fi posibile progresele ameţitoare în cucerirea spaţiului cosmic fără o organizare socială modernă şi fără un aparat de stat care este o emanaţie a ei? Lipsa unei legături directe între cercetările istorice şi, să zicem, proiectele unui zbor pe lună este, deci, numai aparentă. În realitate, legătura aceasta se dovedeşte a fi puternică şi apropiată. Numai aşa poate fi înţeles vechiul dicton: *historia magistra vitae*.

Următoarea funcţie a istoriei, ce rezultă de altfel din cea anterioară, este de a satisface dorinţa omului de a se cunoaşte pe sine însuşi. În istorie se observă cum, odată cu dezvoltarea culturii, creşte nevoia de autocunoaştere istorică. Cu toate că izvoarele acestei curiozităţi faţă de propria istorie au fost diverse, accentuarea curiozităţii însăşi a constituit într-o măsură tot mai mare o oglindă *sui-generis* a progresului în dezvoltarea culturală a societăţii. Este de la sine înţeles că numai o ştiinţă istorică ce se dezvoltă în mod corespunzător poate îndeplini

această funcție cognitivă de mare responsabilitate. Istoricul este dator să cunoască calea prin care rezultatele cercetărilor sale pot ajunge în diverse cercuri de „receptori". El nu trebuie să se limiteze la cercul celor inițiați. Trebuie să popularizeze știința istoriei.

De această funcție cognitivă a istoriei se leagă funcția sa educativă, probabil cel mai mult avută în vedere, deoarece se referă la utilitatea socială a istoriei. Rolul educativ al istoriei a fost și este recunoscut de diverse școli de istorici și de activiști sociali. Educația istorică reprezintă una dintre bazele principale ale formării conștiinței ideologice și politice a societății. Istoria, prin descoperirea adevărului științific, trebuie să contribuie activ la formarea conștiinței sociale. În acest domeniu sarcinile ei sînt uriașe. Cîte mituri există încă în conștiința socială! Prin participarea sa la formarea conștiinței sociale, istoria întărește legăturile care unesc societatea; ea este una dintre principalele componente ale conștiinței naționale și una dintre condițiile principale ale existenței unui popor. Ea intră în componența cunoașterii care orientează activitatea oamenilor. Ea ne învață să gîndim dinamic.

Pentru a-și îndeplini funcțiile tot mai numeroase și de tot mai mare responsabilitate pe care ea le are, știința istoriei însăși are nevoie de anumite schimbări. Așa cum revoluția tehnică din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea a determinat deplasarea cercetărilor istorice pe noi direcții, tot așa noua revoluție tehnică de azi reclamă transformări fundamentale. Istoria pășește în etapa unei ample extinderi metodologice a tehnicilor de lucru. Ea trebuie să facă apel într-o măsură tot mai mare la metodele de investigare și la rezultatele altor științe, dacă dorește să-și realizeze pe deplin nevoile sale firești de integrare.

Tot mai urgentă se dovedește a fi necesitatea dezvoltării istoriei teoretice. Aceasta nu înseamnă însă abandonarea activității practice de cercetare de pînă acum. Nu. Numai că este tot mai necesară o specializare teoretică. Trebuie să se găsească istorici a căror principală sarcină să fie nu narațiunea factografică, ci o narațiune de dezvăluire a legităților, care să contribuie la construirea teoriilor, la descoperirea structurilor activității umane și la formularea legilor. Alături de ei trebuie să se afle istorici care să se îngrijească de construirea unei imagini bine structurate a istoriei și fundamentate teoretic. Istoria teoretică ar trebui să fie pur și simplu mai teoretică. Poate că altele vor fi însă căile de dezvoltare ale istoriei. În orice caz sarcinile ei sînt mari. În fața lor, inima istoricului nu poate să nu bată mai tare.

NOTE

1. Cf. considerațiunile lui A. Lewicki pe tema psihologiei în *Psychologia wobec nauk przyrodniczych i humanistycznych* [Psihologia față de științele naturii și științele umaniste], în „Studia Metodologiczne", nr. 1, p. 47 și urm.
2. A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, op. cit., p. 25.
3. H. Rickert, *Kulturwissenschaft*, Tübingen, 1926, ed. a VII-a, p. 51.
4. Cf. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, op. cit., p. 179.
5. În discutarea ulterioară a acestei probleme vom folosi o serie de teze din lucra-
rea lui J. Giedymin, *Problemy. Założenia. Rozstrzygnięcia*, op. cit., p. 149
—170 și a lui E. Nagel, *The Structure of Science*, op. cit., p. 447—606.
6. Pe această temă cf. C. B. Joynt, N. Resher, *The Problem of Uniqueness in*
History, în „History and Theory", vol. I, nr. 2, 1961, p. 150—162. W. S.
Jevons scria: „Nu se poate ... atribui obiectelor o denumire comună, fără

a implica existența unei clase (*The Principles of Science*, op. cit., vol. II, p. 673). Cf. și Folke Dovring, *History as a Social Science*, The Hague, 1960, p. 60; P. Gardiner, *The Nature of Historical Explanation*, op. cit., p. 31—41.
7. Acest lucru este subliniat și de C. G. Hempel, *The Function of General Laws in History*, în *Theories of History*, op. cit., p. 347. Cf și H. Albert, *Probleme der Wissenschaftslehre*, *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, op. cit., p. 54—56.
8. E. Nagel, *The Structure of Science*, op. cit., p. 466—473. In special, p. 470.
9. A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, op. cit., p. 22 și urm.
10. Cz. Znamierowski, criticîndu-l pe Popper, scrie: „numai o dată în istorie Ludovic al XIV-lea a moștenit tronul de la tatăl său Ludovic al XIII-lea, dar s-a întîmplat de multe ori ca fiul să moștenească coroana tatălui" (în „Ruch Filozoficzny", vol. XXIII, nr. 3—4, 1966, p. 202.
11. Referitor la aceste relații ale istoriei cf. F. Brandel, *Histoire et sociologie*, în *Traité de sociologie*, Paris, 1958; A. Kłoskowska, *Socjologia a historia* [Sociologia și istoria], în „Kwartalnik Historyczny", nr. 3, 1964, p. 661—674; *Sociology and History, Theory and Research* (ed. de W. J. Cahnman și A. Boskoff), Glencoe, 1964. R. Aron sublinia că sociologia examinează relațiile generale dintre faptele istorice (*Introduction à la philosophie de l'histoire*, Paris, 1958, p. 190). Cf. și P. Bagby, *Culture and History*, London, 1958.
12. S. Czarnowski, *Dziela* [Opere], Warszawa, 1956, vol. II, p. 147—166.
13. *Ibidem*, p. 151.
14. Ne referim la opera lui W. I. Thomas și F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, în cinci volume, Chicago, 1918—1920, o mină inepuizabilă de inspirație pentru istoric.
15. L. Popes, *Millhands and Preachers*, New Haven, 1942.
16. E. C. Hughes, *French Canada in Transition*, Chicago, 1943.
17. W. F. Whyte, *Street Corner Society*, Chicago, 1943.
18. În special lucrarea: L. Febvre, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle*.
Paris, 1947. Cf. și L. Febvre, *Studi sui Reforma e Rinascimento e altre*
scritti di metoda a di geografia, Torino, 1966.
19. Cf. A. Malewski, *Dwa modele socjologii* [Două modele ale sociologiei], în „Studia Socjologiczne", nr. 3, 1961, p. 42—54.

INDICE DE NUME

Acton J. E. 87, 106, 116
Adams H. B. 125
Adamus J. 141
Adler E. 149, 191
Africanus J. S. 55
Aggasi J. 130
Ajdukiewicz K. 13, 23, 24, 29, 36, 50, 121, 151, 166, 172, 190, 241, 243, 247, 249, 250, 266, 330, 430, 438, 453, 462
Al Massudi v. Massudi Al
Albert H. 131, 249, 463
Alexandru cel Mare 444
d'Alembert J. L. 79
Alston W. P. 247
Anderle O. 114
Andrews G. B. 81
Arbuthnoth J. 70, 186
D'Arcy M. C. 113, 133
Ariès P. 106, 116
Arnold S. 394, 401, 447, 451
Aron R. 45, 58, 92, 105, 112, 116, 134, 150, 226, 365, 411, 463
Arrow K. J. 367
Aristotel 21, 48, 50, 53, 54, 58, 60, 62, 167, 185
Ashby Ross W. 25, 165
Ashley M. F. 150
Askenazy S. 448
Assorodobraj N. 87
Augustinus Aurelius 55, 177, 184, 418
Augustynek Z. 166
d'Avenel G. 334
Awdaniec Skarb Auda 325
Aydelotte W. O. 134
Ayer A. J. 213, 217, 220, 221, 247, 248, 311, 312, 313

Bacon Fr. 59, 60, 61, 122, 186, 213, 214
Bagby P. 9, 463
Bakradze K. 113
Bańka J. 249
Bardach J. 327, 332, 446
Barker E. 150
Barnes H. E. 58, 66, 70, 86, 139, 149, 190
Barraclough G. 128, 133, 150
Barthley W. W. 130, 134, 400
Bastide L. 119
Baszkiewicz J. 393, 395, 401
Báthory Ştefan 365
Bauer W. 118, 271
Beard Ch. H. 108, 230
Beaufort L. de 63
Beaujouan G. 166
Beck J. 370
Beck R. N. 133
Becker C. L. 66, 108
Becker H. 58, 70, 117, 139, 149, 190
Beda Venerabilul 40, 55
Below G. 86
Bendix R. 113, 210
Bentham J. 84
Bergson H. 91, 99, 103, 112, 140
Berkeley G. 67, 122
Berlin I. 70, 124, 126, 127, 128, 132, 133, 134, 249
Bernheim E. 28, 42, 45, 51, 58, 69, 97, 109, 118, 268, 269, 270, 271, 273, 277, 298, 312, 407
Berr H. 47, 73, 74, 86, 100, 103, 104, 105, 106, 108, 115, 116, 129
Beutin C. 36
Beverigde W. 335
Bielawski J. 58
Bienfait W. 114
Biskup M. 324
Bismarck O. von 420
Blacke M. 400
Blake Ch. 134, 249
Bloch M. 42, 45, 104, 105, 115, 116, 169, 190, 221, 248, 250, 275, 276, 277, 301, 312, 381, 425, 460
Boas F. 112
Bobińska C. 116, 118, 165, 248, 277, 312
Bobrzyński M. 16, 88, 401
Bock K. E. 132
Bodde D. 134
Bodin J. 40, 60, 61, 68, 185, 186, 259
Bogucka M. 439
Bolland J. 62, 69
Boneurs 186
Borel E. 249
Borkowski L. 25
Bormann M. 245
Born K. E. 115
Borowski S. 353, 354, 365, 366, 367
Boskoff A. 133, 463
Bosl K. 113
Boss Abbé du 186
Bossuet J. B. 55, 66, 404
Bouquet M. 64
Bradley F. H. 96, 106, 107
Bradley R. D. 133, 191
Brandt A. von 37
Braudel F. 115, 116, 405, 460
Breysig K. 89, 109, 118
Brinton C. 134
Brodbeck M. 134, 249, 400
Brown R. 111
Browning R. 142
Brück R. 115
Brunfitt J. H. 69
Bruni L. 40
Bruno G. 370
Brutus M. I. 217
Brzostowski P. K. 393
Bücher K. 85, 89
Buchez P. J. B. 81
Buckle H. T. 50, 80, 83, 84, 88, 107, 187
Buczyńska H. 112
Budzyk K. 165
Buharin N. I. 145, 151, 179
Bujak F. 111, 119, 391, 401
Burckhardt J. 34, 109, 139
Buret E. 77
Burns A. L. 134
Bury J. B. 36, 106, 132
Butterfield H. 36, 51, 69, 87, 116, 177, 371

Cackowski Z. 266
Cahnman W. Y. 132, 463
Callot E. 42, 45, 411
Cantor G. 21
Carlyle T. 76, 78, 179, 182
Carnap R. 24, 33, 122, 123, 124, 131, 240, 241, 249, 315, 316, 330, 373
Carol cel Mare 182, 303, 309
Carone din Lampsaco 40
Carr Hallet E. 106, 117
Cassirer E. 92, 112

Casimir cel Mare 166, 430, 443
Cezar G. I. 182, 217, 218, 246
Chardin J. 186
Chatelet F. 48, 51, 58
Cheyney E. P. 106, 107, 117
Childe V. G. 432, 451
Chinczin A. I. 25
Chladenius J. M. 64
Chłopocka H. 312
Chopin F. 304
Choulguine A. 106, 116
Chwistek L. 121, 283, 289
Cicero M. T. 49, 51
Clapham J. H. 457
Cochran T. C. 134
Cohen M. R. 135, 245, 329, 330
Collingwood R. G. 42, 45, 50, 67, 69, 70, 87, 97, 106, 107, 116, 129, 370, 371
Columb C. 421
Comparez H., 129
Comte A. 72, 80, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 125, 186
Condillac E. B. 213
Condorcet J. A. N. 49, 67, 68, 69, 70, 77, 79, 125, 130, 186
Constantin cel Mare 57
Coontz S. H. 367
Copernic N. 10, 214
Cordolani A. 166
Cornforth M. 150, 151
Coste A. 115
Costes W. H. 411
Cournot A. A. 102
Croce B. 70, 93, 94, 95, 97, 98, 103, 106, 107, 111, 112, 116, 117, 129, 231, 284, 415, 416
Crompton S. 421
Cromwell O. 179, 182, 183
Crubellier M. 150
Cunow H. 145, 151
Czarniecki S. 412
Czarnowski S. 157, 165, 412, 460, 463
Czartoryski A. 111
Czekanowski J. 365, 367
Czerviński Z. 329, 330
Czeżowski T. 313, 330

Dąbrowski J. 57, 58, 401
Dąbrowski J. H. 448
Dąmbska I. 115, 330
Danielou J. 115
Daniels R. von 132
Danto A. C. 28, 130, 132, 134, 216, 217, 218, 225, 226, 247, 384, 400, 416, 425
Danton G. J. 448
Darwin Ch. 83, 132, 142, 186
Daszyńska-Golińska Z. 334, 365
Daunou P. C. F. 81, 270, 273
Decier M-me 186
Defourny M. 88
Dembiński B. 110
Demolins E. 115
Derek P. 36
Dervan 326
Descartes R. 62, 67, 184
Destler M. A. 117
Diaz F. 69
Dilthey W. 76, 87, 88, 93, 94, 95, 97, 99, 110, 112, 113, 372
Dionisie cel Tînăr 55
Disraeli B. 383, 384
Diwald H. 113
Długosz J. 39, 40, 57, 308, 319
Dobiáš J. 44, 51, 52, 58
Dobrowolski K. 69
Dobrowski (Dobrovsky) J. 69, 301
Dollar Ch. M. 368
Donagan A. 130, 134, 397
Dopsch A. 312
Dovring F. 463
Dray W. H. 130, 133, 134, 150, 373, 378, 382, 385, 397, 399, 400, 401
Droysen G. 88, 108, 271, 272
Droysen H. 88
Droysen J. G. 81, 88, 109, 270, 273, 277
Dubrovski S. M. 152
Duby G. 104
Du Cange Ch. F. 45, 61, 62
Duhem P. 99
Durkheim E. 82, 103, 104
Dutkiewicz J. 165, 266, 426
Dworzaczek W. 324, 332
Dyoniziak R. 133

Eden F. 77
Eforos 38
Eichhorn K. F. 75
Einhard 39, 309
Eliade M. 412
Ellwood Ch. 408
Elsass M. J. 335
Engel-Janosi P. 93
Engels Fr. 42, 45, 77, 110, 113, 138, 139, 142, 144, 145, 146, 150, 151, 164, 178, 179, 187, 188, 190, 194, 198, 200, 207, 211, 239, 247, 249, 284, 289, 436, 449, 458
Eratosthene din Cyrene 53
Eusebius din Caesarea 55

Fabri J. E. 74
Fanfani A. 36, 460
Febvre L. 42, 58, 104, 105, 115, 116, 191, 460, 463
Feder A. 118, 271, 277
Feigl H. 134, 249
Ferguson W. K. 65, 67, 68
Feuerbach L. 143
Feyerabend, P. K. 9
Fichte J. G. 77, 78, 87
Fierich J. 345, 366
Filip II 405
Finch H. A. 113
Finley J. M. 47, 50, 134, 431
Floud R. 368
Fogel R. W. 423
Fontenelle B. Le Bouvier 186
Fourrier Ch. 144
Foustel de Coulanges N. D. 402
Frank P. 249
Frazer J. G. 88
Freeman E. A. 81
Frege G. 16
Fresnoy N. L. 63, 64, 69
Freud S. 7
Freund J. E. 367
Friedrich J. 313
Fritz K. 51
Fritzhand M. 133, 450
Fueter E. 36, 86
Furtak T. 324

Galbraith V. H. 42
Gall Anonimus 256, 301, 311
Galleati A. 88
Gallie W. B. 130, 134, 397, 401
Gałęski B. 210
Gama V. da 421
Gardin J. C. 368
Gardiner P. 28, 70, 130, 133, 134, 378, 382, 383, 385, 400, 463
Gareili M. P. 368
Gaskell P. 77
Gatterer J. C. 64, 65, 74
Geiger Th. 209
Gellner F. A. 130, 134
Georgisch P. 64
Geyl P. 86, 87, 134, 150
Geymonat L. 17, 46, 50
Gibbon E. 49, 65, 66, 69
Gibson Q. 247
Giedymin J. 14, 19, 23, 24, 25, 36, 88, 123, 131, 132, 133, 135, 243, 248, 249, 254, 256, 262, 266, 268, 270, 277, 289, 291, 292, 297, 306, 307, 312, 313, 319, 328, 329, 330, 331, 332, 395, 401, 423, 425, 426, 430, 462
Gieysztor A. 248, 321, 331
Gioacchino da Fiore 55
Giotto B. 230
Gobineanu J. A. de 101
Goethe J. W. von 95
Goetz W. 118
Goldman L. 9, 146, 150, 151
Goldstein L. 132
Gooch G. P. 36, 86
Göran Andrae C. 368
Gordon M. 329
Górka O. 451
Görlitz W. 118
Górnicki L. 40
Górski K. 115, 118
Gothein E. 109
Gottschalk L. 130, 132, 134, 401, 438
Grachi 370
Gramsci A. 145, 151, 179, 236, 249, 449
Graunt J. 346
Grégoire de Tours 39
Grekov B. D. 431

Greniewski H. 190, 202, 210
Gresham Th. 10
Grey W. W. 368
Grigore XIII 61
Grodecki R. 401
Grosman H. 345, 366
Grotius H. 63
Grușin B. A. 150
Grynwaser A. 451
Grzybowski K. 68, 86
Guicciardini F. 60
Guilford J. P. 339, 347, 348, 366, 367
Guizot F. 76, 77, 78, 179
Gumplowicz L. 88, 110, 118, 125
Gurvitsch G. 115

Halkin L. E. 59, 106, 116
Halphen L. 28, 86, 106, 116
Hamer S. 58
Hamilton J. 335
Hammurabi 305
Handelsman M. 28, 35, 37, 110, 111, 116, 248, 268, 270, 271, 273, 277, 312, 314, 331
Hanell K. 58
Hanka W. 301, 304, 307
Hansen G. 77
Harrah D. 25, 266
Harrington J. 63
Harris E. E. 117
Harsin D. 116
Hauser H. 335
Hayek F. A. 126, 132, 133
Heath P. 283
Hecateu din Milet 41, 53, 54
Heckscher E. F. 365
Heeren A. H. L. 65, 67, 69
Hegel G. W. F. 28, 43, 49, 78, 79, 87, 130, 139, 140, 141, 142, 144, 149, 178, 179, 188, 191
Heidegger M. 113
Heisenberg W. 173, 456
Heitzman M. 106, 116, 117
Hellanicos din Mytiline 53, 54
Helmer O. 384
Helvetius C. A. 187
Hempel C. G. 10, 129, 130, 134, 291, 297, 373, 374, 380, 382, 383, 384, 385, 386, 399, 400, 426, 463
Henric VII 418
Herbart J. F. 69, 108
Herbst S. 34, 36
Herburt S. 40
Herder J. G. 49, 66, 67, 78, 138, 139, 187, 188
Herodot 38, 40, 48, 51, 52, 53, 54
Heussi K. 109, 118
Higouet Ch. 312
Hilbert D. 16, 121
Hildebrand B. 85
Hinrichs C. 86
Hintze O. 109
Hippocrates 58, 185, 187
Hitler A. 253, 424
Hobbes T. 63
Hochfeld J. 151, 152, 198, 206, 210, 211
Hockett H. C. 248, 313
Holbach P. H. D. 176, 187
Homer 38, 47, 53
Hook S. 133, 134
Hoselitz B. F. 89
Hoszowski S. 335, 343, 349, 366, 446, 451
Hughes E. C. 460, 463
Huizinga J. 42, 45, 117
Hume D. 63, 66, 67, 70, 122, 187, 213, 218, 226
Hungtington E. 191, 411
Husa V. 36
Husserl E. 92, 99, 105, 116
Hutton J. 82

Ibn-Battuta 58
Ibn Khaldun 47, 55, 57, 58, 61, 65, 138, 139, 185
Igelström J. 398
Iggers G. G. 69, 87, 117, 132
Imbert G. 367
Inama-Sternegg K. T. 334, 365
Inglot S. 451
Iordanes 39
Iorga N. 12
Isidor din Sevilla 40
Ivan cel Groaznic 380
Izdebski Z. 68

Jabłonowski A. 334, 341, 366
Jacoby F. 45
Jaglom A. M. 25
Jaglom J. M. 25
James W. 96
Janko din Czarnków 57
Janowski L. 87
Jaspers K. 42, 114
Jedruszczak T. 368
Jensen R. J. 368
Jevons W. S. 214, 247, 315, 316, 329, 462
Jewsiewicki B. 368
Jezierski A. 353, 367
Jolivet R. 44
Joseph II 345
Joynt C. B. 462

Kaegi W. 34, 36
Kahk J. 368
Kahler E. 132
Kamieniecki W. 332
Kamieński H. 447
Kancewicz J. 151
Kant I. 67, 73, 77, 82
Karamzin N. M. 76
Kariejev N. T. 81
Karpienko Z. G. 112, 113, 150, 231, 249
Kaufmann F. 112, 113, 150, 231, 249
Kautsky K. 145, 151, 179
Kayser E. 271
Kelles-Krauz K. 145, 151, 407
Kemeny J. G. 25
Kennedy J. 255, 265
Kepler J. 434
Kersten A. 412
Keuck K. 44
Kleuth H. 9
Keynes J. M. 44
Kieniewicz S. 394, 401
Kierzkowski Z. 368
Kirkor-Kiedroniowa Z. 345, 366
Kirn P. 118
Klaus G. 17, 114, 209
Klein M. 134
Klempt A. 69
Klimek S. 367
Kloskowska A. 119, 463
Kluback W. 113
Klucevski V. O. 85
Kluckhohn C. 70
Kmita J. 7, 11, 14, 24, 25, 118, 266, 277, 368, 399, 425, 426, 450, 461
Knies K. 85
Kochanowski J. K. 110
Koćka W. 365
Kołłątaj H. 275
Kon I. S. 87, 92, 94, 112, 113, 114
Konarski S. 444
Koneczny F. 110, 150
Konopczyński W. 443, 451
Konstantinov F. W. 151
Korzon T. 88, 448
Kościałkowski S. 248, 268, 269, 270, 271, 273, 277, 312
Kościuszko T. 16, 443, 448
Kotarbińska J. 24, 124, 132
Kotarbiński T. 24, 25, 121
Kovalcenko J. D. 360, 368
Kovalevski M. M. 110, 115, 118
Kowalski S. 114
Kraft V. 248
Krajewski W. 190
Krandijevski S. I. 69, 118
Krasuski J. 117
Kroeber A. L. 70, 88, 119
Kromer M. 40
Kroński T. 149
Krzywicki L. 145, 151, 201, 460
Kuczyński S. 267, 322
Kudrna K. 149
Kuhn T. S. 9, 33, 173
Kula W. 33, 36, 87, 89, 115, 162, 165, 166, 222, 223, 248, 249, 266, 284, 289, 337, 339, 340, 349, 359, 365, 366, 367, 379, 399, 400, 404, 407, 411, 447, 448, 449, 451
Kürbis B. 58, 312
Kurowski S. 358, 367, 411
Kuznetz S. 365

Labriola A. 102, 115, 145, 151, 190
Labrousse E. 335, 460
Labuda G. 165, 268, 269, 270, 271, 277, 303, 312, 326, 332

Lacombe P. 81, 88, 407
Ladenberger T. 366
Ladgórski T. 342, 345, 366
Ladgórski T. 342, 345, 366
Lamarck J. B., de Monet de 82
Lampedusa G. T. 331
Lamprecht K. 103, 108, 109, 110, 117, 139
Lange O. 26, 151, 158, 159, 165, 168, 190, 195, 196, 202, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 367, 401
Langlois Ch. V. 28, 81, 248, 268, 269, 277, 298, 312
Laplace P. S. le 82
Lasswell H. D. 367
Latte K. 58
Launay J. de 368
Law J. 169, 381
Lazari-Pawłowska I. 426, 430
Lazarsfeld P. 358, 360
Lech 326
Lee D. E. 133
Lefebvre G. 460
Left G. 11
Le Goff J. 166
Legowicz J. 87, 112
Leibniz G. W. 64, 138, 161
Lelewel J. 28, 34, 37, 45, 69, 74, 75, 76, 77, 80, 86, 87, 270, 273, 275, 277, 333, 365, 404, 411
Lenin V. I. 75, 86, 145, 148, 150, 151, 164, 180, 182, 183, 190, 204, 206, 210, 239, 247, 249, 334, 417, 435, 438
Le Play F. 77
Lerner D. 133, 367, 411
Le Roy Ladurie E. 99, 188, 191, 329
Leśniewski S. 25, 121
Leśnodorski B. 412, 425
Leszczyński Stanisław 362, 363
Levesque de Poully L. P. 63
Lévi-Strauss C. 7, 9, 112, 119
Lévy-Bruhl L. 88
Lewicki A. 462
Lewis C. J. 216
Lewis H. D. 249
Licurg 59
Lindey G. 399
Lipset S. M. 210
Litwin J. 191
Locke J. 14, 24, 63, 67, 122, 213
Łokietek W. 445
Lorenz J. F. 353
Łos J. 249
Löwith K. 132, 133
Łowmiański H. 264, 266, 267, 318, 323, 330, 331, 332, 435
Luce R. D. 25, 266, 377, 400
Łuczak C. 331
Ludovic Bonaparte v. Napoleon III
Ludovic XIII 463
Ludovic XIV 463
Lukács G. 146, 151, 449
Łukasiewicz J. 121
Lumumba P. 370
Lünig J. Ch. 64
Luther M. 296, 297
Lutman R. 248
Lutyński J. 88

Mabillon J. 61, 62, 64, 69, 270
Mably G. B. de 64
Mach E. 171
Machiavelli N. 60
Mac Iver R. M. 126
Macpherson D. 77
Macpherson J. 304
Macaulay T. 73, 76
Madurowicz-Urbańska H. 418, 425
Magala S. 7
Mahdi Mushin 58
Mahomed M. 184, 429
Majewski J. 439
Malestroit M. 259
Malewski A. 87, 114, 134, 151, 190, 200, 201, 209, 210, 289, 297, 329, 330, 331, 332, 394, 395, 400, 430, 436, 438, 439, 451, 453, 457, 462, 463
Malinowski B. 111, 112
Malthus T. R. 142
Mandelbaum M. 93, 94, 112, 113, 114, 117, 129, 130, 132, 134, 208, 249
Mańkowski Z. 331
Mannheim K. 109, 112, 118, 126, 209, 228, 248
Mansi J. 64
Manteuffel T. 37, 411
Marichal R. 313
Marczewski J. 365
Maritain J. 114, 177
Marrou H. J. 44, 54, 58, 105, 110, 116, 117, 139, 150, 228, 371, 406
Martin din Opawa 56
Martin R. M. 24
Marx K. 7, 8, 42, 45, 47, 77, 87, 92, 96, 113, 116, 125, 126, 127, 130, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 178, 179, 182, 187, 188, 190, 191, 194, 195, 196, 198, 200, 202, 205, 207, 209, 210, 211, 228, 247, 249, 402, 411, 420, 422, 426, 436, 449, 458
Matilda 310
Maurer G. L. 77
Maus H. 88
Mayenowa M. R. 368
Mayo B. 450
Mazzini G. 370
McLennan J. F. 88
Mečnikov L. J. 115
Mehlberg H. 430
Meinecke F. 86, 88, 108, 109, 113, 118
Meister A. 118
Mejbaum W. 131
Menckes J. B. 64
Merton R. K. 111, 460
Metzger W. P. 134
Meuvret J. 366
Meyer E. 109, 118, 176
Meyerhoff H. 133, 134
Michelet J. 74, 76, 77, 445
Mickiewicz A. 76, 371
Mieszko I. 246, 247, 321
Mignet F. A. 179
Miliduch 326
Mill J. 84
Mill J. S. 80, 84, 85, 88, 89, 139, 213, 311, 329, 330, 430
Mises R. von 241, 249
Miśkiewicz B. 34, 36
Mols R. 365
Mommsen T. 331
Monod G. 69, 81
Montaigne M. E. 186
Montefiore A. 134, 401, 450
Monteil A. A. 77
Monter O. 152
Montesquieu Ch. L. de Secondat 49, 65, 66, 67, 69, 70, 186, 187
Montfaucon B. de 84
Moore G. E. 121
Morazé Ch. 33, 36
Morgan A. De 330
Morgan L. H. 88
Morris Ch. 14, 17, 24
Moszczeńska W. 36, 116
Moszyński K. 323, 331
Müller F. 38, 44
Müller J. von 65, 69
Muratori L. A. 64
Murphy G. S. 133
Mussudi Al 55
Myrdal G. 134, 209, 248

Nagel E. 50, 132, 135, 190, 378, 397, 399, 423, 426, 433, 456, 462, 463
Napierski Kostka S. 443
Napoleon I 95, 157, 179, 182, 295, 424, 427
Naruszewicz A. 40, 64, 69
Nasse E. 87
Neurath O. 122
Newmarch w. 77
Newton I. 161
Neyman J. 347
Nichols R. F. 134
Nicod J. 241
Niebuhr B. G. 49, 75
Niedermann J. 70
Nietzsche Fr. 99, 109, 118
Nigg W. 58
Nikolicz F. 70
Nowak L. 7, 367, 426
Nowak S. 25, 222, 305, 312, 320, 372, 388, 399, 400, 401, 430, 432, 438
Nowak T. 451

Oakeshott M. B. 106, 107, 129
Odonic W. 302

Oman Ch. 106, 117
Oppenheim P. 426
Orlik F. 363
Orosius 40, 56
Ortega J. y Gasset 107, 113, 114, 150
Ossowska M. 450, 451
Ossowski S. 114, 210, 247, 360, 367, 373, 399, 406, 411, 412, 430, 431, 438, 439
Otto 321, 322
Otto de Friesingen 56
Owen R. 144

Palacký F. 76
Palmer R. R. 134
Papebroche D. 270
Paprocki B. 310
Pareto V. 125
Parsons T. 112
Pasenkiewicz K. 25, 289
Passmore J. A. 134, 249
Pawiński A. 88, 334, 341, 342, 366
Pavlov I. 379
Pawłowski T. 422, 426
Peano G. 121
Pearl R. 358
Pearson K. 359
Peel R. 383
Peguy Ch. 114
Peirce Ch. S. 96
Pelc J. 425, 430
Pepin, 303
Perault Ch. 186
Perrin Ch. E. 115
Persowski F. 327, 332
Pesez J. M. 329
Petavius D. 61
Petty W. 346
Pflug G. 70
Piatier A. 365
Piccolomini E. S. 57
Piganiol A. 117
Pitz E. 114
Platon 58, 167, 184, 185
Plehanov G. V. 86, 102, 115, 117, 145, 151, 179, 190
Pliniu cel Bătrîn 39
Poincaré H. 99, 120
Pokrovski N. M. 149, 152
Polibiu 48, 52, 54
Pomeau R. 69
Pomian K. 69
Poniatowski J. 448
Poniatowski S. A. 15, 22, 217, 363
Popelinière de La H. L. W. 43, 59, 61, 68
Popes L. 460, 463
Popper K. 10, 93, 113, 114, 123, 124, 126, 127, 129, 131, 132, 133, 315, 384, 400, 430, 438, 463
Porębski M. 25
Porter G. R. 77
Poseidonius 54
Potkański K. 88, 328, 332, 451
Potocka D. 304
Potocki T. 363
Potter D. M. 134
Poussin N. 404
Pribina 326
Pribram A. E. 335
Prinsterer G. van 76
Próchnik A. 448, 451
Purš J. 360, 367, 368

Quinn W. v. O 9

Raiffa H. 25, 266, 377, 400
Ranke L. 47, 49, 75, 76, 78, 80, 85, 86, 87, 92, 98, 117, 416, 445
Ratzel F. 101, 187, 188
Ratzenhofer G. 125
Read C. 108, 117
Reclus E. 115
Redfield R. 412
Reichenbach H. 133, 163, 166, 241, 249, 250, 315, 330, 372
Reizov B. G. 86
Renan E. 80
Renier G. J. 106, 117
Rescher N. 334, 462
Reynier L. 77
Ricardo D. 85
Rickert H. 93, 95, 96, 98, 99, 103, 110, 112, 113, 114, 231, 232, 453, 462
Ricoer P. 116
Ritter K. 36
Robert 321, 322
Robespierre M. 183, 217
Robinson J. H. 107, 117
Rockwood R. 69
Rogers J. T. 102, 334
Rogowski L. S. 140, 149
Rokeache M. 360
Romein J. M. 106, 116
Romilly J. de 58
Roscher W. 85
Rossi P. 93
Rostworowski E. 362, 368, 393, 401
Rotenstreich N. 114, 117, 130, 425
Rottman T. 360
Rowieński Z. 26, 208
Rudner R. 249
Rühs C. F. 74
Rusiński W. 396, 401
Russel B. 114, 121, 140, 217, 218, 240, 241, 247
Rutkowski J. 111, 118, 260, 325, 332, 335, 338, 343, 345, 365, 366, 387, 390, 391, 392, 396, 400
Rychlikowa I. 367
Ryle A. L. 130
Ryle G. 382, 384, 400
Rymer T. 64

Sabine G. A. 70
Saint-Simon C. H. 144, 407
Sajtaferne 304
Salustiu 48
Sam 326, 327
Santayana G. 112
Sartre J. P. 113, 150
Sautillane G. de 368
Sauvy A. 367
Savigny K. F. 75, 85, 87
Scalinger J. 61
Scheler M. 95, 99, 112, 114
Schelle G. 70
Schelling F. J. W. 78, 79
Schilfert G. 87
Schiller F. 78
Schlick M. 121, 122, 130, 131
Schlözer A. L. 64, 65, 71
Schmeidler B. 273
Schmidt N. 58
Schmoller G. 85
Schoeps H. J. 117
Scholz H. 131
Schönemann K. T. G. 74
Schopenhauer A. 99
Schulze H. 114
Scriven M. 384, 385
Sée H. 115, 411
Seignobos Ch. 28, 81, 103, 248, 268, 269, 277, 298, 312
Semkowicz W. 34, 35, 37, 324, 325, 332
Serejski M. H. 34, 36, 51, 69, 70, 87, 88, 118, 411, 451
Sesina L. K. 368
Seweryn I. 313
Shannon C. E. 25
Shils E. A. 113
Shorter E. 368
Shotwell J. T. 36
Sickel T. 37
Sieveking F. 58
Sienkiewicz H. 421
Sigismund August 15, 24, 209
Simiand F. 335, 365
Simmel G. 93, 94, 95, 98 99, 107, 110, 112, 113, 425
Sismondi J. Ch. Sismonde de 75, 78, 86
Skałkowski A. M. 443, 448, 451
Skarga P. 40
Słupecki J. 25
Smedtal Ch. de 81
Smith A. 85
Smith-Fussner F. 51, 69
Smoleński W. 88
Smolka S. 88
Sobieski W. 110
Soboul A. 333, 335, 365, 426, 460
Sola Price Derek J. de 36
Solon 59
Soloviev S. M. 85
Sorokin P. A. 110, 118, 125, 132, 150
Spencer H. 83, 91, 125, 126, 186
Spengler O. 96, 99, 114, 125, 141, 150, 407
Spinoza B. 178
Spranger E. 114
Srbik H. 36
Stalin I. V. 207, 209
Stark W. 209, 228, 248
Starr Ch. G. 134
Staszic S. 280
Stein L. von 78
Stephen J. F. 89
Stern A. 45, 50, 58, 118, 133, 134, 228, 248, 249
Stern F. 117
Steward J. H. 88
Stonert H. 24, 36
Strabo 185, 190
Strauss L. 117
Strout C. 117
Stwosz W. 410
Suchodolski B. 58
Suter F. F. 88
Suszko R. 24
Sviečnikov G. A. 173
Świerzawski S. 115, 118
Świetopełk 326
Sybel H. 109
Szczepański J. 208, 210, 412
Szczotka S. 446
Szczurkiewicz T. 115
Szujski J. 88, 404
Szulc S. 365, 367
Szumilewicz I. 166

Tacit P. C. 39, 40, 48, 54, 58, 264, 265
Taine H. 80, 83, 101, 187
Tamerlan 429
Tarski A. 24, 121
Tassin R. P. 64
Tatarkiewicz W. 112, 149
Tawney R. H. 296, 297, 418, 425, 435, 438, 460
Tazbir J. 391, 401
Teggart F. J. 50, 58, 69, 70, 87, 88, 106, 107, 115, 117, 141, 150, 186, 190, 191
Thierry A. J. 73, 74, 76, 77, 78, 179, 445
Thomas W. I. 460, 463
Thompson J. W. 36, 86
Thorndike E L. 379
Timaios din Taormina 48, 53
Toch H. 360
Tocqueville A. de 78
Togliatti P. 151
Tokarz W. 397, 401
Tomas 'Aquino 177, 184
Took T. 77
Topitsch E. 133
Topolski J. 7, 86, 87, 114, 116, 118, 119, 134, 151, 152, 191, 266, 297, 312, 329, 331, 332, 365, 395, 400, 411, 412, 438, 451, 462, 463
Toustain Ch. F. 64
Towiański A. 371
Toynbee A. 125, 126, 138, 141, 142, 149, 150, 435, 439
Treitschke H. 109
Trevelyan G. M. 116, 223, 425
Trevor-Roper H. 150
Troeltsch E. 109, 112, 117, 411
Tuchett D. 77
Tucidide 48, 52, 54, 58, 106
Turgot A.R.J. 49, 70, 125, 187
Turner F. J. 84
Twardowski K. 24
Tyler W. 414
Tylor E. B. 186
Tymieniecki K. 411

Ujemow A. 26, 208
Ujemowa J. 26, 208
Usher A. P. 365
Ustinov V. A. 361, 362, 368

Valéry P. 96, 228
Valla L. 47, 48, 57, 58, 300
Vandryès P. 115, 241
Vergiliu P. M. 245
Verlinden Ch. 33, 36
Verworn M. 190
Vetulani J. 450
Vico G. B. 67, 68, 70, 78, 186, 407
Vidal de la Blache P. 188
Vielrose E. 366, 367
Vilar P. 365, 460
Villani G. 60
Villermé L. R. 77
Vincard P. 77
Violette P. 87
Voisé W. 68
Voltaire F. M. A. 28, 42, 47, 49, 63, 65, 69, 402, 404
Voss G. J. 61, 63
Vrein-Lucas D. 304

Wach J .113
Wachowski M. 118
Wachsmuth E. W. G. 74, 75
Wagner F. 118
Walker L. 150
Walsh W. H. 132, 133, 134, 150, 382, 416, 425
Watkins J. W. N. 130, 132, 134, 165
Watt J. 421
Weber A. 102, 114
Weber M. 93, 96, 99, 102, 105, 113, 114, 133, 248, 422, 460
Wegele F. 86
Weintraub K. 69
Weitz G. 88
Wesendonck H. 69
Wesołowski W. 210
Weyand K. 70
Weyl H. 163
Weyne P. 11
White M. 112, 130, 132, 134
Whyte W. F. 460, 463
Wiatr J. J. 151, 190, 205, 207, 208, 209, 211
Wichman 321
Widajewicz J. 321, 331
Widgery A. G. 115
Widukind 39, 321
Wiener N. 26
Wikarjak J. 44
Wilhelm 321, 322
Wilhelm Cuceritorul 245, 310
Windelband W. 97, 98, 114, 453
Wirth L. 248
Wiśniewski J. 312, 353, 367
Wittgenstein L. 121, 124
Włodarski B. 37
Wojciechowski T. 88, 321, 322, 331
Woodword P. H. 25
Wright A. F. 134
Wright G. H. von 312
Wyclif J. 418
Wyczańska K. 368
Wyczański A. 365

Xenopol A. D. 12, 103, 104, 115

Zachorowski S. 394, 401
Zahn E. F. J. 150
Zawadzki T. 69, 324
Zawirski Z. 166
Ziembiński Z. 329
Zientara B. 396, 401
Ziomek J. 25
Znamierowski C. 463
Znaniecki F. 126, 165, 460, 463
Zyndram din Maszkowice 242, 243, 244, 254, 264, 319, 322
Żytkowicz L. 351, 352, 367
Żywczyński M. 11

CUPRINS

CUVÎNT ÎNAINTE LA EDIȚIA ROMÂNEASCĂ 5

Partea I: METODOLOGIA ȘI ISTORIA

I. Obiectul metodologiei științei

1. Probleme și aspecte fundamentale ale metodologiei științelor . . 13
2. Metodologia științelor și semiotica 14
3. Metodologia științelor și istoria științei 18
4. Metodologia științelor și teoria deciziei și a jocurilor 18
5. Metodologia științelor și teoria informației 19
6. Metodologia științelor și teoria cunoașterii 20
7. Metodologia științelor și cercetările ontologice și psihologice . . 20
8. Concluzii pentru metodologiile speciale 23

II. Obiectul metodologiei istoriei

1. Domeniile metodologiei istoriei 27
2. Metodologia pragmatică a istoriei 29
3. Metodologia nonpragmatică a istoriei 30
4. Metodologia obiectuală a istoriei 31
5. Metodologia generală a istoriei și metodologia disciplinelor istorice speciale 32
6. Metodologia generală a istoriei, euristica și critica izvoarelor. Locul științelor auxiliare ale istoriei 34

III. Domeniul cercetării istorice

1. Considerații introductive 38
2. Etimologia și evoluția semnificației termenului „istorie" . . . 38
3. Definiții generale ale obiectului istoriei (ca știință) 42
4. Istoria ca „res gestae" și istoria ca „historia rerum gestarum" . . 43

Partea a II-a: MODELE DE CERCETARE ISTORICĂ

O încercare de clasificare 46

IV. Interpretarea pragmatică

1. Antichitatea 52
2. Evul Mediu 54

V. Interpretarea critică

1. Formarea modelului critic de cercetare și eruditionismul timpuriu 59
2. Varianta filozofică a modelului critic al cercetărilor istorice. Dezvoltarea instrumentelor criticii istorice în secolul al XVIII-lea. . 63

VI. Interpretarea genetico-erudită

1. Formarea modelului. A treia fază a narațiunii istorice . . . 71
2. Gîndirea metodologică în epoca romantismului 73
3. Particularitățile considerațiilor pozitiviste asupra istoriei . . . 79

VII. Interpretarea structurală

1. Apariția modelului structural 90
2. Mobiluri filozofice antipozitiviste 91
3. Filozofia antipozitivistă a istoriei 92
4. Interpretarea structurală în istorie 100
5. H. Berr și școala Annales 103
6. Gîndirea metodologică în Anglia și America 106
7. Curente metodologice în istoriografia germană 108
8. Istoriografia structurală în alte țări. Observații finale 110

VIII. Interpretarea logică

1. Apariția interpretării logice în știință 120
2. Problema delimitării neopozitiviste între știință și metafizică . . 122
3. Problema metodologică în filozofia analitică 123
4. Polemica dintre filozofia analitică și metafizică în istorie. K. Popper, I. Berlin 124
5. Direcțiile actuale ale analizei logice a istoriei 128

IX. Interpretarea dialectică

1. Considerații generale 136
2. Apariția interpretării dialectice 138
3. Noutatea ontologică și epistemologică a dialecticii materialiste . 142
4. Apariția materialismului istoric 145

Partea a III-a: METODOLOGIA OBIECTUALĂ A ISTORIEI

X. Faptul istoric

1. Observații introductive 153
2. Controversa privind faptul istoric 153
3. Interpretarea dialectică a faptului istoric. Faptul ca sistem . . 157
4. Coordonatele spațio-temporale ale faptului istoric 161

XI. Procesul istoric (cauzalitate și determinism)

1. Cauzalitatea ca fundament al legității istorice 167
2. Determinism și indeterminism în istorie 171
3. Legitate și întîmplare în istorie 174
4. Problema liberei voințe a individului 176
5. Rolul istoric al personalităților 179
6. Fatalism și teleologie. Determinismul în explicația istorică . . 183

XII. Procesul istoric (Legități și legi istorice)

1. Conceptul de legitate istorică. Încercare a unei clasificări . . 192
2. Legile istorice și cauzale principale 193
3. Legile sincronice 194
4. Legile diacronice 198
5. Legile dezvoltării istorice (sincronico-diacronice) 201
6. Etapele procesului istoric (formațiunile sociale) 206

Partea a IV-a: METODOLOGIA PRAGMATICĂ A ISTORIEI. TEORIA CUNOAȘTERII PRIN IZVOARE ȘI ÎN AFARA IZVOARELOR

XIII. Caracterul cunoașterii istorice

1. Caracteristicile procesului general de cunoaștere 212
2. Caracteristicile cunoașterii științifice 214
3. Controversa privind caracterul cunoașterii istorice 215
4. Caracteristicile cunoașterii istorice 218
5. Relativismul cognitiv și problema obiectivității cunoașterii istorice 227
6. Adevărul în istorie 236
7. Conceptul de probabilitate în istorie 240

XIV. Întrebări şi răspunsuri — reconstrucţia generală a cercetării istorice

1. Problema deciziei 251
2. Conceptele fundamentale ale teoriei întrebărilor şi răspunsurilor istorice 252
3. Conceptul de ipoteză în cercetarea istorică 255
4. Structura teoriilor istorice 258
5. Schema procedeului ipotetic în istorie 261

XV. Teoria cunoştinţelor provenite din izvoare

1. Conceptul general de izvor istoric 268
2. Clasificarea tradiţională a izvoarelor istorice 270
3. O nouă încercare de clasificare a izvoarelor 272
4. Descifrarea informaţiilor cuprinse în izvoare (decodificarea) . . . 274
5. Conceptul de cunoştinţe şi informaţii cuprinse în izvoare . . . 276

XVI. Teoria cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor

1. O încercare de explicare a conceptului de cunoştinţe provenite din afara izvoarelor 278
2. Structura cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor. Informaţiile provenite din afara izvoarelor 280
3. Izvoarele cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor 281
4. Cunoştinţe curente şi „judecată sănătoasă" 282
5. Cunoştinţe ştiinţifice provenite din afara izvoarelor istorice . . 285
6. Probleme teoretice de integrare a ştiinţelor 286

XVII. Funcţiile cunoaşterii prin izvoare şi în afara izvoarelor

1. Analiza modului de cunoaştere al istoricului din punctul de vedere al rolului cunoaşterii prin izvoare şi în afara izvoarelor . . . 290
2. Funcţiile cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor. Problema modelului nominal 292
3. Funcţiile cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor. Problema selecţiei 293
4. Funcţiile informaţiilor provenite din afara izvoarelor 295

Partea a V-a: METODOLOGIA PRAGMATICĂ A ISTORIEI. METODE DE RECONSTRUCŢIE A PROCESULUI ISTORIC

XVIII. Autenticitatea izvoarelor şi credibilitatea agentului informaţiei

1. Conceptul general de critică a izvoarelor 298
2. Autenticitatea izvoarelor 299
3. Reguli de examinare a autenticităţii (critica externă) 300
4. Conceptul de credibilitate 305
5. Cercetarea credibilităţii (critica internă) 306
6. Problema autorului 310

XIX. Metodele de stabilire a faptelor istorice

1. Reconstrucţia generală a modului de stabilire a faptelor . . 314
2. Inducţia şi deducţia în cercetarea ştiinţifică 315
3. Inducţia şi deducţia în istorie 318
4. Metoda directă şi indirectă de stabilire a faptelor 319
5. Metoda filologică (lexicală) 322
6. Metoda geografică (sau spaţială) 323
7. Metoda genealogică 324
8. Metoda comparativă (versiunea teritorială) 325
9. Metoda regresivă (versiunea cronologică a metodei comparative) . 327
10. Argumentum ex silentio 328

XX. Metodele cantitative în istorie

1. Evoluţia analizelor cantitative în istorie 333
2. Statistica istorică şi scopurile sale 336
3. Gruparea statistică 339

4. Estimări statistice şi calcule bazate direct pe izvoare . . . 341
5. Calculul exhaustiv şi cercetarea reprezentativă. Testul lui χ pătrat 345
6. Analiza cantitativă a structurii 349
7. Analiza cantitativă a dinamicii 354
8. Analiza corelaţiilor 358
9. Încercări matematice de culegere, clasificare şi prelucrare a informaţiilor 360
10. Analiza cantitativă a textelor 362
11. Perspectivele aplicării matematicii în cercetarea istorică . . 364

XXI. Explicaţia în istorie

1. Interpretări ale explicaţiei în istorie 369
2. Înţelegerea şi explicaţia 371
3. Tipurile de explicaţie cauzală în cercetarea istorică 374
4. Explicaţia acţiunilor intenţionale ale omului 375
5. Explicaţia bazată pe starea dispoziţională a unui sistem . . . 380
6. Modul general de desfăşurare a explicaţiei cauzale: modelul lui Hempel 384
7. Explicaţia prin condiţiile suficiente şi necesare 390
8. Explicaţia prin condiţiile suficiente 391
9. Explicaţia prin condiţiile necesare 392
10. Explicaţia prin condiţiile necesare ale unei situaţii date . . . 393
11. Explicaţia prin condiţiile favorizante 394
12. Studiul condiţiilor defavorizante 395
13. Explicaţia prin cauzele directe şi indirecte 396
14. Explicaţia genetică şi descrierea genetică 397

XXII. Construcţia şi sinteza istorică 402

1. Problemele principale şi secundare ale procesului de cercetare . 402
2. Construcţii simple şi sintetice 403
3. Problema sintezei în istorie 404
4. Periodizarea în istorie 406
5. Unitatea teritorială, unitatea factuală şi clasificarea tipurilor de cercetare 408

Partea a VI-a: METODOLOGIA NONPRAGMATICĂ A ISTORIEI

XXIII. Caracterul şi instrumentele naraţiunii istorice

1. Problema naraţiunii în metodologia ştiinţelor 413
2. Naraţiunea istorică şi naraţiunea în general 413
3. Tipurile de naraţiune istorică ştiinţifică. Cronica şi istoria . . 415
4. Imaginaţia istorică 419
5. Limbajul naraţiunii 419
6. Concepte de clasificare şi de ordonare 421
7. Rolul inferenţelor antifactuale 423

XXIV. Elementele naraţiunii: propoziţiile istorice şi legile

1. Propoziţiile istorice 427
2. Indicatorii spaţio-temporali 428
3. Generalizarea în istorie 429
4. Tipuri de generalizare istorică 431
5. Legile ştiinţifice 433
6. Legile în naraţiunea istorică 435
7. Conceptul de legitate în unele studii istorice. Modelele . . . 437

XXV. Elementele narațiunii istorice: valorizarea

1. Atribuirea de valoare și actul evaluativ 440
2. Forme ale actului de valorizare al istoricului 442
3. Tipuri de valorizare în narațiunea istorică 444
4. Criteriul progresului ca element principal al actelor evaluative în istorie 446
5. Istoricul și judecățile de valoare 448

XXVI. Structura metodologică a istoriei

1. Criterii de clasificare a științelor 452
2. Concepția antinaturalistă și naturalistă asupra științelor sociale 454
3. Ideografismul obiectual și pragmatic 456
4. Istoria și sociologia. Necesitatea dezvoltării istoriei sociale . . 459
5. Sarcinile istoriei 461

Indice de nume **464**

Tehnoredactor: **OLIMPIU POPA**

Coli tipo: 29,75
Bun de tipar: 10. 06. 1987

INTREPRINDEREA POLIGRAFICA CLUJ
B-dul Lenin 146. Comanda nr. 36

